ગુજરાત

આશ્વિન ૧૯૮૦ થી ફાલ્ગુન ૧૯૮૧ સુધીના

પુસ્તક છઠ્ઠાની અનુક્રમણિકા

તંત્રી
સાહિત્યસંસદ તરફથી
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી એ. એલએલ બી. એડવોકેટ.

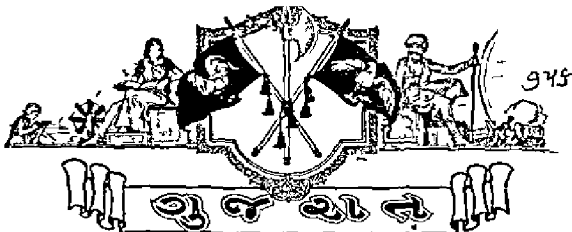
પ્રકાશક
ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ
૫૩, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ.

ઓફીસ
"ગુજરાત" કાર્યાલય,
૧૦-૧૪ બેંકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ,
કોટ, મુંબાઇ નં. ૧.

વિષયવાર અનુક્રમણિકા.

માઘ.

લેખક.	લેખ.	પ્રકાર.
સૌ. બહેન લીલાવતી	અનુભવ વિનાનાં	,,
,,	આનાતોલ ફ્રાંસ	ચરિત્ર.
,,	કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી	પ્રવાસ.
,,	,,	,,
,,	,,	,,
,,	,,	,,
,,	,,	,,
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય	અવતાર	વાર્તા.
,,	નવું સાહિત્ય	સાહિત્ય.
રા. વ્યાપક	એની એજ ભુલ	પ્રાસાંગિક
રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	નવું સાહિત્ય	સાહિત્ય.
,,	,,	,,
,,	,,	,,
,,	,,	,,
રા. શરદ મ. મહેતા	સ્નેહ કે ન્યાય?	વાર્તા.
રા. સનત્કુમાર વીણુ	કુરંગને કેળવણી	,,
સૌ. સરોજિની મહેતા	સોસ્યાલીઝમ	નિબંધ.
રા. સાદીક	હાફીઝની કાવ્ય પ્રસાદી	કાવ્ય.



પુસ્તક ૬]　　આશ્વિન ૧૯૮૦　　[અંક ૧

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, દૃઢ વ્યવહારદક્ષતા ને ઊંચી અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે, મુત્સદ્દીપણું છે અને નિખાલસતા છે, ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે, અને અમીરથી તળપદી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં ફૂલની સુકુમારતા છે ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને ગૃહસ્થ વૃત્તિ છે, કાવ્યમયતા છે ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે. ધર્મઘેલછા નથી, છતાં અડગ હૃદયની શક્તિ છે. એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે. છતાં પુરુષને પરખીને ક્ષમા કરવાનું ડહાપણ છે. નવાનવા ઉલ્લાસો છે. છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જાગવા માંડી છે.

ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ઘેરઘેર નવા સંસ્કારનો અવતાર થાય છે.

અણહિલપુરે આપેલી એકતા ને અવિભક્ત ગુજરાતના અંગ બને છે. અને જેમ અંગ્રેજ પ્રજાની એલિઝાબેથના પરાક્રમ, મહત્તા, પરંપરા છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની ઝાંખી દે છે. કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ફરી ફરકાવે છે અને આર્યત્વના સનાતન તત્ત્વો મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, નિર્ભયતા ને ઉગ્રતા, રાજ્યસત્તાની અર્વાચીન સેવા, અને પ્રેમ-નિર્બંધ ને નિરંકુશ—આ યુગના નવ આર્યત્વની વિજયની દશે દિશામાં પ્રસરશે.

—'ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ'માંથી



વીજકોર વહુના ઓરડામાં

— કલાપરીક્ષક

— પૃષ્ઠ ૧૬

દેવી કે દ્યુતિ

રચનાર

શા. નસૂબિયા

[એ રાગ સહેલી કે જો સમન]

જીવનનું જીવન તું સત્ય હે સખી
દેવી તેરા મીઠા મધુર એન જો
હું તે મેરે અભિલાષ વાસના
મેં તો તુજને પેખી અનંતરૈન જો જીવનનું

હયું મેરુ કૈમુદીસમ અજવાળતી
અંતરને હરવાનો મારે કામ જો
ન નકી મુજ નયનમાં આવી વસી
વહાવી તેરા કરવા શું સ્તુતિગાન જો જીવનનું



મોંઘેરા લ્હાવા તે. મુજને તું થકી,
તારા હાસ્યે અમૃતના વરસાદ જો;
આ જીવનનું નુર સખી તું માહરી;
મીઠડી તુજ લોચન જાદુખાણ જો—જીવનનું.

ગૃહલક્ષ્મી મુજ લાડભરી તું લાડીલી,
ઘરમાં હરતી ફરતી જાણે જ્યોત જો;
આવું જ્યારે ઘેર ફરીને બહારથી,
અર્પે કેવાં સુધાભર્યાં અભિનંદન જો—જીવનનું.

લલિત—મૃદુ અંગોમાં કેવી મોહની ?
કુંકુમ ટીલડી સોહે શી નિજ ભાલ જો;
નીલમનીલાં છુંદલડાં શોભી રહ્યાં,
પરવાળાં સમ દીસે મીઠા ઓષ્ઠ જો—જીવનનું.

શાંતિના સંદેશા મુખ શાં કહી રહ્યું,
કયમ કયમ વર્ણ્યાં જાયે નિર્મલ ગુણ જો;
ઉર—ઉદધિ તવ દર્શનથી હેલે ચઢ્યો,
સ્નેહલ સોહે રૂડો કેશકલાપ જો—જીવનનું.

પ્રણયતણી 'બંસી વાઇને હો મીઠી,
પ્રેરીશું હૈં પ્રેમલ ઊર્મિ—સુર જો;
રીઝવશું અંતરને રસનાં ગાનથી,
બનશે એ થકી મીઠો આ સંસાર જો—જીવનનું.

રસઘેલાં ઉર પ્રણયરસે મ્હોરાવીને
રચીશું આપણ બેનો અદ્વૈત—યોગ જો
મર્મભર્યાં જગનાં આ હાર્દ ઉકેલતાં
પામીશું હૈં રસની મીઠી લ્હાણ જો—જીવનનું.



વિશ્વભારતી

લેખક
ડા. ગિરધરલાલ મોતીલાલ ભટ્ટ

ભારતના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જ્વલ પ્રકરણ સર્જાવા આશા અને શ્રદ્ધા પ્રેરે છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજા અને તેની ભાવાજ હીંદને પુનઃ મહાન્ બનાવી શકે તેમ છે એ વિચાર સામે એ પ્રત્યાદેશ છે. ભારતમાં વિચારવાની અને તે વિચારોને સુયોગ્ય સ્વરૂપમાં મુકવાની શક્તિ હતી. તેનામાં જીવન હતું, અને તે જીવનને નીરોગી, રસિક અને મહાન્ બનાવવાના સાધનો પેદા કરવાની ઉત્પાદક શક્તિ પણ તેની નસેનસે વહેતી.

ગંધારની તક્ષશિલા, માળવાની ઉજ્જયિની અને મગધની નાલંદા નગરીઓ હીંદની સંસ્કૃતિના સજીવ કેન્દ્રો હતા. તક્ષશિલાનો વૈદિક પ્રવાહ હીંદના વાતાવરણને પવિત્ર અને નીરોગી રાખતો, ઉજ્જયિની હીંદના જીવનમાં રસ રેડતું અને નાલંદા આર્યાવર્તના મનને ઉત્કૃષ્ટ વિચારોથી સમૃદ્ધ રાખતું. ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના આ પ્રવાહો હીંદની અમિતેજ રમણીય અને સુંદરરૂપ બનાવતા એટલુંજ નહીં પણ નિકટની દેશોમાંથી આવતા જીજ્ઞાસુ યાત્રાળુઓની તૃષા છીપાવવાનું પુણ્યકાર્ય પણ કરતા. તે વખતે પૂર્વની સંસ્કૃતિનું ગુરુત્વ-મધ્યબિંદુ હીંદ હતું.

આજે સ્થિતિ ફેરો ભારતમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને ભેગા મળ્યા છે. આ સંબંધ સ્વાભાવિક નથી એમ તો સૌ કોઈ માને છે. પૂર્વની જુદીજુદી પ્રજાઓ અને આરબો તે કોઈ આર્થિક કામનાથી દોરાઈને નહીં પરંતુ અંતરના ખજાનાને ખોલી નાખવાની કુંચી હીંદ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી જીવન કૃતકૃત્ય કરવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠા સાથે તેમણે હીંદમાં પગ મુકેલો. આ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને પુરતો આત્મભોગ તેમણે આપેલો. પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું ધ્યેય અને તેને પહોંચવાના સાધનો તદન વિરૂદ્ધ છે. જે પ્રજા સાથે તેને કામ લેવાનું છે તેની નામરજી છતાંએ તેના દેશમાં આ પ્રજા વ્યાપારવિષયક સાહસમાં ઉતરી રહેલ છે. આ અકુદરતી સ્થિતિ ચાલુ રાખવા તે પોતાના દુર્બલ મગજના પાશવ બળમાં વિશ્વાસ રાખી અનેક અયોગ્ય હેરત ભરેલાં કાર્યો કરી રહેલ છે.

આ સ્થિતિને વધુ લંબાવવામાં જેટલી અંગે પાશ્ચાત્ય પ્રજા જવાબદાર છે તેટલાજ દોષિતો પણ છે. એક પ્રજા પોતાના અભિમાનથી, લોભથી અને છળથી જ્યારે અન્ય ભય, શંકા અને ખુશામતથી આ સંબંધને વધુ ને વધુ બગાડે છે.

न हि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

એ મહાન્ વચનમાં વિશ્વાસ રાખી આ સ્થિતિનો અંત લાવવાની જરુર પ્રત્યેક શાંતિ-પ્રિય મનુષ્યને લાગ્યા શીવાય રહેશે નહીં, પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ યોગનો આપણે જગતમાં એક મહાન્ સંસ્કૃતિ પેદા કરવામાં ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાએ સળગાવેલા અને આપણે પ્રદીપ્તાત્મક દ્રવ્યોથી વધુ પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં નાશ પામીએ છીએ.

આ સ્થિતિની ગંભીરતાનું જ્ઞાન પ્રથમ હીંદના બે દૃષ્ટાઓને થયું; અને તેનો અંત સાચવવાને જરુરી પગલાં પણ તેમણે લીધાં. પાશ્ચાત્યોના અનીતિમાન્ કૃત્યો સાથે ગાંધીજીએ અસહકાર આદર્યો; જ્યારે રવીંદ્રનાથે તેમના નિઃસ્વાર્થી અને ભારતને પ્રગતિ પ્રતિ લઇ જતાં કાર્યોમાં સહકાર સાધ્યો. બંને કાર્યો અન્યોન્યની અપૂર્ણતાપૂરક છે. એકલો અસહકાર પ્રજામાં રહેલો તિરસ્કાર બતાવે છે જ્યારે અનીતિમાન્ કૃત્યો સાથેનો અસહકાર અને ઉન્નતિ પ્રતિ લઇ જતા કૃત્યો સાથેનો સહકાર પ્રજામાં રહેલી આત્મશુદ્ધિની ઉત્કટ આકાંક્ષાસૂચક છે. આપણી આત્મશુદ્ધિ આપણા બીકણ મટી નિર્ભય થવામાં, શંકાસ્પદી મટી શ્રદ્ધાવાન્ થવામાં અને ખુશામતી મટી સત્યવાદી થવામાં રહેલી છે. આપણી તૈયારી પ્રત્યેજ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો લોભ, અભિમાન અને છેતરવાની વૃત્તિનો પાણી શીવાય સુકાઇ ગએલા છોડની જેમ નાશ થશે.

કાળના વહન સાથે વસ્તુનાં સ્થલ તેમજ રૂપ બંને બદલાય છે. કંપનીના સમયમાં હાલ જ્યાં ખેતીવાડી વિભાગ ખોલ્યો છે તે શુરલ ગામમાં ફ્રેંચ લોકોની કોઠી હતી. આ સ્થાનની રેતાળી તો પણ લાલ જમીન માનવી લોહી રેડાયું હશે, એમ બતાવે છે. મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથ ટાગોર પોતાના પર્યટન દરમ્યાન અત્રે આવેલા તે વખતે આ સ્થાનમાં ગીચોગીચ ઝાડીમાં રહેતાં હિંસક પશુઓ અને લુટારાઓનો વાસ હતો. હાલ જે સ્થાનને છાતીમતલા કહે છે ત્યાં ત્રણ વૃક્ષો નીચે મહર્ષિએ ડેરો નાખેલો. લુટારાઓ તેમને લુંટવાને આવેલા પણ ધ્યાનસ્થ મહર્ષિની પ્રતિભા પાસે તેમની લોભવૃત્તિ સૂર્યને જોતાં જેવી ધુમસની દશા થાય તેમ મહર્ષિ પ્રત્યેની ચિરંતરના ભક્તિભાવમાં પરિણમી.

આસપાસની જમીન કરતાં આ સ્થાન વિશેષ ઉંચાઇએ છે. માનવજનની ઉદય અને અસ્તસમયની સ્થિતિને વ્યોમરૂપી પટે ચીતરેલ ન હોય તેમ અહીંની ઉષા અને સંધ્યા ઉપદેશાત્મક અને રમણીય છે. દિવસની શરુઆતમાં ઉષાએ પુરેલા રંગબેરંગી સાથીઆમાં માનવજનની સંસ્કૃતિની શરુઆતની સાદાઇ અને નમ્રતા છે. સંધ્યાના મિથ્યા ડોળ અને ખાલી ભભકતા એ તેના મૃત્યુના ઘંટનો અંતિમ રણકો છે. પ્રાતઃકાલનો વૃક્ષોમાંથી વહી આવતો ફુલોની સુરભિમિશ્રિત પવન જેમ શરીરને સુખકર છે, તેમ પ્રભાતની શાંતિ આત્માને રુચિકર છે. પૂર્ણિમાની સમીસાંજે "દીઠા ઘટે બે સૂર્યને સોમ જાણું" એ દૃશ્ય, ચંદ્રની ચાંદનીમાં નહાતાં વૃક્ષો; સ્નાન કરી, ભાલમાં અર્ચનાદિ કરી સ્થિર સ્થિતિમાં ગાયત્રીના મંત્રોચ્ચારણ કરતાં એક પવિત્ર પુરૂષની જેમ સવારમાં પડતા કુદરતી જલથી સ્નાન કરી, બાલસૂર્યનાં કિરણોને પોતાના શિર ઉપર ચઢાવી, મંદમંદ સમીરથી ઝુલતાં વૃક્ષ આ સર્વે દૃશ્યો જેટલાં આહ્લાદક છે તેટલાંજ કોઇ મહાન્ સત્યનાં સૂચક છે.

શાંતિનિકેતન યુનીવર્સીટીની શરુઆત સને ૧૮૯૮ માં થએલી. મહર્ષિની ઇચ્છા

હતી કે અહીંઆં કુદરતની ગોદમાં ઉછરતું એક બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવું. શરુઆતમાં ફક્ત ત્રણજ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને તે પણ કવિશ્રીના પુત્ર, ભાવિજામાતૃ અને એક મિત્રપુત્ર હતા, હાલમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ત્રણસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થોડી હતી ત્યારે ગુરુપત્નીઓ પાંચ-પાંચ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પાસે રાખતાં. માતા જે કામ કરે તે સર્વે કામ જેમકે નવડાવવું, ખવડાવવું, વાતો કહેવી વગેરે તે બજાવતાં.

આજે ડા. ટાગોર ફક્ત બંગાલી કવિ તરીકેજ જાણીતા નથી. હીંદના તે National poet (રાષ્ટ્રીય કવિ) છે, અને જાણીતી World Figure (જગન્નર) છે. તેઓશ્રી પૂર્વમાં ઉગ્યા છે પણ પશ્ચિમે તેમને પ્રથમ વધાવ્યા છે. પૂર્વ તરફ તેમને જેવો ભક્તિભાવ છે તેવોજ પશ્ચિમ તરફ તેમને પક્ષપાત છે. આમ બંને ગોલાર્ધ પ્રત્યેની તેમની ફરજ તેમને હૃદયથી અને મગજથી એકત્ર કરવા પ્રેરે છે.

પૂર્વમાં આર્યન, મેમેટીક અને મોંગોલીઆન સંસ્કૃતિઓ એક વખતે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતી હતી. પૂર્વને તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સમજવા માટે આ સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ જરુરી છે. પૂર્વ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે સમજે તે પછીજ પોતાની સંસ્કૃતિના પ્રકાશમાં પશ્ચિમને સમજવા શક્તિમાન થશે. તેથી વિશ્વભારતી વખત જતાં આ સંસ્કૃતિઓને પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં લેશે.

હીંદની સંસ્કૃતિ એકતરફી નથી. તેનાં તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, કલા, અને સંગીત સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલાં છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે હીંદનું મન ઉદાર હતું. તે જેમ લેતું તેમ આપતું પણ ખરુંજ. આજે હીંદ અંદર વળવાને સ્થાને ફક્ત બહારથીજ મેળવવાને વલખાં મારે છે.

વિશ્વભારતી હાલની હીંદની યુનીવર્સીટીઓના આદર્શ ઉપર સ્થપાએલી નથી; તેમ તેની કાર્યપદ્ધતિ પણ તેના જેવી નથી. હાલની આ યુનીવર્સીટીઓ એ પશ્ચિમનું આંધળું અને પાંગળું અનુકરણ છે. આંધળું એટલાજ માટે કે પશ્ચિમની યુનીવર્સીટીઓમાં જે આત્મા છે તે આ યુનીવર્સીટીઓમાં નથી. પાંગળું એટલા માટે કે તેમનાંમાં કોઇ ચિરસ્થાયી આદર્શ નથી કે જે કાળરૂપી સમુદ્રમાં ઘણાંએ તોફાનો થાય તે છતાં તે સામે ટક્કર ઝીલી એક વા અન્ય સ્વરૂપમાં પણ તે ટકી શકે. યુરોપીઅન યુનીવર્સીટીઓનો સઘળો ભભકો અહીંઆં લાવવા પ્રયત્નો થાય છે; અને આમ કરવામાં જેમ પૈસાનો ખોટો વ્યય થાય છે તેમ હીંદનો પ્રાણ પણ હણાય છે. આપણી સંસ્કૃતિનો સૂર્ય જ્યારે મેરુ પર્વતે હતો ત્યારે જે ઉચ્ચ અને નિષ્કામ આદર્શથી આપણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા, તે આદર્શનો આ ત્રિશંકુવત્ યુનીવર્સીટીઓએ ભોગ લીધો છે.

કવિશ્રી માને છે કે અસહકારમાં આ યુનિવર્સીટીને ત્યાજ્ય ગણી પણ જે કોલેજો ઉભી થઇ તે તો વિદ્યમાન કોલેજોનું અનુકરણજ હતું. તેમની વિરુદ્ધતા ત્યાગમાં નથી પણ આવા અનુકરણમાં છે. આ યુનીવર્સીટીઓ ખાલી થાય અને તેના સ્થાને આર્યજીવનના આદર્શ ઉપર હીંદની જરુરીઆતને પહોંચી વળે તેવી વિદ્યાપીઠો સ્થપાય તેમાં તેમનો આનંદ છે, વિશ્રામ છે.

વિદ્યાપીઠો જ્ઞાન ભેગું કરી વહેંચવાનું યંત્ર નથી. પ્રેમના વિચારો અને જીવન સાથે તેનો નિકટ સંબંધ હોવો જોઇએ. પ્રજાના દરેક વ્યવહારનું તે કેંદ્ર હોવું જોઇએ. આપણાં

તે સંસ્કૃત ભાષા હતી. પણ કળી તે કળી-રૂપેજ હમેશાં નાજ રહે. ફુલમાં ઘણી પાંખડીઓ હેવા છતાં તેમાં એકતા છે તેમ હીંદમાં ભાષાઓ ભિન્નભિન્ન હોવા છતાં તેને સંગૃહીત રાખનાર દોરું તે એકજ છે.

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આપણી સામાન્ય ભાષા સંસ્કૃત હતી. અત્યારે જે તત્ત્વો હીંદની જુદીજુદી ભાષાઓમાં છે તે સંસ્કૃતમાં જડે તેમ નથી. વિચારોની સપૂર્ણ લેવડદેવડ માટે આ ભાષાઓ બરાબર ખેડાવી જોઇએ; અને આ કામ પરદેશી ભાષાથી થઇ શકેજ નહીં.

હીંદની સુધારણા ચાર પ્રવાહોમાં વહેલી: વૈદિક, પૌરાણિક, બૌદ્ધિક અને જૈન. આપણાં સંગીત અને કલા ઉપર ગ્રીક અને મુસલમાનોની અસર થએલી અને આ છાંટથી આપણી સંસ્કૃતિમાં સપૂર્ણતા આવેલી. મુસલમાનો અહીં આવેલા અને હીંદને પોતાનું કરી રહેલા. આપણી ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, સંગીત અને સાહિત્ય પ્રતિ તેમનો ફાળો અમૂલ્ય અને સ્થાયી છે.

માણસ પોતાના વિચારો એકલી ભાષામાંજ દર્શાવે છે એમ નથી, ભાષા કરતાં તે ચિત્રમાં અને સંગીતમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. ભાષાદ્વારા તો જે તેને જાણતા હોય તેજ સમજી શકે, પણ હાવભાવ અને સ્વર દ્વારા તો સર્વે સમજી શકે તેમ છે. મોગલોના વખતમાં તે કલારસિક શહેનશાહો તરફથી આપણાં સંગીત અને કળાને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું.

હીંદની ૮૦ ટકા વસ્તી સાથે સંબંધ રાખવાને એકજ સાધન છે અને તે ખેતી. આપણી પ્રથમ ફરજ આ વર્ગની ઉન્નતિ છે, તેમની ઉન્નતિ અને અવનતિમાં આપણી ચઢતી અને પડતી છે. આપણી સુધારણા જેવી બૌદ્ધિક તેવીજ આર્થિક પણ હોવી જોઇએ. પૈસા ભેગા કરવા માટે નહીં પણ જીવન સાદુ અને સ્વતંત્ર બનાવવાને માટે.

તેના પ્રણેતાએ દોરી આપેલ આ કાર્ય-રેખા પ્રમાણે વિશ્વભારતી કામ કરશે. હવે કેટલા પ્રમાણમાં આ કાર્ય સધાઇ શક્યું છે અને સધાય છે તેનો કૈંક પરિચય આપીશ.

વિશ્વભારતીનો આદર્શ Cultural Unity (સાંસ્કારિક વ્યક્તિ) હોવાથી કેળવણી-માં જીવન વ્યતીત કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ અત્રે આવવું ઉચિત છે, અન્ય માટે આ ક્ષેત્ર નથી.

વિશ્વભારતીનો કાર્યભાર તેની સેનેટ ઉઠાવે છે. ડો. બ્રીજેંદ્રનાથ સીલ, વાઇસ-ચેન્સેલર માઇસોર યુનીવર્સીટી એ તેના પ્રમુખ છે, અને સર જગદીશચંદ્ર બોઝ તથા સર માઇકલ સેડલર તેના ઉપપ્રમુખો છે.

વિશ્વભારતીના બે વિભાગો છે. (૧) પૂર્વ વિભાગ (school) (૨) ઉત્તર વિભાગ (college). ઉત્તર વિભાગનો અભ્યાસક્રમ ૭ વર્ષમાં પુરો થાય છે. પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાં General course સામાન્ય અભ્યાસક્રમ છે, અને બીજાં ત્રણ વર્ષમાં Special course વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ છે.

પૂર્વ વિભાગ નવ ગ્રુપ્સ (વર્ગ)માં વિભક્ત છે. આપણું સાતમું ધોરણ તે અહીંનું પ્રથમ ગ્રુપ છે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે તે તે વિષયના વર્ગ ભરી શકે છે. અગાડીએ લેવાની પરીક્ષા ઉપરાંત ડીસેંબરમાં વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાય છે. વિશ્વભારતીનું નવું વર્ષ જાનેવારીથી શરુ થાય છે. આ વિભાગમાં વિદ્યાર્થીઓ ૫ થી ૮ વર્ષ સુધીમાંજ લેવાય છે: ૧૧ વર્ષ ઉપરના છોકરાઓને લેવામાં આવતા નથી.

કેળવણીનું વહન બંગાળી છે યુરોપીઅન ભાષાઓ અંગ્રેજી દ્વારા શીખવવામાં આવે છે પૂર્વ વિભાગમાં વિદ્યાર્થીને શરૂઆતથીજ એવો મોકો છે કે જેથી બંગાળી પુરેપુરી શીખી લે ઉત્તર વિભાગમાં બંગાળી અને અંગ્રેજી જાણનો વિદ્યાર્થી દરેક ભાષા સમજી શકે તેમ છે

વિશ્વભારતીમાં વિદ્યા વિદ્યાને માટેજ મેળવવી એ આદર્શ હોવાથી પરીક્ષાને સ્થાન નથી તેમ ઉપાધિઓ પણ અર્પવામાં આવતી નથી છાત્ર અનુસરે છે કે કેમ તે જાણવા એક પુસ્તક પુરૂ થએ તે વિષય ઉપર લખવાનું આપવામાં આવે છે જેમકે કોઇ નાટક હોય તો તેની રચના, ભાષા, શૈલી વસ્તુ પાત્રો ઐતિહાસિક પ્રમાણો વગેરે પર પ્રશ્નો આપવામાં આવે છે અને ઉપનિષદ જેવું પુસ્તક હોય તો તે વિષય ઉપર તુલનાત્મક નિબંધ લખવાનો હોય છે

છાત્ર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અથવા વધારે વિષયો લેઇ શકે છે મુખ્ય આધાર તેને પોતાના ઉપરજ રાખવો જોઇએ છે પરીક્ષાની બીક હોય તોજ વાંચનાર વિદ્યાર્થી માટે આ ક્ષેત્ર નથી

ઉત્તર વિભાગમાં હાલ નીચેના વિષયોના મંદિરો બેસાડવામાં આવ્યા છે

(૧) ભાષા અને સાહિત્ય
(૨) ઇતિહાસ
(૩) તત્વજ્ઞાન
(૪) કલા
(૫) સંગીત
(૬) ખેતીવાડી

ભાષા વિભાગમાં હાલ ૧૪ ઉપરાંત ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યને શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે હીંદની મુખ્ય ભાષાઓ ઉપરાંત અંગ્રેજી, સિંહાલી તીબેટન ગ્રીક, લેટીન જર્મન, ફ્રેંચ વગેરે ભાષાઓ શીખવવામાં આવે છે દરેક ભાષા તેમાં નિપુણ થએલ અધ્યાપકના હસ્તમાં હોય છે

બીજા વિભાગમાં હીંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને યુરોપીઅન ઇતિહાસ આવે છે પ્રાચીન ઇતિહાસ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે વૈદિક યુગ મહાભારત યુગ અને બુદ્ધ યુગ અર્વાચીન ઇતિહાસ શાહઆલમેજ પુરો થાય છે

કલા વિભાગ સંચાલન ત્રણ ઉત્તમ ચિત્રકારો શ્રી નંદલાલ બોઝ શ્રી અસીતકુમાર હલ્દાર અને શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કારના હસ્તમાં છે મદ્રાસમાં ભરાએલા પ્રદર્શનમાં આ વિદ્યાર્થીઓએ ઇનામ મેળવેલા શિલ્પકલા માટે ફ્રેંચ મહિલા આંદ્રે ન આવ્યા છે મેડન રીસુમાં આવતા હતા પરથી તેમજ રૂપકના અને લંડનની યુનીવર્સીટીમાં ભાષણો આપવાથી જાણીતા થએલ મીસ સ્ટેલા ક્રેમરીશ P H D આ વિભાગમાં કલા પર ભાષણો આપે છે

સંગીત વિભાગમાં બંગાળી સંગીત અને ગાંધર્વ વેદ એમ બે વિભાગ છે ... શાખાઓ તેમાં પ્રવીણતા મેળવનાર અધ્યાપકોના હસ્તમાં છે શાંતિનિકેતનનું વાતાવરણજ સંગીતમય છે

ખેતીવાડી વિભાગ તેના જેવો હીંદમાં એકજ છે આ વિભાગમાં ત્રણ લાખ રૂપીઆ રોકાએલા છે તેના પ્રીન્સીપાલ શ્રી એલ્મહર્સ્ટ, કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સીટી અને ન્યુયોર્ક અમેરિકામાં અભ્યાસ કરી આવેલા અન્ય અધ્યાપકો છે મીસ ગ્રીન નામક એક અમેરીકન મહિલા પણ અધ્યાપક મંડળમાં કામ કરે છે ખેતી સુધારેલાં સાધનોની મદદથી થાય છે દરેક વિદ્યાર્થીઓને જમીનનો એક ટુકડો

અને જોઇતાં સાધનો આપવામાં આવે છે. પાણી માટે અંદરથીજ પાણી મળે તેટલું ગંભીર તળાવ ખોદવામાં આવ્યું છે. ગાય, ભેંસ આદિ ગ્રામ્ય પ્રાણીઓને કેમ ઉછેરવાં તેના શિક્ષણ માટે ગૌશાલા પણ રાખવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને પોતાનું દરેક કામ કરવાનું હોય છે. ગરીબ અને લાયક વિદ્યાર્થીઓને માટે સ્કોલરશીપ રાખવામાં આવી છે. આ વિભાગ પાસેના ગામડાંઓનાં સંતાલ ખેડુતોની સાથે સહકાર રાખી તેમની અને તેમના ખેતરોની સ્થિતિ કેમ સુધારવી તે વીશે સલાહ અને મદદ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એક રાત્રિશાલા પણ ચલાવવામાં આવે છે. આ આદર્શ જેમને માન્ય હોય તેમનેજ દાખલ કરવામાં આવે છે.

આશ્રમને અંગે એક સુંદર પુસ્તકાલય છે. પુસ્તકોની સખ્યા ૨૫૦૦૦ ઉપરાંતની છે. દુનીઆનાં જુદાંજુદાં માસિકપત્રો આવે છે. વર્તમાન પત્રો ટેબલ ઉપર મુકવામાં આવતાં નથી. ઈંડિ-લોજી ઉપર ફ્રેંચ અને જર્મન સ્તકોનો સંપૂર્ણ સેટ આવી ગયો છે. આશ્રમમાં એક હૉસ્પીટલ છે. હૉસ્પીટલ ફી તરીકે છાત્રને એક રુપીઓ ફીમાં વધારે આપવો પડે છે.

પૂર્વ વિભાગમાં ઓરડી દીઠ એક કેપ્ટન મુકવામાં આવે છે, જે વ્યવસ્થા જાળવે છે. પ્રીન્સીપાલની રજા શીવાય કોઇ છાત્રને આશ્રમ બહાર જવા દેવામાં આવતા નથી. દરેક ઓરડીમાં તેમના ચારિત્ર્ય અને અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખવા એક શિક્ષક રહે છે. શિશુ વિભાગમાં પથારી કરવા, કપડાં ધોવા, સ્નાન કરાવવા વગેરે કામ માટે નોકરો હોય છે.

છાત્રો સવારમાં પાંચ વાગે ઉઠી જાય છે. ૭ વાગે ઉપાસના થાય છે. નાસ્તો આપ્યા પછી પ્રાર્થના સાથે ૭ વાગે વર્ગો શરુ થાય છે; વર્ગો વૃક્ષ નીચે લેવાય છે. દરેક વર્ગમાં ૧૦ કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને રાખવામાં આવતા નથી. ૧૧ વાગે ભોજન પછી ૨ા વાગે ફરીથી વર્ગો શરુ થાય છે. પાંચ વાગે કાર્ય બંધ થાય છે અને 'જલ ખાવાર' પછી છાત્રો રમવા વીખરાય છે. પૂર્વ વિભાગમાં છાત્રો નવ વાગે સુઇ જાય છે, વીજળીક બત્તી દશ વાગે ગુલ થાય છે.

અધ્યાપકો મગજમાં ભરી લાવી વર્ગમાં ઠાલવી દેનાર દલાલો ન હોવા જોઇએ, તેમની જ્ઞાનગંગા સરિતાના સ્રોતની જેમ અવિરત વહેતી હોવી જોઇએ. અહીંના અધ્યાપકો તો હજુએ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમણે શિક્ષણને તેમના રોજગાર તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. ઘણાખરા પગારમાં કંઇ લેતાજ નથી. અન્ય જરુર જેટલુંજ લે છે. છાત્રને જે વખતે મદદ જોઇએ તે વખતે તેઓ તૈયારજ હોય છે.

વિશ્વભારતી સંમેલન નામક વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ (Union) હોય છે. તેની સભાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ જુદાજુદા વિષયો ઉપર લેખો વાંચે છે, તેમ કોઇ આવેલ પ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન્ અતિથિ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ કૈં બોલે છે.

પશ્ચિમના વિદ્વાન્ અધ્યાપકોનો લાભ આ વિદ્યાપીઠને મળે છે એ તેની વિશેષતા છે. આ લાભ અમૂલ્ય છે. 'રીસર્ચ' (સંશોધનનું) કામ કરવા વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપવામાં આવે છે. આ જાતના પ્રોફેસરોમાં હમણાંજ ડૉ. સીલ્વીન લેવી આવીને ગયા છે. તેઓ અહીંઆં એક વર્ષ ઉપરાંત રહ્યા હતા. આ વર્ષે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ડૉ. વીન્ટરનીટ્સ જર્મનીની પ્રેગ યુનીવર્સીટી તરફથી આવ્યા

છે ડબ્લીન ટ્રીનીટી કોલેજના અધ્યાપક પ્રો. કોલીન્સ અહીઆં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર લે છે. પ્રો. બેનવા ફ્રેન્ચના અધ્યાપક છે સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ લેખક રોમે રોલાઁ એ આગામી વર્ષમા અત્રે આવવા કવિશ્રીને વચન આપ્યુ છે.

કેટલાક એમ વિચારે છે કે જ્યારે હીંદમા પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે લડત ચાલે છે ત્યારે આતરરાષ્ટ્રીય યુનીવર્સીટીની વાતો કરવી તે યોગ્ય છે? આપણી હાલની લડત કોઇ પણ પ્રજા પ્રત્યેના દ્વેષનુ પરિણામ નથી. આપણી આત્મશુદ્ધિ ઉપર તો લડતના વિજયનો આધાર છે આપણે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી અગ્રેજોથી કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાથી છુટા પડવાનુ નથી તેમને તો આપણે જીતી લેવાના છે,. અને આ કામ તો આપણે એક બીજાને પુરેપુરા સમજીએ તોજ બર આવી શકે. વિશ્વભારતીનો ઉદ્દેશ પણ આજ છે જે અજ્ઞાન હીંદ વીશે પશ્ચિમના દેશોમા ઘર કરી રહેલુ છે તે આથી દૂર થશે જે પાશ્ચાત્ય અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવશે તેઓ હીંદ વીશેનો પોતાનો અનુભવ અને આપણી ખરી સ્થિતિ વીશે તેમના બધુઓને કહેશે 'ધીઝ ઇંડીઆ સીવીલાઇઝ્ડ' એ પ્રશ્નનો જીવતોજાગતો ઉત્તર વિશ્વભારતીમા તેઓ જોશે. આત્મશુદ્ધિની જ્યોત પાસે પશ્ચિમના મારુત ઝાડા આવડાં પણ વાએ રહી ગએલ મનુષ્યના અવયવો જેવા છે, તેની તોપો એ બાળકોને રમવાના રમકડા જેવી છે, મશીનગનની ગોળીઓ તો હસ્તમા ઝીલવાના દડા છે અને તરવાર તો ફુલની માળા છે તેમ જે આ લડત શીખવાડે છે, તેમ જે Civilization (સુધારા)માં આ વસ્તુઓ રહેલી છે તેનો મોહજ વિશ્વભારતી તોડે છે ઉન્નતિ અને ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પંથ નથી એ પશ્ચિમ અહીંઆ આવી શીખશે

વિશ્વભારતીથી હીંદને થનાર લાભ તો પ્રત્યક્ષ છે આંજથી ૨૨ વર્ષ પહેલા કવિશ્રીએ માતૃભાષામાં કેળવણી આપવી, અગ્રેજીને દ્વિતીય ભાષાનુ સ્થાન આપવુ, સરકાર સાથે સબંધ નહીં તેમ ઉપાધિઓનો મોહ નહીં રાખવાનો અખતરો શરુ કર્યો છે પ્રાચીન ઋષ્યાશ્રમની ઝાખી કરાવતો આર્ય-જીવનના આદર્શ પ્રમાણે કામ કરતો શાન્તિ-નિકેતન આશ્રમ હીંદમા એકજ છે. ગુરુકુલ છે પણ આર્યસમાજીસ્ટો માટેજ છે.

હીંદના દરેક પ્રાતનો પ્રતિનિધિ છાત્ર અહીંઆ છે, તેમની પાસેથી દરેક વિદ્યાર્થી તે તે પ્રાતનાં સાહિત્ય, મહાન્ પુરુષો, ઇતિહાસ અને સામાજિક સ્થિતિ વીશે ઘણુ જાણવાંનુ જાણી શકે છે કે જે અન્ય કોલેજોમા મળી શકતુ નથી.

કવિશ્રી માને છે કે જગતના મહાન્ યાત્રિક પૂર્વ ને પશ્ચિમને એક કરવાના કાર્યમા તેમને યંત્ર બનાવવા ઇચ્છે છે, આ આહ્વાહન સ્વીકારી તેમણે તેને પોતાનુ જીવનકાર્ય માન્યુ છે. મહાસભાકારથી જાગતી મૂર્તિ સમક્ષ કવિશ્રીએ પ્રથમ ગાએલ તેમની લાલિત્યભરી અને ભાવમયી પ્રાર્થનામા આપણે વિરમીશુ કે –

પૂર્વ પશ્ચિમ આસે, તવ સિંહાસન પાસે
પ્રેમ હાર હૈ ગાથા,
જનગણ એક વિધાયક જય હે ભારત ભાગ્ય વિધાતા,
જય હે! જય હે! જય હે! જય જય જય જય હે

જાણે આવે છે? નીકળ!"

ભૈઆને બુમ મારી, ભૈઆને આવતો જોઇ અટકી, પરદેશીના આગમન તરફ કટાક્ષમય વિરોધ દાખવ્યો અને તેને ત્યાંથી જવાનો આદેશ કર્યો.

ઉંચો, જાડો, પડછંગ ભૈઓ, ડાગ લઇને, દાદીમાના પાણી ચઢાવતા શબ્દે દોડી આવ્યો.

"સાલે! નીકલ!......" ભૈઆ એ ભયંકર આદેશ કર્યો.

પરદેશીએ જવાબમા ખભે ભેરવેલું એક પોટલું ભોય ઉપર મુકયું અને પોતાના બને હાથ તેના ઉપર ટેકવ્યા અને ભૈઆ તરફ તથા માજી તરફ એક નિરાશાની દૃષ્ટિ ફેંકી, પોતાનુ નિસ્તેજ મોં નીચું નાખી, નિશ્વાસ નાખ્યો

"હાય! સુબ્હાનઅલ્લા!"

દર્દની હાય પુકારતા તેની ઉંડી ઉતરેલી આંખમાંથી આસુ સર્યા.

"ઉડતે હય કે નહીં?. .દેખા .એ "

હજુ ભૈઓ ડાગ ઉગામે છે ત્યાં વીજકોર વહુના ઓરડામા સંવનન કરતા કેશવપ્રસાદ શેઠ શોરબકોર સાંભળી બહાર આવ્યા.

"શુ છે આ બધુ?" કેશવપ્રસાદે પ્રસગથી પરિચિત થવા પુછ્યુ.

ઇતિહાસે જેટલો વખત લીધો તેના કરતા વધુ કાળ ઇતિહાસકાર દેવકોરડોશીએ તેના વર્ણનમા લીધો. "કોઇ મુઓ લુચ્ચો ત્યા આવ્યો હતો અને કોઇ મુઓ લુચ્ચો ઢોંગ કરતો ત્યા બેઠો હતો," એજ તેણીના ઇતિહાસ વર્ણનનુ હાર્દ હતું

કેશવપ્રસાદને ભીખારીઓ તરફ દેવકોર ડોસી જેટલીજ પ્રીતિ હતી પરતુ આ વેળા તેની આંખોએ આ ભીખારીમા ભિનુકનુ તત્વ ઓછું અનુભવ્યું. તેની ઝીણી વેપારી આંખોને ભોંય ઉપર પડેલા પોટલામા કૈં જોવા જેવુ, જાણવા જેવું દેખાયુ. પરદેશીનાં ફાટેલા કપડામાંથી વિધવિધ રંગની શાલો, તેની દૃષ્ટિએ ચઢી.

"એ કયા હય?" ચ ડિકાની અને હનુમાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિઓને દૂર કરતા કેશવપ્રસાદે મીજાજમાં પરદેશીને પ્રશ્ન પુછયો

પરદેશીએ શંકાશીલ મુખે પોતાના બે હાથ પોટલા ઉપર જોરથી દાબ્યા અને કેશવપ્રસાદની અનિમિષ આંખો તરફ જોયા કીધું.

કેશવપ્રસાદે એજ પ્રશ્ન પાછો વધુ દમામ મા પુછયો.

ડચકાં ખાતા પરદેશીએ ધીરેથી પોટલુ છોડયુ અને અ દરથી સુદર, રંગબેર ગી, આંખ સમીપ એક વખત મુકેથી નાચી રહે એવી કાશ્મીરી શાલો કાઢી દાદીમાના શબ્દે ડાગ હીલવતા ભૈઆજીને તેની આકણી નહી થાય દાદીમાની ઘરડી મીંચાતી આંખોમા તે ઠરી ન શકે! પણ શેઠની ઝીણી વેપારી આંખે તેની આકણી એક પલકમા કીધી. શેઠે આવી શાલો કોઇ જન્મમા પણ નહોતી જોઇ.

"એ બેચનેકા હય કે?" શેઠે ખરીદી ખેલવા માંડી.

"હાજી! શેઠજી!" પોતાની શાલોનો કોઇ ઘરાક મળ્યો જાણી હર્ષવાળી આંખે પરદેશીએ ટૂંકું શુભાગી જવાબ વાળ્યો.

શેઠે એક શાલ ઉપર ત્રાપ મારી. દાનદીઆ પરદેશીના માલની પ્રશંસા કર્યા વિના, ગંભીર આંખોએ તેણે તે શાલનુ પરીક્ષણ કયુ. તારા મંડળમા એ શાલ ચદ્ર જેવી શેઠને ભાસી.

"કેમ માજી! લેશું?" શેઠે બેદરકારીથી માજીની સલાહ પુછી

"રહેવા દેની!"

"તમારી વહુને ચાલશે! .."

અહીંઆ રહેશે ") શબ્દોથી અને હાથના ચિહ્નથી શાલોને પોતાની પાસે પડી રહેવાનું શેઠે ડાક્ટરને સુચવ્યુ

"મેરી શાલ ! " પરદેશીની આંખો શંકાથી ફરગઈ

"Oh! I cant take him to the Hospital with these shawls " ('હું એને આ શાલોના બોચકા સાથે ઇસ્પીટાલમાં નહીં લઇ જઇ શકું ')

વિજયાએ જોયું કે પરદેશીનો બધો જીવ તેની શાલોમાં હતો

" તુમેરી શાલ હમ અમેરી પાસ રખેગા! તુમ નિશ્ચિંત હોકે ડાક્ટરકી સાથ જાઓ જબ અચ્છા હોજાઓ તબ બાજુમેં મેરા બંગલા હય તીધર આ જાઓ હમ તુમેરેકું તુમેરી માલ સુપરત કરેગે " હેતાળ સ્વરે વિજયાએ પરદેશીનું સાંત્વન કીધુ

પરદેશીએ એક શંકા ભરેલી દૃષ્ટિ કેશવપ્રસાદ તરફ નાખી પરંતુ જ્યારે તેણે દયાની દેવી સરીખી વિજયા તરફ જોયુ ત્યારે તેની બધી શંકા ભાગી ગઇ

એમ્બ્યુલન્સના માણસોએ તેને ઉપાડયો ગાડીમાં મુકયો

Doctor! Please take particular care of him Some how or other I feel deeply interested in him " ('ડાક્ટર સાહેબ મહેરબાની કરી એની બરાબર બરદાસ્ત કરજો કોણ જાણે કેમ પણ એનામાં મને બહુ દરકાર રહે છે ' ડાક્ટરને ઘણી દરકાર રાખવાનું વિજયાએ કહ્યું

"Oh be at ease ("જરીએ ચિંતા ન કરો ") વૈદ્યોની આશાવાદી ભાષામાં ડાક્ટરે જવાબ વાળ્યો

ગાડી ગઇ તેહની આંખો શાલો બાંધતી વિજયા તરફ અને પોતાની પસંદ કરેલી શાલ તરફ જોઇ રહી

' વિજયા બહેન શા માટે મહેનત લો છો શાલોને રહેવા દોની અહીં એ આવશે ત્યારે આપી દઇશ ગરીબનો માલ છે ' કેશવપ્રસાદે વિજયાને પીગળાવનારી શીખામણ આપી

" નાજી ! મે એને પ્રોમીસ (વચન) આપ્યું છે અને મારા કબાટમાં પણ તે મહીસલામત રહેશે " શેઠના હૈયાના ઉભરાને વિજયા તરફથી પ્રોત્સાહન ન મળ્યુ

કેશવપ્રસાદની આંખો બીલકુલ હાલી નહીં તેના ગભીર મો ઉપર કોઇપણ પ્રકારનું ચિહ્ન નહોતુ વિજયાએ શાલો બાંધી

" માજી ! આવજો !" હાથમાં શાલ હોવાથી અધુરા હાથનો લહેકો કરી વિજયાએ માજીની વીદાય માગી

' હા ! બેન આવજે ' જરા વહુને મળીને જાની ' '

' ના ! હવે બીજી વખત સાહેબજી ! મીસ્ટર કેશવપ્રસાદ ' —

" Oh yes " (હા સાહેબજી) બોલી કેશવપ્રસાદે રીતું હસી વિજયાને નમન કીધું

આંખો નિસને ગત કેશવપ્રસાદના ચિત્તમાં તે શાલ ખુચ્યા કીધી હજારો રુપીઆ ખરચે પણ એવી શાલ ન મળે તેની નાની સુંદર પત્નીને તે કેવી દીપે ? પોતાનું સુંદર ગૃહ આ શાલ વિના સદા મેળુજ રહેશે કલા પરીક્ષકે શાલની કલા પૂર્ણતાની પરીક્ષા કીધી

"હા."

તેના જવાબમા મૃદુતા હતી, ગમ્રિકતા નહોતી.

કેશવપ્રસાદે એક આરામખુરશી ઉપર પડતુ નાખ્યું. વીજકોર એક પાસેની ખુરશી ઉપર બેઠી

"હા! શુ સુંદર શાલ!" બોલતે-બોલતે કેશવપ્રસાદે વીજકોરના હાથ પોતાના હાથમા લીધા

વીજકોરને એ પ્રકારના પ્રેમમા બહુ આનંદ નહોતો. ગમ્રિક બાળાની મસ્તી વીજકોરમાં નહોતી નાની બાળા પોતાના યુવક પતિ તરફ જે ભાવથી, જે રસથી, જે આનંદથી. જે ઉલ્લાસથી જોઇ રહે, હસ્તસ્પર્શ થતાં જે રોમાચ તેને ખડા થાય તેવુ વીજકોરમા કોઇ પણ દષ્ટાને દષ્ટિગોચર થાયજ નહીં ક્યાથી થાય? વીજભાને તો વ્યાવહારિક પ્રેમ જોઇતો હતો વ્યાવહારિક પ્રેમના વાતાવરણમાજ તે ઉછરી હતી. ગમ્રિકતા અને પ્રેમ તેને મન અકસ્માત હતો કેશવપ્રસાદ આવતાં તેના નયનો નાચતા નહોતા કેશવપ્રસાદનો સ્પર્શ થતા તેને રોમાચ નહોતા થતા. પોતાના માતપિતાએ તેને પરણાવી છે—એ તેનો પતિ છે. એને સર્વ પ્રકારનો હક છે. એટલુજ તેને ખબર હતુ પતિ. પોતાને. શણગારે. છે. એ. જાણી. તે. ગરવી.. તે મોટરમા તેને ફેરવે છે એ જાણી તે ઉલ્લાસતી.

વીજકોરે પોતાનો હાથ કેશવપ્રસાદના હાથ મા રહેવા દેતે ઉંચું જોયા વિના પુછ્યુ – "કયી શાલ!"

બહુ કાળના સમાગમે તેને મસ્તીખોર નહીં તો નીડર તો બનાવી હતી

"આપણે ત્યાં પેલો પરદેશી ભીખારી આવ્યો હતોને તેની પાસેથી બેએક દિવસમા વેચાતી લઇશ. તને કેવી દીપશે?"

વીજકોરના મો ઉપર જરા મંદ હાસ્ય પ્રગટ્યું. કેશવપ્રસાદે વીજકોરનો હાથ દાબ્યો

"પછી તારી પૂર્ણતા પુરી થશે એ શાલ વિના આપણે અપૂર્ણ છીએ"

કવિતાની ભાષા વીજકોર નહીં સમજી. પ્રેમના પાઠ તેણીને નવીન હતા.

"તુએ અનન્ય અને તે શાલે અનન્ય—તુ છે પૂર્ણ અને તે શાલે પૂર્ણ—તુએ સુંદર અને તે શાલે સુંદર. હજાર રુપીઆ આપનાએ તે ન મળે!" કેશવપ્રસાદે એક સાથે બોલ્યા શાલના અને તે શાલની બનાવટ ભોક્તાના વખાણ કર્યાં.

"મારે માટે લાવશોની?" જરા વધુ પડતી મૃદુતાથી વીજકોર બોલી "તારે માટે દરેક વસ્તુ!" અડગ પ્રેમીએ કહ્યુ

કેશવપ્રસાદે એક કોમળ દષ્ટિ વીજકોર તરફ ફેંકી અને પોતાના સુખનો આફ કાઢ્યો. તેની આખ પાસે પેલી શાલ તરવરતી હતી. તેની આખ સામે તેની વીજકોર બેઠી હતી એ શાલ ગુમાવવાનુ દુ:ખ, સ્ત્રીના ખભામા ખોટ જાય તેનાથીએ વિશેષ હતુ

૩

સવારે ઉઠતાએ ગેહનુ ચિત્ત શાલમા હતુ દુકાને જતાજતા કેશવપ્રસાદને મીસ. વિજયા મહેતા તરફથી પરદેશીની ખબર. પુછવાનું મન થયુ

"કેમ વિજયા બહેન છે?" વિજયાને બંગલે જઇ કેશવપ્રસાદે પુછ્યુ. "હા! આવો કેશવપ્રસાદભાઇ અમારુ આગણુ આજે પાવન કીધુ" વિજયાની માએ ગેહને આવકાર આપ્યો.

"જરા વિજયા બહેનને મળવુ છે"

"વિજયાની આજ પરીક્ષા છે કોઇ હસ્પીટાલના ભીખારીનીજ ચિંતામા રહી છે—શુ

મોટરમા એમી નવી શાલ સાથે શાલોનું પોટલુ બાધ્યુ પ્રિય શાલ પોતાની પાસે રાખી હૉસ્પીતાલમા ગયા ડૉક્ટરના હાથમા શાલનુ પોટલુ મુક્યું

"This is the pocket of shawls your patient wanted" (તમારા દરદીને જોઇતુ હતુ તે આ શાલનુ પોટલુ)

"Thanks" (ઉપકાર થયો) ડૉક્ટરે જવાબ આપતા પોટલુ હાથમા લીધુ

પરદેશીની ખબર પુછવામા રોકાને હોશ નહોતી

"મારી વીજુને કેવી ગમશે' તેઓ ક્ષણેક્ષણે એવુ ઉચ્ચારતા ઘેર આવ્યા

એની વીજુ અને એની શાલ વિજ્યાને પોતે કરેલી સુન્દરાતની ખબર પડશે એવી તેને શકા - દરકાર નહોતી

"વીજકોર' આ તારી શાલ

ઉત્તાસી અતરની લહાણુ હ અનેરી હતી

"હુ દરરોજ ઓઢીશ ફરવા જતા સાથે રાખીશ

કેશવપ્રસાદે ઉત્તરમા આખો નચાવી અને વીજકોરના માથા ઉપર રસિક હાથ મુક્યો

૫

એ દિવસ વેગમા વહ્યા કેશવપ્રસાદનો હર્ષ માતો નહોતો વીજકોર તો શાલ ઓઢી-નેજ એમતી પોતાના રૂપમા પૂર્ણતા આણતી કેશવપ્રસાદ વીજકોરને જોતો અને તેને હૈડે હર્ષ ઉભરાતો

૬

ગઇ રાતથી વીજકોરનુ માથુ દુખતુ હતુ દસ વાગ્યા પણ શેઠ દુકાને નહોતા ગયા વીજકોરને તાવ ભરાતો લાગ્યો

લેડી ડૉક્ટર વીજકોરને અત્યાર તપાસતા હતા દીવાનખાનામા છાપુ વાચતેવાચતે શેઠે ઉચુ જોયુ સામેથી દોડતીદોડતી વિજયા આવી તેના મો ઉપર ક્ષોભના ચિહ્ન સ્પષ્ટ હતા

"વૈદ! વિજયાબહેન! તમારો પેશન્ટ (દરદી) કેમ છે?" શાલવાળી વાત જાણે બનીજ નહી હોય તેમ ઉભા થતા કેશવપ્રસાદે પુછ્યુ

"Oh sorry! (દીલગીર છુ) એ બીચારો મરી ગયો"

"So sorry (બહુ દીલગીર છુ)'

શેઠના હૃદયમા તો એક આનન્દ વીચિ ઉછળી

"પણ તમે હમણાને હમણા ચાલો''

"કેમ શુ છે?" જરા ગભરાના અવાજે શેઠે પુછ્યુ

"આપણે મરકીની Vaccination (રસી) મુકાવવા જવુ છે"

"કારણ!"

"પરદેશી પ્લેગમા મરી ગયો!"

કેશવપ્રસાદના મુખ ઉપર ચિતાનુ લોહી ચઢ્યુ

"ને એની શાલોમા પ્લેગના germs (જતુઓ) હતા"

"શુ?'

શેઠનુ મુખ રતુરક્ત થયુ

"આપણે બે જણાજ એ શાલોને અડકયા છીએ માટે જલ્દી કરો રસી મુકાવી આવીએ"

સોશ્યલીઝમ

તેનું આર્થિક અને નૈતિક સ્વરૂપ*

ભાષાન્તરકર્તા :
સૌ. સરોજિની મહેતા
બી. એ.

આપણો જનસમાજ જે પાયા ઉપર રચાએલો છે તેની સંગીનતા વીશે સમસ્ત દુનીઆના વિચારશીલ મનુષ્યોને સંશય આવવા માંડયો છે. જનસમાજમાં જુદાંજુદા તત્વો અને ભાગ વચ્ચે વિરોધ થયા શીવાય પ્રગતિ સંભવિત નથી. અને ઈતિહાસમાં સર્વત્ર એમજ પ્રમાણે થતું આવ્યું છે પરંતુ સાંપ્રત સમય એ એક અપૂર્વ સમય છે. અત્યારે જુદાજુદા તત્વો વચ્ચેનો વિરોધ એટલે ભયંકર થયો છે કે કુદરત ઉપર મનુષ્યે અસાધારણ વિજય મેળવ્યા છતાં સામાન્ય માણસોની જીંદગી કંગાલ, અસંખ્ય દુઃખો અને સંતાપથી પરિપૂર્ણ છે. ઘણા પુસ્તકો મનુષ્યની સુધરતી જતી સ્થિતિ અને દિન પર દિન સ્વતંત્રતાનો વધારે ઉપભોગ થવા વીશે લખાણોથી ભરેલાં હોય છે, તો પણ સામાન્ય મનુષ્યો વર્તમાન સમયમાં અધોગતિમાં અને ગુલામગીરીમાંજ છે. અને આવી સ્થિતિનું મુળ કારણ ધનિકતંત્ર†ને નામે ઓળખાતી રાક્ષસી સંસ્થા, જેણે માણસનું સર્વ ઉચ્ચ ખમીર ચુસી લઇ તેને જંગલી પશુ જેવો કરી મુક્યો છે, તેજ છે. જમીનદારોનો જુલમ અને આપખુદી રાજસત્તાના વખત ગયા છે, તો પણ ધનિકતંત્રનું કાતીલ ઝેર આપણા જનસમાજનાં મુળનો ધીમેધીમે નાશ કરતુ જતા છે. આ સંજોગોમાં 'સહકાર' અને મનુષ્યના સર્વસાધારણ બંધુત્વના સિદ્ધાંતો સમાજના માર્ગદર્શક બને એવો પ્રયત્ન કેટલેક ઠેકાણેથી કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોજ મનુષ્યને ક્રૂરતાના ખાડામાં પડતાં બચાવી શકે તેમ છે. આજ સોશ્યલીઝમના મુળ સિદ્ધાંતો છે.

* સેંટ ઝેવીઅર્સ કોલેજમાં પ્રો. એન બી. મહેતાએ આપેલું ભાષણ.

† Capitalism. આ લેખમાં સર્વત્ર ધનિકતંત્ર શબ્દ આજ અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે

ખામીઓથી ભરેલી છતાં આપણી જીંદગી સુખમય ચાલી જાય છે તો પછી એને માટે દુખભરી કલ્પનાઓ શા માટે કરવી એમ તમને કદાચ લાગશે. તમારી આગળ આપણા સંજોગના કેટલાક દશ્યો મુકીશ ત્યારે તમારી ખાત્રી થશે કે દુનીઆ આથી સારી નજ હોય શકે એ માન્યતા ભુલ ભરેલી છે અને મોટા ફેરફારની બહુજ અગત્ય છે. કોઇપણ પ્રજાની સારી સ્થિતિની કસોટી કાઢવાને માટે એટલુંજ જોવું જોઇએ કે એના ઘણાખરા માણસોને શાંતિ અને આરામ જોઇએ તેટલા મળે છે? અને શારીરિક (physical) દુખજ આ કસોટીમાંથી પસાર થઇ શકે તેમ છે? અત્યાર પ્રજાના ઘણાખરા માણસોને પુરતો આરામ મળે છે? ગરીબ વર્ગોને ગુજરાન માટે મહેનત કર્યા પછી વિનોદ અને આત્મવિકાસ માટે સાધનો અને શારીરિક શક્તિ છે? એરીસ્ટોટલ કહે છે કે "રાજ્યનું કામ જીંદગીને ટકાવી રાખવાનું છે." અત્યાર રાજ્ય પ્રજાના મોટા ભાગને માટે જીંદગી ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે? અહીં જીંદગીનો અર્થ, માત્ર પશુની પેઠે 'જીવવું' એવો નથી પરંતુ પામર જીવનથી ઉન્નત, શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસથી ભરેલું જીવન એવો છે. ઉપલા પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાંજ આવશે. ધનિકતંત્રે—ધને નહીં—આપણા જનસમાજના સુખચેનમાં રહેનાર અને નિરંતર વૈતરું કરનાર એવા બે ભાગ પાડી દીધા છે. આમાંનો પહેલો ભાગ સંસારમાં મળી શકતાં સર્વ સુખનો અધિકારી છે. પરંતુ બીજા ભાગનું જીવન કંઇ પણ ફેરફાર વગરનું, કંગાળ ભરેલું અને અનિયમ છે.

ધનિકતંત્ર અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યવાદ (economical rationalism) એ જમીનદારી અને વાણિજ્યવાદ (મર્કેન્ટીલીઝમ)ની સંસ્થાઓના પ્રત્યાઘાત રૂપે હતા. ઔદ્યોગિક વિપ્લવે (ઇંડસ્ટ્રીઅલ રેવોલ્યુશને) આ પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપ્યું, અને કોલસા, લોઢું અને વરાળયંત્રની મદદથી જે અસંખ્ય કારખાના ઈંગ્લંડમાં ઉભા થયા તેમાં એ પ્રવૃત્તિઓના ભયંકર સ્વરૂપના પ્રથમ દર્શન થયા. પ્રત્યેક માણસને સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી એ સમસ્ત સમાજની સર્વોત્કૃષ્ટ સુખપ્રાપ્તિ અર્થેજ પ્રયત્ન કરશે એવી માન્યતા આર્થિક સ્વાતંત્ર્યવાદ અથવા 'Laissez faire'ના પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થઇ. અને તેથી રાજ્યે વચમાં ન પડવું એમ મનાયું. આ બહુ જોખમ ભરેલો સિદ્ધાંત છે. એને લીધે શક્તિમાન મનુષ્યોને, અશક્તને નીચોવીને પોતાનો લાભ સિદ્ધ કરવાનું ફાવ્યું. ધનિકતંત્રની ભાવના નીચે ચાલતા કારખાનાઓની અસર આખા સમાજ ઉપર અને ખાસ કરીને નિર્ધન મજુરો ઉપર પ્રાણઘાતક નીવડી. સ્વાતંત્ર્યની સામાન્ય ભાવનાને પોષવાના ઉત્સાહમાં રાજકાર્યધુરંધર પુરુષોએ હરીફાઇના ગુણગાન ગાવા માંડ્યા, અને જનસમાજની આવશ્યક બાબતો ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં. સમાજનું અસ્તિત્વ એકજ નીતિસિદ્ધાંત માટે છે અને તે સિદ્ધાંત તે એજ કે ગરીબ અને તવંગર, બળવાન અને નિર્બળ સર્વને સરખી તક આપવી. આ રીતે જનસમાજનો પાયો નૈતિક ભાવના ઉપર ચણાએલો છે અને પ્રકૃતિનો પાયો તો પ્રાણિવિદ્યા ઉપર ચણાએલો છે.

ધનિકતંત્રની ભાવના અને નિરંકુશ હરીફાઇ એ બેમાં મળ્યા એટલે સ્વાર્થ અને લોભના પુરનો રસ્તો ખુલ્લો થયો. નીતિ અને ધર્મને મેરાણે બેસાડવામાં આવ્યાં. દેશના જુદાજુદા

વર્ગો વચ્ચેનુ યુદ્ધ શરૂ થયું, અને ગરીબોને નીચોવવાનુ પુર જોસથી ચાલ્યુ આ વખતથી સમાજના બે સ્પષ્ટ ભાગ પ્રથમજ પડયા એક નીચોવનાર વર્ગ અને બીજો નીચોવાતો વર્ગ, એક નિરુદ્યમી શ્રીમંત, બીજો જાત ઘસી નાખતો ગરીબ, એક એશઆરામી આળસુ, બીજો મહેનતુ નીચ લુચ્ચા માત્રથી ભરેલો માનવ આત્મા અધમતા અને ક્રૂરતાની કેટલી પરાકાષ્ટા એ પહોચે છે તેના કેટલાક હૃદયભેદક ચિત્રો ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રકટ થએલા ઇંગ્લંડ ના સાહિત્યમા નજરે પડે છે આ વખતે દેશમા મોટા કારખાના ઉભા થયા હતા, અને નાના બાળકો વગર પગારે અથવા નજીવા પગારે મળી શકતા હોવાથી તેઓ આ શરીર અને આત્માનો સરખો વિનાશ કરનારી પદ્ધતિનો પ્રથમ ભોગ થઇ પડયા આલ્ફ્રેડ નામનો તે વખતનો લેખક એક ઠેકાણે લખે છે કે—

દુર્ગંધ અને ગરમ હવાથી ભરેલા ઓરડામા હજારો ચક્રોના ભ્રમણ વચ્ચે નાની બાળકીઓ અને નાના પુત્રો નિરંતર નગ્ન રાખવામા આવતા હતા તેમનામા કૃત્રિમ તેજ આણવા માટે નિર્દય મુકાદમો નાના હાથ અને પગના પ્રહાર ચાલુ રહેતા અને માલિકોની સ્વાર્થથી [illegible] થએલી બુદ્ધિએ શોધી કાઢેલા [illegible] કરવાના [illegible] નિરંતર પીડા કરવામા આવતી.

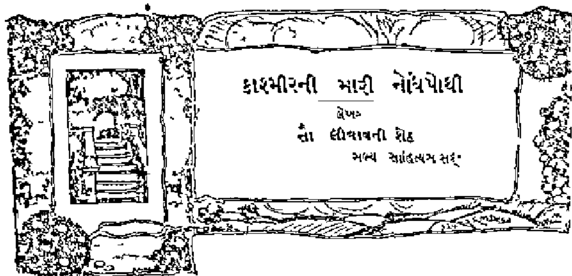
આ મજુરીઆત બાળકોનુ બીજુ ચિત્ર જોઇએ

દરી પથારીઓ જે કદિ પણ ઠંડી થતીજ નહીં તેમા આ બાળકો વારાફરતી સુતા ઘણીવાર છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે જુદી જગા રાખવામા આવતી નહીં અને પરિણામે વ્યાધિ, અનર્થ તથા અનીતિની વૃદ્ધિ થતી આ બીચારા દુ:ખાર્ત બાળકોમાંથી કેટલાક નાસી જવાના પ્રયત્ન કરતા અને તે અપરાધ માટે તેમના ઉપર [illegible] તેમના પગમા [illegible] બેડી નાખવામાં આવતી, અને આ બેડી સાથેજ તેઓને કામ કરવુ પડતુ અને સુવુ પડતુ મરણની સંખ્યા [illegible] વધી ગઇ કે રખેને [illegible] કરવામા આવે એ બીકે [illegible] રાતે દાબી [illegible] ઘણા બાળકો આ દુખ ખમવા કરતા આત્મહત્યા કરવાનુ પસંદ કરતા

ધનિકતંત્રની સત્તાવાળા દેશમા ચાલી રહેલી નિરંકુશ હરીફાઇનુ આ પરિણામ હતુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની દશા પણ બાળકો કરતા કંઇ બહુ ચઢીઆતી નહોતી રાજ્ય ખોટી રીતસરીથી દોરાઇ બળવાનના નિર્બળ પરત્વેના અત્યાચારો ચલાવી લેતુ મારવુ એ ખુન નથી એ મતને પણ રાજ્યે પુષ્ટિ આપી આજે પણ થોડા નિરુપયોગી નિયમોથી બંધાએલી કારખાનાઓની આ પદ્ધતિ કંગાલ મજુરોના જીવનનો સર્વનાશ કરી રહી છે અને આપણા પોતાના શહેર મુંબઇમાજ લાખો મનુષ્યો ભુખે મરતા ગંધાતી ગલીઓમા નિરાશાપૂર્ણ, કંગાલ જીવનનો ભાર વહે છે તેમના જીવનમા કોઇ પણ જાતનો આનંદ નથી કે ભવિષ્યમા આનંદ મેળવવાની આશા પણ નથી શ્રીમંતોની નાની સંખ્યા, પોતે નવરી બેઠીબેઠી સુખચેનમા જીંદગી ગાળી શકે માટે લક્ષ્મીદેવીના મંદિરમા આ જાતનો બલિદાન આપી રહી છે :

આ રીતે આપણી પ્રજામાં બે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ ધનિકતંત્રે આણેલી છે મલબારહીલ ઉપરના મહેલોમાની [illegible] રંગમહેલનુ પ્રતિરૂપ પરેલ અને તેની આસપાસના લત્તાઓમાની અંધારી ચાલીઓની ઓરડીઓમા છે એક તરફ શ્રીમંત વર્ગ દે- જનના ખર્ચાળ શોખોને મોજમજામા ઉડાવે છે—પોતાના અઢળક દ્રવ્યનો વ્યય શી રીતે કરવો તે પણ તેમને સૂઝતુ નથી, બીજી બાજુ મોટો જનસમુદાય છે, જે અધપેટ જય

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૨]



[ગતાંક પૃષ્ઠ ૪૮૨ થી અનુસંધાન]

તા. ૨૧-૫-૨૦

કાલે અમે વેરીનાગ જોવા ગયા હતા. આકાશ સારી પેઠે ઘેરાએલું હતું, પણ એનો હમણાંથી હમેશાજ એમ રહે છે. બોટમાંથી પોણાઆઠે લગભગ નીકળ્યાં. ઇસ્લામાબાદનું ગામડું અમારી બોટથી એક માઇલ પર આવેલું છે તેમાં થઇને વેરીનાગ જવાનો રસ્તો નીકળે છે. ગામમાં કંઇ પણ જોવા જેવું નથી. ગામથી વેરીનાગ સોળ માઇલ થાય છે.

ગામમાંથી બહાર નીકળતાંજ કુદરતે પોતાની સમૃદ્ધિ ચારે તરફ વેરી દીધી હોય એમ જણાયું. નાનામોટા અસંખ્ય નિર્ઝરોથી માર્ગ ભરપુર હતો. અને વાંકાચૂંકા દરેક બાજુએ વહેતાં ખળખળ ઝરણાંઓનું પાણી એક વેરીનાગથી આવતા મોટા ઝરણામાં ભળતું. ચારે પાસ શાલીનાં પાણી ભરેલાં હરાં ખેતરો અને તેમાં વચ્ચેવચ્ચે બાંધેલી પાળો, વળી વચ્ચેવચ્ચે આવતાં પીળાં ફુલવાળાં તલનાં ખેતરો એ સૌ કોઇ અજબ કાશ્મીરી નો નમુનો હોય તેવાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચે આવતા વૃક્ષોનાં ઝુંડને ઝુંડ, બન્ને બાજુએ આવી રહેલી વૃક્ષાવલીઓ અને અનેકરૂપે વહેતા વહેળાઓથી માર્ગ રમણીય બનેલો હતો. રસ્તામાં ઘણેખરે ઠેકાણે લાકડાના કામચલાઉ પુલ વહેળાઓ ઉપર બાંધી લીધેલા હતા એવા પુલ ઠેકાણેઠેકાણે આવતા. સામે કાળા ડુંગરાઓની હાર આવેલી હતી. કોઇ જગ્યાએ તો બરફ પણ હતો. લગભગ અરધે પહોંચ્યા પછી ક્યારનો ડોકીયાં કરતો મેઘ સમયની રાહ જોતો હોય તેમ અચાનક દર્શન દેવા માંડ્યો. ઝીણાંઝીણાં ફોરાંને તો પહેલાં અમે ન ગણકાર્યાં પણ તરતજ ટાંગાની છત્રી પર ટપટપ થતા અવાજથી જણાયું કે એકદમ દોડવું એ સહીસલામત નથી. તેથી એક મોટા ચીનારની ઝાડ નીચે ટાંગાને થોભાવ્યો. અકસ્માત જળ દેવતા પ્રસન્ન થયા હોય તેમ ઝીણાં સફેદ ફોરાં જેવું કે ઉપરથી ગરવા માંડ્યું પણ પછીથી જણાયું કે એ બરફની કણીઓ હતી. વરસાદ તો પડ્યો પણ બરફ પડતો જોવાયો એ પણ એક લાભ થયો એમ માન્યો.

ઝપાટાને આવેલુ વાદળ આગળ પસાર થઇ ગયુ, અને અમે આગળ વધ્યા. ક્ષેત્રોમા કાદવમા કામ કરતા સ્ત્રીપુરુષો ને બાળકો, મહી કાંઠાના ભગાડો અને ચિનમય જણાતી ભૂમિ, એ બધાં અદ્ભુત સુંદર લાગતા હતા. પણ થોડા વરસાદે એ જમીન ભીંજવી નાખી હતી ચઢાણની જમીન હોવાથી ચીકણી જમીન પરથી ઘોડાના પગ લસરી જતા હતા, તોએ અમે આગળ વધ્યેજ ગયા.

સૃષ્ટિ સુંદરીએ ક્ષણાક્ષણમાંથી કપિનાનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતુ તેને પ્રસન્ન કરવાના સૂર્યના ઘણા પ્રયત્નોમાંથી કોઇક કદાચ સફળ થતા ઘડીભર તે પ્રફુલ્લમુખી બનતી, પણ આમ મનાઇ જવા બાર શરમાતી હોય તેમ પાછી ગમગીની વાદળથી ઢાંકતી ધરતી. ઝાપટુ આવી ગયા પછી પણ એમજ થયુ થોડી વાર દિનમણિએ સૃષ્ટિને હસાવી અને રસ્તો પણ કોરો થવા માંડ્યો, પરંતુ થોડીજ વારમા એ પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ જશે એમ લાગ્યુ સામેના ગિરિમાળ પર પગ દેતી ઉભેલા પ્રચંડ કૃષ્ણ મેઘ અમારા હૃદયમા ઘણા તર્કોને સ્થાન આપ્યુ એ ગરાડગરન વિચારમાંથી અમને જાગૃત કરવા વેજીનાન ચોટ [illegible] એવામા તો એક [illegible] અગર પર તે તુટી પડ્યા

આ. વસ્ત. [illegible]

વેજીનાગનો ચેડ [illegible] પણ લાગી થઇ પડ્યો [illegible] જેમતેમ કરી ત્યા પહોંચ્યા, પણ ઉતરવા [illegible] હતો એટલે નિરાધાર જંગીઓના [illegible] ઉતરવું પડ્યુ

[illegible] ડાક બંગલો [illegible] નહીં તેની [illegible] નહોતી [illegible] લોકો. ચીખલા ઉપરજ આવ્યુ છે. પણ આવા વરસાદમા ત્યાં [illegible] કરતા ડાક બંગલામાં [illegible] એમ

લાગ્યુ. ચીખલાની પાસે એક બંગલા જેવા જણાતા બંગલામા અમે ગયા લગભગ ચાર વાગે ત્યા પહોંચ્યા

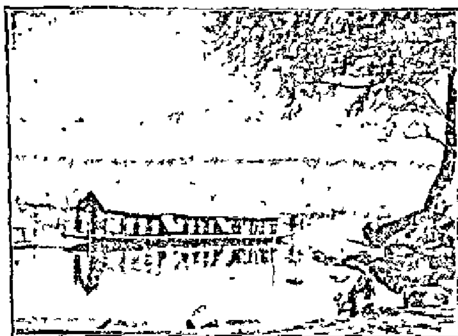
મકાન નાનુ હતું અને ત્યાં એક ટેબલ અને લાકડાની ચાર ખુરશી ગોઠવેલી હતી ઉપર વણેક ટોપીઓ પણ ગોઠવેલી હતી. એ જોડી બુટનુ પ્રદર્શન પણ ટેબલ પર કરેલુ હતુ અને અંદર કોઇ રહેતુ હોય એમ પણ જણાયુ મે ધાર્યું કે બીજા પણ કોઇ ઉતરેલા હશે. પણ મુસાફરખાનામાં કોઇની દરકાર કરવાની આપણે શી જરૂર ' એમ ગણીને આપણે તો ગાડીવાળાને ગાડીમાંથી ખાવાનુ લાવવાનો ને કા......ને ઘોડાની લાવવાનો હુકમ કર્યો.

અંદરથી એક પારસી જેવા જણાતા સદ્ગૃહસ્થ બહાર નીકળ્યા. અને જરા ઉંચાનીચા થઇ અકળાતા હોય એમ અંગ્રેજીમાંજ પૂછ્યુ "અહીંઆ તમે જોવા આવ્યા છો? રાત્રે રહેવાના છો?" મે ધાર્યું કે આ ડાક બંગલામા બીજો વધારાનો ખંડ નહીં હોય તેથી ભાઇ સાહેબ અકળાતા હશે, અને પુછતા હશે પણ ડાક બંગલો કે એમના એકલાનોજ નથી એમ ધારી કે દરકાર ન કરતાં બરાબર સામે જોયા વિનાજ જવાબ દીધો "અમે અહીં રહેવા આવેલા છીએ બંગલામા બીજો ખંડ કેટલા છે?" આ જવાબે સાહેબનુ અકળાએલુ મોઢુ અને પાટલુનમા હાથ નાખીને ઉભા રહેવાનો દેખાવ એવો નાટકી થાય છે કે હસ્યા વિના રહેવાતુ નથી. તેમણે જવાબ દીધો: "આ કંઇ ડાક બંગલો નથી, પણ મારો પોતાનો બંગલો છે આપને થોડો વખત રહેવું હોય ને ખાવું ખાવુ હોય તો અહીં ખુશીથી બેસી શકો." હવે અમારાની મારી વારી આવી. મેં કહ્યુ કે 'અમે મુંબઇમા ડાક બંગલે

માગીને આવ્યાં છીએ. હમણાં અમારો મોટર આવશે એટલે અહીંથી જઈશું. હું તમને હરકત કરવાને માટે બહુ દીલગીર છું.' એટલામાં ખીમી સાહેબ અને ત્રણ નાનાનાના જુવકો પણ બહાર નીકળ્યા એમણે કહ્યું કે " "ગીરમાં ઉપર ઉતરવાની મારી જગા નથી તમારે ખાવું પીવું હોય તો અહીંઆજ આવો!' એમ કહી અમને એક ખંડ બેસવાને ખોલી આપ્યો અને ચાહ પણ લા

અમે આ વખતે બહાર આવીને બેઠા હતા. મીસ સાહેબનું આણું હુકમ પણ બહાર આવ્યું અમે થોડીક વાત કરી અને ચાનું આમંત્રણ જરાએ આનાકાની વિના સ્વીકાર્યું મીસ વીલાયત જઈ આવ્યાં છે એટલે સુધરેલી રીતભાતના મેળવણી તેમનામાં હતી

આટલા પરિચયમાં પણ અમે એકબીજાના નામ બીલકુલ જાણ્યા વિનાજ રહી ગયા ચા પીને તાંગાવાળો આવ્યો તેની સાથે આસની



'હાઉસ બોટસ'

આવીને બેઠી વાતમાંથી જણાયું કે સાહેબ પંજાબી છે. અહીં તો એન્જીનીયર છે અને છ વરસથી રહે છે જાણે ઘણી માણતું હોય એમ જણાયું. એટલામાં આપણું પણ આવી પહોંચ્યું પણ કા......ખાડી આવવા રવા હતા બાદ ત્યાંથી ફરી ગઈ. મે પણ આગી ઊંડું આપણું કા ના આવતાં પહેલા નો આન પણ ત્યાં

પકડી પાસેજ આવેલી મહેનને જે ચીરમો (કુવો) જોવા આવ્યા હતા તે હતો ત્યાં ગયા

વેરીનાગનો ચીરમો એ પહેલો નજરે કુંડ જેવો લાગે છે પણ તે પણ ઊંડો છે અત્યાર સુધી તેને માપવાના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા છે પહાડની બરાબર પાસે આ ચીરમો આવેલો છે તેમાંથી પાણી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૩]

આત્મકથા

લેખક.
સૌ. ભાનુમતી ત્રિવેદી
ચિત્રકાર
ગ. ડી. સી. જોગળેકર,
એ એમ

આજ ઘડીવારને માટે હું ચિત્રકાર મટી લેખક થયો છું. માલમ છે કે કાગળ ઉપર ઉતારવાથી હૃદયનો ભાર હલકો થાય છે, પણ મારો એ હેતુ નથી હું તમારી પાસેથી અનુકંપા કે દયારૂપી લાગણીની યાચના નથી કરતો. ફક્ત મારી કલ્પનામાં કોતરી ગએલા મારા જીવન રેખની મને જાણી કેમ થઈ અને દુનીઆ ઉપરના નજરોમાં તે શી રીતે જણાયું એજ મારે જણાવવું છે કે ઓલવાઈ ગએલી વાટનો મોગરો વ્યાપ્ત થએલા અંધકારમાં અંતિમ પ્રકાશ આપી અદૃશ્ય થાય તેમ, દુનીઆ ઉપરથી જતા પહેલા મારું આ લખાણ એ મારા જગત્-જીવનનો અંતિમ પ્રકાશજ છે

ચિત્રકાર તરીકે મારી ખ્યાતિ જગજાહેર છે. જાહેરખબરો, માસિકો, વર્તમાનપત્રો, ચોપડીઓ એ બધામાં આપેલા મારા ચિત્રોની તારીફ જગજાહેર થઈ છે. મેં તેમાંથી પૈસા, માન, જીવન નિર્વાહ પૂરતો મેળવી લીધો છે, પણ એ ચિત્રોથી મને સંતોષ થતો નહીં કારણ કે એ બધા મારી આંખે સામાન્ય લાગતા. કાંઈક નવું પેદા કરવાની ઉત્કંઠા તેમાં હું ને હું ખામી રહી ગએલી મારી નજરે દેખાયાજ કરતી.

મારા પિતાની ના છતાં મારી પસંદગીથી મેં આ ધંધામાં ઝંપલાવેલું. પણ મારા ધંધાની ફતેહ જોવા તે જીવ્યા નહીં. અત્યારે મારા કુટુંબમાં હું, મારી પત્ની, એક પાંચ વર્ષની બાળા, અને માવળો ઓરંગો–બાગું એટલાજ છીએ.

મારા જીવનની મહત્વાકાંક્ષા મરણ બાદ પણની માફક વધતી જતી હતી. દુનીઆમાં નામ અમર કરી જવાની મને ઘણી હોંશ હતી. હવે તો તે પણ નક્કી થઈ ગઈ હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો કે એક અદ્વિતીય ચિત્રથી મારું નામ હીંદુસ્થાનના ચીતારા તરીકે દુનીઆની તારીખમાં 'મોખરે એવું' કરું. [illegible] આધ્યાત્મિક મન જગત્ આગળ ખડું કરી, એ ચિત્ર જોનારના નેત્ર અને મનબુદ્ધિનું આકર્ષણ કરી દઉં. તેમના મુખથી [illegible] 'વાહ વાહ' કહેવરાવી [illegible] ખાતું જમા કરું અને મારી મરણતિથિના ભાવિકોને પણ [illegible] ચિત્રથી ખડું થઈ રહેવાનું

ગુણ વિનાની વસ્તુ એટલે ચેતન વિનાનું શબ, અગ્નિ વિનાનો કુંભ. શહેરની આવી સ્થિતિમાં હું, જેના અંગોપાંગમાંથી આત્મબળની વિપુલ સમૃદ્ધિઓના કિરણો ફૂટતા હોય, જેના મુખ ઉપર દુનીઆ પારનો પુરુષાર્થ ઝબકી રહ્યો હોય, જેની આંખોમાં અદ્ભુત અને અનેક માયાની લાલચોને ભસ્મ કરવાનું તેજ ભર્યું હોય, એવી વ્યક્તિઓને ક્યાંથી જોઉં?

શહેરની આસપાસની કુદરતમાં હું ફર્યો ત્યાં મને એથીએ વધારે નિરાશા આવી. જડ લાગી મનુષ્યોના સ્વભાવ કુદરત ઉપર પણ પડ્યો હતો. ઝાડ હોય પણ ડાળીઓ કાપી નાખેલી, રંગ હોય પણ ભયંકર જાતિ જેવી ... પક્ષીઓને શીકારીઓએ મારી નાખેલા, વીવેતરી હોય પણ કાળ બનતા ઝરણાંઓ ન મળે, કુવાઓ હોય પણ ... નામ, એક ... થી ... ન મળે. કૃત્રિમ બગીચાઓ હતા પણ એમાં મને ... ન જણાયું. હું મુંઝાયો. મને મારા ... અશ્રદ્ધા ઉપજી. મને લાગ્યું કે ... મારી ... નથી બન્યો ને?

ત્યાર પછી મેં ગામડાંમાં જઈ રમવાના નિશ્ચય કર્યો. મારી પત્નીને સમજાવવામાં નિષ્ફળ થયો અને મારા ... સાથે ગામડામાં જઈ પડાવ નાખ્યો.

હવે હું ... સાચો ... બની ગયો. હું ... ગામની સીમમાં ... ખેડવાની ... જોયા ... મિત્રો ... પ્રભાત ... પ્રાતઃકાળના ... પવનથી ... હું ... નીચે ... ભૂમિ ઉપર ...

ઉપર હું ચડી બેઠું છું. એની વચ્ચે રહેલા આસમાની રંગ આકાશને જોઉં છું અને દૂર દૂર પાણીથી ભરેલી તલાવડીની પાળ ઉપરથી દોડી જતા ખુબસુરત સારસની જોડી જોઈ મારી કલ્પનાનો રંગ મિશ્રિત બને છે. તલાવડીમાં ઉગેલા કમળોની પાસે રહેલા ... આનંદમને ... દર્શન પામે. રંગીન પક્ષીઓની હારનીહારને સ્તબ્ધ બનેલી મેં જોઈ. હવે મને કળાનું ઘેન ચડ્યું. વિશ્વના પડદાઓ એક પછી એક મારી આંખ આગળથી ઉંચકાવા લાગ્યા. કોયલ વાંસળી વગાડવા લાગી. મયૂર નાચવા લાગ્યો. ગુનગુન રહી જતા ગાયનના ખાની ભાગ પુરવા લાગ્યું. મેનાપોપટે પણ પોતાનું સ્થાન લીધું. અહો, કેવું અવર્ણનીય દૃશ્ય! જાણે આખુંએ ઉતારી લઉં. મારી પીંછી અને પાટી લેવા મેં હાથ લાંબો કર્યો. પાસે ચણતું પારેવાનું ટોળું ચમક્યું અને ઝબકી હું જાગ્યો. પાંખોના ફફડાટથી 'હાહાહાહા' કરતું મારી મુર્ખાઈને હસતું તે ઝાડમાં જઈ લપાયું. ઝરણાના ટોળાંએ પણ મારી મશ્કરી કરી. 'ફુટ માર્ગ' મેં જોયું.

મારી ચિત્તની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ. ... અંધકારમાં રહેલી ... એકી ... ઓ આવી હતી. જેમાં મારી કલ્પની ભૂમિઓ હતી. હવે મારી આંખ આગળ અનન્ય નવો હિમાલય આવી ખડો થયો. નદીઓની એ ઋતુઓ મેં ... ઉમેરી, અને તેમ ... પ્રધાન કર્યો.

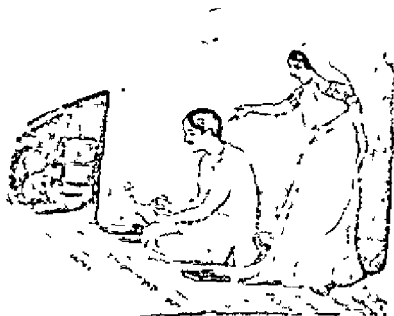
. .

મેં મારા મનમાં એક પછી એક ... વ્યક્તિત્વ ગોઠવ્યાં. તેનું પુનરાવર્તન કર્યો ... આવા ... અજબ ... હતી. મારી પત્ની દેવદર્શન અને દર્શન ...

આખું ચિત્ર પેન્સીલથી ચિત્રપટ ઉપર ઉતારી લીધું.

બીજે દિવસે રંગનું કામ શરૂ કર્યું. રંગ તૈયાર કર્યો અને પીંછી હાથમાં લીધી, મારી પાંચ વર્ષની પુત્રીએ આવી કહ્યું, 'બાને મંદિરે જવું છે તેથી બાપુને હીંચકો નાખો' મેં કહ્યું, 'તારી બાને કહે કે મારે હમણાં કામ છે' ત્યાં તો મારી પત્ની ચોટીઆ બહિન માગ ઓરડામાં આવી, અને દોરી હાથમાં આપી બોલી, 'બીજા હાથમાં આ ગાગી હલાવ્યા કરજો. ન હોય તો પગને અંગુઠે બાંધજો જેથી તમારા કામને બાધ નહીં આવે' હું તેને જવાબ આપું તે પહેલાં તે ચાલી ગઈ મેં તેની સલાહ માની અને બંને કામ સાથે શરૂ કર્યા.

મેં પીંછી ફેરવવી શરૂ કરી અને અચાનકજ હીંચકાનું કામ બંધ પડ્યું. બાળુ અળવળ્યો અને રડ્યો મેં હીંચકો હલાવ્યો અને બાળુ આંખ મીંચે એનું ધ્યાન રાખ્યું, ત્યાં સુધી પીંછી હાથમાંજ રહી અને કામ માટે થવા અશક્ય લાગ્યા. બાળુનેજ બરાબર ઉંઘાડી લેવો એ કાર્ય પ્રથમ ઉપાડી લીધું. મેં સ્વસ્થ બની પીંછી ફરીથી હાથમાં લીધી અને અરે રામ! હાંડીઆમાં દૂધ ઢળ્યું છે ત્યાં બારણું ઉઘાડું રહી જવાથી બીલાડી પેઠી છે, એવા ખબર મારી પુત્રી દોડી કહેવા આવી. હું પીંછી ફેંકી દોડ્યો. બીલાડીને કાઢી બારણાં વાસી પાછો સ્વસ્થાને આવ્યો. પહેલી વારની પીંછીથી આકાશનો રંગ ઘણો આછો ઉતર્યો તે ઘેરો કરવાના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી. ત્યાં 'મંગે જામ્યુ નોબત ..' કરતો નોકરીઓ આવ્યો. ચિત્રના પડદા ઉપડતી વખતે પક્ષીઓએ મહીં સંગીત પૂર્યું હતું, તેમ મારો આ પડદો ઉપડવાના પ્રથમ પગથીએ નોકરીઆના ભજન સુરે વગાડેલા 'એ નવે જામ્યું નોબત' એ ચિત્રપટની ચીતરામણું બાબતની સંગીતનું મિશ્રણ કર્યું. પીંછી મૂકી પાછો હું બારણું ઉઘાડવા ઉઠ્યો, નોકરીઆને ઉભા રહેવાનું કહી તેને આપવાના ... ની શોધમાં પડ્યો. એક પછી એક આળો ઉતારવા લાગ્યો. ખાલી કરતાં બીજુજ અંદરથી નીકળવા લાગ્યું આખરે ધણી ઉપર નજર ગઈ ટોપલીમાં આખરે પડી હતી



વીજળી ઝબકે તેમ અનુભવીની મારી પત્ની આવીને ઉપસ્થિત થ.

ખોમો ભરી નોતરીઆને આપી વદાય કર્યો, માશ્રો ચઢાવવામા પાડો વખત ગયો એટલામા ગણુની ઉંઘ પુરી થઇ હવે તો મે બહુ ચોક્કસપણે એકજ કામ ઉપાડી લીધુ અને તે કયુ તે તમે સમજી શકશોજ

મારી પત્ની આની ત્ળણુ કરેલી બાજરી આપી દીધી અને ગોઠવેની માણો અસ્ત વસ્ત કરી નાખી તેનો પકો મળ્યો પછી નહાના વેના, ખાનાના ઝુમ્મો નીકળના મે ચિત્રપટ અને પીંછી જ્યાથી ઉતાસ હતા ત્યા પાછા ભરી લીધા અને ગૃહિણીના હુકમને માન આપ્યુ

બપોરે મારી પત્ની ને પુત્ર જ્યારે ઉંઘમા હોય છે, ત્યારે ઘરમા શાંતિ લાગે છે ઇશ્વર એમની ઉંઘમા વધારો કરો એની પ્રાર્થના કરીને હુ મારી કલ્પનાનુ ચિત્ર પાડવા માંડુ છુ

હુ ગુજરાતી ચોથી ચોપડી ભણતો ત્યારે માસ્તર આરોગ્ય વિદ્યામા માખીઓન વીશે ભણાવેના પાઠ મને બરોબર ધ્યાનમા રહી ગએના મારી પત્ની સુએ છે, ત્યા આગળ એક બાળ છે કોઇવાર વખત કુદરત જેના મનો દૃષ્ટિ બહાર ખેચાય ત્યારે બાળુના મો ઉપર બણબણતી માખીઓ મારુ ધ્યાન ખેચે મારાથી તે જોયુ ન જાય ને હુ તેને કપડુ ઓઢાડવા ઉઠુ વળી બાળુ કાઢી નાખે આમ મારી પત્નીના બે ત્રણ કલાકની ઉંઘમા મારે ઘણીવાર વખત ઉઠવુ એમ થાય છે

હુ મારી જાતને ઉત્તમ જનોમા ખપાવવાની ઇચ્છાવાળો માણસ છુ તેથી 'विघ्नै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना प्रारभ्य त्तमम जना न परित्यजन्ति। એ શ્લોકાર્ધ હુ આવેના વિઘ્ન પછી તરતજ ગોખી નાખુ છુ જેથી મારુ બળ વધતુ તો નથી પણ ઘટી ગયુ હોય તો તેનાથી હતુ એટલુ થઇ જાય છે, અને ઉત્સાહમા આવી જઇ પાછો ચિત્ર શરૂ કરવા મડી પડુ છુ

મારી પત્ની તો તેના ઘરમાથી મને ફારગ જ રેની કરે પણુ કોઇકોઇ વખત સાજને વખતે હુ માથા વિનાનો થઇ બહાર નીકળી પડુ છુ દુ ખની વાત માત્ર એજ છે, કે જ્યારે હુ ઘરમાથી બહાર જાઉ છુ ત્યારે દોરડુ તુટવાથી કુદતા વાછડાની માફક મારા મનને અને શરીરને કાબુમા રાખી શકતો નથી કોઇ વખતે નદી કીનારે બેસી જળચરની ક્રીડા જોવામા લીન હોઉ છુ, ત્યારે ઢોરોને પાણી પીવડાવવા આવેલી બાઇના 'હો હો' એવા શબ્દો સાભળુ છુ ત્યારે મારી પત્ની સુવા માટે બાળુને ધમકાવવાને બહાને ગર્વિત રીતે મને તેને બેસાવુ કહેતી હોય એવો ખ્યાલ સહજે આવી જાય છે હુ મારા મનની ભાવનાઓને મતાડાય એટલી સતાડી સાવધાન બની જાઉ છુ જ્યારે મને ખબર પડે છે કે એ માત્ર ભ્રાંતિજ છે, ત્યારે મારી મુઝવણ ઉપ અને હસવુ આવે છે હુ તમને આ બધુ એટલા માટેજ કહુ છુ કે જગતના એક ખુણામા પડ્યો છતા મારુ સ્ત્રી સ્વાર્પણ મારી આગળપાછળ કેવુ ઓતપ્રોત થઇ ગયુ છે

હું હમેશા એ બળ ઉપર ટકી રહેતો, કે ઇશ્વરે મને કઇ મહાન્ પુરુ કરવા ધાર્યો હશે તેથીજ મારી સદ્ધર્મચારિણીને મારા વિચારોથી પ્રતિદિન વર્તનારી મરજી હશે મારા એ મતને પુષ્ટિ આપનારા મહાન્ પુરુષોના દાખલાઓ મે મારી નોધપોથીમા ટાકી રાખેના એમણે એમની મુશ્કેલીઓમાથી ઉઠાવેલો મોટો લાભ મારા અતરમા ચોટી ગએલો તેથી હુ પણ એજ

વધુ માટે જુઓ પૃ ૭૫]

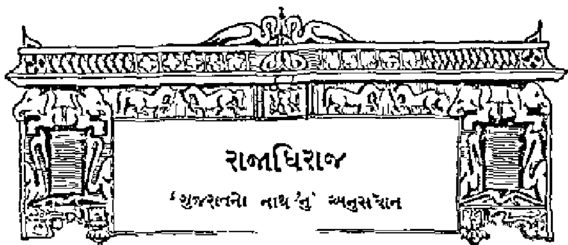


તળાવડીની પાળ ઉપરથી

— આલેખક — પૃષ્ઠ ૩૨



કોણુ મારા ભટરાજ ?



લેખક

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ્‌એલ. બી., એડવોકેટ.

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

નોંધ

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાના કેટલાક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી .	અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ
મીનળદેવી ...	. રાજમાતા.
મુંજાલ	... મહા અમાત્ય
ઉદા	... મંત્રી અને ખજાનાનો સત્તાધીશ.
દાદાક .	... મંત્રી * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ
શોભ .	... મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ ..	... રાજાનો ભત્રીજો ને લાટનો † દંડનાયક. ‡
કાશ્મીરાદેવી ..	... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.
કાક ..	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી .	... તેની પત્ની.
સજ્જન ..	... સોરઠનો દંડનાયક
પરશુરામ	... તેનો પુત્ર
રા'ખેંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા
રાણકદેવી ..	... તેની રાણી.

* અમદાવાદ † સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ. ‡ સુબો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના દીકરા આમ્રભટને ભૃગુકચ્છનું દુર્ગપાલત્વ સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી મીનળદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે. જતાં જતાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર મોકલે છે. અહીં આમ્રભટ મંજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની ભાળ કાઢવાની પેરવીમાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા અને પાટણે વાત લેવાથી બળીઝળી રહેલા રેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છંછેડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો કરવાની રેવાપાલ પેરવી રચતો હોય છે એટલામાં કાક વળતે આવી ઠીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી જાય છે. મંજરીના મોહમાં પડેલ આમ્રભટથી અવગણના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અંજાયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત જાય છે. આ બાજુ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના [illegible] નાશ, અને કાકભટ્ટ દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભૃગુકચ્છથી પાછા જતા કાક નારી આગળ ઉતરી પડે છે અને પોતાનો વેષ ખેમાને પહેરાવે છે. ખેમો વહાણને પ્રભાસ આગળ હંકારી જાય છે. કીનારે ઉભેલો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી બચાવી વચ્ચેથી લઈ જાય છે. આ બાજુ કાક જૂનાગઢ જાય છે અને સાંતેનું તેડું કરી નહીં તુટવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તે બાબરભૂતને વશ કરી લે છે. પછી તે રાજગઢમાં રાણી લીલાદેવીને મળે છે અને જયસિંહનું મન દેવડી તરફ ન ખેંચાવાનું વચન આપે છે. પછી ત્યાંથી જયદેવ આગળ જઈ તેને જૂનાગઢ લેવાનું વચન આપી જગદેવ આવતાં સંતાઈ જાય છે. પછી ઉગો ત્યાં આવી જૂનાગઢ જોડે સાંધિની પેરવી બતાવે છે. ત્યાં કાકને બદલે ખેમાને લઈ વાગ્ભટ આવે છે, પણ કાક આવી ભેદ ફોડી નાખે છે. ઉદો જયદેવ તથા કાકને વિષ્ટિ માટે જવાનું કહે છે. કાકને રક્ષવાનું વચન મુંજાલ લીલાદેવીને આપે છે. વાગ્ભટને બનાવ્યાથી સમથ કાક પર ક્રૂર ભરાય છે. આનાભાગ માં પરમાર એક નોકરને કેદ કરી પોતે વાઘેલી જગામાં ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મળવા જાય છે. ત્યાં તેને કાક સાથે ચકમક ઝરે છે પણ સમાધાન થાય છે. નોકરને છોડી દેવા મુંજાલ પરમારને કહે છે ને તેમ કરવા જયસિંહદેવ તેને સમજાવે છે. સોમેશ્વર ને સમય લીલાદેવીનો ભેટ નાણગારે છે ત્યાં કાક રાણીને મળવા આવે છે અને રાજાને વશ કરવાની યુક્તિ સુઝાડે છે. બીજે દિવસે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સૈનિકને કાક ઘાયલ કરે છે. એટલે જયસિંહદેવ તેને કેદ કરાવી સાથે લઈ ચોકીએ તપાસવા નીકળે છે. ત્યાંથી કાક રાજાને જુદે બીજી ચોકીઓ તરફ જાય છે અને આ બાજુ રાજાની ટોળી, એભલનાયક અને તેના સૈનિકો વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થાય છે. રાજા પરમાર ને એભલ સખત ઘાયલ થાય છે. ત્યાં રાણી વગેરે આવે છે અને બેભાન રાજાને લઈ જાય છે. કાક [illegible] પડવાનો વહેમ લોકોને પડે છે.

વિભાગ ત્રીજો

ભરૂચમાં રેવાપાલ નાટના સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ઉડાવે છે અને તેજ દિવસે નર્મદાની આરતીના ઉત્સવ વખતે આબડ કૃપાણ ને મંજરીને નારખે છે. મંજરી આમ્રભટને માટે આબડ વગેરે સાથે નવાગઢમાં જાય છે. સેરા ને સોમેશ્વર અનાજ લેવા ગામમાં જાય છે. પાછા ફરતા વચમાં ચોકીદાર મળતા તેમને છેતરી ને અને તેની બેગી અનાજ લઈ આવે છે ને સોમેશ્વર નદીમાં ઝંપલાવે છે. મંજરી આબડ પાસે ગજસિંહ શીખે છે. એક સાંજે માગથી આબડ મંજરી સાથે કાકના ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે. બીજી બાજુ રાજા જયસિંહદેવ યુદ્ધની તૈયારી કરે છે. પરણવાની આશાવાળો સમર્થ દ્વારા કાક જીવે છે એ વાત દરબારગઢમાં પ્રસિદ્ધ થતાં રાજા વાદુકને મોવાળી ખાલી કરી તેને કાકને ઝાડવા જૂનાગઢ મોકલે છે. બીજી બાજુ

આ માણસો સોરઠી નહોતા.

"કોણ છે?" તેણે બુમ મારી.

તેના જવાબમાં પેલા માણસો તેના પર તુટી પડયા. કાક તરત ચેતી ગયો કે પટ્ટણીઓએ ગઢ લઇ લીધો. તેણે જોયું કે આ માણસોની સામે થવામાં કંઈ માલ નહોતો, એટલે તે નિરાધાર બની, પકડાઇ ગયો. તેમાંથી કોઇએ તેને ઓળખવાની તસ્દી લીધી નહીં, અને તેણે પોતાને ઓળખાવવાની પરવા કરી નહીં. શું સ્થિતિ છે તે બરોબર જોયા વિના કંઈ પણ કરવું તેને ઠીક લાગ્યું નહીં. કઇ રીતે અહીંઆંથી છુટી, ખેંગારને આપેલું વચન પાળવા તે રાણકદેવી ને કુંવરોને બચાવી શકે તેના ઘાટ તેણે ઘડવા માંડયા.

પેલા માણસો મોટે દરવાજે ગયા ને તેના ચોકીદારોને પકડી કબ્જે કરી દરવાજાનો કબ્જો લીધો. પકડેલા સૈનિકોને પણ કાકની જોડે બેસાડયા. કાકે બેઠાંબેઠાં બધા પટ્ટણી સૈનિકોને ધ્યાનથી જોવા માંડયા. એટલામાં એમના નાયકનો તેજ અવાજ સાંભળ્યો ને તેને ઓળખ્યો તેનો એમો નાયક આ ટુકડીનો ઉપરી હતો!

એમો નાયક તેની આગળથી ગયો એટલે તેણે બુમ મારીઃ "અરે એમા નાયક! હુ તો સોરઠીઓનો પણ કેદી ને પટ્ટણીઓનો પણ કેદી?"

એમાએ તેના માલીકનો અવાજ ઓળખ્યો, ને મરેલા માનેલા ભટરાજને અહીંઆં જોઇ તે હર્ષઘેલો, "ખમ્મા ભટરાજ!" કહી હાથ લબાવી દોડતો આવ્યો.

"પણ કોઇ મારા હાથ છોડશે કે નહીં" કાકે હસીને કહ્યું.

"ગધેડા!" એમા નાયકે જે સૈનિકે કાકના હાથ બાંધ્યા હતા તેને આ પ્રાણિનો ઇલકાબ આપ્યો અને તેનાં લક્ષણ યાદ લાવવા એક લાત મારી. "લાટનો થઇ ભટરાજને ઓળખતો નથી?" એમાએ કાકના બંધ છોડયા, અને કાક એમાને ભેટયો.

"તું તો ઘણો વિશ્વાસુ થઇ ગયો છે?

"હા."

"અહીંઆં-કયાંથી?"

"બારીએથી છાનામાના આવ્યા છીએ."

"કોણ કોણ?"

"મહારાજ, દંડનાયક પરશુરામ, ને પેલો પરમાર."

"કેટલા જણ છો?"

"ચારસેંએક."

"કયારના આવ્યા છો?"

"ચારેક ઘડી થઇ હશે"

કાકને નીરાંત વળી. જો પટ્ટણીસૈન્ય ચારેક ઘડી પહેલાંજ આવ્યું હશે તોતો ખેંગાર ગઢ છોડી કયારનો બહાર પડી ગયો હશે.

એટલામાં એક સૈનિક એમા પાસે દોડીને આવ્યોઃ "નાયક! નાયક! બહાર માણસો આવ્યા છે"

એમો ને કાક ઝપાટાબંધ દરવાજા પાસે ગયા ને આંખ બારીથી જોયું. ચારસે પાંચસે સૈનિકો આવી લાગ્યા છે.

"કોણ છે?" એમાએ બુમ મારી.

"જય સોમનાથ!" બહારથી બુમ પડી.

"ત્રિભુવનપાળ મહારાજની જય!" એક બે સૈનિકોએ ઘોષ કર્યો.

"કોણ મારા મહારાજ!" કાકે કહ્યું. "જય સોમનાથ! ત્રિભુવનપાળ મહારાજની જય! એમા દરવાજો ઉઘાડ. અલ્યા એ! પેલી તરફ ખુણામાં મશાલ હશે તે ચેતાવ."

તરત દરવાજા ખુલ્યા. મશાલો ચેતી, અને ત્રિભુવનપાળ મંડલેશ્વર ને લીલાદેવી

અને તેની સાથેના સાગરીતો દાખલ થયા.

જયસિંહદેવ મહારાજની ગોઠવણ તો એવી હતી કે ત્રિભુવનપાલ ને લીલાદેવીની ટુકડીએ મોટી ચોકી પર પાછળથી છાપો મારવો, કે જેથી મે દરવાજેથી આવતા લશ્કરને મદદ મળે અને આખી સવાર સુધી લીલાદેવી પણ જુનાગઢમાં આવી શકે નહીં.

પણ મુંજાલ મહેતા નમે તેટલી ખાતરી આપે તોપણ ને તેના પતિને વધારે સારી રીતે ઓળખતા હતા. લીલાદેવી એમ ગણ્યા જાય એમ નહોતા. જેવા એ મહારાજથી છૂટાં પડ્યાં કે એમણે ત્રિભુવનપાળને મોટે મહારાજ પીસે ચિંતા દર્શાવવા માંડી. રખેને એ ગાર કરાવે, મારી નાખે વગેરે ભય પળેપળે વધતો ગયો અને આ ચિંતા દરેક પળે એટલી વધતી ગઈ કે આખરે એમની પ્રાર્થનાને આધીન થઈ ત્રિભુવનપાળે મોટી ચોકી તરફ જવાનું માંડી વાળ્યું; અને આ ટુકડી મોટા દરવાજા તરફ વળી.

તેમને ખાત્રી હતી કે જો જેવું અમે-આગરે કલ્પ્યું હશે તો મોટે દરવાજે પડેલી આના હમણામાજ હશે.

પણ અત્યારે લાકને મોટે દરવાજે તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. ત્રિભુવનપાળ તો તેને ફરીને વળગી ગયા. લીલાદેવીની આંખો હસુંહસું થઈ રહી.

"કેમ મહારાજની શી ખબર?" લીલાદેવીએ પૂછ્યું.

"મને ખબર નથી," કોકે કહ્યું. "મને તો પહેલા પહેરીઓએ પણ પકડ્યો. આગ નહીંઆ તો કેદ પકડવાનું લાગ્યું લાગતું



તે અંધારામાં અદ્ભુત ભયંકર હંગામ થયું

હતું. એટલામાં આ બેમો મળ્યો ને મને છોડાવ્યો."

"ચાલો ત્યારે મહારાજને શોધી કાઢીએ." લીલાદેવીએ કહ્યું.

"ચાલો" કહી કાક, ત્રિભુવનપાલ ને લીલાદેવીએ માણસો સહિત, જે દિશામાં રમખાણ સંભળાતુ હતું તે તરફ દોડવા માંડયું.

એ બધા જ્યા યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં કેમ પહોંચ્યા એ તો આપણે જોઇ ગયા. પણ ત્યાં પહોંચ્યા એટલે કાકે વિચાર્યું કે હવે આ તોફાનમાંથી સટકી જઇ, રાણકદેવી અને તેનાં કુંવરોને કોઇ ઠેકાણે મુકી આવવા. મોટે દરવાજે બેમો ચોકીદાર હતો એ પણ એક નીગંત હતી. આ કારણથી પહેલાં તો તેણે સંગ્રામમાં ઝુકાવ્યું: ને પોતાની હાજરી જણાય એમ જયઘોષણા કરી. એટલામાં મશાલો હોલવાઇ ગઇ ને હતો તેવો અંધકાર છવાઇ રહ્યો. તરત કાક યુદ્ધમાંથી છુટો થયો ને તે દોડતોદોડતો રાજમહેલ ગયો.

રાજમહેલ શાંત અને અંધકારગ્રસ્ત હતો. શું પડુણી વિનાશકતા મહેલ પર ફરી વળી? તે અંદર પેઠો. બધા દ્વારપાળો ત્રાસીને નાસી ગયા લાગતા હતા. ને સાવચેતી રાખી રણવાસમાં ગયો. એક બારણા આગળ તેને પગે માણસ અથડાયું. તેણે તરત ચકમક કાઢી કાકડો ચેતાવ્યો, અને બે માણસો મરેલાં પડેલાં જોયાં. કાકને ફીકર થઇ. તે તો ધારતો હતો કે જયસિંહદેવ મહારાજ યુદ્ધમાંજ હતા; પણ એમની પધરામણી રણવાસમાં તો નહીં થઇ હોય?

તે અંદરના ખંડમાં ગયો ત્યાં ભીંતપર દીવેલનો દીવો બળતો હતો. ખંડ નિર્જનલાગ્યો—પાર્શ્વ સ્થાનથી જોતાં બે કુંવર ત્યાં ભોંયપર પડ્યા હતા. ગોખલામાં બેઠેલાં અંબાભવાની, ઘીના દીવાના ચંચળ તેજમાં જાણે સજીવ હોય તેવાં. આ ભયંકર નિર્જનતાને ક્રોધથી જોઇ રહ્યાં હતાં.

"હાય હાય! હું મોડો પડ્યો." કાક બોલ્યો ને પેલા બે છોકરાને તપાસવા બેઠો. તેમને તપાસતાં તેનું મોં ઉતરી ગયું. બંને કુંવરો મરી ગયા હતા.

કાકને ક્રોધ ચડ્યો. અધમતા, ક્રૂરતા, વિનાશકવૃત્તિની પણ હદ થઇ ગઇ તેને લાગી. માતાને વશ કરવા તેના પુત્રોને ઠાર કરનાર પ્રણયીનો રાક્ષસી સ્વભાવ કેવો હોવો જોઇએ? આ તેનો ધણી; આ તેનો રાજા: આને સેવતાં તેણે જીવન ખોયું? તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. આ નરાધમને શિક્ષા કરવાને તે આતુર થઇ ગયો.

"કોઇ છે કે? એતો હું—કાક. કોઇ છે કે?" જવાબમાં એજ શબ્દોનો પ્રતિશબ્દ આવ્યો. બધાજ ગભરાટમાં ક્યાંઈ ભરાઇ ગયા હતા.

"અરે ભોળાનાથ! સોરઠના ધણીના આ હાલ? અંબામા! તું પણ શું બેઠીબેઠી જોયા કરે છે? આ તારો ન્યાય?"

કાકને ત્યાં વધુ વખત રોકાવું દુરસ્ત લાગ્યું નહીં. તેણે એક નજર કુંવરો તરફ નાંખી ને સ્મશાનથી પણ ઘોર એવા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં તે ગયો. ત્યાં પણ કોઇ નહોતું. જયસિંહદેવજ આવી ગયા એ તેને ચોક્કસ લાગ્યું અને તે રાણકને પણ ઉપાડી ગયા હોવાજ જોઇએ. નહીં તો આમ કુંવરોને મરેલા નાંખી દેવડી જાય નહીં. દેવડીને ક્યાં શોધવી? જયસિંહદેવ એને અહીંઆં રહેવા દે એવા કાચા નહોતા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭]

પશુ પરિગ્રહ ભરાય દિને
વન ગજવે ગોપાલક બંસી;
કિલકીલાટ પક્ષિઓ કરે જે
વૃક્ષ રાજીમાં રહ્યાં વસી.
ચોમાસે દૃષ્ટિ ઠારવતું
આવ્યું ચોમાસું રેલવતું. ૭

વર્ષાની વાદળીઓ ઘેલી
અંગ સજી સાડી નવરંગી
ઉન્મત થઇ આકાશે વિચરે
ઉડાડતી જલની પિચકારી.
જગત્ માત્ર જલથી ડુબવતું
આવ્યું ચોમાસું રેલવતું. ૮

સપ્તરંગી ધનુ અંગે ધરતો
મેઘરાજ કોપિત ભાસે છે
સિંહ ગર્જના નભમાં કરતો
પ્રલય કાળ કરવા માગે છે.
ત્રિલોકને તૃણવત લેખવતું
આવ્યું ચોમાસું રેલવતું. ૯

હિંડોળે હિન્દોલીત બનતાં
મનડાં સુભાગી પતિપત્નિનાં
જલ મારે ત્રાસિત બહુ થાતાં
ચિત્તડાં એ ઉટવલ્લીનાં
મહાન આશાહૃદયે ભરતું
આવ્યું ચોમાસું રેલવતું. ૧૦

"આમો માસે પાક લણીને
સીમ તણી લક્ષ્મી ઘર લાવી"
એ આશાના કિલા બાંધી,
ખેડુતની ભામા ભરમાતી.
ભવિષ્યના ભણકારા કરતું,
આવ્યું ચોમાસું રેલવતું. ૧૧



બાબર.

બ્રાહ્મની અને હીંદુ ઇત્યાદિ સર્વમતના લોકને સમદષ્ટિથી જોતા હતા, સર્વની સાથે બરાબરી-આ પ્રમાણે વર્તતા અને બહુજ સંપથી રહેતા મથતા. ભિન્નમતાવલંબી પાસેથી જજીઆ નામનો કર લેવાનું બંધ કર્યું હતું. જો ઔરંગઝેબે પોતાના પૂર્વજ બાદશાહોનું અનુકરણ કર્યું હોત તો શાખો અને મગફાની શક્તિ આટલી કદાપિ પણ જડ ઘાલી શકી ન હોત.

આ સ્થળે એ સવાલ ઉભો થાય છે કે મોગલો ભારતવર્ષમાં કેવી દશામાં આવ્યા? એમા ક્યાંકથી હકીકત ન્યારી હતી. જે વંશપરંપરા ચાલી આવી અને શું શું અહીંના બાદશાહ અને ગુરુઓને જોઈ એઓ શીખ્યા? શરુઆતમાં તો તેઓ લડાયક અને બહાદુર પણ હતા. એમનું લખવા વાંચવામાં બહુજ ઓછું મન હતું. એ સમયનું મોગલોનું બયાન મીર ખુસરોએ 'કુરાનુસ્સદી'માં કર્યું છે. એથી એમની આદત, શારીરિક રૂપરંગ અને રહેણીકરણીનું ઠીક જ્ઞાન મળી આવે છે. એમાંની એક શેર (કડી)થી એટલું જણાય છે કે જ્યારે મોગલો હીંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે એમને એટલી પણ ખબર નહતી, કે કેમ અને કેવી રીતે ઉંટ પર સ્વારી થાય છે. એક શેરમાં એમની બહાદુરી, એમનું પરાક્રમ, એમના શરીરનો ઘાટ અને એમના પહેરવેશનું વર્ણન છે. એક વધુ શેરથી એમ સમજાય છે કે એમના ચહેરાનો રંગ અંગારા સમાન હતો અને એઓ અધિકતર ઉનની ટોપીઓ પહેરતા હતા. ઉંટ; ભેંસ, ઘેટું કે બકરી—એમના પુછડાની ટોપીઓ બનતી. તેમનું માથું મુંડાવતા. તેમની આંખો નાની અને ઝીણી હતી. તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતાની જરા પણ દરકાર રાખતા નહીં—પરવા કરતા નહીં. એ કારણથી એમના બદનમાથી સતત બદબો આવ્યા કરતી. એમનો ચહેરો ભરાઉ હતો. એમનું નાક ચપટું અને મોં બહુજ લાંબું હતું. નાકની નથની મોટી હતી.

પહેલવહેલા આવ્યા તે વેળાની આ હકીકત છે. અહીં આવ્યા પછી સભ્ય જાતિના મિલનથી એમના પહેરવેશ અને રહેણીકરણીમાં બહુજ તફાવત પડી ગયો. પહેલવહેલા જ્યારે એઓ હીંદુસ્તાનમા આવ્યા ત્યારે એમની અહીંની કેવી દશા હતી તે જોઈએ. એ સમય અહીં પ્રાચીન સભ્યતાનું અખંડ રાજ્ય હતું અને પ્રાચીન શિક્ષણપ્રણાલિનું અનુસરણ હતું. પરીક્ષાઓ પણ જુની ઢબેજ. ગીજની, ગુલામ અને તઘલખ વંશના બાદશાહોમાં એટલી સમજણ નહોતી કે એ નવીન ઢબ શોધી શકે. પૂર્વકાલથી ચાલી આવતી ઢબેજ એમણે રાજ્ય-શાસનની પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી. જેટલા બાદશાહો થયા, અને હીંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું એમણે જુની શાસનપ્રણાલિજ કાયમ રાખી. શાસન-પ્રણાલિ તો જેવી ને તેવીજ ચાલુ રહી. 'તુજકે બાબરી'ના અભ્યાસથી એટલું જણાય છે કે એ જમાનામાં બંદોબસ્તનું પણ એમજ હતું.

પ્રાચીન સભ્યતાની સાથેસાથે આરબ

ઇસ્લામની સભ્યતાની અસર પણ એ સમયે મોજૂદ હતી. મોગલોની સ્થાપનાથી તે ઔરંગઝેબના શાસનકાલ સુધી ભારતવર્ષમાં ફારસીનું બહુમાન હતું. અદાલતની ભાષા પણ ફારસી જ હતી. મોગલોના શાસનકાળમાં વિદ્વાન, પુસ્તક-લેખક અને ગ્રંથકાર અધિકાંશ ફારસીમાં લખતા. શાહજહાં અને ઔરંગઝેબના જમાનામાં વેનિસના રહેવાસી મનુચી નામના એક યાત્રી ભારતવર્ષ-પર્યટન માટે અહીં આવ્યા હતા. એ લખે છે કે દીલ્હીમાં એ વખતે પચીસ વર્ષ રહ્યા અને એ ખૂબ ફારસી ભાષામાં પોતાનો વ્યવહાર રાખતા. મનુચીના આ દરબારમાં એટલા માટે ઘણા હતા કે એ ફારસી ઠીક જાણતા હતા.

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે (૧) મોગલ સમ્રાટ હીંદુ શાસનપ્રણાલિને અનુસરતા હતા (૨) મોગલોની સભ્યતા આરબની સભ્યતાને મળતી છે, (૩) મોગલ બહુ બહાદુર અને વીર હતા.

આ સ્થળે જે સમયની વાત કરીએ છીએ એ સમયના બાદશાહોના નામ અને અનુક્રમ સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરી દઈએ.

૧ બાબર—સન ૧૫૨૪ થી ૧૫૩૦ મોગલોના ભારત-વિજયનો સમય

૨ હુમાયુ—સન ૧૫૩૦ થી ૧૫૫૬ મોગલોની સ્થિતિમાં અંતરાય

૩ અકબર—સન ૧૫૫૬ થી ૧૬૦૫ મોગલ રાજ્યનો અભ્યુદય હતો અને શક્તિનો સમય

૪ જહાંગીર—સન ૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭ શિક્ષણ અને સુધારણનો સમય

૫ શાહજહાં—સન ૧૬૨૭ થી ૧૬૫૮ શિક્ષણ અને સુધારણામાં ઉન્નતિ

૬ ઔરંગઝેબ—સન ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ હીંદુ શાસકોની શક્તિની ઉત્પત્તિ અને અભ્યુદય

આગ્રા, દીલ્હી અને લાહોરના સ્થાન તેમજ અધ્યયનથી મોગલોની શાસનપ્રણાલિ અને તેમના સામાજિક જીવનનો ઠીક પરિચય થઈ શકે છે, કારણ કે એ ત્રણ શહેર એમના પ્રભુત્વ અને પ્રભાવનું કેન્દ્ર હતું.

પહેરવેશ

પુરુષોની આંખ સૌથી પહેલી નવીન દશામાં આવતા પહેરવેશ પર પડે છે. એટલા માટે પ્રથમ પહેરવેશનું વર્ણન કરીશું. અકબરના જમાનામાં ૧૫૦ હીંદુસ્તાનમાં જ બનતું પરંતુ અનુમાન થાય છે કે કાપડ યુરોપ અને ચીનથી પણ આવતું હતું. એટલે કાપડના નામનો પણ એમ ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ વિભાગમાં એટલી જાતનું કાપડ જુદાં નગરમાં વેચાતું ને વીશે આઇને અકબરીમાં ખુલાસા કરેલા છે—

(૧) સનરી જરીનું કાપડ ૭૨ જાતનું વેચાતું
(૨) રેશમી " ૩ "
(૩) સુતરનું ૩૦ "
(૪) ઊનનું ૨૬



હુમાયુ

લાહોરમાં મલમલ અને રેશમી કાપડ વેચાતું હતું. મુલતાન છીંટો માટે મશહુર હતું. છીંટ હીંદુસ્તાનથી બીજા મુલકમાં પણ મોકલવામાં આવતી. એક જાતની મખમલ કેંક રેશમી કાપડ, મલમલ અને બનાતની જાતનું કેંક કાપડ યુરોપથી હીંદુસ્તાનમાં આવતું હતું. એ જમાનામાં પાઘડી, દુપટ્ટા અને કાશ્મીરી ટોપીઓ મામુલી પહેરવેશ ગણાતો હતો. અમીર લોક દુશાલા ઓઢતા હતા. અકબરને શાલ-દુશાલાનો બહુજ શોખ હતો. અબુલફઝલ લખે છે કે "જહાંપનાહને અદના (?) કપડાનો બહુ શોખ છે; વિશેષ કરીને શાલનો." શાલ કાશ્મીરમાં



અકબર.

બનતી. પણ લાહોરમાંએ શાલ બનાવવાનાં હજારથી વધારે કારખાનાં હતાં. શાલ, પાઘડીઓના નામ પર સરમાં પણ બાધવામાં આવતી હતી.

બાદશાહી પહેરવેશમાં જેટલી જાતનુ કાપડ વપરાતું હતું એનું વર્ણન 'આઈને અકબરી'માં છે. હીંદુસ્તાનના પહેરવેશ પર એ સમય યુરોપનો પ્રભાવ પડી ચુકયો હતો, કારણ કે એ સમયમાં એક જાતનાં રેનોકોટ યુરોપથી મંગાવી અહીંના નિવાસી પહેરતા હતા. કહેવાય છે કે જહાંગીર બાદશાહના હૃદય ઉપર જેસુયુઈટ (ખ્રીસ્તીના એક સંપ્રદાય)નો પ્રભાવ તે સંપ્રદાયના પાદરીઓએ બહુજ જમાવી દીધો હતો. જહાંગીરે એક વાર ત્યાં સુધી વિચાર કર્યો હતો કે દરબારના તમામ સરદાર યુરોપીય ઠાઠમાઠમાં રહે—એ ઢંગથી કપડાં શીવડાવીનેજ પહેરે. કપડાં તૈયાર પણ કરાવવામાં આવ્યાં અને ખુદ એણે પહેર્યાં પણ ખરાં. કપડાં પહેરી એણે પોતાના પ્રધાન મંત્રીને પુછ્યું કે આ કપડાંમાં હું કેવો દેખાઉં છું. ડૉક્ટર બર્નીઅરે લખ્યું છે કે આ સવાલનો જવાબ કૈં એવો સુંદર હતો કે બાદશાહે તુરતજ કપડાં ઉતારી નાખ્યાં.

એ સમયના દરજીની મજુરી આજના દરજીની મજુરી સાથે મુકાબલો કરવાથી સમજાય છે કે એ સમયની શીલાઇ આજના કરતાં ઘણીજ કમતી હતી. શાહી કપડાની શીલાઇ પણ બહુ નહોતી. સારામાં સારા કાપડની શીલાઇ ચાર આનાથી તે રૂપીઆ સુધી હતી. આ મજુરી અસાધારણ લેખાતી હતી. મીનીકસી સારો દરજી ન હતો; જ્યાં બેગમનાં તમામ કપડાં એજ શીવતો. એ લખે છે—

હીંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ હાથેપગે એક જાતની માટી જેવું કંઇક લગાવે છે. એઓ પોતાની ભાષામાં તેને મેંદી કે હીના કહે છે. એથી એમના હાથ એવા બની જાય છે કે જાણે એમણે લાલ દસ્તાન પહેર્યું હોય: ગ્રીષ્મઋતુમાં ગરમીની અધિકતાથી એટલું બારીક કપડું પહેરે છે કે એમનું આખું અંગ-બધા અવયવો-સ્પષ્ટ દેખાય છે. મલમલ પણ વપરાય છે. એઓ બહુધા એ કે ત્રણજ કપડાં પહેરે છે. દરેકની કીમત ચાલીસ-પચાસ રૂપીઆ થાય છે. આ કીમતમાં ઝેનરી લેસ કે જીનારીના પૈસા સામેલ કરવામાં નથી આવતા. સ્ત્રીઓ કપડાં વધારે સુંદર બનાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આજ કપડાં પહેરી તે સુઇ જાય છે અને ચાળીસ કલાક-પછીજ બદલે છે.

એક વખત એ કપડાં પહેર્યાં પછી ફરીથી અને પહેરતા નથી એ કપડાં પોતાના ખવાસ, ખવાસણ ગોલીઓને આપી દે છે ને પોતાના કપડાંને ખુશબો કરીને સુફા ચી ?કડાક રાખે છે પગીઆ બરાબર ધાતામાં આવે છે તેમજ બાથમાં સુગંધિત તેલ પણ નાખવામાં આવે છે શિર પર દુપટ્ટા નાખવામાં આવે છે એમ નાના પ્રકારની ચેરમુટીઆ રાખવામાં આવે છે જેમાંથી બહુજ કિંમતી કાશ્મીરી ક્યા પટ્ટુ છે અને તેની ઉપર બારીક શાલ ઓઢે છે

અમીરની સ્ત્રીઓ ઘરેણાં બહુ પહેરે છે નાકે હાથ ઉપર કડાં અને સોના ચાંદીની પહોંચીઓ પહેરે છે એક ખાસ જાતની વીંટીઓ એઓ જમણા હાથની આંગળીઓમાં પહેરે છે હાથીદાંત કે અગી કેઈ ચીજની એ બનેલી હોય છે અને તેની ચારે કોર બહુ સુંદરતાથી મોતી જડેલાં હોય છે એમાં એવી રીતની રચના કરેલી હોય છે કે એમાં મો વારવાર જોઈ શકાય છે રત્નજડિત સોનાનો અલંકાર પણ હોય છે કોટના મોતીનો અલંકાર પહેરવામાં આવે છે કેટલીકવાર તો મોતીની પંદરપંદર સેર લટક્યા કરે છે

આ અને અન્ય સુગંધિત પદાર્થો પુષ્કળ વપરાતા હતા આંખોમાં સુરમાનું અંજન પણ થતું મીનીકસી (જેનો લેખ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પ્રમાણભૂત ગણવો જોઈએ) લખે છે કે ગુલાબનું અત્તર પહેલીજવાર એક અજબ રીતે માલુમ પડ્યું છે એ કહે છે કે—

એક દિવસ નુરજહાં અને જહાંગીર બન્ને લશ્કર થ અતે બાગમાં સાથ થયા અને શાહી બાગના તમામ હોજ ગુલાબજળથી ભરી દેવામાં આવ્યા બીજે દિવસે ફરી નુરજહાંએ જોયું તો ગુલાબજળની સપાટી ઉપર તેલ જેવી એક વસ્તુ આવી રહી હતી એથી એ સમજી કે જરૂર હોજમાં કોઈએ સ્નાન કર્યું છે એને બહુ જ ગુસ્સો આવ્યો એણે બધા ખવાસને હુકમ કીધો કે આગળથી એને કહે છે પણ એમણે એની એ અનુમાન સુધી તો માલમ પડ્યું કે એ તેલ ગુલાબમાંથી નીકળવા લાગ્યું છે

સો રૂપીઆનું અત્તર એક રૂપીઆભારજ આવતું હતું, પણ પાછળથી ઘટીને પંદર રૂપીઆનું તોલો મળતું એનું કારણ એ થયું કે આ દેશમાં પણ ગુલાબની ઉત્પત્તિ વધતી ચાલી

ખોરાક

મોગલોના સમયમાં ખાવાપીવાની ચીજો બહુ સસ્તી હતી આઈને અકબરીમાં એ ચીજોના ભાવ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે

ઘઉં	પોણોપાંચ કે પાંચ આને મણ
ચણા	સાડા ત્રણ આને મણ



જહાંગીર

ઘી	બે રૂપીઆ દસ આને મણ
સફેદ ખાંડ	ત્રણ રૂપીઆ ચૌદ આને મણ
સાકર	એક રૂપીએ નવ આને મણ
ઘેટાનું માંસ	એક રૂપીએ દસ આને મણ

બકરીનું માંસ એથી પણ વધારે સસ્તું હતું અનેક તરેહની વસ્તુઓ મળી શકતી હતી મસુરની દાળ અને શાક ઇત્યાદિ પણ ખાવાની ચીજોમાં હતાં દૂધ પુષ્કળ મળતું ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ ખુબ દૂધ પીતો ચાકુ બહુ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થમાં ગણાતા એ સમયના યાત્રી સર ટોમસ રો અને એના સાથી પાદરી એડવર્ડ ટેરીને નુરજહાંના ભાઈ આસફખાંએ

એને ત્યાં આમંત્રણ આપ્યું. એમને એક વિશાલ ઓરડામાં લઇ જવામાં આવ્યા. ફરસબંધી પર ગાલીચા વગેરે બીછાવવામાં આવ્યા હતા અને એની ઉપર તદન સાફ સફેદ ચાદર પાથરવામાં આવી હતી. ચાંદીના થાળ અને રકાબી-ઓમાં ખાણું રાખવામાં આવ્યું હતું. એ રકાબીઓની કીનારી સોનેરી હતી. ટોમસ રોને આસફખાંની જમણી બાજુએ અને ટેરી સાહેબ ને આસફખાં તરફ ટોમસ રોની સામે એમ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. એ ત્રણેની સામે અલગઅલગ ભોજન પદાર્થ રાખવામાં આવ્યા હતા. ટેરી સાહેબ લખે છે—"યાત્રી (રો) માટે આસફખાં કરતાં દસ રકાબીઓ વધારે અને મારા માટે આસફખાં કરતાં દસ થોડી રકાબી-ઓ રાખવામાં આવી હતી. મારી આગળની રકાબીઓ પચાસ હતી. અમારી રકાબીઓ અને થાળની વચ્ચમાં એટલી જગા હતી કે ખાણું લાવનાર સહેલાઇથી આવજા કરી શકે. ખાણું મુસલમાની ઢબનું હતું. અમારાથી એ ખાણું તૈયાર કરવાની રીત ન સમજાઇ. મેં મારી સામેની બધી રકાબીઓ ખાલી કરી નાંખી."

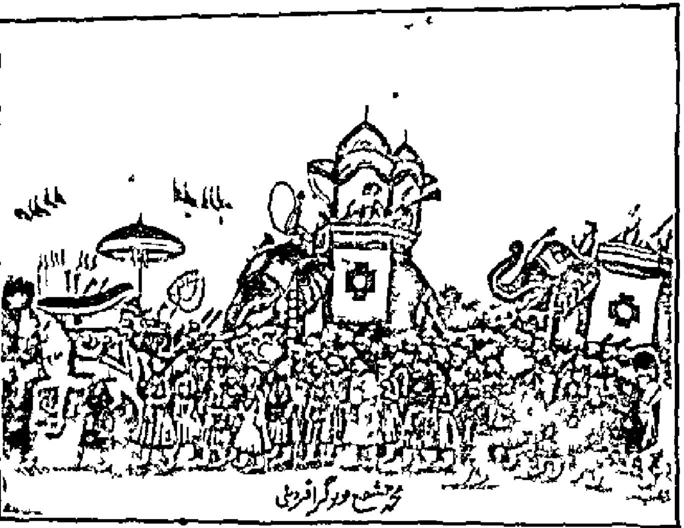
બજારોમાં બધી તૈયાર વસ્તુઓ મળી શકતી. ડાક્ટર બર્નીઅરે લાહોરથી કાશ્મીર જતાં રસ્તામાં એક ચીઠ્ઠી લખી હતી. એમાં એના સ્વામિ દાનીશમંદખાનું લોઢાની અંગુઠી-ઓથી લાદેલું ઊંટ ખોવાઇ ગયું હતું એના માટે શોચ કરેલો છે. એ લખે છે કે મને સંદેહ છે કે કદાચિત્ હવે બજારની રોટી ખાવી પડે. બજારની રોટી પ્રાયઃ બહુજ ખરાબ બનાવાતી. આ વાતનું વધારે વજુદ ડાક્ટર બર્નિઅરના બીજા પત્ર પરથી સિદ્ધ થાય છે. એ લખે છે કે મને દીલ્હીના બજારની રોટી ખાવાની વિશેષ આવશ્યકતા ન જણાય. એ અરધી કાચી હોય છે એટલુંજ નહીં પણ અંદર માટી પણ ભેળવવામાં આવે છે.

ખાવાની ચીજોના સંબંધમાં એક વાત વધારે લખવી જરૂરની છે. અહીં આ સમયે પણ દહીં વધારે ખાવામાં આવે છે. બર્નિઅર લખે છે કે આ દેશમાં લીંબુનું શરબત અને દહીંથી અન્ય કોઇ ચીજ તબીઅતને, ખુશ કરતી હોય એમ ખ્યાલમાં નથી.

પીવાની ચીજો

એ જમાનામાં જેવું મેલું અને ગંદું પાણી હતું એવુંજ આજકાલ ગામડાંમાં અને કસ્બામાં હોય છે. જ્યાં માણસો માટે પાણી હોય ત્યાં જાનવરોને પણ નવડાવવામાં આવતાં હતાં અને પાણી પીવડાવવામાં આવતું. એથી પાણી બહુજ ખરાબ થઇ જતું. પીવાનું પાણી સુરાહીઓમાં રાખવામાં આવતું. યાત્રામાં ટીન કે કોઇ એવી ધાતુની સુરાહીઓમાં પાણી રાખી લેવામાં આવતું. ગંગાજલ વિશેષ ગુણકારી હોવાથી બાદશાહને પીવાને માટે મહેલમાં હર વખત મોજુદ રહેતું હતું. સફરમા ગંગાજલની સુરાહીઓ ઉંટ પર લાદી લઇ જવામાં આવતી. પાણી ઠંડું રાખવાને માટે સુરાહીઓ પર કપડું લપેટવામાં આવતું અથવા તો પંખા વીંઝી કે સુરાહીને હવામાં હલાવી પાણી ઠંડું રાખવામાં આવતું. એ દિવસોમાં બરફ લાહોરમાં મળી શકતો અને ને રૂપીઆનો બે કે ત્રણ શેરના હીસાબે વેચાતો.

બલવર્ધક અને ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી પીવાની વસ્તુઓમાં ગુલાબ અર્ક શ્રેષ્ઠ પડતું. એ બહુજ કમતી મળી શકતું. એની કીમત અને કદરજો પણ બહુજ અધિક અંકાતો.


محمد شفیع فوٹوگرافر دہلی



શાહજહાં



ઔરંગઝેબ

કૉવો પણ પીવાતો, પંણ એ પીણાનો રીવાજ આમ લોકોમાં પ્રચલિત નહોતો. હીંદુસ્તાનમાં કૉવો બસરા અને હરેજના બજારોમાંથી હીંદુસ્તાની વહાણો દ્વારા આવતો. ટેરી લખે છે કે લોક શરાબને બદલે કોવો પીતા. એ લખે છે કે:

બહુ લોકો જે મઝહબના બહુજ ચુસ્ત છે, એ શરાબને હાથ પણ લગાવવામાં પાપ સમજે છે. લેકીન એ એક જાતનો અર્ક પીએ છે જે સ્વાસ્થ્ય-વર્ધક તો બહુજ હોય છે; પરંતુ સ્વાદમાં ઠીક નથી હોતો. કૈવો પાચક છે, દીલને તાકાત આપે છે અને લોહીને સાફ કરે છે.

શરાબ અમીર ગરીબ સૌ પીતા હતા અને બહુ પીતા હતા. મોગલના રાજ્યકાલમાં શરાબનો વપરાશ બહુ વધી ગયો હતો અને એમના શાસનના અંતમાં એણે બહુજ ભયાનક રૂપ ધારણ કરી દીધું. બાબર બેહદ શરાબી હતો, પણ એ બળવાન ખુબ હતો. એણે 'તુજ કે બાબરી'માં લખ્યું છે:

મેં આ જગાએ બેસી રહી આખો દિવસ શરાબ પીધો ત્યાર પછી હું આગળ વધ્યો. અમારામાંથી કોઇ એવું ન હતું કે કોઇ નશામાં ચકચુર ન હોય. સૈયદ કરીમ તો નશાથી એટલો બધો ગાફીલ થઇ ગયો કે એને બે સેવકોએ ઘોડા પર સવાર કર્યો અને પકડી મહામુશ્કેલીએ પડાવ પર લઇ આવ્યા. ફરી સવાર થતાં અમે શરાબ પીવો શરૂ કર્યો અને અને રાતભર બરાબર પીતાજ ગયા. સવાર થતાંએ અમે જામ પર જામ ચઢાવવા મંડયા અને નશામાં મસ્ત બની સુઇ ગયા.

અકબરે શરાબ વેચવાનો ઇજારો ખ્રીસ્તીઓ-ને સોંપી દીધો હતો. આથી શરાબની આવક જાવક અને વેચાણ શરૂ થઇ ગયું. ધીરેધીરે સ્થિતિ ત્યાં લગી પહોંચી કે કોઇ યુરોપીઅન ફોજ યા કોઇ નોકરીમાંથી અલગ થઇ જતો તે શરાબ વેચવાનોજ ધંધો કરતો. જહાંગીર બહુધા શરાબખાનાઓમાં જઇ નાનાનાના લોકની સાથે બેસી શરાબ પીયા કરતો હતો. એક દિવસ એવી રીતે કલાલને ત્યાં બેઠો હતો એટલામાં શરાબના નશામાં તેને તકરાર થઇ ગઇ. એ પણ પુરેપુરો નશામાં ચકચુર હતો. એ શરાબી જહાંગીરને કહી રહ્યો હતો કે મને સીકંદર આજમ કહો; પણ જહાંગીરને આ વાત મંજુર ન હતી. ઔરંગઝેબના સમયમાં તો મદિરા-પાનની બુરી આદતે જનસમાજમાં ઘોર રૂપ ધારણ કરી લીધુ હતું. એણે આ આદતથી સમાજને છોડાવવા ધારી, પણ નહીં છુટી શકી.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૯૩]



[illegible]



(હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅંકી નાટક)

લેખક

અંબાલાલ ખુશાલ તનસુખી શાહ

સહ [illegible]

—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મુખ્ય પાત્રો

— o —

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શાહ	[illegible] વિધુર ધન [illegible]
[illegible]	[illegible] જમાઈ [illegible]
[illegible]	[illegible]
મોહનદાસ	[illegible] બાલમિત્ર
[illegible]	[illegible] સહાધ્યાયી
સરદાર હીરાસિંહ	પંજાબનો એક [illegible]
[illegible]	[illegible] અનુરાગ [illegible]

સ્ત્રીવર્ગ

માલતી	[illegible] બહેન [illegible]
મધુરી	[illegible] પત્ની
પુષ્પા	તેની [illegible] બહેન

[illegible]

આગલા પ્રવેશોનો ટૂંક સાર

ગાંધીભક્ત શેઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુભોમીઓ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધે વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે. અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ કેવી વૃત્તિ છે તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પછી પોતાની મહત્તાનાં બણગાં ફુંકી, ગુસ્સે રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. અંબાલાલ પુષ્પા સાથે પ્રેક્ષકોના પોતાના તરફના સારા નરસા વિચારો માટે વાતચિત કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષકોથી કંટાળેલી માયાવતી ખીજવાએલી આવે છે. વચમાં પ્રેક્ષકો આવતાં પુષ્પા ગભરાઈને ચાલી જાય છે, અને પાછળથી નરોત્તમ પણ ઉશ્કેરાઈને આવે છે અને માયાવતી અને નરોત્તમ બંને અંબાલાલ સાથે પ્રદર્શનથી થતા પ્રેક્ષકોના કંટાળા બાબત રસભરી ચર્ચા કરે છે: છતાં અંબાલાલ પોતાની ઉદારતાના ડોળ છોડતો નથી, એટલામાં જીવરાજ વૈદ્ય આવે છે. જીવરાજની કુમકમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રણાલિઓને પ્રબળ રીતે દાંભિક ઠેરવે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાબુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કેટલોક વાદવિવાદ થતાં અને તે બીજાકને ચાલ્યો જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્ય-વિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. પુષ્પા જાય છે અને નરોત્તમ મધુરીને પરસ્પરની પ્રણયગ્રંથિ દૃઢ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે, એટલામાં નરોત્તમનો જુનો મિત્ર મોહન વિદેશની યાત્રા કરતો આવ્યો તેને મળે છે અને વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાના જીવનની વાત કહેવા માંડે છે. તેમાં મધુરી તથા ટાગોર સંબંધી કેટલીક વાતચિત ચાલે છે એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફોટો આવતાં નરોત્તમ ખીજાય છે. છેવટે મોહનની ખુબીથી બંને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે. અને ઢોંગ કરી સુઇ ગએલો નરોત્તમ આળસ મરડી બેઠો થાય છે. તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પધરામણી થાય છે. ટાગોર-મોહન—ની આર્ય અને આંગ્લમિશ્રિત પદ્ધતિએ આગતાસ્વાગતા શરૂ થાય છે. નરોત્તમ પણ તેમાં ભાગ લે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક ૨ જો

[અંબાલાલ શેઠના ઘરમાં આરોગ્યભુવન. પહેલા અંકમાં જોએલા દીવાનખાનાની આ ખંડ ડાબી મેર છે, અને અત્યારે તો બે વચ્ચેના દરવાજા ખોલી નાંખેલા હોવાથી બંને ખંડ સામટા દેખાય છે. આરોગ્યભુવનમાં અત્યારે છ જણને જમવાની મેજ ખંડને મધ્ય ભાગે ગોઠવેલી દેખાય છે; અને તે પર ચાંદીના ફુલદાનમાં ગુલાબ, મોગરા, ચંપા, ચંબેલીના, ફુલગુચ્છ ગોઠવી મુકયા છે. મેજની પછવાડે–જ યજમાન-સરદારની ખુરશી પાછળની ભીંત પાસે–બે બાજુએ પંચધાતુની બે પુતળાઓના હાથમાં અંબર કસ્તુરીની અગરબત્તીઓ આરોગ્યભુવનમાં સુવાસ પથરાવે છે. ખુણામાં બારી છે અને સામેની ભીંતમાં દરવાજો છે. તેમાંથી બાગ દેખાય છે. અત્યારે ત્યાં ચંદ્રજ્યોત પથરાઇ દેખાય છે. ખંડમાં રોશની એવી ખુબીથી કરી છે કે ઠીક લાગે તો બાગની ચાંદની પણ સહજ દેખાય.]

[પડદો ઉપડતાં નરોત્તમ અને મોહન દીવાન-ખાનામાં વાર્તાલાપ કરતા નજરે પડે છે.]

નરોત્તમ

[યુરોપીઅન રીવાજસર ભોજન સમયોચિત વસ્ત્રો સજ્યાં છે. મોહને તો એજ રેશમનો

નરોત્તમ

એનું નામજ ના દેતો, જાણે એવી કોઇ વ્યક્તિ હસતીમાંજ નથી. ટાગોર જેવા કવિ-રાજને એવા પામર પ્રાણિનો વિચાર પણ કરવાનો વખત હોય કે? [હવે બંને હસે છે.] અને ઉપરાંત મેં આ લોકોને કહી દીધું છે કે એંડ્રુઝ સાહેબથી પણ આપ અહીં ગુપ્ત રહેવા માગો છો એટલે હવે ઘણું કરીને એ આફત પણ નહીં આવે.

મોહન

વારું એ થયું ! પણ ટાગોરનાં કુટુંબી-જનોની વાત થાય તો ? એને કે બચ્ચાં-કચ્ચાં ખરાં કે ?

નરોત્તમ

મારી જાણે બલા ? આગલા કોઇક અવ-તારમાં મને કોઇ અંગુલી કે ગંગુલી નામા ટાગોરના કોઇ સબંધીને મળ્યો હોઉં એવો ભાસ થાય છે, પણ ચોક્કસ યાદ આવતુ નથી. તુ તારે ગમે તેટલાં અડાવી દેજેને ! જેમ જાસ્તી તેમ આપણા કીસ્સાને માટે વધારે સારુ.

મોહન

[વાત ગમતી નથી.] ના, ના, એ તો કદાચ બીચારાની બદનક્ષી કરી કહેવાય. આપણે મર્યાદા ઓળંઘવી ના જોઇએ. વસ્તુસ્થિતિનો ઠેક તો ખ્યાલ રાખવોજ જોઇએ.

નરોત્તમ

નાટક મંડયું ત્યાં મર્યાદા કેવી ? વસ્તુ-સ્થિતિનો ખ્યાલ રાખવો હોય તેનાથી આ વેપજ કેમ લેવાય ? બદનક્ષી કે નબદનક્ષી, પણ ફોઝદારી કાયદામાં વેપધારીપણાને તો સાદી શિક્ષા ફરમાવી છે.

મોહન

હે ! ખરેખર ! [જરા મુંઝાય છે.]

નરોત્તમ

ગતં ન શોચયેત અપભ્રંશમાં કહું તો 'આવી ભરાણા તે આવી ભરાણા.' હવે તો તારે બજાવેજ છુટકો. લાંબી મુદત નહીં ચાલે એમ સમજી સંતોષ માનજે.

મોહન

હા, પણ ફજેતો થાય........

નરોત્તમ

મારી સ્ત્રીને સાજી કરી દઇશ તો બદલામાં હું તારા પર ફોઝદારી અદાલતમાં ફરીયાદ નહીં નોંધાવું એ ખાતરી રાખજે. [હસે છે. પણ હવે મોહનનો ગંભીર થવાનો વારો આવ્યો છે.]

મોહન

મામલો ગંભીર છે.

નરોત્તમ

આપણે ગભરાઇ જઇશું કે ચેતશું નહી તો બાજી કૈં સુધરશે નહીં [બહુજ ગંભીર] જો, સાંભળ આપણે વ્યૂહ રચના કરીએ. અમારો અહીંનો સેનાપતિ મારો સસરો. ઉ તેના પરજ હુમલો કર. એને મહાત કર; હું તારો જમણો પક્ષ લઇ ફોઇબાને ફટકાવીશ. કદાચ બીચારી પુષ્પાને પણ ડાબો પક્ષ લેવો પડશે. ભોજન પહેલાં તો કદાચ વિજયડંકા થઇ જશે.

મોહન

એમ અધીરો થા માં ! ઉનાવળે આંબા પાકે ? મને બરાબર સમજાવ. તારા સસરા-સેનાપતિ પર કેમ હુમલો કરું ?

નરોત્તમ

એને ગાંધી ઘેલછા લાગી છે. તું ટાગોર છે. એટલે કે હીંદનો મહાકવિ, પછી ભલેને મોહનદાસજી પાર્શ્વનાથ બને. હીંદ સ્વરાજ્ય માટે તને પણ કાંઇ ઓછા અભિલાષ નથી. પણ

અનરાઉને કહીદે કે ગાંધી વિધિએ મુનાસગીરી કરી હતી એનું નામ

મોહન

પણ ગાંધીવિધિ શી છે તે પણ જાણ્યું નથી

નરોત્તમ

નરોત્તમ અને નરોત્તમ અસહકાર કરી તો ખાતો છ કે થોડા જો ખરેખ આ મોહનમંત્રનું રહસ્ય સમજે તો સ્વરાજ્ય સ્વરાજ્યમાં મળી જાય

મોહન

ના પણ હું એમ કેમ કહી શકું ? ગાંધીવિધ નાશબુદ્ધિ છે ?

નરોત્તમ

કેમ નહીં ? તારે માત્ર કહેવાનું છે શીખવાનું ? વાતચીત કરવાની જરૂર નથી [દરવાજા પર કંઈ ખખડાટ થાય છે] જો હવે અવરજવર થવા લાગી સમજી જ જવાનું છે

[આતિથ્ય જીવનને સ્નેહથી પુષ્પા આવે છે તેણે પણ સમજાતું પણ વધારેક સજાવટ છે ઘરાં ખાણમાંથી જાતની સાગ પર કરી જેની બાદશાહી બની છીનાર છે અને સાડીમાં પણ તેવીજ બારીક તારા હાથીઆ ભરેલી છે ખભે ઝૂકી આવતું, સાજ રંગનું, હાથમાં નમ્રતમ મામ પર હમ રખાઇ નથી દીવું તોપણ તેથી અલંકાર ભરતની મોહક મંદ સહજ દેખાઈ આવે છે આભૂષણમાં મુખ્યત્વ હીરા અને મોતીને જ સ્થાન છે કેડમાં ખાતરી સાગરીમાંથી પાનાનું લટકતું છે, અને હાથમાં મોતીની બંગડીઆ મોહન તેને આંખ ભરીને દેખ્યા કરે છે]

પુષ્પા

[નરોત્તમ પાસે આવી, ક્રમવર્ધી] નરોત્તમભાઈ જરા આશ્ચર્યજનકમાં નજર કરોને ! કે ખામી તો નથી રહી ? તૈયારી કરવાનો વખત બહુ જ ઓછો હતો

નરોત્તમ

[હસે છે] પુષ્પાવતી બહેન શણગારે તેમાં ખામી હોય કે ? [મોહનને] જુઓ મોહન જ આ બહેન આવાનું સર્વોશે અનુમાન કરવા ઉત્સુક છે અને તેની ખોડ ન રહી જાય તેની બહુ જ કાળજીથી ચોકસાઈ રાખે છે

મોહન

અને તો એમ જ કે તેમાં ખામી હોય જ નથી

નરોત્તમ

અને હાથે લોપવું છું કે દીવના મહેમાનો કે જાણે ?

પુષ્પા

[શરમાઈ] મશ્કરી શું કરો છો નરોત્તમભાઈ ! ખામી હશે તો તમારે શિરે જ રહેવાની

નરોત્તમ

ના તે નહીં ચાલે ખામી તારી અને શિક્ષા મને કેમ ? જે ત્યારે જોઈ આવું [નરોત્તમ ભોજનાલયમાં જાય છે]

મોહન

શિક્ષક કે પરીક્ષક શોધનાર કરતાં તો ઠીક તમારે કાંઈ ન હોવો જોઈએ કે નહીં ?

પુષ્પા

હાસ્તો !

મોહન

ત્યારે મને તો વિચાર થાય છે કે બીચારા નરોત્તમ શેઠ તમારી રચનામાં કેમ ખામી કાઢી શકશે ?

પુષ્પા

[મલકી, શરમાઈ, અને નયન નીચાં ઢાળી ઉત્તર દે છે] કવિરાજ આ આપ અર્જિન્ટ હનોલ્ડીજ કવિતા રચાતી હશે કે ?

મોહન

મેં હમણાં કહ્યું તે તમે કવિતા કહો છો ?

પુષ્પા

[વધારે શરમાય છે, અને હીંમત હારે છે.] મને આવી મહેમાનગીરી કરવાનો મહાવરો નથી એટલે સહજ શંકા થઈ, બીક લાગી.

મોહન

[મૃદુ હાસ્ય] તે નરોત્તમ ભાઈ ટાળશે. [પુષ્પા મૂંગી રહે છે.] સૌંદર્ય સાધનામાં સ્ત્રીઓનું કુદરતી સામ્રાજ્ય છે.

પુષ્પા

[એક પળ રહી] સૌંદર્ય કોને કહેવું? એ શામાં હોય?

મોહન

સૌંદર્ય તમારે શોધવું નહીં પડે. [પુષ્પા મોં મરડે છે. એને આવાં તકલાદી અભિનંદન નથી રુચતાં, એટલે કૈંક ગંભીર બને છે.] સૌંદર્ય તો, બહેન, સર્વત્ર છે. માત્ર આપણને જોતાં આવડવું જોઈએ.

પુષ્પા

ઘણીએવાર એમ નથી બનતું કે જોઈએ તો પણ ઓળખીએ નહીં? સૌંદર્યનું પણ કૈં પ્રમાણ–માપ, આધાર જેવું હશે તો.

મોહન

અવશ્ય, પણ એમાં વ્યક્તિગત પ્રમાણજ સ્વીકારવાં પડશે. સામાન્ય તો બહુ સંભવતાં નથી. નજર નજરનો ફેર.

પુષ્પા

પણ સંસ્કારી અને બીનસંસ્કારી નજરમાં પણ ફેર ન પડે?

મોહન

પડે; અને તેટલે અંશે સમાન સંસ્કારીને કદાચ સામાન્ય પ્રમાણ સાંપડે.

પુષ્પા

ત્યારે સૌંદર્યની પીછાન મનુષ્યમાં અંતરગત-આત્મગત નહીં, પણ બાહ્ય સંજોગે કેળવેલ ગુણ છે, નહીં કવિરાજ!

મોહન

તે કેમ કહેવાય? મારા પૃથ્વી પર્યટણ દરમીઆન ઘણાએ એવા કહેવાતા જંગલી લોક જોયા છે કે જેમના આચારવિચારમાં, રીતરીવાજમાં, વસ્ત્રાલંકારમાં, સહજ સૌંદર્ય જોઈ આપણી નજર ઠરે. એકવાર હું દક્ષિણ અમેરીકાના પહાડી મુલકમાં જઈ ચઢ્યો હતો, ત્યાંની સ્ત્રીઓએ તેમના સાદા અલંકારમાં રંગમિશ્રણ કરી સૌંદર્ય દાખવ્યું હતું તેનો પુનરાવિર્ભાવ તો કેટલેક વર્ષે આજેજ જોયો, Blue and white and pearl with red and white roses. [છેલ્લા શબ્દો પુષ્પા સામે અનિમિષપણે જોતોજોતો અતિમંદ સ્વરે ઉચ્ચારે છે.

પુષ્પા

[મજાકમાં] માફ કરો, કવિરાજ! મારી ભુલ થઈ. આપને આટલી તસ્દી આપી તો મારે આત્મશ્લાઘા સાંભળવાનો વારો આવ્યો. એ સાંભળવાની મે આશા તો બહુ રાખી નહોતી. અને મધુબહેન કે કોકીલા હાજર હોય ત્યારે મારી ગણત્રી પણ ક્યાંથી થાય? પણ ખરું કહું? આપનું એ મિથ્યા અભિનંદન પણ મને અલ્હાદકારક છે.

મોહન

[નવા, આયુધાનાં ઉમળકાના પુરમાં તણાતા લાગે છે.] એમાં મિથ્યા સ્તુતિ કૈં નથી! તમે મારી પાસે સૌંદર્યની વ્યાખ્યા માગી, અભિજ્ઞાન કે પ્રમાણ ઇચ્છ્યું. મેં તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એમાં મિથ્યા સ્તુતિ કેમ આવી?

પુષ્પા

તે મારાં કોઇઆને પુછો.

[આ રસિક નાટકનો બીજો ભાગ આવતા અંકમાં]

———o———



તંત્રીસ્થાનેથી



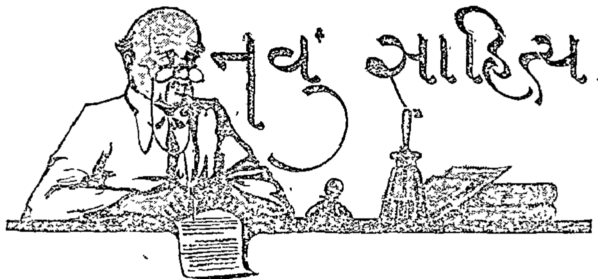
[illegible]

[illegible]

સ્વ. રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમારના

[illegible]

[illegible]



લેખકઃ
રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ—પ્રો. એ. મેકડોનલકૃત અંગ્રેજીનું ટિપ્પણો સહિત ભાષાંતર—ભાષાંતરકારઃ અધ્યાપકઃ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. સુરત. પ્રસિદ્ધ કર્તાઃ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ ભંડોળ કમીટી, મુંબાઇ, મૂલ્યઃ રુ. ૪–૮–૦.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોમાંનો અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી અજ્ઞાન મોટો વર્ગ ખાસ કરીને અને સામાન્ય વર્ગ આ કીંમતી પુસ્તકનું ભાષાંતર જોઇ આનંદ પામ્યા વગર રહેશે નહીંજ. આ પુસ્તક આટઆટલી કાળજી, સૂક્ષ્મતા અને સફલતાથી તૈયાર કરનાર અધ્યાપક દવેને અને આવાં પુસ્તકોને જેમ બને તેમ જલદી ગુજરાત આગળ રજુ કરવા ઉત્સુક સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી સંસ્થા બન્નેને ખરી રીતે ધન્યવાદ ઘટે છે. અધ્યાપક દવેની રસજ્ઞતા અને ભાષાંતર કરવાની સફલ કલાથી ગુજરાત વર્ષોથી સુપરિચિત છે અને આ પહેલાંના અને આ ભાષાંતરથી એમણે આપણા સાહિત્યકારો પૈકી જેમણે ભાષાંતરકાર તરીકે નિર્મલ કીર્તિ અને ઉચ્ચું સ્થાન—નૈસર્ગિક લેખકો જેવું લગભગ—પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં એમને નિર્વિવાદ રીતે ગણવા જોઇએજ. આપણા સાહિત્યનાં કેટલાંક અંગો એવાં છે કે ત્યાં સ્વતન્ત્ર કૃતિઓ કરતાં આવી ભાષાંતરકૃતિ પણ એ અણવિકસ્યા અંગની હાલ તો વૃદ્ધિ કરે છે.

અધ્યાપક દવેએ આ કૃતિને એના મૂલ કરતાં પણ વિશેષ સંપૂર્ણતાથી વધારી છે. મૂલ લેખકનાં અત્યાર સુધીનાં સંશોધનનાં પરિણામો આ ગુજરાતી ભાષાંતરમાં એમણે દાખલ કર્યાં છે. વળી વચ્ચમાંવચ્ચમાં જ્યાં મૂલ લેખકે ઠોકરો ખાધી છે ત્યાંની વિષમતાઓ એમણે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી સુધારી છે. ઉપરાંત ગુજરાતના કે હીંદના જે લેખકોએ આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસમાં

પેલી ચોર પરિષદ્‌ના શાહુકારના સપાટામાં આ કવિએ બીચારા આવી ગયા છે અને તેથી એમને બીજી વાર આમાંનું બીજું વ્યાખ્યાન રચવું પડયું છે. 'ભરતી ઓટ' એ શબ્દોથી કવિ એકની સફળતાની ભરતી અને બીજાની ઓટ આત્મપરીક્ષણથી પારખી ગયા છે છતાં રા. મોદી આ બીજી વારની કૃતિના કર્તૃત્વ માટે શંકાવાદી કેમ બન્યા છે એ વિચારવા જેવું છે.

આ કૃતિઓ અને આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યની આપણને જેમજેમ વિશેષ અને જુનામાંજુની પ્રતો મળતી જશે તેમ તેમ નરસિંહની કે મીરાંની, ભાલણની કે પ્રેમાનંદની કૃતિઓ વીશેની આપણી આવી યોગ્યાયોગ્ય શંકાઓ દૂર થતી જશે.

રા. મોદીના આ સાચા સ્નેહશ્રમને અમે પુનઃ અભિનંદીને આ ઉપયોગી કૃતિની ટુંકી નોંધ પુરી કરીએ છીએ.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી–તૈયાર કરનાર: રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, પ્રકાશક: શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા–મુંબાઇ, મૂલ્ય: રૂ. ૧—૦-૦.

આપણા ગત દેશકાલના અને સાહિત્યના ઇતિહાસ મંદિરની રચના કરવામાં અતીવ ઉપયોગી કીમતી પાટોરૂપ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી આપતા આ કીંમતી પુસ્તકની મોડીમોડી છતાં આવશ્યક નોંધ લેવાનો લોભ અમે અટકાવી શકતા નથી. આ માટે સભાના અને આપણી પ્રાચીન સાહિત્યકૃતિઓના શોધનરસિક રા. અંબાલાલ જાનીને અભિનંદન ઘટે છે. સભાએ સંગ્રહેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સંખ્યા આ નામાવલિની પ્રસ્તાવનાનુસાર ૨૬૨ છે અને તે પૈકીમાં. આમાં ૫૦ નો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક હસ્તલિખિતનો ટુંક પરિચય આ નામાવલિમાં જેવો અને જેટલો જોઇએ તેટલો કરાવવામાં આવ્યો છે. અને એમાંથી પ્રેરક અને પ્રકાશક અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે અંતમાં (૧) વિષયાનુક્રમણિકા (૨) લેખકો, સંપાદકો આદિની અનુક્રમણિકા અને (૩) શબ્દાનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે; આથી સંગ્રહના ઉપયોગી દ્રવ્યનો આપણને પુરો ખ્યાલ આવી જાય છે.

આવી નામાવલિની ઉપયોગિતા આપણા સાહિત્યનો પ્રત્યેક અભિમાની ઉત્સુકતા અને હર્ષથી સ્વીકાર્યા વગર નહીંજ રહે. સભાને આ બાબતમાં અમારી વીનંતી છે કે જે મંદગતિએ આ શબ્દદેહનું પ્રકાશન થાય છે તેમાં ઝડપ લાવવી ને જાની જેવા જોખમદાર સાહિત્યરસિકના સાહાય્યમાં કેટલાક નવીન સાહિત્યસેવકોને જોડી આપવા. આથી આ મહત્‌નું કાર્ય એવા પ્રકારની દેખરેખ નીચે જલદી ગતિમાન થશે અને આપણા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે ગુજરાતી સાહિત્યના જે સંશોધકોની આપણે ત્યાં મોટી ખોટ છે તે કેટલેક અંશે પુરાશે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાના વિકાસક્રમમાં હાલ જે પોત્સાહક સંક્રાંતિકારક યુગ પ્રવર્તે છે તેમાં આવું ઉપયોગી કાર્ય જો વહેલું પાર પડી શકે તો આપણે એની વૃદ્ધિમાં અનેકગુણિત વેગ અને બલ આપી શકીશું.

સભાના આવા ઉપયોગી કાર્યનું, અમે વળી ઇચ્છીએ છીએ કે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, ડાહી લક્ષ્મી પુસ્તકાલય, વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકભંડારો, જેસલમીરના અને કાઠીઆવાડના પુસ્તકભંડારો, આખા હીંદની શોધનસંસ્થાઓ,

અને ઉપરાંત આ બધા જાણીના જૂના સાહિત્યના રસિકોની ભક્તિઓ, તેનપોતાના હસ્તલિખિતની અથવા પુસ્તકરૂપ નામાવલિઓ અલગ તૈયાર કરવા ફરવાનું અનુકરણ કર આ આથી સાહિત્યમાં રસ નથી લેતી એવી ધાર્મિક બુદ્ધિજન્ય ભક્તિઓ પણ આ ગણ આ પુસ્તકોના વિનશ્રમણે એવું થતું જાય છે તેનો બચાવ કરવા માટે ગુજરાતના દરેક ગામ કે શહેર માટે આવી યાદીઓ કરીને નવો ફરી છે એવા કાર્યકરની જરૂર કરવી જોઈએ ધાર્મિક જૂની વપરાગી પોથીઓ જ્ઞાતિના ગોરો તેમજ તીર્થોના ગોરો કે જૂના મંદિરના ભગતો કે લખકો એમના વંશજોના કે પ્રશંસકોના વારસો પાસે આ શોધકોએ જવું જોઈએ અને સાહિત્યના નામે એમને યાચના કરવી જોઈએ

વળી આવા હસ્તલિખિતની એક કરતાં વધુ નકલો પણ જૈનોની સમસ્ત ભારતની જુદીજુદી પેઢીઓમાં રાખવામાં આવે છે તેમ રાખવામાં આવે અથવા એકજ ઠેકાણાની અને એકજ પ્રતનો કોઈ સંજોગોમાં નાશ થાય તેને માટે પણ જોગવાઈ થઈ રહે

ગુજરાતના સાહિત્યના સંશોધનરસિક અને ખાસ કરીને નવીન ઇતિહાસરસિકવર્ગને આ નામાવલી વાંચી જવા અમારી ખાસ ભલામણ છે

કાવ્યમુક્તાવલી ભાગ ૨ જો—સંપાદક અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, પ્રકાશક ગ. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

અધ્યાપક પાઠક આપણા અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના દેહાત્માનો આ સંગ્રહથી એકંદર અનેકપ્રકારે રીતે સુપરિચય કરાવ્યો છે આપણા મધ્યકાલીન વિકાસક્રમ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવામાં જેજે કવિઓએ પોતાનો હિસ્સો પૂરેલો છે તેમને આમાં વિશાળ અને રસની દૃષ્ટિએ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે આ દૃષ્ટિએ જે ધારા સફળ સંગ્રહો આપણે ત્યાં થોડા છે તેમ આ સંગ્રહો પણ અમે ઉચ્ચ સ્થાન આપીએ છીએ

ભૂમિકામાં સંગ્રહકારે જુદા જુદા કવિઓ તેમજ તેમના જનકના વ્યક્તિત્વનું દર્શન વ્યાપક અને મર્મ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે આપણી રસમર્મજ્ઞતાનું આસ્વાદન કરવામાં એ ઘણીએક રીતે ઉપકારક થઈ પડે તેવું છે તેમ સાહિત્યના આ અંગની અંદરની આપણી ઉણપોનું સૂચન પણ એ કરે છે આપણા કાવ્યના દેહાત્મા હજી વિકાસના ધોરણ કરવામાં કેટલું બાકી છે એ આથી આપણું કવિગણ ધ્યાન શકશે પાઠન આમાં આપેલા ટિપ્પણો પણ સરસ રીતે મુકવામાં આવ્યા છે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ નવીન સંગ્રહની વિવિધતાનો આપણો શિક્ષકગણ ઉપયોગ કરે

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ કર્તા મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજી પ્રકાશક શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળાનું કાર્યાલય ભાવનગર મૂલ્ય રૂ ૩-૮-૦

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ અથાગ શ્રમ લઈ ને મહાન જૈનસાધુ હીરવિજયસૂરિએ શહેનશાહ અકબરના મન ઉપર જૈન ધર્મની સુંદર છાપ પાડી હતી તેના જીવનનો અને સમયનો ઇતિહાસ લખવા પ્રયાસ આદર્યો છે ઐતિહાસિક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કર્તાએ ઐતિહાસિક સાધનોની મદદ લઈ ભાવનાના બદલે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી સત્યનું સંશોધન કર્યું છે

લેખક પોતે જૈન સાધુ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના નાયક મહાન્ જૈનાચાર્ય હતા. પણ લેખકે ધર્માધિનતાથી પર રહી જે શુદ્ધ ભાવે સત્ય કથનને રજુ કર્યું છે તે માટે અમે લેખકને અભિનંદન આપીએ છીએ.

રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છેઃ—

લેખક વિદ્વાન્ જૈન સાધુ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે નૈતિક સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવાની અને અવારનવાર જૂની ભાવના અને આધુનિક જમાના વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરી બે બોધવચન કહેવાની તક આવતાં પોતાની કલમ અટકાવી શકયા નથી. આ કારણથી કેટલાક ફકરાઓ પુસ્તકના ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકેના ગૌરવને આચ્છા દે છે; અને આ પુસ્તક લખવામાં સમાએલો લેખકનો બીજો હેતુ છતો કરે છે......મારા માનવા પ્રમાણે લેખકનો વિચાર માત્ર ઇતિહાસ લખવાનો નથી, સાથેસાથે જૈન સાહિત્યમાં ઉમેરો કરવાનો પણ છે; અને આ દષ્ટિબિંદુથી જોતાં પુસ્તકના આ ભાગો કેટલીક પ્રકારના વાંચકોને આકર્ષક પણ નીવડે, એ સંભવિત નથી.

આ સાથે અમે પણ સંમત થઇએ છીએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ઇશ્વરના સાકાર નિરાકાર (પૃષ્ટ ૧૮૩) સ્વરૂપની મીમાંસા કરતાં લેખક નિરાકારવાદનું સમર્થન કરતાં નીતિવાદ અને વેદાંતમાં ઉતરી પડે છે. અને તેજ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે બ્રાહ્મણ ધર્મની અથવા તો બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધમાં હકીકતો (પૃષ્ટ ૧૫૧) રજુ કરે છે. આ બધું અમને અજુગતું જણાય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનાં આટલાં દૂષણો દૂર કરી તેની પાછળ આપેલાં ઘણાંજ કીંમતી પરિશિષ્ટો પાછળ જરા જોઇએ. તે બધાંને આપવામાં મુનિજીએ ઇતિહાસની ઘણીજ કીંમતી સેવા બજાવી છે.

આ સર્વ ઐતિહાસિક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાતના સાહિત્ય-પ્રદેશમાં ઉપયોગી સેવાઓ સાધે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ સન ૧૯૨૦ માં બહાર પડી હતી. એની દ્વિતીયાવૃત્તિ આટલા ટુંક સમયમાંજ કાઢવી પડે તે બહોળી ઉપયોગિતાનું પ્રમાણ છે.

આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યની દરિદ્રાવસ્થામાં આવો સુંદર મૂલ્યવાન ગ્રંથ રચવા માટે લેખક મુની વિદ્યાવિજયજીને અમે ફરીથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

સ્વીકાર



ત્યજાએલ તિલકા અથવા આત્મ ગૌરવ—અનુકર્તા રા. પોપટલાલ પુંજાભાઇ શાહ, પ્રકાશકઃ રા. દલીચંદ પુંજાભાઇ શાહ, વાંકાનેર (કાઠીઆવાડ), મૂલ્ય રુ. ૦–૬–૦

કવિવર ગોલ્ડસ્મીથના 'ધી ડેઝર્ટેડ વીલેજ' નામક કાવ્યનું આ અનુકરણ છે. આ કાવ્યનાં ભાષાંતરો આપણી ભાષામાં આગળ થયાં છે તેમાં આ અનુકરણથી એક વધારો થાય છે. અનુકર્તાએ યથારુચિ વિવિધ છંદો ને વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે. કૃતિ એકંદરે સફલ છે નામ સૂચક નથી.

સાહિત્ય વાચનમાળા—ભાગ ૧ લો, પ્રયોજકઃ રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ, પ્રકાશકઃ ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડેપો. અમદાવાદ.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્યમાંથી ઔચિત્યથી દોહન કરી રા. દેસાઇએ આપણા નાના વિદ્યાર્થીઓની ઠીક સેવા કરી છે.

મોગલોનું સામાજિક જીવન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૭ થી]

યુરોપીય ... ગોવાની યુરોપીઆ કોઠીઓ ... હિંદુસ્તાનમાં આવતે હતા ... વાત ... હતી ... જો કેટ વ્યક્તિ યુરોપીઆ ... ની અઠીન ... કોઈ દેવ્ય અધિ ... ન કરે તો એ પ્રસન્નતાપૂર્વક એને ... લેતા આ પ્રમાણેની ... આનું હતી તેને ... વામાં ... પણ ... આવતા હતા એનું ... કરવાનો પ્રાય ... પણ કરવામાં આવતો, ... શરાબ પીનારા ... જહાંગીરના ... પાન અને તમાકુ પણ ... તરીકે નામે કરવામાં આવતા હતા

ઇમારતો

મોટામોટા શહેરોના ... અને ઇમારતો ઊભા હોવા છતા પણ ધનવાન અને અમીર ઉમરાવ તંબુઓમાં રહેવાનું બહુ પસંદ કરતા. અથવા એ એવાં ઘર પસંદ કરતા કે ... સાહેબના કથનાનુસાર ઝુંપડાંથી પણ ખરાબ હોય. મોગલોના આગમન પછી મોગલોએ ઇમારતો તૈયાર થઈ એ સમયની ... અને વર્ણનીય ઇમારત તાજમહેલ છે ... એ મહેલ ... નવાબ ... તૈયાર કરાવ્યો હતો

મોગલોએ તેમનું જીવન ... બાગ બગીચાઓ ... તૈયાર કરતા હતા ... બાગ હજુ સુધી શહેરમાં ... નામ શાલીમાર બાગ છે આ શહેરમાં ... પણ છે, જેના માલીક ... છે એ ... સમજાય છે કે મોગલોના દીલમાં હમેશા બાગબગીચાની ચાહ રહ્યા કરતી હતી અને એ ... મોગલોમાં પણ ... બાગનો નમુનો અહીં ... હતા ... આદિ ... આ વાતની સાક્ષી આપે છે

ઘરની અંદરના ભાગ ... પણ ... સુસજ્જિત ... હતા ... ગાલીચા ... ની ... એ ... રંગબેરંગી ચિત્રો ... પીઆ ... ની ... વાપરવામાં આવતા ... કીમતી ... ચીનથી પણ કેટલીક વસ્તુઓ આવતી હતી

વાઘ, ચીત્તા ... અને ...

મોગલોને શીકારનો ... શોખ હતો ... તીર ... ઠીક ... તોપ ... જહાંગીરની પાસે એક શીકારી ... હતી, જેનું નામ ... હતું એ ... જહાંગીરી માં લખે છે

આ ... કોટની ... છે કે ... વીસ હજાર ... શીકારનો ... હોવાથી આ ... કામમાં આવે છે

કબુતરના તમાશાનો શોખ પણ ... હતો ... નાં ... કબુતરની રમતો ... જહાંગીર ... ની ... લખ્યું છે

... ની ... દીધા ... શરીર ... હતું ... ફેરી દીધા ... વાર ... રહ્યા ... ઢાંકી દીધા અને ... ની ... બહાર ... [illegible]

પછી એનાં અંગેઅંગ જુદાં કરી દીધાં હતાં એ માણસ જેવો ને તેવો છવતો બહાર નીકળી આવ્યો. એના શરીર પર જરાએ ઘા ન હતો.

શાહજહાંના સંબંધમાં એક અદ્ભુત ઘટનાનો ઉલ્લેખ નોંધવા જેવો છે. શાહજહાંની આજ્ઞાથી ગુજરાતના જુલમી રાજ્યકર્તાની સુંદર નકલ કેટલાક ખેલાડીઓએ કરી બતાવી. તે જોઈ બાદશાહે બહુ વિસ્મિત બની પુછ્યું: "શું દુનીઆમાં કોઈ આવો અત્યાચારી વર્તમાન હશે?" પ્રત્યુત્તરમાં ખેલાડીઓએ નમી માન સહિત જવાબ વાળ્યો—"જહાંપનાહને અમારે જણાવવું જોઈએ કે જે ગુજરાતના જુલ્મી રાજ્યકર્તાનાં કૃત્ય કરી બતાવ્યાં છે તે અત્યન્ત સાચી ઘટના છે, અને ત્યાંના અધિકારી આ અત્યાચારોના કર્તા છે. આની પહેલા અમારી ફરીઆદ હુજુર તક ન આવી શકી કેવળ કારણે અમે અમારાં દુઃખ હુજુર સુધી લાવવા ઉપાય સાધ્યો છે!" એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ દુષ્ટ અત્યાચારીને ઉચિત દંડ થયો.

અકબર એક જાતની 'હાકી'ની રમત રમતો, જેને ગુજરાતમાં 'ગેડીદડા' કહે છે એને ઠીક મળતી આવતી હશે. આ રમત પર એનો મોહ બહુ હતો.

'આઈને અકબરી'માં શતરંજ અને ચોપાટની રમતોનો નકશો આપેલો છે, એથી એમ સમજાય છે કે એ વખતે એ રમતો રમાતી હશે.

નાચનારી શહેરોના મોટામોટા ચોકોમાં નાચ કરી લોકોના દીલોને પ્રફુલ્લિત કરતી—બહેલાવતી. નાચ સાંજના ૭ થી તે રાતના નવ સુધી મશાલની રોશનીમાં થતો.

ગાન વિદ્યામાં એઓ વધારે આગે પ્રગતિ હતી. હાસ્ય વિનોદ પર લોકોનો બહુ પ્રેમ હતો. જ્યારે ઔરંગઝેબે એને મારવાની તૈયારી કરી ત્યારે લોકોએ એના સ્મરણાર્થે એક ગીત બનાવ્યું અને ઘેરઘેર, ગલીગલી, નાકેનાકે એ ગીત ગાતાં ફરવા માંડ્યું. એનો સારાંશ એ છે કે ધન, દોલત અને જાગીર સૌ નિઃસાર છે. ભગવાને ઔરંગઝેબને બાદશાહ બનાવી સિંહાસનારૂઢ કર્યો, તો શાહજહાંને જંજીરોમાં જકડી આ જન્મ બંદીવાન બનાવ્યો અને દારાને મૃત્યુનો ગ્રાસ બનાવ્યો. ઔરંગઝેબે આ ગીત સાંભળી મના કરી દીધી કે એ ગીત કોઈએ ગાવું નહીં; અને છતાં પણ કોઈ ગાશે તો એની જબાન કાઢી લેવામાં આવશે. આ ગીત લોકોને એટલું પ્રિયકર થઈ પડયું હતું કે બાળકોના પણ એ ગીત ગાતાજ રહ્યા.

મોગલ બાદશાહોના પણ ગુરુ હતા. ઉદાહરણાર્થે ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચીશ્તી.

સવારી અને વિશ્રામ સ્થાનકો

લાહોરનું બજાર હાલ જેવું છે તેવુંજ પહેલાં હતું. દીલ્હી અને આગ્રાના મકાનો પણ બહુ ઉંચાં હતાં. પાલખી અને ઘોડાની સવારી અધિક પ્રચલિત હતી. મનીક્ષીને જ્યારેજ્યારે તેના રોગીને જોવા જવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારેત્યારે એ ઘોડા પરજ જતો હતો. ધનવાન અને ઉચ્ચ પદાધિકારી હાથી પર સવારી કરતા હતા. બોખારા અને કાબુલથી હીંદુસ્તાનમાં ઘોડા આવતા હતા. માલ વગેરે ઉંટ, ગાડી, બેલગાડી, વગેરેમાં આવતાં. સરકારી સડક અને રસ્તા વિશાલ અને વિસ્તૃત હતા. શેરશાહે તો ઘણી સારી રીતે સડકો તૈયાર કરાવી હતી. "તવારીખ હીંદુસ્તાન"માં લખ્યું છે:—

ગરીબ મુસાફરોના આરામ માટે શહેનશાહે પ્રત્યેક સડક પર બબ્બે કોસને અંતરે, મસ્જિદ

મુસાફિરખાના ઊભા કરેલા હતા. એક સડક રોહતાસ (પંજાબ)થી અમુકદરવર્તી સુનારગામ (બંગાળ) સુધી જતી હતી. એક સડક આગ્રાથી બુરાનપુર સુધી હતી, એક લાહોરથી મુલતાન સુધી હતી. જહાંગીરે પણ ધર્મશાળાઓ ઊભી કરાવવામાં આવી હતી. એક સડક આગ્રાથી જોધપુર અને ચિતોડ સુધી હતી. ગામ ... પર રહેઠાણ ૧૬૦૭ વિશ્રામ સ્થાનો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો માટે જુદાંજુદાં ખાવાપીવાનો પ્રબંધ હતો. ઠંડુ અને ગરમ પાણી મળી શકતું, બીછાનું અને ખાટલા પણ આપવામાં આવતા. ઘોડા માટે દાણો અને ઢોર માટે આરામ અને ઘાસના પણ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યા હતો. મજબુત ઊંચી ... પાકી હતી. કુવા પણ હતા અને સડકની બંને બાજુએ ઝાડ પણ હતા.

જહાંગીરે એ માર્ગનું સમારકામ કરાવ્યું કરી તેમને પાકી માર્ગી સ્થિતિમાં આણી. આગ્રાથી લાહોર જતી સડક ઉપર તેણે બહુજ ઉત્તમ જાતની ઊંચી તથા ઘણા ઝાડો રોપાવ્યા. મુસાફિરોના આરામ માટે મકાનો પણ મૂકવામાં આવ્યા. નાનીમોટી નદી પર પથ્થરના પૂલ બાંધવામાં આવ્યા. સને ૧૬૪૧ માં આવેલ ... ટેરી નીમર નામના ધનિક લખે છે કે—

લાહોરથી દીલ્હી સુધી, અને દીલ્હીથી આગ્રા સુધીની સડક બંને તરફ ઝાડોની હારથી એવી ખુબસુરતી બની ગઈ છે જાણે બાગ?

શેરશાહ અકબરે મુસાફરીની સગવડના માટે અંતરના હિસાબે ઠેકઠેકાણે મીનારા ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. તેની આજુબાજુ પુરી સગવડના રાખવામાં આવતી હતી.

વિશ્રામ સ્થાનોમાં સરકારી ગુમાસ્તા રહેતા અને સ્થળે સ્થળે ખાસ ટપાલ ચોકી રાખવામાં આવતી અને ... ગુમાસ્તાઓ હતા. આ ગોઠવણ કેટલા દિવસ સુધી મુસાફિર, તેમના ઘોડા વગેરે અને ઘરના સાથે રહી શકતા હતા તેની આજુબાજુ પણ જ હુકમ પણ રહેતી.

ઔરંગઝેબના સમયમાં નીચે પ્રમાણે સાત શાહી સડકો હતી

(૧) આગ્રાથી દીલ્હી સુધી
(૨) દીલ્હીથી લાહોર સુધી
(૩) લાહોરથી મુલતાન અને આગળ સુધી
(૪) ત્યાંથી કાબુલ સુધી
(૫) કાબુલથી ઉલ્ટી અને કંદહાર તરફ
(૬) ગુજરાતથી શીકાર તરફ
(૭) લાહોરથી મુલતાન સુધી

શિક્ષણ અને પાઠશાળાઓ

અબુલફઝલ લખે છે કે પાદશાહે અમીરોના સ્થાનો અને હિન્દુસ્તાનમાં પાઠશાળાઓ માટે હિંદુઓ અને મુસલમાનો ... સમયમાં એક પાઠશાળાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી બહુ ચતુર ... એમ ... સુધી ... અને ... એકાદ ... અક્ષરનું જ્ઞાન અને ... બહુ જાણવાની ગુંજાશ થાય છે ... સામાજિક અને ધાર્મિક ... અને પણ શીખવાતું ... નીચે લખેલ વિષયો ભણાવવામાં આવતા હતા કે તે ... નથી તેથી આરંભ થતું ... વિદ્યાર્થી ઉ ... વ્યવહારિક ... પાછી તેના વિદ્યાર્થી યોગ્યતા મુજબ ... સામાજિક વિદ્યા ગણિત ... આપવિદ્યા ... વૈદક ... અને ... શીખવાતા.

હિંદુઓ માટે ... અગિયાર ... સને ૧૫૬૪ માં ... શીખવાડવાની ... આજુબાજુના ... સામાજિક ... સાથે ...

પ્રકારથી મશહુર છે. એ સમય સાધારણ શિક્ષણ અને સદાચાર—શાસ્ત્રનો કેટલો ભાવ હતો એનો અંદાજ બરાબર નથી કાઢી શકાતો પરંતુ અબુલફઝલ એ જમાનાના વિદ્વાન હતા. ઔરંગઝેબના સમયમાં પુસ્તકો પણ મોગલોના ઇતિહાસમાં અમરપદ પામી ચૂક્યાં છે. ડાક્ટર બર્નીઅરના સ્વામિ દાનીશમંદખાં પણ મોટા વિદ્વાન અને યોગ્ય પુરુષ હતા. બર્નીયર લખે છે કે દાનીશમંદખાં ધ્યાન પૂર્વક દર્શનશાસ્ત્ર ભણતા હતા. ભૂગોલ અને ગણિતનો પણ શોખ એ વખતે એવોજ જાગ્યો હતો.

લેખકોની સંખ્યા એ સમયે અગણિત હતી. એમના પુસ્તકો એમની યોગ્યતા, શિક્ષણ અને બહુદર્શિતાનો પાકો પુરાવો છે.

સ્ત્રી પુરુષ

પડદાના રીવાજે કરીને મોગલોના ગૃહનું અન્તર્જીવન જાણવું બહુ મુશ્કેલ છે. આ વિષયમાં સારા લેખકો પણ ચુપ છે. ઇતિહાસના અધ્યયનથી એટલું સમજાય છે કે આસફખાં પોતાના મિત્રો તરફ બહુ પ્રેમ ભરી દૃષ્ટિથી જોતો. ઉમરાવનાં ઘર અને મહેલો બહુજ સુસજ્જિત રહેતા.

મહેલનો પડદો ઉઠાવી લેવામાં આવે તો એક જગ્યાએ જહાંગીર પોતાના પિતા અકબરની મૃત્યુશય્યા પર બેઠેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બીજી બાજુએ તે અનારકલી નામની રમણીના પ્રેમમાં મગ્ન દેખાય છે. કૈં કૈં મોગલ બેગમોનો કાફલો કોઇ પીર ફકીરની પૂજા માટે સડક પર જણાઇ આવે છે. એથી વધારે બેગમોનું, સુખ, દુઃખ, ચિત્ત વિનોદ, સ્વતંત્રતા આદિ સ્થિતિની કૈં પણ ખબર પડતી નથી. મોગલ બાળકોનો કીલકીલાટ અને તોતલી બોલી સંભળાઇ શકતાં નથી. અંતઃપુરની લૌંડીઓ અને બાંદીઓનો તનમનાટ અને શોરબકોર કોઇ ઉત્સુક કાન પર પડે છે.

ઝીલવાના જીવન પર્યંતના પ્રયત્નમાં જ્ઞાન, આત્મવિકાસ કે સમાજ સેવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

ધનિકતંત્રની ભાવના નીચે નિરંકુશ હરીફાઈ જ્યાં ચાલી રહી છે તે જનસમાજનાં આ વિવિધ ચિત્રો છે. સોશ્યલીઝમની વિરુદ્ધનો પક્ષ એમ દલીલ કરે છે કે જ્યાં ધનિકતંત્ર છે ત્યાંજ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય લભ્ય છે. પરંતુ આ દલીલ કેવી ખોટી છે તે મેં તમને બતાવી આપ્યું છે. દરિદ્રતા અને ગુલામગીરી આપણા સમાજના દૂષણરૂપ છે. ગુલામગીરીરૂપ વ્યાધિનું શરુઆતનું ચિહ્ન દરિદ્રતા છે. વળી આ પક્ષ તરફથી વારંવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હરીફાઈને લીધે બધી વસ્તુઓ સોંઘી અને સારી થાય છે. પરંતુ સર્વ કોઈને ખબર છે કે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ જ્યાં ઘણી આગળ વધેલી છે એવા દેશોમાં ધનિકતંત્રને લીધે હરીફાઈ અશક્યજ થઇ પડી છે. ઇંગ્લંડનાં મંડળો, જર્મનીનાં કાર્ટેલ, અમેરીકાનાં ટ્રસ્ટ એ સર્વનો હેતુ હરીફાઈને નિર્મૂલ કરવાનો અને અને કોઈપણ પ્રકારનો ઇજારો (monopoly) સ્વાધીન કરી માલ મોંઘો કરવાનોજ હોય છે. હરીફાઇ ચાલી શકે તેમ હોય તો પણ માલ સોંઘો કે સારો એકે થવાનો નહીં. દૂધ, ખોરાક, રહેવાનાં મકાન આદિ પુરું પાડનારા જોઈએ તે કરતાં ઘણા વધારે હોય છે. અને તેથી જે નિરર્થક ખર્ચ થાય છે તેનો બોજો પ્રજાને શિરજ પડે છે. તેજ પ્રમાણે હરીફાઇ ને લીધે વસ્તુઓ વધારે સારી પણ નીપજતી નથી. આજકાલ ઘી, તેલ, દુધ, લોટ વગેરે ચીજો ઘણીવાર ભેળવાળી મળે છે એ જાણીતી વાત છે.

આ સર્વ જોતાં સોશ્યલીસ્ટો ધનિકતંત્રની બહુજ વિરુદ્ધ છે એમાં કે આશ્ચર્યજનક નથી. એ મુળમાંથીજ ખોટું છે એ તેમની માન્યતા છે. કહેવાતી સ્વતંત્ર છતાં નેવુ ટકા જેટલી પ્રજા ભુખે મર માત્ર જરુરીઆતની વસ્તુઓ માટે રાતદિ વૈતરાં કરે છે. આ વસ્તુઓ શું એટલી બધ દુર્લભ છે? માણસ એ કંઈ રોજી મેળવના પ્રાણી છે એમ સોશ્યાલીસ્ટો પ્રશ્ન પુછે છે એને શું જીવનમાં કમાવા શીવાય બીજ કામજ નથી? ધનિકતંત્રની ભાવનામાંથ આ પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉત્તર મળી શ તેમ નથી. સામાજિક સમાનતા (social democracy) ની ભાવના સાથે યોગ્ય કેળવણી હોય તો માલની પેદાશ વધે વ્યવસ્થા સારી થાય અને મહેનત ઓછીજ પડે. જેમાં દ્રવ્ય ખરી રીતે ઉત્પન્ન કરનાર નેવુ ટકા માણસોને ગામમાં ઘર નથી, સીમમાં ખેતર નથી, આત્મવિકાસની ભાવિમાં પણ આશા નથી એવો આપણો જનસમાજ ખરેખર નિંદ્યજ છે. સમાનતાનું ખરું તત્ત્વ સર્વેને સરખા લાભ આપવામાં અથવા બુદ્ધિ-બળને પ્રધાનપદ આપવામાંજ સમાએલું છે. સોશ્યલીસ્ટોનું કહેવું એમ છે કે હાલની કહેવાતી સમાનતાની ભાવનામાં આ પ્રમાણે બને છે? આનો ઉત્તર ચોખ્ખી 'ના' શીવાય બીજો કંઈજ નથી. પ્રજાના બે ભાગ વચ્ચે રહેલી દીવાલ અસંખ્યજ છે, તેથી કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં હેલકરીનો પુત્ર હેલકરી અને મીલમજુરનો પુત્ર મીલમજુરજ થાય છે. ત્યારે બીજી બાજુ જન્મથીજ દ્રવ્યમાં આળોટનો ધનાઢ્ય મીલમાલેકનો પુત્ર ગમે તેવો અનાડી હોય તો પણ શહેરના ઉદ્યોગનો નેતા થાય છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજકીય સમાનતા સાથે ઔદ્યોગિક સમાનતા પણ ન આવે ત્યાં સુધી

કે સ્ત્રી અપરાધીઓના કેસમાં), કેળવણીની હીમાયતી તરીકે કામ કરતી નીહાળવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો. અને તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે જો સ્ત્રીઓ નાગરિક તરીકેની ફરજો પોતાને માથે લે તો જનસમાજમાં નિઃસંશય ન્યાય અને નિષ્પક્ષપાતની વૃદ્ધિ થાય તથા કોઇ પણ જાતના નિરર્થક વ્યયનો ઘટાડો થાય. આ રીતે સામાજિક સમાનતામાં સ્ત્રી બહુ આવશ્યક ભાગ ભજવશે. ઘણા ઉદ્દામ મનવાળા સોશ્યલીસ્ટના કાર્યક્રમમાં પણ લગ્નવ્યવસ્થાનો કૈં પણ ફેરફાર આવતો નથી એનું કદી પણ વિસ્મરણ થવું જોઇએ નહીં. ઘણા પુરુષો વચ્ચે એકજ સ્ત્રીનું સામાન્ય સ્વામિત્વ એ માત્ર સોશ્યલીઝમને હલકું ને હાસ્યપાત્ર બનાવવા માટે વિરોધીઓના વિકૃત મગજમાંથી નીકળેલી કલ્પનાજ છે.

તમે કદાચ એમ વિચાર કરતાં હશો કે સોશ્યલીઝમ ક્યારે આવશે? તથા ભાવિ સત્યયુગ આવતા પહેલાં ખુનામરકી ને બળવો થવાની જરૂર પડશે? હું તમને ખાત્રી આપું છું કે બળવાની બીલકુલ જરૂર નથી, અને આવશ્યક હોય તોપણ ભૂતકાળના ઇતિહાસ ઉપરથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર સોશ્યલીસ્ટ એનું જોખમ ખેડે નહીં. ખરું જોતાં સોશ્યલીઝમ આપણામાં આવવા મંડ્યું છેજ અને ત્વરિત ગતિએ પ્રચાર પામે છે. પચાસ કે સો વરસ ઉપર જેવી [illegible] માન્યતા હતી તેવી આજે કોઇ પણ દેશ કે રાજ્યને નથી. સરકાર [illegible] વધારે બળવાન્ બનતી જાય છે. અને સામાજિક સેવાના કામો ઉપાડી લે છે. તેમ છતાં એમ ધારવાનું નથી કે ધનિકતંત્ર મરણોન્મુખ થયું છે. હજુએ તેની સત્તા પુર જોસમાં ચાલે છે, અને તેથી સામાજિક સમાનતા સંપૂર્ણ રીતે આવવા પહેલાં પણ વિઘ્નો દૂર કરવાં પડશે. એટલું તો ખરું જ કે લોકોને ધનિકતંત્રમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠતી જાય છે. આ એક બહુ આશાજનક ચિહ્ન છે. ધનિકતંત્ર ઉપર આઘાતરૂપે અને એના પ્રદેશમાં પગપેસારો કરવાના ઇરાદાના પ્રમાણરૂપે, પરસ્પર સહાયક (co-operative) સંસ્થાઓ, ટ્રેડ યુનીયનો (મજુર મંડળો), વર્કમેન્સ ઇન્સ્યોરંસ એક્ટ (મજુર વીમાનો કાયદો), એમ્પ્લોયર્સ લાયેબીલીટી એક્ટ (માલેકોની જવાબદારીનો કાયદો), રેન્ટ એક્ટ (ભાડાનો કાયદો), મતાધિકારનો વિસ્તાર, એડલ્ટરેશન એક્ટ (ભેળસેળની જવાબદારીનો કાયદો) વગેરે નજરે પડે છે. આ સર્વ આપણને દેખીતી રીતે સામાજિક સમાનતા તરફ લઇ જાય છે. તેમજ આપણે જોઇએ છીએ કે આપણી મ્યુનીસીપાલીટીઓ દિવસેદિવસે સમાજસેવાનાં કામ માથે લેતી જાય છે. આપણને પાણી, કેળવણી અને શહેરની સ્વચ્છતા મફત મળે છે. અને થોડા વખતમાં ટેલીફોન, ટ્રામવે, થીએટરો, સ્નાનગૃહ તથા સીનેમા પણ મ્યુનીસીપાલીટીને હસ્તક આવશે. પરંતુ સોશ્યલીસ્ટ જે ખાસ અગત્યનું ગણે છે તે જમીન, કારખાનાં, ખાણો અને રેલવેને પ્રજાના સ્વામિત્વમાં લાવવાં તે છે. આથી રાજ્યજ જીંદગીની જરૂરીઆતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરશે. આ પ્રમાણે ધનિકતંત્રનો અંત આવશે. જો કે ધન તો [illegible].

ઉપર હું કહી ચુક્યો છું કે સોશ્યલીઝમ તો ધનિકતંત્રે આણેલાં અવ્યવસ્થા, હિંસા અને [illegible] નકામો વ્યય અને અસંતોષની સામે [illegible] છે. ધનિકતંત્ર [illegible] પોતાને [illegible] છે. [illegible]

અસમાનતા, અનીતિ અને ગુલામગીરી વધે છે. ધનિકતંત્રની માફક સોશ્યલીઝમ દૂર ઉભું રહી ભગવાન્ નિર્બળના ભાગ્ય રહેશે તે જોયા કરતું નથી. એ આવા અત્યાચારોની વચમાં પડે છે તથા સમસ્ત પ્રજાને અને તેમના સુખ અને આરામ આપવાનો યત્ન કરે છે. એ ખરી સમાનતાની અને કલા, વિજ્ઞાન કે સામાજિક તત્ત્વના પ્રદેશમાં સર્વ કોઈને સરખો લાભ આપવાની હીમાયત કરે છે. આપણે જુની નહીં ઘણા વખત સુધી ચાલતી આવી છે અને તે ખામીભરેલી માલમ પડી છે. તેથી નવીન ભાવનાઓ ઉપર જનસમાજને ફરી ઘડવાનું જરૂરનું છે. પ્રજાના એકેએક જણને ઉન્નત અને વિકાસમય જીવન ગાળવાને માટે સાધન કે અવકાશ ન હોય એ જનસમાજ ઉપર માઠું કલંક છે. સોશ્યલીઝમનો અંતિમ હેતુ એ જ સમાજનું બંધારણ એવું કરવું જોઈએ કે પરસ્પર અનુરાગ અને મૈત્રી વધે, જીવન ઉન્નત થાય. માણસ માત્ર નીચ સ્વાર્થ માટે નહીં પણ પ્રગતિશીલ કામ માટે મહેનત કરે. [illegible] તરીકે એકમાં પૈસાના ઢગલા એકઠા ન થાય પણ લોક તરફથી તેની કદર થાય, આપણાં વસ્ત્રો ગરીબ સ્ત્રી પુરુષોના આંસુથી ભીનાં ન હોય, આપણી ચા ગરીબ અને [illegible] મજુરોના રક્તથી રંગાએલા ન હોય અને દરેક વસ્તુ સ્વેચ્છા આનંદ અને [illegible] પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થએલી હોય, એ દિવસ દૂર નથી. મોરિસ અને રસ્કિન, [illegible] અને ક્રોપોટકીન તથા મહાત્મા ગાંધીનું સ્વપ્ન ત્યારેજ સત્યરૂપે [illegible] તે સમયમાં [illegible] અને માણસો એ અધમ [illegible] તરીકે ઓળખાશે. [illegible] મનુષ્યને [illegible] લાભ [illegible] પણ માણસ ઉદ્યમ [illegible] નહીં કરીને [illegible] તરીકે કે ચિત્રકારને [illegible] તરીકે કામ નહીં કરવું પડે. [illegible] પ્રજા નહીં અને [illegible] આજ [illegible] સમાનતા છે અને તે [illegible] મનુષ્યનું સામાન્ય [illegible] અને [illegible] અનુભવશે.





વાળની સુંદરતા અને વધારો કરવા માટે

કામીનીઆ ઓઈલનો ઉપયોગ કરો

વાળની ખુબસુરતી વધારવામાં, સુંદર, લીસા અને ચળકતા બનાવવામા, ગમે તેવી ફેશનમાં રાખવામાં, અને વાળનો વધારો કરવામાં કામીનીઆ ઓઈલ ઘણીજ કીમતી મદદ આપે છે. મગજને પુન ઘણી ઠંડક આપે છે. સુગંધમાં ઘણુંજ મધુર છે. એક વખત વાપરી ખાત્રી કરી જુવો.

કીમત બા. ૧ નો રૂ. ૧—૦—૦, ૩ બાટલીના રૂ. ૨—૧૦—૦;
પોષ્ટેજ પકીંગ જુદું.

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઈલજ માંગજો અને લેજો.

બીજું લેના ના.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કું. નં. ૧૫૫, જુમામસીદ, ડેરક નં. ૫,
મુંબઇ ૨.

વધુ પૈસા ખરચતા પહેલાં નમુનો વાપરી જુવો
તમારું પસંદગી પામેલું પરફ્યુમ

ઓટો દીલ બહાર (રજીસ્ટર્ડ)



મધુર, મનોહર, સ્વીટ અને લાસ્ટીંગ ફક્ત થોડાં ટીપાં (few arops) રૂમાલ પર નાંખો અને સોરમ ચંમેલી અને મોગરાનાં ફુલોની સાથે સરખાવી જુવો, પછીજ મોટી શીશી ખરીદજો. તમારા વહાલાઓને પણ ઓટો દીલ બહારનીજ ભેટ કરજો. તેઓ પણ ખુશ થશે.

બીજાં સેંટોમાં પૈસા ખરચતા પહેલાં ઓટો દીલ બહારની ખાત્રી કરજો. બાટલીની કીં. રૂ. ૨-૦-૦, ૧-૪-૦, ૦-૧૨-૦ નમુનો બે આના, સુગંધી કાર્ડ એક આનો, પોષ્ટેજ પેકીંગ જુદું.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કું.,
નં ૧૫૫, જુમામસીદ ડેરક નં. ૫, મુંબઇ ૨.

☞ નમુના માટે આ નીચેની કુપન ભરીને મોકલો

નમુના માટે કુપન

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કંપનીઃ નં. ૧૫૫, જુમા મસજીદ
ડેરક નં. ૫, મુંબઇ ૨.

જત એક શીશી નમુનાની ઓટો દીલબહાર (રજીસ્ટર્ડ)ની નીચેને ઠેકાણે મોકલી આપજો. ટપાલ ખર્ચ માટે એક આનાનો સ્ટાંપ બીડેલ છે. (સ્ટાંપ જરૂર બીડવો).

નામ ______________________

ઠેકાણું ______________________

____

કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૯ થી]

નીકળતું જાય છે અને મોટા ઝરણાંના આકારમાં બહાર પડે છે. જેલમ નદીનાં મૂળમાંનું આ પણ એક મૂળ છે. શ્રીરામ મહર્ષીઓ પૂજાતા હતા. આજુબાજુ બેમાળ તેના ગોખ પાડેલા છે અને તેમાં કોઈ કોઈ થોડીવાર બેસે છે પણ ત્યાં આજુબાજુથી થાય તેમ નથી. એક બે ગોખમાં લીંગ તથા મૂર્તિઓ વગેરે હતું. ત્યાં પડવો પણ કાંઈ અમારી પાસેથી બીચારો કંઈ પામી ગયો નથી.

આ કુંડમાંથી પાણી પુષ્કળ નીકળે છે. આ પણ કુંડમાંથી આવડું પાણી નદી નીકળતું હોય એવું ઝરણું બહુ જ મેં હું નીકળે છે અને રસ્તામાં મેં ન નાગોના … અમસ્ત ઝરણાં મા … નની નદીના આકારમાં તે આગળ વધી જેલમમાં પડે છે. અહીંનાં ઝરાઓની ખુબી કે એ જ હોય છે કે … જગ એ મરોડદાર પાણી પણ ભગે છે અને અનેક અંકુરો બને છે એવા ચિત્ર આનો ખ્યાલ આવે તેમ નથી.

… માનું થોડું પાણી ભાગમાં આવતું હતું અને તેના ઠંડા આગળથી એક ભાગ … રૂપે ન પાડું બહાર પડતું જણાતું હતું (… હોવાથી) એટલે તે … હું જરા ફરી જાતે જોતો.

મગ માથા ઉપર પગમાં બેસી એક પક્ષી મધુર અવાજે ગાતું હતું. સામે … ધોધ પણ કંઈ અવનવું જ સંગીત સજાવતો હતો. પણ પક્ષીઓએ પાણીનું … … … … …

… જન ભગ જેગની હતી. આ પક્ષીઓમાં મેં એકાકી એ સંગીત નમી જતાં મેઘની સાથે મળ્યું. આથી વધારે હું શું ઇચ્છું? એમ ઘડીભર થયું.

પાછા વળી ગયા પછી અમે ત્યાંથી નીકળ્યા અને અનેકવિધ મેઘની રમત જોઈ … તે નહીં વર્ણવી … કેવા … પહાડ … પર્વત ઉપર ઉભેલા … આવતા … કૃષ્ણ વરખા પર્વત પર જેમાં ગર્જનાનો … હતાં અને અનેકવિધ સ્વરૂપે ક્ષણેક્ષણે બદલાતા હતા. રસ્તામાં … ગયા અને વરસાદ … વરસતા મારો … ની થોડી ક્યાંક … વિના … મન થતું નહતું તો પણ એક … બહુ … થઇ હતી.

થડીથી અમારા … ગયા હતા … હતી પરંતુ એની … નીચે … જમીન ઉપરથી પડતા વરસાદ પુષ્કળ … અને નિજ … એટલે હતો … દરનો વિચાર આવતો … વારંવાર … … અમે … પાર પાડ્યા.

કૃષ્ણમેઘની … અધકાર … પણ શુક્લપક્ષ … વારંવાર ઝરણાના સંગીત મેઘની

વાંસળી અને ટીટોડીનાં ગાન સંભળાતાં, પણ એમાં ચિત્ત બહુ પરોવાતું નહીં. ક્ષણેક્ષણે મનમાં અધીરાઇ આવતી અને બોટમાં ક્યારે પહોંચાશે એમ થતું.

છેવટે દૂરથી ઇસ્લામાબાદનો દીવો દેખાયો, અને કાચી સડક ઉપરથી પાકી સડક પર આવ્યાં. મનમાં જરાક નીરાંત વળી, તોએ હજુ તો અમારે ઠેઠ માઇલ આવવાનું હતું.

જેમ તેમ થંડીથી ઠરી ગએલાં અને ટાંગામાં બેસીને અકડાઇ ગએલાં અમે રાત્રે નવ વાગે બોટમાં આવ્યાં. ઇસ્લામાએ અગમચેતી વાપરી સઘડી સળગાવી ઓરડો ગરમ રાખ્યો હતો, એટલે તરતજ આસપાસ ગોઠવાઇ ગયાં. બીજે દિવસે પહેલગામ જવાને કરેલા ભાતામાંથી બાળા અને કા...એ ખાધું. હજી સુધી મારું રાત્રિનું અનશનવ્રત સાચવી રાખ્યું છે નહીં તો ભુખ તો ઘણીજ લાગી હતી. ખુબ તાપીને લગભગ દશે સુઇ ગઇ.

પહેલગામ જવાનો બીજા દિવસનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

[આ મનોહર પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

મારી નિરાશા શબ્દોમાં આવી શકતી નથી. લગભગ હું બેભાન જેવો બની ગયો. જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે મારી પત્નીની અવિરત વાગ્ધારા વરસતી હતી.

એ બોલી એ બધું તો મને યાદ નથી પણ થોડુંક કહી જાઉં. મારું દુઃખ જોતાંની સાથેજ એનું દુઃખ ઉભરાઇ આવ્યું હતું. એ કહેતી હતી કે 'ન જોયાં સગાં, ન જોયાં વહાલાં, ન જોયું શહેર અને તમારી સાથે આવા વેરાનમાં આવી પડી. ક્યાંઇ બે ઘડી બેસવાનું ઠેકાણું એ ન મળે. ઘરેણાં લુગડાં પહેરી દેવદર્શનેએ જવાનુ ન મળે. કોઇ વખત ક્યાંઇ ગયાં તો પાછળ ઘરનો રોટલો વળી જાય. મારું દુઃખ તો તમારા હીસાબમાંજ કયાં છે?' વગેરે વગેરે.

સંસાર કેવો હોવો જોઇએ, એ વીશે ઘણી વખત કડક ટીકા મેં મારા મિત્રમંડળમાં કરેલી. એ ટીકાના વાજબીપણાને લીધે મિત્રોને મારે વીશે ઘણુ માન હતુ. તેથી આવે વખતે મારે ઘણું સાંભળવું પડતું. કારણ કે ક્રોધ ચઢી ગયો હોય ત્યારે મારી પત્નીનો ઘાંટો સ્વાભાવિક રીતેજ બુલંદ થઇ જતો.

મેં તેને ધીમેથી સમજાવવું શરુ કર્યુ. મેં કહ્યું, 'મારું દુઃખ બીલાડી રોટલો ખાઇ ગઇ તેનુ નથી પણ...'

'હા, એ બધું રજેરજ હું સમજુ છું,' તે વચમાંજ બોલી ઉઠી. 'તમારું ચિત્ર બગડયું એનું તમને દુઃખ થાય છે, તમારા ચિત્ર જેટલીએ હું તમને વહાલી નથી. ચિત્ર બગડી ગયું તો બીજું પડશે. પણ બીલાડી રોટલો ખાઇ ગઇ તે પાછો આવવાનો છે?'

મેં તેની વાતનો મુંગે મોઢે સ્વીકાર કર્યો. અને મનમાં બબડયોઃ

"ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति।"

મને ખાત્રી થઇ કે હું મહાન્ પુરુષ થવાને નાલાયક છું. નહીંતર એક ચિત્રના નાશથી મારો આટલો બધો ધૈર્યધ્વંસ થાય નહીં. હવે મને ઇદ્રભવનમાં પણ મૂર્ખજનોના સહવાસ કરતાં વિષમ પર્વતોમાં વનચરોની સાથે ભટકવું વધારે ઉત્તમ લાગ્યું.

મારા ચિત્રની સાથેજ મારો નાશ થયો. હજારો નિરાશાઓની વચ્ચે મારું હૃદય જેને જોઇ નાચી ઉઠતું હતું તે મારાથી વિમુખ થયું. સંસારમાંથી મારા જીવનનું અવલંબન જતું રહ્યું તે ચિત્રને અગ્નિદાહ દીધો, અને આર્યોની મોક્ષભૂમિ તરફનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.



તાન આવ્યું હતું. કોઈને કોઈની પરવા નહતી. પોતે બધાથી વધારે જોરથી નાચતો હતો ને 'જય અંબે' 'જય અંબે' પોકારતો હતો. પોતાને કેટલા હાથ હતા તે પણ તેને યાદ ન રહ્યું પણ પોતાના ધડ કે હાથ ચકરચકર ફરતા હતા.

ધીમેધીમે તેના મગજ આગળ અંધકાર ખસી ગયો. લાલ ને પીળાં વાદળાં દેખાવા માંડ્યા. તે રંગબેરંગી વાદળો ઉંચાંનીચાં થઇ નાચવા માંડ્યાં. તે રંગમાં અવારનવાર ધોળી વીજળીઓ જાણે ઝબુકતી ને બધું ચકરચકર ફરતું. તે પોતે પણ જાણે એ વાદળો પર નાચતો હોય એમ લાગ્યું. પોતે ભોંય પર પગ પણ મુકતો હતો કે કેમ તે તે વીસરી ગયો

વાદળાં રાતાં થયાં, ઘેરાં થયાં, તેની આંખે માત્ર લાલજ રંગ દેખાયો. ને લાલ રંગ નાચ્યાજ કરતો. તેમાં કાળી વાદળીઓ આવવા માંડી. પણ તે તો નાચ્યેજ ગયો. તેને કાને ધબકારા-મોટા વીજળીના કડાકા જેવા સંભળાયા કર્યાં. તેને જાણે કોઇનો અવાજ, પોતાનો હોય તેવો 'જય અંબે' ગર્જતો સંભળાયો. તેને હસવું આવ્યું—

એકદમ લાલ વાતાવરણમાં સફેદ મૂર્તિ દેખાઇ. તેણે તેને ઓળખી. એ સ્ત્રીની હતી. એ કોણ હતી? એને ઘણી પરિચિત હતી. એની તે પ્રાણ હતી. ઓળખી—એ તેની રાણક—સતી! તે ક્યાંથી આવી. કેમ આવી એ ગુચવાડો થયો. તે સતી હતી. તેના મોટી આંખો ગર્વમાં જોઇ રહી હતી. "સતીનો જય' "જય અંબે" તેણે પોકાર કર્યો. પોકાર બહુજ દૂરથી આવતો સંભળાયો. પણ છતાં તે તો જાણે નાચતોજ ગયો.

રાણક શ્વેત રંગની હતી ને ઝાંખી થવા માંડી. વાદળો રાતાં હતાં તે કાળાં પડવા માંડ્યાં. છતાં તેણે તાકીતાકીને જોયું. ને નાચતોજ ગયો. તેણે 'જય અંબે'નો પોકાર કરવા માંડ્યો, પણ ગળામાં કૈં નડ્યું. તે ખંખારવા ગયો ને 'સતીનો જય' કરીને બોલ્યો.

એકદમ વાદળાં ને મૂર્તિ,—આખું દૃશ્ય ડામાડોળ થવા માંડ્યું, ઉંધુચતું થઇ ઉઠ્યું. તે તેને સીધું કરવા ગયો. તો તે કાળું થતું ગયું. એકદમ—કૈં નડ્યું. બધું ગોળગોળ ફર્યું. તેણે બુમ મારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ થયો નહીં—ને અંધકાર પ્રસરી ગયો.

એ ગાર ભોંય પર પડ્યો. થોડીવારે તે ભાનમાં આવ્યો ને ઉઠવા ગયો. એક લાલ વીજળીનો ઝબકારો થયો—ને અંધકાર પ્રસરી ગયો. તે પાછો પડ્યો—એચાર શત્રુઓએ રચેલી શય્યા પર. તેના મુખમાંથી લોહી નીકળ્યું ને તેના પ્રાણ ગયા.

દગલબાજીનો ભોગ થઇ આમ જુનાગઢનો છેલ્લો સ્વતંત્ર રા' પડ્યો. ચુડાસમા કુલનો મુકુટમણિ એ મધ્યકાલીન ગુજરાતની વીરતાનો અપ્રતિમ પ્રતિનિધિ તો હતોજ. પણ એની ભલમનસાઇ ને સ્મરણો શતાબ્દિઓ સુધી લોકહૃદયમાં વસી રહ્યાં છે. એનું ઔદાર્ય જે ન કદી ખુટતુ ને ન કદી બદલાતું; એનું શૌર્ય જે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પાટણની સર્વભક્ષી સત્તાથી પણ ન ઘટ્યું કે ન પાછું હટ્યું; એનું ગૌરવ, જેણે દારિદ્ર, નિરાધારી, ને વિપત્તિમાં પણ સૌરઠનાં માન ને મહત્તા ટકાવી રાખ્યાં; એનો ટેક, ગિરનાર સમો અડગ, જેણે ઘેરાઇ રહેલી મુશ્કેલીઓમાં પણ એના ચારિત્ર્યને નિષ્કલંક રાખ્યું; એનાં સ્વદેશદાઝ ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ જેણે જીવનને વિશુદ્ધ રાખવા તેને આપદ્ધર્મમાંજ હોમી દીધું—આ બધાં મધ્યકાલીન

દીહની વીરકથામાં પણ એને અગ્રગણ્ય સ્થાન અપાવે છે. રજપુતાના રજપુત વીરોમાં મેવાડના જુના મહારથીઓમાં પણ એની સરખામણી કરનારા ભાગ્યે કોઇ મળે, એને વીસરાવનાર કોઇ જડતો નથી. કરૂણાત્મક ભવ્યતામાં એને વીસરાવનાર અંતર હજારો વર્ષની ઇતિહાસયાત્રા કરી, ભાગવતના અસ્પષ્ટ જીવનમાં વીરોમાં વીર, દાતાઓમાં દાનેશ્વર-ટેકવાળાઓમાં પણ ટેકીલો, પાપ સૃષ્ટિમાં પણ પુણ્યધામ સમો, અસ્વાભાવિક માતાથી માંડીને તે અન્યાયી ગુરુ સુધી બધાની અનુદારતાએ રચેલા પ્રતિકૂળ સંયોગો સામે સમરાંગણમાં અનંત મથ્યા રહેતા પરમ દાનેશ્વરી કુંતીપુત્ર કર્ણ સુધી જવું પડે એમ છે.

બેગડા સાથે જુનાગઢનો ટેક ગયો સોરઠનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું; માત્ર શૌર્ય પર ન્યોછાવરી લગાની ભાવના ગઇ—અને એની પાછળ અમર કીર્તિ, નકી નૈમન ને સતી રાણકને મૂકતો ગયો ....

ધીમેધીમે 'જય અંબે' ની બુમો જુદી જણાઇ થવા માંડી, ને પછી તો માત્ર નામની ન સમજાતા માંડી. ઘણી વખત 'જય સોમનાથ' ની બુમ પડતાંજ યોદ્ધાઓના સામસામાની અથડામણ માંડવા છતાં એમને સોરઠીઓ કે દાવ પેચે એવા બીકે પડણીઓ કૂદંજ કર્યા

"મહારાજ! ભીલાના! પરશુરામ! ત્રિભુવનપાલ! જગદેવ! બધા છો કે? બહુરૂપીઓ જેવા લાગે છે. બોલો જય સોમનાથ!"

'જય સોમનાથ'ની ઘોષણા ચારે તરફ ગાજી રહી "મહેતાજી, હું પરશુરામ, "હું ભીલાદેવ!" એક ઓટલા પર બેઠાએ રાણીનો અવાજ આવ્યો. "હું જગદેવ!"

"મામા" એક ખુણેથી ત્રિભુવનપાલનો અવાજ આવ્યો. 'હું જીતું છું' પણ મારો પગ ઘવાયો છે, ને મારા પર ત્રણ મુડદાં પડ્યાં છે. ગભરાશો નહીં."

"મહારાજ! અમે બધા પહોંચીએ છીએ" જીવતા રહેલા સૈનિકોએ બુમ પાડી.

"પણ મહારાજ ક્યાં?" પરશુરામે કહ્યું.

"મહારાજ! મહારાજ!" મુંજાલે બુમ પાડી.

"ને કાક ક્યાં?" ભીલાદેવીએ પુછ્યું

"કાક! કાક!" પરશુરામે બુમ પાડી

"ક્યાં ગયા આપણા સૈનિકો! જાઓ મશાલ લઇ આવો. મુંજાલ મહેતાએ હુકમ કર્યો

થોડાક સૈનિકો મશાલ લેવા દોડ્યા. એટલામાં એક ઘાવ પડેલો સોનગી ઘડકો ઊભો થયો ને મુંજાલ મહેતાને તરવારનો ઝટકો માર્યો ને બોલ્યો 'જય અંબે.' બીજી પળે મહામાત્યે તરવારથી ઘાવ સાથે તેને જડી દીધો. ને 'જય સોમનાથ' મંત્રીએ કહ્યું "તેં પણ ઠીક મરતાંમરતાં મને ઘા કર્યો. ગભરાશો નહીં જરાકજ વાગ્યું છે. હું પેલે ઓટલે બેઠો છું."

એટલામાં રાજમહેલના ચોક આગળના એક ઘરની બારીએથી લાલ ધુમાડો નીકળ્યો, અને થોડીવારમાં ઘરના છાપરામાંથી ભડકો ભભુકી રહ્યો, ચારે તરફ લાલ પ્રકાશ પ્રસર્યો. કોઇએ ઘર ચેતાવી મૂક્યું હતું. એક ઘર લાગ્યું ને તરત બીજું લાગ્યું ને ચોમેર ઝળઝળાકાર થઇ રહ્યું

તે પ્રકાશમાં રણક્ષેત્ર કાંઇક દેખાવા લાગ્યું. સામસામા મુડદા એકમેક પર પડેલા હતા. અવાચનીય વેદનાથી જેને સમજાતી રુધિરથી રંગાયેલા અર્ધમૃત પડેલાઓ ભાગે એને ઓટલામાંથી પડ્યા હતા

હોય તેમ ધીમેધીમે એક પાસ આવતા હતા. યુદ્ધમાં વૃદ્ધ થએલા સૈનિકો પણ આ દૃશ્ય જોઇ કાંપી ઉઠ્યા.

"પરશુરામ ! ઉઠો. પાણીની તજવીજ કરો કોઇએ ગામ ચેતાવ્યું છે." મુંજાલમહેતાએ પગે પાટો બાંધતાં બુમ મારી.

સશક્ત સૈનિકોને પરશુરામે વાવ તરફ મોકલ્યા. અને ઘરોમાં ભરાઇ રહેલાં બૈરાંછોકરાં ગભરાટનાં કોલાહલ કરતાં, ઘરની બહાર નીકળ્યાં. મુંજાલમહેતા લંગડાતા તેમની પાસે ગયા.

"કોઇ ગભરાશો નહીં. જુનાગઢમાં જયસિંહદેવ સોલંકીની આણ ફરે છે. બધા નિર્ભય થઇ જાઓ. ચાલો આગ હોલવો. પરશુરામ ! તું આગ હોલવ. પરમાર ! તું મશાલ લાવ, જલદી કર ને મહારાજ અને કાકને ખોળી કાઢ."

બધાએ ઝપાઝપ મુંગે મોઢે આજ્ઞા પાળવા માંડી. સ્ત્રીઓએ ઘરમાંથી પાણી આણવા માંડ્યું; પડખેના સૈનિકોએ વાવમાંથી પાણી આપ્યું ને આગ છાંટવાનો પ્રયાસ ચાલુ થયો; ગામના કેટલાક ત્રાસેલા માણસો આગની બીકે આવી પહોંચ્યા. તેમને તરત પહરુઓએ પકડીપકડી બાંધવા માંડ્યા.

એટલામાં ખેમો નાયક મશાલો લઇને આવી પહોંચ્યો. "કોણ ખેમા !" મુંજાલમહેતાએ કહ્યું. "તું ક્યાંથી આવ્યો."

"હું મોટે દરવાજે ચોકી કરું છું."

"તું ને પરમાર આ મુડદાં જોવા માંડો, ઓળખો ને ઘવાયેલાને જુદા કરો. સૈનિકો ચાલો જલદી કરો. મહારાજ ને કાક બે જડતા નથી. પરમાર જલદી કરો!" મુંજાલે કહ્યું.

"બાપુ ! એક વાત કહું !" ખેમાએ મુંજાલ પાસે આવીને કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. "એમાંથી કોઇની શોધ કરવાની જરૂર નથી."

"કેમ ?"

"મહારાજ ગામબહાર ગયા છે. ને કહેતા ગયા કે તમને મારે કહેવું કે એ વંથળી ગયા છે."

"વંથળી ! શા માટે ?"

"મને શી ખબર ?"

"—ને કાક ?"

"ભટરાજ ઘોડે બેસી પાછળ નીકળ્યા છે."

મુંજાલ ચકિત થયો. "બંને સાથે ગયા?"

"ના. બાપુ ! પહેલાં મહારાજ ગયા."

"ઘોડા પર ?"

"ના. સાંઢણી પર."

"કેટલા જણ હતા ?"

ખેમો મુંઝવાયો.

"ગભરા નહીં જે હોય તે સાચું કહે."

"એક ભૂત હતો ને એક [illegible] સ્ત્રી હતી."

મુંજાલમહેતાની આંખ ચમકી રહી.

"ખેમા ! એક સાંઢણી તૈયાર કર. હું હમણાં આવું છું." તેણે ધીમેથી કહ્યું ને પછી મોટેથી તેણે પરશુરામને કહ્યું: "પરશુરામ ! મહારાજ જરાક વંથળી ગયા છે. હું પણ જાઉં છું તમે જુનાગઢ કબજે કરો ને હોલવો. હું સવારે પાછો આવીશ. જોજો સોરઠીઓ દગો નહીં દે. લીલાબા ! આમ આવો તો" મુંજાલે કહ્યું.

લીલાદેવી મુંજાલ પાસે આવ્યાં. મુંજાલે તેને ધીમેથી કહ્યું: "તમે મારી સાથે ચાલો."

રાણી એના ગઇ અને મુંજાલ જોડે જવા તૈયાર થઇ.

મુંજાલ અને રાણી ધીમેધીમે મોટે દરવાજે ગયાં. ત્યાં સાંઢણી તૈયાર હતી તેના પર બંને ચઢ્યાં.

"ખેમા ! મહારાજ કયે રસ્તે ગયા ?"

"આ પેલે રસ્તે"

"એ ક્યાં જાય છે ?"

"મેં અહીંઆના માણસોને પુછ્યું છે એ જંગલ તો ... ...જાય છે."

"અંહ, મને ચોથાથી લઈ જાય એવા માણસ આપ"

"બાપુ! સાહેબજીવાળો એની છે, પણ અભેવાળા આપજો છે એ બધા રસ્તા જાણે છે"

"વાર ચલાવ જોઈ" મુંજાલે કહ્યું અને સાહેબજી ચાલી

ગામ બહાર નીકળ્યા પછી મુંજાલે ધીમેથી રાણીને કહ્યું "બહેન શીકાર છટકી ગયો"

"કેમ ?"

"રાજુકને સાથ મહારાજ ગયા છે"

"એમ ?" વિસ્મયથી રાણીએ કહ્યું

"હા દરકાર નહીં હું એને પાતાળમાંથી શોધી કાઢીશ હમણાં આ રસ્તેથી જઈ [illegible] ખબર આપીએ ને મહારાજ ગયા છે તે વાત [illegible] તેની ખાત્રી કરીએ"

"મહેતાજી! તમે આ ઘોડાને ક્યાં સુધી દોડાવ્યા કરશો ?"

"છેલ્લી ત્યાંસુધી. હું અમે તેનો પણ પત્તો [illegible] ચાકર ને ?" હસીને મુંજાલે કહ્યું.

[આ નવલિકાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

જ્યારેજ્યારે જીવનના મહાપ્રસંગો આવે છે, જ્યારે માણસ આડંબર કે પ્રશંસાનો શોખ છોડી જીવન્ત માત્ર સચોટ અસરજ કરવા મથે છે, ત્યારે જે પ્રતાપી વાક્યરચના નીકળે છે તેજ વાક્યરચના સ્વાભાવિક, શ્રેષ્ઠ અને ઇષ્ટ છે. જ્યારે ૧૭૭૫ માં અમેરીકાએ ઇંગ્લાંડ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું કે નહીં એ ગંભીર પ્રશ્ન ચર્ચાઇ રહ્યો હતો, જ્યારે યુદ્ધમાં ઉતરતાં કાં તો સત્યાનાશ વળી જાય કે કાં તો સ્વાતંત્ર્ય મળે એમ હતું, જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમનો જુસ્સો પ્રખર તપતો હતો, ત્યારે અમેરીકાના નાયક પેટ્રીક હેન્રીએ જે વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં તે સ્વાભાવિક રચના સારું ધોરણ પુરું પાડે છે.

વિજય, મહાશય, કંઇ સશક્તને નથી મળતો; એ તો મળે છે ચતુરને, ચપલને, શૂરને. વળી મહાશય, આપણે રસ્તોજ ક્યાં રહ્યો છે? જો આપણે બીજો રસ્તો ખોળવ જેટલી અધમતા દાખવીએ તોપણ હવે વિગ્રહમાંથી પાછા પડાય તેમ નથી. જો પાછ પડ્યા તો પરાધીનતા અને દાસત્વ વિના બીજો રસ્તો નથી. આપણી શૃંખલા તો ઘડાઇ ગઇ છે. તેનો ખડખડાટ બોસ્ટનનાં મેદાનમાં સંભળાય છે. વિગ્રહ વિના છુટકો નથી—અને એ ભલે આવે. હું ફરીથી કહું છું—એ ભલે આવે.

આ વાતમાં મહાશય, ખેંચતાણ નકામી છે. ગૃહસ્થો ભલે શાંતિ શાંતિ પોકારે. પણ શાંતિ છેજ નહીં. વિગ્રહ તો ક્યારનો શરુ થઇ ગયો. ઉત્તરથી જે હવે મરુત આવશે, તે ગાજતાં શસ્ત્રોનો ધ્વનિ લઇને કાને અથડાશે. આપણા બંધુઓ તો ક્યારનાએ રણે ચઢ્યા છે. આપણે ત્યારે શા માટે અહીંઆં આળસુ બની બેસી રહ્યા છીએ! ગૃહસ્થોની શી ઇચ્છા છે? એમને શું જોઇએ છે? શું જીવન એટલું પ્રિય છે, શું શાંતિ એટલી સુમધુર છે, કે શૃંખલા કે ગુલામગીરીની કીંમતે રાખી રહેવી? સર્વ શક્તિમાન પ્રભો! એ વિપત્તિ નીવારો! બીજા શું રસ્તો લે તે હું જાણતો નથી; પણ મને તો કાં તો સ્વાતંત્ર્ય દે, નહીં તો મૃત્યુ.

આની સાથે હીંદને એકો બળવો કરવાને ઉત્તેજવા તત્પર થએલા ગુજરાતી સાહિત્યકની સ્વાભાવિક પણ સચોટ વાક્યરચના સરખાવાથી આ રચનાનું મૂલ માનવતામા કેવું રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

એમાં કંઇ ભારે બળ આવી ગયું એમ પણ નથી. આત્માનો તો એ સ્વભાવ. સિપાઇની ઓરતોએ એ બહાદુરી બતાવેલી. લાખો અંગ્રેજોએ એ બહાદુરી બતાવેલી છે. તુર્ક ઓરતમરદો આજે એ બતાવી રહ્યાં છે.

પણ ભેદ છે. તેઓ તો મારે પણ ને મરે પણ. પણ અમરપણું તો મરવામાંજ છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ. મારવાનો ધંધો છોડીને મરવાનોજ શીખવો એમાં કંઇ મુસ્કેલી ખરી કે? મરતાં શીખતાં તો છાતી જોઇએ. તે વિશ્વાસુને પલકમાં આવે મારતાં શીખતાં શરીર જોઇએ, બંદુકનો મહાવરો જોઇએ. હુન્નેરા ધતીંગ શીખીએ લોક મારતાં શીખીએ ને પછી ખુનીમાં ખપીએ.

સંતાપ આપતા પ્રતાપથી સદા સૂર્યના સમાન જણાતો અને મેઘનો દર્પ અને કામદેવનું સૌંદર્ય એ બેની સમાન મનોહર અને નિર્દોષ સ્વરૂપવાળો રાજહંસ નામનો રાજા હતો.

પણ આ ખોટી પ્રણાલિકા દાખલ થઇ તે પહેલાંની વાક્યરચના ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. તેમાં વ્યવસ્થા, ગૌરવ અને છટા દેખાય છે. અને તેમાં પ્રતાપ કે વૈવિધ્ય દેખાતું નથી, છતાં ઠંડા, મીઠા ભાવોની અસર તેનાથી સારી થઇ શકે છે. આ વાક્યરચનાનું બંધારણ ન બગડે એટલા માટે અનુષ્ટુપની યોજના થએલી લાગે છે. એ છંદની મર્યાદામાં રાખવાથી વાક્યોની વ્યવસ્થા ને છટા કેમ સચવાય છે એ ગીતાના વાંચકોને સહેલાઇથી સમજાશે. વિષ્ણુ–પુરાણના પાંચમા અંશનાં વાક્યો દુનીઆના સાહિત્યના આભૂષણરૂપ છે; અને એ આદર્શ જો પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જળવાયો હોત તો તેમનો વિકાસ કંઈ ઓરજ થાત. જુના ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ ઘાટીની બે લીટીની કડીમાં વાક્યનો સમાવેશ કરવાની રીતિ પ્રચલિત દેખાય છે; તેમાંનાં થોડાંક દૃષ્ટાંત લઇએ:

એક કહિ રહી કાં અલગી? એટલા માંહાં શું થાકી?
એક કહિ, ના, એ અતિ શીલી પ્રમદા છિ અતિ પાકી[1]

* * *

બેસૂં નગર; રહ્યા ગઢ થોભી, સાહમા તીર વિછૂટઈં
માધવ ભણઇ 'કર્ણ! મ નાસી, કાં મરઈ અણખુટઇ?'
પાડી છીડું કર્ણરા નાઠઉ; પાલી જાઈ રાણી;
પાએ નવી ડાભમા ખુચઈં; રહી ન પીઈં પાણી.[2]

પણ સંસ્કૃત ગદ્યમાં અનુષ્ટુપની આ વ્યવસ્થા, ગૌરવ ને છટા કોઇકજ વાર દેખાય છે. અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો છેજ નહીં. અર્વાચીન ગુજરાતમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થિત વાક્યરચનાથી ગોવર્ધનરામ કોઇક પ્રસંગે શાંત ગૌરવની ચમત્કાર અસર કરી શકે છે:

કુસુમ તું એકલી કૌમારવ્રત પાળી શું કરવાની હતી? એકલો પડેલો પાણીનો રેલો ધુળમાં ભળી જાય છે, મનુષ્યની ચરણથી રજમાં ચંપાઈ જાય છે, ને તડકામાં ઉડી જાય છે! તેવું તારું જીવન થશે. જે મહાત્માનાં અંતઃસ્વપ્ન તેં જોયાં અને જેનાં કલ્યાણ કાર્યનું મનોરાજ્ય તેં દૃષ્ટિગોચર કર્યું તે મહાત્માના હૃદયરત્નાકરની તું રંક સુભદ્રા થઈશ તો પણ ઓછી વાત નથ; તો આ તો ગંગા, એની બ્રહ્મપુત્રા, અને તેની સિંધુ એ સર્વ મહા નદીઓનું કામ કરવાને તું એકલીજ સમર્થ છે ને તારા વિના એ કામ કરવાને આખા ત્રિભુવનમાં કોઇ સમર્થ નથી. તો કુસુમ, શું એવું પુણ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરવા તને અભિલાષ નથી થતો?[3]

---

૧ ભાલણ: કાદંબરી.
૨ પદ્મનાભ: કાન્હડદે પ્રબંધ.
૩ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

તેની જંગા, વાળના ભારથી જાણે લચી રહ્યું હોય તેમ પાછળ નાખેલું તેનું માથું, મદઘેલછામાં તરતી તેની આંખોથી શોભતી આતુર, મદાલસા અને સરલ—તેને જોઇને કલીઓપેટ્રા પોતે અદેખાઇથી ફીક્કી પડી જાત. તેનાં જંગલી નૃત્યો, તેનો જરાક અસંસ્કારી પણ સુમધુર સ્વર, તેની આસપાસ ફરતી સુવાસ, તેની અર્ધનિદ્રાવશ સ્થિતિ પર હું ફીદા હતો. હું તેની પાછળ બધે ફરતો. સીપાઇઓ, જાદુગરો અને બદમાશો જે તેની આસપાસ ફરતા તેની સાથે હું ફર્યા કરતો. પણ એક દહાડો તે જતી રહી, અને મેં તેને ફરી જોઈ નહીં. ગલીચ ગલીઓ અને પીઠાંઓમાં મેં તેને બહુ શોધી. ગ્રીક મદિરાનો સ્વાદ ખોવો પરવડે પણ તેના વગર રહેવું પરવડે એમ નહોતું. એ અદ્રષ્ટ થઈ ત્યાર પછી થોડે મહીને મને ખબર પડી કે ગેલીલીના એક જુવાન જાદુગરનાં અનુયાયી સ્ત્રી-પુરુષની મંડળીનો તેણે સંગ કર્યો હતો. તેનું નામ જીસસ હતું; તે નાઝરેથથી આવ્યો અને કોણ જાણે શા ગુનાહ માટે તેને ક્રોસ પર ફાંસી દેવામાં આવી હતી. પોંટીઅસ![1] આ માણસ વીશે કંઇ ખબર છે?

પોંટીઅસ પાઇલેટે ભવાં ચઢાવ્યાં અને સ્મૃતિનાં ઉંડાણો શોધતો કોઈ હોય એમ કપાલ પર હાથ મુકયો. પછી થોડી વિપલની શાંતિ પછી "જીસસ?" તે બબડ્યો. "જીસસ નાઝરેથનો? મને તો તે યાદ નથી આવતો."

દુનીઆના એક અમર પ્રસંગને ફ્રેંચ ગદ્યના આ અપૂર્વ ફકરામાં કટાક્ષમયતાથી મઢતાં, શબ્દ, શબ્દચિત્રો અને વાકયરચનાનું વૈવિધ્ય, સરલતા, પ્રભાવ અને સ્વાભાવિકતા દેખાડી તેણે જે સચોટના સાધી છે તેવી દુનીઆના સાહિત્યમાં મેળવવી મુસ્કેલ છે. એમાં મેરીની દશા અને તેના સૌંદર્યનું થોડાક શબ્દોમાં આબેહુબ ચિત્ર મળે છે, અને છેલ્લા ભાગમાં માત્ર વાકયની સ્વાભાવિક રચનાથી ઇસુના મૃત્યુનું સમકાલીન ઇતિહાસમાં શું સ્થાન હતું તેનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે.

કેટલાક સાહિત્યકો સચોટતા આણવા પ્રૌઢ વાકયનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રૌઢ વાકય એટલે અનેક વાકયનું રચેલું એકતાનતાવાળું વાકય. આ પ્રયોગ થોડાક જ કરી શકે છે; કારણ કે મોટી રચના રચવા જતાં વાકયમાં જે સચોટતા જોઇએ તે સચવાતી નથી, અને પરિણામે સચોટ અસર થતી નથી. આથી પ્રૌઢ વાકય રચનામાં પ્રવિણ એવા સીસેરોની સલાહ પણ એ છે કે વાકય મોટું બનાવવા કરતાં તેના છુટાછુટા કકડા કરવાથી સચોટતા વધારે સધાય છે.

છતા કેટલાંક કથનનો વિષય એવો ગંભીર, પ્રૌઢ, કે પ્રભાવશાળી હોય છે કે તેને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા જતાં પ્રૌઢ વાકય સાધારણ રીતે પ્રગટે છે. જેમ ભવ્યતા દર્શાવવા ગગનભેદી ઘુમ્મટ કરવો પડે, કે સ્તંભોની અનંત હારમાલા બનાવવી પડે તેમ કેટલાક વિષય માટે આવું વાકય જરુરનું છે. એટલુંજ નહીં પણ જેટલી બાહોશી તાજમહેલનો ઘુમ્મટ કે પારથેનનની સ્તંભપરંપરા કરવામાં વાપરવી પડે, તેટલીજ બાહોશી આવી શાબ્દિકરચના

૧. ઇસુ ખ્રીસ્તને ફાંસી દેવાનો હુકમ કરનાર જુડીઆનો દંડનાયક.

રૂપી ફુવારામાં આવેલો પદ છે. આવું વાક્ય પણ એક કલાત્મક કૃતિ છે. એની પણ નૈસર્ગિક અસર છે. એ પણ જાણે જીવંત વ્યક્તિ હોય એમ નીરાગી ને સચેતન છે અને એવાં વાક્યોની પરંપરાથી સમુદ્રના મહાતરંગોના પછડાટની માફક, મેઘગર્જનાના ઘેરા અને વિસ્તૃત નાદની માફક અદ્ભુત અસર થાય છે.

સમાનત્વવાળાં વાક્યો રચવાની પદ્ધતિ પણ પ્રૌઢ વાક્ય રચવાની યુક્તિઓ પૈકી લાગે છે. પણ આખા દેહના જીવનના દરેક અંગમાં જેમ જડ પ્રણાલિકા ચક્ર ધારી બેઠી છે તેમ વાક્ય રચનામાં પણ બેઠી અને પરિણામે સચોટ અને સજીવ એવા પ્રૌઢ વાક્યને બદલે ક્રિયાપદ વિનાના શબ્દ નિયમોના ઝુમખાનું નામજ પ્રૌઢ વાક્ય એમ મનાયું. ગુજરાતી અર્વાચીન સાહિત્યમાં આવાં પ્રૌઢ વાક્ય રચવાની અનાવડતથી જીવ, સચોટતા ને એકતાનતા વિનાનાં જે વાક્યો નીપજ્યાં તેણે આપણા ગદ્યનો વિકાસ અટકાવી દીધો દેખાય છે. અર્વાચીન અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ સમાસનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે અને ઘણી વખત તેમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય કરતાં મધુર પદલાલિત્ય જણાય છે, જ્યાં તેની કૃત્રિમતા સાલતી વધારે રહેતી નથી. જ્યાં આ પદ્ધતિનો દુરુપયોગ નથી થતો ત્યાં પણ એક જાતની કૃત્રિમતા—યાંત્રિક નિયમિતતા—નજરે ચડે છે.

હવે પ્રૌઢ વાક્યના શિરોમણિ લેખાતા એવા સીસેરોના વ્યાખ્યાનોમાંથી એક દૃષ્ટાંત લઈએ:—

અગર જો હું એવો અવસર (પ્રસંગ) છું કે જેને માટે આ ન્યાયના મંદિરમાં ફેંસલાનું સભ્ય ફોરમ, અધિકારની સત્તાથી પુનિત એવું સભાગૃહ, બધાં રાષ્ટ્રને આશ્રય દેનાર એવું ન્યાયમંદિરની સામેનું સભાગૃહ, સર્વેનું સંરક્ષણ કરતી એવી શહેરની દીવાલો, આશાઓના માટે નિર્માયેલી નગરી, અને, આ ગૌરવભર્યું સ્થાન, આ અધિકારનું આસન પણ હલકાઈથી અને મૃત્યુના ભયથી વિમુક્ત નથી તે મારું ચાલતું હું ભાગ્ય છે ખરેખર ઘણું છે અને ઘણું સહ્યું છે, અને જ્યારે તમે બચાવ કરતા ત્યારે ખરું સમાયું છે હવે જો આમ દેવતાઓ મારા અધિકાર પર પ્રસન્ન થઈ જીવનનીઓ, તમને અને રોમના શહેરીઓને ભયંકર ખુનરેજમાંથી, તમારી સ્ત્રીઓ, તમારાં છોકરાંઓ, પવિત્ર દેવ-સેવિકાઓને[1] અનર્થકારી જુલમમાંથી, આપણાં મંદિર અને દેવસ્થાન અને આપણા સુંદર દેશ ને વાસસ્થાન જ્વાળામાંથી અને આખા ઇટાલીને વિગ્રહ અને વિનાશમાંથી બચાવવાનું મુખ્ય કામ મન કરવા દે તો પછી ભલે વિધિનું શાસન જે હોય તેના ભોગ થઈ. કાગળ કે તેના પબ્લીઅસ લેંટ્યુલસ, બીજાઓના વચનથી જેણે ઘણું રાજ્યના વિનાશરૂપ પોતાને અને આખાને મારા અધિકાર વડે વિધિ માન્યનું સંરક્ષણ કરે તેમાં હું કેમ આનંદ ન લઉં?[2]

1 કુંવારી સાધ્વીઓ. vestal virgins

2 કેટીલાઇનની સામે ચોથું ભાષણ સિસેરો (Fourth oration against Catiline Cicero).

અંગ્રેજી ઘણાં સાહિત્યકોને પ્રૌઢ વાકયોનો ઘણો શોખ હોય છે; અને વિષયની પરવા કર્યા વિના મોટાં લાંબા વાકયોનોજ ઉપયોગ કરે છે. મેકોલે જેવા સાહિત્યકો પ્રૌઢ વાકયના બખ્તર વિના કથન કરી શકતાજ નથી, અને પરિણામે તેમની કૃતિઓની શિષ્ટતા ઘટે છે.

અંગ્રેજીમાં આ પદ્ધતિ ઘણી કેળવાઇ છે, અને લોકપ્રિય નીવડી છે. પણ લેટીનમાં જે વાકયરચનાની અપૂર્વતા છે તેનું દર્શન તો માત્ર ડી કવીન્સીમાંજ થાય છે. તેની આ પ્રકારની વાકય રચના ને શબ્દસંગીત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ લાગે છે:

આ ગ્રીષ્મઋતુની પુણ્યરાત્રિની ગાઢ શાંતિ અને શમશમાકારમાંથી–આ ચંદ્રિકા તથા ઉષા અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિની મધુર તેજોમયતાના હૃદયદ્રાવક સંમિશ્રણમાંથી, આ પ્રિય વચન ઉચ્ચારતા, હળવેહળવે બોલતા, ગણગણ કરતા પ્રશ્નની સુકુમારતામાંથી, ઓચીંતો જાણે ઉપવનોનો અને ક્ષેત્રોમાંથી, જાણે પ્રેરણા સમયે ઉપડતા વાયુના ખંડમાંથી– જાણે પગ આગળ ફાટી રહેલી પૃથ્વીના વિકસતા મુખમાંથી–ભૂતદર્શના પતિ યમરાજ પોતાની ભયંકરતાના પ્રતાપ સહિત અને પોતાના અવાજની સિંહગર્જના સહિત, પાણીના ધોધની પેઠેમ પછાડો મારી, એના પર તુટી પડયો.[૧]

ગુજરાતીમાં આ વાકયરચના ખીલવનાર મણિભાઇ દ્વિવેદી હતા; અને એમના પ્રૌઢ વાકયોમાં ઘણી વખત એકતાનતા કે સજીવતા જેવી જોઇએ તેવી જણાતી નથી છતાં પ્રભાવમાં, શક્તિમાં અને સમૃદ્ધિમાં તેની જોડી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જડવી મુશ્કેલ છે.

દલપતશાહીના વિસ્તારમાંથી કશી ભવ્યતા કે સસારતાનો જન્મ થયો નથી. ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી સંશયાત્મક ઉપયોગિતાવાળાં ભાષાંતરો અને નિર્જીવ અનુકરણો કરવામાંજ પોતાનાં સમૃદ્ધિ અને સાધનોને અત્યાર સુધી ગુમાવતી રહી છે. કેલવણીખાતાની પવિત્ર ઠરાવેલી સીમાની અંદર એક પણ અપૂર્વ લેખ નીવડયો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે આ પચાસ વર્ષમાં જે કંઈ વૃદ્ધિ કરી છે; જે કોઈ નવું સાહિત્ય અને કાવ્યબળ ઉપજાવ્યું છે તે "સોસાયટી" અને "શાલા" ના આશ્રય વિનાનાં સ્થાનોમાં રખડી રઝળી, ભીખ માગીને ઉપજાવેલું છે.

અને સરસ્વતીચંદ્રના સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યમાં નીતિ અનીતિના પ્રશ્નો વચમાં લાવી, આ સાહિત્યભાવનાને છેક દલપતશાહીના અતિ પ્રાકૃત ધોરણ ઉપરજ લાવી મુકી, તેજ છેવટનું અને ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું, અને તે કહેવાનેજ છેક સરકાર સુધીથી સર્વમાન્ય કરાવવાનો યત્ન કરવો; એ સમગ્ર ગુર્જરભૂમિની સાહિત્ય સમૃદ્ધિને અપમાન આપવાનો, મારી નાખવાનો અને ભય કરવાનોજ પ્રકાર છે એમ અમોને ભાસે છે. જગત્ જે નાનામોટા પ્રકારેથી ખરી વાતને ખોટી ઠરાવી શકે છે, ખોટીને ખરી ઠરાવી શકે છે, તેવા ધોરણથી કાવ્ય અને સાહિત્યના વિષયનો આ બે વ્યક્તિ વચ્ચે ન્યાય થયો તેથી તે દીલગીરી થાય તે કરતાં પણ એવા ન્યાયથી ગુર્જર સાહિત્યને જે અપાર હાની થઇ છે તે માટે અનેક ઘણી દીલગીરી થાય છે.[૨]

---

૧. Vision of Sudden Death De Quincey અચાનક મૃત્યુનું દર્શન: ડી કવીન્સી.

૨. સુદર્શનગદ્યાવલિ: મણિભાઈ દ્વિવેદી.



સીરીનથીએ સુંદર

ગુજરાત— ૧૯૮૦ દીપોત્સવી અંક.

Lakshmi Art, Bombay, 8



પુસ્તક ૬] કાર્તિક ૧૯૮૯ [અંક ૨

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, હજી વ્યાવહારિકતા ને ઉચ્ચ અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાર્પણપ્રેમ છે, મુત્સદ્દીપણું છે અને નિર્ભયતા છે. ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે, અને ભગીરથ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંશ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં ફૂલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે, સંસ્કારી વૃત્તિ છે, કાવ્યમયતા છે. ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે, ધર્મઘેલા નથી, છતાં અહાગુ હૃદયની શક્તિ છે, એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખે ઊભા રહેવાનું ડહાપણ છે; નવાનવા ઉત્સાહો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જાગવા પામી છે

ગામડાંઓમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ઘેરેઘેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

જાહેરજીવનમાં બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતનાં અંગ બને છે, અને જેમ અંગેઅંગની એકતાનતા પરથી આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયમંત્ર થઈ રહી છે; અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વો: મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, પિતૃભક્તિ ને ઉચ્ચતા; ધર્મભક્તિની સર્વોપરિતા અને પ્રેમ-નિર્ભર ને નિષ્ઠા—આ પુરાણાં નવ-આર્યાવર્તની [illegible] ઉષામાં પ્રકાશે

—[illegible]

શા : કુસુમાકર

બે આપણે ચલ;સખી!, પ્રિય રાસ રેલી,
આ સૃષ્ટિને મધુરવી, કરીએ રસેલી;
આનંદભેર ઉછળે પ્રિય રક્ત રાગે,
સંસાર કુંજ ચલતી ભરીએ પરાગે;

રંગાઇશું જીવન ઇંદ્ર ધનુષ્ય રંગે,
મોઘાં મૃદુલ તવ સ્નેહ સુધા પ્રસંગે;
આ જીંદગી મધુર સ્નેહલ સ્વપ્નભીની,
જ્યોત્સ્ના મ જીવને લહરે અમીની.

પ્રાણેશ્વરી! રસની રેલય અમોઘ ધારા,
ઉલ્લાસના ઉર–વીંઝ્યા કરતી ફુવારા;
મીઠા કટોર રસના પ્રિય ઢોળી ચારુ,
ઉછાળીએ—ઉજવીએ રસપર્વ પ્યારું.

આ જીંદગી પ્રિય મહોત્સવ સાંપડ્યો છે,
આ હીરલો વિરલ હાથ સખી ચડ્યો છે,
લજ્જા તણી જવનિકા પ્રિય તો ખસેડ,
બીડાઇ આ મુજ ભુજે રસ રંગ રેડ.



લેખક
રા. પુષ્કરરાય સા દેસાઈ

ચિત્રકાર
રા. ગોરધનભાઈ પટેલ
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

૨

તે આટલી મોટી વયે પણ એક નાના બાળક જેવી ઉદ્ધત અને હઠીલી હતી. તેના મુખ પર મમતા અને આગ્રહની રેખાઓ સ્પષ્ટ જણાતી અને ચોક્કસ યાદ છે કે મે તેને સમજુ હાથ દઈ વિચારમાં મગ્ન થએલી ભાગ્યેજ જોઈ હશે. જ્યારે જોઈ ત્યારે ચિન્તન વદને તેના બગલાની ઓસરીમાંના ચક્ર પર કે પોતાની એકાન્ત ઓરડીમાં ... સિંહાસન પર કંઈક ગૂંથતી કે ... ની બેઠી હોય જાણે જીવનના ભડકાની તે પરવા ન હોય. ભવસાગરની ઉર્મિઓ તેને ન સામાન્ય અદ્રેવગાહનું સાધનજ હોય એમ જણાતું. તે નીડર અને બાહોશ હતી. ધાકધમકી કરવા તે કદી યત્ન કરતી નહીં. સાચું જ બોલી જવામાં તે કદાપિ માનતી. મશ્કરી થઈ જાય ન છૂટકે જ તે જુઠું બોલતી એ તો એ નીખાલસ હતી.

હું મારી ઓરડીમાં બેઠો બેઠો કંઈક નકશો દોરતો હતો. ટેબલ પર નમીને હું કામમાં પરોવાયેલો હતો એટલામાં ઓરડીનું દ્વાર હડસેલાયું અને એક અવાજ સાથે ખુલી ગયું. આભમાં ઝબકારા સાથે જેમ વિદ્યુલ્લેખા ઝબકી ઉઠે તેમ કિશોરીની ગૌરવ પૂર્ણ પ્રતિમા મેં ઉંબરા ઉપર જોઈ.

કહું છું કે તું મને ચહા કરી આપ.

"ક્યારની આવી છું?"

"હમણાંજ આવી. લક્ષ્મી માસી કૈંક બહાર ગયાં છે એટલે સીધી ઉપરજ આવી. તું તારાં કાગળીઆં નાંખી દઇ મને ચહા કરી આપ."

હવે હું બીજી વાર પુછવા ન રહ્યો. એકદમ ઉઠીને નીચે ગયો. કિશોરી મારા ટેબલ પાસે જઇ કાગળો ફેંદવા લાગી. ટેબલના ખાનામાંથી વાંસળી કાઢી ધીમેધીમે વગાડવા માંડી. મારી વાંસળી મને ઘણી પ્રિય હતી. મેં એકદમ નીચેથી કિશોરીને હાંક મારી વાંસળી મુકી દેવા કહ્યું. એટલે તે વાંસળી લઇ નીચે આવી અને વધારે જોરથી વગાડવા લાગી.

"તું એ મુકે છે કે નહીં? નહીં તો હું ઝુંટવી લઇશ." મેં પાણીમાં સાકર નાંખતાં કહ્યું.

"તું એની જોડે પરણ્યો છે?" કહી તેણે તો વગાડવું ચાલુજ રાખ્યું.

"કિશોરી! ના મુકે તો તારા કાનના સમ છે."

"અલ્યા! સમ ખાધે કોઇ મરતું હશે કે? તું તારી મેળે ચહા તરફ જોયા કર. જો તે ઉભરાઇ ચાલી."

"કે નથી ઉભરાતી એ વાંસળી મુકી દે મારી વાંસળીને અડકવાનો શો અધિકાર?"

આ પ્રમાણે ગાડી બે ત્રણ વાર પાછળ અને આગળ ધકેલી આમ કોણ જાણે ક્યાં સુધી કરત પણ એવામાં પાછળથી લોકોનું ટોળું દોડતું આવી પહોંચ્યું ને ચોરો આગળ નાઠો.

લોકો તે ઘવાએલા યુવાનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા અને કોઈ ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યું ને કોઈ કંઈક ઉપચાર કરવા મંડી અને આઘાતથી ધ્રુજતી હતી. તેના પણ હોશકોશ ઉડી ગયા હતા તે પેલા યુવાનની પાસેજ ઉભી હતી અને તેના શરીરમાંથી વહેતું લોહી અટકાવવા પ્રયત્નો કરતી હતી. એવામાં ડોક્ટર આવ્યા અને તે યુવાનના પાટા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ડોક્ટરે જણાવી દીધું કે તે યુવાનનો જમણો હાથ ભાગી ગયો હતો અને તેની એક આંખ



' સુરેશ, મારે ચ્હા પીવી છે '

ત્યાં નજદીકમાંજ તે યુવાનનું ઘર હતું. તેમાં તેની અપંગ માતા હતી તે આ સમાચાર જાણી ભીંતને ટેકણીકની એટલે આવીને કલ્પાંત કરવા લાગી. લોકોએ તેને સમજાવીને શાંત પાડી. એટલું જણાએ તે યુવાનને ઉંચકી તેના ઘરમાં સુવાડ્યો. કિશોરી જો કે હંમેશ સ્વસ્થ રહી શકતી હતી તેં પણ અત્યારે ભાન ભૂલી ગઈ હતી. દાસીને કાને તે વાત જતાંજ તેણે ઠુકો મુક્યો.

ધીમેધીમે બધા વેરાઈ ગયા ફક્ત ડોક્ટર, તેમનો એક ભત્રીજો અને કિશોરી એટલા જણાજ ત્યાં રહ્યા.

કિશોરીએ દાસીને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું, અને મોડી રાત્રે મારે ઘેરે આવી

મને તમામ હકીકત જણાવી, અને મને જોડે લઇ પોતાને ઘેર ગઇ. તેને ઘેર મુકી પાછો ફરતો હતો ત્યારે મને પેલા યુવક માટે ઘણા પ્રકારની સૂચનાઓ તેણે કરી.

હું પાછો ફરતાં તે યુવક–રવીંદ્રને ઘેર ગયો. ડોસીમાને દીલાસો આપ્યો અને રાત્રે ત્યાંજ રહ્યો. સવારે રવીંદ્રને ભાન આવ્યું ત્યારે તેને બધા પ્રસંગો યાદ આવ્યા.

દરિદ્રાવસ્થામાં આવો મંદવાડ આવ્યો તેથી દવાદારનું ખર્ચ થાય, અને તે ઉપરાંત પોતે જે કૈં કમાઇ લાવતો હતો તે કમાઇ પણ બંધ થાય, એમ એવડી વિટંબનામાં તે પોતાના જખમનું દુઃખ ભુલી ગયો.

થોડી વારે કિશોરી ત્યાં આવી પહોંચી. પોતાની સાથે તે કેટલાંક ફળફળાદિ લેતી આવી હતી. તેણે આવીને ડોસી સમક્ષ સોએક રુપીઆ ધર્યા અને ડોસીની ઘણીએ નામરજી છતાં તેણે તેને રુપીઆ ઘણો આગ્રહ કરીને આપ્યા.

ઘણાઘણા ઉપચાર કરવા છતાં રવીંદ્રની એક આંખ અને જમણો હાથ સાજાં થયાં નહીં. તે એ અંગે અપગ થયો.

આમ દિવસ પર દિવસ ચાલ્યા ગયા અને રવીંદ્ર કિશોરીના આભાર નીચે વધારે ને વધારે દબાતો ચાલ્યો. દિવસમાં કલાકોના કલાકો સુધી કિશોરી તેની બાજુમાં બેસી તેની સેવા કરતી. તેને કૈંક વાંચી સંભળાવી આનંદ પમાડતી, કૈંક ગાતી–કૈંક વાતો કહેતી. આમ તેને દરકોઇ પ્રકારે રીઝવવા યત્ન કરતી છતાં પણ તેને તો એમજ લાગતું કે પોતાને માટે તેની જીંદગી બરબાદ થઇ ગએલી હોવાથી તેના અને તેની ડોસીના ઋણમાંથી ને કદી છુટવાનીજ ન હતી.

૩

આ બધો વખત કાંત પોતાના નવા માસિક 'સમાજ' બાબત કેટલીક વ્યવસ્થા કરવા મુંબાઇ ગયો હતો.

મારો અને કિશોરીનો સંબંધ જોકે વધારે જુનો હતો છતાં પણ કાંત અને કિશોરી વચ્ચે જેવો સંબંધ હતો તેવો તે ન હતો. તે બન્નેના હૃદયમાં એકબીજાનાં દર્શનથી અને વિચારથી જે ઊર્મિઓ પ્રગટતી તેવી અમારી બે વચ્ચે પ્રગટતી નહીં. મારે બેન નહોતી તો તેને ભાઇ નહોતો. અને પછી નૈસર્ગિક મૈત્રી અને બંધુતાનો ઉદ્ભવ થયો. પરિણામે બંનેનાં હૃદય નિર્દોષ સાંકળે જકડાયાં અને એક બીજાના હિતથી આનંદ પામવાનું અમારાં હૃદયો શીખ્યાં. આમ મનેમન એકતાની ગાંઠે ગંઠાઇ ગયાં.

પણ કાંત અને કિશોરીના આત્માઓ તો એકજ પિપ્પલવૃક્ષ પર બેસી એકજ ફળનો આસ્વાદ લેતાં. એક તે ફળ ચાખતું ત્યારે બીજું તેનો આસ્વાદ લેતું.

કાંતના પિતા અઢળક ધન મુકી ગયા હતા. તે બાળપણથીજ સાહિત્ય અને કળાની સેવામાં જીવન ગાળવા માંગતો હતો. અને પૈસાનું જોર હોવાથી તેને કોઇ પણ જાતની મુંઝવણ નડે તેમ નહોતું. વળી તેની કિશોરી પણ એક ધનવાન માતાની એકની એક પુત્રી હતી એટલે તેને ત્યાં ધનની રેલમછેલ હતી.

અને યૌવન ને રૂપની લક્ષ્મી સંગોવડી કિશોરીએ તેને હૃદયદાન કર્યું હતું. એક ઝુપડીમાં પણ જે ધનથી લખપતિના વૈભવો મળી શકે તે તેણે મહાલયમાં એકબીજાં મેળવ્યું હતું. સાંસારિક લાલસાઓ માટે હવે તેને બીલકુલ મુંઝવણ ન હતી. અને આત્માએ આત્માનું સંધાન થએલુંજ હતું. તે કડીઓ બંધ અભેદ્ય હતી. તે

આત્મલગ્નની અમરતા અનંતતામાંએ સામની યુગયુગના કાળભેદ અને સ્થળસ્થળના દિશાભેદ તે સ્નેહની મત્તામાં લય પામેલા જણાતા. માત્ર એકજ તેનાં આત્માની અભિલાષા હતી — લૌકિક લગ્ન જેમ બને તેમ જલદી કરી નાખી કિશોરીના સ્થાનને પોતાની ગોદમાં રાખી સંભારવાનો શરુ કરી દેવી.

કાંતની સાહિત્યપ્રીતિ કિશોરીમાં પણ ઉતરી હતી અને તે પણ સાહિત્ય અને કળાની ઉપાસક બની હતી તેણેજ કાંતને 'સમાજ' કાઢવા પ્રેર્યો હતો. તેણે પોતાની ચિત્રકળા પણ ધીમેધીમે ઘણી ખીલવી હતી, અને સમાજના બીજા કે ત્રીજા અંકમાં તે પોતાનાં ચિત્રો આપી શકશે એમ તે માનતી.

કાંત બહારગામ ગયેલો ના હોય ત્યારે તો કિશોરી લગભગ આખો દિવસ તેને સાથે રહેતી. કાંતની વૃદ્ધ માતાએ તેના સ્વભાવ અને સરળતા પર મોહ પામી તેને પુત્રવધૂ બનાવવાનું નક્કી કર્યું હતુ. કિશોરીની માતા પણ કાંત જોડેનો સંબંધ ઇષ્ટ માનતી તથા કિશોરી કાંતના સહવાસમાં વારંવાર આવે તેનો તેને બીલકુલ વાંધો ન હતો. આ સબંધ સર્વને ઇષ્ટ હતો એટલે આત્મલગ્ન સફળ થવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન આવે તેમ ન હતું.

સુખના અસ્ખલિત સમુદ્ર પર બન્નેની જીવનનૌકાઓ રમતી હતી. બન્નેના માર્ગ એક હતા પણ બન્ને વચ્ચે કંઇક અંતર હતું. એ અંતર કાપી નાંખવા માટે કાંત આતુર હતો પણ કિશોરી હજી તેવા બંધનમાં જકડાવા તત્પર ન હતી.

તેને એમ હતું કે જ્યાં સુધી તે અને કાંત પુરેપુરી સ્વતંત્રતા અનુભવે છે ત્યાં સુધી લૌકિક લગ્ન જેવા કોઇ પણ બંધનની આવશ્યકતા ન હતી. તેને મન સ્નેહની તૃપ્તિ એજ લગ્ન હતું. અને તે તે સંપૂર્ણ રીતે અનુભવતી. આથી કાંતનો આગ્રહ છતાં પણ તે લગ્ન કરવા નાજ પાડયા કરતી. છેવટ જ્યારે કાંતે વધુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે છ માસ સુધી વિચાર કરવાની મુદત માગી. આ અરસામાં રવીંદ્રવાળો અકસ્માત્ બન્યો.

રવીંદ્રવાળા બનાવ પછી કિશોરીનો ઘણો ખરો વખત રવીંદ્રની તહેનાતમાં જતો. છતાં તે રાત્રે મોડે સુધી પોતાની ઓરડીના દ્વાર બંધ કરી માસિક માટે લેખો લખતી અને પોતાના ચિત્રના અભ્યાસમાં પણ આગળ વધવા પ્રયત્નો કરતી.

કાંતનો વિયોગ તેને બહુ સાલતો પણ એવામાં આ અકસ્માત્ બન્યો, તેથી તેનો સમય બહુ ઝડપથી વહી જવા લાગ્યો. હવે તો તે અને પણ બહુ વાર મળી શકતી નહીં. છતાં અવારનવાર આટો મારી જતી. મારી માતાને જરાક પગચંપી મારી પાસે આવતી. મને પણ થોડો આરામ અને ઘણો આનંદ આપી વીદાય થતી.

૪

એક સાંજે રવીંદ્રની માતા અંદરના ઓરડામાં બેસી કંઇક ભજન ગાતી હતી, તે વખતે બહારના ઓરડામાં રવીંદ્ર પડયો હતો. પાસે દીપકના પ્રકાશમાં કિશોરી એક રુમાલ ગુંથતી બેઠી હતી. રવીંદ્ર કંઇક વિહ્વળભરી દૃષ્ટિથી કિશોરી તરફ જોઇ રહ્યો હતો અને ધીમેધીમે તેણે પોતાના દુ:ખપૂર્ણ ભૂતકાળની વાત છેડી.

તેના પિતાએ દુર્વ્યસન અને સંપરવાડામાં લાખો રૂપીઆની મીલકતનું પાણી કરી કેવા સંજોગો વચ્ચે નાદારી નોંધાવી, તેની માતાએ સાસરાના વૈભવોનો લેશ પણ ગર્વ રાખ્યા વિના ગરીબીમાં પોતાના પીઅરના તે શાન

અને પવિત્ર જીવનને ફરી અમલમાં મુકી ઢોરઢાંખર વસાવી તેમની સેવા કરી અને ધંધીએ જાતમહેનતથી તેણે અને તેની પુત્રીએ ઉપજ કરવાના કેવાકેવા પ્રયત્નો કર્યા તેનું તેણે વર્ણન કર્યું. પોતાથી એક મોટો તથા એક નાનો ભાઇ તથા નિરઘમી પિતા, માતા અને વિધવા બહેન એમ ૭ કુટુંબી-ઓનું ગુજરાન ચલાવવા સાહ્યબીમાં ઉછરેલાં તે માદીકરીએ કેવાંકવાં અસહ્ય સંકટો વેઠ્યાં અને પોતે ત્રણ ભાઇઓને કેળવણી આપવાની ઇચ્છાથી તેઓએ તે સંકટોને પણ સુખની માફક કેવી રીતે વધાવી લીધાં તેનું તેણે હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું.

અને પછી ઇશ્વરનો કોપ તેમના કુટુંબ પર ઉતરી આવ્યો. રવીંદ્રથી બે વર્ષે મોટો ભાઇ આઠજ દહાડાના તાવનો ભોગ થઇ ઉગતા ઉગતામાં કરમાઇ ગયો. તેના મરણ પછી એકાદ માસમાં કોલેરાનો ભોગ થઇ તેનો પિતા અને બીજો ભાઇ મરણ પામ્યા ત્યારે તેનું કુટુંબ કેવી ભયંકર આફતથી ઘવાઇ રહ્યું હતુ, તેઓએ કેટલાકેટલા અપવાસો કરી રડીરડીને ગમગીન દહાડાઓ પસાર કર્યા હતા, તેનું તેણે હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું. તે વર્ણન કરતાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી.

પિતા અને ભાઇઓના મરણ પછી તેની માતા અને બહેન તેના સુખ માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યાં હતાં. અને તેની બહેને તો જીવનની દરેક પળ ભાઇનાજ હિતના વિચાર-માં ગાળી હતી. બે વર્ષ લગી ઠેક સુખમાં દિવસો ગયા. તેવામાં જગતમાં તેને સર્વથી પ્રિય એવી બહેન પણ વીદાય થઇ.

દીકરીના મરણનો આઘાત માતાને ઘણોજ લાગ્યો હતો. આગલા દુઃખોમાં રહેલી હીંમત હવે ભાંગી ગઇ હતી; તેનું જોમ હવે ઘટી જવા લાગ્યું હતું; તેનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો. હવે તે ફક્ત રવીંદ્રને ખાતરજ પોતાનું જીવન નભાવી રાખવા ઇચ્છતી, તેને ખાતરજ દુઃખો અને વિઘ્નો વેઠીને પણ સંતોષ-થી દહાડા કાઢતી.

આમ થોડાં વર્ષ ચાલ્યું એવામાં એક દિવસે દુધ દહોતી વખતે એક ભેંસ તોફાને ચઢી અને તેની માતાનો એક પગ છુંદી નાંખ્યો અને તેને અપંગ બનાવી. તે પછી તેને લાંબા કાળનો ખાટલો સેવવો પડ્યો અને તે વખતે રવીંદ્રે જાતે ઢોરોની બરદાસ કરવા માંડી, પણ તેથી તેના અભ્યાસમાં ખલેલ પડવા માંડી અને તેનાથી બરોબર બરદાસ રાખી શકાઇ નહીં તેથી છેવટ તેમના ગુજરાનના સાધનરૂપ ઢોરોને પણ વેચી નાખવાં પડયાં. અને તેમની હાડમારી વધવા માંડી.

તેની માતા તેને વારંવાર લગ્ન કરવા કહેતી. તેમ જો કરે તો ફરીથી ઢોરઢાંખર વસાવાય અને તેનો અભ્યાસ નિર્વિઘ્ને ચાલુ રાખી શકાય, તથા તેની માતાને વૃદ્ધ અને અપંગ અવસ્થામાં ઘરકામમાંથી રાહત મળે. રવીંદ્ર પણ એવાજ મતનો હતો. પણ તેના પિતાએ નાદાર થઇ પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી હતી. તે ઉપરાંત તેમનું કુળ પણ નીચું હતું. તે છતાં પણ જો તેની પાસે નાણાંની કોથળી હાલવવાનું સાધન હોત તો કુળ કે પ્રતિષ્ઠાની કોઇ પરવા કરતજ નહીં.

નાણાંની અનહદ તંગીને લીધે તેણે અભ્યાસ પડતો મુકી નોકરી લીધી. તે નોકરી-માં તેને મહેનતના પ્રમાણમાં ઠીક પગાર મળતો હતો. જો કે તે કંઇ બચાવી શકતો નહીં છતાં પણ તે બંનેનો નિર્વાહ સારી રીતે ચલી શકતો, છતાં તેની અપંગ માતાને માથેથી

નથી કે જેથી હું મારી આશા પુરી કરી શકું.

વળી બ્હેન, તે દિવસના બનાવ પછી તમારા સહવાસમાં હું આવ્યો, અને ત્યારથી મારા હૃદયને નવું જોમ મળ્યુ છે. મારા હૃદયમાં કૈંક નવા ભાવો જાગ્યા છે. મેં તમારા ગુણો પારખ્યા છે. તમારી નિઃસ્વાર્થતા અને કૃતજ્ઞતાનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી ગયો છે. હું તમારા એ ગુણોનો દુરુપયોગ કરવા નથી માંગતો પણ એક માણસ તરીકેના હક્કથીજ, એક માણસના હૃદયમાં જે પવિત્ર લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેની પવિત્રતાની મર્યાદામાં રહીનેજ, હુ તમારી પાસે તમારાં હાથની માગણી કરુ છું."

કિશોરી એકદમ ચમકી એકાએક જાણે ધરતીકંપ થયો હોય તેમ તેના હાથમાંથી રુમાલ પડી ગયો. તેની આખમાં તેજ ભભુકી રહ્યું. તેના મુખ પર લાલાશ છવાઇ ગઇ. 'રવીંદ્ર' તે એટલુજ બોલી શકી. તે એકદમ ઉભી થઇ ગઇ ને કૈં પણ બોલ્યા વિના તે જ્વાળા વર્ષાવતી રવીંદ્ર તરફ જોઇ રહી. રવીંદ્ર બોલ્યો ",કિશોરી, આમ એકાએક તમે ક્રોધ ના કરો. હું તમારી ભલમનસાઇનો ગેરઉપયોગ કરવા નથી માંગતો. મેં કરેલા તમારા પરના નજીવા ઉપકારનું ફળ મેળવવા ખાતર આ નથી કહેતો. મારા સુખને માટે એજ રસ્તો મને ઠીક લાગ્યો છે અને તેથીજ હું તમને તે કહું છું. મારા હૃદયમાં જે ભાવો ઉત્પન્ન થયા છે, અને જેમાં મને સંપૂર્ણ પવિત્રતા હોવાનો ભરોસો છે, તેજ હું તમને કહું છુ મારી વાતમાં કેટલું વજુદ છે તે તમે શાંતિથી વિચારજો, અને પછી જો મારો કૈં પણ અપરાધ થયો હોય એમ તમને લાગે, તો તમે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેશો તે હું કરીશ."

કિશોરી કૈં પણ બોલ્યા વિના ક્રોધ અને આવેશથી કંપતી ત્યાંથી જતી રહી.

૫

આજ ત્રણ દિવસ થયાં કિશોરી મને મળવા આવી નહોતી. એક દિવસ હું કામમાં હતો અને બે દહાડા હું માંદો હતો તેથી તેની તપાસ કરવા જઇ શક્યો નહોતો.

તેને બંગલે જઇ ખબર કાઢતાં માલુમ પડ્યું કે તે પણ માંદી હતી. તેને શું થયું છે તેની તેની માતાને પણ ખબર પડતી નહોતી. તેના કહેવા પરથી જણાયું કે તે હરતી, ફરતી અને બીજું બધું જાનેજ કરતી પણ આખો દહાડો ગમગીન જણાતી. પહેલાં જેવું ખાતીપીતી નહીં. એકજ દહાડામાં તે અશક્ત થએલી જણાતી. તેની આંખો લાલ રહેતી. તેનું માથું દુખતુ કે નહીં તે તે કહેતી નહીં અને ડોકટરની દવા પણ પીતી નહીં. બારણું વાસી સુનમુન જેવી બેસી રહેતી. કામ જેટલીજ વાતો કરતી. તેને જે જોઇએ તે આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ તે તો બધાની નાજ પાડતી. તે પહેલાં જેવું હસતી કે ગાતી નહીં. નહોતી કે ભરતી કે ચીતરતી; છતાં તે તો કહેતી કે તેને કૈં પણ થયુ નહોતું.

આ બધું મેં તેની માતા પાસેથી જાણી લીધું. હું તો વિચારમાં પડી ગયો. મેં તેની ઓરડીનાં બંધ બારણાંની ફાટમાંથી જોયું તો તે કૈંક કાગળો ફેંદતી હતી. તેના મુખ પર ગ્લાનિની ઉંડી છાપ મારા જેવા સહવાસીના હૃદયના ઉંડાણમાં ભયંકર ચીરાડો પાડે. એ વાસ્તવિક હતું. મેં તેને આવી વિચારમગ્ન ગમગીન હાલતમાં કદી પણ જોઇ ન હતી..

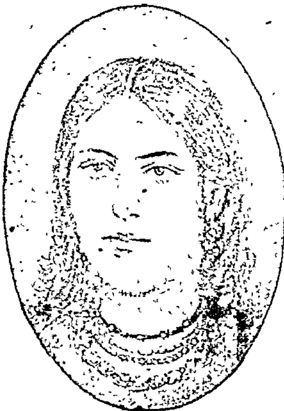
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૧]

હાફીઝની કાવ્ય પ્રસાદી

અનુવાદક:

શા. સાદીક

[ફારસી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ હાફીઝ શીરાઝીને ફારસી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યમાં માનનીય સ્થાન છે. તેમની કેટલીક સુંદર રુબાઈઓમાંથી અત્રે એક સરસ રુબાઈ રજુ કરવામાં આવે છે. —ઉપતંત્રી.]



રુબાઈ

જુઝ નક્શે તો દર નઝર નમાયદ માગ,
જુઝ કૂએ તો રહગુઝર નમાયદ માગ;
ખૂશ આમદ ખ્વાબ બજુમ્લા દર દિદહ;
હક્કા કે બચિશ્મ દર નમાયદ મા।

ભાવાર્થ:

મારી દૃષ્ટિમાં તારા રૂપ શીવાય કંઈએ દેખાતું નથી; તારી ગલી શીવાય બીજો માર્ગ મને જડતો નથી; સ્વપ્ન તો સૌને સારાં લાગે છે; (પણ) ઈશ્વરના સોગન કે તે પણ (સ્વપ્ન) મારી આંખોમાં આવતું નથી.



રાજપુતાણી*

લેખક:

રા. ધૂમકેતુ

ચિત્રકાર:

રા. ચાચા

[આની આજ વાર્તા 'મુંબાઈ સમાચાર' ના ૧૯૭૮–૭૯ ના દીવાળી અંકમાં રા. દાઉદ મહમદે કંઈક ભાષાંતરરૂપે છપાઈ હતી અને 'નવચેતન'ના નવા અંકમાં પણ તેની તેજ વાર્તા ફરી છપાએલી દેખાય છે. 'નવચેતન'નો છપેલો અંક બહાર પડ્યો ત્યારે આ વાર્તાના ફૉર્મ છપાતાં હતાં. સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પણ રા. 'ધૂમકેતુ'ની કૃતિનું સ્થાન વધારે ઊંચું છે, તેથી બંનેનું મૂળ એકજ હોવા છતાં આ વાર્તા પ્રસિદ્ધ કરવાનું અમને યોગ્ય લાગે છે.—ઉપતંત્રી, ગુજરાત.]

કેસરગઢની પાસે વાંકું જળ વહ્યું આવી રહ્યું છે અને એક તરફ ડુંગરાઓની પરંપરા ચાલી જાય છે. કેસરગઢથી થોડે દૂર રામપુરા છે. આ બંને ગામના નાના જાગીરદારો વચ્ચે વંશપરંપરાથી વેર ચાલ્યું આવ્યું હતું. જ્યારેજ્યારે જાગીરદાર મરવા પડે ત્યારે પોતાના છોકરાને પ્રતિજ્ઞા લેવરાવે કે રામપુરા સાથે કહ્યડતું વેર હું ચાલુ રાખીશ. આ પ્રમાણે ત્રણ પેઢી પસાર થઈ ગઈ હતી અને અત્યારે ચોથી પેઢીમાં પણ એજ વેરનાં બીજ એમને એમ સાજાં પડ્યાં હતાં.

કેસરગઢના જાગીરદાર—સરદાર કલ્યાણસિંહને પુત્ર ન હતો પણ તેની પુત્રી સજ્જનકુંવર પુત્રની ખોટ ન જણાવા દે તેવી હતી. કેસરગઢના જંગલોમાં સજ્જનકુંવર—પોતાના પિતા સાથે વારંવાર શીકાર કરવા જતી.

* આ વાર્તાનું વસ્તુ—The Or
માંથી લેવામાં આવ્યું છે. વસ્તુને નક
નથી પરંતુ અસર તો સારી રીતે ર
'રાજપુતાણી'ના દોરેલા ચિત્ર પરથી દ

છેટેથી કદાચ એના કાળીનાગ જેવા ચોટલાની એકાદ લટ છુટી દેખાય તો ભલે, બાકી તે ઘોડા પર એવી અચ્છી સ્વારી કરતી, અને તેનો વેષ પણ એવો આબેહુબ પુરુષ જેવો હતો કે કોઇ તેને સ્ત્રી ધારે જ નહીં.

તે અસલ રાજપુતાણી હતી. એની અણીઆળી આંખમાં જાણે કસ્તુરી ભેળવીને કાજળ પુર્યું હોય, તેવી નૈસર્ગિક મોહક રેખા હતી. પ્રફુલ્લ ચહેરા પર એટલી વીરશ્રી હતી કે પુરુષને તેની પાસે ઉભા રહેતાં નાનમ લાગે. જ્યારે તે ઘોડા પર બેસીને કેસરગઢમાંથી બહાર નીકળતી, ત્યારે જાણે લડાઇની અધિષ્ઠાત્રી પોતે આવેલ છે એટલુ ગૌરવ એના અંગેઅંગમાંથી ફાટી નીકળતું; અને આટલુ છતાં કોમળતા એની રગેરગમાં ભરી હતી.

એના કંઠમાં સ્ત્રીને સહજ મૃદુભાવો ભર્યાં હતા અને જ્યારે એના ચહેરા પરથી ગૌરવ સરી જતું, ત્યારે જાણે અઢાર વર્ષની કોમળ નવવધૂ, પોતાનો ઘુંઘટ ખોલીને મંદમંદ હસી રહી છે એમ લાગે. માધુર્ય અને વીરશ્રીનો ક્યાંક જ વિરલ મેળાપ કુદરત કરે છે, તેવો મેળાપ આ રાજપુતાણીના ચહેરામાં હતો— કેસરગઢની ઘણી સ્ત્રીઓ એને વારવાર નીરખ્યા કરતી, ને તે પુરુષ નથી એમ જાણવા છતાં, "રડયું. આ સંજુબા આને જુએ છે, ત્યારે જાણે કાળજું વીંધી નાખશે એમ લાગે છે!" એવું બોલ્યા વિના રહી શકતી નહીં. એ વાક્યમાં ખરી રીતે તો સ્ત્રીહૃદયનું તત્વજ્ઞાન ભર્યું છે. સ્ત્રીઓને એકલા માધુર્યમાં આનંદ આવતો નથી. એકલી શૂરવીરતા પણ તેમને ફાવતી નથી. આ બંનેનો મેળ હોય એવા પુરુષત્વભર્યા માધુર્યમાં સ્ત્રીઓને આનંદ અને આશ્રય બંને મળી રહે છે.

સંજુબા કલ્યાણસિંહ સાથે ઘણી વખત કેસરગઢના જંગલોમાં શીકાર કરવા જતી એની તલવારનો ઘા અચુક હતો એ સિદ્ધ થઇ ચુક્યુ હતું.

એક દિવસ આ પ્રમાણે સંજુ પોતાના પિતા સાથે શીકાર ખેલતી હતી. ચારે તરફ જંગલોમા, ખખડધજ ઝાડો ટોકીઆં કરી ઉભાં હતાં. ને ભયંકર વોંકળાઓ શબ્દ કરી-કરી દોડવા જતા હતા. આખું જંગલ બોલતું હોય, એવો અવાજ થઇ રહ્યો હતો; ને સામે કાંઠે મોટીમોટી બો ને બખોલો, મનુષ્યને ગળી જાય તેવા કોતરો ને તેની પેલી મેર જોતાં છાતી ફાટી જાય તેવા ભયંકર બોડ ખડકોની પરંપરા આવી રહી હતી.

સંજુ અહીં પોતાનો શીકાર શોધતી ફરતી હતી. કલ્યાણસિંહ ઘણે દૂર—પાછળ ઘુમતો હતો.. એક જગ્યાએથી તે પસાર થઇ કે તરતજ ઘરરર અવાજની સાથે એક વાઘ તેના પર કુદી પડયો. હમેશના પરિચયથી આ જંગલી પ્રાણીઓ પણ સંજુને ઓળખતાં થઇ ગયાં હતાં; અને એ નીકળે ત્યારે પ્રથમ હલ્લો કરવામાંજ ફાયદો છે એ સૌ અંદર-અંદર સભા ભર્યા વિનાજ સમજી ગયાં હતાં. વાઘ પ્રચંડ હતો; અને તેનો હુમલો પણ વેગભર્યો હતો. રાજપુતાણીની ઘોડીને તે વળગી પડયો હતો, પણ સંજુના મોં પર ગભરાટ કે ઉતાવળને બદલે રણકુશળ યોદ્ધાના જેવી ચપળતા અને સમયસૂચકતા હતાં; તેણે પોતાનું માથું જરા ઉંચું કર્યું; કપાળ પર આવતી એક બે લટ પાછી સરી પડી; ને તેણે તરતજ પોતાની પાસેનું સોનેરી ખંજર છેક મુઠ સુધી વાઘના પેટમાં ખોસી દીધું. આ હુમલાથી વાઘનો જંગલી સ્વભાવ વધતા જેવું ભયંકર રૂપ ધરી, ઘોડીને છોડી, રાજપુતાણી



ગુજરાત] [કાર્તિક ૧૯૮૧

કુંવરની અભિનવા

રાજપુતાણી— —પૃષ્ઠ ૧૪

જોયાં હતાં; તેણે સંજુ સામે જોયું ત્યારે તે નીચા નેણે તેની સામે ઉભી રહી હતી અને પારો બાધતાં-ઉખેડતાં કોમળ હાથ પર ગરોડે એક વખત પ્રેમભર્યો હાથ મુક્યો ત્યારે પણ સંજુ માત્ર મીઠું હસીને પોતાનું મો છુપાવી ગઇ હતી.

પ્રેમની ભાષા તો હમેશાં અર્ધવ્યક્તજ રહી છે, પણ સાગર આજે છેલ્લી રાત્રે વિચાર કરતો હતો કે સંજુને મળવું કે નહીં. તેનો ઓરડો તો એક પરસાળ ઓળંગો એટલે સામેજ હતો. સંજુ અને તેની દાસી એજ જર્ણા ઓરડામાં હશે. અને સંજુની દાસી તો સંજુના ભાવ પ્રમાણેજ કામ કરવાની. એના હૃદયમાં ગડમથલ જામી હતી, હજી બંનેએ નીશાનીમાંજ પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો અને આજે ભાષાને વચ્ચે લાવવી હતી.

* * *

રાત્રિના દસ થયા હશે. કલ્યાણસિંહ હજી પોતાના મંડળમાં બેસીને તડાકા મારતો હતો. તેની મેડીમાં ઉપલે માળે સાગર આમથી તેમ ફરી રહ્યો હતો. આકાશ નિર્મળ હતું, અને અનેક તારા ડોકીઆં કરીને દુનીઆનો પ્રેમ જોતા હતા

અચાનક સીતારનો મધુર સ્વર સંભળાયો. સાગરના હૃદયમાં જેમ ઉછાળા ચઢે તેમ રજપુતના હૃદયમાં તરંગો ચડવા લાગ્યા. તલવાર ધારણ કરનાર હાથની આંગળીઓ પર સ્વરનો સ્પર્શ થવા લાગ્યો.

અ'હ ! આ કોણ ? સજ્જન !–તે મનમાંજ બોલ્યો.

સીતારના સ્વરની સાથે સજ્જનનો સ્વર એકાકાર બની ગયો હતો. આ ગાનારી તલવાર પકડી શકે છે એમ કહેવાની હીંમત ન થાય. એકલું સ્રીનું માધુર્યજ રેડાઇ રહ્યું હતું. કેટકેટલા વિરોધી ભાવોને સાચવનાર એકજ હૃદય ! ..કદાચ વીરત્વની વ્યાખ્યાજ એ હોય કે અનેક વિરોધી સત્વોનું સુંદર મીલન.

રણકાર કરતો સીતાર બંધ પડ્યો ત્યારે સાગર ઓસરી ઓળંગી ગયો હતો. ને સજ્જન-ના ઓરડાની પાસે ઉભો હતો. વાઘને એક ઝપાટે બે કટકા કરી નાખનાર રાજપુત એ ઉબરો ઓળંગતા પહેલાં વિચાર કરવા થંભ્યો હતો.

સજ્જનની દાસી કામ માટે બહાર નીકળી સાગર એક તરફ છુપાઇ ગયો. અજ-વાળામાંથી આવનાર એકદમ અંધારામાં કંઈ ન જોઇ શકે તે ન્યાયે, રાજપુતને તેણે જોયો નહીં. સાગર ધીમેથી અંદર ગયો. સંજુબા તેના પલંગ પર બેઠી હતી: ને તેનું માધુર્ય–શુક્રના તારા જેવું–એકલું નિર્મળ અને સુંદર શોભી રહ્યું હતું. મનુષ્ય જે શરાબ પીને મસ્ત બને છે તેવા શરાબનો રંગ તેના હાથ પગની પાની પર હતો; મોટી નિર્મળ આંખમાં, અત્યારે વીરત્વની માત્ર છાયા હતી અને તેને બદલે રગેરગમાંથી ફુટી નીકળતા યૌવનનું આસ્માની તેજ ખીલી રહ્યું હતું. જ્યાં નજર કરો ત્યાં આંખ ઠરી જાય એટલું અમી અંગેઅંગમાં ભર્યું હતું. સુંદર સેંથો પાડેલા વાલ પર અને બાજુ મોતીની માળા લટકી રહી હતી અને તેની સુંદર ધાટીલી લાંબી નાકની દાંડી, અત્યારે તો નિશ્ચિત સ્વભાવ દર્શાવવાને બદલે, આત્માના ઉંડાણમાંથી આવતો પ્રેમનો નશો બતાવવાનું કામ કરતી હતી. કમળના ફુલમાંથી નીકળતી મંદ સુગંધ તેના શરીરની આસપાસ ફેલાઇ

રહી હતી. મનુષ્ય, એક લાખ રૂપીઆનું એક મોતી ઓગાળીને, એની પાસે ગુલાબ શરાબની પ્યાલી ધરે, અને ત્યારે પણ તેને લાગે કે, આ તાજા ગુલાબના જેવા હોઠથી એ શરાબ પવિત્ર બને છે અને તેની કીંમત વધે છે ચારિત્ર્ય કુદરત એક પણ ડાઘ વિનાનું એક શરીર સાચવવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રયત્ન મંજુલાના શરીરમાં આબેહુબ નજરે થતો હતો તેનું સૌંદર્ય તેની આસપાસ સુગંધરૂપે ફેલાઈ રહ્યું હતું અને તેની તાજગીની ખુશબો સીતારના સ્વરની જેમ મનુષ્યના આત્માને એકદમ બીજી દુનીઆનો પ્રવાસી બનાવી દેતી હતી

સાગર ફરીવાર વળી ગયો મંજુ તેની સામે જોઈને મીઠું હસી

સાગર આગળ વધ્યો તેની પાસે બેઠો, અને મધુર અવાજથી - પણ જે બોલે છે તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી અને આનંદ સમજી ને બોલ્યો

"મારી 'સીતા' કહું કે?"

ધીમેથી ગુલાબની કળી ખીલે તેમ, મંજુના બે હોઠ જરાક જુદા પડ્યા

"તમે નહીં કહો તો બીજું કોણ કહેશે?"

સાગરે સીતાર પર હાથ મુક્યો. તેમાંથી એક તાર રણકો કરી જાગી ઉઠ્યો.

"તમારી સીતાર પણ આટલી સુંદર જાણે બોલે છે!"

ફરી-ફરી આના નવા શબ્દ સાંભળતા એ પુરુષહૃદયનો આનંદ છે. સીતારના સ્પષ્ટ શબ્દોને પણ ભાષ્ય છે, તો પ્રેમના ગૂઢ શબ્દો ભાષ્ય વિના કેમ સમજાય?

"સીતારને પણ ખબર છે કે મારી સ્વામિનીના જીવનમાળાનો હાથ આજે આવે છે. માટે બે પ્રકાશના શબ્દો બોલું સ્નેહ, શીલ,



ચ્હેરે   સમર્પ્યા હાથ મુક્યો

ક્ષમા અને વિનય—આ ચાર રત્નનો સમૂહ મંજુના ચહેરા પર—એક સાથે સાગરને દેખાયો

નીચે કલ્યાણબિંદુનો ઝરો નીચાણો વાગ્યો એક પક્ષી ચીચીઆટા કરતું ભાગી ગયું. ને દાસીના હાથમાંથી પડી ગયેલા

વાસણનો ખખડાટ થયો.

બંને સુંદર સ્વપ્ના જેવી પ્રેમની અવસ્થામાંથી જાગ્રત થયાં:–

"કાલે તો હું જઇશ. મને સંભારશો ખરાં?"

"તમને જીવનથી જોડ્યા પછી સંભારવાના ક્યાં રહ્યા?..."

"પણ તમે ઠગશો નહી કે?"

"રાજપુતનું વચન"–તેણે પોતાનો હાથ સજ્જુના કમળપત્ર જેવા હાથમાં મુક્યો. સંજુએ તેના પર આત્માના અક્ષર જેવું ચુંબન મુક્યું.

"મારી 'સીતા' કહેવાનો આનંદ..."

તેનું વાક્ય અધુરું રહ્યું. કલ્યાણસિંહનાં પગલાં સ્પષ્ટ સંભળાયાં.

"મારા રામ!...જાઓ. જુઓ આ એનાં પગલાં. તમે સામે મોંએ મારો હાથ માંગશો કે?"

"હા."

"અને એ ના પાડશે તો?"

"તો–તો–વળી પ્રેમને દેશ કે કાળનાં બંધન હોય? લ્યો હવે મળીએ ત્યારે." તેણે સંજુના કોમળ હાથને બે હાથમાં લીધો, ને તેની સામે એક આનંદની દૃષ્ટિ નાખી, ઉતાવળે પગલે પોતાના ઓરડામાં ગયો.

* * *

૩

થોડા દિવસો એ વાતને વીતી ગયા છે. જે ભેદથી પ્રેમની વાત નવીને નવી રહે છે, ને ભેદના પ્રભાવથી સજ્જન અને સાગરનાં હૃદય જુની વાતને હમેશાં નવી ધારી સંભારે છે.

કલ્યાણસિંહ એક ઢોલીઆ પર બેઠો છે, ને તેની સામે સજ્જન ઉભી છે. સાગરે, સજ્જનનો હાથ માગ્યો હતો અને કલ્યાસિંહે તિરસ્કારથી એ માંગણી પાછી ઠેલી છે. હજી પણ વાત નીકળે છે ત્યારે એ કહે છે કે, રાઠોડે મારું હડહડતું અપમાન કર્યું છે.

"જ્યારે એ માંદો હતો, ત્યારે અતિથી ધર્મને માન આપી, મેં તેને સાચવ્યો. તેને બદલો, સાગરે એ આપ્યો કે તેણે તને ફોસલાવી દીધી. એ માણસને સ્વીકારનાં મારી એકોતર પેઢી એની સામે પોકાર કરે છે. દીકરી, મારા ખાતર એનું નામ ભુલી જા. બાપ દીકરીની વચ્ચે અત્યારે સાગરનીજ વાત નીકળી હતી. અને કલ્યાણસિંહે સજ્જનને એ વાતજ ભુલી જવા કહ્યું."

"બાપુ! આ એકજ વાત એવી છે કે જેને ભુલવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ પાપ લાગે છે!"

"પાપ લાગે છે? રાજપુતનો પીત્તો ઉછળ્યો. પણ તેણે શાંતિ રાખી તેનો સ્વર વધારે મોટો બન્યો. આ મકાનના જડ પથ્થર પણ સાગરની સામે ખડા થાય તેમ છે; એને મારા સંબંધી તરીકે સ્વીકારું તેનાં કરતાં એક વાઘને સ્વીકારું તો મને ઓછી શરમ લાગે એ વાત ભુલી જા."

સજ્જને શાંતિથી જવાબ વાળ્યો:"પ્રાણદાન દેનારનો બદલો માત્ર પ્રેમદાનથીજ વાળો શકાય. ઉપકાર ન જાણવો એ પશુતા છે."

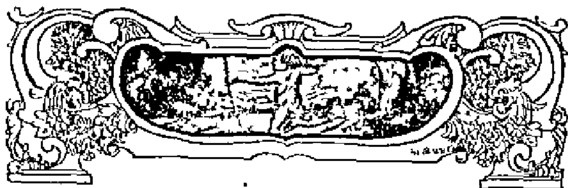
"તેં એને જીવિતદાન આપીને બદલો વાળી દીધો–માટે હવે તું એ વાત ભુલી જા."

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૭]



જુવાન] દાસીએ તેને સામેનો ઓરડો દેખાડ્યો [કાર્તિક ૧૯૮૧

—પૃષ્ઠ ૧૧૦



કંડુ આખ્યાન

લેખક

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ. એલએલ. બી. એડવોકેટ, પ્રમુખ સાહિત્ય સંસદ

વિવેચક

રા. ગોવર્ધનભાઈ પંડ્યા.

સભ્ય સાહિત્ય સંસદ

ટીકાકારની નોંધ.

જેમ બીજા ધર્મોના પવિત્ર ગ્રંથોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીના સર્જનના ઇતિહાસ મળી આવે છે તેમ આપણા ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. પણ આપણો ધર્મ સનાતન હોવાથી, અને આપણા ગ્રંથો ત્રિકાલજ્ઞ મહાપુરુષોએ રચેલા હોવાથી આપણે ત્યાં મળી આવતા ઇતિહાસ તો ખરા અને સત્ય જ એ નિર્વિવાદ છે. બધા ધર્મો માને છે કે સૃષ્ટિના આરંભે પુરુષ [illegible] પહેલવહેલો બન્યો. પણ ક્રિશ્ચાન પાદરીથી [illegible] એમ કે બીજા ધર્મગ્રંથોની માન્યતા [illegible] આપણા ગ્રંથોના આધારે [illegible] શ્રીમાન કંડુમુનિએ કરી બતાવેલ [illegible] એમ આપણા ઇતિહાસ કહે છે. એ ઇતિહાસ ટુંકામાં વિષ્ણુપુરાણના અંશ પહેલા અધ્યાય ૧૫ માંમાં મળી આવે છે.

એક દિવસ એક વિદ્વાનના [illegible] [illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક વિષ્ણુપુરાણની [illegible] [illegible] નામે કંડુ મુનિના આખ્યાનનો અને સ્ત્રીના સર્જનના [illegible] રીતે સમાવેલો [illegible] એ આખ્યાન આપણા ધર્મનું—બકે બધા ધર્મોનું—અને કેટલેક અંશે આપણા જમાનાનું સ્ત્રીઓ તરફનું દૃષ્ટિબિંદુ [illegible] રીતે રજુ કરે છે એ આખ્યાનનું [illegible] [illegible] [illegible] પ્રગટ કરવાની મન તલ હોશ [illegible] અને મ આ કાર્ય આરંભ્યું [illegible] કે એમાં કોઈ રહસ્ય [illegible] સમજાવવા [illegible] [illegible] છતાં કોઈ તેટલા મારા ને ગુણ તેટલા [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible], તો આ આખ્યાન એમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે "[illegible] અને [illegible]" બને [illegible] આપણા જમાનામાં [illegible] પિતા પુત્રી [illegible] [illegible] [illegible] સાહિત્ય [illegible] માનવું ઉચિત છે. એ [illegible] [illegible] સંસ્કૃત સાહિત્યના રચનારના સમયમાં હતો [illegible] ન હોય, કે હતો પિતા ને પુત્રી [illegible] બીજા સંબંધીઓ [illegible] સાહિત્યનાં [illegible] [illegible] તે વખતે થતી હોય, એમ આ આખ્યાન પરથી લાગે છે.

આ આખ્યાનમાં જે [illegible] [illegible] [illegible] મુકી છે તે કે તેમાંનો ઘણોખરો ભાગ પ્રચલિત ગ્રંથોમાં મળી આવે છે—[illegible] [illegible]—સંશોધક ને ટીકાકાર

મૈત્રેય ઉવાચ:

મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! સ્ત્રી કોણે સરજાવી અને એને સરજાવવાનો હેતુ શો? એ પુરુષને અધમ કેમ કરે છે, અને એને ત્યાગેથીજ કેમ મોક્ષ મળે છે? ૧

હે પરાશર! જીવનમાં ને ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન શું? બ્રહ્મચર્યથીજ તપની સિદ્ધિ કેમ? અને સ્ત્રીના ત્યાગથીજ તપની સિદ્ધિ છે તો સ્ત્રી પેદા કેમ થઇ? અને પેદા થઇ તો તેને અનધિકારી કેમ ગણી છે? ૨

હે વેદવિદોમા શ્રેષ્ઠ! સ્ત્રીઓના ત્યાગથીજ મોક્ષ મળે છે, એમ શ્રુતિ કહી ગઇ છે એમ અમે સાંભળ્યુ છે: તો એવા ત્યાગીઓમાં પહેલો કોણ? અને તેણે શા માટે સ્ત્રીને ત્યાગી? આ બધા પ્રશ્નોનાં ઇતિહાસ ને નિરાકરણ અમે ધ્યાનપુર્વક સાભળવા માગીએ છીએ. ૩

પરાશર ઉવાચ:

સ્ત્રીજ સૃષ્ટિમા કલંકરૂપ છે: અને એને ત્યાગેજ મોક્ષ મળે છે. એને ઘડ્યાથી સ્રષ્ટાની સંપૂર્ણતા પણ દોષવાન દેખાય છે—એમ, હે મૈત્રેય પરાપર્વથી વિબુધો કહી ગયા છે. ૪

સ્ત્રીઓને ત્યાજ્ય ગણવી એ અનાદિકાલથી સાપંડેલી ચેતવણી છે. અને પુરુષો વીનવે છે એજ તેમના નિર્બલતા અને અધ:પતનના સાધનની સબલતા દર્શાવે છે. ૫

બધી ઉર્ધ્વગામી પ્રેરણાઓનો શત્રુ: તપની વિનાશક; મોક્ષ માર્ગમાં અંતરાય-એવી રાક્ષસી તે સ્ત્રી છે એમ જ્ઞાનીઓનાં વચન સપ્રમાણ છે. ૬

દર્શનથી તે ચિત્ત હરે છે; સ્પર્શથી તે બલ હરે છે:...* ..નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે. ૭

* આ જગ્યાએ મત ફરેલી છે.

આ જ્ઞાન આદ્ય ત્યાગી કંડુમુનિના આખ્યાન નથી મળે છે. બ્રહ્મચર્યના રહસ્યની પ્રતિતી થાય એવું આ આખ્યાન પૂર્વે બ્રહ્માએ સનકાદિ ઋષિઓને કહી સંભળાવેલું છે.

આ કંડુમુનિ પ્રજાપતિ દક્ષની માતા આદ્ય સ્ત્રી મારિષાના પિતા હતા. એમના વડેજ સ્ત્રીઓ અને બ્રહ્મચર્ય બંને પ્રગટ્યાં. એમના વડે આખી સૃષ્ટિ પેદા થઇ. ૯

એ શ્રોતવ્ય અને વક્તવ્ય છે; એના શ્રવણથી મોક્ષ મળે છે. એ ત્રણકાલ સમરવા જેવુ છે અને એનાથી સંસારસાગર સહેલાઇથી તરી શકાય છે. ૧૦

મૈત્રેય ઉવાચ:

હે પરાશર! તમે અમારી ઇન્તેજારી ઘણી વધારી છે. મોક્ષના માર્ગનું સાધક એવું એ આખ્યાન અમને શ્રવણ કરાવો. અમે એકાગ્રચિત્તે તે સાભળવા ઉત્સુક બન્યા છીએ. ૧૧

પરાશર ઉવાચ:

હે મૈત્રેય! સૃષ્ટિના આરંભમાં ગોમતીને રમ્ય તીરે સ્વચ્છ ને નાનકડી પર્ણકુટિમાં શાંત ને એકલા આ મુનિઓમાં મેર અડગ રીતે તપ આચરતા હતા. ૧૨

પ્રાણને રોધી, ઇંદ્રિયોને દમી, નાસિકાગ્રે નયનો રાખી પૃથિવીના વીશાળ એકાંતમાં અપૂર્વ નિર્લેપતા તે અનુભવી રહ્યા હતા. ૧૩

સ્ત્રી કે સંસાર, તેમનાં અનુગામી પાપ ને દુ:ખો હજી ઉદ્ભવ્યાં નહોતાં: અને જાણે ભાવિના ભાગ્ને વહેતા હોય તેમ મુનિવર્ય નર્દોષ સૃષ્ટિને પહેલેથીજ દોષરહિત કરવા મથી રહ્યા હતા. ૧૪

અને તે પર્વતમાં સ્વચ્છંદે વિહરતા, અને વાદળની સુરમ્ય રેખાઓને અવારનવાર ઢાંકતા. ૩૦

ચંદ્રબિંબ મોહું હસતું. તેની સુમધુર મોહકતા ન જોઈ શકવાથી મુનિએ વાદળાની રેખાઓ તરફ નજર કરી. અને અપૂર્વ આનંદભર્યો ઉત્સાહ તેમની રગેરગમાં ઉછળી રહ્યો. ૩૧

આ ઉત્સાહ અપરિચિત હતો જ્યાં આવા આનંદનો અનુભવ તેમના તપની પરમ સિદ્ધિ દાખવતો હોય એમ ભ્રમ પામવા માંડ્યા એ યોગીંદ્રને લાગ્યું. ૩૨

મુનિએ સૂર્ય તરફ જોયું તો તે ઝાંખો લાગ્યો; પૃથ્વી તરફ જોયું તો તે નિસ્તેજ દેખાઈ. માત્ર અંધારી થતી સૃષ્ટિમાં તેજનું મૂળ પેલું વાદળુંજ હતું. અને તપથી તેજસ્વી બનેલી મુનિની દૃષ્ટિ એ તેજ શીવાય બીજે ઠરી નહીં. ૩૩

"શું કરો છો?" એમ સુમધુર સ્વરે પેલા વાદળાએ પુછ્યું, અને ચારે દિશામાં આનંદના તરંગો સૃષ્ટિને વીંટી વળ્યા. ૩૪

મુનિએ અનાહતનાદ, પ્રકૃતિનાદ ને બ્રહ્મનાદ એમ ત્રિવિધનાદ સાંભળ્યા હતા, ને પોતાનો અવાજ ઝાડીની ઘટામાં ને ગુફાના અંધકારમાં પ્રતિશબ્દ કરતો સાંભળ્યો હતો; પણ આવો અવાજ તેમણે કદી સાંભળ્યો નહોતો. ૩૫

તેમને તે અવાજ બ્રહ્મનાદના સાર સમાન લાગ્યો. તેમની નસેનસમાં અદ્ભુત સંગીત પ્રસરી રહ્યું. તેમના અંતરમાં અજબ પ્રેરણા થઈ; હર્ષોન્નિત પાષાણની બહાર નીકળી પેલા ગગન તરફ આવ્યા. ૩૬

પણ પાસે જઈ મુનિ સ્તબ્ધ બની ઉભા. રમણીય વાદળાના આકર્ષણનું પ્રાબલ્ય વધવાથી તે હાલી શક્યા નહીં. માત્ર તે ચંદ્રબિંબથી સ્તન, સ્તનથી[1] ...,—...તે પગ સુધીની રમણીયતા જોઈજ રહ્યા. ૩૭

વાદળું હસ્યું; તેના હાસ્યથી તે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં રોમાંચ ખડાં થયાં. તેમણે વાદળામાં રહેલા મુખ જેવા ચંદ્રબિંબ પર નજર ઠારી તો તેના હોઠમાં કંઈ નવીનતા જણાઈ. સ્પર્શે એ હોઠ કેવા લાગશે એવો સ્વાભાવિક વિચાર અહિંસાદિ યમ જેમણે સંપૂર્ણ રીતે સાધ્યા છે એવા તપસ્વીના ચિંતનશીલ મગજમાં સ્ફુર્યો. ૩૮

મુનિએ પણ હસી દીધું. હસવું જાણે એક લહાવો હોય તેમ તેમણે હાસ્યજ કર્યું. તે પાસે આવ્યા તો જોયું કે વાદળું પારદર્શક નહોતું, પણ તેમના જેવું સ્થૂલદેહી હતું. તેમના અચંબાનો પાર રહ્યો નહીં. ૩૯

વાદળનો સ્વભાવ વાયુ જેવો સૂક્ષ્મ છે એવા જ્ઞાનવાળા આ મહાતપસ્વીને આ રમણીય વાદળને બે હાથે સ્પર્શ કરી તેની સ્થૂલતાની ખાત્રી કરવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. ૪૦

"તમે અહીંઆં એકલાંજ છો?" એવો મધુર અવાજે પ્રશ્ન કરતું તે વાદળ આશ્ચર્યચકિત નયનોથી તે મુનિને જોઈ રહ્યું. ૪૧

મુનિ એકલાજ જન્મ્યા હતા; એકલાજ રહેતા હતા; અને એકલાજ મરવાની આશા રાખી રહ્યા હતા. તેમના જેવા આજન્મ આત્મનિષ્ઠ સાથીની આકાંક્ષા હતીજ નહીં. ૪૨

1. અહીંઆં મન કાવી ઝડી દેતાથી કંઈ રહ્યો ખુટે છે



પ્રહ્લાદ] [કવિત ૧૯૮૧

વિષ્ણુ લોકમાં વાસ થયો.

—કડું આખ્યાન —પૃષ્ઠ ૧૧૮

• પોતાના શીવાય બીજા કોઈના સ્વરથી અપરિચિત મુનિ વારાંગનાનો સુંદર સ્વર સાંભળી બ્રહ્મનાદની સિદ્ધિ અનુભવવા લાગ્યા ૪૩

જતા મુનિને આ સવાલ દુ:ખદ લાગ્યો આ પ્રશ્નથી જાણે હ્રદયના ઉદ્યાનમાં એકાંતનો ઝાળ ફેલી ગયો હોય તેમ તેમને લાગ્યું ૪૪

તેમણે હ્રદયજનક દષ્ટિપાત કરતાં વારાંગના તરફ નાખી ખિન્ન અવાજે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો "હું શું કરું ?" ૪૫

"કેમ ? તમારું કોઈ નથી ?" એમ સવિસ્મય પ્રશ્ન પૂછતાં રમણીય વારાંગનાને "બીજું કોણ હોય ?" એવો જવાબ મુનિએ વાળ્યો ૪૬

આ પ્રશ્ન સાંભળી તે વારાંગનાના હસવાનો પાર રહ્યો નહીં. અને તેણે આશ્ચર્યની અભિવ્યક્તિ કરતું હોય તેમ પૂછ્યું "તમારે સ્ત્રી નથી ?" ૪૭

સ્ત્રી શી વસ્તુ છે એ વાતથી અજાણ્યા એવા શ્રદ્ધાળુ ઋષ્યમુનિ, સ્ત્રી એટલે શું, શા સારુ સ્ત્રી તેમને જોઈએ એ, એવા તર્કનું નિરાકરણ કરવાને અશક્ત, માત્ર જોઈ રહ્યા. ૪૮

મુનિને આમ નિ:શબ્દ જોઈ વારાંગના ખડખડ હસ્યું. કોઈની સાથે વાત કરવાના અનુભવ વિનાના તપસ્વીએ મહામહેનતે પૂછ્યું "તમે કોણ છો ?" ૪૯

"હું અપ્સરા છું દેવલોકના મનને મોહનારા કહે છે" એવા સુંદર શબ્દોથી તે વારાંગનાએ પોતાનું ઓળખાણ આપવું શરૂ કર્યું ૫૦

"શ્ર ઉપર–આ" એમ મહામુનિના શબ્દ ઉચ્ચારતા મુનિ દેવલોક શું છે ?" એવો પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા ૫૧

જવાબમાં પ્રશ્નકારનું તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય સાંભળી મુનિ સંકોચ પામ્યા અને બોલવાનું તેમને ભાન ન રહ્યું ૫૨

મુનિશ્રેષ્ઠ ! આ પૃથ્વી ઉપર જેને પાર દેવોની ભૂમિ છે ત્યાં સદા આનંદમાં દેવ દેવીઓ ને અપ્સરાઓ રહે છે" એમ અપ્સરાએ કહ્યું ૫૩

"તમારા જેવા ! પોતાની એવી સ્થિતિથી ખિન્ન બની મુનિએ પૂછ્યું ને ગદ્દગદ્ કંઠે કહ્યું "ના હું અહીંયા એકલો છું" ૫૪

આમ આત્મનિષ્ઠ મુનિસત્તમ પોતાના પ્રારંભથી થતી વેદના હોય તેમ પોતાની એકલતાથી તીવ્ર દુ:ખ અનુભવવા લાગ્યા ૫૫

વનોમાં નામ સ્મરણથી જ માધુર્ય ઝરતું હોય એમ સ્નેહથી મુનિએ બંને સખીઓથી અને જાણે કે તેઓના સ્નેહની સૃષ્ટિના તે ધણીના આર્દ્ર હ્રદયમાં અતિથિ સત્કારની ભાવનાનો સંચાર થયો ૫૬

"આ પવિત્ર આશ્રમમાં આવનારા ! હું થોડું ફળ આપું" કહી તે મહાભાગે આદરથી અપ્સરાને નિમંત્રણ આપ્યું ૫૭

"ના મારે દેવલોકમાં પાછા જવું છે" એમ કહી તે સુંદર અપ્સરાએ ત્યાંથી જવાની તૈયારી બતાવી ૫૮

આ શબ્દ સાંભળી તે તપસ્વીના મનમાં ભારે સંતાપ થયો અને મુખ સુકાઈ ગયું. કપાળે શ્વાસબિંદુ ફૂટી આવ્યાં અને નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ૫૯

---

૧. આવા શીલાલેખના આધાર ઉપરથી આ કથા કલ્પનામાં ઉતારી છે આ આખ્યાનની સ્થિતિ નથી તે પણ શકતી નથી તેવા શબ્દ ઉપર અનેક પ્રતિપાદન તે વખતે થયાની ગણના કરી શકાય છે

તેમને લાગ્યું કે પ્રમ્લોચાથીજ શરીરમાં પ્રાણ છે ને વ્યોમમાં સૂર્ય છે અને તેનાજ વડે તે જીવે છે, ને તેના જવાથી તે નક્કી મરવાના. ૬૦

આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં મુનિની આંખમાંથી આંસું સરવા લાગ્યાં: અને પ્રણિપાત કરી ન જવાની પ્રાર્થના તેમણે, ગદ્‌ગદ્ કંઠે કરી. ૬૧

મુનિની પ્રાર્થના જેના હૃદયમાં વસવા માંડી છે એવી તે અપ્સરાએ આમ કે પુછ્યું: "હું અહીંઆં રહુ પણ કરું શું?" ૬૨

"હુ ફળ આપીશ, ફૂલ આપીશ, પવન ઢાળીશ" એવાં વચનો કાઢયા છતાં પણ તે અપ્સરા રીઝાય નહિ, એમ જોતાં તે મુનિના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. ૬૩

"હું તારા પગની રજ થઇ રહીશ. હું તને નિરંતર રીઝવ્યા કરીશ. ને તું જશે તો હું દેહ આપીશ." એવા શબ્દો વડે હાથ જોડી તે અરજ ગુજારી રહ્યા. ૬૪

તે અપ્સરા કઠણ હૃદય કરી રખેને ચાલી જાય એવો ભય જેને વ્યાકુળ કરી રહ્યો છે એવા મુનિ તેના પગ પર માથું મુકી અનેક વાર તેને વીનવવા લાગ્યા. ૬૫

કોમળ હૃદય જેનું આર્દ્ર થયું છે એવી અપ્સરા ભ્રૂભંગી કમળમાંથી નીકળી વળી 'આ શું કરો છો?' એમ બોલતી તે મુનિને ઉઠાડવાને ઉદ્યુક્ત બની. ૬૬

અપ્સરાના સ્પર્શ થતાં રોમેરોમ જેને અગ્નિ વ્યાપ્યો છે એવા મહાત્મા કુદીને ઉભા થયા અને બાળકની નમ્રતા ધારી તે અપ્સરાને વળગી પડ્યા. ૬૭

દેવાંશી અપ્સરાનો દેહ આકાશ તત્ત્વોનો છે કે પાર્થિવ તત્ત્વનો, દાબે એ દેહ શું છે કે પીગળી જાય છે એનો કે નિર્ણય કરતા હોય તેમ તે મુનિ અપ્સરાને જોરથી દાબી રહ્યા. ૬૮

આ અપ્સરાના મુખચંદ્રમાંથી સુધા વહે છે કે નહિ, એ પરમ ગહન વિષયનું એકાગ્રતાથી નિરાકરણ કરતા હોય તેમ મુનિ તેના અધરનું પાન કરવા લાગ્યા. ૬૯

આ ઉત્સાહ ને અધીરાઇ જોઇ તે કામલાગી અપ્સરાએ હસતે નયને અને "હું રહીશ, હું રહીશ." એવે શબ્દે તે મુનિને આશ્વાસન આપ્યું. ૭૦

પછી મુનિ અને અપ્સરા નિર્જન સૃષ્ટિની ફાલેલી કુંજોમાં વિહરવા લાગ્યાં, અને પુષ્પોના હારથી એકમેકને શોભાવવા લાગ્યાં. ૭૧

પર્વતના શૃંગો પર અને નદીઓને તીરે એમ એનું સુમધુર ને ભાવભીનું સંગીત દશે દિશામાં મોહક પ્રતિશબ્દ પાડવા લાગ્યું. ૭૨

હસીહસીને બોલાવવાથી, એક બીજા પાછળ રમતમાં દોડવાથી ઉદ્ભવેલા અને પરસ્પર દીધેલાં ચુંબનોના અવાજથી બધી ખીણો સશબ્દ થઇ રહી. ૭૩

દિવસે વૃક્ષની શીતળ છાયા નીચે અને રાતે ગોમતી તીરની રેત પર એક બીજાની ફરસતામાં, અપ્સરાના કેશથી આચ્છાદિત બની, હૃદય પર હૃદય ને અધર પર અધર રાખી તેમણે સમય વીતાવવા માંડ્યો. ૭૪

ગોમતીના નીરનાં ફુવાર ઉડાવી એક બીજાને ભીંજવતા, અને પાણીમાં ડુબકી મારી એક બીજાને વિહ્વળ બનાવતાં એમનો સંવાદ અપારાનેર ચાલ્યો જવા લાગ્યો. ૭૫

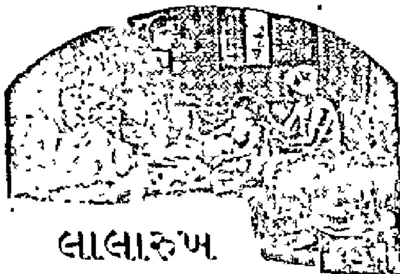


તેના પગ પર માથું મુકી



તેના અધરનું પાન કરતા હતા

—ઈંદુ આખ્યાન —પૃષ્ઠ ૨૬



લાલારૂખ

ટોમસ મુરના પ્રખ્યાત પ્રેમકાવ્ય ઉપરથી ઉપજાવેલું નાટક

અનુવાદક

રા. ફુલચંદ્રપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ,

બી. એ., એલ. એલ. બી.,

નભુ નરસિંહ ભટ્ટ

હ   બાદશાહની અતિ સ્વરૂપવાન પુત્રી ને નવા વિવાહ કાશ્મીરના સુલતાન સાથે થયા છે તેણે આ પ્રેમમય કીસ્સો જે ટામસ મુરે તે ઉપર કે અને પૂર્વ પ્રદેશના જ પ્રેમી કીસ્સાઓ પશ્ચિમમાં પ્રખ્યાતી પામ્યા છે, તેમાંના એક ચાર મુખ્ય છે તેમાં ફેરામોર્ઝ ગીત પણ છે તે સંગીતમાં ઉતારેલાં છે. અને યુરોપ અમેરિકાના સ્વરૂપોમાં તે પ્રખ્યાત છે. મુરના આ સુંદર કાવ્યનું ભાષાંતર ગુજરાતીમાં હજુ થયું નથી. આપણા કવિઓમાંથી કોઈ તેનું ભાષાંતર થતાં તેને અથવા સ્વતંત્ર કાવ્ય ન રચે?

મુખ્ય પાત્રો

ઔરંગઝેબ	લાલારૂખ	ચવાલો
અબદુલ્લા	નુરીહાનીમ	બીરબલ જે
ફેરામોર્ઝ	બેગમસાહેબ	નોકર
બાદશાહ એસ્કીરીસ	હિંદુસ્તાની	દાસીઓ
ફદલાદીન	નુરીના	રખેવાળો આદીઓ

અંક પહેલો

પ્રવેશ ૧ લો

ઓરંગઝેબ

આપણા ગઈકાલના રાજ્યના કયા કામ તરફ અત્યારે આપણે ખાસ લક્ષ આપવાનું છે? માન પ્રધાન! રાજ્યના વાલી તરીકે આપણું ધ્યાન આપણે તે તરફ આપીએ.

વઝીર

જહાંપનાહ! આપ સલામતની હુકમ મુજબ આજે તો આપણા પવિત્ર દીનના મુસ્ત બદા બોખારાના બાદશાહ અબદુલ્લાનું સ્વાગત કરવાનું છે.

ઔરંગઝેબ

ચાલો ત્યારે તે કામ પતાવું. [બાદશાહ અબદુલ્લાના દૂતના આગમનની ખબર આપનાર નોબતો વાગે છે બે માણસો દરબાર તરફ આવે છે ઔરંગઝેબનો એક ખીદમતદાર તેમને લેવા જાય છે.]

ખીદમતદાર

મિત્રો! પધારો, પધારો, [દૂતને સિંહાસન પાસે લઈ જાય છે.]

દૂત

[બાદશાહને સાત સલામો કરીને] બાદશાહ મહાન ઔરંગઝેબ! આફતાબે ઇસ્લામ! દીનપનાહ! અમારા બાદશાહ અબદુલ્લા આપને વંદન કરાવે છે, અને આપને મળવા ઇચ્છે છે.

ઔરંગઝેબ

[પ્રધાનો તરફ ફરીને] ફકરૂદીન! આપણા મહાન મહેમાનના સ્વાગત માટે યોગ્ય તજવીજ કરો. અને આ શુભ સમાચાર આપનાર એ દૂત! મારી આ મહોર લઈને અમારા એ ધર્મબંધુ પાસે તું સત્વર જા; અને અમારા દરબાર તેમના આગમનથી પવિત્ર કરવા માટે તેમને અમારા તરફથી વીનતી કર.

દૂત તથા ફકરૂદીન જાય છે.

ઔરંગઝેબ

[વઝીરને] આપણે બહુજ સાવધ રહેવું જોઈએ. આપણે કેમ જાણી શકીએ કે આ દૂત અને તેના શેઠ બધાજ ઠગ ના હોય! માના હાકેમોને કહેજે કે આ લોકો ઉપર દેખરેખ રાખે. નહીતો કદાચ આ લોકો આપણી બેદરકારીનો લાભ લઈ લેશે.

વઝીર

જહાંપનાહ! આપ બેફીકર રહો. અમે બધી તપાસ કરી છે, અને તે લોકોની શુભ ઇચ્છાની અમને પુરી ખાત્રી થઈ છે.

નોબત વાગે છે. બોખારાના બાદશાહ ખીદમતદારો સાથે પ્રવેશ કરે છે. ઔરંગઝેબના દરબારીઓ ઉભા થઈ જાય છે. ઔરંગઝેબ પોતે ઉઠીને તેને ભેટે છે, અને પોતાની બાજુમાં સિંહાસન ઉપર બેસાડે છે. તેના અંગરક્ષકો સાવધાન થાય છે.

અબદુલ્લા

બાદશાહ ઔરંગઝેબ! તમે તમારી આગળ કોઈ રાજાને જોતા નથી. તમે ફક્ત પયગંબરના એક ગરીબ બંદાને અને મક્કા હજ કરવા જતા અબદુલ્લાને જુઓ છો. આ

પરણવાનાં હોય એમ ગણાઇ ગયું હતું. બંને રોજ સાથે ફરતાં, સાથે રમતાં. ભાવિ વરવહુ ગણાએલાં હોવાથી એ વીશે કોઇ વાંધો લેતું નહીં. આજ પણ એવીજ રીતે બંને ફરવા નીકળ્યાં હતાં.

"ને પછી તારે મારી સાથે મુંબાઇ આવવાનું છે. બા ને બાપા વાત કરતાં હતાં કે મારે તો સુષેણને તરતજ ઓરડી મંડાવી આપવી છે. લોજમાં ખાઇખાઇને તો મારા છોકરાનું અડધું નુર ઉતરી ગયું. આપણે બંદા એવા મલકાણા કે કંઇ કહેવાનીજ વાત નહીં." સુષેણે કહ્યું.

શ્રીદેવીએ તાળી પાડી. "તમારી જોડે મુંબાઇ આવવાનું? કેવું સરસ! હવે કાકીને કહીશ કે આવજો મને શીખામણ આપવા ત્યાં."

"આપણે ત્યાં રોજ હરીએ ફરવા જઇશું. ને તને પેલી 'ગુલાબસિંહ'ની વાર્તા ગમે છે તે હું વાંચી સંભળાવીશ. એમાં રમાના પત્રો બહુ સરસ છે. એક નાનો સરખો કુકર લાવીશું એટલે રાંધવાની તો બહુ ખટપટજ નહીં કરવી પડે. હું કોલેજમાં જાઉં તેટલો વખત તો તું એકલી; પણ તે તો શું કરીએ? પણ તેટલામાં તું મને સરસસરસ કાગળો લખજે. સીરી! તારા કાગળો એવા સરસ હોય છે! ને રજા હશે ત્યારે તો આપણે કેનેરી ને મોટબંદર ને એવેએવે સ્થળે ફરવા જઇશું. સીરી! કેવું સરસ! હું ને તું એકલાં. આપણે દુનીઆમાં કોઇની પરવા નહીં." સુષેણે ભાવિ જીવનનાં સ્વપ્નો અત્યારથી જોવા માંડ્યાં. એના વદન પર ઉમંગ છવાઇ રહ્યો.

"પણ સુષુ! ત્યાં મારાથી તને કે સુષુ કહેવાશે? બધાં કહેશે કે વરને કે એવી રીતે બોલાવાય?" શ્રીદેવીને શંકા પડી.

"કેમ નહીં? હું તો તારો સુષુજ રહેવાનો ને તું મારી સીરી ને દેવડી....."

"ને પછી?"

"પછી શું? એક હતો સુષુ ને એક હતી સીરી; તે ગયાં પરણી ને મઝા કીધી ઘણી."

શ્રીદેવીએ સુષેણને એક ધક્કો માર્યો. "જા બા, તું તો એમ તોફાનજ કર્યાં કરે છે. પણ મને તો ગભરાટ છુટે છે. મને ઘર માંડતાં તો કંઇ આવડતું નથી. હજુ ખીચડી ને પુરી ને શાક એવુંએવુંજ રાંધતાં આવડે છે. બા તો મને કંઇ કરવાજ દેતી નથી. ને પછી......ત્યાં શું થશે?"

"ગાંડી! હું છું ને. ને જો, સાદુ ખાવામાંજ મઝાહ. લોકો ખાવામાં ને ખાવામાંજ બધો વખત બગાડી મુકે છે. મને પણ થોડું ઘણું તો આવડે છે. તારે જરાએ ફીકર કરવી નહીં."

"ને સુષી! મને ત્યાંની છોકરીઓ જેવા સરસ વાળ હોળતાં ને કપડાં પહેરતાં નથી આવડતા ને હું તને સાવ ગામડીબાઈ જેવી તો નહીં લાગું ને?" શ્રીદેવીએ જરા આંખો નચાવી.

"અરે! હું તને એવો સરસ સેંથો પાડી આપીશ? ને તારી સાડીની પીન હુંજ નાંખી આપવાનો. મને બધું આવડે છે ને?"

"તે તું આ બધું કયાં શીખી આવ્યો?" શ્રીદેવી વહેમાઇ. "ના બા, મને તો એવું નહીં ગમે. હું તો જેવી છું તેવીજ રહેવાની."

"ગાંડી થઇ કે પાછી? તું તો છે તેવીજ મને ગમવાની. પણ કોઇક દહાડો તને ભપકો મારવાનું મન થાય તો તે પણ હું કરાવવાનો. તારી સખી પણ હુંજ ને સ્વામી તો છુંજ; ને દાસી પણ હુંજ થવાનો. તું જોજે તો ખરી! આપણે એવી મજાહ કરીશું."

'ઓ સુરુ વહાલા!' શિરીન તેને વહાલમાં ભેટી પડી ને બંને કુરતાફુરતા આગળ વધ્યા.

૨

અશીન શિરીન ને સુરેશ પરણ્યાએ ગયા ને મુસાફરી આવીને ઘર પણ માંડ્યું. કાલબાદેવીના એક મકાનની બે નાની સરખી ઓરડીઓ એ એમનું ઘર. એમનો બેસવાનો ખંડ કે શયનગૃહ જે કહો તે આગળની એક બાર ફૂટ લાંબી ને આઠ ફૂટ પહોળી ઓરડી, અને તેમાં ઉભા રહી જોતાં એક નાક જેવડી જગ્યાની ઓરડી તે એમનું રસોડું કહે ભોજનગૃહ. પણ એ બેને મન તો આ નાની સરખી જગા મોટા મહાલય કરતાંએ વિશાળ લાગતી. એ કોઈની જોડે બહુ ભળતાં નહીં. કોઈની એમને જરૂર લાગતી નહીં. એમને ઘર ગોઠવવા સિવાય બીજું સૂઝતું નહીં. આખો દિવસ એકમેકના તાનમાં બંને મસ્ત રહેતાં.

રસોડાના ચોકમાં બે સગડીઓ પર દાળ અને ઢોકળાનું આધણ મૂકાતું. શિરીન હાથમાં ચમચો લઈ દાળ આગળ બેઠી હતી અને તેના ઉપર નીચે થતા ઢાંકણાના અવાજ જેવો જ હતો ત્યાં સુરેશનો અવાજ આવ્યો.

"શીરી! હજુ વાર છે કે?"

"આ દાળ તો ચડતીજ નથી. ખાંડી મારી નાખું!"

"હમણાં ચડશે. તું અહીંયા આવીને બેસ. એ તો વાટ જોઈએ તેમ વધારે વખત લાગે."

"પણ તને ઓફિસનું મોડું થશે તે?"

"નહીં થાય. ને મોડું થશે તો એ શું?" શિરીન ચમચો મૂકી બહાર આવી ને સુરેશ પાસે જઈ બેઠી. શિરીન આમ પાસે આવે ને ઓછામાં ઓછા બાર વાર સુરેશે ચોપડી બંધ કરી ને શિરીનના સામે જોઈને બોલ્યો:

"શીરી! આજ તું ઘણીજ સરસ દેખાય છે. લાવ તારો ચોટલો વાળી આપું."

"પણ મારી દાળ . . . . ."

"એ તો થયાં કરશે." સુરેશે કાંસકી લઈ તેનું માથું ઓળવા માંડ્યું. "જો તને આ માથું જરથી એથી સરસ લાગે છે જાણે પરીજ." માથું ઓળાતાં રહ્યું. સુરેશ તેનું મુખ હાથમાં લઈ જરાવાર જોઈ રહ્યો.

"પેલા સર ગુરદયાળની છોકરી પણ આટલી સરસ તો લાગતી નથી."

શીરીએ એક ચમચો સુરેશને માર્યો. "ખાડું બોલે છે કે?"

સુરેશે જરા ગાલ પંપાળ્યો ને શિરીની સામે આંખો ધરી. "ખોટું કે ખરું, એ તારે હાથેજ નક્કી કર."

શિરીન હસી પડી ને તેના મુખ પરના ભાવ સુરેશ વધારે ભોળાભાવે જોઈ રહ્યો.

"હાય હાય, મારી દાળ બળી ગઈ જો વાસ આવે છે." શિરીન દોડી. "ઓરે, સુરુ! જો ને આ તો તદ્દન પોપડોજ થઈ ગઈ છે." કહેતાકહેતાં એણે બીજી તપેલી ઉઘાડી ને આ ઢોકળાં ને શું થયું! જેવાં છે તેવાંને તેવાંજ.

સુરેશ હસતું મુખ કરી આવ્યો ને બંનેને જોયાં, 'રહેવા દે આ તો બંને તદ્દન નકામાં થયાં.'

"પણ તું ખાશે શું? ખાંડ મુરબ્બો આપ્યો છે અને રોટલી કરી આપું તે ચાલશે?"

"અરરરર—આટલું સરસ ખાવાનું છે ને તું ફીકર શાની કર્યા કરે છે." સુરેશ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો. "હું રોટલી કરવા માંડું નહાઈ આવું."

"હાયહાય, આજ સંચો સળગાવવો તો રહી ગયો.' હવે શ્રીદેવી રડવા જેવી થઇ. "સુધુ! મને કે આવડતું નથી ને તારી એક સગવડ મારાથી સચવાતી નથી."

".જો પાછી ગાંડી થઇ કે?" સુધેણે તેને પટાવવા માંડી. "આ અધરણનુ પાણી તો હવે નકામુ છે અને ઉપર મુકેલાં ઢોકળાં કે એને અડકયાં નથી કે તે અછડું થાય. ચાલ, મને તે નહાવા આપને."

શ્રીદેવીનાં આસુ સુકાઇ ગયાં. "અરે હા, તે તો મને સુઝયું જ નહીં." શ્રીદેવીએ ઝટ પાણી ઉતારી તેને નહાવા આપ્યુ ને જેમ તેમ કરત થોડીક ભાતભાતના નમુનાઓ જેવી પણ ખાઇ શકાય. એવી રોટલીઓ તૈયાર કીધી. સુધેણુ નહાઇ રહ્યો ને બંનેએ હસતાં રમતાં કાચી રોટલીઓ ને ખવાય તેટલાં મુરબ્બો ખાધા. એમને મન તો એ ભોજનમાં જે રસ હતો તે દેવોના અમૃત કટોરામાંએ નહતો.

બંને જમી રહ્યા ને શ્રીદેવીએ કેકથી સુદીસોપારી શોધી કાઢયાં. સોપારી આપતાઆપતા શ્રીદેવીએ કહ્યું: "સુધી! કયારે પાછો આવશે?"

"કોલેજ પુરી થાય કે તરતજ."

"જો વહેલો આવજે હોં. મને ગમતું નથી."

."ને મને?" સ્નેહભીની આંખે સુધેણુ જોઇ રહ્યો. અર્ચોત્યો ઉમળકો આવતાં તેને ચુમી અને તે ગયો.

શ્રીદેવી થોડી વાર તેને જતો જોવા ચાલ-ની ગેલેરીમાં જઇ ઉભી. તેને દષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી જતો જોયો ને પછી પાછી આવી થોડી વાર આરામ ખુરશી પર આંખો મીંચી પડી રહી. જરા વારે તે મનમાંજ બબડી: "સુધી! વહાલા!" ને એના મુખ પર સ્મિતની આછી રેખાઓ પથરાઇ રહી.

પડોસની ચૌદ વરસની કુમારી પદ્મા દ્વારમાં કયારનીએ આવી તેને જોતી ઉભી રહી હતી. થોડી વારે એનાથી ન રહેવાયું એટલે બોલી ઉઠી: "શ્રીબહેન! ધ્યાન ધરો છો કે?"

શ્રીદેવી જરા શરમાઇ. "કોણ પદ્મા બેન! આવો આવો. કે ગમતું નહતું તે જરાક બેઠી હતી."

"એટલામાંજ! હજુ તો હમણાંજ સુધેણ ભાઇ બહાર ગયા." પદ્મા હસી, "જમ્યાં કે હવે?"

શ્રીદેવીના મુખપર શરમની રતાશ ચઢી. પણ સમવયની સખી આગળ એ શરમ એની જીભ બંધ કરે એમ નહોતી. "આજ તો જમવાની ઘણીજ મજાહ પડી. જાણે એવું થયુ કે દાળ તો બળી ગઇ ને ઢોકળાં તો ચઢયાંજ નહીં."

"ને પછી?"

"મે ઝટઝટ રોટલીઓ કરી નાંખી ને અમે બંનેએ મુરબ્બો ને રોટલી ખાધાં."

પદ્માએ આસપાસ નજર નાંખી અને ઘરમાં ચારે તરફ વ્યાપી રહેલી અવ્યવસ્થા જોઇ. તેને આ બીચારી બીનઅનુભવી છોકરીની દયા આવી. એની નજર ટેબલ પર ગઇ ને સુધેણુના ગમેતેમ ગોઠવેલી ચોપડીઓ જોઇ તેણે પુછ્યું: "સીરી બેન! આ બધી શાની ચોપડીઓ છે?

"એમનીસ્તો. એ કોલેજમાં ભણે છે ને?"

"હું જોઉં કે?"

"હા, જુઓને. કોઇકોઇ વાર મને પણ એ એમાંથી વાંચી સંભળાવે છે." શ્રીદેવીએ એક બે ચોપડીઓને હાથ અડકાડયો પણ પાછી એમને એમજ મુકી દીધી.

"વ્હેલો આવ્યો. ચાલ, આજ સીનેમામાં જઇશું?"

"પણ પછી જમવાનું?"

આવતાં ચોપાટી પરથી ગંડેરી ને કુલ્ફી ખાઇ લઇશું"

"હા, ચાલ ત્યારે."

શ્રીદેવીને કૈંક યાદ આવ્યું "સુષુ! આજે પદ્મા બ્હેને તારે સારું સરસ ચેવડો કરી મુક્યો છે"

"એમ કે?" ખાસ ધ્યાન આપ્યા વગર સુષેણે કહ્યું. પદ્માનો જીવ આટલી બધી બેદરકારીથી જરા કપાયો. પણ સુષેણનું ધ્યાન તેના તરફ નહોતું. તેનું મન તો આજ શ્રીદેવીને બહાર લઇ જવાના ઉલ્લાસમાં હતું. ચાલ, હવે વહેલી થા." કહી તેણે કપડાં પહેરવા માંડ્યાં.

"સીરી! આ કોટનું બટણ તો તુટી ગયું છે. જરા ટાંકી આપતો."

"ઉભો રહે, હું સોયદોરા શોધી કહાડું." સીરીએ કહ્યું ને તેણે શોધવા માંડ્યાં: પણ સોયદોરા જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો વિચાર મુંબાઇ આવ્યા પછી શ્રીદેવીએ ભાગ્યેજ કર્યો હતો. પોતાને આમ ભુલી જવાની શિક્ષા કરવા તેઓ પણ કૈંક સંતાઇ ગયાં હતાં. સુષેણ હાથમાં કોટ રાખી સોયદોરા શોધતી શ્રીદેવીના રૂપાળા અંગની ગતિને થોડી વાર નીરખીજ રહ્યો.

"ચાલ, રહેવાદે હવે, ચાલશે વાર લાગે છે." તેણે છેવટે થાકીને કહ્યું.

છેવટે અર્ધા કલાકે બને જણ પરવાર્યાં. પદ્મા મુંગે મોંએ કૈંક વિનોદથી આ ગમ્મત જોયાંજ કરતી હતી. સુષેણને આ કૈં બહુ પસંદ પડયું નહીં. તે જરાક ચીઢવાયો. "સીરી! કેટલી વાર?"

"આ આવી. પદ્મા બહેન મારું આ આરણું દઇ ચાવી તમારી પાસે રહેવા દેજો. જોઇએ તો અહીં બેસીને વાંચજો." ઉતાવળે-ઉતાવળે એટલું કહ્યું ને બંને જણ ગયાં.

પદ્મા ઉભી થઇ. જરાક બહાર જઇ બંનેને



"સીરી! પિનાઝનું —

જતાં એણે જોયાં ને પાછી અંદર આવી મેજ પાસે જઇ એણે બે ત્રણ ચોપડીઓ આમતેમ ઉથલાવી; પણ પાનામાં જોયા વિનાજ મનમાં કૈંક બબડી: "કેવું સુખી

જોયું! બનેએ આવું ભાગશે કે? સીરી કેવી સુંદર છે? ને સુષેણ .ગીરી પરનો



— હવે ભાગી પડશું ..

એનો ભાવ તો કે અવશ્ય છે નામજ તેના અરસ છે! સીરી ને શુ. શુ ને ગીરી—ગીરી—શુ...

ભારી પર બેઠેલા કબુતરની પાંખોનો ફફડાટ થયો. ટેબલ પર ટેકવેના હાથમાં માથું મુકી પડ્યાએ શુન્ય મનથી તેની સામે જોયું ક્યાં સુધી આમને આમ બેઠી તે તેને ભાન ન રહ્યું પણ જાગી ત્યારે છેક સાંજ પડી ગઇ હતી.

૯

સુષેણ અને શ્રીદીન પરણે આમને આમ બે વર્ષ વીતી ગયા પહેના ચાર પહર આમ તો ક્યાં ગયા તે જણાયું એ નહીં પણ ન પછી સુષેણમાં એક પ્રકારની ગંભીરતા વધતી જાતી હતી શ્રીદીન પર એને ઘણુંજ ભાવ હતો સુખાઇ આવી ઘર માંડ્યું ત્યારે જીંદગીની જવાબદારીઓનું તેનેમાંથી એકે જાતનું ભાન ન હતું અનંત અવસ્થા ગમની પણ ગમના આવકની નહીં. પ્રભાતો એક અખંડ દિવસ હોય તેમ તેમના રાત્ર દિવસો ને ભાગ જતા અને ન છુટકજ કે પણ કામ કરતા. આ સ્થિતિથી શ્રીદીનો બીજો ખરોજ વિકાસ અટક્યો. ઘર માંડે બન્ને વર્ષ થયા છતાં ગૃહવ્યવસ્થાનું એનું જ્ઞાન જરાએ વધ્યું નહતું. રાતદિવસ સુષેણના સંભાર કે તે ન હોય ત્યારે તેનો વિચાર કરવામાં એને બીજો અભ્યાસ કરવાની પણ ફુરસદ મળી ન હતી ને આ બે વર્ષે અને પણ એ તો કુમળના દરીઆ કીનારાની પેલી તોફાની

બીનઅનુભવી બાલાજ હતી. પણ બહારની દુનીઆ સાથેનો તેનો પરિચય તો તે વખત જેટલો પણ નહતો.

સુષેણ પણ આ ખરી છતાં ખરી નહીં એવી દુનીઆમાં વસતો પણ તે કોલેજમાં જતો. કોલેજના મિત્રોની સાથે તે પ્રસંગમાં આવતો વાંચવાનો પણ એને શોખ હતો. ને તેથી બુદ્ધિથી રચાએલી દુનીઆ સાથેનો એનો સંબંધ છેક છુટી નહોતો ગયો. બાલપણથી એનો સ્વભાવ મહાત્વાકાંક્ષીએ હતો. સ્વપ્ન જેવી મુગ્ધ સ્નેહસૃષ્ટિમાં એ બધી વસ્તુઓને ક્યાં સુધી તો અવકાશ નહીં મળ્યો પણ પછી તો ધીમેધીમે એને એ સર્વનું સ્મરણ થવા માંડ્યું. ને સીરીને એ બધામાં ભાગ લેતી કરવા એણે પ્રયત્ન આરંભ્યો. પણ સુષેણમાજ મગ્ન થએલી સીરીને બીજા કશામાં રસ પડતોજ નહીં. સુષેણ વય અને અનુભવ બંનેમાં વધતો. સીરીનાં વય અને અનુભવ કશું વધતું દેખાતુંજ નહીં. આથી સીરી પર સુષેણનો સ્નેહ ઓછો તો નહી થયો પણ કોઈકોઈ વાર એને કચવાટ થયા વિના રહેતો નહીં શ્રીદેવીથી આ વસ્તુ અતિ અજાણી નહીં કો-કોઈ વાર તો એ ખુબ મુઝાતી. સુષેણ ખીજાય તો બાલકભાવથી તેના સામુ જોઈ રહેતી શ્રાવણના સરવરીઆ જેવાં અશ્રુબિંદુઓ વરસાવી પણ દેતી, પણ સુષેણના એક સ્નેહશબ્દે થોડીવારમાંજ એ બધું ભુલી જતી ને પાછી હસતી, રમતી, લાડ કરતી બાલા થઈ જતી.

એક સવારે સુષેણ ટેબલ પાસે બેસી ચુપચુપ છાપુ વાંચ્યા કરતો હતો: શ્રી દેવીએ ચાના બે પ્યાલા લાવી ટેબલ પર મુકયા ને સુષેણનું ધ્યાન ખેંચવાની થોડી રાહ જોઈ....

"આ! આ ઠંડી થાય છે.'

જાગતો હોય તેમ 'હં' કહી સુષેણે પ્યાલો હાથમાં લીધો. ને છાપામાં નીચું જોયું. શ્રી દેવીએ પણ પ્યાલો હાથમાં લીધો પણ તેનો હાથ તે લેતાં ધ્રુજ્યો. એક પ્રયત્ન કરી તેણે તે અટકાવ્યો અને ચા પીવા માંડી. પણ બે ઘુંટડા પીધા પહેલાં તો તેની આંખમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડ્યાં. સુષેણે તે જોયાં, તેણે પ્યાલો મુકી દીધો ને પાસે આવ્યો.

"દેવડી! આ શું? તું રડે છે?"

પ્રશ્નની સાથે શ્રીદેવીનાં આંસુઓ વધારે ઉભરાયાં. ને મોકળું મુકીને રડી પડી. સુષેણે તેને હાથમાં લીધી.

"સીરી! વહાલી! તને શું થયું?"

જવાબમાં સીરીએ ડૂસકાં પર ડૂસકાં ખાધા. થોડી વારે તે શાંત પડી ને આંસુ લુછી નાંખ્યાં.

સુષેણે આતુરતાથી ફરી પુછ્યું: "સીરી? મારી વહાલી! શું થાય છે?"

"કૈં નહીં." મુખ નીચું કરતાં શ્રી દેવીએ જવાબ આપ્યો.

સુષેણે જોરથી તેનું મુખ ઉચુ કર્યું. "ના, કહે, શું થાય છે?" તેની આંખમાંથી સ્નેહ નીતર્યો.

શ્રીદેવીએ તેના વક્ષઃસ્થલમાં મુખ સંતાડયુ "કહું?"

"હા, કહે."

"વહાલા! આજ કેટલા દિવસથી તારા મુખ પરથી તારું પહેલાનું હાસ્ય સુકાતું જાય છે. કોઈ દહાડો તું ક્રોધ દર્શાવતો નથી છતાં નાનીનાની બાબતમાં તું ગુસ્સે થતો હોય એવું મને લાગે છે. મારા મુખ સામે જોઈને જાણે ત્યાં કૈં ખુટતું હોય તેમ ઘણી વાર નિઃશ્વાસ નાંખતાં મેં તને જોયો છે.



અવતાર

અનુવાદક

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

વૈદ્ય, સાહિત્યમર્મજ્ઞ



[અદ્‌ભુત રસિક પ્રેમ કથાઓના લેખક થીઓફીલ ગોતીએની આ કૃતિ છે. આ વાર્તા વીશે એક વિવેચક લખે છે કે "તેમાનું વસ્તુવિધાન ઘણી કુશળતાથી થયું છે અને નાજુક પ્રસંગોને કોઈએ ખરા કલાકારની કળાથી આલેખ્યા છે."]

૧

ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલ કોઇ ભેદ ભર્યા રોગથી મરવા પડ્યો હતો. એ રોગનો કોઈએ ઉપાય સૂઝતો નહોતો કેમકે રોગી પથારીવશ નહોતો, તેમ તેને કોઇ જાતની પીડા પણ થતી નહોતી, અને છતાં તેના દેહમાંથી ચેતન વહી જતું હતું એ તો સ્પષ્ટ હતું.

પોતાની નહીં સમજાતી બીમારી ટાળવા તેણે આરોગ્યદાતા ઝરાઓના પાણીનો ઉપચાર કરી જોયો ને ઇટલીના ઉષ્માવતા નૈઋત્ય પ્રદેશોમાં હવા ફેર પણ કરી આવ્યો, પણ તેની તબીયત નજ સુધરી. એટલે તે પેરીસના સફેદ બાઝારમાં આવેલા પોતાના નાનકડા ફ્લેટમાં પાછો આવીને રહ્યો હતો.

કુવારાના ઘરમાં હોઇ શકે તેટલી બધી સોઇસગવડ તે ઘરમાં હતી, પણ રહીશોના મન જેવા હોય તેવું તેમના રહેઠાણનું સ્વરૂપ પણ બની જાય છે, તેવી રીતે દુઃખી, ગ્લાનિમય ઓક્ટેવીઅસનો નિવાસ પણ આસ્તે-આસ્તે નિસ્તેજ થયો હતો.

સ્ત્રીનો હળવો પગરવ જ્યાં કદી સંભળાયો નહોતો એવા આ ગમખાર ને એકાન્ત ઘરમાં દહાડા ગાળતા તેણે પોતાના અણસમજાતા દરદ સામે ઝુઝવાનું પણ છોડી દીધું હતું અને

'જીંદગીનું રાજીનામું' પરમેશ્વરને આપીને તેના સ્વીકારની રાહ જોયા કરતો.

તેનો મંદવાડ વિચિત્ર હતો. તે વરતાઈ આવતો તે ફક્ત તેની તેજહીણી આંખોમાંજ, જ્યાંથી મનોબળ, આશા, કામના બધુંજ અલોપ થયું હતું. તેના સોહામણા મુખમાં જડાએલાં આવાં ચક્ષુથી સાધારણ રોગીની શીકાઈ કરતાં પણ વધારે ખેદ ભરી નજર જોનારના મન પર થતી.

તેના આવા અકળીત રોગનું કારણ કોઈ સાધારણ ડાક્ટર સમજી શકયો નહીં એટલે ઓકટેવીઅસે બેલ્થાઝાર શર્બોનો નામના એક અદ્‌ભુત ડાક્ટરની સલાહ લીધી. તે લાંબો વખત હીંદુસ્થાન રહી આવ્યો હતો અને અજબ રીતે વંઠે રોગ મારા કરવાની નામના તેણે મેળવી હતી.

તે આવ્યો ત્યારે ઓકટેવીઅસ દીવાન પર લંબાઈને પડ્યો હતો. ઓરડામાં તે દાખલ થયો એટલે દરદી તેનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ નીહાળી રહ્યો. તેની વેગવદાર ખોપરી તેના સુક્કા કોપરા જેવા મોંને જાણે ગળી જતી હતી. ચેહેરો કરચલીથી જવાઈ રહ્યો હતો અને આંખ નીચેનાં હાડકાં આગળ તરી આવતાં હતાં. પણ તેનું ખરું આકર્ષણ તેની ભુરકી આંખોમાં હતું. તે નિર્મળ તાજગીદાર ને યૌવનભરી હતી. બ્રાહ્મણો ને પંડિતો પાસે શીખેલા મંત્રોને પ્રતાપે કોઈ બાળકની આંખો લઈને પોતાના મડા જેવા મુખમાં તેણે જાણે બેસાડી દીધી હોય નહીં!

બને જણની દૃષ્ટિ પરથી પરીક્ષા કરીએ તો આ બુઢો ત્રીસ વરસનો જુવાન ને પેલો જુવાન સાઠ વરસનો ડોસો લાગતો.

એકજ નજરમાં બધું પારખી લઇને ડાક્ટરે કહ્યું: "હાથ લાવો જોઉં એ."

નાડ બતાવતો હોય તેમ દર્દીએ હાથ આપ્યો પણ પેલાએ નાડ તપાસવાને બદલે પોતાના હાથમાં તે હાથ લીધો અને તેને ખુબ જોરથી મસળવા લાગ્યો. ઓકટેવીઅસને થયું કે ડોકટર હાથ દાબતાંદાબતાં જાણે પોતાનો આત્મા બહાર ખેંચી લેતો હતો. તેના મોં પરથી લોહી ઉડી ગયું.

"મી. ઓકટેવીઅસ!" બેલ્થાઝારે હાથ મુકી દેતાં કહ્યું: "તમારો જીવ પળેપળે દેહથી પડતો જાય છે. પણ મને તેડાવ્યો એ ઠીક કર્યું. આપણે તેને ગાંઠ વાળીને બાંધી લઇશું." અને તે પોતાના બે હાથ ઘસતો લહેરથી હસ્યો એટલે રેખાઓનાં વમળ તેના આખા મોં પર અંકાઇ રહ્યાં.

"તમે મને સાજો કરી શકો કે નહીં, પણ મને થાય છે તો તમે કહો છો તેવુંજ. ચાળણીમાંથી પાણી ગળતું જાય તેમ મારા રુંવેરુંવામાંથી આત્મા નીકળી પડતો હું અનુભવું છું."

ડાક્ટર બોલ્યો: "તમને જીવવું ભારે થઇ પડ્યું છે એ તો દેખાય છે. ને હું ધારું છું તમારો રોગ માનસિક છે. મનની શક્તિ અજબ છે પુસ્તકના તેજાબ કે વીજળીના પ્રવાહની જેમ તે પણ પ્રાણઘાતક નીવડી શકે છે............પણ તમને થયું છે શું! દુઃખ શું છે? કોઇ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા જતાં તમે પાછા પડ્યા છો?' આ ગંભીરતા નીચે કયી કડવી ઝેર નિરાશા છુપાઈ છે? સત્તાનો કાતીલ શોખ તો નહોતો લાગ્યો?–કે પછી કોઇ રમણી હાથતાળી આપી ને અદૃશ્ય થઇ હશે?"

છેલ્લા પ્રશ્ન સાથેજ જોગીના મોં પર શરમના શેરડા પડ્યા. ડાક્ટર તરત કળી ગયો. જો કે પેલાએ ક્યાંસુધી તો માન્યું નહીં. પણ

હતા. ને પોતાની વિદ્યાનાં ચમત્કારી પરિણામથી તે સૌને મુગ્ધ કરતો.

તેના અજબ ઇલમની વાહવાહ સાંભળીને કૌતુકથી કાઉંટ આલફ્રેડ લેબીન્સ્કી પણ એક દહાડો તેને ત્યાં આવ્યો. ડોકટરે કાઉંટને જોયો તેવાજ તેની છુરી-તેજસ્વી આંખોમાંથી એક વાર જાણે તણખા ખર્યા હોય તેવું થયું. પણ તરતજ તેણે પ્રયત્નપૂર્વક આંખોને ઝાંખી કરીને હતી તેવીજ બનાવી મૂકી. થોડી સામાન્ય વાતચીત પછી ચર્બોનોએ પોતાની હુશીઆરી બતાવવા માંડી:

"તમે મારા ચમત્કારો વીશે સાંભળ્યું તો હશે. મારા મનોબળના વીજળી જેવા સામર્થ્યથી હું પ્રાણ પ્રગટાવી કે નષ્ટ કરી શકું છું. અત્યાર પહેલાં મેં કેટલાક કરામતી નુસખા અજમાવ્યા પણ છે, જેનું પરિણામ તમે નજરોનજર જોઇ શકશો." આમ કહીને તે, ઓરડાને છેડે એક ટેબલ પર સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ પાણીથી ભરેલું પ્યાલું હતું ત્યાં તેને લઇ ગયો ને કહ્યું:

"આમાં જેને નીહાળવાના તમારો ઇચ્છા હોય તેનુ એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન ધરો. આ લોક કે પરલોકમાંથી, જ્યાં હશે ત્યાંથી, એ તમને દેખાશે."

કાઉંટ તેના કહેવા પ્રમાણે પ્યાલામાં જોવી માંડી કે પાણીનો રંગ બદલાઇ ગયો, જેની ફાનારી પર અનુપમના રંગો જણાય, દાણુમર ધુમ્મસ જેવી સફેદી તેમ. તરવરી ને તુરતજ તગી ઉઠી પ્રેરણાશીઆ લેબીન્સ્કાની પરમ સુંદર આકૃતિ. કાઉંટની આવેગભર્યા પ્રેમસમાધિને વશ થઇને ત્યાં ખડી થઇ.

"હવે છે પ્રમાણે તાજુબી જોઇએ" કહીને ડોક્ટરે કાઉંટનો હાથ લીધો, અને ભરેલા પાણીવાળા એક પાત્રના લોખંડના સળીઆ પર તે મુકયો. મુકયો અને—તે વીજળીક સળીઆના ઝટકાથી, જાણે વજ્રથી ઘાયલ થયો હોય તેવી રીતે કાઉંટ લેબીન્સ્કી ઢગલો થઇને નીચે પડ્યો. બેહોશીઆરે પીધું હોય તેમ તેને ઉંચકીને ટેબલ પર સુવાડ્યો, ઘંટડી બજાવી. ને હાજર થએલા નોકરને ફરમાવ્યું: "જા, મી. ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલને તેડી આવ."

૬

થોડીવારે ઓક્ટેવીઅસ ત્યાં આવીને ઉભો. કાઉંટને મુએલો જાણીને પહેલાં તો એ હબકી ગયો, પણ પછી તેને ધીમેધીમે શ્વાસ લેતો જોયો, એટલે તેને કૈંક નીરાંત વળી.

"ચાલો સાહેબ" ડોકટરે તેની દશાથી રમુજ પામતાં કહ્યું. "આ આરામ ખુરશીમાં મારી સામે બેસો ને વિશ્વાસથી મારી સત્તાને શરણ થજો. બરાબર આંખ મારી આંખ સામે રાખો, ને હાથ મારા હાથમાં એમ." અસર થવા માંડી ને શુદ્ધિ ખુએ છે; આંખો બંધ કરે છે. મગજના તંતુઓ ઢીલા પડે છે. આત્માને શરીર સાથે જોડતા બંધો છુટવા માંડ્યા છે............

આટલું બોલતાં પણ તે પોતાના લંબાવેલા હાથ ઉંચા નીચા કર્યે જતો હતો. હવે તે હાથોમાંથી તેજનાં ટપકાં ખર્યાં અને રોગીના હૃદય કે કપાળ ઉપર અથડાવવા લાગ્યાં અને તેના માથાની આસપાસ તેજ. પ્રભાનો પરિવેશ પ્રગટવા લાગ્યો.

"બસ, મઝાનું" ખુશ થતો ડૉ. ચર્બોનો બોલ્યો.

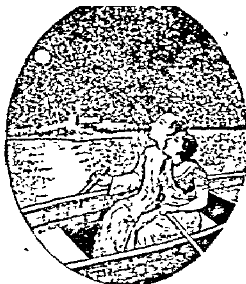
પછી નિશ્ચેષ્ટ પડેલા કાઉંટ લેબીન્સ્કી પાસે તે ગયો ને વારાફરતી તેની ને ઓક્ટેવીઅસની પાસે ઉભા રહીને મંત્રો ભણવા લાગ્યો.............

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૭]



અચાનક લાવણ્યવતી સુંદરી દૃષ્ટિએ પડી.

— ચમત્કાર — પૃષ્ઠ ૪૬

અગ્રે  ચરીને

રચનાર: રા. તારાંકિત લલિત
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

૧



કૌમારને વ્રત વરે સુકુમારી કન્યા—
ભાવે ભરી હૃદય-લગ્ન ધરે સુધન્યા—
હેરાય સપ્ત પદ સખ્યગીતે સુરમ્યા—
એ તો સખી અનુચરી વરની અનન્યા!

જન્મના ગોત્રથી જુદાં બ્હેન જીવનનાં સરે—
પરમાત્માર્ણવે વ્હેતાં પ્રથમ પ્રેમ સંગમે!

૨



સંયોગિની પ્રણય રંજનથી મ્હલાવે—
સૌંદર્યની લલિત લક્ષ્મી સદા સુહાવે—
પુરુષાર્થ સહાય પ્રબલા પુરેશ્વરી જે—
એ તો સખી સહચરી કુલપાલિની છે!

સંસારે ભોગ ને યોગે સમાનાન્તર સાધતાં—
દંપતી ઘુમતાં ડોલે પછી મોદાનુરાગમાં!

૩



ધર્માત્મિકા, ઉચિત વિપુલ માર્ગદ્રષ્ટા—
સંસારની વ્રત તપોમય સાધ્યદ્રષ્ટા—
સંધ્યા ઉષા સમયની ન શું તારિકા? તે—
અર્ધાંગની સખી નમું જગજ્જ્યોતિસ્વરૂપાને:

નર ને નારીના ભાવે, મનુષ્યત્વ પ્રકાશતાં—
એ પ્રભુ શરણે ઝુકી, ઘુમે અનંતાનુરાગમાં!

છેજ–એજ સૌ. લીલાવતી શેઠ. મારી મા! મારી ગુરુદેવી! તેં મને તાર્યો. મેં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. ઉઠીને જોઉં તો મારી સોલી-ગના સાગટા. મંત્ર તો ખરો મળ્યો. એ મંત્રની સાધના કરી મહીપતરામથી માંડીને મુનશી સુધીના મૃત્યુસાગર તરી ગયા. પણ એ મંત્ર સિદ્ધ થાય કેવી રીતે? નજર ટૂંકી એટલે સૃષ્ટિની ભવ્યતામાં દિવ્યતા અને દેવત્વ દેખાય નહીં અને લાગણી બુઠ્ઠી એટલે ભવ્ય-તાને સહસ્રશીર્ષ, સહસ્રાક્ષ, સહસ્રપાદ હોય એમ લાગે નહીં. એટલે રળીઆ ગઢવી પાછા ઘેરના ઘેર. પાછો મુંઝવણમાં પડ્યો અને કોઇપણ રીતે નાખ્યા ન પહોંચતાં આખરે તાપીકુવો કરવાનો વિચાર કરતો હતો એટલા-માં ધાયોસ્તો મારી વારે મારો 'ગુજરાતનો નાથ!'

કહે કે 'ભાઇ! સાદી ને સરળ, લોકો ઝટ સમજી જાય એવી ભાષા તો આવડે છે કેની? ત્યારે લખની બીનજવાબદાર કહાણી.' વાત તો સાચી. પણ, મેં કહ્યું કે 'એમેક્કું મીલે તેસે ને તેસેક્કું મીલે તાઇ એમ કહેવાય તો?'

"કહેવાય તો કહેવાય. બીનજવાબદારને જવાબ કોને આપવાનો છે?"

"પણ બીનજવાબદાર કહાણી વાંચી કોઇના પાંમળાં ઉંચકાય તો?"

"ઉંચકાય તો ઉંચકાય. તેમાં આપણે શું?"

"પણ મારી લાયકાત ને ગુંજાશ ટોક-વામાં આવે તો?"

"ટોકાય તો ટોકાય, તેમાં આપણે શું? અમેરીકામાં ઘોડાં દોડે છે તેમાં આપણે શું? અરબસ્તાનમાં ગધેડાં દોડે છે તેમાં આપણે શું? વિજય વિજય શ્રીરંગ."

મારો પ્રીતિપંથ દીપ્યો એટલે આપણે તો તાબડતોબ પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી. હવે પ્રવાસ કરે જોગી કે ભોગી અને આપણે તો ત્રિશંકુ. એટલે નરોત્તમ શેઠ વીલાયત જતા હતા તેની સાથે રસોઇઆ તરીકે જવાની ખાનગી પ્રતિજ્ઞા કરી, મિત્રમંડળમાં જણાવ્યું કે આપણે તો વીલાયત જઇએ છીએ. મેળા-વડા થયા, સફળ સફર ઇચ્છાઇ, હારતોરા મળ્યા, છાપામાં છપાયા, અડધું નામ અમર થયું. પણ નસીબ સાળું ચાર ડગલાં આગ-ળનું આગળ. શેઠને શેઠાણીએ પરવાનગી ન આપી. શેઠનું પડી ભાગ્યું. મારું પણ પડી ભાગ્યું. શેઠનો તો પડી ભાગ્યો પ્રવાસ પણ મારી તો પડી ભાંગી આખા જીવનની આશા. સ્ત્રી પ્રત્યેના મારા ધિક્કારમાં આહુતિ અપાઇ.

આમ નિરાશામાં ગોથાં ખાતો દિવસને છેડે પહોંચ્યો. સાંજ પડી અને આખો દિવસ આત્મમંથનથી ગરમ થઇ ગયો હતો એટલે વિચાર થયો કે ચાલ જીવ! એ ઘડી બહાર નીકળી ટાઢો પડી આવું. તુરતજ ઉઠ્યો. કપડાં પહેર્યાં અને બહાર નીકળી જુહૂના દરીઆ તરફ ગયો. કીનારે પહોંચ્યો. ઓટનો વખત હતો એટલે દરીઓ પાછો હઠી ગએલો હોવાથી મોં આગળ વીશાળ મેદાન હતું. દૂર દૂર દરીઆનાં મોજાં ધીરેધીરે ઉછળતાં દેખાતાં હતાં અને વીશાળ પટને છેડે નિસ્તેજ સૂર્ય દરીઆમાં પડી જવાની તૈયારીમાં હતો. આ જોતાં આ વીશાળ મેદાન મને મારી નિરાશાનું લાગ્યું અને ભગ્નઆશ થએલા મને મેં કાલનિધિમાં મગ્ન થતો જોયો. આથી આ નિરાશાએ લાચારીનું રૂપ પકડ્યું અને મારી આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. એટલામાં ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. મેં ઇશ્વર પાર્વતીનો રથ જતાં જોયો. ભોળાનાથ પાર્વતીને ઓછંગમાં લઇને બેઠા હતા. ગણપતિ પોઠીઆને હાંકતા હતા. આ દર્શન થતાં મેં તો ધસ દઇને

સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી કે હે શંભો! હે ભોળાનાથ! આ દુખીઆનું દુ:ખ કાપો. શંકર તો અડગ રહ્યા પણ પાર્વતીને દયા આવી અને એણે માગી વકીલાત શરુ કરી મહાદેવને મારુ દરદ મટાડવા કહ્યું. દેવે દેવીને ઉડાવ્યા પણ માગ સુભાગે દેવી કૈં એમ ઉઃ એમ ન હતા એણે તો સત્યાગ્રહ શરુ કર્યો અને ઉંરવી વારે માખી થઇ જટાજુડમાં પેસી જઇ પ્રભુ સાથે અસહકાર કર્યો. આ હાને કોણ જીત્યું છે? પ્રભુ ગભરાયા નરે નારીને નમતું આપ્યું, પાર્વતી પ્રત્યક્ષ થયાં આપણી ઇચ્છા સફળ થવાનું વરદાન મળ્યું અને પ્રભુ સહજ અંતર્ધાન થઇ ગયું. આપણા આનંદનો પાર નહોતો. ઝપાટા બંધ હું ઘેર આવ્યો અને પ્રવાસની તૈયારીઓ કરવા માંડી. અહીંઆથી ક્યાં જવું, ક્યાંથી ત્યાં જવું, ત્યાંથી ક્યાં જવું, ક્યાંથી ત્યાં જવું, ત્યાંથી પેલી તરફ જવું, પેલી તરફથી ઓલી તરફ જવું એ બધું નક્કી કરવામાં અને કેવી રીતે જવું, ક્યાં ફરવું, ક્યાં રહેવું, શું જોવું, શું કરવું, શું ખાવું, શું પીવું, શું શું લઇ જવું, કેટલો ખર્ચ થશે વગેરે બધું નક્કી કરતાં કરતાં બારના ટકોરા થયા એટલે હું જાગ્રત થયો ને જાણ્યું કે અરે! મધરાત થઇ. બારી તરફ નજર ગઇ. ઘોર અંધારું હતું. વરસાદ ઝરમરઝરમર વરસી ગયો હતો, આખો દિવસ ધમધમાકાર હતો. આજે હવે તો સૂઇ જાઉં એમ વિચાર કરી પથારી તરફ જતો હતો એટલામાં મારાં બારણાં ઠોકાયાં અને કોમળ મધુર અવાજે ગવાતું મેં સાંભળ્યું કે "તારા અંગનાની ફૂલક્યારીમાં ફૂલ તો ખીલ્યું છુ મહારાજ!" મધરાતે એકાંત જગામાં, મીઠો અવાજ! હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. ખરેખર નું



ઝાડને ડાળીના બચ્ચાં લાગેલા હતા ... એક પ્રકારનાં ઝાડોના ... ચિત્ર

કોઇ ભુતડી હશે? શું આ મશ્કરી હશે? મન ગોળગોળીઆં ફરવા લાગ્યું. આમ વિચાર કરું છું એટલામાં તો બારણાં વધારે જોરથી ધમધમ્યાં અને હું તાબડતોબ બારણાં તરફ દોડ્યો. પણ જોવા લાગ્યો. ઉંબરામાં કે 'આ મારા બાપરે' બોલતો હું બેસી ગયો. સાત ફુટ ઉંચું રીંછના જેવું શરીર, કેવા વાળવાળું

માથું, કોડા જેવી આંખો, શંખ સરખું નાક અને બે કાળા જાડા હોઠો વચ્ચેથી નીકળતા ચાર સફેદ દંતુશળ–આ સ્વરૂપ જોઇને કોનાં હાજાં ન ગગડે? હું નીચું જોઇ બેઠોબેઠો ગાયત્રી ગણગણવા લાગ્યો. એટલામાં દુંદુભી-સ્વરથી એ પ્રાણી બોલ્યોઃ

"હે રામ! તું ગભરાહરા મા. હુ શંકરનો ગણ છું, મારું નામ બાબરો ભૂત છે. એની આજ્ઞાએ તને પ્રવાસ કરાવવા અત્રે આવ્યો છું, માટે તારી શી ઇચ્છા છે તે મને કહે."

આ વચન સાંભળી મારામાં હીમત આવી અને હું બોલ્યો કે 'હે મહારાજ! તમે જો શંકરના ગણ હો તો સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરો એટલે હું તમારી સાથે વાત કરું. તમારું આ સ્વરૂપ જો કાયમનું હોય તો મારે પ્રવાસ નથી કરવો.'

તેણે કહ્યું કે ઠીક, હવે આંખ ઉઘાડ. મેં આંખ ઉઘાડી ને યુવાન દેહ, ગૌરવર્ણ ચંચળ આંખો અને હસ્તુ મુખ જોઇ હું પ્રસન્ન થયો. મેં નમસ્કાર કર્યા. એણે કહ્યું કે કાલે સવારે પાંચ વાગે નાહી ધોઇ તૈયાર થઇ રહેજે હું તને તેડવા આવીશ. સાત વાગે મારે દેવની સેવામાં હાજર થવાનુ છે.' એટલું કહી બાબરો અદશ્ય થઇ ગયો.

મારી બહુકટ ઉત્કંઠા પુરી થવાનો વખત આવ્યો તેના આનંદમાં ને આનંદમાં અને બાબરાની સાથે ક્યાં ક્યાં જવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં સુવા છતાં મને મુદ્દલ ઉંઘ આવી નહીં. કડીંગ કડીંગ કલાક ગણાવા લાગ્યા. એમ કરતાં ચાર વાગ્યા એટલે હું ઉઠ્યો. ચાપાણી કર્યાં અને નાહી ધોઇ ઘણે વર્ષે ચુલાની ભસ્મ કરી ત્રિપુંડ તાણી કપડાં-બપડાં પહેરી આપણે તો તૈયાર થઇને બેઠા. પાંચના ટકોરાની સાથેજ બાબરો આવ્યો. મને કહ્યું કે 'ચાલ બેસી જા મારી ખાંધ પર.' મેં તે પ્રમાણે કર્યું ને કહ્યું કે વીલાયત ચાલ. "વીલાયત! વીલાયતમાં તે શું? હવે તો સાહેબ લોકોના લાલીઆબી વીલાયત જાય છે. તુ તારે મુંગે મોઢે મારી સાથે ચાલ હું તને કોઇએ ન દીઠો હોય એવો અજબ પ્રદેશ બતાવીશ." આટલું કહેતાની સાથે તો બાબરો ઉડ્યો અને અમે ગગનમાં ચઢવા લાગ્યા. જોત-જોતાં તો અમે વાદળ પ્રદેશમાં ઘુસ્યા. ત્યાં બાબરાએ પુછ્યું કે આ વાદળની જાત ઓળખી. મેં ના કહી એટલે કહે કે એ પુષ્કરાવર્તક, કેં સંદેશો મોકલવો છે?

"કોને મારી મેં કુને? આપણા કાંડામાંથી કે કહાં સરી પડયાં નથી, તેમ ત્યાં પણ મૈથિલીના જેવું કે કોઇ ઉત્સુક પણ નથી; નહીં તર તો વળી ઓરીઓ વીનાડત."

આમ વાત કરતાં અમે વાતરકંધ પ્રદેશ વટાવ્યો એટલે મારી નજર સહેજ નીચે ગઇ. તેમ થતાંજ ખગોળવેત્તા લોકયરના કથનની યથાર્થતાનો સાક્ષાત્કાર મને થયો. ખરેખર પૃથ્વી નારંગી જેવીજ લાગતી હતી. જોત જોતાં તો તે લખોટા જેવડી થઇ ગઇ અને પળવારમાં તારાની પડેમ ઝબકવા લાગી. આ હું ન સમજ્યો એટલે પ્રશ્ન કરતાંની સાથેજ જવાબ મળ્યો કે મૂર્ખા! પૃથ્વી એક ગ્રહ છે એ કેમ ભુલી ગયો? આવી વાત કરીએ છીએ એટલામાં તો ઉછળતાં પાણીઓથી તુમુલ ધ્વનિ કરી વહતી એક મહા નદી મારા જોવામાં આવી. એના અદ્ભુત સૌંદર્યનું હું શું વર્ણન કરું? અને કરું તો તમો મૃત્યુલોકના માનવીઓ સમજો પણ શું? એટલુંજ કે તમે કોઇ દહાડો કલ્પી પણ ન શકો એટલી એ સુંદર હતી.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

("સ્મરણમુકુર," લેખાઙ્ક ૨૪મો)

લેખક:

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ., સી. એસ.

—o—

હું ઈ. સં. ૧૮૭૫–૭૬ માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમા દાખલ થવાને મુંબાઈ આવ્યો અને મનસુખરામભાઈને ઘેર થોડા દિવસ ઊતર્યો હતો તે વખતે કે કોઇ બીજા પ્રસંગે—અત્યારે ચોક્કસ યાદ નથી, પણ મનસુખરામભાઈને ઘેર જમવાને બધા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે મ્હારી ઉમરની આસપાસની ઉમરનો એક 'છોકરો', લા...બો, ગોરો, ટૂંકી પોતડી પ્હેરીને નાહી ધોઈને ઊભો હતો અને અબોટિયું માગતો હતો. એ છબી હજી નજર આગળ છે. કોલેજ-માં સાથે થયા ત્હારે જાણ્યું કે આ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી. હું એકવાર એફ઼ ઈ. એ. માં અને એકવાર બી. એ માં નપાસ થયો તેથી ત્રણને બદલે પાંચ વર્ષ કોલેજમાં મ્હેં ગાળ્યાં; મણિલાલ પોતે નપાસ કદી થયા ન્હોતા, તેથી એ મ્હારા કરતા વ્હેલા બી. એ. માં પાસ થયા. એ ફેલો હતા તે વખતે હું બી. એ. કલાસમાં હતો.

કોલેજમાં મણિલાલ જોડે ખાસ મૈત્રી તો નહોતી થઈ પણ મ્હારે હેમની સાથે લગભગ રોજ બેઠક ઊઠક હતી, અને સાહિત્ય વિશેની વાતો હમે કરતા. હેમાંનો એક પ્રસંગ નોંધું-છું: —અન્ય સ્થળે એ નોંધાઈ ચૂક્યોછે, છતાં આ સ્મરણમુકુરમાં હેનું ખરું સ્થાન છે, તેથી અહિં નોંધુંછું: એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં એક પારસી વિદ્યાર્થી હમારી સાથે હતો: નામ–સોરાબજી ખંભાતા હતું, પણ પોતે અંગ્રેજી બહુ સરસ જાણેછે એમ વ્યર્થ ફાંકો રાખતો હતો, અને અંગ્રેજી પ્રોફ઼ેસર ફ઼ર્કહામ નામના હતા ત્હેની ખુશામદ એ ખૂબ કરતો તેથી હેને બધા સોરાબજી ફ઼ર્કહામ કહેતા. હિન્દુ ગુજરાતીનો એ ઉપહાસ કરતો. "પૂટ ગુજરાતી શીખવનાર" એમ મથાળાવાળું એક હેણે ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા મૂકી:

નૂતેલી દોસતી.

હનો નહિ પેઆર તાઢરો દરાખનો રસ,

નૃપ ભરતપિતાને શુદ્ધ શાકુન્તલ પરણી,
અનસૂયા પ્રિયવદા બેય સખીઓ ત્યહાં વરણી;
અનસૂયા રહે મન માંહ્ય, પ્રિયંવદા મુખમાં,
ના મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે સુખમાં;
નરમણિ મણિલાલ રસાળ સહૃદય મ્હારા છે,
(. . ... . *...........)મિત્ર એ મ્હારા છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬–૮૭ માં "કુસુમમાળા" નામનો મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર મણિલાલે 'પ્રિયંવદા'માં જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ માં ટુંકું અવલોકન કર્યું; અને 'પાશ્ચાત્યરીતિની, જ્યાં સસાર કારીગરી' એ સંગ્રહમ હેમણે જોઈ. 'પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિના દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ' હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની "ઉત્તમ ખૂબી" સ્વીકારી, એ કાવ્યોની ભાષા 'ઘણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી' કહી, માત્ર શબ્દની લેખનપદ્ધતિના 'નવાઈઓને કલ્પનાનો ચમત્કાર' માની અનિષ્ટ ગણી હતી. 'ઉત્તરરામચરિત'ના મ્હારા અવલોકન પછી ચાર વર્ષે લખેલા આ અવલોકનમા પણ મણિલાલે સૌજન્યયુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી. એ પણ હેમના સદ્ભાવનું બીજું પ્રમાણ.

ઈ. સ. ૧૮૯૦–૯૧ માં 'અંમતિવય' પીનલકોડમાં વધારવાનું કાયદાનું બિલ રજૂ થયું ત્હેને અંગે આખા ભરતખંડમાં ભારે વાદવાદ પ્રવર્ત્યા હતા ત્હેનું જોર તે સમયનું સ્મરણ જેને હશે તે લોકો જ સમજી સકશે. એ ચર્ચામાં મણિલાલ ઉતર્યા, 'સુદર્શન'માં હેમની સમર્થ લેખનીને તર્કચ્છલોની મલિન શાહીમાં બોળીને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી. 'જ્ઞાનસુધા' નામના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના માસિકમાં રમણભાઈ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલના એ સંચલનની સ્હામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું. એ ધર્મયુદ્ધમાં મ્હેં કાંઈક અગ્ર ભાગ લીધો હતો. 'મિ. મલબારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન,' 'સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો' એ નામથી લાંબા લેખો મ્હેં લખ્યા અને છતા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો. પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે 'સુદર્શન'માં લખ્યો ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો. 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામના લઘુ ગ્રન્થમાં મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇષ્ટતા દર્શાવેલી, અને આ વાદમાં બાળલગ્ની-કન્યાની દસ વર્ષની ઉમર પૂર્વે લગ્ની-હિમાયત જોરથી કરી હતી, ને વચ્ચે વિરોધ મ્હેં પ્રથમ-


સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

* અહિં કેટલાક શબ્દો ભુંસી ગયેલું.

અંકમાં પૃષ્ઠ ૪૩૫–૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે) પ્રસિદ્ધ કર્યોછે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, સંપત્તિવાળા મ્હારા અભ્યાસકાળના સહચારી, પ્રવાસકાળના સરસ્વતીસેવાના સહકારી, ગુલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોઉછું તો ખેદના ગાણ ને દાબી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ઉત્સાહના પ્રબળ ભાવોના પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નૌકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુંછું: અને અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના એ આરૂઢ અભ્યાસી, સૂફી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અલ્પાંશે કરાવનારા પ્રતિભાશાલી કવિનો આત્મા પરમાત્મામાં વિલીન થતો જોઉછું, અને હેના ઉદ્‌ગાર દિવ્ય શ્રવણથી સાંભળુંછું:

પર થકી પર ધામ જે,
પદ પંક્તિ વિણુ છે પંથ જે,
દેહ–આત્મ–અતીત - હું,
છું ત્યહાં નવજીવને:
મુજ સનમ સહ લયબન્ધમાં,
અદ્વૈતના આનન્દમાં. *

* In a place beyond uttermost place, in a track without shadow of trace
Soul and body transcending, I live in the soul of my Loved One anew.†

Jalaluddin Rumi.



શ્રેષ્ઠ સ્વયંવર કયો ?

લેખક:
સૌ. ચૈતન્યબાળા

ચિત્રકાર
રા. રવિશંકર પંડિત

સ્વયંવર એટલે શું ?

એતિહાસિક કાવ્યમાં થોમાંથી સ્વયંવરના વર્ણન નવા નવા પ્રકારના દેખાય છે. રામાયણમાં સીતાનો સ્વયંવર, મહાભારતમાં દ્રૌપદીનો, રઘુવંશમાં ઇંદુમતિનો, ભાગવતમાં નાગ્નજિતીનો, નૈષધચરિત નામના કાવ્યમાં દમયંતીનો, વટસાવિત્રી વ્રત ઉજવનાર સાવિત્રીનો, અને છેવટે કેટ આધુનિક કવીએ તેવો સંયુક્તાનો સ્વયંવર—એ બધાએ સ્વયંવરોની રીત જુદીજ છે એ સૌના ફક્ત નામના સરખા પણામાં રહેલ જુદાપણું જોવું ખરેખર રસિક થઇ પડે.

હવે પહેલા જાણવું જોઇએ કે સ્વયંવર એટલે શું? સ્વયંવર એટલે ઇચ્છાવર પુત્રીની પરણવા લાયક ઉંમર થતાં પિતા દેશ દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કરી બોલાવી તેમના રૂપ, ગુણ, કુળ, વિદ્યા, સંપત્તિ વગેરેનું વર્ણન પુત્રી આગળ કરે અને તેમાંથી કન્યા પતિ પસંદ કરે તે રાજકન્યાઓનો સ્વયંવર. આવા સ્વયંવરમાં કન્યાની પસંદગીને મુખ્ય અને માતાપિતાની પસંદગીને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવતું છતાં ખુબી એ હતી કે આ બંને દૃષ્ટિ એકમેકને બરાબર મળી રહેતી અને કન્યાનું લગ્ન થતું.

સામાન્ય વર્ગને માટે સ્વયંવર સમાન્ય નથી ઠગતો તેઓને તો વડીલોને મોઢેથી સાંભળી લીધેલું સાધારણ વર્ણન અને કંઇક પિતાની પસંદગી અને સંમતિથીજ પતિ પસંદ કરવાનો હોય છે, અથવા સામાન્ય રીતે તો હીંદુસમાજમાં 'દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય' એ કહેવત આજે પણ સાચીજ પડાય છે. અનાર્યોમાં તો કન્યા વરને મેળા માંથી પણ શોધી લાવતી.

સ્નેહલગ્ન:

બીજી રીતે લખીએ તો સ્વયંવર એટલે

સ્નેહ-લગ્ન. પરંતુ આ સ્નેહ-લગ્નમાં પગલાં મુકતા પહેલાં, પિતાની કે વડીલોની સંમતિ હોવી જોઇએ. નાની વયમાં કન્યાની બુદ્ધિ પરિપક્વ હોતી નથી. તોપણ તેઓ સારા-માઠાનો વિચાર તો કરી શકે છે. એટલે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કરતાં સહાનુભુતિ સાથે પસંદગી કરી હોય તો તે પણ સ્વયંવરજ ગણી શકાય.

સ્વયંવર તો રાજકુંવરીનાજ હોય. આપણા ઐતિહાસિક કાવ્ય સાહિત્યમાં કેટલાક બહુ પરિચિત સ્વયંવરોનાં વર્ણન કવિઓએ નોંધી રાખ્યાં છે. સ્વયંવરમાં પસંદગી કરવામાં, એક સંસારથી તદ્દન અજાણી એવી કોડભરી કુમારિકા આશામાં અદ્ધર ઉડતી હોય તેને મન પસંદગી કેવી? તેથીજ તેમના પિતા યોગ્ય વર શોધી કાઢવાની એક કસોટી મુકતા. એ કસોટી એટલે સ્વયંવરમાં કરવામાં આવતી 'પ્રતિજ્ઞા' અથવા 'પણ' એ બાપનાજ નક્કી કરેલા 'પણ'ને પુરું કરનાર યુવક સ્વયંવરમાં પસંદ થએલો વર ગણાતો અને રાજકુમારી તેને વરમાળ આરોપતી.

આ દૃષ્ટિએ સાચો સ્વયંવર કયો તે વિચારવું જોઇએ. સ્વયંવરનાં બધાં અંગો પુરેપુરાં સચવાયાં હોય એવા સ્વયંવર તો ગણ્યાંગાંઠ્યાજ છે. કેટલાક સ્વયંવરમાં પિતા-નીજ પ્રતિજ્ઞા પુરી થાય એટલે સ્વયંવર પુરો થયો ગણાયો છે. કેટલાકમાં સ્વયંવરમાં દેખા-ડવાના સમારંભ પહેલાં કન્યાને પૂર્વાનુરાગ જણાયો છે. કેટલાકમાં પિતાનું 'પણ' અને કન્યાની ઇચ્છા બન્ને સમાએલાં હોય છે. આમ સ્વયંવરનું રહસ્ય ખરેખર સૂક્ષ્મ છે.

સીતા સ્વયંવર:

સીતા-સ્વયંવરમાં જનકની પ્રતિજ્ઞા હતી. સીતા એક પેટીમાંથી પ્રગટ થયાં હતાં અને તેમની સાથે શિવનું ત્ર્યંબક ધનુષ્ય પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યું હતું. કોઇથી ખસેડ્યું ખસેડાય નહીં એવું એ ધનુષ્ય સીતાએ બાળપણમાં રમત માત્રમાં ખસેડી મુક્યું હતું. તેથી સીતાનું કોઇ પરાક્રમી અને બળવાન વીર સાથે લગ્ન કરવું જોઇએ એમ જનકને લાગ્યું; તેથી તેણે સીતાનો સ્વયંવર આદરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે:-

"ચાપ ચઢાવે જે શંભુનું, તેને સુંદરી સીતા.
પરણાવું પ્રેમે કરી, રાખું સાક્ષી સવિતા."*

સીતા સ્વયંવરનો મંડપ રચી બધા રાજાઓને આમંત્રણ કરી બોલાવી, જનકે પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી. બધા રાજાઓએ ધનુષ્ય ઉંચકી જોયું. રાવણ જોરમાંને જોરમાં ઉઠ્યો ને એક વેંત ધનુષ્ય ઉંચું કર્યું ત્યાર પછી ભાર ઉંચકી ન શકાયાથી ધનુષ્ય પડી ગયું ને હાથ દબાઇ ગયા. રાવણ તે કાઢી ના શક્યો. ને હાથ રામે છુટા કર્યો. બધા રાજાઓના પ્રયત્ન નિષ્ફલ થયા પછી રામ ઉઠ્યા. 'ગીતા' વેશમાં વર્ણવ્યો ગાય છે:-

'બાથ લેઇ ભુપ બળ બાવ્યો રે,
રઘુનાથે ચાપ ચઢાવ્યો રે;
સહુ દેખતાં શતખંડ કીધા રે,
રામે જીત્યા તણા જસ લીધા રે

આ સ્વયંવરમાં પ્રતિજ્ઞા તો પૂર્ણ કરવાની હતીજ, તોપણ તેમાં કુદરતની સહાય હતી. એટલે પહેલેથી સીતા અને જનકરાય બન્ને સ્વાભાવિક રીતેજ રામચંદ્ર તરફ આકર્ષાયાં હતાં; અને રુક્મિણી જેમ દેવીને પ્રાર્થના કરે છે:-

"ઓઢી જનક કુમારી, મુખ દીઠે રઘુરાય:
પ્રભુ ચરણે ચિત વળગ્યું, અળગું ન થાય."*

* કાલિદાસ કૃત 'સીતા સ્વયંવર'.

–પણ જ્યારે લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોના બળી મરવાની વાત સાંભળી ત્યાર પછીથીજ મત્સ્યવેધ કરી પુત્રી પરણાવવાની પ્રતિજ્ઞા દ્રુપદે કરી હતી. દ્રૌપદીનું મન પહેલેથીજ કોઇ તરફ વળેલું નહોતું.

દ્રૌપદીને વર્યા પછી અર્જુન તેને લઇ વીદાય થાય છે. ત્યાં બીજા બધા રાજાઓએ તેની અદેખાઇ કરી યુદ્ધ માગ્યું. અર્જુન અને ભીમે ઘણાં પરાક્રમ કરી તેમને હરાવ્યા અને દ્રૌપદીને લઇ ઘેર આવ્યા ત્યાં:–

"આનંદભેર બોલ્યા સહુ, સ્વયંવર જીત્યા માતઃ
દ્રય ભ્રાતે જઈ ભિક્ષા આણી, પુર વિશેથી વિખ્યાત.
ત્યારે માત કે' "વેંચી જમો, તમો પાંચે ભ્રાત;
મારે સરખા પાંચે બંધુ, નહીં અંતર કોઇ સાથ."
ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે "માતજી, અમે કન્યા લાવ્યા આજઃ
એ ભિક્ષા નહીં જે વહેંચી લઇએ,
છે દ્રુપદ-સુતા સહુ સાજ"*

–આવું વચન કુંતાના મોંમાંથી નીકળી ગયું એટલે તે પ્રમાણે પાંચે ભાઇઓ દ્રૌપદીના પતિ ગણાયા છે.

સત્યા-સ્વયંવર:

ભાગવત દશમસ્કંધના અઠ્ઠાવનમા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ સત્યાને પરણે છે. તે પણ એક સ્વયંવરથીજ. સત્યાના પિતા અનંગજીત પણ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કેઃ–

"પિતાએ તવ પણ કર્યું, પ્રથમ નાથે સાતઃ
તેહને એ કન્યા હું આપું દેશ દેશ ગઈ વાત."×

આ સ્વયંવરમાં ખાસ સમારંભ હશેજ; તોપણ હોંશીલા યુવકથી 'પણ' પુરું કરવાને પ્રયત્નો પણ થઇ શકતા હશે. કારણકે બધા રાજાઓના આવી ગયા પછી જ્યારે શ્રી કૃષ્ણે સ્વયંવરની વાત જાણી ત્યારે તેં આવ્યા. પહેલાં તો તેમણે સત્યાના પિતાને કન્યા આપી દેવાની માગણી કરી. અનંગજીતે 'પણ' પુરું કરી કન્યા લઇ જવાનું કહ્યું. કૃષ્ણે એકી વખતે સાત સ્વરૂપ લઇ સાતે સાંઢને સાથે નાથ્યા અને કન્યાએ વરમાળ આરોપી. કૃષ્ણનું લગ્ન તો સાદી રીતેજ થયું હતું.

"કન્યાએ વરમાળજ નાખી, વાગ્યાં દેવ નીસાણઃ
પરણ્યાની રીતે હરી પરણ્યા, આપ્યાં રાયે બહુ દાન"

આ સ્વયંવરમાં કૃષ્ણ આવે છે ત્યારે સત્યા તેમને જાળીમાંથી જુવે છે. અને ત્યાંથીજ તેને પ્રથમ અનુરાગ ઉદ્ભવે છે:–

"જાળીએ બેઠાં જુવે છે કન્યા,
દીઠું મનોહર રૂપઃ
દેખીને દિગમૂઢ થયાં,
એ હજો સ્વામી તદ્રૂપ."

આવી રીતે સત્યા પ્રથમ દષ્ટિએજ કૃષ્ણને સ્વામી સ્વીકારી લે છે અને તે એકલા રૂપ ઉપરજ આકર્ષાય છે.

સાવિત્રી–સ્વયંવર:

મહાભારતમાં સાવિત્રી સત્યવાનને પરણે છે ને પણ એક સ્વયંવરની રીતેજ પરણે છે. સાવિત્રી દેશવિદેશ ફરી ફરીને બધાં રાજ્યોમાં જઇ રાજાઓ અને રાજપુત્રો જુવે છેઃ–

(શાર્દૂલ)
"તેથા રાજકુમાર પૂર્વ દિશાના,
સર્વે ખરા ચિન્તવ્યોઃ
તેથા પશ્ચિમના બધા ઘણુખરા,
જે નીતિને કીર્તિથી.
તેડા દક્ષિણમાં ગુણી ચતુરને,
જામેલ જે દર્પથીઃ
સાવિત્રી મનહંસ તો પણ કહીં,
આરામ લેતો નથી."

* પ્રેમાનંદ કૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર. × પ્રેમાનંદ કૃત 'દશમ સ્કંધ'

જયચંદ રાઠોડે રાજસૂય યજ્ઞ કરી દેશ-વિદેશના રાજાઓને ખંડણી આપવાનું કબુલ કરાવી યજ્ઞમાં બોલાવ્યા હતા. અને આ રીતે તેણે ચક્રવર્તી પદ ધારણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ત્યાર પછી તરતજ સંયુક્તાના પિતાએ સ્વયંવર સમારંભ રચ્યો અને ખંડીઆ રાજાઓને નિમંત્રણ કરી બોલાવ્યા અને તેમાંથી સંયુક્તાને પતિ પસંદ કરવાનું કહ્યું.

સંયુક્તા પ્રથમથીજ જાણતી હતી કે પિતાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં ફક્ત એકલા પૃથુરાજે ખંડણી આપવાનું ના કબુલ કરી પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવાનું કબુલ કર્યું નહોતું. આ વીગતથી સંયુક્તાએ પ્રથમથીજ પૃથુરાજને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો.

સંયુક્તાનાં માતપિતા આ વાત જાણતાં હતાં અને તેમણે પુત્રીને બીજો કોઇ વર પસંદ કરવાનું કહ્યું હતુ. સ્વયંવર પહેલાં સંયુક્તા પૃથુરાજને એક વાર છુપી રીતે મળી હતી અને સ્વયંવરમાંથી પૃથુરાજ સંયુક્તાનું હરણ કરે એવી ગોઠવણ થઇ હતી.

સ્વયંવરમાં બધા રાજાઓમાં આવી ગયા પછી સંયુક્તા હાથમાં વરમાળા લઇ આવે છે. અને તેની સખી બધા રાજાઓને ઓળખાવે છે. પૃથુરાજનું અપમાન કરવા તેનું પુતળું બનાવી દ્વારપાળ તરીકે મુકેલું હોય છે. ત્યાં ફરતાં ફરતાં સંયુક્તા આવે છે અને તેનેજ વરમાળ પહેરાવે છે. પૃથુરાજ અહીંથી સંકેત પ્રમાણે તેનું હરણ કરી જાય છે

ઇંદુમતિ-સ્વયંવર:

રઘુવંશમાં ઇંદુમતિનો સ્વયંવર ખરેખરા સ્વયંવરનું ભાન કરાવે છે. એ સ્વયંવર સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં કન્યાનીજ પસંદગી છે અને તે જે રીતે પસંદ કરે છે તે પણ સ્વયંવરને છાજે એવીજ રીત છે.

ઇંદુમતિના સ્વયંવરને માટે ખાસ મંડળ રચી સમારંભ કરવામાં આવે છે અને તેમાં દેશવિદેશના રાજાઓ આવે છે. બધા રાજાઓના આવી ગયા પછી ઇંદુમતિ પાલખીમાં બેસી આવે છે.

(નારાચ)

"થતાં જ એવું પતિ ચહાતી જે કુમારી તે.
પરિજનોથી શોભતી વિવાહ વેષ ધારીને;
મનુષ્યવાહિનીજ એબુરી સુપાલખી વિષે,
બિરાજીમય મંચ રાજ-માર્ગ માંહિ આવી તે."

આવી રીતે ઇંદુમતિના આવ્યા પછી તેની ચતુર સખી સુનંદા—

(વસંતતિલકા)

'ભૂપાળનાં ચરિત વંશની જાણનારી,
પુરુષના સમી સુભાષિણી દ્વારપાળી;
* * *
લેઇ જઈ વદતી કેવું પછી સુનંદા—"

સુનંદા ઇંદુમતિને બધા રાજાઓ પાસે લઇ જઇ તેમના ગુણનું વર્ણન કરે છે અને આડી રીતે અવગુણ પણ વર્ણવે છે. સાથે સાથે પોતાની પસંદગી પણ જણાવતી જાય છે—

(વસંતતિલકા)

"તે એમ બોલી પછી સેંજ ટીલી થયેલી,
ધ્રોથી ગુંથેલી મધુમાળ છ જેની એવી;
ત્ની ભૂપાળ ભણી લેઇ નમી જરાક;
બોલવા વિના તરુજ આગળ ચાલી આપ."

—આમ બધા રાજાઓને બતાવતાં સુનંદા જેમ આગળ ચાલતી ગઇ તેમ;

(મનહર)

"જેમ રાત્રે દીવો લઈ જતાં રાજમાર્ગમાંના,
પાગર પડતાં ધરો પર તમ વ્યાપે છે;
તેમ પતિ ખોળતીતે જે જે ભૂપ વટી ગઇ,
ને તે ભૂપ તણા વર્ણ ઝંખવાણા ત્યાંજ છે."

એવટે તે અજ પાસે આવી. ત્યાં આગળ ઇંદુમતિની નજર ઠરી રહી. સુનંદાએ આ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૧]



બીજવર મહામંડળી અનલીમીટેડ.

લેખક :
રા. અમૃતલાલ મણુશંકર વૈદ્ય
ચિત્રકાર
રા. ગૌરશંકર અને રા. એમ. કે. પી.

આ નવા જમાનામાં આજકાલ કાંઈપણ કારખાનું સભા, સમીતિ, લીમીટેડ કે એવું કંઈ પણ થવાનું હોય ત્યારે તેના અગાઉ કુદરતીરીતે નિવેદનપત્ર બહાર પાડવામાં આવે છે એટલે એ રીતે અમે પણ અમારી ઉદ્દેશાવળી અને નિયમાવળી બને સાથેજ બહાર પાડીએ છીએ

૧ આ મંડળીનું કામકાજ આજકાલ ચાલે છે એવુંજ ચાલશે તો અમે આ મંડળીને લીમીટેડ કરવા ધારીએ છીએ.



કશ્યપ ઋષિ અને [illegible] મિલન

૨ ભાગીદારો (શેર હોલ્ડરો) તો આજથીજ તૈયાર છે. મંડળી સ્થપાતાં તે સારો નફો કરશે એવી આશા છે

૩ આ મંડળીનું નામ "બીજવર મહામંડળી" રાખવામાં આવ્યું છે

૪ દ્વિતીય પત્નીની ચરણ પરિચર્યા તરફ તત્પરતા અને પ્રથમ પત્ની પ્રતિ અસાધારણ તિરસ્કાર, પ્રસંગોપાત નિંદા અને તેઓની ક્રૂરતાના કિર્તન એ આ મંડળીના સભ્યોના મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાશે

૫ આ મંડળીના વડીલ આશ્રયદાતા શ્રી મહાદેવજીને ગણવામાં આવ્યા છે.

સૂચના—બીજવર હોવા છતાં જેમનામાં

સાથેજ પહેલી વખતની પત્નીની પણ કેટ ખાસીઅત આ મંડળે મુકરર કરી છે.

પહેલી સ્ત્રીની ખાસીઅત:

૧ પહેલીવારની પત્નીનો પોતાના સ્વામી માટે અસાધારણ પ્રેમ હોય છે, અને જરા



પ્રસન્ન ન થાય તો નાચવું.

મહાદેવજીનાં લક્ષણો નહી હોય તેને આ મંડળની સામે પણ લેવાનો અધિકાર નથી.

૬ આ મંડળીમાં મહાદેવજીનાં ચારિત્ર્યનું નિરીક્ષણ કરી બીજાવરનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે. તેની

૨ સ્ત્રીનું બહુ માન જાળવવું.

૩ ધર્મપત્નીને ખુશી કરવાના બધા ઉપાયો અજમાવવા છતાં તેનું મન પ્રસન્ન ન થાય તો નાચવું.

૪ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી અથવા કે વહેમ

૧ સસરા તરફ માનની દૃષ્ટિનો અભાવજ.

૨ હંમેશનો સસરા જમાઈનો અણબનાવ.

૩ પત્નીને પીયર મોકલવાનો કંટાળો; અસહિષ્ણુતા. તેને લીધે હંમેશનો કલહ તથા સાસરાના ઘરના સારા માઠા ગમે તે પ્રસંગે ધણીઆણીને પીયર નજ જવા દેવી એવો સિદ્ધાંત.

[વધુ માહીતી માટે જુઓ દક્ષયજ્ઞ વખતે શ્રી શંકરનો મીજાજ.]

૪ પત્ની તરફ તેના મરતાં સુધી બેદરકારી.

પત્નીના મરણ પછી:

૧ પત્નીના મરણ પછી ગાંડા બની જવું.

૨ કંકણ લઈને ફરવું.

૩ ભસ્મ ચોળવી.

૪ બાર વરસ, બાર માસ, કે છેવટ બાર દિવસ સુધી બીલકુલ ફરી લગ્ન નજ કરવાની પ્રતિજ્ઞા અને વૈરાગ્ય પ્રદર્શન.

બીજી પરણતી વખતે:

૧ અપરગુણ્યવનતાંશિ મતામ્મિતાઃ આજથી તારો ચાકર થઈનેજ રહીશ એ સ્થાપિત પ્રતિજ્ઞા.

પરણ્યા પછી:

૧ પુરેપુરી અથવા અર્ધો પણ સ્ત્રીનો વેશ રાખવો.

પણ તેનું પડનું જુવે ત્યાં પોતાના પ્રાણ આપી દે એટલું તેને અપમાન લાગે છે.

૨ પીયર તરફ મમતાનો અભાવ.

પતિની ખાસીઅતો, પહેલી પત્ની છતાં:

છે એવું જણાવવા ન દેવું પણ પોતાની સાહેબજ (બને તો મેમસાહેબ) ધર્મપત્નીને રાખવા.

[બે મહાદેવ દમકથી આડાણ દાખવું. જુવાથી સગીન દેખાવું અને આખા તનની તથા વાડથી જનાને બેહકાવનાર ધીનાં અને ફરી પરણેલ ધણીના ધર્મો ઠરાવ્યા છે]

૭ ઘણા ખાસ બીજવરોમાં આ ધર્મો હશે તેઓ આ મંડળના કાર્યવાહક અધિકારીઓ થઇ શકશે

અધિકારીઓ:

૮ જેઓની ત્રણ ત્રણ પત્નીઓ સ્વર્ગમાં ગઇ હશે, દરેકના મરણ પછી તેના છોકરાઓને અસાધારણ દુઃખ આપવામાં આવ્યું હશે, તથા ચોથીવારની પત્ની માટે છોકરીઓવાળાઓને ત્યાં દુકાળીઆઓની પેઠે રખડ્યા હશે, તથા



પોતાની સાહેબ (બને તો મેમસાહેબ) ધર્મપત્નીને રાખવા

રાખ છેક પણ કોઇ આ ધર્મ નહીં પાળતા હોય તો તેને મંડળમાંથી બહાર કાઢી મુકવામાં આવશે

કાર્યવાહક અધિકારીઓ:

૯ જેઓને ચાર ચાર "સુશિક્ષિત" પત્નીઓ મરી ગઇ હશે અને જેઓ દરેક પત્નીની પાસે ચોથે ભાગે અગાશીમાં બેસીને તેને રમાડવાના ને રીઝાવવાના પ્રયત્ન કરતા અને તેવી દયાળી ભાવના હશે તે સજ્જનોને આ મંડળના કાર્યવાહક ગણવામાં આવશે

૧૦ ખાસ ભાગીદારો:

(અ) જેઓની બે બે પત્નીઓ સ્વર્ગમાંથી પોતાના સ્વામીની પત્નીપરાયણતાના દર્શન કરતી હશે.

(આ) જેઓએ પરણીવારની પત્ની સંપૂર્ણ ધારાધોરણનો અનુભવ કરાવ્યો હો

વાંઝી રોટલી, મેણો કળશીઓ, પોતાની મા-બેન તરફના વિનયમાં કચાશ, પીયર જવાની પ્રાર્થના વગેરે ગુનાઓ માટે પૃથક્ શય્યા તેમજ બીજી શિક્ષાઓ કરી હશે. વળી બીજી-વારની સ્ત્રીનાં મરણ પછી જેઓને સ્ત્રીઓના ગુણો અને મહત્વ સમજાયું હશે તેમને ખાસ ભાગીદારો (પ્રેફરન્સ શેર હોલ્ડર) ના હક્ક આપવામાં આવશે.

૧૧ ભાગીદારો:

પહેલી પત્ની મરી ગયા પછી ઘણા વરસો વિધુરતાનું દુઃખ ભોગવી બીજી પત્નીનાં દર્શન થતાં તેમને દેવી તરીકે પુજતા હશે, અને પોતાની પત્નીનું નામ પણ લેનાર સાથે લડવા તૈયાર હશે તેઓને ભાગીદાર (શેર હોલ્ડર) તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે.

નોંધ—

ભલે જેઓને બીજીવારની પત્ની નહીં હોય પણ મોડું લગ્ન થવાથી પત્નીની કિંમત પુરી સમજાણી હશે અને પત્નીને તમામ રીતે બીજવરનું સુખ આપવા અને તેના કાનુનો પાળવા તૈયાર હશે તે સભ્ય થઇ શકશે.

૧૨ આના સોદા જ્ઞાતિભોજન, વિવાહ, મરણ વગેરે જલસાઓમાં થશે. અને બીજી કંપનીઓ પેઠે પતિઓના ભાવ મુકાશે.

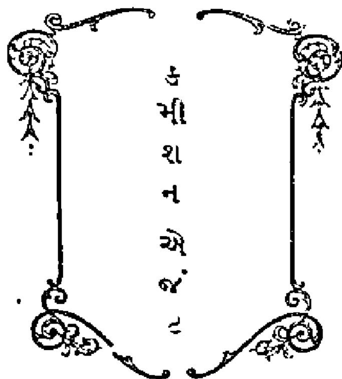
૧૩ બાળકપણથી પરણેલાં અને જેને બીજો બીજવરને લગતો કંઇ અનુભવ નથી એવાં સ્ત્રીપુરુષોને આ બજારમાં આવવાની પણ રજા આપવામાં નહીં આવે.

૧૪ આ મંડળીના શેરોનો સટ્ટો સદાને માટે ચાલુજ ગણાશે.

૧૫ આ મંડળીની રજીસ્ટર્ડ ઓફીસ જ્યાંપણ પહેલી પત્ની દેવલોક પામે તે મકાનમાં રાખવામાં આવી છે.

૧૬ કાર્યવાહક અધિકારીઓની ભાગીદારીમાં માત્ર જેઓ બીજવર થવાને તલસી રહેલા હોય એવા વિધુરોને બીજી પરણ્યા પહેલાંના સમયમાં ભાગ આપવામાં આવશે.







લેખક

ગ. લક્ષ્મીકાંત

ચિત્રકાર

ર. કવિ



સાંજના પાંચેક વાગ્યા હશે. દિવસના કામથી પરવારી હું ઘેર જવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. બીજા બધા ક્લાર્ક અને શીપાઈઓ ચાલ્યા ગયા હતા. માત્ર એક સીપાઈ મનમાં અને મનમાં ગાળો ભાંડતો ત્યાં હતો, તેની મદદ જોઈએ, એ રીતે બંધ કરવા માટે. [illegible] હતો. એ વખતે ખાનગી કામકાજ લખવા માટે મારે હમેશના નિયમ કરતાં આજે વધારે રોકાવું પડ્યું હતું.

પણ વિધિની ઇચ્છા જુદી જ હતી. હું ઉઠવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં સીપાઈ કોઈના નામનો કાર્ડ લઈને મારી ચેમ્બરમાં આવ્યો. કાર્ડ પર નામ વાંચ્યું

[illegible]

કલકત્તા.

નામ કંઈક પરિચિત હતું, પણ બરાબર યાદ ન આવ્યું. "અંદર મોકલ." મેં કંઈક કટાણું મોઢું કરી સીપાઈને કહ્યું.

તુરતજ એક ગૃહસ્થ મારી ચેમ્બરમાં દાખલ થયા. ચાઈના સીલ્કનો દમામદાર બંધ કોલરનો કોટ, માન્ચેસ્ટરનું બારીક ધોતીયું અને માથે કલકત્તી ફેશનની પાઘડી, એમના પોશાકની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. મોઢું ઝગઝગાટ હતું. આંખો તીક્ષ્ણ હોઈ બુદ્ધિ અને ચાલાકીનો ખ્યાલ આપતી.

"શ્રી નવીનચંદ્ર દયાળ, કમીશન એજંટ તમેજ કે?" આવનાર ગૃહસ્થે મને પુછ્યું.

'હાજી, શેઠ! શી ગરજે મારા સરખું કંઈ કામકાજ?' મેં એમનાને ખુરશી આપતાં વિનયથી પુછ્યું. મને લાગ્યું કે આજ કંઈક સીતારો ઉજળો છે. કોઈ માતબર ઘરાક હાથમાં આવ્યો છે.

"મારું એક કામ તમે કરી શકશો?"

પ

તેમણે ખુરસી પર બેસતાં બેસતાં પુછ્યું. "અલબત્ત, તે માટે તમને ઉદાર કમીશન મળશે."

"શા માટે નહીં ? એ તો અમારો ધંધોજ છે. શું કામ છે ?"

"આમ જોઈએ તો કામ ઘણું સહેલું છે. પણ વાત ખાનગી રાખવાની છે અને તેથીજ તમારા જેવા ભરોંસાપાત્ર માણસને એ કામ હું સોંપવા માગું છું" ગોવિંદજી શેઠે પ્રસ્તાવના રૂપે કહ્યું:

"સમજ્યો. એ સંબંધી આપે નિશ્ચિંત રહેવું. મારી પાસેથી વાત જરા પણ બહાર નહીં જાય"

"હંઅ. જુઓ ત્યારે. તમે મને કદાચ ઓળખતા હશો. મારું નામ તો સાંભળ્યું હશે. કલકત્તામાં મારો મોટો વેપાર ચાલે છે. ખાસ કરીને ઇમારતી લાકડું અને ચોખા હું મોટા જથ્થામાં પરદેશ ચઢાવું છું. પણ આ કામને મારા વેપાર સાથે સંબંધ નથી–સીધી રીતે નહીં, આડકતરો કૈંક ખરો. મને જુનાં ચિત્રો ભેળાં કરવાનો ખાસ શોખ છે. એ શોખ પાછળ મેં અત્યાર સુધીમાં હજારો રુપીઆ ખર્ચી નાખ્યા છે. અત્યારે મારા સંગ્રહ જેવો સંગ્રહ આખા હીંદમાં કોઇની પાસે નહીં હોય."

"થોડાંક વર્ષ પહેલાં લખનૌમાંથી મેં એક ચિત્ર રુપીઆ પાંચસો આપી ખરીદ્યું હતું. એ ચિત્ર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બેગમ નુરજહાનનું છે. પણ અસલ નહીં, નકલ છે. અસલ ચિત્ર જહાંગીરના સમયના વિખ્યાત ચિત્રકાર હમીદબક્ષનું ચીતરેલું છે, અને કળાનો એક સુંદર નમુનો છે. એ અસલ ચિત્રની ઘણીએ નકલો થઇ છે."

"અસલ ચિત્ર ક્યાં છે તેની મને ખબર ન હતી. આજેજ અચાનક હું તે જાણી શક્યો. હું શેઠ નલિનીકાંતને મળવા ગયો હતો. મધ્યપ્રાંતોમાં એમની માલીકીનું એક જંગલ છે, તેમાં ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ છે. એ જંગલ તેમની પાસેથી ખરીદી લેવાનો મારો વિચાર હતો. એ જંગલનો નકશો લેવા તેમને બીજા ઓરડામાં જવું પડ્યું. તેમને આવતાં કૈંક વાર લાગી એટલે કુતુહલથી હું દીવાનખાનામાં મુકેલા ચિત્રો જોવા લાગ્યો. અચાનક જે ચિત્રોની શોધમાં હું લાંબા સમયથી હતો તે મે ત્યાં જોયું. પહેલાં તો મને લાગ્યું કે એ પણ નકલ હશે, પણ પાછળથી તપાસ કરતાં મારી ખાત્રી થઇ છે કે એ અસલ ચિત્ર છે. નલિનીકાંતના પિતા શેઠ દ્વારકાંદાસે એ ચિત્ર દસ હજારમાં લગભગ પચીસ વર્ષ પહેલાં ખરીદ્યું હતું."

"તે વખત તો હું ચિત્ર સંબંધી કૈં બોલ્યો નહીં. જંગલ લેવાનું સાટું કરીને હું ચાલ્યો આવ્યો. પોતાની મોં માગી કીંમત નહીં મળવાથી એ સાટાથી નલિનીકાંત મારા પર કૈંક નારાજ થયો છે. એ ચિત્ર તમે મારે માટે મેળવી શકશો ?" ગોવિંદજીએ લાંબી કથાને અંતે સવાલ પુછ્યો.

"ઘણીજ ખુશીથી. એમાં શું મુશ્કેલ છે ?" મને એ કામ બહુ મુશ્કેલી ભરેલું ન લાગ્યું. કમીશન એજંટ તરીકે એવી તો કૈંક ખરીદીઓ મેં કરી હતી.

"તમે ધારો છો એટલું એ સહેલું નથી, મી. દલાલ ! પણ હું માનું છું કે મોં માગી કીંમત મળે તો નલિનીકાંત એ ચિત્ર કદાચ વેચે ખરો. એને શાની ખોટ છે ? દ્વારકાંદાસ શેઠ લગભગ અર્ધો કરોડની મીલકત મૂકી

થયા છે. દસ બારમકાનોનું ભાડુંજ વીસ-પચીસ હજાર મહીને આવતું હતું. અલબત્ત, નલિનીકાંત વેપાર રોજગાર નથી કરતો—એટલું ખાય છે, પણ આવક પુરતી છે એટલું ખરું કે એને ચિત્રોનો શોખ નથી તેથી કદાચ વેચી મારે. પણ એને મગરૂરી એટલી નથી બાપની મીલ્કતમાંથી કોઈપણ ચીજ વેચી નાખવાની તે વિરુદ્ધ છે. કોઈ જાણે તો ફજેતી થાય '

મને પણ લાગ્યું કે એ દૃષ્ટિએ એના કંઈક મુશ્કેલી આવે ખરી નલિનીકાંત વેચવા તૈયાર ના પાડે તો ! પણ ગોવિંદજી એ સઘળી યોજના ઘડીનેજ આવ્યો હતો

"એક રસ્તો છે" તેણે કહ્યું. "મારી પાસે જે નકલ છે તે એને બદલામાં આપવી અસલ ચિત્રને ઠેકાણે એ મુકશે તો ભાગ્યેજ કોઈ જાણી શકશે, અને મો માગ્યા નાણાં મળતા હશે તો ના નહીં પાડે. દ્વારકાદાસ શેઠ એના દસ હજાર આપતા હતા હું એટલા રૂપીઆ આપવા તૈયાર છું. એટલાથી ના માને તો બે પાંચ હજાર વધારે આપજો હું તમને પંદર હજાર સુધી એ ચિત્ર ખરીદવાની છુટ આપું છું. તમારા કમીશન તરીકે તમને રૂપીઆ બમણા આપીશ. બીજું ખર્ચ થાય તે પણ મારે માથે કેમ કબુલ છે ને ?"

"મને કંઈ વાંધો નથી પણ નકામા બમણા રૂપીઆ શું કામ નાખી દો છો ' તમે જાતેજ નલિનીકાંતને મળોને ?" મેં પ્રશ્નિકતા બતાવી. ગોવિંદજીએ એનો અર્થ ફોડ કર્યો.

"એમ કહોને કે કમીશનની રકમ મોટી છે ઠીક, તો વધારે વેચો પછી ?" પણ



ભીંતમાં ખુણે મઢીમર જોઈ રહ્યા

વાત બહાર ન જાય એટલું સંભાળજો. હું જાતે નથી જતો તેનાં બે કારણ છે. એક તો એ કે જગતના બાટાથી એ ખુશ નથી થયો એટલું

કદાચ મને કોઠું ન આપે. બીજું કારણ એ કે મારે આજ રાતના અહીંથી જરૂરી કામ માટે મદ્રાસ જવું છે. એક અઠવાડીઆ પછી આવતે ગુરુવારે સાંજે આ વખતેજ હું પાછો આવીશ. દરમીઆન તમે ચિત્ર લાવી રાખજો.” ગોવિંદજીએ મારો વાંધો ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આવા નજીવા કામ માટે રુપીઆ ત્રણસો આપવા તૈયાર થનાર પર મને કંઈક શંકા આવી. પણ હોય! શોખ બહુ બુરી ચીજ છે.

“ઠીક” મેં કહ્યું. “હું મારાથી બનતુ કરીશ. તમારું નકલ-ચિત્ર મને મોકલી આપજો. અને હા...” કંઈક યાદ આવ્યું હોય તેવો ડોળ કરી મેં કહ્યું: “તમારે મને થોડાંક નાણાં તો આપવાં જોઇશે ”

“અરે, ભલા માણસ! આટલા બધા અધીરા શું કામ થાઓ છો? હુ હમણાં તેજ વાત કરવા જતો હતો” તેણે અંદરના ગજવામાંથી એક ચામડાની સુંદર પોકેટ બુક કાઢી. લો, આ ગણી લો. હજાર હજારની દસ નોટો છે. વધારે આપવું પડે તો હાલ તુરત એટલું તમારી પાસેથી આપજો. તેની જામીનગીરી તરીકે ચિત્ર તમારી પાસે રહેશે. હું ચિત્ર લેવા આવીશ ત્યારે બાકીનાં નાણાં, તમારું કમીશન, ખર્ચ વગેરે ચુકવી આપીશ.”

“અને પેલું ચિત્ર?” નોટો ગણતાં ગણતાં મેં ફરી યાદ દેવડાવ્યું.

“હા. તે તો હું ભુલીજ જતો હતો. જરા નીચે સીપાઇને મોકલીને ગાડીમાંથી મારી બેગ ન મંગાવી લો? ચિત્ર તેમાં છે.”

મેં ઘંટી મારી સીપાઇને બોલાવ્યો અને ગાડીમાંથી બેગ લાવવાનું ફરમાન કર્યું. તે લઇ આવે તે દરમીઆન મેં દસ હજાર રુપીઆની રસીદ ગોવિંદજીને લખી આપી.

ગોવિંદજીએ સીપાઇએ આણેલી બેગ સંભાળપૂર્વક ઉઘાડી અંદરથી એક ફ્રેમમાં જડેલું, હાથીદાંત પર ચીતરેલું સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું. એ એક ફુટ પહોળા અને નવ ઇંચ લાંબા હાથીદાંતના તખ્તા પર રૂપસુંદરી નુરજહાનની સુંદર પ્રતિકૃતિ શોભી રહી હતી. નયનને બે ઘડી ઠારે એવી સુંદર વસ્તુ હતી.

“લો આ ચિત્ર. તમે અસલ ચિત્ર જોશો ત્યારે તમારી ખાત્રી થશે કે આબેહુબ નકલ છે. ફ્રેમ પણ નલિનીકાંતનાં ચિત્રની ફ્રેમ જેવીજ મેં કરાવી છે. કોઇની મગદુર નથી કે એ નકલ છે એમ પારખી શકે.” ગોવિંદજીએ ચિત્ર સોંપતાં મને કહ્યું. ચિત્રની ફ્રેમ ખાસી દોઢ ઈંચ જાડી હતી.

૨

ઘેર જતાં રસ્તામાં અનેક વિચારો મારા મગજમાંથી પસાર થયા. નલિનીકાંત મગરુરીમાં તણાઇ કદાચ ના પાડે તો આખી ત્રણસોની રકમ હાથમાંથી સરી જાય. કમીશન એજંટ તરીકેની મારી કારકીર્દીમાં આવું કામ મેં પહેલુંજ હાથમાં લીધુ હતું. અસલને બદલે નકલ ઠેરવી દઇ દુનીઆને ઠગવાની વાત કંઈ નવી ન હતી. યુરપ-અમેરીકામાં ચાલાક ઉઠાવગીરોએ એવી ચોરીઓ કર્યાની અનેક વાતો મેં વાંચી હતી. પણ તે શીવાય આ કામમાં શંકા ઉપજાવે એવું કંઈ પણ ન હતું. એકાદ ધનાઢ્ય માણસ પોતાનો શોખ પુરો કરવા જરુર પંદર હજારની રકમનું પાણી કરી નાખે. અલબત્ત ગોવિંદજી જેવો સાહસિક વેપારી, દુનીઆને ઘોળીને પી જનારો માણસ આવો શોખ ધરાવે એ કંઈક અજાયબીભર્યું હતું. ગોવિંદજીનું નામ ધારણ કરીને આવેલો કોઇ

બદમાશ તો એ નહીં હોય? ચોરી તો બનાવટી હશે? એવું કે લાગ્યું તો નહીં. કાલે બરોબર બારીકાઈથી જોઈશ તો? અને ચિત્ર ઓફિસની તીજોરીમાં હું મુકી આવ્યો હતો.

બીજો એક વિચાર પણ આવ્યો. નલિનીકાંતને ત્યાં જઈ કોઈ બહાને તેને થોડો વખત દૂર કરી અસલને ઠેકાણે નકલ ચિત્ર ન મુકી દેવાય? એમ બની શકે તો રૂપીઆ પંદર હજાર વગર મહેનતે પચી જાય. આ વિચારે મારા પ્રામાણિક હૃદયમાં ધ્રુજ વછુટી, કપાળે પરસેવો વળ્યો. ના, ના, એમ તો નજ કરવું

બીજે દિવસ ઓફીસમાં જઈ તેને બરોબર તપાસી લેઈ. ખરી લાગી. વધારે તપાસ કરવા બેંકમાં મોકલી ત્યાં પણ કોઈએ વાંધો ન લીધો. ખાત્રી થયા પછી ચિત્ર બગલમાં મારીને હું નીકળ્યો અને વાલકેશ્વર નલિનીકાંતને બંગલે પહોંચ્યો. શેઠને ખબર આપી. સિપાઈ પાછો આવ્યો અને "શેઠ આતે હૈં" કહી મને દીવાનખાનામાં બેસાડી ચાલ્યો ગયો. ચિત્ર કેમની દેવું હોત તો સુંદર તક હતી. અસલ ચિત્ર મારી સામેજ દીવાલ પર ગોઠવી રહ્યું હતું

થોડીવારે નલિનીકાંત આવ્યા. લગભગ ત્રીસ વર્ષની વયનો આ દેખાવડો શ્રીમંત યુવાન દુનીઆની બેખબર-બેદરકારની નવાઈજ મનનો હોય એમ એની મુખમુદ્રા કહી આપતી. એના ચહેરામાં ચિંતાની એક પણ રેખા ન હતી

"આપે મારું કામ એવું હશે," વાતની શરૂઆત કરતા મેં કહ્યું "હું કમીશન એજન્ટ છું અને મારા એક ગ્રાહકને માટે આપની પાસે એક ચીજ ખરીદવા આવ્યો છું. મારી ખાત્રી છે કે આપ મારી માગણી સ્વીકારશો"

'બહુજ ખુશીથી. તમારે શું જોઈએ છે?' નલિનીકાંતે હસતે ચહેરે કહ્યું

જવાબમાં મેં બ્રાઉન પેપરના બંડલમાંથી ચિત્ર કાઢી તેમની સામે ધર્યું. જોતાંજ નલિનીકાંત કૈંક ફિક્કા. તેના શાંત હસતા ચહેરા પર આશ્ચર્ય અને ક્રોધની રેખાઓ પ્રકટી

'આ શું? આ તો મારું ચિત્ર! તમે ક્યાંથી લાવ્યા?' બીકજ પછી તે દીવાલ તરફ ફર્યા અને રેખાઓ કૈંક નરમ પડી. 'પણ, ના ના એ ચિત્ર તો આ રહ્યું ત્યારે આ કોનું?'

'એ તમારું નથી, એ એક નકલ છે એને માટે તમારો અભિપ્રાય કહેશો?'

"નકલ હો કે અસલ, પણ આબેહુબ મારા ચિત્ર જેવુંજ છે, એટલું તો જરૂર કહી શકાય. લાવો એ બન્નેને પાસે મુકી આપણે સરખાવીએ"

બન્ને ચિત્રો એક બીજાની જોડમાં મુકી અમે બન્ને ઘડીભર જોઈ રહ્યા. બન્ને એક સરખા લાગતા હતા. કયું અસલ અને કયું નકલ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું

"મારી અંગત ખાત્રી ન થઈ હોત તો આ વાત હું કદી માનત નહીં. એ સંબંધી મને વીગતવાર વાત કરશો?" આખરે નલિનિકાંતે કહ્યું

મેં નકલ ચિત્ર ત્યાંથી ઉપાડી મારી પાસેની ખુરશી પર મુક્યું અને વાત કહેવા માંડી "મારા એક ગ્રાહકને પ્રાચીન ચિત્રો ભેગા કરવાનો શોખ છે. આ નકલ ચિત્ર તેમણે કેટલાક વખત પર ખરીદ્યું હતું પણ

આપની પાસે છે. જો આપ આ નકલના બદલામાં અસલ આપો તો એ ગૃહસ્થ એની કીંમત તરીકે રુપીઆ દસ હજાર આપવા તૈયાર છે."

"ખરેખર આ બહુ અજાયબી ભર્યો વેપાર લાગે છે!" થોડીવાર નલિનીકાંત આરામ ખુરસીમાં લાંબા પગ કરી કંઈક વિચારમાં પડ્યા. પછી આસ્તેથી કહ્યું: "એટલી કીંમતે હું આપવાની ના પાડું તો?"

"તો પછી એના પંદર હજાર સુધી આપવાની મને છુટ મળી છે."

"ખરેખર?" નલિનીકાંતની અજાયબી વધતી હતી. "તમારો એ ગ્રાહક છે કોણ? તેણે કેમ જાણ્યું કે મારું ચિત્ર અસલ છે, નકલ નથી?"

"માફ કરજો સાહેબ! પણ એ વાત પ્રકટ કરવાની મને પરવાનગી નથી મળી. છતાં હું એટલું તો કહી શકું કે આપનુ ચિત્ર અસલ હોવા સંબંધી તેમણે પાકી ખાત્રી કરી છે.'

"ખરી વાત કહું, મી૦ નગીનદાસ? હુ પોતે તો એ ચિત્રને નકલજ માનુ છું; અને મારી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે એની કીંમત એક હજારથી વધારે ન હોઇ શકે."

"ત્યારે એક હજાર લઇ આપ એ ચિત્ર મને બદલી આપશો?"

"ભલા માણસ છો! એમ મેં ક્યારે કહ્યું કે હજાર રુપીઆમાં હુ એ ચિત્ર આપીશ? મને તો તમારી આ માગણી બહુ વિચિત્ર લાગે છે. કોઇ માણસ આવીને તમારી ચીજ માટે બેવડી કીંમત આપવા તૈયાર થાય અને બદલામાં વળી એવીજ ચીજ પણ આપે તો તમને અજાયબી ન થાય?"

"એ ખરું શેઠ! પણ આવી બાબતોમાં ચીજની કીંમત ખરીદનારને તેની કેટલી જરુર છે, તે મેળવવાની કેટલી આકાંક્ષા છે તે ઉપરથીજ આંકી શકાય. એક ધનવાન્ માણુસ પોતાનો શોખ સંતોષવા એ પાંચ હજાર વધારે પણ આપી દે." મેં અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો.

"બરોબર છે." નલિનીકાંતે સંતોષથી જણાવ્યું. "ભલે ત્યારે દસ હજાર રુપીઆ લઇ એ ચિત્ર બદલી આપવાને મને વાંધો નથી. તમે રુપીઆ લાવ્યા છો?"

"રુપીઆ રોકડા તો નથી લાવ્યો પણ મારો ચેક આપું. જોઇએ તો બેંકમાં ટેલીફોન કરી આપ ખાત્રી કરી લો." મેં માંગ આનંદ દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. રુપીઆ ગણુસો આમ સહેલાઇથી પાકશે એવી મને ખાત્રી નહતી.

"કંઈ વાંધો નથી. તમારો ચેક ચાલશે. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો. આ સાટું પાછળથી રદ નહીં થઇ શકે. તમારા ગ્રાહકને પાછળથી જણાય કે આ ચિત્ર પણ નકલ છે અને તે છેતરાયો છે, તો તે માટે હું જવાબદાર નથી. હું તો એ નકલ તરીકેજ વેચું છું. તમારી ઇચ્છા હોય તો હજી પણ વિચાર કરો."

"એમાં વિચાર કરવા જેવું છેજ નહીં. મને એ શરતો કબુલ છે." મેં ચેક લખી આપ્યો અને ચિત્રની રસીદ લખી આપી. હું એ કહેવાતું અસલ ચિત્ર લઇને ત્યાંથી નીકળ્યો.

૩

વાલકેશ્વરથી વીકટોરીઆ કરી હું પાછો ઓફીસે આવવા નીકળ્યો. આજના કામથી મને પોતાને તો સંતોષ થયો હતો. અર્ધો

થોડા કલાકમાં જ હજારો રૂપીઆની કમાણી થાય એ અત્યારના મંદીના વખતમાં નાની-સુની વાત ન હતી. પણ ખરી બાબત શું હશે, તે વીશે હું વિચારમાં પડ્યો. નલિનીકાંત સાચો હશે? આખરે એ કહેવાતું અસલ ચિત્ર નકલજ હશે? ગોવિંદજીએ તપાસ કરવામાં ભુલ તો નહીં કરી હોય? એ ફરી તો નહીં જાય?

ગાડી સેન્ડહર્સ્ટ બ્રીજ પરથી પસાર થતી હતી, ત્યાં મારો એક બચપનનો સહાધ્યાયી અને અત્યારે પ્રસિદ્ધ થઇ પડેલો ચિત્રકાર જગદીશ જતો દેખાયો. અમારી નજર મળી. ગાડી થોભાવી મેં તેને બોલાવ્યો અને 'ક્યાં જાય છે' તે પુછ્યું. તેણે કહ્યું "ફોર્ટમાં જાઉં છું." મેં તેને ગાડીમાં સાથે લઇ લીધો.

રસ્તામાં કેટલીક આમતેમ વાતચીત થયા પછી, પેલા ચિત્ર સંબંધી એનો અભિપ્રાય જાણવાની મને ઇચ્છા થઇ. મેં તે કાઢીને બતાવ્યું.

"ક્યાંથી લાવ્યો? બહુ સુંદર નકલ કરી છે' જગદીશે કહ્યું.

'નકલ?' હું અજાયબીમાં પડ્યો.

'નકલ નહીં તો અસલ? એ ચિત્ર તો બહુ જાણીતું છે. અત્યારે તે દીલ્હીના મ્યુઝીઅમમાં છે. મેં હજી બે મહીના પહેલાં ત્યાં જોયું હતું. પછી તું ત્યાંથી ચોરી લાવ્યો હોય તો કોણ જાણે' તેણે સહેજ મજાક કરી. 'તે શું એ અસલ માની લીધું?'

'એની મને શી ખબર પડે? પણ મેં તો એ અસલ તરીકે ખરીદ્યું છે."

'ખરેખર કોઇએ તને સરસ બનાવ્યો. તેં કોની પાસેથી ખરીદ્યું? તેણે તને એમ કહ્યું કે આ અસલ છે?'

વેચનારે તો આ નકલ તરીકેજ વેચ્યું છે પણ જેને માટે મેં એ ખરીદ્યું છે તે માને છે કે એ અસલ છે.

કંઇક ગોટાળો જ થયો હોવો જોઇએ



જરા આસ્તેથી ફરાવજો'

કેટલા આપ્યા ?"

"દસ હજાર."

"બાપરે ! દસ હજાર રુપીઆ કે પૈસા ? આની કીંમત તો પાંચસોથી વધારે નહીં હોય."

"હશે, તેની મને શી ચિંતા ! હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર. વર મરે કે કન્યા મરે, મારું કમીશન પાકે એટલે બસ." મારી જવાબદારી મેં સમજાવી. ગોવિંદજીએ ભુલ કરી હોય તો તે માટે તે સહન કરશે. પણ મને શંકા તો ઉપજી. મુળ ચિત્ર જગદીશે કહ્યું તેમ દીલ્હીના મ્યુઝીઅમમાં હોય તો ગોવિંદજી જેવો ચિત્રોનો શોખીન જાણ્યા વિના ન રહે.

૪

કમીશન કમાવા જતાં બીજી કોઇ ફસામણમાં ન આવી પડાય તેની ચિંતા મને થવા લાગી. મારું કાયદાનું જ્ઞાન મને કહેતું હતું કે આવી બાબતોમાં શંકા પડતા-જ શાંતિના ઇજારદાર પોલીસખાતાને ખબર કરવાની એક શહેરી તરીકે મારી ફરજ છે. પણ પોલાનની ધમાધમ કરવાની રીત મને ગમતી નહતી. ખબર આપું ને પોલીસ એ બાબતમા દોડાદોડી કરી મુકે; ગોવિંદજીને એ સંબંધી જાણ થાય. શંકા સાચી પડે અને દાળમાં કૈં કાળું છે એમ માલમ પડે તો તો જાણે ઠીક; નહીં તો રુપીઆ ત્રણસો મફતમાં ગુમાવી બેસું.

આખરે મારા મિત્ર ઇન્સ્પેકટર બળવંત-રાયને મળી તેની ખાનગી સલાહ લેવાનો મેં વિચાર કર્યો. ટેલીફાન કરી તપાસ કરી જોઇ તો તે ઓફીસમાંજ હતો. તુરતજ હું ત્યાં ગયો.

"કેમ આજે કયાંથી ભુલો પડયો ? એકાએક શું કામ આવી પડયું કૈં ચોરી બોરી તો નથી કરીને ? કે કોઇનું ખુન કરી આવ્યો છે ?". બળવંતરાયે મને આવકાર આપ્યો.

"એક ખાનગી વાત કરવા આવ્યો છું." મેં કહ્યું. "મને લાગ્યું કે તારી સલાહની જરુર છે."

"સલાહ માટે પૈસા આપવા પડશે. એવી તે શી ખાનગી વાત છે કે ખરે બપોરે દોડતા આવવું પડયું ? ઘરમાં ભાભી સાથે લડાઇ તો નથી થઇને ? આપણે એવી માટીબૈયરની લડાઇમાં હાથ નથી ઘાલતા !"

"મશ્કરી જવા દે. ગંભીર વાત છે."

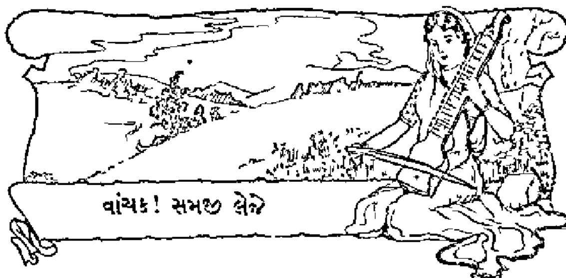
"તો પછી કહી નાખ, આમ મેથીઆ કેરી ખાધા જેવું ડાચું શાનો કરે છે ?"

"જો સાંભળ," એમ કહી મેં એની પાસે ગોવિંદજીની મુલાકાતનો કીસ્સો પહેલેથી છલ્લે સુધી કહી સંભળાવ્યો. પહેલાં તો એ ટૈક બેદરકારીથી, રસ લીધા વિના સાંભળતો હોય એમ મને લાગ્યું. પણ નલિનીકાંતનું નામ આવતાં એની આંખો તેજથી ચમકી રહી. એ સાંભળવા ઉત્સુક જણાયો.

"જરા બેસ. હું હમણાં આવું છું" મારી કથની પુરી થતાંજ બળવંતરાયે કહ્યું અને ત્યાંથી તે ગયો.

થોડીવારમાં એ એક જાડી ફાઇલ જેવી ચોપડી લઇ પાછો ફર્યો અને તે ઉઘાડી કૈંક મનમાં વાંચવા લાગ્યો. વાંચીને એણે ચોપડી કોરે મુકી.

[વધુ માટ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૫]



વાંચક! સમજી લેજે

લેખક

રા. મસ્ત-ફકીર

મદદ, સાહિત્યમ મદ્દ

આ મારા સરદાર જનાબ મારા જેવા ફૂગતા લેખકોને નોઇ સાર શિક્ષાગુરુની માફક સલાહ આપે છે. એમનામાં કે ખુબીઓ આવે તો સૌથી પહેલાં એજ ખુશ થાય અને પાસે બોલાવી બરડો થાબડે અને જો જરાક ભૂલ આવી હોય, લેખમાં શિથિલતા આવી હોય, ઉદાર સારો અને પાછલો ભાગ આગળી ગયો હોય આમળ પાછળ મારું અને વચ્ચમાં નમાલું ગયું હોય, ત્યારે નાનપણના આપણા લલ્લુ મહેતાની માફક ચોટલી ખેંચ અને પાછોક કલાક સબોધ ઠપકો આપે. મારે મારે એમની ફરીઆદ હમેશ એ જ કે હું બહુ લખાણુથી લખું છું. મને એક દિવસ પાસે બોલાવીને કહે. "જરા ટુંકું લખતું. વર્ણન કરવાની કંઇ જરૂર નથી, કેટલુંક તો વાચકોની કલ્પનાશક્તિ ઉપર મુકી દેવુ જોઇએ"

"પણ જનાબ, વાર્તાનો ઉઠાવ કરવા માટે થોડાં ઘણાં દેખાવના કેક વર્ણનો તો જોઇએ ને?"

"નહીં નહીં, પાત્રોની રચના કર વાતો વાય લાંબા લાંબા વર્ણનો, તેનું કંઈ પણ બનાવવાની જરૂર નથી, વાચકો બધું સમજી લેશે"

મારા પ્રમુખનો આ બોધ મારા હ્રદયમાં ઘુમી ગયો અને તેથી આજે તેમની આજ્ઞાનુસારજ એક મહાન્ નવલકથા નીચે પ્રમાણે સંક્ષિપ્તમાં રજુ કરું છું.—

વાચક બીરાદર આપણે એક વાર્તા લખવી છે. ઇતિહાસ નથી લખવો, જીવન ચરિત્ર નથી લખવું, દર્શનશાસ્ત્રોમાં ડૂબકી નથી મારવી, પર્વતને ટોચે ઉભા રહી, અનંતતાના ગાઢ અંધકારમાં,—(એવું શું ચીતરવા માડયું? કોણ સમજશે?) એ વાત જવા દો Man is a sociable animal

એ ન્યાયે મનુષ્યને મનુષ્ય જીવન અને સંસાર ચિત્રોમાંજ મઝા આવે છે. તેમાં સંસારનું કેંદ્ર યાને મધ્યબિંદુ દીલ–જીગર–હૃદય–પેલું મનુષ્યના હાડપીંજરની ડાબી બાજુમાં ધબ ધબ કરતું યંત્ર જે ઇશ્વરે રચ્યું છે તેની વાતમાં લોકોને વધુ રસ આવે છે. માટે આપણે લવ–સ્ટોરી (પ્રેમ–વાર્તા, પ્રેમલાપ્રેમલીની વાર્તા, વહાલા વહાલીની વાર્તા) લખવા બેઠા છીએ.

ત્યારે તમે એટલું તો સમજ્યા કે આપણે એક પ્રેમ વાર્તા શરુ કરનાર છીએ. પણ આપણાં નાયક અને નાયિકાના દીલમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા, તેમને ઇશ્કની બીમારી-નો ગરબો કરાવવા માટે, પ્રેમનો કારી ઝખમ તેમના દીલમાં દેવા માટે તેમનું પ્રથમ મીલન ક્યાંક કરાવવું પડશે. વસ્તુ (પ્લૅાટ)ની ચિંતા ના કરતાઃ પાત્રો બરોબર કલ્પજો. કોઇ સુંદર, ડાહી, શાણી છોકરી તેમજ ચતુર, હોંશીઆર, બહાદુર, સુઘડ યુવકનું ચિત્ર તમારી કલ્પનામાં બરોબર આલેખજો. જો તમારી નિરીક્ષણ શક્તિ તીવ્ર હશે તો તમારી ઓળખાણ પીછાણવાળામાંથી તમે જેને જેને મળ્યા હશો તેમાંથી તમને જોઇએ તેટલ પાત્રો મળી શકશે.

યાદ રાખજો, પાત્રો તમારાં બાલકો છે એ તમારા મગજનો પરીવાર છે. એને બહુ સંભાળથી બહાર પાડજો. સારી રીતે બહાર પાડ્યા પછી એ પાત્રો પોતાની જાતેજ તમારી વાર્તાના વળાંક, પ્રસંગ અને સંજોગ પ્રમાણે બરોબર શોભશે.

આવા આદમના વખતથી પ્રેમ વાર્તાઓ લખાતી આવી છે. અને ઘણીખરી તો એકજ, રૂઢી અને એકજ પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલી જ છે. ઘણીખરી નાયિકાઓ બગીચામાંજ ઉભી હોય. નાયક જઇ ચઢે, પેલી ચમકે, તારા મૈત્રક રચાય. નાયિકા પોપચાં ઢાળે, જરા ગુલાબી ગાલ પર શરમના શેરડા પડે અને હૈયું હીલોળે ચઢે; નાયક બાઘા જેવો ઉભો રહે અથવા તો બેચાર તુટ્યા તુટ્યા શબ્દ બોલે... આવું આવું બને. કોઇ વાર્તાઓમાં એવાંએવાં પરાક્રમો નાયક નાયિકાઓ પાસે કરાવવામાં આવે કે જેવા બનાવો દુનીઆમાં વાસ્તવિક ન હોય.

આપણે નવીન રુઢીથી, નવીન સ્ટાઇલ અને ફેશનમાં શરુ કરીએ.

પ્રકરણ ૧ લું—પ્રથમ મીલન

તે સસલાની માફક ઠમક ઠમકતી ચાલી જતી હતી. કેળાની છાલ પર પગ પડ્યો, જરા લપસી, યુવાન આગળ ધસ્યો, પડતી પ્રમદાને બચાવી લીધી. પેલી સ્વસ્થ થઇ: આભારની એક દ્રષ્ટિ યુવક તરફ નાખી, મંજુલ સ્વરે "થેંક્યુ" બોલી, ઝપાટાબંધ ચાલતી થઇ. યુવાન તેની પાછળ જોતો ઉભો રહ્યો. તેની નજર પગથી પર પડી. સુંદર ગુલાબી રેશમી રુમાલ ત્યાં પડ્યો હતો. પેલીએ જાણી જોઇને નાખ્યો હશે કે ભુલથી પડ્યો હશે તે વાચક. તું સમજી લેજે.

નાયિકાના જીગરમાં શા શા ભાવો થયા હશે. નાયકના મનમાં શું થયું હશે, એ તું ધારી લેજે.

પણ પહેલીજ મુલાકાતે એકદમ દીલ ખેંચાય એ બનવા જોગ છે? તને તે વાસ્તવિક લાગે છે?

પરિચય, સમાગમ અને અન્યોન્યનાં શક્તિ અને ગુણ જાણ્યા વગર દીલ કેમ ખેંચાય? આપણે તો વાસ્તવિકજ લખવું છે. માટે આ પ્રથમ મીલનને એક અકસ્માતજ

ગણશું અને બંને આ બીનાને વીસરીજ ગયા હશે એમ માનશું

આ પ્રસંગ ઉપર ૨૫ પાનાનાં એવાં પાંચ પ્રકરણો લખી શકાય પગથીની વાત છે કેળાના છોતાની વાત છે, લપસવાની વાત છે એટલે મુસાફીના કોઇ રસ્તાનું આપણે વર્ણન કરવું પડવાનું

અને પેલી 'થેંક્યુ' કરીને બોલી એ ઉપરથી હાઇસ્કુલ કે કોલેજમાં ભણતી કોઇ છોકરી હોય, અને પેલો યુવક જે ત્યાંથી આગળ ધપ્યો તે એનાં બર્ક. ને સ્કોટ વાળી ગીતવર્ષ બનેલો કોઇ યુવાન હોય તે આપણે સમજી શકીએ

આવીજ પ્રસંગ કોઇ સામાન્ય છોડી અને કોઇ અન્ય સામાન્ય માણસ વચ્ચે બન્યો હોત તો આપણે કંઇ વાર્તા લખવા ન બેસત.

પેલી છોકરી ધારો કે વાઘરણ હોત તો વાર્તાનું વસ્તુ આપણને ત્યાંથી ન મળત. પેલા એ એને ઉઠાડ્યા પછી તે "ઓય મા માડુ ભૂંડી થાત" એમ બોલી ત્યાંજ તેણે પડતો નાખી દીધો હોત.

પણ બંને સંસ્કારી હોવાથીજ ચિત્ર સુંદર લાગે છે અને સુંદર વાર્તા લખવા માટે આપણે સંસ્કારીજ પાત્રો રચવા પડવાના.

પ્રકરણ ૨ જું. દ્વિતીય મીલન

આપણે નાયક અને નાયિકાને એકબીજાના સમાગમમાં આણ્યા. દ્વિતીય મીલનની ગોઠવણ કરી પડવાની

માનની વાડી કરેલી. રેશમી સાડીઓ અને પહેરણ ઝગઝગાટથી સુશોભિત થયેલી લલનાઓ મુખારવિંદમાં સ્મિતભર્યા તૈયાર કરેલા પાન ખાતાં બોલતી નાખતાં એક સીધી હારમાં બેની ૨-૨ કે કોઇ ચાંચની માફક જમે છે, કોઇ શરમાતી શરમાતી લાડુનો ટુકડો કરી ટપક દેતી મોમાં મુકે છે, કોઇ ઘુમટામાંથી કમળની દાંડી જેવો પાતળો હસ્ત બહાર કાઢી નાનકડી અંગુલિઓથી જલેબી ભાંગે છે કોઇ લજ્જાવસ્ત થૈને ધીમી ધીમી જેવું તેવું સરકવાની શોભ જેવ આગળાથી કોળિયા ભરે છે, કોઇ પોતે જમે છે અને ભેગાં છોકરાંને જમાડે છે એવામાં જેણે આસમાની રંગનું પીતાંબર પહેર્યું છે, જેની કાચનવર્ણી દેહ પર સુંદર શ્વેતવર્ણી જનોઇ શોભી રહી છે, જેની ડોકમાં નાનકડી સોનાની માળા છે, એવો એક યુવાન હાથમાં છાબડી લઇ એક બાળા પાસે ઉભો રહ્યો બાળા તેર ચૌદ વર્ષની હશે તેણે ગુલાબી સાડી પહેરેલો હતો બીજું પોલકું અને અંબોડામાં મોગરાની વેણી ગોઠવી રહી હતી યુવાન બાળા પાસે ઉભો રહ્યો, બોલ્યો 'લાડુ વેરો કે જલેબી?'

બાળાએ શો જવાબ દીધો હશે યુવાને શું પ્રત્યુત્તર આપ્યો હશે, એ છોકરીએ આખો લાડુ લીધો હશે કે અર્ધો તે વાચક તું સમજી લેજે

તે એની સામે જોઇ હસી હશે કે કેમ અથવા શરમાઇ ઉંચુ જોઇ શરમથી ચહેરો ઢાળી દીધો હશે કે નહીં તે તુંજ કલ્પી લેજે

પ્રકરણ ૩ જું. તૃતીય મીલન

આપણે આપણી નાયક નાયિકાને કામ સ્મારકો મોકલશું?

નાયક ઘોડેસ્વાર થઇ આવે. પછી પાણી શાને તેના ઘરની અટારીએ તે ઉભી હોય તે નીચે દોરડાની ગીણી નાખે. યુવાન ઉપર ચઢી જાય અને બે ફક્કડ દેખાં દમામ એવું એનું કે લખશું? કેમ શું કહો છો?

મારી સલાહ પુછો તો હું તો સાફ નાજ પાડું છું. એવું કે લખવા જશો તો લોકો કહેશે કે હોમીઓ અને જુલીએટમાંથી તફડાવ્યું. વળી ઘોડે બેસી અટારીએ ઉભેલી કાંતાઓને વરવા જતા વીરલાઓના જમાના ગયા. અત્યારે આપણે તો મુંબઇમાં એક સંસ્કારી મધ્યમ વર્ગ, જે આપણી વચ્ચેજ રહેતો હોય, આપણાજ જેવો હોય, તેમાંથી જગતમાં નિત્ય બનતી વાસ્તવિક પ્રેમ કથા ચીત્રી કાઢવી છે. માટે આપણે દરરોજ જોતા હરરોજનાજ પ્રસંગો લેઇશું.

કોલેજનો હોલ ચીકાર ભરાઇ ગયો છે. ત્રણ કોલેજોની ભેગી ડીબેટીંગ સોસાયટીનો મેળાવડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે. ' બૈરી બલા કે બેલી ' એ વિષય ઉપર તેની સામસામી બાજુઓ બે વક્તાઓએ રજુ કરી. વિરોધ દર્શાવનાર વક્તા ઢીલો પડયો, એ હારી જશે એમ લાગ્યું; કારણ કે મુળ વક્તાએ ઘણીજ છટાદાર ભાષામાં બૈરાં એ જગતમાં બલા છે તે બહુજ અચ્છી રીતે પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું હતું, ત્યાં કોલેજના એક ખુણામાંથી કોઇ યુવક ઉભો થયો. તેને જોતાંજ તાળીઓના ગડગડાટથી હોલ ગાજી રહ્યો. ધીમે અને મક્કમ પગલે પ્લેટફોર્મ પર તે ચડયો. સાંભળનારાને આંજી નાંખે તેવી વાક્ધારા તેના મુખમાંથી છુટી—"સ્ત્રીઓ સ્વર્ગનું અમૃત છે. સ્ત્રીઓ દેવીઓ છે. સ્ત્રીઓ તો રત્નની ખાણ છે—" તેના વક્તૃત્વથી સભા ખુશખુશ થઇ ગઇ અને ખાસ કરીને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ તો હરખાઇ હરખાઇ ગઇ. વક્તૃત્વ ચાલતું હતું ત્યારે યુવાનની આંખ ચોક્કસ બે આંખો પર પડી. તેને શી અસર થઇ હશે; પરિણામ શું આવ્યું હશે, તે વાંચક ! તુંજ કલ્પી લેજે.

સભા બરખાસ્ત થતાં દાદર ઉતરતાં બેઉ સામસામાં થઇ ગયાં. પેલીએ એકજ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો; "Excellent" (ઉત્તમ) પછી વધુ વાતચીત થઇ હશે કે કેમ, પેલાના જીગરમાં શી ઉથલપાથલ થઇ હશે તે વાંચક તુંજ કલ્પી લેજે.

જોયું ? આપણે કેવી સીફત વાપરી ? ત્રણજ વખત આપણાં નાયક નાયિકાને મેળવ્યાં. નાયકનાં મર્દાનગીનાં, બુદ્ધિશક્તિનાં, તેજનાં, વિવેક અને વિનયનાં નાયિકાને આપણે દર્શન કરાવ્યાં. નાયક બોથો અને બુડથલ હત તો વાર્તા પેલી પુર પાથની કેળાંની છાલથી આગળ વધતજ નહીં.

અકસ્માત કે જાણીજોઇને ?

ચર્ચગેટ સ્ટેશને નાયિકા રોજ ઉતરે છે. એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં તે અભ્યાસ કરે છે. યુવાન પણ એજ ગાડીમાં આવે છે. તે ઝેવીઅર્સમાં બી. એ., કલાસમાં છે.

નાયિકા ઓવલને મેદાનને રસ્તે પરબારી કોલેજને રસ્તે જવાને બદલે ફલોરાફાઉન્ટન સુધી—ત્યાંથી લાંબે રસ્તે કેમ જતી હશે ? અને નાયક મરીનલાઇન્સનો સીદ્ધો રસ્તો મુકી ઝેવીઅર્સમાં જવા ચર્ચગેટ સુધી કેમ આવતો હશે ? દરરોજ પેલી પોતાની સહીઅરો સાથે આગળ હોય; આ પોતાના મિત્રો સાથે પાછળ ચાલતો હોય—આ શું લોહચુંબક બને છે ? તે વાંચક તુંજ કલ્પી લેજે.

શેતરંજની બાજી

પેલી છોકરીના બાપ આગળ એકદમ દોડતો જઇ, તમારી બેટીના હાથનો હું ઉમેદવાર છું, એમ બોલી જમાઇ થવાની એપ્લીકેશન (અરજી) રજુ કરવાનો રવૈયો આપણા હીરો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૦]



મોડર્ન માયા



(હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅંકી નાટક)

લેખક

અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહ

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ



ચિત્રકાર

રા. શિવરામ મહાજન,

બી. એમ.

મુખ્ય પાત્રો



પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ	અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક મોટી પેઢીવાળા મશહૂર મહેતર વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ ..	અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
બાબુભાઈ	અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન યુરોપીઅન થઈ ગએલો પુત્ર
મોહનદાસ	નરોત્તમદાસનો બાળમિત્ર.
ઈશ્વરરાજ	અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ, નરોત્તમનો સહાધ્યાયી
સરદાર હીરાસિંહ ...	પંજાબનો એક અમીર તાલુકદાર

મીઆં નાનાલાલ કવિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મી. એક અંગ્રેજ મોહનદાસ ગાંધી, અનુચરગણ ઈત્યાદિ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી	અંબાલાલશેઠની બહેન—ત્રિકમલાલની ભામિની.
મધુરી	અંબાલાલશેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પુષ્પા	તેની નાની બહેન.

નોકર, ચાકર વગેરે.

આગલા પ્રવેશોનો ટૂંક સાર

ગાંધીભક્ત શેઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુભોમીઓ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધે વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે. અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ કેવી વૃત્તિ છે તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પછી પોતાની મહત્તાનાં બણગાં ફુંગી, ગુસ રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. અંબાલાલ પુષ્પા સાથે પ્રેક્ષકોના પોતાના તરફના સારા નરસા વિચારો માટે વાતચિત કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષકોથી કંટાળેલી માયાવતી ખીજવાએલી આવે છે. વચમાં પ્રેક્ષકો આવતાં પુષ્પા ગભરાઈને ચાલી જાય છે, અને પાછળથી નરોત્તમ પણ ઉશ્કેરાઈને આવે છે અને માયાવતી અને નરોત્તમ બંને અંબાલાલ સાથે પ્રદર્શનથી થતા પ્રેક્ષકોના કંટાળા બાબત રસભરી ચર્ચા કરે છે; છતાં અંબાલાલ પોતાની ઉદારતાનો ડોળ છોડતો નથી, એટલામાં જીવરાજ વૈદ્ય આવે છે. જીવરાજની રૂબરૂમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રણાલિઓને પ્રબળ રીતે હાંસિક હેરવે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાબુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કેટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે ખીજાઈને ચાલ્યો જાય.છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્ય-વિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. પુષ્પા જાય છે અને નરોત્તમ મધુરીને પરસ્પરની પ્રણયગ્રંથિ દૃઢ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે, એટલામાં નરોત્તમનો જુનો મિત્ર મોહન વિદેશની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે અને વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાના જીવનની વાત કહેવા માંડે છે. તેમાં મધુરી તથા ટાગોર સંબંધી કેટલીક વાતચિત ચાલે છે એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફોટો આવતાં નરોત્તમ ખીજાય છે. છેવટે મોહનની યુક્તિથી બંને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે. અને ઢોંગ કરી સુઈ ગએલો નરોત્તમ આળસ મરડી બેઠો થાય છે. તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પધરામણી થાય છે. ટાગોર-મોહન—ની આર્ય અને આંગ્લમિશ્રિત પદ્ધતિએ આગતાસ્વાગતા શરૂ થાય છે. નરોત્તમ પણ તેમાં ભાગ લે છે. જમણ પહેલાં નરોત્તમ અને ટાગોર-મોહન-પોતાના કિસ્સાને કેમ પાર પાડવો તે સંબધે ચર્ચા કરે છે ત્યાં પુષ્પા આવી નરોત્તમને આરોગ્ય ભુવનમાં કૈં રહી જતી ખામીઓ શોધવાનું કહે છે. નરોત્તમ તે જોવા જાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન-એકલાં પડતાં સૌંદર્ય કોને કહેવું, કેમ પારખવું વગેરે વાતચીત ચાલે છે. તેવામાં પુષ્પાનાં ફોઇ-માયાવતી આવે છે.'

(હવે આગળ વાંચો)

[માયાવતી બાગ વાટેથી-પછવાડેથી આવે છે. તેને મોહને જોએલી નહીં એટલે સફાળો પાછો ફરે છે. માયાવતીએ પણ પુષ્પાની પેઠે, મહાપુરુષ મહેમાનને અભિનંદન આપવા, યથોચિત વસ્ત્રાભૂષણ ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુષ્પા કરતાં માયાવતીએ પહેરેલી સૌ ચીજો દેખીતી તો વધારે કીંમતી અને ભપકાદાર લાગે છે; પણ કોણ જાણે શા કારણથી એના શણગાર જાણે નાટકી હોય-કૃતિમ હોય-એમ લાગે છે. પુષ્પાનાં આભરણમાં ઝલક છે, પણ તેથી તો ચંદ્ર તેજ સમ આંખને શીતળતા થાય છે; પણ માયાવતીનાં જવાહીરથી તો જોનારની આંખને જાણે ફટકો લાગતો હોય તેમ અંધારાં આવી જાય છે. તેણે ગુલાબી, ચોકીદાર, બનારસી શેલું એવી ઢબથી પહેર્યું છે કે જેથી તેના ખભાથી તે હાથના કાંડા સુધીનાં અંગોપાંગની મરોડ બરાબર જણાઇ આવે. બદન તેવીજ જાતનું આછા ગુલાબી રંગનું બહાર તેમજ છાતીએ રૂપેરી ફુલથી ભરેલું છે અને તે સાથે તેની હીરા માણેકની કંઠી અને રત્ન માણેકનાં કડાં એવા ઝગમગાટ કરી રહ્યાં છે, કે જોનારાં આંખ થાકી જાય.]



પૂંપા પાન બનાવે છે   મધુરી તેને મદદ કરે છે

નરોત્તમ

પણ જોવું કે છે નહીં.

મધુરી

[જરા અકળાએલી] પ્રેમનાં પણ અનેક સ્વરૂપ હોય છે.

મોહન

એ સૌ માયાજાળ, શુદ્ધ પ્રેમ એકજ, અક્ષય, અવિભક્ત સમજવો અને તે આખરે આંતરિક-આત્મગત-સ્વાર્થી.

માયાવતી

ત્યારે આપણે પરાયા પર પ્રીતિ કરીએ તે પણ સ્વાર્થી કે?

નરોત્તમ

આપણે પરાયા પર પ્રીતિ કરીએ, યાવજ્જીવન પરસ્પર વળગી રહેવાનાં વચન આપીએ, એ સૌ માત્ર એકલા રહી જવાની બીકથી. સમાજ આખો વણમેલો લાગે છે, કારણ તેની તમામ રચના આવા અસત્ય વચન પર, અધુરી નિરીક્ષા પર રચાઇ છે.

મધુરી

પણ એ તો ઐહિક, ક્ષુદ્ર, સ્થુળ સ્નેહની વ્યાખ્યા કરી. એમાં શું આપણા ઋષિ મુનિઓની પ્રભુ ભક્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે?

નરોત્તમ

કેમ નહીં? શેઠની નોકર ચાકરી કરે તે પેટ ભરવાને, અને અંતે તો અંતે જાતે પણ શેઠ થવાને. પ્રભુ ભક્તિમાં તલ્લીન થયા, તે પર તો અનેક ભોગ અપાયા, તે સૌ માનેલી આત્મશુદ્ધિ માટેજ—આત્મોન્નતિ અર્થે. કેમ નહીં, કવિરાજ?

મોહન

[એક તો ચર્ચા ઉડી અને સાથે બે જણ બાગ સામટા ભજવવાના તેથી મુંઝાયો છે. છતાં હીંમત ખોતો નથી] જ્યાં સુધી આપણે પુરુષ પ્રકૃતિનો તફાવત તોડી નથી શકયા, જ્યાં સુધી કર્તા કૃતિમાં ભિન્નતા ભુલી નથી શકયા ત્યાં સુધી પ્રેમ સ્વાર્થી છે એમ માન્યા વિના તો ચાલતુંજ નથી. શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અસંભાવ્ય નહીં તોપણ અસામાન્ય તો ખરોજ અને તે સંભાવ્ય પણ કયારે કે જ્યારે પ્રેમ કર્તા અને. પ્રેમ માત્ર વચ્ચે ફેર—જુદાઇ—બીલકુલ હોય નહીં.

નરોત્તમ

[એના પોબાર પડયા, એટલે પોતાની વાત આગળ ચલાવે છે.] અને માટે હું કહું છું કે પ્રેમ—તે આંતરિક વૃત્ત, સ્વભાવ—તેને સૌંદર્ય—બાહ્યગુણ—તે સાથે કંઇ સંબંધ હોઇ શકેજ નહીં. સૌંદર્ય તો રંગમાં, રૂપમાં, રચનામાં આરૂઢ છે. પ્રેમ—પ્રકૃતિ છે.

મધુરી

[એણે નરોત્તમને આવો વિષય આ પ્રમાણે ચર્ચતાં કદી જોયેજ નહોતો એટલે એની નવીજ ઓળખાણ પડે છે.] આપની માન્યતા મુજબ તો સુંદરતા ગમે તેવા નિશ્ચેષ્ટ ભાવહીન, પદાર્થમાં પણ મળી આવે.

નરોત્તમ

હું કયારનો એજ કહ્યા કરું છું. આ લેને બીજું દૃષ્ટાંત આપું. આપણું પાકશાસ્ત્ર અને ભોજનવિધિ તપાસો. એની પણ યથાયોગ્ય રચનામાં અપૂર્વ સૌંદર્ય નજરે આવે—જો નજર હોય તો.

માયાવતી

[વાતથી પોતે બહાર રહી જાય તે પરવડતું નથી.] પાકશાસ્ત્ર અને ભોજનવિધિ! [ખડખડ હસે છે.] મનુષ્યને પશુ સાથે સંબંધસૂચક સાંકળની કડી. એમાં પણ સૌંદર્ય?

નરોત્તમ

નિર્જીવ પદાર્થમાં સૌંદર્ય હોય તો પછી કૃતિમાં કાં નહીં!

[વધુ માટે જુઓ પૃ ૧૧]

રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક.
ગ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.
બી. એ., એલએલ. બી. એડવોકેટ
[illegible]

નોંધ

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાતના કેટલાક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી	અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ
મીનળદેવી ...	રાજમાતા
મુંજાલ	... મહા અમાત્ય
ઉદા	મંત્રી અને ખંભાતનો મંડળેશ.
દાદાક	મંત્રી * ભૃગુકચ્છનો મંડળેશ
ગોભ	મંત્રી
ત્રિભુવનપાલ	રાજાનો બનેવી ને લાટનો † દંડનાયક. †
કાશ્મીરાદેવી	ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની
કાક ..	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ
મંજરી	તેની પત્ની
સજ્જન ..	. સોરઠનો દંડનાયક
પરશુરામ ..	... તેનો પુત્ર
રા'ખેંગાર ...	.. જુનાગઢનો રાજા
રાણકદેવી	... તેની રાણી

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના દીકરા આમ્રભટને ભૃગુકચ્છનું દુર્ગપાલત્વ સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે. ત્યાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે. અહીં આમ્રભટ મન્ત્રી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની ભાળ કાઢવાની ચેષ્ટામાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા અને પાટણે લાટ લેવાથી ખીજાયલા રહેલા દેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છંછેડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો ઉઠાવવાની દેવાપાલ પેરવી રચતો હોય છે એટલામાં કાક જાતે આવી કેટલીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી જાય છે. મન્ત્રીના મોઢામાંથી પડેલા આશ્રમસ્થી અવગણના પામીને તેમજ મંત્રીના પ્રભાવથી અંજાયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત જાય છે. આ બાજુ દેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકસેના દેવાને લાંચથી કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો દેવાપાલ અનાજ ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભૃગુકચ્છથી પાટણ જતા કાક લાટી આગળ ઉતરી પડે છે અને પોતાનો વેષ ખેમાને પહેરાવે છે ખેમે. વહાણને પ્રભાસ આગળ ડુબાડી દે છે. કીનારે ઉભેલો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી બચાવી વંથળી લઈ જાય છે. આ બાજુ કાક જુનાગઢ જાય છે અને સાંધેલું નેહું કદી નહીં તુટવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તે બાબરાભૂતને વશ કરી લે છે. પછી તે રાજગઢમાં રાણી લીલાદેવીને મળે છે અને જયસિંહનું મન દેવડી તરફ ન ખેંચાવાનું વચન આપે છે. પછી ત્યાંથી જયદેવ આગળ જઈ તેને જુનાગઢ લેવાનું વચન આપી જગદેવ આવતાં સુતાઈ જાય છે. પછી ઉદો ત્યાં આવી જુનાગઢ તોડે સાંધિની પેરવી બતાવે છે ત્યાં કાકને બદલે ખેમાને લઈ વાગ્ભટ આવે છે. પણ કાક આવી ભેદ ફોડી નાંખે છે. ઉદો, જયદેવ તથા કાકને સિદ્ધિ માટે જવાનું કરે છે. કાકને રક્ષવાનું વચન મુંજાલ લીલાદેવીને આપે છે. વાગ્ભટને બનાવવાથી સમર્થ કાક પર દ્વેષ બંધાય છે. આજ્ઞાભંગ માટે પરમાર એક નોકરને કેદ કરી પોતે આદેશી જગામાં ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મજબૂર જાય છે. ત્યાં તેને કાક સાથે ચકમક ઝરે છે, પણ સમાધાન થાય છે. નોકરને છોડી દેવા મુંજાલ પરમારને કહે છે ને તેમ કરવા જયસિંહદેવ તેને સમજાવે છે. પ્રેમકુંવર ને સમર્થ લીલાદેવીના ખંડ શણગારે છે ત્યાં કાક રાણીને મળવા આવે છે અને રાજાને વશ કરવાની યુક્તિ સુઝાડે છે. બીજે દિવસે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સૈનિકને કાક ઘાયલ કરે છે એટલે જયસિંહદેવ તેને કેદ કરાવી, સાથે લઈ ચોકીઓ તપાસવા નીકળે છે. ત્યાંથી કાક રાજાને તેની બીજી ચોકીઓ તરફ જાય છે અને આ બાજુ રાજાના ટોળી, એસલનાયક અને તેના સૈનિકો વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થાય છે. રાજા, પરમાર ને એસલ સખત ઘાયલ થાય છે. ત્યાં રાણી વગેરે આવે છે અને બેભાન રાજાને લઈ જાય છે. કાક લડતાં પકડાય છે. તેનો વહેમ લોકોને પડે છે.

વિભાગ ત્રીજો

અત્રમાં દેવાપાલ લાટના સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ઉડાવે છે અને તેજ દિવસે નર્મદાની આરતીના ઉત્સવ વખતે આનંદ ધુપ્રાઇને મન્ત્રીને નીરખે છે. મન્ત્રી રક્ષણને માટે આનંદ વગેરે સાથે નવાગઢમાં જાય છે. નેહો ને સોમેશ્વર અનાજ લેવા ગામમાં જાય છે. પાછા ફરતાં વચમાં સીપાઈઓ મળતાં તેમને છેતરી નેહો અને મન્ત્રી ભરી અનાજ લઈ આવે છે ને સોમેશ્વર નદીમાં ઝંપલાવે છે. મન્ત્રી આનંદ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખે છે. એક સાંજે મસ્તી આનંદ મન્ત્રી સાથે કાકના ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે. બીજી બાજુ રાજા જયસિંહદેવ યુદ્ધની તૈયારી કરે છે. પરભુતાની આશાથાળી સમર્થ દ્વારા કાક છુટે છે એ વાત દરબારગઢમાં પ્રસિદ્ધ થતાં રાજ વાઘદને જીભાળી ખાળી કરી, તેને કાકને છોડવા જુનાગઢ મોકલે છે. બીજી બાજુ

જુનાગઢમાં રૈયાગૈલ રાજા થવાના વિચાર કરે છે ખાડુ તેને કાર્ય સિદ્ધિ ન થતાં આવવા જયસિંહદેવના સંદેશો કહે છે. રૈયાગૈલ ખાડુને સાત્વિક સ્થાને મળવાનું કહી પોતે રાણી પાસે જાય છે અને હૈયાની અર્પણ વાર્તાઓ કરે છે, જેથી ખીજવાઈ રાં' રૈયાગૈલને ઠપકો કરે છે પતિપ્રિયા દેવડી રાં'ને યુદ્ધના ઉત્સાહ આપે છે. રાં' સામંત થાણાદાર અને વજેસંગ નાયકને બોલાવી યુદ્ધની તૈયારી કરવાનું કહે છે એટલામાં પ્રસાદ મરાયાના સમાચાર આવે છે રાણીના પ્રભાવથી ઉત્સાહ ઉભો થાય છે રાં'ને તથા રાણીને પોતાના ભાવી વિનાશનું સૂચન થતાં રા' કાકને રાણી વગેરેનું રક્ષણ સોંપી યોદ્ધાઓના રક્ષણ માટે આવ્યો જાય છે બીજી બાજુ જયસિંહદેવ મહારાજને દેવાયતે લાટ લીધાના સમાચાર સોમેશ્વર આપે છે એટલામાં ખાડુ રૈયાગૈલ તેડી આવે છે પણ તે કાક ન તેડી લાવ્યો તેથી રાજા તેને કાઢી મૂકે છે ત્યાર પછી દેશળ સાથે મસલત કરી રાજા ઉદા તથા પરશુરામને બોલાવી ચડાઈની તૈયારી કરવાનું કહે છે સોમેશ્વરને લાટ મારેની ખટપટ અને પોતાનું અપમાન થયું લાગે છે પણ પાછળથી લીલાદેવીના આગ્રહથી મુંજાલ મહેતા આપણી તેને તે ખાડુના લાટના રક્ષણ માટે મોકલે છે રાજા જયસિંહદેવ પણ રાણી વગેરે સહિત જુનાગઢ ઉપર વિજયપ્રસ્થાન કરે છે, જ્યાં રૈયાગૈલ તેમને પ્રપંચથી ગઢમાં દાખલ કરે છે ખેંગાર રાણીને ને પુત્રને યોગ્ય સોંપણી કરી એકાન્તવાસની ગોઠવણી કરી લેવા જાય છે એટલામાં સામસામા ફોજ અને સોરઠીઓ વચ્ચે ઘણી જબરી લડાઈ પોતે જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ફોજ અને સોરઠી યોદ્ધાઓ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થાય છે જયસિંહદેવ લીલાદેવી તથા ત્રિભુવનપાળની મદદ આવતાં યુદ્ધમાંથી આવ્યા જાય છે જયસિંહદેવ યુદ્ધમાંથી જરા દૂર જાય છે ખેંગારના રાણવાસમાં પેઠા દેવડીને ખેંગાર મર્યાના સમાચાર આપ્યા અને પોતાની સાથે પાટણ આવવાનું કહ્યું પણ દેવડી ખેંગાર પડવાનું માનતી નથી અને સોરઠ છોડી પાટણની પટરાણી થવા જવાની ના કહે છે જયસિંહદેવ તેના બે પુત્રો સામે કરે છે દેવડી બેભાન થાય છે જયસિંહદેવ તેને ઉંચકાવી સાંઢણી પર નખાવી તે મારી મૂકે છે ત્યાં કાક ગોડને પાડે આવી લાગે છે રા'ખેંગાર મર્યો ન હતો સહેજ આરામ લેતા ખબર ગયો ત્યાં તેણે ઉદ્વેગમાં ઘોર કૈલાસથ સાંભળ્યો એટલે તેની શોધખોળ કરવા તે બહાર નીકળ્યા રસ્તામાં ન પાટણના સૈનિકોના હાથમાંથી પકડાઈ ગયો. ખેંગાર તે શાન પેઠો અને જતું જોઈ લીધું તેવામાં ખાડુ નાયક આવ્યો અને કાકને બોલાવ્યો તેણે તેને ફુટી ગયેલો ને રાણી અને તેના કુંવરોને બચાવવા દોડ્યો પણ તે સહેજ મોડો પડ્યો એટલે તેણે ઠરાવ કર્યો પાછળ પાછળ દોડતો દોડતો મુગ્ધ પાટણના ફોજનો જય થતાં એકમેકની ખબર આપી ખુબ પણ મહારાજ અને કાકનો પત્તો ન લાગ્યો. એટલામાં રાજમહેલમાંથી આગના ભડકા જણાયા. બધા ને હોલવવા દોડ્યા. ખમણી પાસેથી વાતમાં ને વાતમાં ખુબ જાણી લીધું કે મહારાજ ગામ બહાર નાસી ગયા છે ચતુર ખમણી ચેતી ગયો અને તેણે લીલાદેવી સાથે મહારાજ પાછળ સાંઢણી મારી મૂકી

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૨૬ મું

—o—

જેમાં એક ભાવિ મહાપુરુષની પરદેશી વાટે ઓળખાણ થાય છે

મહારાજની આજ્ઞાથી જનની જનાવે હમીરે સાંઢણી હોકારી.

હમીરના તો હાજાજ ગગડી ગયા હતા જુનાગઢનું પતન, ખેંગારની ને તેના ધણી રૈયાગૈલની અવદશા, જયસિંહદેવ જેવા મહાપ્રતાપી મહારાજનું સાન્નિધ્ય, અને ખાખરા જેવા અમાનુષી ને ભયંકર કુદરતી બનાવોથી એ એવો ગભરાઈ ગયો કે પાછળ જોયા વિના એ દોડ્યો.

ભગાર પડતા બેભાન રાણીને જયસિંહ

દેવને આપી આગળ સાંઢણી પર પાછળથી ઊંધે માથે રહ્યો. બાબરા જોઈ કોઈપણ પરિચયમાં ન આવે માટે દિવસના એને બધાથી દૂર રાખનાર અને ન છૂટકે સાથે લેવો પડે તો તે ઊંધું માથું રાખી પડીજ રહેતો.

સવાર પડતાં એક નાના ગામ આગળ સાંઢણી રાખી ઝાડ નીચે બધાં ઉતર્યાં. હમીર મહારાજને માટે થોડુંઘણું રાંધવામાં પડ્યો. અને મહારાજે પાણી છાંટી રાણકને ભાનમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહામહેનત કર્યા પછી રાણક ભાનમાં આવી. જેવી તે ભાનમાં આવી તેવી તે દૂર જઈ બેઠી ને માથું પકડી. ગઈ રાતની કારમી બીના યાદ કરવા લાગી. તેની આંખો ફીક્કી ને સ્થિર થઈ ગઈ હતી. તેનું મોઢું કરમાઈ ગયું હતું.

"મને ક્યાં લઈ જાઓ છો?" તેણે બાવરીઆ અવાજે પુછ્યું.

"વઢવાણ. આપણે ત્યાં પરણીશું"

"શું કરવા નકામાં ફાંફાં મારો છો?"

"કેમ"

"જ્યાં લઈ જશો ત્યાં મારો તો એકજ રસ્તો છે"

"શો?"

"મરણ રાણો" તેની આંખોમાં આંસુ નહોતા પણ તેથીએ વધારે શોકદર્શક શુષ્કતા હતી.

"રાણક! ઉતાવળી થા મા. આપણે વઢવાણ જઈ નીરાંતે વાત કરીશું."

રાણકે જવાબ ન આપ્યો. ત્યારથી તે મુંગી થઈ ગઈ. તેણે ખાવાની ના પાડી. તે મુંગે મોંએ સાંઢણી પર ચઢી અને હમીરે સાંઢણી હાંકી મુકી.

થોડીક વારે પાછળ ઘોડાનાં હોય એવાં પગલાં સંભળાયાં. મહારાજે હમીરને સાંઢણી ઉભી રાખવાનો હુકમ કર્યો. સાંઢણી ઉભી રહી ને રાજાએ કાન માંડ્યા, પણ તે ઘોડાનાં પગલાં આ તરફ આવતાં હતાં કે નહીં તે સમજાયું નહીં; અને પછી પગલાં સંભળાતાં બંધ થઈ ગયાં. માત્ર ભણકારજ હશે એમ માની મહારાજે સાંઢણી દોડાવી મુકવાનો હુકમ કર્યો.

સાંજના પાછો તેમણે થોડોક થાક ખાધો. અવારનવાર પટ્ટણી ચાળાં રસ્તામાં આવતાં: પણ પાટણના રાજાનો સંદેશો લઈ જાઉં છું એમ બાનું આપતાં રસ્તો મોકળો થઈ જતો.

રાતના ચંદ્રમાના અજવાળામાં પણ તેમણે મુસાફરી જારીજ રાખી. અવારનવાર રાજાને ઘોડાનાં પગલાંના ભણકારા વાગતા પણ તેણે તેની પરવા કરી નહીં. ચંદ્રમા આથમવા આવ્યો ને તે વઢવાણ આવી લાગ્યા.

મહારાજની આજ્ઞાથી હમીરે બારીમાંથી ચોકીદારને બોલાવ્યો.

"કોનું કામ છે?"

"વિજયધવળ ગઢવીને બોલાવ" મહારાજે આજ્ઞા કરી.

"કોણ છો તમે?"

"જયસિંહદેવ સોલંકી."

ચોકીદાર સ્તબ્ધ થયો, અને બોલ્યા વિના ગઢવીને બોલાવવા ગયો. થોડી વારમાં બળતી મશાલના ભડકા સાથે વિજયધવલ ગઢવી આવી લાગ્યા.

"ગઢવી! બારણાં ઉઘાડ. મને ક્યાંસુધી આમ ઉભો રાખવો છે?" મહારાજે બુમ મારી. વિજયધવલે બારી ઉઘાડી જોયું, અને મહારાજને ઓળખી ચકિત થઈ ગયો. તેને કંઈ બોલવું સુઝ્યું નહીં, એટલે તેણે એકદમ બારણાં ઉઘાડ્યાં.

"અમને રાજમહેલમાં લઈ જા. ને અમારા આવ્યાની ખબર બહાર ન પડે. ધ્યાન રાખજે."

લાવ્યા શા માટે ?" ને
ગુણાઃ પૂજાસ્થાન ગુણિષુ ન ચ લિંગ ન ચ વયઃ
કોઈ સમજે એમ નહોતું છતાં આત્મ સંતોષને ખાતર ઉમેર્યું.

"છોકરા!" અધીરા રાજાએ પુછ્યું. "કેવો બ્રાહ્મણ છે."

"કાન્યકુબ્જમાં મારો જન્મ છે."

"કૈં આવડે છે?"

ફરીથી તે છોકરો અભિમાનથી હસ્યો. "શું કામ છે?"

"ગદ્દવી તમે જાઓ" રાજાએ વિજય-ધવલને આજ્ઞા કરી. સવાર પડે પાછા આવજો."

કૈં વિચિત્ર પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો એમ ગદ્દવીને સ્પષ્ટ લાગતું હતું. પણ રાજાની આજ્ઞાનો અનાદર થાય એમ નહોતું એટલે ન છુટકે રજા લીધી.

"બામણ ! તને લગ્ન કરાવતાં આવડે છે ?"

"તમારે બ્રહ્મ કે ગાંધર્વ, પૈશાચ કે રાક્ષસી કયી વિધિ જોઇએ છે તે કહોની."

"કોઇ પણ ચાલશે. ચાલ."

"અરે અન્નદાતા !" જરા ટાઢે કલેજે છોકરાએ કહ્યું. "એમ ઉતાવળા કેમ થાઓ છો. આપ છો કોણ તે તો કહો !"

"હું ગમે તે હું. તું ચાલ."

"આ આવ્યો. પણ તમને જેટલી પરણવાની ઉતાવળ છે, તેટલી મને તમને ઓળખવાની ઉતાવળ છે" છોકરાએ ટાઢે કલેજે કહ્યું.

"કેમ ?" છોકરાની નફટબોલવાની રીતથી વિસ્મય થઇ રાજાએ કહ્યું.

"હું યોગ્ય દક્ષિણા વગર આપની ઉતાવળે કૈં કરાવતો નથી. તમે ઉતાવળમાં છો ને કોઇ મોટા માણસ લાગો છો."

"તારે શું જોઇએ છે?" ગુસ્સામાં મહારાજે કહ્યું.

"આપ કોણ છો?" હસીને શાંતિથી છોકરાએ પુછ્યું.

"પાટણનો જયસિંહદેવ સોલંકી" કંટાળી રાજાએ કહ્યું. "મને ઓળખતો નથી?"

"અહો પૃથિવીપતિ!" છોકરાએ હસીને હાથ જોડ્યા. "મારાં પણ ધનભાગ્ય. ચાલો શું કરવું છે?"

"તારે શું જોઇએ છે?"

"હવે મને દક્ષિણાની પરવા નથી. પરમ ભટ્ટારક જયસિંહદેવ મહારાજનાં તો ચરણની રજ છું, ચાલો." કહી જરાક હસીને પેલો છોકરો આગળ ચાલ્યો.

"તારું નામ શું?" રાજાએ પુછ્યું.

"મારું નામ-ભાવ" છોકરાએ આત્મશ્રદ્ધાથી કહ્યું. રાજાએ તે જોઇ નહીં. તેને એ નામ ભવિષ્યમાં કેટલે વર્ષે ને કેવી રીતે કાને અથડાશે તેની ખબર નહોતી

રાજાને આ છોકરો ઘણોજ વિચિત્ર લાગ્યો, અને તેની નાની વય જોતાં તેની બોલવાની રીત અસાધારણ લાગી. પણ અત્યારે એ છોકરા વીશે વિચાર કરવાની તેને ફુરસદ નહોતી. તેણે છોકરાને અંદર આવવાની આજ્ઞા કરી.

મહારાજા અંદરના ખંડમાં ગયા. પરોઢિયું થવા આવ્યું હતું એટલે મહેલમાં કૈંક અજવાળું પડતું. તે અજવાળામાં તેણે એક ખુણે રાણકને બેઠેલી જોઈ. હમીર ચોકી કર ઉભો હતો.

"હમીર ! બહાર જા. અને આંખ્યુંની ખબર કાઢ."

"જેવી આજ્ઞા." હમીરે કહ્યું, અને લાંબી ચાલ્યો ગયો. તે જેવો ગયો કે તરતજ રાજાએ જરા બારણું બંધ કર્યું અને આગળો દીધો.

"ખબરદાર!" દેવડીએ ભાવને કહ્યું. તેના બેસી જવા આવેલા અવાજમાં પણ જરાક સત્તા દેખાઇ. "બ્રાહ્મણનો દીકરો થઇ આ અત્યાચાર જોઇ રહે છે?"

'આ!" ઘણીજ શાંતિથી ભાવે કહ્યું. "આવી હઠ શું કામ કરો છો? શાસ્ત્રનાં વચન છે કે જેણે દેશ જીત્યો તેણે દેશાધિપતી દયિતાએ જીતી. મહારાજાનો આપને પરણવાનો અધિકાર છે. આપનો મહારાજને વરમાળ આરોપવાનો અધિકાર છે."

રાણકદેવીએ કંટાળા ભર્યા મુખથી કાને હાથ દીધો. "મને જુનાગઢ રહ્યાં રહ્યાં શું ખબર કે આવો કળીકાળ વ્યાપ્યો છે? આ રાજા ને આ ભૂદેવ! જાઓ જાઓ! તમારાં કાળાં મોઢાં બાળો. મને શું કામ સતાવો છો?"

"રાણકદેવી!" રાજાએ અધીરાઇથી કહ્યું. જે છું તે છું, ચાલ. કહી તેણે હાથ લંબાવ્યો. રાણકે પોતાનો હાથ સોડીયામાં ઘાલી દીધો.

"હાથ લાવ"

"સાત ભવ ફાફાં મારીને મરશે તોએ આ હાથનો ધણી તું થવાનો નથી" દેવડીએ જરાક ગુસ્સામાં કહ્યું.

"હું જોઉં છું કે તું કેમ ના પાડે છે?" રાજાએ હોઠ પર હોઠ પીસી કહ્યું. તેની આંખોના ડોળા બહાર પડયા. તેનાં નસકોરાં ફુલી રહ્યાં. તેના કપાળ પરની વચલી નસ તરી આવી. "આ ફેરે તું મરીને પડશે તોએ મારી સ્ત્રી થઇને મરશે. ચાલ. હાથ હલાવ" રાજાએ ત્રાડ મારી ને પોતાનો હાથ છેક રાણકની પાસે આણવા માંડ્યો. ભાવ પાણિગ્રહણ થાય કે મંત્રોચ્ચાર કરવા તત્પર થઇ રહ્યો.

રાણકે વધારે જોરથી હાથ સોડમાં ઘાલ્યો.

"લાવ. નહીં તો આખી ઉંચકી લઇશ." રાજાએ ગુસ્સાના આવેશમાં બુમ મારી.

"મને અડકવાનું પાપ કરશો! દુષ્ટ ભવેભવ તું જીવતા નરકમાં જશે." રાણકે હોઠ કચકચાવ્યા.

એકદમ ભવિષ્ય વાણી બોલતી વખતે જે શાન્તવત્ ને નિશ્ચેતન મુખ તેનું થઇ રહ્યું હતું તેવું થયું. તેની આંખની કીકીઓનો રંગ કંઈક બદલાયો ને તેમાં જ્યોતિ પ્રગટી. ભાવ આ ફેરફાર જોઇ ચકિત થયો; રાજા જરાક ખંચાયા.

તરત રાજાનો ક્રોધ પાછો ફાટી નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં ભેગાં થએલાં બધાં—વિષમતા, ક્રૂરતા, ઝનુન ને ક્રોધ-મ.થી મોટી જ્વાલા નીકળી. કોઇ સામે થવું તે તેનાથી સાધારણ રીતે ખમાતું નહી ને આ પ્રસંગે આ જીદ્દી સ્ત્રીની હઠ તોડવાની પ્રબળ ઇચ્છાએ તેનું બધું ભાન વીસરાવ્યું.

"તુ—તું—મારી સામે થાય છે—" તેણે દાંત પર દાંત પીસ્યા. તેની આંખો લોહીઆળ થઇ ગઇ, તેણે ક્રૂરતાથી હાથ ઉગામ્યો.

અમાનુષી શુષ્કતાથી—ધીમેથી—રાણકે જવાબ આપ્યો.

"હા."

રાજાનો હાથ જોરથી રાણકને ભોંયપર પટકવા વેગનો આરંભનો ઝણઝણાટ અનુભવી રહ્યો——

સૂર્યોદય થતાં પૂર્વની જાળીમાંથી એક રાતું કિરણ તેજસ્વી લોહીની રેખા સમું ખંડમાં વચ્ચે પડ્યું. બહારથી કોઇએ જોર બારણાને લાત મારી.

"બારણાં ઉઘાડો!" એક પ્રચંડ અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૦ મું

—o—

જેમાં પ્રધાન અને રાણીથી રાજાને વીંખુટા રાખવામાં શું ઇર છે તે સમજાય છે

જયસિંહદેવ આ એકદમ આવેલા અવાજથી ચમક્યા, ને પાછળ ફરી રાણકને મારવા ઉગામેલો હાથ તરવારની મુઠ પર લઇ ગયા એની હિંસકવૃત્તિ સતેજ થઇ. તે બારણા તરફ ફર્યા

"અન્નદાતા! એ ભલે કોઇ બુમ મારે તમે તમારૂં કામ કરો !' ભાવે રાજાને સલાહ આપી. "નકામો વખત શા સારૂ ખુઓ છો ?"

મહારાજાને આ સલાહ સારી લાગી અને પાછા રાણક તરફ ફર્યા પણ બહાર આવનારની અધીરાઇ પણ વધતી હતી; અને તેણે જોરથી બારણું ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હોય એમ લાગતું હતું તેણે એક–બે–ત્રણ–ચાર લાત એવા જોરથી મારી કે બારણાનો આગળો ઢીલો થઇ ગયો ને રાજા રાણકને મારે તે પહેલાં પાંચમી લાતે આગળાના બે કડકા થઇ ગયા, અને ફડાક લઇને બારણાં ઉઘડી ગયાં. મહારાજા ગુસ્સામાં ફર્યા. બારણામાં રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહેલો કાક હાથમાં ઉઘાડી તરવાર સહિત ઉભો હતો.

કાકનું મોઢું ક્રોધમાં લાલચોળ હતું. તેની આંખો જાણે એક દ્રષ્ટિપાતે બધાને બાળી ભસ્મ કરવા તત્પર થઇ હોય એમ લાગતી



એક કાળું સ્વરૂપ કોઇક બાજુ ક્યાંથી આવ્યું

હતી તે હાકતો હતો. છતાં તેનું સ્વાસ્થ્ય હતું તેવું ને તેવું જ હતું.

"તમે અહીંયાં !" કાકે કટાક્ષથી કહ્યું. "પાટણનો ધણી લશ્કર મુકી, જાત્રા મુકી આમ ચોરની માફક આ દેવડી લઇ આમ નાસતો ફરે છે !' કાકની નજર ભાવ પર પડી. "તું કોણ બાવલું છે? અહીંયા કેમ? શું રાજાને પરણાવવા આવ્યો છે?" કાક તિરસ્કારથી હસ્યો.

"તું કેમ આવ્યો? ચાલ્યો જા" ગુસ્સે ભાનના ક્રોધના આવેશમાં હતા એટલે મહારાજે મહામુશ્કેલીએ શબ્દો કાઢ્યા.

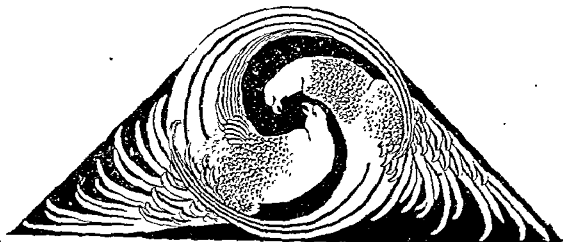
કૌમુદી

ક્ષેત્રમાં નવા પ્રકટ થએલા કૌમુદીને અમે અભિનંદન-ન્ આવકાર આપીએ છીએ. વિવેચનાત્મક હેલ એ ઉગતી રસવૃતિનું ચિન્હ છે; અને સુઘડ અને સરસ ત્રૈમાસિક પણ ગુજરાતના વધતી જતી રસિકતાનું અમને ચિન્હ દેખાય છે.

રા. વિજયરાયે ભગીરથ કામ ઉપાડયું છે અને આ પહેલા અંકમાં તમણે કેટલેક અંશે તેને પાર પડયું છે.

આ અંકમાં કેટલાક સારા લેખકોના મનનીય લેખો નજરે પડે છે. તેમજ તત્રીએ પોતાના લખેલા વિભાગોમાં સાહિત્ય અને વિવેચનના જુદાં જુદાં અને લાક્ષણિક દ્રષ્ટિબિંદુઓ રજુ કર્યાં છે. આખા અંકમાં રસ એકધારો વહ્યો જાય છે અને તેના પર નિરાળા વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટ છાપ દેખાય છે. આ પ્રકારનું ત્રૈમાસિક પ્રગટ થયું તે બતાવી આપે છે કે ગુજરાતમાં વિવેચનકલાનો કેટલાક માને છે તેમ અસ્ત થતો નથી પણ ધીમેધીમે વિકાસ થતો જાય છે.

અમને ભય રહે છે કે રા. વિજયરાયને આ પ્રકારનું ઉત્તમ ધોરણ સાચવી રાખવાનું કામ ઘણું અઘરું થઇ પડશે; પણ તેમનો ઉત્સાહ અને મહેનત જોતાં અમને લાગે છે કે એ અઘરું કામ કરી શકવાને એ ભાગ્યશાળી થશે.



સ્થલ સંકોચને લઈ અમને મળેલાં પુસ્તકોનો જાહેર સ્વીકાર અમે આ અંકમાં કરી શકતા નથી.—ઉપતંત્રી.

અંબાલાલ

એ તો અતિજ સામાન્ય સુધારો.

નરોત્તમ

પણ તે જ્યાં લગી માણસે અગ્નિની શોધ કરી ન હોય, તેને કાબુમાં રાખતાં આવડયું ન હોય ત્યા લગી કેમ થાય?

મોહન

તે પણ ખરું, અને ઉપરાંત વિધવિધ જાતના અન્નનો પરસ્પર સંબંધ જાણવો—અને તે સંબંધ મુજબ તેને અનુક્રમે ગોઠવવા એમાં પણ વિજ્ઞાનનો વધારો નથી દેખાતો? તરિયાજ જઠરાગ્ન જગાવવા પ્રથમ આવે: પછી તેને ઉત્તેજવા બલિદાન રૂપ ભુંજ્યાન; પછી તેને તૃપ્ત કરવા પકવાન, અને છેવટ આહુતિરૂપ—આલ્હાદ રૂપ—મિષ્ટાન્ન! અને શાંત થએલા સમી રહેલા અગ્નિદેવને આખરતી શાંતિરૂપ શીતોપચારક મને તો એ વિધિમા ઘણુંએ જોવાનું શોચવાનું લાગે છે.

મધુરી

પણ એ સૌ ક્ષુલ્લક—ઉપલક દૃષ્ટિએ નિરાકરણ કર્યું એમ નથી લાગતું? માત્ર શારીરિક લાભજ સંભાળ્યા.

નરોત્તમ

ભોજનવિધિમાં વળી બીજા કયા લાભ જાળવવાના હોય?

મોહન

જ્યાંએ હોય. માત્ર એટલો શરીરગુણ અને ભોગક પ્રકૃતિનોજ વિચાર કરવો હોય તો તો મીસીસ નરોત્તમ કહે છે તેમ ક્ષુલ્લક દૃષ્ટિ પ્રધાન થાય. [મધુરીને] પણ બહેન, સુધરેલા સમાજમાં આહારક્રિયા એકાંતમાં સામાન્યતઃ નથી કરાતી, એ તો તમે જાણો છોને? [મધુરી તેના સામુ જોઇ માથું હલાવી હા પાડે છે.] એટલે આહારક્રિયા દરમ્યાન ઉપ-ગોજાની વિધિમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ઘણીએ દેખાશે.

માયાવતી

તે કેમ?

મોહન

કારણ એવી વિધિથી આંતરિક ભાવ ઉત્તેજાય, હૃદય સંતોષાય; આત્મા રીઝાય—અને સાથે શરીર પણ પોષાય. બંધબેસતાં, સમયાનુચિત શણગાર કે રચના, પોશાક વાતચીત એ સૌ સર્વાંશે અત્યુત્તમ આલ્હાદ આપવાનેજ સુધરેલો સમાજ ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે. [હાથમાં શરબત ભરેલો બીલોરી કાચનો ગ્લાસ લઇ તેમાંથી પુષ્પા સામે જુવે છે.] સર્વોત્તમ ભોજનમાં તો આ પીવાના પદાર્થના રંગને સ્વાદથી કરી ભોજને મળેલી મંડળીમાં એક પણ વ્યક્તિ, એક પણ વિચાર, એક પણ વસ્તુ સ્થાનભ્રષ્ટ ન હોવી જોઇએ. [શરબતનો ઘુંટડો ભરી ગ્લાસ પાછો મુકી દે છે.] રંગમાં, રાગમાં, ઘાટમાં, ગાનમાં, તાનમા, તેજમાં, હેતમાં, હવામાં, ભાવમાં અણુ માત્ર પણ અધિક નહીં કે અધુરું પણ નહીં જોઇએ.

[ભોજન અહીં ખલાસ થાય છે. સૌ ઉઠે છે. પુનઃ આરામગૃહ દીવાનખાનામાં જઇ બેસે છે—અને મુખવાસ લે છે. નોકરો ભોજનગૃહનાં સંયોજક દ્વાર બંધ કરી દે છે.

અંબાલાલ શેઠ ગાંધીજીના કહેવાતા કોચ પર આરામથી બેસે છે. મોહનને મન તો નથી.—પણ વિવેક ખાતર ન છુટકે તેની પાસે બેસે છે; ભોજન વેળા તો આનાયાસે તેના સહવાસથી દૂર પડી હતી, એટલે હવે તેનો બદલો લેવા ચાહતી હોય તેમ માયાવતી મોહનની પાસે ખુરસી લાવી બેસે છે. મધુરી અને પુષ્પા ગાંધીજીની ખાલી છબી નીચેના વિરામાસન પર બેસે છે: પુષ્પા પાન’બીડાં બનાવે છે. મધુરી તેને સહાય કરે છે. નરોત્તમ વર્ડ્સવર્થ મહાત્માની મૂર્તિને અઢેલી ઉભા રહે છે.]

[આ રસિક નાટકનો બીજો ભાગ આવતા અંકમાં]

છે. મારા હૃદયના ચુરેચુરા થઇ જાય છે. હવે એ કાંત મારે મન એક પરપુરુષ—જેનો સહવાસ કરવો એ પણ મારી મુનસફીની બહાર ગણાય તેવો એક પરાયો પુરુષ—થઇ પડ્યો છે. મારાથી તે સુખનાં સ્વપ્નો લોપ પામતાં જોઇ શકાતા નથી. તેનો લોપ મારાથી કલ્પી પણ શકાતો નથી. છતાં મારી તમામ ઉમેદોને લાત મારીને, રસ અને પ્રણયની ઉંચામા ઉંચી ભાવનાઓ તરછોડીને, મારે ન છુટકે કા તો મારા ભાગ્ય યોગે, કે કાં તો કાંતના કમનસીબે મારે મારું જીવન કોઇક બીજીજ વ્યક્તિને અર્પણ કરવું પડે છે."

તેનો શ્વાસ જોસમાં ચાલતો હતો. તેના હૃદયના ધબકારા સ્પષ્ટ જણાતા. તે આગળ બોલીઃ "પણ સુરેશ! તારી સલાહ વિના હું મારા નિર્ણયને ચોક્કસ નિશ્ચયનું રૂપ આપી શકતી નથી."

"પણ છે શું તે તો ખુલાસાથી કહે?" મેં વીમાસણમાં પુછ્યું.

"સુરેશ! હું તેજ કહેવા માગુ છુ. રવીંદ્રનું જીવન મેં ધુળધાણી કર્યું છે. તે હવે તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમા છે. તેને ખાવા ધાન્ય નથી, કમાવા સાધન નથી, પરણવા સ્ત્રી નથી. જગતમાં એની માતા વિના એનુ બીજુ કોઇજ અંગત સગું નથી. તે દુઃખમા ઉછર્યો છે અને સુખના દહાડા આવ્યા ત્યારે મારે માટે તેણે બલિદાન આપ્યું છે. તેને પણ એક માણસ તરીકે ઘણી ઉમેદો છે. તે પણ તેના બાપની ગએલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી, કોઇ ઘરરખુ સ્ત્રી સાથે સંસાર માંડી, માતાને ઘડપણમાં સુખી કરવા ઇચ્છતો. પણ હવે તેનો જમણો હાથ અને એક આંખ ગયાં છે, અપંગ થયા પછી તેની આશાની ઇમારત તુટી પડી છે. તેણે મારી પાસે મારા હાથની માંગણી કરી છે. મેં તેને હજી કંઇ પણ જવાબ દીધો નથી. સુરેશ! હું જન્માંતરમાં પણ તેના ઋણમાંથી મુક્ત થઇ શકુ તેમ નથી. મારે ગમે તે ભોગે પણ, એક જાતના ધર્મને ખાતર, તેની જોડે પરણવું જોઇએ. હું તેની જોડે પરણીશ, તેની અને તેની માતાની સેવા કરીશ; મારી દોલત તેને અર્પણ કરીશ અને એકનિષ્ઠાથી પતિવ્રત ધર્મ હું પાળીશ. એ વ્રતમાં જીવન શુષ્ક થઇ જશે તો પણ હું પરવા નહીં કરું, કારણ વ્રત તો કઠોરજ હોય. પણ જ્યારે મારા કાંતની મૂર્તિ મારી સમક્ષ ખડી થાય છે ત્યારે......ત્યારે સુરેશ! હું તને શું કહું? ત્યારે તો મારા શરીરનાં બધાંજ બંધનો તુટવા લાગે છે. ત્યારે મારા આત્માની જ્યોત જાગે છે. રતિ દાહ થાય છે. મારાથી તે વ્યથા સહેવાતી નથી, સંયમ કરવાના મારા તમામ યત્નો ફોગટ જાય છે. સુરેશ! તે બીચારાના જીવનને પણ ધુળમાં મેળવવું પડશે. તેના સુખનો હમેશને માટે અંત આવશે."

તેની આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. તેને રડતી મે ઘણે વર્ષે જોઇ. મારાથી પણ તેનુ દુઃખ ખમી શકાયુ નહીં. મારી આંખમાં આવેલાં આંસુ મેં મોં ફેરવી લુછી નાખ્યાં.

થોડી વારે તે ફરી બોલીઃ "સુરેશ! મેં જે નિર્ણય કર્યો છે તે ભયંકર છે. તેને લીધે રસના સાગરને સાગર ગોપાલ જરી પણ મને બીજો કોઇ માર્ગ જડતો નથી. તું તે બતાવી શકે તેમ હોય તો મને જલ્દી બતાવ."

"કિશોરી! એમ આકળી ના બન. એ તો જીવનનો સટ્ટો છે. તેમાં આકળાપણું કામ ન આવે. ધીરજથી બધી જાતનો વિચાર

એવી નહીં હોય ત્યારે આગાધ દુઃખમાં પણ તારું સ્મરણ મને શાંતિ નહીં આપે. પણ કાંત! દુનીઆની નજરે, દુનીઆના કાનુનોની નજરે મારે મન હવેથી તુ એક પરાયો પુરુષ છે."

"હજી હું પરાયો નથી થયો—હજી મેં તારા નિશ્ચયને બહાલી નથી આપી—ને અગાઉ તું મારી પાસે આવ. જન્માંતરના વિયોગ પહેલા, મારા રસના સમુદ્રો સુકાઈ જાય ને અનાદિ, મારા સત્વના અંશોઅંશની ખાખ થઈ જાય તે અગાઉ—મને એક આલિંગન કરવા દે. કિશોરી! તું સદાની મારી તે મારીજ રહેવાની."

બંને જણ ઉભાં થઈ ગયાં. તેણે કિશોરીને હૃદય સાથે ચાંપી. બંનેનાં હૃદયો જોસથી ધડકતાં હતાં. વિદ્યુતપ્રવાહ માફક બંનેના હૃદયમાં વૃત્તિઓ પ્રસરી રહી. મીનીટો સુધી તેઓ એજ સ્થિતિમાં રહ્યાં. અને તે ગાઢ આલિંગન પછી કાંતે તેના અધર પર એક ચુંબન કર્યું.

તેઓ છુટાં થયા. કિશોરીએ પુછ્યું: "હવે રજા છે?"

"તારી ઇચ્છા એજ મારી ઇચ્છા. ઇશ્વર તારું અને રવીંદ્રનું કલ્યાણ કરો."

કિશોરી ચાલી નીકળી કાંત પાછળ જોઇ રહ્યો. તેણે પણ દ્વાર બહાર જતાં પાછળ નજર ફેરવીને જોયું તો કાંત ખુરશીમાં ઢળી પડયો હતો. ભાવ ભર્યા હૃદયે, કોઇ સંબંધી મરણ પથારીએ હોય તે વખતે જેવી સ્થિતિ આપણા હૃદયની હોય છે તેવીજ સ્થિતિ અનુભવતી તે મને કે કમને પોતાના અનંત જીવનના સાથી પોતાનાં આત્મવિકાસના વિધાતાને ત્યાં દુઃખ અને નિરાશાના ઉંડા કુવામાં ડુબતો, તરફડતો મુકી ચાલી નીકળી. પણ શું કરે? ધર્મનાં વ્રત એવાંજ હોય છે.

૭

ચારેક દિવસ પછી હું મારા ટેબલ પર કેટલાક કાર્બનપેપરો અને જુદાજુદા માણસોના અંગુઠાની છાપોવાળા કેટલાક કાગળો લઇ બેઠો હતો. પાસે ગંધકનો તેજાબ ભરેલો પ્યાલો પડયો હતો. હું સૂક્ષ્મદર્શકથી કેટલીક તપાસ કરતો હતો. તેવામાં દ્વાર ઉઘડયું અને કિશોરી આવી. તેનું મુખ અગાઉ જેવુંજ આનંદી હતું. જાણે કંઈ બન્યુંજ ના હોય તેમ તેના મુખ પરથી જણાતું. તેણે રવીંદ્રને હા પાડી દીધી હતી અને તેમના લગ્ન પણ થોડાજ સમયમાં થવાની વકી હતી.

તેણે દાખલ થઇ મને કહ્યું: "સુરેશ! આજ ઉષા મારે ત્યાં આવવાની છે. તે ઠેઠ જમીને જવાની છે. તું જરૂર પાંચ, સાડાપાંચે આવજે હોં."

"કોણ? ઉષા?" હું આશ્ચર્યમાં તેના સામે જોઇ રહ્યો.

"રાઠોડ! રાઠોડ! આ હાથતાળી મોંઘી પડશે હોં!"

પણ સાગરનો ઘોડો તો જંગલ વટાવી અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો.

મણિધર જાગે નહીં ત્યાં સુધીજ સુંવાળા લાગે છે. એ જાગ્યા, એટલે એની નજરમાંથી અગ્નિના તણખા ખરે છે, પ્રચંડ ફુંફાડા ને હળાહળ ઝેર પડે છે. સાગરે તો પોતાની સીતાનું હરણ કર્યું પણ કલ્યાણસિંહ રાજપુત બન્યો હતો. અને તેના હૃદયમાં સુતેલો મણિધર આજે ફુંફવાટ મારતો ઉભો થઇ ગયો. રામપુરામાં હજી તો પાંખા પાંખા પાનેતરમાંથી, કોઇ દિવસ નહીં ને આજે સજ્જન જરાજરા શરમાઇને નીચે નજર નાંખે છે. હજી તો પેલા મીંઢોળના મંગળસુત્રનું કંકુ ખર્યું નથી અને હજી તો સજ્જનની લીની મેંદીના રંગ જેવી કસુંબલ પાની પર રામપુરાની રજ પણ ચોટી નથી, ત્યાં તેના પાદરમાં નગારે ઘાવ થાય છે. ને રાજપુતનાં લોહી ઉછળીઉછળી ને કુદે તેવાં રણશીંગડા ફુંકાય છે. મીંઢોળવાળા હાથે તલવાર લેવી એ તો રાજપુતોનો જુનો મેવાડી ધર્મ છે. કલ્યાણસિંહ હાડો પોતાના ત્રણસો હાડા રાજપુતો લઇને રામપુરા પર ધસ્યો આવે છે, એવા સમાચાર મળતાંજ રાઠોડોને ભેગા કરવા માટે રામપુરામાં રણશીંગડું ફુંકાયું. મોરલી વાગે ને અસલ મણિધર જેમ જાગીને ડોલે, તેમ રણઘેલા રાજપુતનું લોહી, રણશીંગડું સંભળાતાં ઉછળે છે. દોઢસો રાઠોડ ભેગા થયા, ને પોતાના નાયકની રાહ જોવા લાગ્યા.

એ નાયક રાજપુતાણી પાસે ઉભો હતો. સજ્જન આજ દિવસ સુધી તલવાર લઇને ઘુમતી, આજે તો તેણે, પોતાના હાથે સાગરને તલવાર બંધાવી. સજ્જનના ચહેરા પર આજે કેસરી રંગની છાંટ છે ને તેમાંથી શૌર્યને બદલે સૌંદર્યની ફોરમ છુટે છે. નવવધૂના ચહેરાપર જે મોહક લાલી હોય તે ત્યાં ખીલી રહી છે. ત્યાં રસભર્યા સીતારનું સંગીત ઉઠયું છે અને પેલા બે હોઠ ઉપર પ્રેમનો નશો ને શરાબનો રંગ છે. પણ રાજપુત-પોતાના મીંઢોળવાળા હાથે; તેની સામે એક દૃષ્ટિ કરી ને લડવા ચાલ્યો. સજ્જન એને બારણા સુધી વળાવા ગઇ. બારણાને હાથ અડકાડીને તે ત્યાંજ ઉભી રહી. રાજપુત આગળ વધ્યો. સજ્જને એને ટુંકો પણ હૃદય સોંસરો નીકળે તેવો સંદેશો આપ્યો:

"મારા સમ! જોજે હોં. કેસરીનો ધમ ચુકતો નહીં. તારી સીતા આંહી નહીં મળે તો સુરગંગાને કાંઠે સામી ઉભી રહેશે!"

રાજપુત પોતાના ઘોડાપર બેસીને ચાલ્યો ગયો ને તે નજરમાંથી અદૃશ્ય થયો, એટલે સજ્જન પાછી વળી.

હાડા અને રાઠોડ મળ્યા. કલ્યાણ અને સાગર, ઉછળતી તલવારે ભેટયા. જાણે રુદ્રાવતાર સ્થાપવો હોય તેમ તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. કલ્યાણસિંહ એક વખત તો સાગરની તલવાર નીચે પટકાયો, પણ ધર્મયુદ્ધના આગ્રહી રાજપુતે તેને બચાવ્યો. આ બચાવ તેને મૃત્યુ કરતાં વધારે ભયંકર લાગ્યો, એટલે તે તરતજ પાછો લડાઇમાં ઘુમવા માંડયો.

પણ હાડાની સંખ્યા વધારે હતી. ઘણાક રાઠોડે તો મરતાં પહેલાં બબ્બે હાડા લીધા તો પણ પચાસ હાડા વધ્યા. આથમતી સંધ્યાના આછા સોનેરી રંગમાં, કુંકુમના થાળ જેવો પૃથ્વી માતાએ રાજપુતોના લોહીનો થાળ ધર્યો. એકેએક રાઠોડ કપાઇ પડયો હતો, ને

માત્ર સાગર એકલો છેવટે કાંઈ સાથી ન રહ્યો ત્યારે—જંગલના અંધારાનો લાભ લઈ, રણક્ષેત્રમાંથી પાછો ફર્યો હતો. હાડા માત્ર ત્રણસોમાંથી પચાસ જીવતા રહ્યા. રાત્રિ તો રણભૂમિમાંજ ગાળવાનો નિશ્ચય કરી કલ્યાણસિંહે ત્યાંજ તંબુ નંખાવ્યો.

સાગર થોડી વાર સુધી અંધારામાં જંગલમાં છુપાઈ રહ્યો. ચારે તરફ તમરાંની એક સરખી ચીચીઆરી બોલી રહી હતી. દૂર દૂર રણક્ષેત્ર પાસે શીઆળીઆ માણસના નસીબ પર રડતા હતા ને ગગનના રાજા સુરજ ... બોલને પોતાના સંગીતનું અભિમાન ચડે તેવું હતું નહીં. તે વખતે સાગર જંગલમાંથી નીકળ્યો. ધીમે ધીમે પાદડાઓની વચ્ચે થઈ ને ચુપચુપ ચાલ્યો ગયો. તેનું દરેક પગલું ધીમું પડતું હતું, ને નમેલા નેણ પર અફસોસનો ભાર ભરી બેઠો હતો. તે ચામપુર તરફ ચાલ્યો.

રાજપુતાણી સોમવારથી તેણે પોતાના મહેલના ઝરૂખાના હીરા જેવા પેલી બારીમાંથી એકીટશે આ પથ ઉપર નજર રાખતી બેઠી હતી ને એને સાંભળ્યું અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલા હાડાઓ રાજપુતો સાંભળ્યાં. સાજનનો સીતાર તો તેણે સાંભળ્યો હતો પણ તેની આંખનું તેજ પણ તેણે જોયું હતું. એ તેજને પોતાની છાયા વનમાં લાગશે, એવી શ્રદ્ધા તેના હૃદયમાં હતી.

પણ આજે કઈ ચોરીથી ... નવો રંગ રાજપુતાણીને નરમ બનાવશે, ને તે વાલાને એકનેજ બચેલો જોઈ, આંસુ સારતી, તેને બેઠી પડશે. એ પ્રેમની કલ્પના પણ તેને ઘેરતી હતી. તે ધડકતે હૃદયે મહેલના ઉંબર પાસે ઉભો. બારણું બંધ હતું. ને ધક્કો બારણાને તે ... બળથી સામે થયું. સાગરનો હાથ ધ્રુજ્યો. બારણાને ઠોકવા તેનો હાથ ઉપડ્યો નહીં. રાજપુત ગમગીન અને ગંભીર બની ત્યાં ઉભો. શોક, પ્રેમ ને ગાંભીર્ય—એ ત્રણે પ્રસંગ તેના હૃદયમાં ચાલી રહ્યા હતા. અંતે તેણે તલવારની મુઠ બારણે ઠોકી.

અંદરથી એક શાન્ત હીંમતભર્યો અવાજ આવ્યો. 'કોણ છે?' અવાજ તો તેની સીતાનો હતો. રાજપુતના હૃદયમાં એક પ્રેમનો વેગ પ્રબળ બની રહ્યો.

'સીતા, દેવી' એ તો હું તારો 'રામ છું' રાજપુતાણીનો અવાજ આવ્યો. એક હૃદયના કટકા થાય એવી મક્કમતા હતી.

'તલવારનું શું થયું છે?'

રાજપુતના પગથી માથા સુધી, પરસેવો વળી ગયો. તેનું ઉજળું મોઢું એકદમ ફીકું પડી ગયું.

આપણે હાડા પણ રાઠોડ રણક્ષેત્રમાં પડ્યા છે. એક હું ઉભો બચ્યો. ... ત્યારે કોઈ ન બચ્યું ત્યારે માત્ર એક હું તારા માટેજ પાછો આવ્યો છું દેવી! સીતા બારણું ખોલી દે!

રાજપુતાણીના અડગ નિશ્ચય પર ક્રોધનો રંગ ચડતો લાગ્યો.

"કોને માટે?" તેણે મક્કમ અવાજથી કહ્યું.

"હું સાગર છું. તારો રામ."

"મારો રામ? મારો રામ નથી. જ્યાંથી તું નાસી આવ્યો છે, તે રણક્ષેત્રમાં

! અત્યારે પોતાના ભાઈઓની સાથે મરણ પછીની મીઠી ગોદમાં સુતો હશે.

મારો સાગર કાંતો રત્નની છોળ લઈને આવ્યો હત, અથવા તો તે નજ આવે"

"તું મને અત્યારે આશ્રયની પણ ના પાડે છે ? સજ્જન! આવી હઠીલાઈ તું કેમ કરે છે?–હું તારો સ્વામી–હજી આજેજ આપણે..."

"મારો સ્વામી તો અમર હોય છે. હજારો માણસ પર મૃત્યુનો હાથ ફરતો હોય ત્યારે તે આવા જીવત મૃત્યુ માટે પાછો ન ફરે. મારો સ્વામી તારા જેવા ભીરુ ન હોય. આ હૃદયમાં તારા સાદથી કે સુંદર પડઘમ વાગતાં નથી. આ વિધવા–નવવધૂના ઘર પાસેથી તું દૂર થા. મારા જીવત મૃત્યુ પામેલા સ્વામીને કેમ અમરતા શીખવાડવી એ હું સારી પેઠે જાણું છું. જા પરદેશી ! ચીજે જા."

રાઠોડનું હૃદય તેના છેલ્લા શબ્દોથી મુર્છા ઉઠ્યું. રાજપૂતાણીના વીરત્વભર્યા શબ્દોથી તેને પોતાની નાનમ લાગી. એની પાસ તે પુરુષ શરમાયો. રાજપુતાણી તેને અમરતાનો પાઠ પઢાવવા નીકળી હતી એ તત્પરતાનથી તે ધ્રુજ્યો. સજ્જનના સ્વભાવને તે સારી પેઠે જાણતો હતો એ દૃશ્યમાંથીજ રાજપુતાણીનો સ્વભાવ પામીને ફરી હતી. કેસરીયાં એ રાજપુતનો ધર્મ : ને જૌહર એ રાજપુતાણીનો ધર્મ, તેની રગરગમાં ભર્યો હતો. સાગરને સજ્જનના જીવનનો ભય લાગ્યો. તેણે બારણાપર ફરી તલવારની મુઠ ઠોકી. પણ અંદરથી જવાબ આવ્યો નહીં. સાગરે બધા બળથી બારણું ઠેલ્યુ, પણ તે મજબુત હતું. રાજપુતાણીને બોલાવી, પણ ત્યાં કોઈ હતુંજ નહીં ફરી બારણું ઠેલ્યું ને એક મોટા અવાજ સાથે તે કડડભુસ નીચે પડ્યું. સાગર અંદર ધસ્યો પણ અંદર સજ્જન હતી નહીં. તેનું હૃદય સજ્જનના જીવન માટે ધ્રુજવા લાગ્યું. તે બીજા ઓરડામાં ગયો. સજ્જન ત્યાં હતી નહીં, પણ એની કકળતી દાસીએ તેને સામેનો ઓરડો દેખાડ્યો. ઝળાંઝળાં થતા અગ્નિથી ઓરડો તેજતેજ ભર્યો થઈ ગયો હતો. ત્યાં ચંદનની ચિતા પર રાજપુતાણી ઉભી હતી. અગ્નિના ભડકા વચ્ચેથી સંગીતનો રમ્ય સ્વર આવતો તે જોઈ રાજપુત થંભી ગયો.

સજ્જન શાંત ચિત્તે ગાઈ રહી હતી:

અગન અબ, રાખો લાજ હમરી...

* * *

બેગ ચિતાધાક ભસ્મ કરો પ્રભુ,

હમ સબ સખા તિહારી. અગન.

સ્વર બંધ પડ્યો.

અગ્નિ તેને ચારે તરફથી વીંટવા લાગ્યો.

મીઠાં ચંદનનાં લાકડાં ભડભડ સળગતાં હતાં, અને તેની વચ્ચે સજ્જનની અડગ રમ્ય મૂર્તિ ઉભી હતી. અગ્નિમાંથી કોઈ તેજની દેવી નીકળતી હોય એવી તે શાંત હતી.

રાજપુત તેના તરફ દોડ્યો. પણ તેણે શાંતિથી પોતાનો હાથ ઉંચો કરી તેને ઉભો રાખી દીધો. સાગર તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

આખા ઓરડામાં કોઈ જગ્યાએ દુઃખનો લીસોટો માધુર્ય પર ડાઘ કરવા જેટલો પણ નહતો. તેની આંખમાંથી વીજળી ખરે તેમ એકલું તેજ ઝરતું હતું. એવી અડગ મોહક છટાથી તે ઉભી હતી કે તેની નીચે અગ્નિ બળે છે એ વાત પર તેનું લક્ષ હતુંજ નહીં. તેનાં કપડાં ભડભડ સળગી ઉઠ્યાં હતાં.

વાળની સુંદરતા અને વધારો કરવા માટે

કામીનીઆ ઓઈલનો ઉપયોગ કરો



વાળની ખુબસુરતી વધારવામાં, સુંદર, લીસા અને ચળકતા બનાવવામા, જમે તેવી ફેશનમાં રાખવામાં, અને વાળનો વધારો કરવામાં કામીનીઆ ઓઈલ ઘણીજ કીંમતી મદદ આપે છે. મગજને પણ ઘણી ઠંડક આપે છે. સુગંધમાં ઘણુંજ મધુર છે. એક વખત વાપરી ખાત્રી કરી જુવો.

કીંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦, ૩ બાટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦; પોષ્ટેજ પેકીંગ જુદું.

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઇલજ માંગજો અને લેજો. બીજું લેતા ના.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કું. નં. ૧૫૫, જુમામસીદ, ડેરક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

વધુ પૈસા ખરચતા પહેલાં નમુનો વાપરી જુવો

તમારૂં પસંદગી પામેલું પરફ્યુમ

ઓટો દીલ બહાર (રજીસ્ટર્ડ)



મધુર, મનોહર, સ્વીટ અને લાસ્ટીંગ ફક્ત થોડાં ટીપાં (few drops) રુમાલ પર નાંખો અને સોરમ ચંમેલી અને મોગરાનાં ફુલોની સાથે સરખાવી જુવો, પછીજ મોટી શીશી ખરીદજો. તમારા વહાલાઓને પણ ઓટો દીલ બહારનીજ ભેટ કરજો. તેઓ પણ ખુશ થશે.

બીજાં સેંટોમાં પૈસા ખરચતા પહેલાં ઓટો દીલ બહારની ખાત્રી કરજો. બાટલીની કીં. રૂ. ૨-૦-૦, ૧-૪-૦, ૦-૧૨-૦ નમુનો બે આના, સુગંધી કાર્ડ એક આનો, પોષ્ટેજ પેકીંગ જુદું.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કું.,
નં. ૧૫૫, જુમામસીદ ડેરક નં. ૫. મુંબઇ ૨.

☞ નમુના માટે આ નીચેની કુપન ભરીને મોકલો

નમુના માટે કુપન

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કંપની: નં. ૧૫૫, જુમા મસજીદ
ડેરક નં. ૫, મુંબઇ ૨.

જત એક શીશી નમુનાની ઓટો દીલબહાર (રજીસ્ટર્ડ)ની નીચેને ઠેકાણે મોકલી આપજો. ટપાલ ખર્ચ માટે એક આનાનો સ્ટાંપ બીડેલ છે. (સ્ટાંપ જરૂર બીડવો).

નામ ______________________

ઠેકાણું ______________________

તેને ભયથી ત્રસ્ત ને દુઃખથી રડતી જોઇ ને મહાનુભાવ તપસ્વીના અંતઃકરણમાં દયાનો સંચાર થયો. ૧૧૯

કંડુ ઉવાચ:

હે અપ્સરા! રાત ને દિવસ આનંદ કરતાં આપણે કાલ નિર્ગમન કર્યો છે. હે સુંદરી! દેવલોકમાં ઇંદ્રને તો અનેક સાથી છે. તું મારી એકલી સહચરી છે. માટે રહીજા. ૧૨૦

પરાશર ઉવાચ:

નિર્ણય કરવાને અશક્ત એવા અસ્થિર મનની અપ્સરાએ આખરે કંડુમુનિની સાથેજ રહેવાનો, અને ઇંદ્રના ક્રોધની અવગણના કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૨૧

હે મૈત્રેય! આ ઉપરથી સ્ત્રી જાતિનાં ચારિત્ર્યની તને પુરેપુરી માહીતી મળશે. હે તપોધન! ઇંદ્રની પ્રાસે જવાનું મુકી તે અપ્સરા મુનિનું અધઃપતન સાધવા તેની પાસેજ રહી. ૧૨૨

ત્યાર પછી પંઢેલાની માફક એક બીજામાજ જેમનું જીવન સમાયું છે એવા તે ઋષિ અને અપ્સરા સ્વેચ્છાએ વિહાર કરતાં હતાં. ૧૨૩

મૈત્રેય ઉવાચ:

હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! ત્યાર પછી એ એવું શું થયુ તે અમને કહો. એ વૃત્તાંત સાંભળવાને અમે આતુર થયા છીએ. પ્રસન્ન થાઓ હે પરાશર! ૧૨૪

પરાશર ઉવાચ:

* ઘણો સમય વીત્યા પછી એક દિવસ તે મુનિ ઝપાટા બંધ પોતાની ઝુંપડીમાંથી બહાર નીકળ્યા તે વખતે પ્રમ્લોચાએ પુછ્યું કે આપ ક્યાં જાઓ છો? ૧૨૫

કંડુ ઉવાચ:

હે પ્રિયે! સૂર્ય અસ્ત થવા માંડ્યો છે એટલે મારે સંધ્યોપાસના કરવી જોઇએ. તપસ્વી પોતાનું નિત્યકર્મ ન કરે તો તેના કર્મનો સદૈવ લોપ થાય છે એમ શાસ્ત્રોનું વચન છે. ૧૨૬

પરાશર ઉવાચ:

કંડુમુનિનાં આ વચન શ્રવણ કરનારી તે અપ્સરા પ્રમ્લોચા મદ–આલસભર નયનોને સૂર્યોદય જેમ કમલ વિકસાવે તેમ વિકસાવી આ પ્રમાણે હસીને તેમને સંબોધી રહી. ૧૨૭

પ્રમ્લોચા ઉવાચ:

હે સર્વશાસ્ત્રને જાણનાર! શું આજેજ તમે સંધ્યાકાળ આવી એમ દેખો છો? ખરું છે ભગવન્! કેટલાએ વર્ષો વીત્યા છતાં તમને એકજ દિવસ થયો એમ લાગ્યું. એ જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે. ૧૨૮

કંડુ ઉવાચ:

હે ભદ્રે! આજે પ્રાતઃકાલે તું નદીના તટ ઉપર આવી હતી. અને ત્યાર પછી તું મારા આશ્રમમાં આવી અને અત્યારે સંધ્યાકાલ થયો છે. છતાં તું અસત્ય કહી મારી મશ્કરી શા માટે કરે છે? ૧૨૯

પ્રમ્લોચા ઉવાચ:

હે બ્રહ્મન્! હું પ્રાતઃકાલે આવી એ તમારું વચન યથાર્થ છે પણ તે પ્રાતઃકાલને આજે સેંકડો વર્ષ વીતી ગયા. હે મુનિ! પ્રેમના ઉલ્લાસમાં સેંકડો વર્ષ ક્ષણભર લાગે છે. ૧૩૦

પરાશર ઉવાચ:

તે અપ્સરાને આ પ્રમાણે બોલતી સાંભળી તપોધન તે મુનિના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન થયો અને આ નારીને પાપે વિષયસુખમાં વર્ષો

મારા સ્વજનથી વીખુટી અને ઈંદ્રે જેનો બહિષ્કાર કર્યો છે એવી હું નિરાધાર અને સગર્ભા છું તે અત્યારે કયાં જાઉં ? ૧૪૨

પરાશર ઉવાચ:

અનૃતભાષિણી અપ્સરાએ આ પ્રમાણે મુનિ કોઇ પણ પ્રકારે તેને રાખે એવા હેતુથી આમ કપટી વચનો ઉચ્ચાર્યાં. ૧૪૩

કંડુ ઉવાચ:

હે દુષ્ટા! નરક ગ્રામના માર્ગ જેવા તારા સંગથી વેદવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત મારા બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતનો વિનાશ થયો છે, છતાં તું આ પ્રમાણે ધૃષ્ટ સંભાષણ કરે છે. ૧૪૪

તેં મારા બધા તપનો નાશ કરી નાંખ્યો છે તેથી તું કેવળ અકલ્યાણ એવી ભયંકર મોહની પેટીરૂપ છે. તને અનેકાનેક ધિક્કાર છે. ૧૪૫

સ્ત્રીથી અજ્ઞાત એવા મને શી ખબર કે નારી આવી કારી ને દુષ્ટ છે અને તેની સંગતથી મારા જેવો તપોનિધિ પણ આટલો અધમ થાય છે? ૧૪૬

હે સ્ત્રી! મારા જેવા તપસ્વી જોડે ગાઢ સંબંધથી પુનિત થએલી તને હું મારા ક્રોધના અંશ વડે બાળીને ભસ્મ કરતો નથી. કારણ કે સજ્જન જોડે સાત પગલાં ચાલે તો પણ તે તેનો મિત્ર થાય છે, તો તું તો ઘણાં વર્ષો રહી છે. ૧૪૭

હે પાપિની! મને તારી કે તારા ગર્ભની પરવા નથી. તારે જ્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જા. તેં તારાં હાવભાવ, રૂપ ને ચેષ્ટા વડે મારું અકલ્યાણ સાધ્યું છે. ૧૪૮

પણ હે પાપિની! તારા ગર્ભથી તારા જેવી અધમ અને પાપિની સ્ત્રીનો વેલો વધશે એમ હું મારા જ્ઞાનચક્ષુઓથી જોઇ શકું છું, માટે ભવિષ્યની પ્રજાના ઉદ્ધાર અર્થે હું તેમને સાવચેતી આપું છું. ૧૪૯

પરાશર ઉવાચ:

કર્મનું અને સ્ત્રીસ્વભાવનું પુરેપુરું જ્ઞાન મેળવ્યું છે એવા મુનિ સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે શાપ આપવા લાગ્યા. ૧૫૦

કંડુ ઉવાચ:

જ્યાંજ્યાં સ્ત્રી હશે ત્યાંત્યાં નરકનાં દ્વાર ઉઘાડાં રહેશે; વિનાશ થશે; અને બુદ્ધિનો નાશ થશે. ૧૫૧

જ્યાં સ્ત્રીનો સહવાસ થશે ત્યાં સંયમ જશે, જ્યાં સ્ત્રી પર પ્રીતિ થશે ત્યાં બ્રહ્મચર્ય જશે, જ્યાં સ્ત્રી સેવા કરશે ત્યાં દેહદમન, નીતિ, વ્રત જશે, જ્યાં સ્ત્રીનું હાસ્ય સંભળાશે ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાન અદૃષ્ટ થશે. ૧૫૨

જે આત્માએ બ્રહ્મમય રહેવું હોય તેણે અવતરવું નહીં, કારણ કે સ્ત્રી વિના અવતાર થશે નહીં અને જેણે અવતરી શુદ્ધ રહેવું હોય તેણે સદેહે આનંદની આશા રાખવી નહીં, કારણ કે સ્ત્રી સહેલાઇથી ક્ષણિક આનંદ આપી શકે છે. ૧૫૩

જેણે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવી હોય, જેણે મહા કાર્યારંભ કરવો હોય, જેણે જ્ઞાન અને ધર્મ પ્રચારવાં હોય તેણે સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહીં, અને થયો તો તે રુચિકર છે એમ કદી કબુલ કરવું નહીં. ૧૫૪

પરાશર ઉવાચ:

હે મૈત્રેય! આ પ્રમાણે શાપ દઇ પરમ કૃપાળુ એવા કંડુમુનિએ તે કપટી અપ્સરાને જવાની આજ્ઞા કરી. ૧૫૫

ઋષિના ઉગ્ર શાપથી ત્રાસતી, અને પોતાનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થવાથી નિરાશ એવી પ્રમ્લોચાએ નિરાધાર બની નિઃશ્વાસ પર નિઃશ્વાસ નાખવા માંડ્યા ૧૫૬

ઘણાં વર્ષોના આનંદથી પ્રિય થએલો એવો આશ્રમ છોડતાં, મુનિથી તિરસ્કારાએલી તે અપ્સરાનું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું. ૧૫૭

તે આશ્રમમાંથી ચાલી જતાં જે જગ્યાએ તેની દૃષ્ટિ પડતી ત્યાંનાં સ્મરણો તેને તાજાં થઈ આવતાં અને તેમ થતાં તેની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી ૧૫૮

મૈત્રેય ઉવાચ

હે પરાશર! પછી મુનિથી તિરસ્કારાએલી પ્રમ્લોચાનું શું થયું તે અમને કહો કે જેથી અમારી જિજ્ઞાસા સંતોષાય ૧૫૯

પરાશર ઉવાચ

પ્રમ્લોચાની કથા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો હે મૈત્રેય! મુનિએ આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કર્યો હોવાથી તે અપ્સરા સ્વર્ગમાં જવાને માટે અંતરીક્ષ માર્ગે ગમન કરવા લાગી ૧૬૦

દયા ઉપજાવી પોતાનું કાર્ય સાધવું જેનો સ્વભાવ છે એવી તે અપ્સરા નિઃશ્વાસ નાખી દુઃખી થઈ હોય એમ ચારે તરફ જોવા લાગી ૧૬૧

સ્ત્રીઓના સ્વભાવથી અપરિચિત અને કંડુમુનિની મહત્તા પારખવાને અશક્ત એવી જડસૃષ્ટિને તે અપ્સરાને આમ નિઃશ્વાસ નાખતી જોઈ આર્દ્રતા આવી. ૧૬૨

આ રૂપી અપ્સરાનું આક્રંદ ન સાંભળી શકવાથી, અને ઋષિના કોપને લીધે ભય વ્યાકુળ થવાથી વ્યોમે મેઘ વડે મોઢું સંતાડ્યું ૧૬૩

મરુતોએ ભેગા મળી, મંદ અને ખેદ યુક્ત સુસવાટથી દશે દિશા શોકપૂર્ણ કરી મૂકી અને વેગથી સરતી ગોમતી દયાર્દ્ર અંતરની વ્યથા અનુભવતી ક્ષણવાર થંભી રહી ૧૬૪

અપ્સરા જેમજેમ અંતરીક્ષમાં જવા લાગી તેમતેમ ભયથી તેના શરીરમાં ઋષિએ સ્થાપેલો ગર્ભ પરસેવા વાટે બહાર પડવા માંડ્યો ૧૬૫

તે ગર્ભના બિંદુઓને આર્દ્ર એવી પલ્લવકરાંગુલિથી વૃક્ષોએ સાચવ્યા અને દુઃખીની મદદ કરવા તત્પર થએલા વાયુએ તે બિંદુઓને ભેગા કર્યા ૧૬૬

આનંદ જેનું પરમ લક્ષણ છે એવા સોમે પોતાના અમૃતમય કિરણોથી તે ગર્ભનું પોષણ કર્યું અને આ પ્રમાણે વૃક્ષોના ગર્ભાશયમાંથી મારિષા નામની અપૂર્વ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ ૧૬૭

સોમે આ વાક્ષેથી મારિષાને દશ પ્રચેતાઓને પરણાવી અને તેમાંથી દક્ષ પ્રજાપતિ જન્મ્યા જે બ્રહ્માના પુત્ર થયા. ૧૬૮

હે મૈત્રેય! સ્ત્રીની અધમતા જે સમજ્યા છે અને સ્ત્રીનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મહાત્મા કંડુમુનિ ઋષિનાં એકાકી એકાંત બની નિરંકુશપણે જપ, તપ, શમ દમથી આ ભવે મરેલા જેવા થઈ રહ્યા. ૧૬૯.

હે મૈત્રેય! સંસારનાં સુખ જ્યાં લાગી મરેલાની માફક જે ત્યાગી જીવે છે તેને જ આવતા ભવનાં સુખ મળે છે એમ વેદવિદોનું પ્રમાણ છે. ૧૭૦

આ પ્રમાણે બધાં સુખનો ત્યાગ કરી, પ્રમ્લોચાના સહચારના સ્મરણરૂપી વિકારને પણ વશ કરી, તપથી દેહ ગાળતા તે મુનિનો આખરે વિષ્ણુ લોકમાં વાસ થયો. ૧૭૧

હે મૈત્રેય ! આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યના આદ્ય પ્રતિપાદક, સ્ત્રીના દ્વેષ્ટા અને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ કંડુમુનિનું આખ્યાન મેં તમને શ્રવણ કરાવ્યું. એ આખ્યાનનું રહસ્ય હું ટુંકામાં કહું તે સાંભળો. ૧૭૨

બધા જીવો સ્ત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બધા ક્ષણિક આનંદો એના સહચારથી પેદા થાય છે. સ્ત્રીજ જીવન છે એમ, વિબુધો કહી ગયા છે. ૧૭૩

માટે બ્રહ્મને પામનાર, તપને આદરનાર જ્ઞાનીએ આ દેહે મૃત્યુસમાન જીવન પસંદ કરી સ્ત્રીનો સદાએ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૧૭૪

ઇતિ શ્રી વિષ્ણુપુરાણે પ્રથમ અંશે પંચદશ અધ્યાય અંતરગત કંડુઆખ્યાન સંપૂર્ણમ.



આનંદિત થાઉં છું. આપની પરવાનગીથી, આજે રાત્રે હું એક મારું રમતું કાવ્ય ગાઇશ. આ કાવ્યની સ્ફુરણા મને દમાસ્કસના બઝારમાં ફરતાંફરતાં થઇ હતી.

* "વીશાળ ચોટા ચોકમાં......"વાળું કાવ્ય ગાય છે. લાલારૂખ સ્તબ્ધ થઇને સાંભળ્યાજ કરે છે પણ ફૅદલાદીન ગુસ્સે થાય છે, અને કાવ્યને અંતે બોલી ઉઠે છે.

ફૅદલાદીન

અરે! શું આ કવિતા છે? નબળા મગજની આ બનાવટ, ઉસ્તાદોની બનાવટ સામે તો, મીસરના સ્થાપત્ય આગળ એક માટીના ઝુંપડા સમાન છે. આ નકામા કાવ્યની બરાબર કીંમત આંકી શકાય તે માટે હું અત્રે ઉસ્તાદોના કાવ્યોનું ઉપલક અવલોકન કરી જઇશ......

લાલારૂખ

ભલા ફૅદલાદીન! તમારે મારે ખાતર એટલી બધી મહેનત લેવાની કૈંજ જરુર નથી.

ફૅદલાદીન

અત્રે ગવાએલું કાવ્ય નમાલુ હતું. તેમાં ફીરદોસીની માફક સંગીતનું ઝરણ નહોતું કે તેમાં સાદીના જેવી ઝમક નહોતી. તેમાં જે છુટ લીધેલી છે તે તો અક્ષમ્યજ છે. દાખલા તરીકે આ એકજ પંક્તિ લ્યો......

લાલારૂખ

પણ આખાએ ચિત્રમાં જે મોહકતા રહી છે તે તમે નથી જોઇ શકતા? મારા માનનીય મિત્ર! તમારે કઠોર ટીકા ના કરવી જોઇએ. કવિઓ બહુજ બીકણ અને રીસાળ હોય છે. ગંગા કીનારે ઉગનારી સુગંધી ઝાડીમાંથી જેમ તેને કચરીને સુગંધીદાર તેલ કાઢવામાં આવે છે, તેમ કવિતામાંની મધુરતા કદી જોઇ શકાતી નથી. કવિઓ તો કદરદાન આગળ ખીલે છે અને ટીકાકાર આગળ બીચારા કરમાઇ જાય છે.

ફૅદલાદીન

આ જુવાન માણસને નાહીંમત કરી નાંખવાનો મારો વિચાર નથી. જો એ પોતાના કાવ્યોની ઢબ બદલે તો મને બહુજ આનંદ થાય.

લાલારૂખ

રાત ઘણી ગઇ છે, આપણે હવે વેરાઇ જઇએ. [ફરામોર્ઝ અને ફૅદલાદીન જાય છે. લાલારૂખ તેના તકીયા ઉપર પડે છે.] મારી સ્વપ્ન વગરની રાતમાં મને સદાએ ઝંખના કરાવે તેવું વળી એક વધુ ગાન આજે સાંભળ્યું! શું તેનો મોહક અવાજ! વાંસળીથી પણ કોમળ તેનો સુર! આહ ફરામોર્ઝ! [ઉંઘી જાય છે.]

અંક ચોથો

ફૅદલાદીન અને તેનો એક સાથી તંબુમાં વાત કરતા હોય છે.

સાથી

[કૈંક તિરસ્કારથી તથા સુચક અવાજથી] આ જુવાન કવિ શાહજાદીનો બહુ માનીતો લાગે છે.

ફૅદલાદીન

હા. એ શાહજાદી પાસે વારંવાર જાય છે અને દર વખતે વધારે ને વધારે કીંમતવાન થતો જાય છે. અને જો હું ના હોત તો

* In the great Bazaars નામે ટૉમસ મુરનું મુખ્યાત કાવ્ય.

તે શાહજાદીના તંબુમાં બહુ વાર બેસી રહે.

સાથી

અને વળી શાહજાદીના કહ્યા વિના કેટલી હીંમતથી તે એમની હજુરમાં બેસી ગયો હતો.

ફેદલાદીન

એ બહુજ ધુસણીઓ માણસ લાગે છે—અને એની પાસે કાંઈ તો તૈયારજ હોય છે. જો હું વચ્ચે પડી બંધ ના કરાવતો હોત તો તો મધરાત સુધી એ ગાયાજ કરે.

સાથી

(સૂચકતાથી) તમે શાહજાદી તરફ ધ્યાન આપીને જોયું છે!

ફેદલાદીન

શાહજાદી! હા. એ તો એના ગાયનોથી અંજાઈજ ગયાં છે!

સાથી

શું ફક્ત ગાયનોથીજ?

ફેદલાદીન

તમે શું કહેવા માગો છો?

સાથી

કંઈ નહીં. હું તો તમને ચેતાવું છું. તમારે શીર શાહજાદીની સંભાળ રાખવાનો ભાર છે. તમારે જરા વધારે જાગ્રત રહેવું જોઈએ.

ફેદલાદીન

તમારી વાત સાચી છે. મને આ માણસ નથી ગમતો. એ પ્રેમરાગોજ ગાય છે. હલકા મનના હલકાં ગાયનો..

સાથી

શાહજાદીને તો શરૂઆતથી ધર્મપુસ્તકો-નુંજ ધ્યાન ધરતાં શીખવ્યું છે. તેમના મન ઉપર આવાં પ્રેમકાવ્યોની અસર સારી ન થાય.

ફેદલાદીન

પણ હું હવે આ બધું અટકાવીશ. દશેક દહાડા આપણે કાશ્મીર પહોંચીએ એટલી વાર છે. હું ત્યાં બાદશાહને આ હરામખોરની બધી વાત જણાવીશ અને જો તેને સજા નહીં થાય તો જાણવું કે બોખારાના રાજ્યમાં અંધેર છે. [બહુજ ધીમેથી બોલે છે] પણ જો સાંભળ. આ વાત બીજા કોઈને કાને જાય નહીં. હુંજ તેની બધી તજવીજ કરીશ. તું છુપી રીતે એ બેજણ ઉપર નજર રાખજે, અને જો એમનો સંબંધ વધે તો મને તરતજ ખબર કરજે.

બંને જણા બહાર જાય છે. શાહજાદી રાત્રે ફરતી દેખાય છે. દૂરથી કંઈ ગીત સંભળાય છે એટલે તે શાંત ઊભી રહે છે.

શાહજાદી ઊંડા વિચારમાં ગરક થઈ તંબુ તરફ પાછી વળે છે.

લાલારૂખ

[સ્વગત] તેના મધુરા અવાજથી મારું હૃદય કેવું જોરથી ધબકે છે! હા, એ પણ મને સાચું છે. આ ગાન મારે કાને પડ્યું એટલે તે ગાનની ખાત્રી થઈ. એ ગાનથી કેટલો સંતોષ છે! હું મારી આખી જીંદગી ભર એનો મધુરો અવાજ સાંભળ્યાજ કરીશ. એનો સુર કાને પડે છે ત્યારે હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે. એનું મધુર મુખ જોતાં તો હર્ષ સમાતો પણ નથી. અરે! પણ હું આ કેવા વિચારો કરું છું! એક બેગમને સુયોગ્ય રીતભાતથી મારે વંચિત થવું ના જોઈએ. હું તો બોખારાના શાહજાદાને વરેલી છું. મારાથી બીજા પુરુષનો વિચારજ કેમ થાય! ફરામોર્ઝ! હું હવે તારાથી દૂરજ રહીશ.

બીજો દાખલ થાય છે.

સ્ત્રીઓ

શાહજાદી સાહેબા! ફદલાદીન બહાર આવ્યા છે.

લાલારુખ

આવો, ફદલાદીન! મારા પિતાના વફાદાર સરદાર!

ફદલાદીન પ્રવેશ કરે છે.

ફદલાદીન

શાહજાદી! આપ કેં નાદુરસ્ત છો? શું આપની સગવડમાં કૈં ખામી છે? આપ આટલાં ફીક્કાં કેમ છો? આજે સાંઝે તમે શાથી આનંદ કરવા ઇચ્છો છો? હવે આપણે કાશ્મીરની નજદીક છીએ. આ કંટાળા ભરી મુસાફરીનો જલ્દી અંત આવી જશે.

લાલારુખ

ફદલાદીન! મને આ સુંદર ખીણનો કેંક વૃત્તાંત કહો. આ ખીણ બહુજ રમણીય છે. મોટી રાણીને રહેવા લાયક જગા છે અહીં ચંપાની કળીઓ કેવી સુવાસ ફેલાવે છે! અહીં સવત્ર પવિત્ર શાંતિ પથરાએલી લાગે છે. હું તો આ સૌંદર્ય નીરખતાં કદી થાકુંજ નહીં એમ લાગે છે.

હુરનઆરા

શાહજાદી! મેં સાભળ્યું છે કે બાદશાહ જહાંગીરની માનીતી બેગમ નુરમહાલને આ સ્થળ બહુજ ગમતું હતું.

લાલારુખ

એમ કે! ત્યારે તો મને નુરમહાલની બધી હકીકત કહો. ફદલાદીન! તમને તો એની બધી વાત ખબર હશે. એ ખુબસુરત બેગમની આ સુંદર સ્થળે આવવાની હકીકત બહુજ રસપૂર્ણ હશે.

ફદલાદીન

એક વખતે એ વાત બધી મને યાદ હતી. પણ હવે તો હું બધી હકીકત ભુલી ગયો છું.

રોશનઆરા

ફરામોર્ઝને ખબર હશે. એને બોલાવો ને!

હુરનઆરા

હા. એ બહુ સુંદર રીતે બધી વાત કહેશે.

સ્ત્રીઓ

બરોબર ચાલો એને બોલાવીએ.

રોશનઆરા જાય છે અને ફરામોર્ઝને લઈને પ્રવેશ કરે છે.

રોશનઆરા

ફરામોર્ઝને તે વાત ખબર છે.

ફરામોર્ઝ

શાહજાદી! આપની રજાથી હું નુરમહાલ અને તેની પતિભક્તિની વાત કહીશ. [બેસે છે અને વાત શરુ કરે છે.] એકવાર વર્ષના અતિસુંદર સમયે, જ્યારે કાશ્મીરની સારી ખીણમાં સર્વત્ર ગુલાબ ખીલી રહ્યાં હતાં, જ્યારે આખી ટેકરી ઉપર રંગરાગ અને ગાનતાન ઉભરાઇ ગયાં હતાં, તે ગુલાબ–ઉત્સવને સમયે, જહાંગીર બાદશાહ, રાજ્ય ચિંતાનો ભાર દૂર કરીને, જનાનખાનાના જવાહીર, રૂપ અને ગુણ માટે પ્રખ્યાત, નુરમહાલ બેગમની શોધમાં આ પુષ્પ–ભૂમિ ઉપર આવ્યા.

પરંતુ ગુલાબ– ઉત્સવની રાત્રે નુરમહાલ નહોતી. તેથી બાદશાહ દરબારી ગાનતાન તજીને આ ખીણોમાં ફરવા નીકળ્યા. બાદશાહ અને નુરમહાલ વચ્ચે નજીવો પ્રેમ કલહ થયો હતો. નુરમહાલ ચિંતાતુર બની પોતાના અંતઃ સમાં બેસી જહાંગીર બાદશાહને કેમ મનાવવા

તેનો વિચાર કરતી હતી. તે સમયે તેની પાસે જાદુગરણી નામીના હતી.

મધરાત થઇ અને તે જાદુગરણી બોલી, "આ સમયે પુષ્પો અને વનસ્પતિ ઉપર જાદુ પથરાય છે. અત્યારે ચાંદનીમાં ખીલી રહેલાં પુષ્પો જે ભેગાં કરે તેને પુન પ્રેમ પ્રાપ્તિ થાય"

આ સાંભળીને નુરમહાલ કમ્પિત સ્વરે બોલી "નામીના! મારે માટે તું તેવા પુષ્પોની માળા ગુંથી આપ"

આટલું કહીને તે બહાર ચાંદનીમાં દોડી તેણે રંગેરંગના, મધુરા, સુવાસિત પુષ્પો ભેગા કર્યાં અને તે લાવી નામીના ઉપર નાખ્યા

તે જાદુગરણી સ્ત્રીએ આનંદથી તે ફુલ લીધા. તે ફુલ ઉપર તેણે પોતાનો જાદુ પાથર્યો અને તેની માળાઓ ગુંથી નુરમહાલને પહેરાવી નુરમહાલ તે પહેરીને સુઇ રહી. તેના મનમાં ખાત્રી હતી કે તેનો પ્રિયતમ પ્રભાતે મળશેજ

બીજે દિવસે જહાંગીર પાદશાહે પ્રખ્યાત "શાલેમાર" બગીચામાં ઉત્સવ રચ્યો. તેનુ હૃદય પ્રિયતમાના વિયોગે ઝુરતુ હતુ. અને તેણે વિચાર કર્યો કે સંગીત અને શરાબમાં વિયોગ દુઃખ ડુબી જશે આ કારણેજ ઉત્સવ રચ્યો હતો

તે ભુમિની સર્વે સુંદર સ્ત્રીઓ ઉત્સવમાં હાજર હતી જનાનાની બેગમો—નુરમહાલ શીવાય—સર્વે ત્યાં આવી હતી સુંદર સ્ત્રીઓની વચમાં એક નવીન આકૃતિ હતી તેણે આરબ પહેરવેશ પહેર્યો હતો મો ઉપર બુરખો હતો ફક્ત બે આંખો—ચમકતી અર્થપૂર્ણ આંખો—જ દેખાતી હતી આ નુરમહાલ હતી તે પોતાની ખુબસુરતી લાવી હતી તેનો જાદુ પોતાના પ્રિયતમ-રીસાએલા પ્રિયતમ-જહાંગીર ઉપર આજે અજમાવવાનો હતો. ઉત્સવમાં સ્વાદિષ્ટ ઉજાણી થઇ. જહાંગીરે ઉત્તમોત્તમ શરાબ પીધો અને સુંદર સંગીત શરુ થયું એક વિદેશી સુંદરીએ થોડુ ગાયુ. તે ગાન પેલી અજ્ઞાત આરબ સ્ત્રીએ ઉપાડી લીધું. સર્વ તે ગાનમાં મુગ્ધ બની ગયા અને તે બંધ થયું ત્યારે એકે અવાજે તેના વખાણ થયાં પાદશાહે બીજુ ગાન ગાવા તે આરબ બાનુને ઇશારો કર્યો સુખસંગીત અને સમરીનું ગાન તેનુ મિશ્રણ આ સમયે થયું. સર્વ સંજોગોમાં પ્રેમની અગત્યતા, એ ગાનનો વિષય હતો. સંગીતથી—સંગીતથી, કાવ્યની અર્થપૂર્ણતાથી જહાંગીરના હૃદયમાં અવનવા સુર જાગ્યા હૃદય બહુ કંપી ઉઠ્યુ અને તે પોકારી ઉઠ્યો "નુરમહાલ! ઓ નુરમહાલ!" આ સાંભળી નુરમહાલે બુરખો દૂર ફેંકી દીધો અને વિરહ પામેલા પ્રેમીઓનું મીલન થયુ.

ફક્રાદીન તો વાત પુરી થતા પહેલાજ ઉંઘી ગયો હતો વાત પુરી થતા લાલારૂખ બોલે છે

લાલારૂખ

કેવી સુંદર વાત!

ફેરામોર્ઝ

શાહજાદી! તમે બોખારાનું સર્વોત્તમ અને કમનીય ગુલાબ બનો! [જાય છે]

ફુરનઆરા

ફક્રાદીન આજે કેવા શાંત હતા, તે જોયું? આજે તેમણે કંઇ વિવેચન ના કર્યું!

નેશનઆરા

એ કેમ શાંત રહ્યા હશે? મને તો બહુ નવાઇ લાગે છે રોજ ઘણી દયાહીન ટીકાઓ કરતા હતા

હુરનઆરા

શું એ કવિને હવે વખાણતા હશે ?

રોશનઆરા

ના, ના, એ તો બહુ વહેમ પડતું છે. એમની શાંતિથી મને તો કંઈક અનિષ્ટ થશે એમ શક જાય છે.

લાલારુખ

જ્યાં નુરમહાલ અને જહાંગીર ફરતાં હતાં, તે રસ્તામાં ચાલો આપણે ફરીએ.

તેઓ જાય છે. ફરતાં ફરતાં લાલારુખ સખીઓથી જુદી પડી જાય છે.

[સ્વગત] અહીં જહાંગીર અને નુરમહાલ તો નથી, પણ લાલારુખ અને ફરામોર્ઝ ફરે છે. અહા! આ કલ્પના—આ સ્વપ્નું કેવું મધુરું છે! પણ મારા પતિ પ્રત્યેની વફાદારીનું શું? એક રાજાને વરેલી હું, એક ભટકતા કવિ તરફ પ્રેમ કરીને શું મારા બાપની આબરુ ડુબાવવા બેઠી છું? ફરામોર્ઝનું મોં નહીં જોવાનો મેં હવે નિશ્ચય નથી કર્યો? એ નિશ્ચય પાળવોજ જોઇએ. મારે હવે તેને કદી મળવું જોઇએ નહીં.

અંક પાંચમો

પ્રવેશ ૧ લો

કાશ્મીરના એક મહેલનો ઓરડો. લાલારુખને તેની સખીઓ શણગાર સજાવે છે. લાલારુખ કંઈક દીલગીર અને વિચારપૂર્ણ છે.

રોશનઆરા

આજ જેવાં સુંદર તમે કદી નહોતાં જણાતાં. આજે તો તમારા લગ્નની સવાર છે, તમારા ગળા ઉપરના જવાહીર તમારી આંખોમાંના તેજ જેવાંજ ચળકે છે.

લાલારુખ

રોશનઆરા તું એમના બોલ. આજે મારું હૃદય ગંભીર વિચારોથી પૂર્ણ છે. ખુશામતના બોલ મને નહીં ગમે.

હુરનઆરા

(પ્રવેશ કરીને.) શાહજાદી! નામવર પાદશાહ સાહેબે તમારે માટે કીંમતી બક્ષીસો મોકલી છે. તે લઇને આવેલી દાસીઓ પણ અહીંજ રહેશે.

લાલારુખ, આ બેઠેલો સ્વીકાર કરવા બેસે છે. કાશ્મીરી કુમારિકાઓ દાખલ થાય છે. હસીના જે અગ્ર કુમારિકા છે તે એક જવેરાતની પેટી, નીચી નમીને લાલારુખ આગળ ધરે છે, અને બોલે છે

હસીના

દીલના ચળકતા તારા સમાન એ સુંદર શાહજાદી! અમારા દેશમાં હું આપને આવકાર આપું છું. અમારા પાદશાહે આપને માટે અમારા દેશનાં સુંદરમાં સુંદર જવાહીર મોકલ્યાં છે, અને અહીંની અતિ સુંદર કુમારિકાઓ આપની તહેનાતમાં મોકલી છે.

લાલારુખ જવેરાતની પેટી ઉઘાડે છે. અને એક ચુંબન લે છે. હસીના તેને ગળે પાનાનો હાર પહેરાવે છે, હાથે મોતી પહેરાવે અને બીજી દાસીઓ નાચ કરે છે.

લાલારુખ

જવેરાત બહુજ સુંદર છે. આખી પૃથિવી ઉપર તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે, અને આ દાસીઓથી મને બહુજ આનંદ થાય છે. એ લોકો કરે છે તેવો નાચ મેં કદી જોયો નથી.

હસીના

અમે તમારી સેવા કરવા હાજર છીએ.

તમારા રેશમ જેવા વળ દરમન હોળી આપશે ચીનના તમારા કપડાંની સંભાળ લેશે, અને તમારા જવેરાત હું નાચલીશ અને પહેરાવીશ

હવે અહીંથી નીકળવાની બધી તૈયારી થઇ ગઇ છે આપ દરબારી પાલખીમાં બેસીને મહેલમાં પધારો. [બધા જાય છે]

પ્રવેશ ૨ જો

ગજનીનો દરબારખંડ. બુખારાનો પાદશાહ અલીરીસ તખ્ત પર બેઠો છે તે વારંવાર દરવાજા તરફ અધીરાઇથી જુએ છે. ખીદમતગારો તથા દરબારીઓ ગોઠવાઇ ગએલા છે. લાલારૂખ તેની સાહેલીઓ અને દાસીઓ વગેરે સહિત પ્રવેશ કરે છે. અતિ લાજ સાથે નીચી નજર તખ્ત તરફ તે જાય છે. અલીરીસ તેને લેવાને આગળ વધે છે. લાલારૂખ પોતાની નજર ઉંચી કરે છે અને અલીરીસને જોતાંજ બોલી ઉઠે છે

લાલારૂખ ફરામોર્ઝ [મૂર્છા આવે છે]

પ્રવેશ ૩ જો

તેજ દરબારખંડ. લાલારૂખ તખ્ત ઉપર પાદશાહ અલીરીસની બાજુએ બેઠી છે. બે જણાં ધીમેધીમે વાતો કરે છે. ખાસ ખાનસો ફદલાદીન તેના સાથી સાથે એક બાજુએ ઉભો છે.

ફદલાદીન

[મનમાં પ્રત્યે] આ નાના ઓલીઆના ક્રમમાં ખાઇ અને કહુંછું કે મારો તો આજીજ જન્મ મારી મુર્ખાઇભરેલી વાણી માટે મારે પશ્ચાતાપ બતાવી માફી માગવી જોઇએ. હું શું જાણું કે પેલો કવિ ફરામોર્ઝ તે પાદશાહ અલીરીસ હશે! જો ઔરંગઝેબ શહેનશાહને મારા વર્તનની જાણ થાય તો, મારા તો માન આબરૂ ધુળમાંજ રગદોળાઇ જાય. નહીં તેમ ન થવું જોઇએ. અલ્લાહ મને મદદ કરો. [પાદશાહ પ્રત્યે]

ખુદાવીંદ! આપની ચતુરાઇ તથા બહાદુરી વીશે, અમારા દેશમાં મેં બહુબહુ વાતો સાંભળી હતી હું તો તે વાતોને આજસુ લોકોના અખ્તાર ગણતો હતો. પરંતુ હવે તો હું જાતિ અનુભવથી કહું છું કે એ વાતોમાં જણાવ્યા કરતાં પણ આપની ચતુરાઇ અને વિદ્વતા બહુજ ચઢીઆતી છે. આપના કવિની મધુરતા શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમજ નથી. અમારી કંટાળાભરી મુસાફરીમાં આપના દિવ્ય ગાનથી અમને કેટલી તાજગી મળી હતી! આપના કાવ્યોના તો જેટલા વખાણ કરીએ તેટલા ઓછા છે. આ ભૂમિનો કોઇ પણ કવિ તમારી સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નથી. મારી સાથે જો સમત ન થતો હોય તેણે ચેતતા રહેવું. મારી ચાબુક તેની પીઠ ખોલી કાઢશે.

અલીરીસ

(જરા હસીને) બસ ફદલાદીન! બસ કરો. મારા રાગડાઓ આવા વખાણને પાત્ર નથી. આપણી મુસાફરીમાં વારંવાર તમે મને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી સુંદર સૂચનાઓ સંભળાવી છે, તેને અનુસરીને કદાચ ભવિષ્યમાં હું મારાં કાવ્યો સુધારી શકીશ. શાહજાદીની જે સંભાળ તમે મુસાફરીમાં અતિ કાળજીથી લીધી હતી, તે સંબંધી હું જરૂર શહેનશાહ ઔરંગઝેબને લખીશ અને તમને જરૂર ઘણું ઇનામ મળશે.

[લાલારૂખ તરફ ફરીને] મધુર મહારાણી! આ બરોબર છે ને?

ફદલાદીન જમીન સુધી નમીને સલામ કરે છે અને જાય છે

લાલારૂખ

તમારા નિર્ણયમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે ફરામોર્ઝ! તમારાથી હું જુદી રહી નથી.

[પડદો પડે છે]

[બધાં પાછાં બેઠાં થઇ પ્રેમ-સ્તુતિ ગાન ગાય છે]

અનુભવ વિનાનાં

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬ થી]

"હા હા, જૈનેજે પેલી ટપાલ લાવ. પેરથી કંઈ કાગળ છે કે ?" શ્રી દેવીએ તેને કાગળો આપ્યા. ને ધીરેધીરે ફેંકતા તેણે વિનોદ કર્યો. "લે, આજે હું નાપાસ થયો તેના માનમાં ફરવા જઈશું ને " પણ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં તેની દૃષ્ટિ કાગળ પર પડી ને તે ચમક્યો વાચનાવાચતા તો તેના હાથ ધ્રૂજ્યા. "સીરી! પિતાજીનું હૃદય અટકી પડ્યું ને તે... ."

શ્રી દેવી ગભરાઈ. "શું ?" તેણે પુછ્યું સુષેણના હાથમાંથી પત્ર પડી ગયો ને તેણે ગભરાઈને માથે બે હાથ મુક્યા. શ્રીદેવી ગભરાટમાં તેને વળગી પડી "સુણી! સુણી! ઓવને શું થયું ?" તેણે બહાવરા જેવું આમ તેમ જોયું ને રડી દીધું "ઓરે! કોઈ આવો રે. સુણી! ઓ વહાલા! ભાવને શું થયું !"

શ્રીદેવીની બુમો સાંભળી પાસેની ઓરડીમાંથી પદ્મા અને તેના માતપિતા દોડી આવ્યાં પદ્માની માતા મોતીબાઈએ સૌથી પહેલાં શ્રીદેવીને પુછ્યું "શું થયું સીરી! સુષેણભાઈને કંઈ થયું કે ?"

સુષેણ એકદમ સ્વસ્થ થયો ને સીરીને દૂર કરી ને તેણેજ જરા તોછડાઈથી મોતીબાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

"કંઈ નહીં, મારા પિતાજી ગુજરી ગયા." ને સીરી તરફ ફર્યો ને ચીડવાએલા અવાજે કહ્યું: "સીરી! આશું જરા સ્વસ્થ થા આવડા મોટા થારા શા!"

શ્રીદેવી સુષેણભાઈને રડતી અટકી ગઈ ને સુષેણના સામે જોયું. પદ્માના અવતાર બુદ્ધિ વાળા પિતા તેની વહારે ધાયા.

"ધીરો પડ, બાઈ! બાળક છે. એ તો એમજ હોય પણ બહુ માઠું થયું શાંતિલાલ જેવા માણસ તો કોઈ થવાના નથી પરમેશ્વરના માણસ હોય. બાઈ! એ ગયા ને આપણે જવાનું છે દુનીઆ એમજ ચાલે છે જેવી પ્રભુની મરજી."

સુષેણ કંઈ બોલ્યા વિનાજ ઉભો રહ્યો. પદ્માએ શ્રીદેવીને કહ્યું "ચાલો, બહેન! નહાવા." ફરી ને સુષેણ તરફ ફરી. "ભાઈ, તમારે માટે પાણી મુકું ?"

"હા, બહેન"

"હમણાજ મોકલાવું છું બા! ચાલ" કહી શ્રીદેવીને લઈ તેના માતપિતા સાથે તે ગઈ સુષેણે જરા કચવાટથી જતી શ્રીદેવીને નીહાળી

"સીરી! તું ક્યારે આવી રહેશે?" ને મનમાં બબડ્યો "હું બાળક મટી પુરુષ થયો, પણ તારું બાળકપણું તો એમને એમજ રહ્યું. તું નથી સમજતી મારા સુખદુઃખ કે નથી સમજતી મારી ભાવનાઓ મારી વાંછનાઓ ને શક્તિ તારાથી પરખાતી નથી આપણું શું થશે?

"પણ પિતાજીના માઠા સમાચારની આ ઘડીએ આવા સ્વાર્થી વિચાર શા? હવે ભણવાને તો છેલ્લી સલામ, ને શાંતિને પણ જીવન સંગ્રામમાં હવે તો ભુલવાનું મારા સ્વપ્નો! પ્રિયતમ સ્વપ્નો! હવે આવીને મને ઘેરતાં નહીં હવે તો આ બાહુના જોરથી બધાને ઉભા રાખવા છે."

મારી આશાઓને ભાવનાઓમાં ભાગ લે એવી સીરી થાય એવું જોવાની મને હોંસ થાય છે. તમે શું જાણો કે પુરુષને મન એવી વસ્તુની શી કીંમત છે? પણ એ ઉણપ એને જેટલી સાલે છે તેટલી બીજી કશી સાલતી નથી." આવેશમાં ને આવેશમાં સુષેણે બધુંજ કહેવા માંડયું.

પદ્માને સુષેણનું કહેવું પુરેપુરું સમજાયું નહીં. એવું સમજવાની એની શક્તિજ નહોતી. પણ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક પ્રેરણા બુદ્ધિને બળે એને એટલું તો લાગ્યું કે સુષેણને આશ્વાસનની જરુર છે, પણ આશ્વાસન કેમ આપવું તે તેને સુઝયું નહીં. "ભાઇ! આમ શોક કર્યે શું વળે? પણ જોજો તો ખરા, સીરી બ્હેન એવાં હોંશીઆર થઈ જશે." એણે સરલ ભાવે માત્ર એટલુંજ કહ્યું.

સુષેણ ખિન્ન થયો. એને લાગ્યું કે પદ્મા એને સમજી શકી નથી, પણ એ એની દયા ખાય છે એ પણ એ જોઇ શકયો. "આશ્વાસન આપવાની જરુર નથી. એ નહીં હોંશીઆર થાય તો એ જેવી છે તેવીએ મારે મન તો કીંમતી છે. એ મારી સીરી ને હું એનો સુષુ તો સદા રહેવાનાજ. પણ……"

સુષેણનું વાકય અધુરુંજ રહ્યું. કોઇ ઉતાવળું આવી બારણામાં દાખલ થયું.

"સુષેણ કુમાર તમારું નામ કે? તમારી પત્ની શ્રીદેવીને ટ્રામ ને ગાડી વચ્ચે આવવાથી અકસ્માત થયો છે. એની સાથે કોઇ બાળક એને મુકવા આવતો હતો એના કહેવા પરથી તમારું નામ જાણી તમને કહેવા આવ્યો છું." પુરો શ્વાસ પણ ખાધા વિના આવનાર માણસે સમાચાર કહ્યા. કોઇ બીચારો ભલો માણસ મધુર સીરીનું દુઃખ જોઇ પરોપકાર કરવા પ્રેરાયો હતો.

સુષેણ જડ જેવો આવનાર મનુષ્ય તરફ જોઇ રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો એણે શું કહ્યું તેજ એને સમજાયું નહીં. પણ થોડી વારે 'સીરીને અકસ્માત્ થયો છે' એવો કૈં અસ્પષ્ટ અર્થ તેના મગજમાં ઉતર્યો અને તેણે એકદમ દોટ મુકી. આવનાર માણસ પણ તેની પાછળજ દોડયો. પદ્મા શું થયું તેના વિચારમાં બ્હાવરી જેવી બારણા તરફ જોઇ રહી અને જરા ભાન આવતાં પોતાનાં માત-પિતાને ખબર આપવા એ પણ પોતાની ઓરડી ભણી દોડી.

૭

શ્રીદેવીને થએલો અકસ્માત્ ઘણો ગંભીર નહતો પણ તેથી તેના નબળા હ્રદય પર ઘણી અસર થઇ. ચિંતાને લીધે કેટલાએ દિવસથી તેનું શરીર નબળું પડવા તો માંડયુંજ હતું. તેમા આ નિમિત્ત મળ્યું. પરિણામે એનો મંદવાડ ધાર્યા કરતાં ઘણો લંબાયો. ડાક્ટરને મન તો ક્ષય રોગ થશે એવી પણ બીક લાગતી હતી.

શ્રીદેવીની માંદગીમાં સુષેણ વારંવાર નોકરી પરથી ઘેરહાજર રહેતો. મંદવાડે એનો બધો અસંતોષ ભુલાવી દીધો હતો. એના બધા વિચારો હવામાં ઉડી ગયા હતા. એ પાછો કુમસના દરીઆ કીનારે હતો તેવો પ્રણયી બાલક સુષેણ થઇ રહ્યો હતો. માત્ર તે દિવસે સાધન કે પૈસાનો વિચાર એને કરવાનો નહતો. આજે જાતે કમાઇ ન લાવે ત્યાંસુધી દરેક વસ્તુને માટે એને વાટ જોવી પડતી.

નાની સરખી ઓરડીના એક ખૂણામા શ્રીદેવીની પથારી પાથરી હતી સુરેશ તેના ૧૨ વરસ નમી ચમચીવતી તેને દૂધ પાતો હતો. સંધ્યા અને રાત્રિના સંધિકાળને લીધે ઓરડામા ઝાંખું અંધારા જેવું અજવાળું લાગતુ ને તેથી બન્નેના મુખ પણ ઝાંખાં-ઝાંખા દેખાતા.

શ્રીદેવીને દૂધ પાઇ સુરેશે ધીરેથી તેનુ મો લૂછ્યુ. શ્રીદેવીએ તરતએનો એક હાથ સુરેશના પગ પર મૂક્યો ને પૂછ્યુ 'શુ વહાલા! થાકી ગયો લાગે છે આજે ક્યા ગયો હતો?"

"પૈના મારા શેઠનો કાગળ આવ્યો હતો ને તેને મળી આવ્યો"

"શુ કહ્યું એમણે?" સુરેશના મુખ પર નજર ફેરવતા શ્રીદેવીએ પૂછ્યુ

કહે કે "તમે હમણા વારવાર ગેરહાજર રહો છો તે અમને પરવડતું નથી તમારો આ માસનો પગાર તમને આજે આપવામા આવે છે તમારી નોકરીની હવે અમને જરૂર નથી."

"હાય હાય, ત્યારે હવે શું થશે!"

સુરેશે તેનું માથું પંપાળ્યુ "હુ બીજી શોધી કાઢીશ તુ ગભરાય છે શાની! તુ જરા જલદી સાજી થઇ જાને"

સુરેશે હીંમતથી કહ્યુ તો ખરું પણ તેના મુખ પર જરા ગ્લાનિના પડછાયા વિના રહી નહીં પણ શ્રીદેવીએ અંધારામા એ ફેરફાર જોયો નહીં.

"તે નોકરી તરત મળશે?" તેણે આતુરતાથી પૂછ્યુ.

"અરે! હુ શોધવા જાઉં તેટલી જ વાર" બારણેથી પદ્મા આવી ને તેણે તેને આ ઢોંગ કરવાની જરૂરીઆતમાંથી બચાવ્યો "કેમ શ્રીબહેન! કેમ છે અત્યારે? ને આટલું અંધારું શુ? દીવો કરું?"

"ના ના, રહેવા દો આ અંધારું જ ઘણુ મધુર લાગે છે." સુરેશે કહ્યુ

પદ્મા શ્રીદેવીની પથારી પાસે બેઠી ને ધીરે-ધીરે એના પગ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો વાત કરવાથી થાકી ગએલી શ્રીદેવી તરત ઉંઘમા પડી

તે દિવસની વાત પછી સુરેશ અને પદ્મા વચ્ચે વાત કરવાની છૂટ થઇ હતી અને તેમા શ્રીદેવીના મંદવાડે બન્નેને વધારે નિકટ આણ્યા હતા સુરેશ પોતાની બધી મુશ્કેલીની વાત પદ્માને કહેતો ને પદ્મા સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેનો ભાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતી

શ્રીદેવીને ઉંઘમા પડેલી જોઇ પદ્માએ ધીરે અવાજે પુછ્યુ "ભાઇ' શુ થયુ?'

"શુ થાય? સ્નાનના સમાચાર' તેના સ્વરમા નિરાશા હતી

"પણ કહો તો ખરા"

"પહેલા તો ડાક્ટરને ત્યા ગયો એને પુછ્યુ કે 'એક નાના અકસ્માતમાંથી આમ એમે આસથી ગીરી રીનાવ છે તેનુ કંઇ કારણ હશે કે નહીં?"

"એણે શુ કહ્યુ?"

"એ કહે કે "જુઓ ભાઇ! આમ અધીરા થયે તો નહીં બને. તમારી પત્નીનું હૃદય મૂળથી જ નબળુ હતું, અને આ અકસ્માતમા ત્યાજ વધારે ધક્કો આવ્યો છે. વળી ક્ષયરોગની અસર પણ લાગે છે"

"હાય હાય."

ને કહે કે "ડાક્ટરો કે પ્રભુ નથી. મારવાર કરો. સારું થઇ જશે" સુરેશનો અવાજ ગુંગળાયો

થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં.

"પછી?" પદ્માએ પાછું પુછ્યું.

"પછી મારા જુના શેઠને ત્યાં ગયો. ત્યાંથી રજા તો મને ગયે મહીનેજ મળી હતી. આજે જોયું તો મારી જગા પુરાઇ પણ ગઇ."

"ત્યારે હવે?"

"થઇ રહેશે." સુષેણે ખીન્નતાથી કહ્યું. "આવતાંઆવતાં એક મારવાડીની દુકાને ગયો ને મેં પેલું સીરીની વર્ષગાંઠને દિવસે એને મારે જે શીશફુલ આણ્યું હતું તે ગીરો મુક્યુ." એનો અવાજ ગુંગળાયો. આંખમા બે ટીપા રોકવા છતાં આવ્યા વિના રહ્યાં નહીં, તે તેણે છાનામાના લુછી નાખ્યાં. જરા વાર રહીને પાછું એણે ઉમેર્યું, "ઘેર બાને પણ પૈસા મોકલવાના છે."

પદ્માની આંખમાં પણ અશ્રુ છલકાયાં. પણ તે તેણે છાનામાનાં પાલવની લુછી નાખ્યાં. શ્રીદેવી ઝબકીને જાગી.

"અરે, સુપી! ક્યાં ગયા?"

સુષેણે તેના હાથ હાથમાં લીધો. "આ રહ્યો, સીરી! કૈં જોઇએ?"

"જરા પાણી આપતો. કેટલું અંધારું? મને એક સ્વપ્નું આવ્યું."

પદ્મા દીવો કરવા ઉઠી. સુષેણે પાણી પાતાં પુછ્યું: "શું?"

"જાણે કે મને કોઇ પકડીને લઇ જતું હોય! તું નહોતો. મેં ઘણાએ કાલાવાલા કીધા, બળ પણ અજમાવ્યું, પણ એણે તો મને લઇજ જવા માંડી. પણ એટલામાં તું બહારથી આવ્યો ને હું તને જોરથી વળગી પડી ને મારી આંખ ઉઘડી ગઇ." શ્રીદેવીએ જોરથી સુષેણના પગ પકડયા. "ઓ સુપુ! મને કોઇને લઇ જવા દેતો નહીં."

"કોની મગદુર કે તને મારી પાસેથી લઇ જાય! હું તારી ખબર રાખનારો બેઠો છું તે ખબર છે?" સુષેણે તેના ધડકતા હૃદયને દબાવ્યું.

શ્રીદેવીએ તેના પગને વધારે જોરથી પકડયા ને ધીરેધીરે ફરી ઉંઘમાં પડી. સુષેણ તેના સામે બેઠો ટગર ટગર જોઇ રહ્યો.

"ભાઇ! કૈં ખાશો?" પદ્માએ સંભાર્યું.

"હમણાં ભુખ નથી. ટેબલ પર જે કૈં હોય તે મુકો. ભુખ લાગશે તો ખાઇ લઇશ."

"આમ કેમ ચાલશે? તમે માંદા પડશો તો શ્રીબ્હેનની ચાકરી કોણ કરશે?"

"ના, હમણાં તો નહીંજ. હું જરૂર પછી ખાઇશ તમે જાઓ, હવે મોડું થાય છે."

પદ્માએ ટેબલપર ખાવાનું ઢાંક્યું અને ફરી ખાઇ લેવાનું કહી તે ગઇ. સુષેણ ક્યાંસુધી એમને એમ બેસી રહ્યો. ને પછી થાક અને દુઃખથી એની ડોકી ઝુકી પડી. સીરીના પગ આગળ માથું મુકી દુઃખીઓને આવે છે તેવી અસ્વસ્થ નિદ્રામાં તે પડયો.

૮

દિવસો પર દિવસો જતા ગયા ને શ્રીદેવીનો મંદવાડ પણ વધતોજ ગયો. સુષેણ આખો દિવસ એની પાસે બેસી રહેતો ને શ્રીદેવીએ એને પળ ન જોતી તો વીલી થઇ જતી.

પણ પૈસા વગર આ દશા ક્યાં સુધી ચાલે? સુષેણને નોકરી પરથી રજા તો મળી ચુકી હતી. પૈસા ખુટતા ગયા તેમતેમ ઘરમાં વસાવેલી કીંમતી વસ્તુઓ એકેએક વેચાવા માંડી. શ્રીદેવીની આંખે ફેરફાર ન દેખાય તેટલા પુરતી બહાર દેખાતી વસ્તુઓજ બાકી રહી. છેલ્લા પ્રસંગે તો લગ્ન પ્રસંગે શ્રીદેવીને આપેલી વીંટી પણ ઘણાં

રામાયણ વાંચતો ભૈયો બેઠો હતો. પગરવ સાંભળી તેણે પુસ્તકમાંથી દૃષ્ટિ ઉંચી કરી.

ભૈયો આ ભીખારી જેવા માણસ તરફ જરા શંકાશીલ નજરે જોઇ રહ્યો. સુષેણનાં કપડાં મેલાં અને ફાટેલાં હતાં. એના મુખ પર ગાંડા માણસમાં ખપાય તેટલી નિરાશા હતી. એનાં તેજહીન ચક્ષુઓ વિચિત્ર રીતે આમતેમ ફરતાં. ભૈયાએ જરા કડકાઇથી પુછ્યુઃ "કોન હૈ! કીસકા કામ હૈ?"

પહેલાં કદીએ પરિચિત નહીં એવી નમ્રતા-પુર્વક સુષેણે જવાબ આપ્યો; "ભૈયાજી! શેઠ હૈ? મીલેંગે?"

"તુમ કોન હો? કાયકે લીએ ઇધર આયા હો?"

સુષેણ ગુંચવાયો. એને શું જવાબ દેવો એ સુઝયું નહી. "શેઠકુ મીલનેકા હૈ."

ભૈયો જરાવાર એના સામે જોઇ રહ્યો એનામાં કૈં એવું દયાજનક લાગ્યું કે એ પીગળ્યો. ને કહ્યુંઃ "બૈઠકખાનામેં બૈઠે હૈ. એ રાસ્તેસે જાઓ."

૯

શેઠ ભગવાનદાસ દીવાનખાનામાં ગાદી-તકીઆ પર અઢેલીને મહેતાજી પાસેથી હીસાબ સાંભળતા હતા. શેઠ દેખાવમાં આધેડ હતા અને તરતજ પુજામાંથી ઉઠી આવ્યા હોય તેમ શાલ ઓઢી બેઠા હતા. કપાળમાં ભસ્મની રેખા દેખાતી. એમના મુખ પર ભલમનસાઇ અને સૌજન્ય બંને દેખાતાં. સુષેણ અકળાતો, ગભરાતો તેમની પાસે આવી ઉભો.

શેઠે આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયું. "કેમ ભાઇ! કોણ છો તમે?"

સુષેણ આવતાં આવ્યો તો ખરો પણ તેના ગળામાંથી શબ્દો બહાર નીકળ્યા નહીં. તે અવાચક ઉભોજ રહ્યો. શેઠે વધારે આશ્ચર્યથી તેનો તેજ પ્રશ્ન ફરી પુછ્યોઃ "ભાઇ! કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?"

અત્યંત વેદનાથી સુષેણનો અવાજ ખોખરો થઇ ગયો. તેણે કહ્યુંઃ "શેઠ! હું એક ભીખારી છું."

"તમે ભીખારી જેવા દેખાતા નથી," શેઠે તેની સામે ધારીધારીને જોતાં કહ્યું. "કોઇ સારા માણસનું ફરજંદ લાગો છો. બોલો શું કામ છે?"

આંખમાં આવેલાં આંસુ સુષેણે મહા પરાણે રોકયાં. "શેઠ! હું એક ભીખારીજ છું. ને તમારી પાસે ભીખ માગવા આવ્યો છું. મારા બાપ મરી ગયા, બૈરી બહુ માંદી છે ને મારી પાસે એક કોડી પણ નથી. ડાકટર એને હવા ફેર લઇ જવાનું કહે છે. હું નોકરીએ ચઢીને તમારા પૈસા વાળી આપીશ, પણ હમણાં એક પાંચસો રુપીઆ આપવાની કૃપા મારા પર કરો." ઉતાવળે શ્વાસે શેઠની સામે જોયા વિના સુષેણ બધું બોલી ગયો ને નીચું જોઇ રહ્યો.

શેઠ થોડી વાર તેના સામું જોઇ રહ્યા. એમની દયાનો લાભ ઘણી વાર એવી રીતે લેવાયો હતો કે 'રખેને કોઇ કુપાત્ર જન હોય' એવી ધાસ્તી એમને આવા પ્રસંગોમાં લાગ્યાજ કરતી. "ભાઇ! હું તમને ઓળખતો નથી, પારખતો નથી ને તમે આવીને એકદમ 'મારી બૈરી માંદી છે માટે મારે પાંચસો રુપીઆ જોઇએ છે' એમ કહો છો. તે મારે આપી દેવા? તમે સારા માણસ હશો; એવા દેખાઓ છો, પણ એવા સારા માણસના દેખાવવાળા મારે સાં રોજ કેટલાએ જણ આવે છે. મારે કેમ ઓળખવું તે કહેશો!"

વિચાર આવતાંની સાથેજ પોતે ભીખ કેમ માગી હતી તે સાંભર્યું. ને તેને પેલા બાર આના યાદ આવ્યા. ગજવામાંથી એણે બાર આના હાથમાં કાઢ્યા ને તેને ધારી-ધારીને જોયા. "માત્ર આ બાર આનાજ બાકી રહ્યા છે, સીરીની દવા લાવવાની છે. એને માટે ફળ ને દુધ પણ લઈ જવાનાં છે. ને ...મારા પેટમાંએ ભુખ લાગી છે, ને તે સૌ આ બાર આના ઉપરજ." તે જરા ફીક્કું હસ્યો ને બાર આના ગજવામાં પાછા સંભાળીને મુકી દીધા.

ફરી વિચાર આવ્યો "ડાકટર શ્રીને હવા ફેર લઈ જવાનું કહે છે, ને નહી તો."......એની આંખમાં એક અશ્રુબિંદુ ચમક્યું. પણ તેમ કરવાની મારી શક્તિ નથી. સારુંજ છે કે હવે મારે માટે પણ કે સાધન બાકી રહ્યું નથી. સીરી માંદી થઈને મરી જશે, હું વગર માંદગીએ મરી જઈશ. મરવામાંએ અમે બંને સાથેજ થઈશું." ડોકી બાંકડા પર નાખી તેણે ઉંચે આકાશ તરફ જોયું.

"બીચારાં બા ને બહેન શું કરશે? અત્યારે હું જીવતો છું તોએ એમને હું ક્યાં પોષી શકું છું? બહેન પરણી જશે ને બા......મામા છે ને......મરવાની અણીએ આ બધાની ફીકર મારે કરવીજ જોઈએ?" જરા વાર સુધી આંખો મીંચી શૂન્ય મને તે પડી રહ્યો. ને મરણ પહેલાં વધારે સુંદર લાગતો ભૂતકાલ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો.

"ઓ સીરી! હું તને બચાવી શકતો નથી. દેવડી! કેટલી હોંસભેર આપણે પરણ્યાં! અને પરણ્યા પછીનું પ્રથમ વર્ષ કેવા અપૂર્વ સુખમાં આપણે ગાળ્યું! પછી આપણે જરા બગડી ગયાં; ના, આપણે નહીં પણ હું બગડી ગયો. મને અસંતોષ થવા માંડ્યો. મહાત્વા-કાંક્ષાઓના પ્રવાહમાં હું તણાયો. કાર્યદક્ષ અને ચતુર ગૃહિણીનો મને મોહ થયો. એકલી સ્નેહસૃષ્ટિ આ બધી ઉણપો પુરાય નહીં ત્યાં સુધી અધુરી લાગી. મારી બાલપણની સખી આ વિકાસ સાધવામાં મદદ નહોતી કરતી એવો મને ભ્રમ થયો. આવા વિચારોથી આવતી ખિન્નતા મારાથી કાઢી શકાઇ નહીં. ને એ ખિન્નતાએ તને કરમાવી મુકી. પરિણામે આજે તને ગુમાવવા બેઠો છું. અકસ્માતનું તો નામ બાકી તારું હૃદય નબળું પડવાનુ ખરું કારણ તો એજ." સુંદરની આંખોમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ ટપક્યાં. "સીરી! મારી દેવી! મને માફ કરજે. તારા પરની પ્રીતિ તો કદી ઓછી થઈજ નહોતી. પણ એ પ્રીતિના બળેજ હું મારાથી કશામાંએ દૂર કે ભિન્ન હોય તે મારાથી ખમાતું નહીં. પણ હવે એ ભુલ સુધારવાનો વખત રહ્યો નથી." આ વિચાર પરંપરા ક્યાં સુધી આમને આમ ચાલ્યાંજ કરી અને ભૂતકાલની દરેક વાત સંભારી સંભારીને સુંદર ખુબ રડ્યો, એક બાળકની માફક રડ્યો. ઘણા દિવસના બાંધેલા બંધ આજ અચાનક તુટ્યા, અને તે તુટતાં એના દુઃખના સાગરે મર્યાદા છોડી અને એને વીંટાતા ચારે તરફ ફરી વળ્યા.

ઘણી વારે છેવટે એને ભાન આવ્યું. શોકનું બધું જોમ ઉતરી જતાં એને પાછી પોતાની મુળ સ્થિતિ સાંભરી. ને તેની સાથે ઘર સાંભર્યું; શ્રીદેવી સાંભરી અને પોતે કેટલો વખત ગુમાવ્યો હતો તે યાદ આવતાં તે ચમક્યો. "અરરર, કેટલું મોડું થયું? સીરી ક્યારની વાટ જોતી હશે ને હું આમ અહીં

"પદ્મા બ્હેન! હું એમને કેટલા દુઃખી કરું છું?"

"કોને સુરેણુભાઇને? એ તમને ઉજવાડવાને આટલું કરે છે ને તમને આવું કહેતાં શરમ નથી આવતી?" પદ્મા જરા ખીજવાયાનો ડોળ કરી બોલી. ને શ્રીદેવીની પાસે આવીને બેઠી. શ્રીદેવી પદ્માના હાથને વળગી પડી ને એના સામે ધારી ધારીને જોયું. "બ્હેન! ફરી એવું નહીં બોલું, પણ મને ખરેખર કહો. એ મને-આવી મુખીને ચહાતા હશે?"

"તમને આજે થયું છે શું? હજુ સુરેણુભાઇ તમને ચાહે છે કે નહીં તેની તમારે ખાત્રી જોઇએ છે? તમારા વિના તો એ મરી જાય! ખબર છે?"

શ્રીદેવીના મુખ પર આનંદ પથરાઇ રહ્યો. થોડી વાર તે એમને એમજ પડી રહી. "બ્હેન! મારું માથું હોળી આપશો? કેટલા દિવસથી એમને એમજ રહ્યું છે."

પદ્મા કાંસકી લાવી ને શ્રીદેવીનું માથું હોળવા માંડ્યું. "હું પાડું છું તેવીજ સેંથી પાડજો. એમને એવીજ ગમે છે. એક દહાડો એમણેજ મને એવી સેંથી પાડતાં શીખવ્યું. ને પછી મારું મુખ પકડીને કહ્યું કે...... પણ તમે વળી મને શરમ વગરની ને વરઘેલી કહેશો; જરા આરસી ધરો તો. હુ જોઉં, કેવી લાગે છે તે."

શ્રીદેવીએ આરસીમાં જોયું ને એનું મુખ ગંભીર થઇ ગયું. "અરરર, મારું મુખ તો સુકાઇને કદરૂપું થઇ ગયું છે. એમને તો ગમશે પણ નહીં." ધારીધારીને એણે આરસીમાં જોવા માંડ્યું. ને ચિંતાથી પુછ્યું: "હેં પદ્મા બ્હેન! ખરેખર એમને નહીં ગમે કે?"

પદ્માની આંખમાંથી છાનુંમાનું એક આંસુ સર્યું. "જો તમે આવુંઆવું કરશો તો હું તમારી પાસે બેસવાનીજ નથી."

"ના ના, બ્હેન! હવે નહીં બોલું. મને જરા મોં ધોઇ કપડાં બદલાવો. આજ તો સુધી મને બદલાઇ ગએલીજ જોશે."

પદ્માએ એના કહ્યા પ્રમાણે બધું કર્યું. એનું શરીર વાદળીથી સાફ કર્યું. એને કપડ બદલાવ્યાં, કપાળમાં ચાંદલો કર્યો. શ્રીદેવી થાકી તો પણ એને સરસ લાગ્યુ.

"શ્રીબ્હેન! આજ તમે એવાં રૂપાળાં લાગો છો કે હું છોકરો હોત તોતો તમનેજ પરણુત." પદ્મા હસી.

"ના બા, હું તો મારા સુધીનેજ પરણુત."

સુરેણે આ છેલ્લા શબ્દો પુરા બોલાય તે પહેલાં બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. એણે છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા ને તે જરા હસ્યો. મુખ પરની બધી નિરાશા સંતાડવાનો એક મહાભારત પ્રયત્ન તેણે કર્યો. તેના હાથમાં પાંચ છ નારંગી, સંતરાં ને દવાની શીશી હતાં. એક ખુણામાં શરમાતો હોય તેમ તે મુકી દઇ શ્રીદેવી પાસે તે ગયો.

પદ્માએ સુરેણના મુખ પરનો બધો ફેરફાર જોયો ને તેનું હૃદય ચીરાઇ ગયું. તેને એની સ્થિતિની લગભગ તો ખબર હતી. સુરેણના અભિમાની સ્વભાવે તેને છેક પુરું થયું છે એવું કહેતાં અટકાવ્યો હતો. પણ પદ્માને કલ્પતાં વાર લાગી નહીં.

સુરેણે નીચા વળી શ્રીદેવીના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. "શ્રી! કેમ છે? આજ તો તું સરસ લાગે છે. ને હું થોડાં ફળ લાવ્યો છું. કે ખાશે?"

શબ્દો બોલતાં તો બોલાયા પણ એને પોતાની સ્થિતિનું ભાન તેજ ક્ષણે તીવ્રરૂપે થયું. પણ એ ભાન થતાંની સાથે કૈં ભયંકર નિશ્ચયની રેખાઓ એના મુખ પર સ્ફુરી. સીરીનો હાથ તેણે હાથમાં લીધો ને અડધું મોટેથી અડધું મનમાં તે બબડયો. "શા સારું સીરી મરી જાય? ને હું સાધનહીન નિર્બલ જનની માફક એને મરતી જોયા કરું? માણસનો જીવ જતો હોય તોપણ સમાજના કાયદા તોડાય નહીં? ના, આજે તો હું તોડવાનો."

શ્રીદેવી સુપેણની સ્થિતિ જોઇ ગભરાઇ ને પથારીમાં બેઠી થવા ગઇ. પણ નિર્બળતાને લીધે આંખે અંધારાં આવ્યાં ને ફરી પથારીમાં પડી. સુપેણે તે જોયું ને તેના બધા વિચારો હવામાં ઉડી ગયા. ગભરાતાં ગભરાતાં એણે શ્રીદેવીના સુક્કા શરીરને હાથમાં લીધું ને દયાજનક સ્વરે બુમ પાડી: "દેવડી! દેવડી! વહાલી તને શું થયું? હું મુઓ અકળાઇને બોલતો. સીરી! વહાલી!

બારણામાં પદ્મા હાથમાં ખાવાનું લઇને આવી. સુપેણની બુમ સાંભળી તે ગભરાઇ અને ખાવાનું વચ્ચેજ મુકી એકદમ દોડતી આવી. દુઃખ અને ભુખથી સુપેણને પણ તમ્મર આવતા હતા. એ અને એના હાથમાંની સીરી બંને હમણાં પડશે એમ લાગતું હતું. પદ્માએ એના હાથમાંથી શ્રીદેવીને લઇ પથારીમાં સુવાડી અને સુપેણની આંખો દાબી પાસે પડેલું કોલનવોટર હાથમાં લઇ એને ને સીરીને સુંઘાડયું. થોડી વારે બંને શુદ્ધિમાં આવ્યાં. સુપેણ ઉઠીને ઉભો થવા ગયો.

"બાપ! હમણાં બેસીજ રહો ત્યાંને ત્યાં ને હું ખાવાનું લાવીશ તેમાંથી જે ભાવે તે ખાઇ લ્યો. હું શ્રીબહેનને સંભાળું છું." પદ્માએ આજ્ઞાદર્શક સ્વરે કહ્યું. તેણે ખાવાનું લાવી સુપેણ પાસે મુકયું અને તે શ્રીદેવી પાસે જઇ બેઠી.

૧૨

ભુખ એ એવી વસ્તુ છે કે ગમે તેવા માણસનાં માન મુકાવે છે. ગમે તેવા દુઃખમાં માણસ એને ભુલી શકતો નથી. ગમે તેવા ભાવનાના ગગનમાં એની આજ્ઞા થયા પછી એક પળવાર ટકાતું નથી.

સુપેણે પાસે પડેલું ખાવાનું જોયું. એક પળવાર તો એ બધું ભુલી ગયો. ને પોતે ખાય છે એવું જ્ઞાન થતાં પહેલાં એણે ખાવા માંડયું.

બે દિવસથી એણે સહેજસાજ કાચું કોરું ખાઇને ચલાવ્યું હતું. આજ સવારનું તો એણે કંઇ ખાધુંજ નહોતું. કેટલા કલાક સુધી તો એણે દિશા ને કાલને સંભાર્યા વગર રખડયાંજ કર્યું હતું. અત્યારે ભુખથી એની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. થાકથી એનાં અંગ કળતાં હતાં. દુઃખે એને મરણીઓ બનાવ્યો હતો નિરાશા એના અંગેઅંગમાં પ્રસરી ગઇ હતી. કાલ સવાર તો આથીએ ખરાબ પડવાની હતી. ચોદિશ એને અંધકાર પ્રસરી રહેલો લાગતો હતો. ને એ અંધકારને વીંધવા એ ફાંફાં મારતો હતો.

એને ચોરી કરવાનું મન થયું. એક નહીં પણ અનેક વખત. સીરીના છેલ્લા શબ્દો વખતે તો એણે એમ કરવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. એને સમાજના કાયદા તોડીને ફેંકી દેવાનું મન થયું.

પણ આ જાતનું બહારવટું કરવાનું તેના સ્વભાવમાંજ ન હતું. સમાજે એવું

કોઈએ બગાડ્યું ન હતું. ઉલટું એજ સમાજમાંથી એને શીરી જેવી સ્નેહાળ પત્ની મળી હૃદયને ઉન્નત કરે એવી કેળવણી મળી સંબંધીઓનો સ્નેહ મળ્યો એ જ્યાં ગયો ત્યાં એને માયા અને મમતા મળ્યાં એણે સદાએ આદર ને આદરજ જોયાં. શા કારણે એ સમાજ ઉપર એને ક્રોધ આવે?

અને જો અભિમની સ્વભાવ દાન માગની વખતે આડયો ધરાય તે ચોરી કરે! જે સમાજે એને આદર આપ્યો હતો તેના કાયદાને માટે એને પણ આદર હતો ને કાયદા ન હોય તો પણ સુરેશ ચોર બને? એ બનેજ કેમ? ને ચોરી કરવા માગે તોએ એ કયા કરે? કેમ કરે?

જે વિચારો એને પહેલાં નહોતા સુઝયા તે આખા ચડી એકદમ ધસી આવ્યા ને માથે હાથ દઈને એક ખુણામાં જઈને પડ્યો. શીરીની પાસે જતાં જેટલી હીંમત પણ હમણાં તો તેનામાં નહોતી.

પદ્માએ નીચા વળી ત્રેવણ વાર જોયું. અને શીરીને દવા પર એનું માથું ઢાળ્યું એના તગીઆ તળારથી. ધીરે ધીરે શીરી ઉપરની ભાગી ધીરે રહીને એ ઉઠ્યો અને સુરેશ પાસે ગઈ: ખીસામાં મતાડેલી પચાસ રૂપીઆની નોટો કાઢી. "ભાઈ!" તેણે બુમ પાડી. સુરેશ સમજીને બેઠો થઈ ગયો પદ્માએ નોટો તેના પગ આગળ વગર બોલે મુકી.

સુરેશ તેના સામે ટગરગગર જોઈ રહ્યો. "બહેન! આ શું?" તેણે વિસ્મય પામીને થોડી વારે પુછ્યું

"બહેનની ભેટ."

"મારાથી એ કેમ લેવાય?"

"ભાઈ! ભાઈના સંકટ સમયે બહેન નહીં કામમાં આવે તો કોણ આવે!"

"પણ તમારા પા શું કહેશો!"

"આ તો મારા એકઠા કરેલા પૈસા છે" પદ્માએ જવાબ ઉઠાવ્યો. એ મોટને કથા વગરજ પોતાના એકઠા કરેલાં પૈસા આપવાને લઈ આવી હતી મોત ખિતાને પુછવા એ કે હા પાડે એવી આશા નહોતી

સુરેશ સમજ્યો પણ આ વખત બહુ આનાકાની કરવાનો નહતો આ ભાઈની વખતે પ્રભુએજ તેને પૈસા મોકલી આપ્યા હોય એમ લાગ્યું પોતે કમાશે ત્યારે આ પૈસા પાછા આપવાની એને આશા હતી તેણે એક આભારદર્શક દૃષ્ટિ નાખી એ પૈસા લીધા "બહેન! હું નોકરીએ લાગીશ ત્યારે તરત પાછા આપી દઈશ" પદ્મા ત્યાંથી પણ બોલ્યા વિના ઉઠી શીરીના ખાટલા પાસ જઈ બેઠી

૧૩

દુનીઆમાં માણસની નિરાશા બહુ વાર ટકતી નથી આશાનું એક કિરણ પણ તેને આધાર આપવા બસ હોય છે

પચાસ રૂપીઆ પાસે આવ્યા એટલે સુરેશના તન અને મન બંનેમાં જોર આવ્યું. આ પચાસ રૂપીઆ ખાવે તેટલામાં તો ગમે તેમ કરીને પોતે નોકરી શોધી કાઢશે એવી તેને હીંમત આવી. ચાલીવાળા ભાડાને વીસ રૂપીઆ ભાડા પેટે આપ્યા અને બાકીના રૂપીઆ લઈ બીજે મતારે શીરી માટે દવા ને ખાવાનું લાવવા ને નોકરીની શોધમાં તે નીકળ્યો.

તે ડાકટરને ત્યાં ગયો ઘણા દિવસે તેણે જરા ખુશ મીજાજમાં વાત કરી. દવા લીધી ને નોટ વટાવી પૈસા આપ્યા. પરચુરણ ખીસામાં મુકી નાખ્યું નોટો પાકીટમાં મુકી ને તેને ગજવામાં સંભાળીને મુક્યું, અને ત્યાંથી

લેવા ફળવાળાની દુકાને મુખમાંથી ધીમી-ધીમી સીસોટી વગાડતો તે જવા નીકળ્યો. ગજવામાં બાકી રહેલા સાડી ઓગણત્રીસ રુપીઆ પર એને આટલો આનંદ કેમ આવતો હશે તે તો પ્રભુ જાણે.

આજ કેટલે દિવસે તેણે આટલી સ્વસ્થતા અનુભવી હતી. ભુખે મરી જવું નહીં પડે એવી તેને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પણ એ જમીન પર નહીં પણ હવામાં ઉડતો હોય એવું તેને લાગ્યું.

ફળવાળાની દુકાન આવી. સારામાં સારી જોઇને નારંગીઓ તેણે લીધી. કેટલે દિવસે સીરી આવી સરસ નારંગી ખાઇ શકશે એ વિચારે એનું દેયું હરખાયું. તેણે ગજવામાંથી પૈસા આપવા પાકીટ કાઢયું.

પણ અકર્મીના પડીઆ હંમેશાં કાંણા હોય છે. સુરેણ પાકીટમાંથી પૈસા કાઢવા ગયો પણ તે કાઢે તે પહેલાં ત્યાં રાહ જોઇને ઉભો રહેલો કોઇ ખીસાકાતરું એના હાથમાંથી પાકીટ ઝુટવીને નાસી ગયો. સુરેણ બહાવરા જેવો તે જતા આકારને જોઇ રહ્યો. ને તેને શું થયું તેનું ભાન આવે તે પહેલાં તો તે ચોર ક્યાંનો ક્યાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો. સુરેણે નારંગીઓ ત્યાંજ પડતી મુકી ને તેની પાછળ દોડયો. બે ચાર જણ જોડે આથડાયો, પણ કોઇની ફરીઆદ સાંભળવા ઉભો ન રહેતાં એણે દોડવાનું કર્યું. છેવટે રસ્તામાં એક પોલીસે તેને અટકાવ્યો.

તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે રસ્તા વચ્ચેજ જ્યાંને ત્યાં બેસી ગયો. હવે તે શું કરે? ક્યાં જાય? કોની પાસે માગે? સીરીની ચાકરી શામાંથી કરે? પોતે શું ખાય? ઘેર રહની માતાને શું મોકલાવે? ને પશાને પણ શું કહે? ને કહે ને કદાચ તે એમ માને કે વધારે પૈસા કઢાવવાનો આ રસ્તો છે તો શું? બધું થાય પણ પશા એવું ધારે તે તો નજ ખમાય.

ને સીરી આગળ તે શું મોં લઇ જાય? "હવે રીબાઇ રીબાઇને અંતની વાટ જોવા કરતાં અત્યારેજ અંત આણ્યો હોય તો કેવું?"

તેને ગજવાના એક ખુણામાં નાખેલું પરચુરણ સાંભર્યું. તે ઉછળ્યો. પૈસા ગણી જોયા. આઠ આના થયા.

દુકાનદારને કૈં બહાનું બતાવી તેણે એ આઠ આનાનું અફીણ ખરીદ્યું. ધ્રુજતે પગલે ને દબાતે હૈયે તે ઘેર આવ્યો. પણ તેણે નિશ્ચય કીધો કે સીરીને તો છેક છેલ્લી ઘડી સુધી કૈં જાણ પડવા દેવી નહી.

મૃત્યુનું બીહામણું રૂપ રસ્તામાં તેને હજ્જર વાર પાછળ આવતું દેખાયું. તેનું હૃદય ધ્રુજ્યું. પગ ધ્રુજ્યા. પણ ચાલીનો દાદર ચડતી વખતે તેણે મહા પ્રયત્ને એક પ્રકારની બહારની સ્વસ્થતા મેળવી.

"સુરી! વહેલો ક્યાંથી આવ્યો?" શ્રીદેવીએ જરા આશ્ચર્યથી પુછ્યું. નોકરીની શોધમાં સુરેણ આજ જવાનો હતો એવી તેને ખબર હતી.

"અત્યારે માથું દુખે છે. જરા મોડેથી પાછો જઇશ."

તે આવી શ્રીદેવી પાસે બેઠો. તીવ્ર યાતના અનુભવતું તેનું હૃદય ડામાડોળ થઇ રહ્યું હતું. પોતે કરેલો નિશ્ચય પાર પાડશે કે કેમ તે વીશે હજુએ તેને શંકા થયા કરતી હતી.

મૃત્યુ દુર હોય ત્યારે નિરાશા હંમેશ માણસ તેને દરરોજ નિમંત્રે છે, પણ મોત પાસે આવતું જણાય ત્યારે ગમે તેવા હતાશ થએલામાંએ આશાના અંકુરો ફુટી નીકળવા માંડે છે. સુરેણનું હૃદય પણ હાલતો અત્યાર

ગએલી આશાઓથી ભરાઇ ગયું. પૈસા હોય તો શ્રીદી તરત સાજી થાય. ને શ્રીદી સાજી થાય પછી પોતે શું શું કરે? એને મહાન પદવીએ પહોંચવાનો શોખ હતો. એને પૈસા મેળવવા હતા. એને કીર્તિ મેળવવી હતી. ને શ્રીદીને એ બધાની ભાગીઅણ બનાવવી હતી. પણ એની એકે આશા સફળ થાય તે પહેલાં તો એને વગર વાંકે અને વગર પાપે અવતાર પૂરો કરવો પડતો હતો.

'છેલ્લો દિવસ' છેલ્લો દિવસ! છેલ્લો દિવસ!' તેના કાનમાં વાગ્યા કરતું હતું.

તે અતિશય મમતાપૂર્વક શ્રીદીની પાસે જઇ બેઠો. સ્નેહનો જાણે અધૂરો રહેલો ભાવ અદ્ભુત મૃદુતાપૂર્વક તેણે દર્શાવ્યો. છેલ્લી વાર જગતા આતુર પ્રણયીની માફક તે તેને ભેટ્યો.

તે સમયે આવાં દર્શનો પણ આજનો તેનો આવિર્ભાવ કૈં અપૂર્વ હતો ને તેથી શ્રીદીનેએ નવાઇ લાગી.

“વહાલા! આજે તને શું થયું છે? આટલું હેત ક્યાં ભરી રાખ્યું હતું? આવું કરશે તો મને મરવાનુંએ નહીં ગમે.”

સુંભે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. આજેજ મરી જવાનું હતું, એની આ બીચારી બાળાને ક્યાં ખબર હતી?

આમ ને આમ બપોર પડ્યા, સાંજ પડવા આવી. સુંભુ શ્રીદીની પાસે આખો દિવસ બેસીજ રહ્યો.

“શું બહાર નથી જવું?” શ્રીદીએ અનેક વાર પૂછ્યું. પણ તે તો “મોડેથી” એટલોજ જવાબ આપી પતાવી દેતો.

પણ મોડેથી વાર લાગી ગઇ. તેને પણ આજની સુંભુની સ્થિતિ કૈંક વિચિત્ર લાગી પણ તે તો તેની સ્થિતિની ચિંતાને લીધે હશે એમ તેણે મનને મનાવ્યું. સાંજના તો તેને તેની માતા સાથે કૈંક જવાનું હતું કમને તેણે જવાનું કબુલ્યું હતું.

સુંભુ મંગળ સમયની રાહ જોતો હતો. તેને ઘડીઘડી આવતી પળની બીક લાગતી હતી અને તેથી તે ક્યારે બહાર જાય તેની તે વાટ જોઇ રહ્યો હતો. છેવટે સાંજ પડી. પણ ઉતાવળી આવીને ગઇ તે ઓરડીની સાંકળ દેવા ઉઠ્યો. પણ “પાછળથી બારણાં ઉઘાડવાની તસ્દી પડશે.” એ વિચારે એણે તે એમને એમજ રહેવા દીધી.

તેણે બે પ્યાલામાં આખું વિષ તૈયાર કર્યું. શ્રીદી તેને આશ્ચર્યથી જોઇ રહી. “સુ! શું કરે છે?”

“અરે! તને કહેતું ભૂલી ગયો. સવારે એક મહાત્મા મળ્યા હતા તેણે આ પ્રસાદ આપ્યો છે ને કહ્યું કે “તમે બને આ પી જજો તમારો દિવસ આનંદથી ફરશે માટે.”

ભોળી શ્રીદીને આ બધાનું માનતાં કૈં વાર લાગી નહીં. સુંભુ પર તેને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તે આવા મહાત્માઓને કોઇ દિવસ માનતો નહીં એ પણ તેને યાદ આવ્યું નહીં.

સુંભે પ્યાલા તૈયાર કરી અડધા. આખુના આખુના તેનું આખું શરીર ધ્રુજ્યું. તેને પરસેવો પરસેવો થઇ ગયો. પણ એક મહા પ્રયત્નને અંતે તેણે મન મજબુત કર્યું.

“શ્રી! ખબર છે આજ આપણે બને મરી જવાના હોઇએ તો તને શું લાગે?” બેદરકારીના દેખાવથી મશ્કરી કરતો હોય એમ એણે પૂછ્યું.

“આપણે બને મરતાં દેહમાં તેને

અઘરું નહીં લાગે પણ એકલું મરતાં તો જીવ નહીં ચાલે. આજ તો નહીંજ. સુધી! તું એવો વહાલો લાગે છે કે યમરાજા સાક્ષાત્ આવે તોપણ આજતો નાજ કહું." શ્રીદેવી ખીલખીલાટ હસી. ઘણે દહાડે તે આવું હસી. આ હસવું છેલ્લીજ વારનું હતું એ વિચારે સુષેણનું અંતર વીંધાઇ ગયું.

તેણે પ્યાલા નીચે મુક્યા ને છેલ્લીવાર ભેટી લેવા તે સીરીની પાસે બેઠો. "વહાલા! તુંજ મને પ્રસાદ પાને?" શ્રીદેવીએ લાડમાં કહ્યું.

સુષેણના આંખમાંથી બે આંસુ ટપક્યાં. ને પ્યાલો ઉંચકવા ગયો પણ તેનો હાથ ધ્રુજ્યો. તેણે મુખ ફેરવી દીધું. "વહાલી! સીરી!" તે કંઈ બોલવા ગયો પણ તેનો અવાજ ગળામાંજ ચોંટી ગયો. ફરી મન કઠણ કરી તેણે પ્યાલો હાથમાં લીધો. શ્રી પોતાનાં મુખ પરના ભાવો પરખે માટે તેણે તેના ગાલ સાથે પોતાના ગાલ અડાડ્યા. તેની દૃષ્ટિ આગળ બીજી દુનીઆનાં દ્વાર ખુલતાં જણાયાં. એકદમ બારણું ઉઘડ્યું. ભગવાનદાસ શેઠ ત્યાં ઉભા હતા. તેમણે એક ઉતાવળી દૃષ્ટિ ઓરડીમાં ચોતરફ નાખી.

"સુષેણ કુમાર! તમારો આ પત્ર મારે ઘેર પડી ગયો તે આપવા આવ્યો છું. એને લીધેજ મને તમારું સરનામું જડ્યું ને તમે માગ્યા હતા તે રુપીઆ પણ આ રહ્યા. ફુરસદે ભરી દેજો."

સુષેણના હાથમાંથી પ્યાલો પડી ગયો. તે ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઉભો થયો. શેઠે આગળ ચલાવ્યું:

"તમને કંઇ કામ આવડે છે કે? મારી મીલમાં કેશીઅરની જગા ખાલી છે તમને જો ફાવે તો......" પણ શેઠ વધારે બોલે તે પહેલાં સુષેણ તેમના પગ આગળ ઢગલો થઇ પડ્યો હતો.



ફરી મન કઠણ કરી તેણે પ્યાલો હાથમાં લીધો

ગભરાએલી ને ઉશ્કેરાએલી તે સુવાના ઓરડા ભણી ચાલી. તેની કમ્મરે હાથ વીંટાળીને ઢોંગી કાઉંટ પણ તેની સાથેજ ગયો. પણ જેવાં બંને ઓરડાના બાર આગળ પહોંચ્યાં કે આરસની પ્રાનમા સમી શ્વેત ને શીતળ કાઉંટેસ ફરી, જુવાન સામે ભયભીત નજરે જોયું, બાર ઉઘાડીને ઓરડામાં ગઇ, તે ઝડપથી બંધ કર્યું, ને અંદરથી આગળો વાસી દીધો.

"એ તો ઓક્ટેવીઅસનીજ નજર!" સોફા પર અડધી બેશુદ્ધ થઇ પડતાં તે બોલી ઉઠી. "પણ આજે એ અણુમુલાતી, નિરાશાભરી છાયા ઓલફની આંખમાં કેવી રીતે આવી? પેલાનો જીવ આજે મરતી વખત મારાં છેલ્લાં દર્શન લેવા મારા પતિમાં આવી ને બેઠો હશે? કે હશે શું? ઓલફ! મને માફ કરજે પણ મને લાગ્યું કે આજ રાતે તને હું સ્વીકારું તો કોઇ પરપુરુષને સ્વીકારતી હોઉં એવું મને લાગ્યું, તેથીજ મેં આમ કર્યું."

અકળાની ગભગતી ને અસંખ્ય દુ:સ્વપ્નોનો ભોગ થતી તે છેક પરોઢીએ સુતી.

આ બાજુ ઓક્ટેવીઅસ અતલ નિરાશામાં ડુબ્યો હતો. પોતે ભયાનક પ્રયોગને પરિણામે પામ્યો તો આજ દશા! પેલા જાદુગરની કલાને પ્રતાપે પોતે મનમાની સુંદરી જીતવાનું કર્યું પણ તેની પતિભક્તિ ને પતિપ્રેમ તો ગમે તેવી નારકી ફુજરમંદી સામે અખંડિતજ રહ્યાં!.........

પણ આખી રાત ત્યાં ઉભા રહેવાય તેમ નહોતું એટલે જેમ તેમ કરીને તેણે કાઉંટનો શયનખંડ શોધી કાઢ્યો ને બિછાના પર શાપનાં વરસાવતો મોડી રાતે નિદ્રાધીન થયો.

૧૦

સવારે નાસ્તાના ટેબલ પર બંને મળ્યાં ત્યારે ઓક્ટેવીઅસે પોતાની નજરની કામાતુર આતુરતા હળવી કરી. કાઉંટેસ પણ કેંક સ્વસ્થ હતી. તેણે વાતચીત કરવા માંડી પણ—'પોલ' ભાષામાં. એ બોલવું પોતે સમજ્યો નહીં એટલે 'પોલીશ' બહુ અઘરી છે, પોતે તે ભુલી ગયો છે, એવાં બહાનાં બતાવી ઓક્ટેવીઅસ—લેબીન્સ્કી ત્યાંથી ઉઠ્યો ને ઘોડેસ્વાર થઇને ફરવા નીકળ્યો. ત્યાં એકાંતમાં તેણે વિચાર કરી રાખ્યો કે 'કાલ સાંજે પોતે ડૉ. શર્બોનો પાસે ગયો હતો અને તેના પ્રયોગોને શરણ થવાથી ભૂતકાળ ભુલી જવાયો હતો' આટલો એકરાર તો કરી દેવો. તે પ્રમાણે ઘેર આવી તેણે કહ્યું. એ સાંભળીને પ્રેસ્કોવીઆએ 'ઓલફ, એ ખોટું કર્યું તેં. હવે તેને ત્યાં ન જતો' એવો ધીમો ઠપકો આપ્યો. આટલેથીજ પીડા પતી જાણીને ઓક્ટેવીઅસને નીરાંત વળવા માંડી હતી ત્યાં તો એક નોકરે આવીને બારણું ઉઘાડ્યું ને મુલાકાતે આવનારનું નામ પોકાર્યું:

"મી. ઓક્ટેવીઅસ ડી. સેવીલ."

આ શબ્દો સાંભળતાંજ ખરા ઓક્ટેવીઅસનું મોં ઉજળું પુણી થઇ ગયું.

તરતજ નોકરની પાછળ ઓક્ટેવીઅસના રૂપમાં કાઉંટ ઓલફ કાઉંટેસ પાસે આવ્યો. અને નીચો વળીને નમ્યો એટલે નોકરે ઓળખાણ કરાવી અને બંને સભ્યતાનો દેખાવ કરતા, અંદરથી ઘુરકતા, એકેક તરફ ટાટારથી નમ્યા.

થોડી વાર સુધી તો કાઉંટેસ ને ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલ વચ્ચે સાધારણ વાતચીત થઇ. સાંજે વખતે મળ્યાં. આટલા દહાડા ક્યાં રહ્યા

રમતાં હતાં, ઓક્ટેવીસના મોં પર આટલી ગ્લાનિ થતી વગેરે વાતો થઈ. પછી કાઉન્ટેસે અત્યંત મધુરતાથી કહ્યું: "ઓક્ટેવીઅસ, મને તમારા દીલના દુઃખ સાથે સમભાવ છે, જો કે હું તે કમી કરી શકતી નથી પણ તેમાં ભાગ લઈ શું પણ તમે શા માટે એકાંત સેવ્યા કરો છો ને જીંદગીની મઝાહો માણતા નથી? શા માટે તમે મેં આપવા ચાહેલી તે મૈત્રીનો ઇનકાર કર્યો?"

આ સાદા ને નીરભિમાન શબ્દોની ગને સાંભળનાર પર જુદીજુદી અસર થઈ ઓક્ટેવીઅસને, પોતે આ સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારેલા ગાંડાઘેલા શબ્દોનો પુરાવો મળ્યો અને ઓલાફને પોતાની પત્નીના પવિત્ર માટે, મેરી વિદ્યાર્થીજ ને પતિત થતી હતી એ હકીકતની વધુ સાબીતી મળી. આ વિચાર આવતાંજ, તથા પોતાના શરીર ને વરના થઈ બેઠેલા માલીકને, હુતાશને જોતાંજ, અચાનક અસંકર ક્રોધ તેની રગેરગે વ્યાપી ને તે રોગી કાઉંટ પર તુટી પડ્યો. "લુચ્ચા, ચોર, દગાબોર, લાવ મારું શરીર પાછું."

આ અસાધારણ વર્તન જોઈને કાઉન્ટેસ એકદમ ઘંટડી વગાડી નોકરોને બોલાવ્યા તેઓ ઓલાફ ડી સેગીન્સ્કી જુદા પાડીને બહાર લઈ ગયા. કાઉન્ટેસે ત્યાર પછી કહ્યું "એ બાપડો ઓક્ટેવીઅસ ગાંડો થઈ ગયો છે"

"હા," ખરા ઓક્ટેવીઅસ જવાબ આપ્યો "પ્રેમથી ઘેલો થઈ ગયો છે. કાઉન્ટેસ તને ખરેખર બહુજ સુંદર છો"

૨૨

એ બનાવ પછી બે કલાકે રોગી કાઉન્ટને ખરા કાઉન્ટનો પત્ર મળ્યો તેમ લખ્યું હતું, "આ પત્રને બીજું કોઈ ને વાંચી શકશે તાકમાંથી સમજો માને પણ તું એમ નહીં માને એની મને ખાતરી છે. તું જાણે છે કે તું મારું નામ, શરીર, ઘર સંપૂર્ણ પચાવી પડ્યો છે? શું જાણે કોઈએ મલિન ક્રિયાનો હું ભોગ થયો છું અને તને તો આ વાતની સારી રીતે ખબર છે. માટે, તું બીકણ ન હોય તો કાલે સવારે એલેન્બુ ડી બોલોન પાસેના મેદાનમાં તારા સહાયક સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધથી આ તકરારનો નીવેડો લાવવા હાજર થજે."

આ ચીઠ્ઠી વાંચી ઘણા વખત પછી ઓક્ટેવીઅસે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી હેમીન્ગ્સીની મુલાકાતે આવનારાઓના કાર્ડો જ્યાં એક ટેબલ પર હતાં તેમાંથી બે નામ ઉંચકીને તેમને સહાયક બનવાનું પણ કહી આવ્યો

બીજા દિવસનું પરોઢ થયું એટલે ઓક્ટેવીઅસ તથીન્સ્કીએ બે ચાબૂકોને તેડાવ્યા ને આ બે એટલે મને જેવા યુદ્ધની જગ્યાએ જવા ઉપડ્યા

'ઓક્ટેવીઅસ" તમારા બાલકે કહ્યું 'નામ સાહસમાંથી તો આફત આવી પડી ગોળીઓ ને પટ્ટાનો પાસેથી લીધેલા મંત્રોની અસરમાં પણ આખી રહી જાય કે એ તે આજ જાણ્યું.. પણ કહે તો ખરો, પ્રિન્સે વીઆંએ પોતાના ફ્રાન્સના પ્રેમીને જેવી રીતે મારાયો?"

ગયા બે દિવસની આપવીતીની કથાકથે ઓક્ટેવીઅસ તે મગઝર નર્યું ને ત્યાં અને કહ્યું, "આપણે પહેલા મળ્યા તે દિવસ કરતાં પણ આજે હું વધારે દુઃખી છું."

તેઓ નક્કી કરેલે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. તો મેદાનમાં જેમને કાઉંટ ઓલાફ હેમીન્સ્કીને આઘાત લાગ્યો પણ તરતજ તે સ્વસ્થ થયો

યુદ્ધની તૈયારીઓ હવે થઇ અને થોડી વારમાં બંને તરવારો ફરવા માંડી.

કાઉંટને લશ્કરી તાલીમ મળી હતી પણ અત્યારે તેને ઓક્ટેવીઅસનાં નબળાં કાંડાથી લડવાનું હતું. બીજી બાજુ ઓક્ટેવીઅસ લડવામાં બહુ કુશળ નહોતો પણ આ પ્રસંગે કાઉંટના પહેલવાની શરીરનો લાભ તેને પક્ષે હતો.........થોડી ઝપાઝપી પછી કાઉંટ જીવ પર આવીને સખત ઘા કરવા ગયો. ત્યાં નીશાન ચુકયો અને તેની તરવાર ઉછળીને આઘી પડી.

હવે તેની જીંદગી ઓક્ટેવીઅસનાં હાથમાં હતી. પણ તેને મારી નાંખવાને બદલે કાઉંટને તે હાથ પકડીને પાસેની ઝાડીમાં લઇ ગયો. ત્યાં તેણે કાઉંટને—ઓલફ ડી સેવીલને—આખી વાત વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી પોતાનો પ્રેસ્કોવીઆ માટેનો પ્રેમ કેવો હતો, તેમાં નિષ્ફલતા મળતાં આ તદબીર કોણે કેવી રીતે રચી, આત્માઓ કેમ બદલાયા, ત્યાર પછી પણ પ્રેસ્કોવીઆએ પોતાનો કેવો અસ્વીકાર કર્યો. અને આ દ્વંદ્વયુદ્ધ લંબાવાય તો તેમાં ઓક્ટેવીઅસના શરીરવાળો ઓલફ માર્યો જાય-- જેમ બને તે ચોક્કસ હતું—તો પોતાની ઘરડી માતાને કેટલું ઉંડુ દુઃખ થાય, બધું ફોડ પાડીને ઓક્ટવીઅસે લેબીન્સ્કીને સમજાવ્યું. ઓલફને તેનો અક્ષરેઅક્ષર સાચો લાગ્યો અને બંનેએ નક્કી કર્યું કે ડોકટર પાસે દરેકનો આત્મા પોતપોતાના શરીરમા પાછો મુકાવવો.

ગાડીમાંથી બહાર આવીને તેમણે જાહેર કર્યું કે કજીઆનું સમાધાન થઇ ગયું છે. સૌ વીખરાયા. સહાયકો પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા અને બીજી ગાડીમાં ઓક્ટેવીઅસ, ઓલફ અને શર્બોનો તેની પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યા.

૧૨

રસ્તામાં ઓક્ટેવીઅસે ડોક્ટરને સુચવી દીધું કે દરેકના આત્માને તેણે પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપથી પાછો તેના અસલ શરીરમાં મુકી દેવાનો છે; અને બેલ્થાઝારે તેમ કરવાનું કબુલ્યું.

તેને મકાને તેઓ આવી પહોંચ્યા ને અંદર પ્રયોગવાળા ઓરડામાં ગયા. ડોક્ટરે બધી તૈયારીઓ પહેલાંની જેમ કરી લીધી અને બંને જણના હાથમાં એકેક વીજળીક બળવાળો સળીઓ આપ્યો. એ ઝાલ્યો તેવાજ બંને શબવત્ બની ગયા. ડોક્ટરે એકથી બીજા તરફ હાથથી નીશાનીઓ કરવા માંડી એટલે આગળની જેમ તેજસ્વી પ્રકાશબિંદુઓ દરેકના માથા પર દેખાયાં. તેમાં કાઉંટ ઓલફનો આત્મા તો સત્વર પોતાના સ્થાનકમાં પ્રવેશ્યો પણ ઓક્ટેવીઅસનો આત્મા કાઉંટવાળા શરીરને છોડયા પછી પોતાના મુળ શરીરમાં પાછા ઉતરવાને બદલે, શર્બોનોની ઘણીઘણી મથામણ ને ગંભીર મંત્રોચ્ચારો છતાં, હવામાં તરતો તરતો ઉંચોજ ચડ્યો અને એક ઝબકારો કરીને બારી વાટે અદૃશ્ય થઇ ગયો.

ડોકટર પહેલાં તો ગુંચવણમાં પડયો પણ પછી તરત તેને એક સરસ વિચાર સુઝયો. તે તેણે વગર વિલંબે અમલમાં મુકયો. ટેબલ પાસે જઇને તેણે પોતાનું વસીઅતનામું ઘડી કાઢ્યું અને તેની પોતાની મીલકત વગેરેનો વારસો લેવાનું ને વ્યવસ્થા કરવાનું મી. ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલને સુચવ્યું. પછી પોતાના જર્જરિત દેહ તરફ જોયું. જુનો ડગલો કોઇ તિરસ્કારથી ફેંકી દેતું હોય તેવો ચાળો કરીને મંત્રો ભણ્યો અને—વજ્રપાત થયો હોય તેમ ડો. બેલ્થાઝાર શર્બોનો મુડદ

થઈને પડયો, ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલ આળસ મરડીને બેઠો થયો ... ...

કાઉંટ ઓલાફ લેબીન્સ્કી પાછો પોતાને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે પહેલાં તો જરા દહેશતથી પ્રેસ્કોવીઆએ તેની તરફ જોયું. કેમકે ફરી પાછી ઓક્ટેવીઅસ જેવીજ બેગી નજર ત્યાં દેખાશે એવું તેને થયા કરતું હતું. પણ જ્યારે પોતાના ઓલાફના નિ'કામ, સ્થિર નયન ફરી પાછા અસલ સ્વરૂપે તેણે નીહાળ્યા ત્યારે તેનો જીવ હેઠો પડ્યો, અને અનેક જુના જુના મધુરાં સ્મરણો તાજાં કરતાં દંપતીએ સુખે રાત્રિ વીતાવી ... ...

બીજે દહાડે શબોનેનો આત્મા હરણ કરેલો એવો ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલ ઘટતી ગંભીરાઈથી અને માનભરતા સહિત, પોતાને મળેલા નોતરા પ્રમાણે પોતાના શરીરને દફનાવી આવ્યો. નીમકને પોતાને હસ્તક લઈને નવા શરીરના સાધનથી જુના જ્ઞાનને વિકસાવવા ને સબળ કરવાનું શરૂ કર્યું અને ગામના અખબારોમાં તો સમાચાર છપાયા કે "કોઈ નહીં જણાએલા કારણથી ડા. શબોનો મરણ પામ્યા છે ને મી. ઓક્ટેવીઅસ ડી સેવીલને પોતાનો વારસ નીમતા ગયા છે"

[illegible]
તેમાંનું એક ફાટ્યું ને અંદરથી ડબ દેતું કે એંએં કરતું એક બકરું નીકળી કુદવા મંડી ગયું. આ જોઇ હું તો છક્કજ થઇ ગયો.

"ત્યારે અહીંયાં હાથીનાં ઝાડ પણ હશેસ્તો?" મેં બાબરાને પુછ્યું.

"તે પણ તું જોશે!" જવાબ મળ્યો.

એટલામાં તો અમે એક મોટા ગંજાવર ઝાડ આગળ આવી પહોંચ્યા. એ ઝાડને હાથીનાં બચ્ચાં લાગેલાં હતાં એમાંનું એક પાકું બચ્ચું જોઇ બાબરાએ મને એક લાકડું હાથમાં આપી એને મારવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે મેં કર્યું એટલે તે પુંછડીએથી લટકતું ધબ દઇને નીચે પડ્યું. આ પ્રમાણે માખી, મચ્છર, ચાંચડ, માંકણ બુલબુલ, મેના, પોપટ કાગડા, કાબેર, હાથી, ઘોડા, ગધા, પાડા, હરણ, સસલાં વગેરે ખેચર ભુચર સર્વ પ્રાણીઓના રોપા, વેલા, ઝાડ વગેરે જોતા જોતા આગળ ચાલ્યા. એટલામાં અમારા પગ આગળની જમીન હાલતી હોય એમ મને લાગ્યું. તે પરથી મેં બાબરાને પુછ્યું કે આ શું? એણે કહ્યું કે હાથવતી ખોદ. મેં ખોદયું તો અંદરથી મોટો કાચબો નીકળ્યો.

"કાચબા, દેડકા વગેરે પ્રાણીઓ આ

ઝાઇ પુરા થયાં, કોઇ ટીખારીઓ કરે તો કોઇ ઉઆંઉઆં કરે. એટલામાં તો ગીધ ને કાગડાઓ આવ્યા. આ દેખાવ જોઇને મારી તો છાતીજ બેસી ગઇ. મેં ગભરાટથી ભાભરાને પુછ્યું "આ શું!"

"મા વગરનાં છોકરાઓનું સ્મશાન." જવાબ મળતાં હું ચુપ થઇ ગયો.

અમે આગાડી ચાલ્યા એટલામાં કડાક લઇને એક ઝાડની ડાળ તુટી પડી ને ધબ દઇ આસરે બોબેક વરસનો છોકરો નીચે પડ્યો. મેં ઉંચુ જોયું, તો કેટલાએ છોકરા એક ઝાડ પરથી બીજા ઝાડ પર અને એક ડાળ પરથી બીજી ડાળ ઉપર આંબલી પીપળી રમતા હોય તે પ્રમાણે વાંદરાની પેઠેમ કુદાકુદ કરી રહ્યા હતા. માણસની વસ્તી આટલી હતી પણ કોઇ ગામ કે ઘર દેખાતુ નહીં. એટલે મેં ભાભરાને પુછ્યું: "આ શું? અહીંઆ ગામ કે ઘર તો જણાતાજ નથી?"

"ઘરવાળા હોય તો ઘર હોય ની. અને ઘર હોય તો ગામ હોય કે ની," જવાબ મળતા મુંગે મોંઢે મેં તો ચાલવા માંડ્યું. આગળ ચાલતા આંબાનું ઝાડ આવ્યું તેની નીચે નાનાનાના બટુક જેવા છોકરાઓ ઉભા રહી પથ્થર ફેંકી કેરીઓ પાડી ખાતા હતા. એટલામાં મેં બેચાર મોટી ઉમરના પુરુષોને તે તરફ આવતા જોયા. આ લોકોના ગુંચવાઇ ગએલા વાળ ચોંટલા ધુળથી ભરેલા હાથમાં દાઢીમુછ તથા નગ્ન અવસ્થાએ મારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું. મેં ભાભરાને પુછ્યું કે "આ શું?" જવાબ મળ્યો કે અહીંઆ કોની લાજ રાખવી હતી કે વસ્ત્રની જરૂર હોય. તેમ અહીંઆં કોને શો મનાવવા હતા કે ટાપટીપ હોય. જવાબ નકામી અને મુંગાપણુ મા એટલામાં તો એ પુરુષો પેલા આંબાના ઝાડ નીચે પહોંચ્યા. એકે એક છોકરાને ધપ્પો મારી, બીજાએ બીજાને લાત મારી, ત્રીજાએ એકને તમાચો માર્યો, ચોથાએ એકને ઉંચકી ફેંકી દીધો. છોકરાઓ બીચારા રડતા રડતા આઘા નાસી ગયા અને પેલા પુરુષોમાંનો એક ઝાડ પર ચઢી કેરી પાડવા મંડી ગયો અને બધા ખાવા લાગ્યા.

આ હું જોતો હતો એટલામાં તો મોટી ફાળ મારતો એક સિંહ મોટા એક મરેલા હરણને લઇને અમારી પાસેથી ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ એક પુરુષ હાથમાં એક મોટો ઝાડનો મોટો ડંડો લઇ ઉઘાડેપગે પવનની ગતિએ દોડ્યો જતો હતો. જોતજોતામાં તો એણે સિંહને પકડી પાડ્યો અને બાજુએ જઇને એના માથા પર એવો સખત ફટકો માર્યો - ચીસ પાડી સિંહ નીચે પડ્યો. મોંમાંથી હરણ નીકળી પડ્યું. એટલે પેલો માણસ હરણને ઉંચકી ચાલતો થયો. આ તમાશો જોઇ હું તો સડકજ થઇ ગયો. આ મનુષ્યમાં આટલા અમાનુષિક બળ અને હીંમતનો વિચાર કરતો આગળ ચાલવા માંડ્યું. એટલામાં બાજુના એક મોટા ઝાડ નીચેથી ગભરાહટીના પોકારનો અવાજ મારે કાને પડ્યો. ફરીને મેં જોયું તો એક માણસ જમીન પર લાંબો માનોટ થઇને પડ્યો હતો. તે કોઇ મહા રોગગ્રસ્ત હોય એમ લાગતું હતું. એનું શરીર સાવ પીળું પડી ગયું હતું અને હાથેપગે સોજા આવ્યા હતા, મોં અને આંખ તદ્દન નિસ્તેજ હતા. પડ્યો પડ્યો તે કણસ્યા કરતો હતો અને કોઇ કોઇ વખત તો અસહ્ય દુઃખથી પોકાર પણ કરતો હતો. આ માણસની આવી દશા જોઇ મારૂં હૃદય પીગળી ગયું અને અરરર.

...ી કોઇ ચાકરી કરનાર પણ નથી, એમ બોલતો હું આગળ ગયો. નજદીક જતાં જે દૃશ્ય મેં જોયું તે યાદ કરતાં મને કમકમાં આવે છે. મેં આજુબાજુ જોયું તો નજદીકમાં એક પાણીનો વહેળો મારા જોવામાં આવ્યો.

પતરાંનાં મેં મોટા બેચાર દડીઆ બનાવ્યા અને તેમાં હું પાણી લઇ આવ્યો. ડોસાને થોડું પાયું એટલે તે આંખ ઉઘાડી મારી સામે ટગર ટગર જોઇ રહ્યો. પછી બાકીના પાણીએ મેં એનું શરીર ધોઇ નાખ્યું અને બાજુ પર સુવાડયો. સુવાડતાંની સાથેજ એક મોટો નિઃશ્વાસ નાખી આંચકા ખાતો એ સ્વધામ પહોંચી ગયો. મને બહુ દુઃખ થયું. વિચાર કર્યો કે અરે જીવડા આવી માણસની હાલત ! આમ આવાં તથા અનેક પ્રકારનાં દશ્યો જોતા જોતા અમે એક ટેકરીની તળેટી આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક મોટા ઝાડ નીચે માણસોનું એક મોટું ટોળું બેઠેલુ મેં જોયું. પાસે જતાં માલુમ પડ્યું કે એક મોટા પથરા ઉપર એક ઘણોજ પ્રચંડ પુરુષ બેઠો હતો. તેની પાસે એક મોટો દંડો પડ્યો હતો. એની આસપાસ ભોંય પર ચાળીસ પચાસ માણસો બેઠા હતા. નજદીકમાં અનેક જાતનાં ફળના તથા અનેક જાતનાં જાનવરોના મોટા મોટા ટગલા મારેલા હતા અને મોટાં મોટાં તુમડાંઓમાં પાણી ભરેલું હતું. હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલામાં પેલો પથ્થર ઉપર બેઠેલો માણસ જે રાજા જેવો જણાતો હતો તેણે કંઇક નીશાની કરી એટલે મંડળમાંથી ચાર પાંચ માણસો ઉઠ્યા અને કેટલાંએક ઉત્તમ ફળ અને જાનવર રાજાની આગળ મુકયાં. ત્યાર પછી બધામાં વહેંચણી કરી સર્વેએ ખાવા માંડ્યું. પણ એટલામાં ટેકરી ઉપરથી તેમના પર પથ્થરનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કેટલાઓનાં માથાં ફુટવા લાગ્યાં તો કેટલાઓના હાથ પગ ભાંગવા લાગ્યા. ઉજાણીમાં ભંગાણ પડ્યું. રાજા એકદમ ઉભો થઇ ગયો અને મોટે અવાજે એક કારમી ચીચીઆરી પાડી એટલે જોત જોતાં આજુબાજુની ઝાડીઓમાંથી મોટા મોટા સોટા લઇ આસરે હજારેક માણસ ત્યાં હોહા કરતું એકઠું થઇ ગયું. બીજી તરફ ટેકરી ઉપરથી આસરે પાંચસેં સાતસેં માણસો મોટા મોટા દંડા લઇ હરણની પઠેમ ઉતરી આવ્યા અને ત્યાં એક મહા ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. કારમી ચીચીઆરીઓથી અને દંડાઓના ફટકાઓથી મહા ઘુમરાણ થઇ રહ્યું. કેટલાઓનાં નાક ભાંગ્યાં, કેટલાઓના હાથ પગ ભાંગ્યાં, કેટલાઓનાં માથાં ફુટ્યાં, કેટલાઓ અધમુસ્તા થયા અને કેટલાઓ પુરા થઇ ગયા. આખરે તળેટીવાળું દળ હાર્યું અને રાજા ત્યાંથી નાઠો. એની પછાડી એનાં માણસો પણ નાઠાં. ટેકરીવાળી ટોળીએ ખુશાલીના પોકાર કરી, થોડી વાર નાચી, ફળ વગેરે આહારનો કબજો લીધો. અધમુસ્તાં અને મુઆં માણસોને ઉંચકી ઉંચકી બાજુ પર ફેંકી દીધાં. અને ટોળીમાંનો એક પ્રચંડ પુરુષ પેલી શિલાપર બેઠો અને ઉજાણી ચાલુ થઇ. એક તરફ આ માનવ મંડળની અને બીજી તરફ પક્ષી અને પશુ મંડળની.

આ જોઇ મારા તો માથાના નીમાળા સુદ્ધાં ઉભા થઇ ગયા. પછી અમે ટેકરી પર ચડ્યા. ત્યાં ઉપર અનેક પ્રકારનાં ફળોનાં ઝાડ ખીલી રહ્યાં હતાં. એ નાના પ્રકારનાં વિચિત્ર ફળો નીરખતો હું અગાડી ચાલતો હતો એટલે બાબરાએ કહ્યું કે 'જોજે અગાડી જોઇને ચાલજે.' એટલે મેં નીચે નજર નાખી. તેમાં કરતાં જે દૃશ્ય મેં દીઠું તે યાદ કરતાં મારું

શ્રેષ્ઠ સ્વયંવર કયો ?

[અનુસંધાન પૃ૦ ૭૮ થી]

વખતે તેની મશ્કરી કરી તેને આગળ ચાલવાનું કહ્યું; ત્યાર પછી ઈંદુમતિએ સુનંદાને હાથે અજને વરમાળ આરોપાવી તેમનું લગ્ન નિર્વિઘ્ને થઈ ગયું

"તેહ અગ્નિને વિવાદનો કરી સાક્ષી તે વાર
વરવધુનો સબંધ ત્યાં કરતો હુવો સાર

આ રીતે અગ્નિ-સમક્ષ તેમનું લગ્ન થયા પછી અજ પોતાના રાજ્યમાં જાય છે તેમાં વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે પણ અજ તેમાં જીતી ઈંદુમતિને લઈ રાજ્યમાં જાય છે

દમયંતી-સ્વયંવર:

દમયંતી-સ્વયંવરમાં 'પણ' કે 'પ્રતિજ્ઞા' નહોતાં એમાં ઇચ્છાવર વરવાનો હતો એટલે એ સાચો સ્વયંવર હતો એમ કહી શકાય. સ્વયંવર રચાતા પહેલાંજ વર તો પસંદ થઈ ગુકો હતો. નળરાજાને પરણવાને કોઈ પણ કન્યા પસંદ પડતી ન હતી નારદજીએ નળની પાસે -

"દમયંતી છે રાજ સ્ત્રીના
એના ગુણની ગાઉં હું ગીતા"

—એમ કહી દમયંતીના ગુણની ગીતા ગાઈ, નળને આવી તેની સાથે પરણવાની તાલાવેલી થઈ. તેણે હંસને દૂત રૂપે મોકલી દમયંતી નળને વરે એવા પોતાના વખાણ કરાવ્યાં. હંસે દમયંતી આગળ જઈ નળના રૂપનું વર્ણન કર્યું -

"નળ દીઠા નહીં તે નર રોઝ,
સાંભળ્યો નહીં તે પશુ ઢોર.

એવો નુરી તેનાં લોચન કેવા,
મોર પીછ ચાંદલીયા જેવા.

* *

એટલામાં મન વિહ્વળ થયું,
ચિત્ત પતિલાનું આકળ થીયું.'

—એટલે દમયંતીને પણ નળ સાથેજ પરણવાનો નિશ્ચય થયો

દમયંતીને નળને વરવાની ઇચ્છા હતી એમ યમ, અગ્નિ, વરુણ અને ઇંદ્રે જાણ્યું ત્યારે તેઓએ નળને પોતાનો દૂત બનાવી દમયંતીને ચારમાંથી એકને વરવા કહેવરાવ્યું તોપણ દમયંતીએ નળનેજ વરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. નળનું દૂતત્વ નિષ્કલંક કહેવાય માટે કહેવરાવ્યું કે સ્વયંવર વખતે મને ગમશે તે વરને વરમાળ આરોપીશ

દમયંતીનો સ્વયંવર સમારંભ તો એક નિમિત્ત માત્ર હતો, તેમાં જોકે દેશ-પરદેશના રાજાઓ દમયંતીને વરવાની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા અને તેને માટે ઘણી તૈયારી કરતા હતા તોપણ દમયંતીએ તો—ભીમકે સુદેવને પત્ર આપી મોકલ્યો ત્યારે તેની સાથે પત્ર આપી તેમાં ચોખ્ખું લખ્યું હતું કે —

"આદા આની જયા બગપન, કહે તે વારતા માનજો સજ
મેં તમને સમર્પ્યું ગાત્ર, આ સ્વયંવર તે નિમિત્ત માત્ર"

સ્વયંવરમાં બધા રાજાઓ આવી બેઠા. ત્યાર પછી દમયંતી ધીમે પગલે સ્વયંવરમાં વરમાળ લઈ ફરવા લાગી અને રાજાઓને જોવા લાગી બધા રાજાઓ તો દમયંતીને જોઈને —

"ભરમાઇને ભુપ, પડ્યા મોહ રૂપ પ્રેમપાશે બાંધીયાઃ
કામથી ઠગીઆ, સ્વાર્થે રંગીઆ, સામી મીટ સાંધીયા,
કો આડા ઉતરે, ખુંખારા કરે, ભામિનિ નીચું ભાળેરે;
કો આસને પડ્યા, લટપટ્યા, શકે આવી લીધો કાળેરે.
બોલી ન શકીયા, ચિત્ર લખીયા, કો નમે વારે વારેરે;
કો સમીપ ધશીયા, મુગટ ખશીયા, પુંઠેથી સેવક ધારેરે.
કો કનક કાળે કાપે, લાંચ આપે, સાહેલીને સારેરે;
લેઇએ તે લીજે, વખાણ કીજે, વિવાહ મારો વારેરે.
લાંબી ડોક કરતા, નથી નરતા, કહે હાર આરોપરે.
ફરી મુગટ બાંધે, પ્રેમ સાંધે, પડ્યા નવ મદ કોપરે."

છતાં દમયંતીઃ

"રાય ગોરાં ગાત્રે, તૃણ માત્રે, તારુણી નવ લેખનાઃ
જોઈ મુખ મરડે, આંખ થરડે, મર્મને ઉવેખની."

દમયંતી નળને વરે તેની દેવતાઓને અદેખાઇ આવની. તેઓએ તેને ભુલાવવા નળનાં રૂપ લીધાં અને સ્વયંવરમાં આવી દમયંતીને ગુંચવણીમાં નાખી. દમયંતીએ ખરા નળને શોધવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ તે જડયો નહીં, ત્યારે તેમના પિતાનુ નામ પુછ્યું. તો પણ લોભને લીધે પાપ વીસરી દઇ પાંચે જણે વીરસેન પિતા છે એમ કહ્યું. દમયંતી આ વખતે ઘણીજ ગુંચવણમાં પડી ગઇ. આ વખતે ખરો સ્વયંવર એટલે શું તેનું કૈક ભાન કરાવ્યું.

"સખી કહે શું ઘેલાં થયાં કપટ રૂપને વળગ્યાં રહ્યાં
બીજા પુરુષ છે રૂપનાં ધામ, સાંભળો દેશદેશનાં નામ
દેશ સકળ નરેશનાં નામ, હંસ કહે વર્ણવી ગુણ ગ્રામ.'

–તોપણ દમયંતીની નજર તો નળ તરફ ઠરી રહી. આખરે ખરો નળ જડ્યો. ને દમયંતીએ તેને વરમાળ આરોપી."

ઉપસંહારઃ

આમ સ્વયંવરનો પુરાણો ઇતિહાસ છે. આપણા યુગને માટે સ્વયંવરના સમારંભો તો પરીઓની વાતો અથવા તો કોઇ સત્ય યુગના વારાની વાતો જેવા લાગે છે. રાજા રજવાડામાંથી હવે શુરાતનની વાતો સાંભળતાં નથી. રજપુતોની વીરતાની વાતો પણ ભૂતકાળની થઇ ગઇ છે. તો સ્વયંવરો ક્યાંથી લાવવા? છતાં 'સ્નેહ-લગ્ન', 'પ્રીતિ લગ્ન', વીરી લગ્ન' વગેરે તો આજે પણ સાંભળીએ છીએ.

પણ એક પ્રશ્ન છે–'સમાજ હજી આવા સ્વયંવરો માટે કેમ તૈયાર નહીં હોય?' જવાબ એમ સુઝે છે કે, 'કન્યા વિક્રય અને વર વિક્રય. વયનાં કજોડાં અને વિદ્યાનાં કજોડાંનો યુગ આપણે હજી વટાવ્યો નથી.' નહીં તો પાછા સાચા સ્વયંવરોથી કુમારિકાઓ કેમ નહીં પરણે?



બળવંતરાય ઓરીસમાં મળ્યો. "આવ, આવ. તારી ઉંમર લાંબી લાગે છે. હું આજે તને મળવા આવવાનો વિચાર કરતો હતો." તેણે કહ્યું.

"કપાળ તારું!" મેં ખીજવાઇને કહ્યું. "ત્રણ દિવસ સુધી ક્યાં ભરાઇ બેઠો હતો? ટેલીફોન કરીકરીને થાક્યો ગયો."

"સહેજ કામમાં હતો." તેણે મારા ખીજવાટની પરવા ન કરી.

"જહન્નમમાં જાય તારું કામ. પેલું ચિત્ર હવે પાછું આપીશ? કાલે પેલો લેવા આવશે. તેને શું મોઢું બતાવીશ?"

"અરે, હા! તે તો હું ભુલીજ ગયો. લે આ રહ્યું તે ચિત્ર." તેણે પાસેના કબાટમાંથી ચિત્ર કાઢ્યું. "ચિત્ર તો સલામત છે પણ મારે જરા ફ્રેમ બદલવી પડી છે. તારી ઓરીસમાં-થી લઇને આવતાં એ મારા હાથમાંથી પડી ગયું અને જુની ફ્રેમની થોડીક કોર ભાંગી ગઇને કેટલોક ગીલીટ ઉખડી ગયો. તું ખીજવાય નહીં તેથી ખીસાના દસ રુપીઆ ખરચી આ નવી ફ્રેમ મેં નંખાવી છે. જુની કરતાં આમાં ચિત્ર વધારે સુંદર લાગે છે. ખરું કે નહીં?"

"લાગતું હશે તને! પણ પેલો જુની ફ્રેમ માટે પુછશે ત્યારે શો જવાબ દઇશ?"

"એમાં તે શી મોટી મુશ્કેલી લાગે છે. એમ કહેજે કે અકસ્માતથી પડી ગયું અને ફ્રેમ ભાંગી ગઇ તેથી નવી નંખાવી. સાચી વાત કહેવામાં શું વાંધો છે. અલબત્ત, અકસ્માત મારે હાથે થયો તેને બદલે તારે હાથે થયો છે એટલો ફેરફાર કરવો પડશે. પણ એટલું જુઠાણું તો ખુદાએ માફ કરી દે. બહુ થશે તો એ નવી ફ્રેમનાં નાણાં તને નહીં આપે. હું ક્યાં તારી પાસે માગુ છું કે તને તે વીશે ચીંતા થાય."

"એ બધું તો ઠીક." મેં સંતોષ વાળીને કહ્યું. "પણ હવે તારી તપાસનું પરિણામ જણાવશે?"

"દીલગીર છું, દોસ્ત! પણ હજી કે કહેવા જેવું પરિણામ નથી આવ્યું."

"તમારું આખું ખાતુંજ એવું છે. મફત-નોજ પગાર ખાઓ છો–બેઠા બેઠા."

"હોય, એમજ ચાલે. તું ધારાસભામાં જાય ત્યારે બજેટમાં અમારા ખાતાનો ખરચ મંજુર કરવાની ના પાડજે."

"અરે, મારું ચાલે તો તમને બધાને એક સાથે પાણીચું પકડાવી દઉં." મેં પણ ટોળ કરી. "ઠીક ત્યારે. હવે આ ચિત્ર ગોવિંદજી લેવા આવે તો આપી દેવાને વાંધો તો નથીને?"

"કશોએ નહીં. ખુશીથી આપી દેજે." મારી શંકા નિર્મૂલ નીકળી તેથી મને કંઇક સંતોષ થયો. હું ચિત્ર લઇને ઓરીસે પાછો આવ્યો.

૬

બીજે દિવસે–ગુરુવારે સાંજે ગોવિંદજીની સ્વારી લગભગ છ–સવા છ વાગે આવી પહોંચી. આવતાં વેંતજ તેણે પુછ્યું: "કેમ, શા સમાચાર?"

"ફત્તેહના શેઠ!" મેં કહ્યું. "બહુ તકલીફ નથી પડી. પણ નલિનીકાંત કહે છે કે એનું ચિત્ર પણ નકલજ છે."

"એને બહુ ભાન છે! પણ તમે ચિત્ર તો લઇ આવ્યાને? ક્યાં મુક્યું છે? અહીંજ છે?" દબાવવાના પ્રયત્નો છતાં એના અવાજમાં રહેલી આતુરતા જણાઇ આવતી હતી.

સમજ ન પડી. ગોવિંદજી સામો થશે એમ પળવાર મને લાગ્યું, પણ એ સંજોગો સમજી ગયો કે પણ બોલ્યા વિના શરણ થયો.

"તું બહુ અજાયબ થયો છે, નહીં વારું, નગીન? પણ સંજોગો એવા હતા કે મારાથી ખુલાસો ન કરી શકાય. મારે સાબીત કરવું હતું કે આ ગોવિંદજી ઉર્ફે રતનલાલ ચિત્ર નહીં પણ કૂમ મેળવવાને મથતો હતો. હવે કાલે બાર વાગે મારી ઓફીસમાં આવજે. તે વખતે બધો ખુલાસો થશે. કોન્સ્ટેબલ! ચાલો, કેદીને લઇને લો, પેલું ચિત્ર પણ લઇ લો." હું કે પણ જવાબ દઉં તે પહેલાં તો એ ચારે જણા ચાલ્યા ગયા.

બીજે દિવસે મારી ઉત્સુકતા અપાર હતી. સાચી વાત જાણવા હું તલપી રહ્યો હતો. તે મારી રાહ જોઇનેજ બેઠો હતો. મને તે પોતાની સાથે પોલીસ કમીશનરની ઓફીસમાં લઇ ગયો.

ત્યાં કમીશનર ઉપરાંત શેઠ નલિનીકાંત પણ બેઠા હતા. મને જોતાંજ તે ઉભા થયા અને બોલ્યા: "નગીનદાસ! તમે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તમે નહોત તો હું મારો નેકલેસ પાછો ન મેળવી શકત."

"તમે શું કહો છો તે હું સમજી નથી શકતો, શેઠ! નેકલેસ શો ને વાત શી?" હું હજી અંધારામાં જ હતો.

"તમે નીરાંતે બેસો, મી. નગીનદાસ! બળવંતરાય હમણાં બધો ખુલાસો કરશે." કમીશનરે કહ્યું.

"તેં મને જે વાત કહી હતી તે યાદ હશે." બળવંતરાયે ખુલાસો કરતાં કહ્યું. "ગોવિંદજી ઉર્ફે રતનલાલે એ ચિત્રની કીંમત દસથી પંદર હજાર જેટલી આંકી હતી; જગદીશે પાંચસો જેટલી. બને ખોટા હતા. એ ચિત્રની કીંમત લગભગ દોઢ લાખ રૂપીઆ જેટલી હતી."

"તું એ જાણીને અજાયબ થાય એમાં નવાઇ નથી. એ ચિત્રની કીંમત એટલી બધી શાથી વધી તે કદાચ તું જાણવા માગશે." એમ કહી તેણે કમીશનરને ઇશારો કર્યો. કમીશનરે પોતાના ટેબલનું ખાનું ખોલી એક નાની કેશબોક્સ કાઢી ટેબલ પર ખાલી કરી.

"આ શું? હીરા?"

"હા. એ હીરા છે." બળવંતે આગળ ચલાવ્યું. "ખરું કહીએ તો એ બધા હીરા મળીને એક કીંમતી નેકલેસ થય. મીસીસ નલિનીકાંતના એ નેકલેસની કીંમત લગભગ દોઢ લાખ જેટલી અત્યારે થાય છે. તને ખબર હશે કે એ નેકલેસ લગભગ ત્રણ માસ પર ચોરાઇ ગયો હતો. છાપામાં તેં વાચ્યું હશે.'

"હા, એવું કે યાદ છે ખરું. પણ ચિત્ર સાથે..."

"તેજ હદે કહું છું. લગભગ પાંચ છ મહિના પહેલાં શેઠ નલિનીકાંતે એક રતનલાલ નામના માણસને મહેતાજી તરીકે રાખ્યો હતો. મહેતાજી તરીકેના કામકાજમાં તે બહુ પાવરધો હતો. એ રતનલાલ તેજ તારો ગોવિંદજી!"

"લગભગ ત્રણ મહીના પર શેઠ નલિનીકાંતના એક સગાંને ત્યાં લગ્ન હતાં. તે પ્રસંગે શેઠાણીએ આ કીંમતી નેકલેસ પહેરવા કાઢ્યો હતો. લગ્નમાંથી રાતે મોડા

ઘેર આવતાં આળસને લીધે નેકલેસ તીજોરીમાં ન મુકતાં ટેબલના ખાનામાં મુક્યો. પછી શેઠાણી એ વાત ભુલી ગયા. બે દિવસ બાદ ખાનગી ટેબલના ખાનામાં જોયું તો નેકલેસ ગુમ થએલો જણાયો. અમને એ સબંધી ખબર આપવામાં આવી અમે બનતી તપાસ કરી ઘરના માણસોની ઝડતી લીધી. પણ તે વખતે નેકલેસ હાથ ન આવ્યો. બધાએ નોકરોના ફોટોગ્રાફ અમે તે વખતે લઈ લીધા હતા."

"એ બનાવ પછી લગભગ બે મહીને રતનલાલ રાજીનામુ આપીને ચાલ્યો ગયો. તેના પર શક લાવવાનું ખાસ કારણ તે વખતે તો ન હતુ પણ જ્યારે તે આવીને મને વાત કરી અને રતનલાલ જેવા દેખાવનો કોઈ માણસ શેઠ નલિનીકાંતને ત્યાનુ એક ચિત્ર મોટી કીંમત આપીને ખરીદવા માગે છે એમ જણાવ્યું, ત્યારે મને શક પડ્યો. વળી જ્યારે પેલા ચાર ફોટોગ્રાફોમાંથી તે રતનલાલનો ફોટો જોઈ એને ગોવિંદજી તરીકે ઓળખાવ્યો ત્યારે મારી ખાત્રી થઈ. તે વખતે હું ચિત્ર તારી પાસેથી લઈ ગયો. ફ્રેમ કાઢીને જોયુ તો અંદરથી કોરેલી હતી, અને કોઈને શક ન જાય તેથી ફ્રેમના રંગનીજ લાખી તેમાં લગાડી હતી. લાખી લાંબો વખત રહેવાથી સખ્ત થઈ ગઈ હતી એટલે ફ્રેમ તોડ્યા વિના પત્તો લાગે એમ નહતું. એટલા માટેજ અકસ્માતની મેં બનાવટી વાત તને કહી હતી. ફ્રેમ તોડતાં તેમાંથી આ બધા હીરા મળી આવ્યા નેકલેસમાંથી તે ઉપાડી અંદર ભરી લીધા હતા અને સોનાનો ભાગ ફેંકી દીધો હતો."

"રતનલાલે હવે પોતાનો ગુનો કબુલ કરી લીધો છે તે જણાવે છે કે આ નેકલેસ જોઈ કેટલાક સમયથી એનું મન ચળ્યું હતુ એવી કીંમતી ચીજ કદાચ લઈ જતા મુશ્કેલી નડે તેથી ઘરમાંજ સંતાડી રાખવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો, અને લગભગ અઠવાડીઆ આગમચ ફ્રેમ કોતરી તૈયાર રાખી હતી નેકલેસ હાથમાં આવતાંજ હીરા છુટા કરી દીધા અને ફ્રેમમાં ગોઠવી લાખી લગાવી દીધી સોનાનો ભાગ તે કહે છે કે તેણે બગીચાના કુવામાં નાખી દીધો છે. એ હીરા હાથ કરવા માટે ચિત્ર ખરીદવાનો એણે નાટક રચ્યો હતો' બળવંતરાયે કથની પુરી કરી. પછી કમીશનર મારી તરફ ફર્યા

'શ્રી નવીનદાસ! આ કામમાં તમે બતાવેલી ચાલાકી અને શક્તિ જોઈ મને બહુજ આનંદ થયો છે શેઠ નલિનીકાંતે નેકલેસ પાછો મેળવી આપનારને રૂપીઆ બે હજારનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતુ એ ઇનામ તમને આપવાની મેં ભલામણ કરી છે અને શેઠ પણ તેમાં સંમત થયા છે" મેં પણ સંમતિમાં ડોકું નમાવ્યું.

"પણ તારુ કમીશન ગયુ તે માટે મને બહુ દીલગીરી થાય છે." બળવંતે આછુ સ્મિત કરતાં કહ્યું



વાંચક! સમજી લેજે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૦ થી.]

સંસારમાં નથી. આપણા હીંદુસંસારમાં જે રીતે લગ્નો ગોઠવાય છે એજ પ્રસંગ આપણે ઉભો કરવાનો.

યુવાનના મોટા કાકા દેશમાંથી આવે, યુવાનનાજ ઘરમાં યુવાનનાં લગ્નની વાતો ચર્ચાય, ન્યાતની કુંવારી છોકરીઓની ગણત્રી થાય, યુવાન બારણાંની બહાર ઉભો ઉભો બધું સાંભળે. કાકાનો વિચાર કોઇ શ્રીમંત ન્યાતીલાની છોકરી માટે હોય, યુવાન કૈં બોલી શકે તેમ ન હોય—આખરે મોટાં ભાભીને 'કાન્ફીડન્સ' (વિશ્વાસ)માં લે. પોતાનું દીલ કયાં લાગ્યું છે તે યુક્તિથી જણાવી દે; હેતાળ ભાભી મદદ કરવા હા પાડે; પોતાના પતિને પક્ષમાં લેઇ વડીલોની ચર્ચા વખતે પતિ પાસે પેલી છોકરીની સીફારસ કરાવે; ભાભીએ યુવાનની માતા—ડોશીમાને પણ એ છોકરી માટે આગળથીજ તૈયાર કરી રાખ્યાં હોય; આ રીતે એક મોટો ભાઇ અને મા પોતાને મનગમતી માટે ભલામણ કરે. બુઢ્ઢાઓ કંઇક પીગળે એ બધા પ્રસંગો આપણે ઉભા કરવાના રહ્યા.

વિક્ષેપ

સંસાર ચિત્રમાં—જેમ કાગળ ઉપરના ચિત્રમાં છાંયા અને તેજ હોય છે, જેમ જગતમાં રાત અને દિવસ હોય છે તેમ આશકમાશુકની કથામાં પણ દુઃખ, આફત કે વિક્ષેપ વગર મઝા ન આવે. આશકમાશુકોને જરા ટળવળાવવાં અને તડફડાવવાં જોઇએ.

મળ્યાં... દીલ ખેંચાયાં, અને સંજોગો સવળા પડતાં પરણી ગયાં તેમાં લખવું શું?

વિક્ષેપમાં એમ કરીએ કે માશુકને જરા ગુમાની બનાવીએ. આશકને એ કોઠુંજ ન આપે. આશકને પણ તુમાખી અને મગરુર બનાવીએ. બેઉ પોતાપોતાના મિત્રમંડળમાં કહ્યા કરે કે મારે એની શી પડી છે? માશુકના હાથ માટે એક નવો હરીફ ઉભો કરીએ, તે કોઇ શ્રીમંતનો વિલાસી છોકરો હોય; આશકને ખબર પડે. તે પેલા છોકરાની પાછળ લાગે. તેની ખામીઓ અને નબળાઇઓ શોધી કાઢે. એ તો લોવા જેવો છે અને પતંગીઆની માફક સ્ત્રીઓની પાછળ ભટકયા કરે છે એવું તેનું Comic (રમુજી) રેખાચિત્ર માશુક ઉપર મોકલી આપે.

માશુકને ભાવ આવી જાય. પેલા હરીફ પ્રત્યે અભાવ આવી જાય. જાતજાતની આફતો આ જોડા ઉપર નાખી શકાય, છોકરાંને ઇંગ્લાંડ જવાનું થાય, છોકરીને ન્યુમોનીઆ થાય. બેઉ કુટુંબના બુઢ્ઢાઓ હઠી પડે...એવા જાતજાતના વિક્ષેપ પ્રસંગો ઉભા કરી શકાય.

પરિણામ

કેટલીક સંસ્કારી કેળવાએલી જ્ઞાતોની અંદર યુવાનો બી. એ. પાસ થયા પછી પરણે છે. યુવાનને બી. એ. બનાવી નાંખીએ. ને (પહેલા વર્ગ)માં પહેલે નંબરે તેને આણીએ, જ્ઞાતિ પાસે તેને માનપત્ર અપાવીએ અને એ પ્રસગે પેલી યુવતીનાં સગાંઓ પાસેથી બંનેનાં વાગ્દાન કરાવીએ.

બસ, આ તમારી પ્રેમવાર્તા. એ વાગ્દાન પછી બેઉ જણાં પાછાં પહેલવહેલાં મળે ત્યારે શું વાતચીત થાય તે વાચક તું કલ્પી લેજે.

આપણે તો આ રૂપરેખા દોરી છે. પણ વાચક જો તારામાં કલ્પનાશક્તિ હોય તો સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગ જેવડું ચાર પુસ્તક તું ઉપજાવી શકે

"પ્રસંગમાં તરફડતો યુવાન—" એ વિષય લઈ આશકની મનોદશાનું રૂપકડું ચિત્ર તું ધારે તો ૫૦ પાનામાં આપી શકે. પેલી કોલેજના દાદરા આગળના પ્રસંગને સુંદર ન્યાયથી પાંચ પાના સુધી લખી શકાય.

એમ તો ઘણું ઘણું થઈ શકે. આપણે બધું જ ભાર વાચક, તારા પરજ નાખી દીધું છે.

જો કોઈ આ વસ્તુ ઉપરથી એકાદી પ્રેમ પોથી લખી કાઢે તો જરૂર એકાદી નકલ મને મોકલજે. સચિત્ર, ઉપરથી, આપણે લખવાની-દર્શાવવાની કંઈજ જરૂર નથી. આપણે સર્વ હક્ક સ્વાધીન નથી.

સલામ સારે



રાજાધિરાજ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી]

મહારાજાએ એકદમ વણીઅેર જેવી ચીસ પાડી. પણ ચીસ પાડતાં તેનું ધ્યાન જરાક વ્યગ્ર થયું એટલે કાકે તેને વાંકા વળી, પોતાના શરીર પરથી છુટા કરી એક ખુણામાં ફેંકયા. રાજા સશબ્દ ભોંય પટકાયા, પણ માનભંગ થઇ જેમ તેમ ઉઠવામાં રોકાયા.

કાકે રાજાની ચીસ સાંભળી હતી એટલે બારણા તરફ નજર કરી ઉભો રહ્યો. એકદમ એક કાળું સ્વરૂપ કોણ જાણે કયાંથી ખંડમાં કુદીને આવ્યું.

"બાબરા! આને પકડ." રાજાએ હુકમ કર્યો.

બાબરો કાક પર તરાપ મારવા ફર્યો ને કાકે કહ્યુંઃ "ખબરદાર, બાબરા! જો મને છેડયો છે તો એક વખત જીવતો જવા દીધો પણ ફરી નહીં જવા દઉં."

બાબરાએ ભવાંના મોટા વાળ ઉંચા કરી નજર નાખી ને તેના વિજેતા કાકને ઓળખ્યો. તેનું ડગલું હતું ત્યાં રહી ગયું. તેની આંખ બીકથી સફેદ થઇ ગઇ! તેનું કાળું મોઢું પણ ફીકકું થતું દેખાયું.

"પકડ એને"—જયસિંહદેવે હુકમ કર્યો. જવાબમાં બાંધેલું કુતરું ઘુરકે તેમ બાબરો ઘુરકયો ને પાછો હઠયો. નીચલો હોઠ લબડતો રાખી તે કાકને એકી ટશે જોઇ રહ્યો. રાજા આ ફેરફાર જોઇ ગભરાઇ ગયો.

કાક ખડખડ હસ્યો. "કેમ મહારાજ! જોર આવી રહ્યું? હજુ કોઇને બોલાવો છો? ચાલો, પેલે ખુણે બેસી રહો."

રાજાએ તોરમાં જવાબ નહીં આપ્યો ને બાબરાં તરફ તિરસ્કારથી જોયું. "તારું મોત આવ્યું છે?"

"બાપુ! પારકી આશ સદા નિરાશ" કાકે કહ્યું.

રાજાએ તેના તરફ જોયા વિના બારણા તરફ જવા માંડયું. કાક બારણા વચ્ચે જઇ ઉભો.

"બાપુ! આ બધો ગીજાજ હમણાં જવા દો. બહારનું બારણું મેં બંધ કર્યું છે. ને વિજયધવલ ગઢવીને ઘાયલ કરી મેં એક ઓરડીમાં પુર્યો છે. ડહ્યા હો તો છાનામાના એક ખુણે બેસી જાઓ."

મહારાજા મુગે મોઢે બારણા વચ્ચે ઉભા રહ્યા.

"ચાલો બેસી જાઓ."

જયસિંહદેવે જોયું કે તે વધારે ગરબડ કરવા જશે તો કાક તેને જોરજુલમથી બેસાડશે. તે મુગા મુંગા દૂર જઇ ઉભા. બાબરો આઘુ પાછું જોતો ચાલ્યો ગયો.

"એ છોકરા! અહીંઆ આવ."

"કેમ શું છે?" ભાવ એક દૂર ખુણામાં ઉભો હતો તે આગળ આવ્યો.

"આમ આવ" કાકે બુમ મારી હુકમ કર્યો. ભાવ પાસે આવ્યો.

"રાજગઢમાં ભોંયરું કયાં છે?"

ભાવે જવાબ ન વાળ્યો.

"કેમ સાંભળે છે કે?" કાકે પુછ્યું.

"અંદરના બીજા ઓરડામાંથી જવાય છે."

"તને રસ્તો ખબર છે?"

"હા."

"ચાલ રસ્તો બતાવ." ભાવે મહારાજા તરફ જોયું.

"સાંભળ્યું કે?" ભાવનો કાન પકડી કાકે કહ્યું.

"હા." કાન ચોળતાં ચોળતાં ભાવે કહ્યું

"ચાલ ત્યારે" કાક મહારાજા પાસે ગયો "અન્નદાતા ! આગળ ચાલો."

"ક્યાં ?" તોરમાં રાજાએ પુછ્યુ.

"હું કહું છું ત્યાં પેલા ભોંયરામાં" મહારાજાએ ચકિત થઇ કાકની સામું જોયું તેનું મોઢું ભયંકર નિશ્ચયમાં બીડાઇ રહ્યું હતુ. "ચાલો "

"કેમ ?" રાજાએ ચારે તરફ પોતાની નિરાધારીના લક્ષણો જોતા પુછ્યુ.

"પ્રધાન ને રાણી વિના એકલો રાજા શોભે નહીં. થોડો વખત છુટા પડયા તેના તો જુઓને આપે શું શું કરી નાખ્યુ ? હવે આપ એ ભોંયરામાં બેએક દહાડા મોજ કરો. હું મુંજાલમહેતા અને લીલાનાને સંદેશા મોકલતો આવ્યો છુ. બેએક દહાડામાં રાનું માથું લઇ રાણકદેવીને ચીતાએ ચઢાવવા આવી પહોંચશે. પછી આપ ચાલુ તો કરો. હમણા તો હું છુ એમ કરવાનું છે આવો પધારો."

મહારાજાએ કાકની સામુ ક્રૂર બનાઇ જોયું. સામે થવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે તરત જોયુ કે અત્યારે સામા થવે શો ફાયદો !

"કેમ મહારાજ પગ નથી ચાલતા કે ? મસાણું" હાથ જરા ઉંચો કરી કાકે કહ્યું

મહારાજાએ તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ કાક પર નાખી, હોઠ પર હોઠ ભીડ્યા, અને દેખાડેએ રસ્તે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યુ, કાક અને તલવાર પોતાની કેડે ખોસી પાછળ ચાલવા માંડયુ

"ચાલ ભૂદેવ ! રસ્તો બતાવ !" કાકે ભાવને કહ્યું. ભાવને અને વિચિત્ર ને દુર્જય ગેહાની બીક પેસી ગઇ હતી. તેણે ધીમેધીમે રસ્તો બતાવવા માંડયો

"બા ! જરા બેસજો હું આ આવ્યો" કાકે રાણકદેવીને કહ્યું

આગળ ભાવ, પાછળ મહારાજ ને છેલ્લો કાક એમ ત્રણે જણ એક બે ખંડ વટાવી અંદરના ભાગમાં ગયા ત્યાં એક અંધારા અંધારા ખંડમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા.

"મહારાજ ! આ રહ્યું ભોંયરુ" ભાવે કહ્યું

"પથ્થર ઉપાડ" કાકે કહ્યું

"મારા એકલાથી કેમ ઉપડે ?"

"અન્નદાતા ! જરાક નીચા વળો. આપણે નહીં જાય."

જયસિંહદેવે આદત વાળીને ડોકું ધુણાવ્યુ

"હજુ તમને તમારી સ્થિતિનું ભાન નથી કેમ ?" કાકે કઠોર અવાજે પુછ્યું. "હું નં ચોવળું એટલે તમારે કં નોકાન કરવું હશે કેમ ? ચાલો" કહી કાકે મહારાજનું બાવડું પકડયુ આખમા દ્વેષ, ને ક્રોધની જ્વાળાઓ હતી છતા જયદેવ નીચા વળ્યા ને કાકને પથ્થર ઉપાડવામાં મદદ કરી પથ્થર ઉપડ્યો એટલે દાદરબારી દેખાઇ.

"ચાલ દાદર બારી ઉઘાડ." કાકે ભાવને આજ્ઞા કરી. ભાવે મુગ વળી દાદર બારી ખેંચી ને ઉઘાડી. દાદર બારી ઉઘડી એટલે અંદરથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો.

"ચાલો ભોંયરુ છે તો સારું. પધારો અન્નદાતા !" કાકે મહારાજને કહ્યું.

જયસિંહદેવે છેલ્લી વખત કાક તરફ જોયુ

"ખબર છે કે આ માટે તારી શી વલે થશે ?" કંપભર્યે અવાજે રાજાએ કહ્યું

"હું તમને સારી રીતે ઓળખુ છુ" કાકે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો "મારી ફીકર

રશો નહીં. ચાલો."

"તારી ફીકર હવે કરવાની શું રહી છે?" તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું: "તારાં બૈરીછોકરાં ભૃગુકચ્છમાં ભુખે મરે છે. ને તને હું અહીંઆં પુરી કરીશ."

"શું?" ડોળા ફાડી કાકે પુછ્યું.

રાજા બેદરકારીથી ભોંયરામાં જવા ઉતર્યો. કાકનાં ભવાં ભેગાં થઇ ગયાં. તેણે મહારાજની બોચી પર હાથ મુક્યો.

"બોલો શું કહ્યું?'

"કૈં નહીં" રાજાએ જવાબ વાળ્યો. કાકે તેમની બોચી પકડી ને તેમને હલાવ્યા.

"બોલો શું કહ્યું?"

"શું શું? રેવાપાળે લાટમાં બંડ ઉઠાવ્યું છે. તારાં બૈરીછોકરાં ગઢમાં ભરાયાં છે. ને ત્યાં ખાવાનુંએ ક્યારનું ખુટી ગયું છે. અત્યાર પહેલાં તો તેઓ પરવારી ગયાં હશે."

"કેમ જાણ્યું?" કાકે ગર્જના કરી.

"તારો કોઇ સોમેશ્વર હતો તે મને કહી ગયો."

"પછી તમે શું કર્યું?" કાકની આંખો ફાટી ગઇ. એના સ્વસ્થ મગજને અપરિચિત એવું તોફાન એના મગજમાં ઉલટયું.

"કૈંજ નહીં. તું જાણે ને તારું લાટ જાણે."

કાકે ગુસ્સામાં રાજાને સખત હચમચાવ્યા. "કૃતઘ્ની, ધાનકી, અવિચારી, દંભી, તમે તે સોલંકીને પેટે ક્યાંથી અવતર્યા!" જાણે તે સાપના મુખમાંથી ફુંફાડો નીકળે તેમ કાકે ફુંફાડાથી કહ્યું. "ને યાદ રાખજો કે જો મારી સ્ત્રી કે છોકરાંને કૈં થયું તો તમારું નામ કે નીશાન રહેવા દેવાનો નથી." ભયંકર તોફાનમાં વીજળીના કડાકા સાથે ઘોર ગર્જના થાય ને જેવું વાતવરણ પ્રસરે તેવું પ્રસરી રહ્યું. મહારાજની આંખમાં ડર પેઠો ને તે ભોંયરામાં ઉતરી પડયા. કાકે પાછળ ભાવને ઉતરવા સુચવ્યું.

"હું?" ભાવે કહ્યું. "પણ મારે શું?"

"બહાર જઇ તડાકા મારવા છે? ને પછી મહારાજની તહેનાતમાં કોણ? ચાલ ઉતર."

"પણ હું—ને આ——"

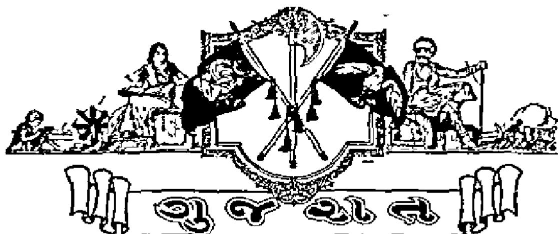
"હું પણ બ્રાહ્મણ છું. બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણનું પાપ નહીં, ચાલ ઉતર."

"તમે પણ માણસ જબરા છો." અણઘડનો ભાવ ભોંયરાનો દાદર ઉતર્યો.

"હું થોડા વખતમાં બધું ખાવા કરવાનું લઇ આવું છું, હું તમને ભુખે નહીં મારું" કાકે રાજાને સંદેશો કહ્યો.

કાકે ભોંયરાનાં દ્વાર બારી દઇ દીધાં ને પથ્થર બરોબર સાચવીને સર્કીટ કરી ઉપર ગજ દીધો, અને રાણકદેવીની પાસે ગયો.

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]



ગુજરાત

પુસ્તક ૧] માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૬ [અંક ૩

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, હજી વ્યાવહારિકતા ને ઉચ્ચ અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે. મુત્સદ્દીપણું છે અને નિખાલસતા છે, ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે, અને ભગીરથ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુળની સુકુમારતા છે, ને છતાં સાહસની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે, ને સંસ્કારી રુચિ છે. કાવ્યમયતા છે ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે. ધર્માંધતા નથી, છતાં શ્રદ્ધાળુ હૃદયની શક્તિ છે. એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પરમેશ્વર ગણી રહેવાનું ડહાપણ છે, નવાનવા ઉમેદો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હિંમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જાગવા માંડી છે.

ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ઘેરેઘેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

લાટ-આનર્ત આખા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતના અંગ બને છે, અને જેમ અંગેઅંગની એકતાનતા પરથી આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઊભી છે, અને આર્યત્વના સનાતન તત્ત્વો—મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, બુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, પિતૃભક્તિ ને જીવદયા, શબ્દબ્રહ્મની સર્વ સેવા, અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરંકુશ—આ પુરાણા નવ-આર્યાવર્તની પ્રેરણા દશે દિશામાં પ્રસરશે.

—'ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ'માંથી

"નથીજ વાટિકા જુની"

રચનાર
રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

— * —

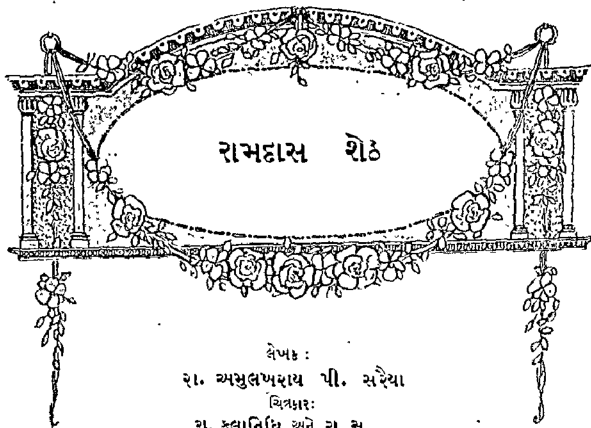
(ઉપજાતિ છંદ)

નથીજ વાટિકા જુની,
નથીજ પુષ્પ એ જુનું

તને ન રોપવા હવે
અહ કહીજ છોડ એ,
તને જાણું વહો ગમે
તને ના—હા, હું ના કહું

નિવાસ સ્થાન યોગની હતી ગુલાબ વાટિકા
બેનના હમેશ ત્યાંહ બાગ બાળકીજ બે
બાગ બે કરી સદા ઉમંગભેર ભાળ તે
કુમાર "ના" વદ્યો અરે કરી જુદા બાલિકા
વહી વસંત બારને થયા જુવાન બાળકો
સ્નેહ સરખો જુવાન બાલ મિત્રને સ્મરી
સ્નેહ યાચનાર્થ એ ગયો સમીપ કુંવરી.
કરી વિનતિ કન્ની અને અમોલ એ ઉભો

વદી નિરાશ બોલ એ
" અધીક સ્નેહ રોપવા
દિલે રહ્યું ન સ્થાન ક્યાં
—કહી શકું હું ના તને ?
નથીજ વાટિકા જુની.
નથીજ પુષ્પ એ જુનું



રામદાસ શેઠ

લેખક :

રા. અમુલખરાય પી. સરૈયા

ચિત્રકાર:

રા. કલાનિધિ અને રા. સ

આ મારા રામદાસ શેઠ જરા "ચીગા" હતા એમ કહું તો કૈં ખોટું નહીં. સાથે થોડા જરા વહેમી તો ખરાજ. લાખ દોઢ લાખનો પાસે જીવ ખરો; તેમ વાડી, બંગલો વગેરે સૌ ચીજની શેઠને ખામી હતી નહીં. પોતે જે. પી. તથા ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ પણ હતા. પણ પીડા એક જબરી હતી. કોણ જાણે શા કારણથી શેઠને મોટરના નામે સુગ હતી. કોઇ મોટર બાબતની ખાલી વાત કરે કે બસ ચીડાઇ જાય, હાથપગ પછાડે અને વગર કારણે જરામાં "એકસાઇટ" થઇ જાય. શેઠને સંતાનમાં બીજું ત્રીજું કૈંજ નહોતું, ફક્ત એકજ ફુલની અણુસુંઘેલી કળી જેવી કુમારી કન્યા સરલા હતી. શેઠને આ સરલાને કયાં આપવી તેની મોટી મુંઝવણ હતી. હું સેવક પોતે હતો તો શેઠનીજ ન્યાતનો, વળી એમને ઘેર અવારનવાર જતો આવતો મારી અને સરલાની ઘણીએ વાર 'મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ' થઇ હતી. પણ કીસ્મતની કમનશીબી તે શેઠ પોતેજ અમારા લગ્નની સાવ વિરુદ્ધ હતા. બીજું ત્રીજું કૈંજ. કારણ નહી, ફકત મારી પોતાની એક મોટર હતી અને તે હું જાતેજ "ડ્રાઇવ" કરતો હતો અને ધંધો મારો વકીલનો હતો. આ બંને "પોઇંટસ" (મુદ્દા) મારી "અગેન્સ્ટ" (વિરુદ્ધ) હતા. કારણકે શેઠને મન "વકીલ એટલે? લોકોને વગર કારણે લઢાવી મારી પોતાના ખીસાં ભરનાર આધુનિક જમાનાના 'સરટીફાઇડ' ધુતારા." આ તેમનાજ શબ્દોમાં તેમનીજ શોધેલી વ્યાખ્યા છે. આવાં કારણોને લઇને

હમણાં હમણાંથી મેં શેઠને અમસ્તે જવા આવવાનું જરા ઓછું કરેલું હતું. ખાનગી તપાસને પરીણામે એટલી તો ચોક્કસ બાતમી મેળવેલી કે એક વખત શેઠ કે કામ પ્રસંગે "ધી એક બોમ્બેડીયા"માંથી નીકળીને કાઠ-ઓર્ટ તરફ જતા હતા ત્યાં એક 'રેકસી' નો આગલો પૈડો સહેજ શેઠને અથડાઇ ગએલો અને 'લીલા-વિરનાર' કરતા સહેજમાં બચી ગએલા ત્યારથી શેઠને મોટર તરફ ધિક્કારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થએલી, અને આ હીં રેતલ "સીસોન ગી" પૂરી પાડવાના કોન્ટ્રેકટમાં એક વેપારી નિષ્ફળ જવાથી મેસર્સ "કેદારનાથ સાગ ભાઇ," અને મરહુમ કંપની લીક્વીડેટરોએ શેઠ પાસે તે વેપારી ઉપર નુકશાનીનો દાવો કરાવ્યાથી શેઠને



અમસ્તુંયે ફરી રહેલી કુમારી જયા

રૂસા પાંચ હજારના ખાડામાં ઉતાર્યા હતા. આ કારણથી હવે શેઠ વકીલોથી ત્રોઢ ગાઉ દૂરજ રહેતા. મારા તો તે બંને ધંધા હતા એટલે શેઠ પાસે તો સરલાના ઉમેદવારોમાં મારું નામ 'રીઝર્વડ' લીસ્ટમાંજ હતું. પણ લલાટના લેખ કે મિથ્યા થાય? સરલા સાથે મારે "સીક્રેટ સર્વીસ" દ્વારા પત્રવ્યવહાર ચાલતોજ. એક વાર તો સરલાએ મને લખી દીધું:

"તવ મન નવ જાણ્યું હું,
પણ હે નિર્દય તપે રાત દા'ડો;
મદન પ્રબળ આ તનમાં,
આસક્ત થઇ રહ્યાં અંગો."

આ તકડંચી 'આર્યા' છે એ તો હું સમજીજ ગયો. પણ સેવક કયાં કાચો છે? મેં સામો 'ગીતિ'માં જવાબ આપ્યો-એ પણ તકડંચીજ રતો!—

"મદન તને તો તપતો પણ,
મુજને તો અહર્નિશ રહો બાળી,
દિવસે દમે નિશાકરને, ન તેડશો તે દમે કુમુદિનીને"

આવા ગાંડાઘેલા પત્રવ્યવહારથી આપણી તો ભાઇ ખાત્રી થઇજ ગએલી કે સરલા મારા સીવાય અન્યને વરનાર નથી, પણ 'ડોસમસલા'નું શું કરવું? પ્રિય વાંચનાર! નકી માનજો કે શ્રી રઘુનાથજીને મારી ફીકર વધારે હતી.

એક દિવસ રાત્રે લગભગ સાડા અગીઆર વાગે શેઠ કલબમાંથી ઘેર આવ્યા, અને જોયું તો પોતાના બંગલાના કમ્પાઉન્ડ પાસેજ કોઇની 'ટુ સીટર' મોટર પડેલી. શેઠનું તો આ જોઇ એકદમ છીંકાઇજ ગયું. અને આ ધૃષ્ટતા જેણે કરી તેને બરોબર સ્વાદ ચખાડવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. શેઠે જરા મોટરને બે હાથે ધક્કો મારી જોયો, ત્યાં તો તે ચાલી. એટલે આસ્તે આસ્તે ધકેલીને મોટરને ગાડી રાખવાના તબેલામાં ચઢાવી દીધી. અને તબેલાને બહારથી તાળું મારી શેઠ પૂર્ણ ઉલાસમાં ઉપર ગયા. શેઠને પૂર્ણ ખાત્રી હતી કે થોડી વારમાંજ મોટરનો ધણી તપાસ કરવા આવશે અને પોતે તેની સખત ખબર લઇ નાખશે. પણ સાડાબાર થયા છતાં કોઇ આવ્યું નહીં. "હશે, જેની હશે તે જખ મારીને પુછતો આવશે." કહી મન વાળી શેઠ તો સુતા.

શેઠની સામેના શેઠ કસ્તુરચંદના બંગલામાં ગાણું ચાલી રહ્યું હતું અને મિત્ર મંડળની ઠઠ જામી હતી. શેઠને કે ગાયનવાદન ઉપર રસ નહોતો અને બીજું એ કે કસ્તુરચંદ શેઠ સાથે આપણા રામદાસ શેઠને બનતું ન હતું. નહીં બનવાનું કારણ એ કે કસ્તુરચંદ શેઠે પોતાની ઘડીઆળનો મુંબઇ ટાઇમ રાખ્યો હતો તેથી તેમનો ચપરાસી તે પ્રમાણે દર કલાકે ટકોરા મારતો અને રામદાસ શેઠની ઘડીઆળ "સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ" પ્રમાણે હતી એટલે તેમનો ચપરાસી તે પ્રમાણે ટકોરા મારતો. ઉંઘલે હીસાબે બંનેની ઉંઘમાં વારંવાર ખલલ થતી, પણ બંનેમાંથી કોઇ પોતાની હઠ છોડતું નહીં —આ નહીં બનવાનું કારણ–શેઠ તો સુતા તેવાજ ઘોરી ગયા.

સવારના ઉઠ્યા કે ઝબ દેતી મોટર યાદ આવી. અને નીચે જઇ મોટર ત્યાંની ત્યાંજ છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરી આવ્યા. મોટર તો ત્યાંજ હતી. પણ શેઠને સહેજ વિચાર થયો કે આટલો બધો વખત ગયો છતાં કોઇએ કેમ તપાસ નહીં કરી? ઉપર આવી પ્રાતઃકાળની બધી આધુનિક "ડયુટીઝ"થી પરવારી શેઠ ઇઝીચેરમાં ગોઠવાયા. હવે સહેજ ચટપટી થવા માંડી. 'કોઇ નહીં આવ્યું તેનું

આગળ કે પાછળ ચાલવા ચોખ્ખી ના પાડી. શેઠે વિચાર્યું કે કાલે આટલે સુધી ચાલી આવી અને આજ શું થયું ? પણ કલાપી કહે છે તેમ "કામી નિશ્ચે જડ સજીવમાં ભેદ ના કે પ્રમાણે" હવે કરવું પણ શું ? નોકર ચાકર દૂર તે લોકોનાં ઝુપડાં (ક્વૉટર્સ) માં સુતા હતા. પણ તે લોકોને આ વાતની ખબર કરાયજ કેમ? નોકરોને ખબર પડે તો એક કાનેથી બીજે કાને "વા વાત લઇ જાય" તેની શેઠને પુરેપુરી ખાત્રી હતી. એટલે હવે આમાંથી કેમ છુટવું તેની શેઠને ગભરામણ થવા લાગી. પોતાના ફળદ્રુપ ભેજાને બહુએ વલોવ્યું પણ બધું વ્યર્થ. શેઠની બલારાત જાણે કે મોટરનું એનજીન કયાં હોય કે તેનું 'મીકેનીઝમ' શું? કલાક સુધી આ પ્રમાણે માથાફોડ કરી છેક હતાશ થઇ શેઠ પાછા ઉપર પોતાના ઓરડામાં આવ્યા અને પલંગમાં પડ્યા. પણ ઉંઘ કેમે કરી આવે નહીં. મહા મહેનતે સવાર પડી. અને લગભગ સાડાઆઠ વાગે આપનો સેવક પોતે શેઠને યાદ આવ્યો. તુરત શેઠે ટેલીફોન મને કર્યો. "અરે નટવરલાલ......છો કે......એ તો હું રામદાસ તળાજીઓ, હા...હા...... જરા અત્રે હમણાંજ આવી જાઓ તો...... અરે—ના—ના. હમણાંજ......ઘણુંજ જરુરનું કામ છે......અરે હા. ભાઇ મહેરબાની તમારી......પણ હમણાંજ આવો હો. હા—જી. સાહેબજી."

મારે બેક ઘણું કામ હતું, મારો મિત્ર મધુસદન બેઠેલો હતો છતાં તેને બેસવાનું કહી આપણે તો ભાઇ, શેઠને બંગલે ગયા. શેઠ મારી વાટ જોઇનેજ બેઠેલા હતા. અને મેં જઇને, "શું હુકમ છે?" પુછ્યું કે તુરત તેમણે પોતાની 'આપવીતી' મને કહી બતાવી.

"હવે આનું શું કરવું ? નટવરલાલ ! મને કોઇ રસ્તો સુઝતોજ નથી, તમે જેમ સલાહ આપો તેમ કરું" ગભરાએલા સ્વરે શેઠે કહ્યું.

"શેઠ તમે આ શું કર્યું છે. તેની તમને કે ખબર છે? ચોખ્ખી દીવા જેવી ચોરી. ફકત હીંદી ફોજદારી કાયદાની '૩૭૮' મી કલમનો ગુન્હો કર્યો છે. 'હાઇ વે રોબરી' ની 'સેકશનમાં' આવતાં તમે રજમાંજ બચી ગયા છો." મેં ધીરા ઠરેલ સ્વરે આબાદ વકીલનીજ ઢબે કહ્યું.

મારાં આ ગંભીર સૂત્રો સાંભળતાં શેઠ ફીક્કા તો પડી ગયા પણ બોલ્યા, "હવે જે થયું તે થયું. અરે ભલા ભગવાન્! મને આવી મતિ તેં કયાં સુઝાડી?" કહી એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. "પણ હવે કે તેનો રસ્તો કાઢો નટવરલાલ !"

મેં કહ્યું: "રસ્તો શું કાઢું ? તમે સદંતર આ બધું ખોટુંજ કામ કર્યું છે. વળી તમે છો ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ, એટલે પુરેપુરી તમને સજા નહીં કરે તોપણ ઓછામાં ઓછી ત્રણ મહીનાની સાદી તો મળશેજ." આપણે તો આપણા ધંધા મુજબ ધીરે રહીને 'સીડલીસ પાઉડર' નો એક 'ડોઝ' સેરવ્યો.

મુળ તો શેઠ તદન ઢીલાદ્રય થઇ ગયેલાજ હતા, ત્યાં આ મારો 'ડોઝ' જતાં સાવ નરમજ થઇ ગયા. આખા શરીરે પસીનો પસીનો થઇ ગયો અને સહેજ ધ્રુજારી પણ થઇ હશે એમ અત્યારે માનું છું. છેવટે શેઠ ગળગળે સ્વરે બોલ્યાઃ "નટવરલાલ! જુઓ, કે રસ્તો કાઢો, મારી આબરુ આજે તમારા હાથમાં છે. તમે જે કહેશો તે બદલો હું તમને આપીશ, પણ કૈંક કરી મને ઉગારો."

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૯]

આત્મઘાતીની કથા

લેખક:
રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ
ચિત્રકાર:
રા. ઓરશંકર

મારા જીવન કથનમાં તમને રસ નહીં પડે. મારો નિખિલ વૃત્તાંત દુઃખમય છે. શું દુઃખ તે હું સમજાવી નહીં શકું. લક્ષ્મી, રૂપ, વિદ્યા માણસને સુખ આપી શકે તો હું સુખી છું. લક્ષ્મીની મારી ઉપર કદીએ અકૃપા થઈ નથી. જીવનભર કોઈ પ્રવૃત્તિનો આશ્રય કર્યા વિના સ્વતંત્ર જીવન ગુજારવા જેટલું દ્રવ્ય વધારે લખાવીનેજ હું જન્મ્યો હતો. લક્ષ્મીની આવી કૃપા જોઈ સરસ્વતી પણ મારાથી વિમુખ થઈ નહોતી. મને કોઈ પણ માણસ સુંદર કહી શકે, કોઈ વાર અરીસા સામે ઉભા રહેતાં મારી સામે એ આકૃતિ દેખાય, તેની ત્વચાનો વર્ણ ગૌર, સમગ્ર શરીર સ્નિગ્ધ માંસલ, અને તેના વિશાલ તેજસ્વી લલાટપટ ઉપર ઝીણા વાળના ગુચ્છા ક્રીડા કરે. તેમાં એ ચહેરો મોહક છે અને વિશાલ આંખોમાંથી તેજસ્વી પ્રકાશ ઝરે છે હું જાણીને ખુશી થતો કે એ આકૃતિ મારી છે

ધન, રૂપ ને વિદ્યા છતાં હું દુઃખી કેમ એવો તમે પ્રશ્ન પુછશો પણ તમારા સુખદુઃખથી મારા સુખદુઃખ તમને નહીં સમજાય. જીવનના આરંભકાળમાંજ એક એવી ઋતુ આવી જાય છે કે જેને અવલંબીને ભવિષ્યનો મોટો આધાર રહે છે. જીવનના એ મનોહર મધુમાસમાં જે પ્રફુલ્લિત હૃદયનો ઉલ્લાસ હોય છે, જે નવયૌવનની ઝળહળતી મઝા હોય છે તે જીવનના પાછળના કાળમાં કદી મળતી નથી એ કાળમાં જે હૃદયને આનંદ નથી તે હૃદય હમેશાં દુઃખી રહી જાય છે.

નાનપણમાંથીજ મને ચિત્રોનો શોખ હતો. પર્વતો, ઝરાઓ, શુભ્ર નભોમંડળ, ચંદ્ર અને તારાઓથી મને જે આનંદ થતો તે બીજા કશાથી થતો નહીં. મનુષ્યની જીંદગીમાં માત્ર એકજ કાળ એવો રમ્ય આવે છે કે જે પોતાની અસર હમેશાની પાછલા જીવન પર મુકી જાય છે. મારા ચિત્રોમાં હું એ કાળની ઝલક બતાવવા પ્રયત્ન કરતો

અને જોકે બીજાં ચિત્રો કરતાં તે સુંદર હતાં છતાં જે સ્વર્ગીય સૃષ્ટિ મારા કલ્પના પ્રદેશમાં હતી તેનું સફલ ચિત્ર દોરવામાં હું કદી વિજય ન પામતો.

તેનું એક કારણ છે. મારા જીવનની શરુઆતમાંજ હું એક અમૃતનું જાણે પાન કરવા જતો હતો તેવામાંજ કોઇ આવી તેમાં વિષ રેડી ગયું. મારા જીવનમાં પહેલેથીજ દુઃખ હતું એમ નહીં. એકવાર એ વસંતના નવપલ્લવિત કુસુમ જેટલું મધુર હતું. તેમાં ઉગતા પ્રભાતનો આનંદ અને ઉલ્લાસ હતો. એ હૃદયવાટિકા જાણે કોઇ મીઠી કોકિલાના ગાનથી ગુંજીત થઇ રહી હતી. પણ આજે ત્યાં પાનખર આવી છે, ફુલોનો આનંદભર પરાગ ત્યાં નથી; કોકિલાના ગાન વિના અખિલ કુંજ શુન્ય છે ને હૃદયની મરુભૂમિ છે વિષાદમય. જે સુખી જીવન ગુજારવાના મધુર કલ્પના પ્રદેશમા હું વિહરતો હતો ત્યાંથી મને પદચ્યુત કરનાર બનાવ બહુ ટુંકો છે, તેને લાંબો કરી હું લખતો નથી.

મારા જીવનના પરમ મધુર સમયમાં ઇશ્વિરે જે પ્રતિમાનું મને દર્શન આપ્યું તેજ મારી હૃદયેશ્વરી થઇ પડી.

બી. એ. ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી હું ચિત્રો કાઢવા માટે બીજા કૈં પણ વ્યવસાય વિના ભટકતો. મારો વિચાર કોઇ પણ સ્થળે ખાનગી શિક્ષકનું કામ મળે તો કરવાનો હતો. એકવાર હું એક સીનેમેટોગ્રાફ જોવા ગયો. એક પ્રોગ્રામ ચાલતો હતો અને બીજો શરુ થવાને જરા વાર હતી; એ અવકાશમાં હું બાગમાં ફરતો હતો. થોડે દૂર ત્યાં એક કાચના ચોકઠામાં લાકડાની એક મૂર્તિ સ્ત્રી–પુરુષનું ભવિષ્ય કહેતી હતી. એ મૂર્તિ પાસે ભવિષ્ય જાણવા આતુર ચાર પાંચ બાળાઓ આવી ચઢી. કૈંક કુતુહલ જાગૃત થતાં હું પણ ત્યાંથી ખસ્યો નહીં. તેમાંની મારી આગળ ઉભેલી એક બાળાનું નસીબ જાણવા પૈસા નંખાયા; મૂર્તિ ચલાયમાન દેખાઇ અને કુમારિકાના હાથમાં જે કાગળનો ટુકડો આવ્યો તે બધાંએ વાંચ્યો; અને તેમની દૃષ્ટિ તરત મારા તરફ ફરી. ચીઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે તારી પાછળ જે ઉભું હશે તે તારો પતિ થશે.

એ જ્ઞાન થતાં હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તે બાળાના અંતરનો અગમ્ય પ્રશ્ન તેના ભાવિ પતિ વીશે હશે કે શી રીતે એ હું જાણતો નહોતો. અને કાષ્ટમૂર્તિના ભવિષ્યવાદ વિના કદી મારો દેખાવ તેને તેના ભર્ત્તા યોગ્ય લાગ્યો હોત કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે, છતાં તે વખતે મને જોઇને તેના મુખ ઉપર સ્વાભાવિક લજ્જાના સુરખીભર્યા શેરડા આવી આવી ઉડી ગયા એ દૃશ્ય હું હજી ભુલ્યો નથી.

યૌવનના યશમંદિરને પહેલેજ પગથીએ ઉભી રહેલી આ બાલાનું સ્વરૂપ પહેલીજ નજરે જોનારનું ધ્યાન ખેંચે તેવું નહતું ચિરકાલના પરિચિતને, તે છતાં તેનામાં અલૌકિક માધુર્ય દેખાતું. વર્ષાકાલમાં ગુલાબનું પુષ્પ સકલદલ વિકસાવીને જેવું શોભે તેવી આ બાલા હતી. ચિત્તાકર્ષક સુંદરતાના જાજવલ્ય વિના પણ, સૂક્ષ્મ જોનારને તેનું સ્વરૂપ અનુપમ લાગતું. નયન, નાસિકા કે શરીરના અવયવ માત્રમાં વિશિષ્ટતા દેખાતી નહોતી, તોપણ કોઇક વાર હાસ્ય કરતાં ઓષ્ટ પ્રવાલ પાછળથી કેવલ ધવલ દંતપંક્તિ ઝળકી ઉઠતી ત્યારેજ તેના સર્વોપરી સૌંદર્યની ઝાંખી થતી; અથવા કોઇ વાર વાતો કરતાં નયનને નયન મળે ત્યારેજ તેમાંની સમુદ્રગહન ખુબી દીલને છતી લેતી.



કામદેવનો દૂતો. : ચિત્રકાર ચાંમ્પા

મારા અંતરમાં એ સુખ ફેરાય ગયું. અકસ્માત્ કરતાં કરાવનાર એ બની બાલાઓ માનેમાવા પણ મળી પાછળ આશીર્નેજ ગઈ. તેમની વાતચીતનો વિષય હું હતો. હું એટલી હદ તેઓએ (પરે) સ્પષ્ટ તેઓએ મારું વર્ણન કર્યું હતું. અને

મારા જેવા દેખાવના તરફથી પણ નહીં હોઈ શકે અને શી શી આશાઓ રાખી શકાય, તે રસિક અને રમુજી મારાથી

કહેવાતું હતું. કવચિત્ એ સંભાષણના પૂર્ણવિરામ રૂપે બાલાના સભ્રૂભંગ થોડા શબ્દો આવતા. "આમ ચીડવતાં શું હશો ?"

પણ એ શબ્દોએ હસવામાંજ ઉડી જતા. "અહોહો ! તું અમને રોજ ચીડવે છે તેનું જાણે કે નહીં અને અમે ઘડી વાર હસીએ, બોલીએ તેમાં તારો મીજાજ જાય !" વધારે વાત સાંભળવા હું હાજર નહતો, પણ જે થોડા શબ્દો મેં સાંભળ્યા હતા તેણે મારા અંતરમર્મમાં પ્રચંડ તોફાન જગાવ્યું હતું. એ અવાજમાં ઉત્તમોત્તમ સંગીતની મસ્ત મઝા હતી, બધી કલાનું માધુર્ય હતું, બધા સૌંદર્યની રસિકતા હતી.

થોડા વખત પછી, કોણ જાણે શાથી અમારી જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ લક્ષ્મીનાથની પુત્રી જ્યોતિરેખાને માટે એક ચિત્રશિક્ષકની જરુર હતી ત્યાં હું નીમાઇ ગયો. સવારે જ્યોતિરેખાને રંગો પુરાવવા અને સાંજે ફરવા લઇ જઇ દૃશ્યો બતાવવાં એ અમારો કાર્યક્રમ હતો. પહેલેજ દિવસે જ્યોતિરેખાએ મને કહ્યું કે તેની એક સખી પણ તેની સાથેજ શીખનાર હતી અને સાંજે ફરવા પણ આવનાર હતી; એટલે એ પ્રમાણે સાંજે જ્યોતિરેખા મારે ત્યાં આવી. હું તૈયારજ હતો અને જેવો ગાડીમાં બેસવા જતો હતો તેવામાંજ તેની સખી ઉપર મારી નજર પડી.

ઉનાળાના શીત મનોહર સંધ્યા સમયે નવેન્દુના ઝાંખાઝાંખા તેજ પાછળ તેજોમય શૃંગારતારા શુક્ર જેવી દીપી રહે એવી કોઇ બાલાને મેં જોઇ. સીનેમામાં જેને જોઇ હતી તેજ એ બાલા. ન સમજાય એવું હસતાં હસતાં જ્યોતિરેખાએ તેને ઓળખાવી, "આ મારી સખી સરયૂબાલા, કાંતિપ્રસાદ મજમુદારની પુત્રી, તમે તેને પણ શીખવશોને ?"... ... હું તેમને લઇ દરીઆ કીનારે ગયો, અને આથમતા સૂર્યનાં જલતરંગ ઉપર વિસ્તૃત પથરાઇ રહેલાં કિરણો ચીતરવાનું કહી ઘેર આવ્યો.

આવ્યો ત્યારે તદ્દન બદલાઇ ગયો હતો. જીવનમાં પહેલીજ વાર કંઈ ન કળી શકાય એવી મધુર લાગણીઓ હું અનુભવી રહ્યો હતો. સીનેમામાં જોયા પછી જે બાલાને હું લગભગ ભુલી ગયો હતો તેણે કોણ જાણે કેમ મારી ઉપર અદ્ભુત અને બળવાન અસર કરી હતી. એકલાં બેઠાં એકજ નામ હું બોલી શકતો તે—સરયૂબાલા; એકલાં બેઠાં એકનુંજ મુખ હું ચીતરતો તે—સરયૂબાલા. સમજી નહોતો શકતો કે શી ભુરકી વડે સરયૂબાલાએ મને વશ કર્યો હતો કે હું તેને ભુલીજ ન શક્યો ? બોલવામાં તેની મીઠાશ, ચીતરવામાં તેની ચાલાકી, સમજવામાં તેની સર્ગશક્તિ, ઉપરાંત તેના સ્વભાવનું માર્દવ અને તેની સરલતા મને યાદ આવ્યાજ કરતાં.

સરયૂબાલાએ મારા ઉપર એવી સચોટ અસર કરી હતી કે મારા સ્વભાવમાં મને મોટું પરિવર્તન થતું લાગ્યું. અત્યારસુધી મને આનંદનાં સાધનો માત્ર મારી પીંછી અને મારા રંગોજ હતા; વિલાસોમાં ચિત્રોજ મારું સર્વસ્વ હતાં. પણ જ્યારથી સરયૂબાલાને હું ઓળખતાં શીખ્યો ત્યારથી મને બીજું કશું ગમતુંજ નહીં. તેને કેવાં ચિત્રો બતાવવાં, તેની સાથે શી શી વાતો કરવી એ બધી બાબતો, જેને હમણાંની પ્રાત દુનીઆં મુર્ખાઇ ગણે તેવા વિચારો કરવામાંજ મારો વખત જતો. જ્યોતિરેખા કરતાં સરયૂબાળાને શીખવવાનાં મને વધારે રસ આવતો જ્યોતિરેખા કરતાં સરયૂબાળા તરફનો મારો પક્ષપાત સ્પષ્ટ હતો.

પ્રદર્શનમાં મુકવા માટે આ વખતે હું એક ચિત્ર તૈયાર કરતો હતો તેમા મદદ આપવા સરયૂબાળા ઘણી વાર મારે ત્યા આવતી ત્યારે, કામ વચ્ચે પણ થોડીથોડી વાર તેની સાથે મારે વાતચીત થતી. જેમજેમ તેને હું વધારે ઓળખતો ગયો, તેની વાતો વધારે સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેની તરફનુ આકર્ષણ વધતુજ ચાલ્યુ. તેની વાણીમાં સુરીલા વાદ્યની મોહકતા હતી, તેની આખોમા અપૂર્વ બુદ્ધિશક્તિનુ તેજ હતું. તેના સમગ્ર વદનમા બધી નિર્દોષતાની દિપ્તી હતી મારા જીવનની સૌથી સુખી પળો હુ સરયૂબાળા સાથે વાત કરતો તેજ હતી.

પરંતુ સુખી દિવસોની પરંપરા લાંબો કાળ ટકે નહીં મારો હૃદય—સમુદ્ર અત્યાર સુધી સરયૂબાળાના સહવાસે શાંત હતો, તેમા એક દિવસ જ્યોતિરેખાએ નવુ તોફાન જગાવ્યુ. એક દહાડો તેણે એકલાજ આવીને વિચિત્ર વાત કહી "મને મારી સખીઓ મારફત ખબર મળ્યા હતા કે તે દિવસે સીનેમામા સરયૂની પાછળ તમેજ ઊભા હતા પેલી લાકડાની પૂતળીએ તમનેજ સરયૂના પતિ ઠરાવ્યા છે તમારે ચિત્રના શિક્ષક તરીકે કામ



તેની ચિત્તમા ઝાંખીઝાંખી ઉતરી આવે છે

કરવાની ઇચ્છા હતી એમ સાંભળીનેજ મે ચિત્રનો અભ્યાસ શરુ કર્યો. મારો ઉદ્દેશ એ

બહાને તમને અને સરયૂને મેળવવાં એટલોજ હતો.' મારા પતિની ઇચ્છા સરયૂનાં લગ્ન સારે ઠેકાણે થાય એવી છે. તમને તે સારી રીતે ઓળખે છે, અને તમારું જોડું ઠીક થશે એમ એ પણ માને છે. હવે એ (એટલે જ્યોતિરેખાના પતિ) કાંતિપ્રસાદને આ વિષે પુછવા માગે છે; કારણકે હજી તેમનો વિચાર કોઇ જાણતું નથી."

આટલી વાતો કરી જ્યોતિરેખા ચાલી ગઇ. પણ મારા ઉરમાં અશાંતિ મુકતી ગઇ. મારાં લગ્ન સરયૂ જોડે થાય એ વિચારજ મને આનંદથી ભરી મુકતો હતો. સીનેમાનું ભવિષ્ય કદી સાચું પડે એવો ખ્યાલજ નહીં એટલે મને તો એ અસંભવિતજ લાગતું હતું. ઉડતી ઉડતી વાતો મેં સાંભળી હતી કે કાંતિપ્રસાદના વડવાઓ અને મારા વડવાઓ વચ્ચે ક્લેશ હતો, પણ એતો ભુલાઇ ગયાનેએ ઘણો કાળ વહી ગએલો. પણ કાંતિપ્રસાદના ઉત્તરે મારા સુખના નવદિનકર ઉપર સદાનો કાળો મેઘ છાઇ દીધો, "એક તરંગી ચીતારાને મારી દીકરી આપી તેનો ભવ બગાડવા હું માગતો નથી." એવું જ્યોતિરેખાના પતિને તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું. સ્વયંભૂવૃત્તિથી ચાહેલી મનોરથ પ્રિયતમાને આમ ચિત્રો ખાતર તજવી પડશે એમ લાગ્યું. પણ પ્રદર્શનમાં મેં 'અંતરનો રંગ' એ નામનું ચિત્ર દોર્યું હતું. વાદળાંઓમાં આથમતા સૂર્યનાં કિરણોને લીધે જાણે આગ લાગી હોય તેવું લાગતું હતું; ત્યાં એક આશકની દ્રષ્ટિ લાગી રહેલી છે, અને જાણે તેની તરંગાવલિમાંથી તેની પ્રિયતમા ઝાંખી ઝાંખી ઉતરી આવે છે. આમાં મે સરયૂબાલાનુંજ મુખ લીધું હતું. અને સ્નેહની આવી નવીન માગણીનો અસ્વીકાર સર બાબ્રાએ કર્યો નહતો. એ ચિત્રને લીધે હું ચિત્રકારોમાં પ્રથમ પંક્તિએ આવ્યો; પહેલું ઇનામ હું જીતી ગયો. એ ચિત્રની થોડીક નકલો છપાઇ, તેમાંની એક લઇ જ્યોતિરેખાના પતિ ફરી એક વાર કાંતિપ્રસાદ પાસે ગયા અને કહ્યું કે "જે ચીતારાનો તમે તિરસ્કાર કર્યો તે દેશનો સર્વોત્તમ કલાકાર ઠર્યો છે માટે હવે તમારો શો જવાબ છે?" તે જરા ગુંચવાયા; છતાં જાણે છેવટનું બોલી નાંખતા હોય એમ કહ્યું:

"મારા એક સ્નેહીનો પુત્ર છે તેને બીજું કોઇ કન્યા આપે તેમ નથી; ત્યારે મારી એ ફરજ થાયછે કે મારી કન્યા તેને આપવી, અને મારી કન્યાનીએ ફરજ થાયછે કે મારી આજ્ઞા માનવી."

આ જવાબ પછીની મારી સ્થિતિ દુઃખમય છે. જીવનના જે ઉત્તમોત્તમ કાલ માટે હું રાહ જોઇ રહ્યો હતો તેજ કાલમાં દુઃખ આવી પડ્યું. મારી જીવનવાટિકા એક વનદેવીના આગમન માટે વાટ જોતી હતી. વસંત પલ્લવિત થાય ત્યાર પહેલાં વનદેવી ચાલી ગઇ. મારા દીલમાં સુનકાર થઇ ગયો. હું એકજ પ્રકારના જીવનની આશા ધરી રહ્યો હતો; એકજ સ્વર્ગીય જીવન મારી કલ્પનામાં હતું, તે તો નષ્ટ થયું. હવે બીજું સુખ શા કામનું? જીવનના પાછલા કાલમાં શુભ્ર શિશિરનું માધુર્ય મળે પણ યૌવનની જે વાસંતી ઝલક જાય છે તે પ્રૌઢકાલને ઉજ્જ્વલ કરવા કદી પાછી આવતી નથી.

તીવ્ર વેદનામાં બે એક વરસ વ્યતિત કર્યા પછી મને એકદમ પરદેશ જવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ આવી. સરયૂ-બીજાની સરયૂ-જ્યાં હોય ત્યાં હું નજ રહી શકું એમ મને લાગ્યું, અને હું ઉપડ્યો, દેશનાં કુટિલ બંધથી

સરયુબાળા પણ મારી જોડે એકજ ટ્રેનમાં હતી. જે દુઃખ દૂર કરવાને હું પ્રયત્ન કરતો હતો તે તો મારી સાથેજ આવે છે. મુસાફરી લાંબી હતી. અમારા ડબ્બાઓ દૂર દૂર હતા પણ જાણે મારી નજીક સરયૂબાળા છે એવી મને વારંવાર ભ્રાંતિ થયા કરતી. હું અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં હતો ત્યાં અમારી ટ્રેન એક ભયંકર અવાજ સમેત અટકી ગઇ. માલુમ પડ્યું કે ટ્રેનને અકસ્માત્ થયો હતો અને એક ગાડી સાથે અથડાવાથી આગળના ત્રણ ચાર ડબ્બાઓ પડી ગયા છે અને સરયૂનો વિચાર આવતાં હું તરતજ દોડ્યો અને અંધકારમાં પણ સરયૂબાળાને મહા-મહેનતે ખેંચી કાઢી તેને જરા ગંભીર હતી અને ભાન ન હતું. હું તેને એક સુરક્ષિત એકાંત સ્થળમાં લઇ ગયો અને શુદ્ધિમાં આણી. તેણે આંખ ઉઘાડી ખરી પણ મને જોઇને તરતજ મીંચી દીધી

મારા હૃદયના જાણે અંદરથી ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા. હું બોલ્યો "સરયૂ! સરયૂ!" પહેલીજ વાર તેને હું સરયૂ કહેતો હતો અને તે પણ છેલ્લીજ વાર હતું "સરયૂ તને ખબર છે કે તને ઓળખી ત્યારથી હું તને ચાહતો આવ્યો છું? પણ કોઇ દિવસ તું મને ચાહે છે તે જાણવા ઇચ્છા કરી નથી એ જાણવાનો મને હક છે?"

સરયૂનો જીવનદીપ ધીમેધીમે ઓલવાતો જતો હતો મારા શબ્દોથી તેની આંખમાં સુખનું કોઇ અપૂર્વ તેજ ઝળક્યું. "મેં તમને જોયા ત્યારે મને પણ ... ..." તે વધારે ન બોલી. તેના નબળાં હાથ મારી તરફ લંબાવી મારું માથું પોતાના હાથમાં લીધું અને મને એક ચુંબન કર્યું વળી મંદ સ્વરે બોલી "જન્માંતરે પણ તમારી સહચરી બનું એમ ઇચ્છવામાં કંઇ પાપ છે?" ફરી એક લાંબા આશ્લેષ સાથે એક ચુંબન કર્યું અને પછી એ દેહ અચેતન થઇ પડ્યો

* *

બસ, સામેજ પડેલા આર્સેનીકના પ્યાલા-માનું છેલ્લુ ટીપુ મેં ખલાસ કર્યું છે અને મારો પ્રાણ જાય ત્યાર પહેલાં બધાને એક પ્રશ્ન પુછુ છું કે સ્નેહ મોટો કે બાપની આજ્ઞા? સરયૂબાળા પરણી છતાં અમે એક બીજાને ચુંબનો કર્યા એ હમણાંની પ્રાજ્ઞ દુનીઆને મન ભલે ગમે તેટલું ભયંકર પાપ જણાય પણ મારે મન તો એ પુન્યજ છે શા માટે મને મારી પ્રેયસી મળી નહીં? એકજ દુઃખને લીધે. કોઇ પાપ કર્યા વિનાના દુઃખને લીધે અને મરવાના આવો જન્મારો રડ્યાજ કર્યા છીએ. બીજા હજારો લોકો આજ પ્રમાણે દિન પ્રતિદિન રડ્યા કરે છે અને તેમના આંસુ કોઇ લુછતુંએ નથી



"વૈરાગ્ય"

રચનાર:
ભ. શેઠ મોહનલાલ મણિલાલ

ચંદ્ર રૂપેરી રસથી રસી વિશ્વને,
નીરખતો ઉચ્ચ આકાશ ઉભો;
ઉછળી વારિધિ-નીર વીરમી જતાં,
જોઇ એ ભેટવાને ઝુરંતો.

કૌમુદી સરવરે મસ્ત થઇ મ્હાલતા,
તારલા સાન કરતા ગણુંતો;
વદન પર છાંય વિષાદની છાવરી,
યુવક વિહ્વલ થઇ કોઇ ઉભો.

"વ્યર્થ સંસાર આ! મારું કોઇ નહીં!
માત આ, તાત આ, ભ્રાત એ શું?
એક મૃત્યુ થાતાં બીજું જન્મતું,
અંત ઘટમાળનો છેજ નહીં શું?"

"મીઠડાં જળ તણું ઝરણું જ્યાં વહી રહ્યાં,
હરિણુ હરિયાળી પર રમ્ય રમતાં;
સ્થાન એવા મહીં પર્ણકૂટી કરી,
ગાળીશું દિન વિભુ-ધ્યાન ધરતાં."

યુવક વૈરાગ્યના ધ્યાનમાં લીન થયો,
આવી ચંદ્રાનના વ્હાલી લલના;
"કાંત! શાના વિચારો કહો કરી રહ્યા?"
બોલી તે શિશિરથી વેપમાના.

રણુ મહીં ઉદ્ભવી, રેતી મહીં મળી જતી,
જેમ કો સરિત ઘડી એ ઘડીમાં;
વૃત્તિ વૈરાગ્યની યુવકની શમી ગઇ,
છાતી સરસી પ્રિયા ચાંપતામાં!



વિદ્યાર્થીઓ ગામડેગામડે રખડી, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ રેડીમાં આણશે

નરોત્તમ

[ચિનગારીનો ઓખારો કરે છે] આજ કાલ એપરકરનો વિચાર કરવા નો અવસરજ ક્યાં રહ્યો છે!

મોહન

[નરોત્તમની ચેતવણી પહોંચી ગઇ એટલે સાવધાન છે–પણ તે સાવધાનપણાનો અણધાર્યો ઉંધો ઉપયોગ કરે છે.] વિશ્વભારતીનો આદર્શ સમજો તો એવ રકરનો નરોત્તમભાઇ કહે છે તેમ–શોધ કરવાની અગત્ય રહેતી નથી

માયાવતી

વિશ્વભારતી ને આપના બોલપુરવાળી નીશાળ કે નહીં?

નરોત્તમ

[મોહનને ચેતવવા કારણાને જવાબ આપે છે.] નાજી, કેટલા આનો કવિવરની અદ્‌ભુત કૃતિનો નવિન રચનાત્મક દેખાવ છે એ તો આખા વિશ્વની એક નવી વિદ્યાપીઠ છે

અંબાલાલ

પણ ગાંધીજીની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પણ નવિન, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ છે

મોહન

[પાટ ભજવવા તત્પર છે] ફેર માત્ર એટલોજ કે એમાં રાષ્ટ્રિયત્વ માત્ર નામનુંજ છે, ત્યારે મેં ત્યારેથી વિશ્વભારતીમાં કશું રાષ્ટ્રિય નામજ નથી અહીં આપે રાષ્ટ્રિય વિદ્યાપીઠનું નામ આપી પૈસા ઉઘરાવ્યા પણ મને કોઇ કહેશો કે એમાં રાષ્ટ્રિયત્વ ક્યાં, કેવે પ્રકારે દાખલ થયું છે? એનો તમામ અભ્યાસક્રમ સરકારી વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમ મુજબ રચ્યો છે. એજ વિષયો, એજ સંકલના, એજ શિક્ષણપદ્ધતિ એવાજ શિક્ષકો, એમાં વળી રાષ્ટ્રિયત્વ ક્યાં આવ્યું?

અંબાલાલ

[મુઝાય છે ઉત્તર મળતો નથી] મને કંઈ વિદ્યાપીઠના શિક્ષણક્રમનો કે આદર્શ ઉદ્દેશનો અભ્યાસ નથી પણ હું તો માનું છું કે મહાત્માજી કરતા હશે તે જોઇ વિચારીનેજ કરતા હશે ને એમનો આદેશ છે, અમારે તે શીરોધાર્ય છે.

મોહન

એવી અંધશ્રદ્ધાએજ અખિલ ભારતવર્ષનો દાટ વાળ્યો છે, અને તેમાંથી ક્યારે ઉગર-

ને, વિચાર વિશાલતાને, ઉદારતાને બહિષ્કાર કર્યો છે. એ અદબી માફ કરજો, અંબાલાલ શેઠ, પણ આપની નજરે રાષ્ટ્રિય કેળવણીની વ્યાખ્યા કેવી થાય?

અંબાલાલ

હું તો એટલુંજ સમજું છું કે આજકાલની પાશ્ચાત્ય કેળવણી એ આપણામાં ગુલામવૃત્તિ સ્થાપી દીધી છે. પરતંત્રતા પેસાડી દીધી છે. તેને દૂર કરે તે રાષ્ટ્રિય કેળવણી.

મોહન

મંજુર; પણ એમાંથી એક પણ ઉદ્દેશ તમારી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કેમ સારશે વારું?

નરોત્તમ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ મુકી, ગામડે ગામડે રખડી, રાજકીય જાગૃતિ લોકોમાં આણશે એટલે.

મોહન

[હસે છે] વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસ મુકે એ આરંભમાંજ અસત્ય; પ્રથમ પગલેજ અપશકુન.

મધુરી

[આરતેથી] પણ વિદ્યાપીઠમાં પરભાષા તજી સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય, તો આપ રાષ્ટ્રિયત્વનો અંશ સમજો કે?

મોહન

[તેને ચીડવવાનો અત્યારે પ્રોગ્રામ નથી] બેશક, જ્યાં સુધી શિક્ષણ પરભાષામાં અપાય છે, ત્યાં લગી આપણી અપૂર્વ ગ્રાહક શક્તિ છતાં આપણી પ્રજાની બુદ્ધિ ખીલશેજ નહીં. પરભાષામાં શીખેલા પરીક્ષા પાસ કરનાર સંચાઓ બહુએ પેદા થશે. પણ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન ભંડારમાં નવિન વધારો કરનાર—નવિન કૃતિ ઉપજાવનાર, મનુષ્યનું દૈવીસત્ત્વ પ્રગટાવનાર નહીં નીકળે.

નરોત્તમ

[વાત બીજા ધોરણ પર જાય છે તે એને પરવડતી નથી] અહીં તો રાષ્ટ્રિય વિદ્યાપીઠમાં ગુર્જરગિરાને સ્થાન પણ નથી લાગતું. પરભાષા, second language (દ્વિતીયભાષા) તરીકે પણ નહીં. આપની વિશ્વભારતી......

મોહન

વિશ્વભારતી પ્રગટશે તો તે એકદેશી નહીંજ થાય એટલી ખાત્રી રાખજો. આગળ દેશમાં તક્ષશિલા કે બનારસ હતાં, અથવા પાશ્ચાત્ય દેશમાં કેરો, બગદાદ ને પેરીસ હતાં તેમ અક્ષરશઃ સ્વદેશી વિશ્વભારતી મારે ઉપજાવવાની ઉમેદ છે. એમાં જ્ઞાન પણ સર્વદેશી, શિક્ષકો પણ સર્વ દેશી, સર્વપંથી; અને વિદ્યાર્થીઓ પણ તેવાજ. શિક્ષકોને પગારદાર ગુલામ નહીં કરીએ, પણ પ્રેરક, ઉદ્દાત્ત, સન્માનિત નિઃસ્વાર્થ માર્ગદર્શક બોધકો રાખીશું. વિદ્યાર્થીને કદી તરતમાં આજીવિકા મેળવવાની ચિંતા નહીં ટળે, તોપણ કેળવણી એટલે ખરી ખીલવણીનું દર્શન કરાવીશું. વિશ્વભારતીમાં અભ્યાસક્રમ નહીં હોય, પરીક્ષાનાં બંધન નહીં હોય. નિયામક નિરુદ્ધક બંધનો નહીં હોય.

અંબાલાલ

[ફરી હીમત આણી વાદ ચલાવે છે.] પણ એથી દેશનું દારિદ્ર્ય કેમ ટળશે? સ્વરાજ કેમ મળશે?

નરોત્તમ

વિદ્યાર્થીઓ રેંટીઓ નહીં ફેરવે તેથી સ્વરાજ આવતુ અટકી જશે કે કવિરાજ?

મોહન

મારાથી તો મનાતુ નથી ઉલટુ રેંટીઓ લેવાથી ઘટિકાયંત્રના કાંટા પાછા ફેરવી દીધા જેવું થાય છે

અંબાલાલ

પણ, મહાશય, એમ કર્યા વિના આપણા

અંબાલાલ

મને તો રંગીલા સત્રમાં શ્રદ્ધા છે અસહકાર મત્રમાં વિશ્વાસ છે

મોહન

અસહકાર તત્ત્વ રૂપે તો વિશ્વક્રમથી, કુદરતના કાયદાથી સર્વથા વિરુદ્ધ લાગે છે, નહીં, નરોત્તમ શેઠ?

નરોત્તમ

ભારે પ્રમાણુ અહીં બહુ નહીં ચાલે,



મિત્ર, ઉદ્ધારક, સન્માનિત નિઃસ્વાર્થ માર્ગદર્શક ભોમીયા

દેશમાં ભરાઇ બેઠેલુ પરદેશી ભૂત કેમ નીકળશે?

મોહન

જ્યારે ખરા સ્વદેશ પ્રેમની જ્યોત્ જાગ-જ્વળશે ત્યારે એ નિશાચર સ્વપ્ન નીકળી જશે

કવિરાજ! રસાયણ શાસ્ત્રી તરીકે મને પૂછતા હો તો, અનુભવ મારે કહેવું જોઇએ કે મેં તો કુદરતમાં ક્યાંયે અસહકાર મત્ત જોયુંજ નથી.

માયાવતી

એ તો માત્ર અમુક હદનું અમુક ઓસડ

એમજ સમજી વાપરવાનું છે.

નરોત્તમ

સાહબ્બામ, ફેશ્યમા આ તો સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત કે દર્દ મ્ટે વૈધ વેરી.

અંબાલાલ

ના, ના! એમ ઉંધો અર્થ મા કરો! દર્દ મટે ઔષધની જરુર નહીં રહે તો મુકી દેવાશે.

મોહન

પણ આપ એમ ખરેખર માની શકો છો, શેઠજી, કે અસહકાર પ્રયોગ આદર્યાથી ખરેખર દેશમાંથી પરદેશી પ્રેત નીકળી જશે?

અંબાલાલ

અસહકાર કરી આપણે સરકારને ચેતવીએ છીએ કે તમારા પાપપુંજમાં અમે ભાગીદાર નથી થવાના.

નરોત્તમ

આપણાં છોકરાં નીશાળ અને પાઠશાળા ત્યજે તેથી આપણે પાપરહિત બનવાના?

અંબાલાલ

સરકારી નીશાળો પાપનીજ ખાણ હોય તો બેશક તેનાથી દૂર રહેતાં બચ્ચાંઓ પાપથી બચી જાય.

મોહન

તમે જ્યાં સુધી એમને માટે અન્ય, ઉચ્ચતર, પવિત્રતર નીશાળ ઉપજાવો નહીં ત્યાં લગણ તો એક ખાડમાંથી કાઢી તેમને બીજામાં નાખ્યા જેવું થશે.

નરોત્તમ

[હવે હુમલો ઠીક જામ્યો છે, માટે ધા એળા ધા કરી લે છે.] અને કોર્ટ કે કૌંસીલ-નો બહિષ્કાર કરો તેથી પણ શું?

મોહન

તેથી એટલુંજ કે જે લોકો એ કૌંસીલના પ્રમાણથી આખા દેશની બુદ્ધિનું, તેજનું, સ્વમાનનું માપ કરશે તે લોકો આપણને પ્રજા તરીકે અતિ નીચી સ્થિતિમાં મુકશે.

માયાવતી

[ભાઇની વ્હારે ચઢે છે.] પણ ખુદ આપેજ, કવિરાજ સરકાર બક્ષીત ખીતાબનો બહિષ્કાર કર્યો તેનું કે નહીં?

મોહન

મેં બહિષ્કાર કર્યો તે-તે-મારું સ્વમાન જાળવવા માટે. પણ મળેલા સત્કાર, સન્માનનો અમુક સ્વમાનને લગતા કારણને લઇ અનાદર કરવો તે એક અને મુળથીજ કદી સરકારદત્ત સન્માન લેવુંજ નહીં, એવું વ્રત ધરવું તે બીજી વાત. એમ કરવાથી પરિણામ આમ એટલુંજ થાય કે તમે એવાં સન્માનમાં, સરકારી પદવીઓમાં અને ખીતાબોમાં ખરેખર મા[ન] સમજો છો અને તેથીજ તેનો ભોગ તરી[કે] બલિદાન રૂપે ત્યાગ કરો છો એમ મનાય લોકોમાં એથી ખોટી મૂલ્યશ્રેણી જન્મ પામે.

અંબાલાલ

[કંટાળીને ઉભો થાય છે.] આપ મહા[શ]ય સામે મારી રંક બુદ્ધિ શું કરી શકે! પણ હું ઇચ્છું છું કે આપ જાતે મહાત્માજીને મળી આ વાદ ચલાવો. મારા જેવા લાખોને તેમાંથી જીવનસત્વ સાંપડે એવો સંભવ છે.

મોહન

મારે કોઇ જાતે વાંધો નથી. ફક્ત મહાત્માજીને આજે એક અવાજે દીવ નાયક માની રહ્યું છે તેને ન્યાય દૃષ્ટિએ પણ આરંભેલો પ્રયોગ પૂર્ણ કરવા દેવાની ફરજ છે.

માયાવતી

છતાં પણ ખાનગી જાણ ખાતર-પામર પ્રાણીના બોધ ખાતર.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૧]

ધુળ

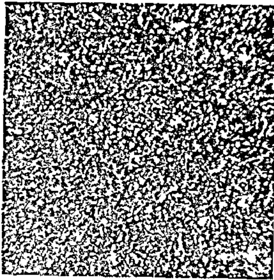
લેખક
રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
એમ. એ. બી એસસી,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

એવું નહીં જગતમાં પુરુષાર્થ સાધ્યો,
કર્યોપ્ય જે પદ નહીં કદીયેજ પામ્યો,
તે જન્મ વ્યર્થ ધરતો ! ધુળ તેથી સારી,
વંટોળીએ ચઢી ઉડે ઘડી વ્યોમમાંહી

સ્નેહમુદ્રા.

પુરુષાર્થ વગરના મનુષ્ય કરતા ધુળને ઉંચું સ્થાન આપવામાં કવિએ ધુળને થતો ખોટો અન્યાય દૂર કર્યો છે સાધારણ મનુષ્ય તો એમજ ધારે છે કે ધુળ જેવી નકામી અને નુકશાનકારક વસ્તુ બીજી કોઇ નથી. કવિએ ધુળનો ક્ષણભર ઉંચે ચડવાનો ગુણ પારખ્યો એમાં એમની મહત્તા, પરંતુ કવિને ધુળના સદુપયોગ અને પરાક્રમની પીછાન હોત, તેમને ખબર હોત કે વ્યોમમાં ઉંચે ચડ્યા પછી ધુળ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નીપજાવવાના અને રોજના જીવનમાં અમૂલ્ય કામ કરે છે તો આ પ્રસંગે એમણે ધુળની વધારે પ્રશંસા જરૂર કરી હોત.

સાધારણ મનુષ્ય જાણે છે તેમ ધુળ એ સૃષ્ટિમાં તદ્દન નકામી-ધુળ જેવી-વસ્તુ નથી. ધુળ રોગનું સ્થાન છે ક્ષય વગેરે દુષ્ટ રોગોના જંતુઓ ધુળ સાથે મળી જઇને પોતાની મૃત્યુ સાથેની મૈત્રી ચાલુ રાખી શકે છે આંખ, મો, કે નાકમાં ધુળના ગોટા જવાથી જે ત્રાસ અને હાનિ થાય છે તેનો અનુભવ ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશનાં ગામડાઓ અને શહેરોમાં રોજ થાય છે. તે છતા ધુળનું એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાં પહોંચ્યા પછી તે પોતાના સદ્ગુણો પ્રકાશી શકે છે, પણ તે કવિ કહે છે તેમ "વ્યોમમાં ઉંચે" ચડ્યા પછીજ. પૃથ્વી ઉપરની હવામાં (ધુળના) રજકણોનું અમુક પ્રમાણ ન હોત તો વાદળા બંધાવા મુશ્કેલ પડત, અને વાદળા વગર વર્ષાદ અને પાણીની ગતિ જુદાજ પ્રકારની થાત, અને મનુષ્યનું જીવનજ અશક્ય થઇ પડત. આકાશનો ખરો રંગ તો ભીંડામણો કાળો છે પરંતુ આ રજકણોને લીધે તેમજ હવાના અણુઓના કેટલાએક ગુણોને લીધે આકાશનો રંગ આપણને મનોજ્ઞ, નીલ—ફીકા આસમાની લાગે છે પ્રભાત અને સંધ્યાના સમયે દેખાતા આકાશના



સાધારણ હવામાં રજકણો.

સુંદર રંગોના કારણમાં પણ ધુળનો ભાગ નાનો નથી. આ પ્રમાણે મેઘ, વર્ષા, મેઘ-ધનુષ્ય, ઉષા, સંધ્યા વગેરે સૃષ્ટિની સુંદર ઘટનાઓ સાથે ધુળનો સંબંધ નિકટ છે–તે ઉપરાંત જીવનને આવશ્યક જલ અને પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર એક સરખી રીતે પ્રચારવાનુ એ સાધન છે.

ધુળ અને આકાશનો રંગ.

આકાશનો રંગ આસમાની હોય એમાં પ્રાચીન સમયમાં કોઇને નવાઇ લાગતી નહીં. ઝાડનો રંગ લીલો તેમ આકાશનો રગ લીલો. આસ્માનનો રંગ આસ્માની, વાદળનો રંગ વાદળી, એ સ્વતઃસિદ્ધ ગણાતું. પરંતુ ઝાડના પાંદડાનો લીલો રંગ જેટલો વાસ્તવિક છે તેટલો આકાશનો આસ્માની રંગ નથી. નીચાણ પરનાં વાદળાંની ઉપર અને નીચેથી સૂર્યના પડતાં સૂર્યના કિરણોને લીધે સમીપના આકાશના રંગનો ફેરફાર થાય છે પણ વાદળાંની પાછળના આકાશનો રંગ આસ્માની–બ્લુ દેખાવાનું કારણ જુદું જ છે. આકાશ એટલે કે જે અવકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, આકાશગંગા વગેરે ખગોળ મંડળો સ્થિત છે તેનો ખરો રંગ તો કાળો–બીહામણો–શાહી જેવો છે.

આ કાળા રંગમાંથી વાદળી રંગ કેવી રીતે થાય તે સમજવા માટે પ્રો. ટીંડલે કેટલાએક પ્રયોગ કર્યા હતા. એક કાચની લાંબી અને સ્હેજ પહોળી નળીમાંથી વીજળીક દીપકનાં કિરણો પસાર કરવામાં આવ્યાં. તેમાંથી હવા કાઢી અને બદલી શકાય એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી. તે નળીમાંથી જોતાં નીચે પ્રમાણેનાં નિરીક્ષણો સિદ્ધ થયાં:–

૧. સાધારણ હવા દાખલ કરવાથી આખી નળી પૂર્ણ રીતે પ્રકાશમય દેખાય છે.

૨. સાધારણ હવાને બદલે, ખુબ તપવીને અંદરના બધા રજકણોને બાળીને અને રૂમાંથી ગાળીને સ્વચ્છ હવા દાખલ કરવામાં આવે તો પ્રકાશ નળીની અંદર પડી શકતો નથી–નળીની અંદર બધું કાળું અંધારું દેખાય છે અને આકાશના ખરા કાળા રંગનું અનુકરણ જોઈ શકાય છે.

૩. હવે ધીમેધીમે થોડા રજકણોવાળી હવા દાખલ કરવામાં આવે તો આસમાની–બ્લુ રંગ દેખાય છે.

૪. પરંતુ રજકણોની સંખ્યા એકદમ વધી જાય તો આ આસમાની રંગને બદલે સફેદ પ્રકાશ દેખાય છે.

ઉપરની ઘટનાની સમજુતી સહેલી છે. સાધારણ હવામાં રજકણો એટલા બધા અને એટલા મોટા હોય છે કે તેમની ઉપરથી બધો પ્રકાશ પાછો આવી શકે છે–સફેદ પ્રકાશનું પૂર્ણ પરાવર્તન થાય છે. હવાને ખુબ તપાવવાથી રજકણો બળી જાય છે–આ રજકણો ઘણું ખરું કોલસા, ધુમાડા, અને તેવી હલકી બળી શકે તેવી વસ્તુઓના બનેલા હોય છે

આમાં રહેલાં રજકણોની સંખ્યા નાની નથી:—

લંડનમાં	૧૫૦,૦૦૦
આટલાંટીક મહાસાગરની સપાટી ઉપર ...	૨૦૫૩
સમુદ્રથી ૬૭૦૦ ફીટ ઉંચે	૯૫૦
,, ૧૦૬૬૫ ,, ,, ...	૪૦૬
,, ૧૩૬૦૦ ,, ,, ...	૧૫૭

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી દેખાશે કે ક્ષિતિજ ઉપર રજકણોની સંખ્યા ઉંચેના આકાશ કરતાં ૧૦૦૦ ગણી વધારે હોઇ શકે.

ઉંચે આકાશમાં રજકણોની સંખ્યા બહુ ઓછી હોવાથી કેટલાએક ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે ધુળ એકલીજ આકાશના વાદળી રંગનું કારણ હોઇ શકે નહીં. હવાના અણુંઓમાંજ એવો ગુણ છે કે જેથી પ્રકાશનું પરિવર્તન થઇને વાદળી રંગ ઉત્પન્ન થઇ શકે. તે છતાં એટલું તો કબુલ કરવું પડશે કે ધુળ પૃથ્વી ઉપર ઘણે ઠેકાણે ઘણી ઉંચાઇ સુધી મળી આવે છે અને તેટલા અંશે આકાશના રંગમાં ધુળનું સ્થાન અગત્યનું છે: ઉપર દર્શાવેલા પ્રો. ટીંડલના પ્રયોગો અને હવે પછી વર્ણવવામાં-આવનારાં ધુળનાં બીજાં પરાક્રમો વાંચવાથી તમારી ખાત્રી થશે કે ધુળ એ કંઇ ઉેકજ નજીવી–ધુળ જેવી–વસ્તુ નથી.

ધુળ અને ઉષા અને સંધ્યાના રંગો

આકાશનો સાધારણ આસ્માની રંગ એ સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં અમૂલ્ય છે; પરંતુ તેનાં કરતાં વધારે સુંદર રંગોનું પ્રદર્શન પ્રાતઃકાળ અને સંધ્યા સમયે થાય છે, તેમાં ધુળનાં રજકણો કેટલેએક અંશે આવશ્યક હોય છે.

પ્રાચીન સમયથીજ ઉષાના રંગનું સૌંદર્ય મનુષ્યનું અને કવિઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે. ઋગ્વેદમાં ફક્ત બે દેવીઓનાં નામ આવે છે—સરસ્વતી અને ઉષસ્; એ બેમાંથી ઉષસ્‌નાં સૂક્તો ભવ્ય કવીતાથી પૂર્ણ છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન પ્રજાઓમાં પણ ઉષસ્‌ના જેવી દેવીઓ પુજાતી–ગ્રીસમાં "ઇઓસ" અને રોમમાં "ઑરારા" નાં નામ પ્રસિદ્ધ હતાં. ઑરોરાને rosyfingered "ગુલાબી આંગળીઓવાળી" કલ્પવામાં આવી હતી, તેમાં પ્રભાતમાં વાદળાંમાંથી દેખાતાં સૂર્યનાં ગુલાબી કિરણોનું સૂચન છે.

ઋગ્વેદની ઉષસની કલ્પના વધારે વાસ્તવિક અને વિવિધ છે. "ઉજ્જ્વળ પ્રભાત પોતાનાં રાતાં શરીરોથી આભના કાળા રંગને સંતાડે છે" એમ કહેતાં ઋષિએ આકાશનો મુળ કાળો રંગ સૂચવ્યો છેઃ-

> गृह्णन्तीः अभ्वं असितं रुशद्भिः
> शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः [उषसः]।
> ઋગ્વેદ. ૪. ૫૧-૯.

ઉષાની સાથે જોડાયેલા લાલ ઘોડા અરુણૈર્ અશ્વૈર (ઋ. ૧.૧૧૩.૧૪) અને લાલ ગાયો (અરુણીર્ગા ૧.૯૨.૨) ની કલ્પના પણ સુંદર છે. પ્રભાતના રાતા રંગને વીશે બાલ સૂર્ય—સૂર્યસિંહના વર્ણનમાં પણ રા. નરસિંહરાવે આ રાતા રંગની કલ્પનાનો સુંદર અને નવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છેઃ–

> સ્હામેથી દૂર થકી નીરખી સૂર્યસિંહ,
> તેજસ્વી યાળ, ભરી ફાળ, કરાળ દેહ;
> આવંત અગ્નિ ભરિયાં ધરી નેન લાલાં,
> ત્રાસે બધાં ગ્રહ રુધિરેથી રાતાં.
> –કુસુમમાળા.

ઉષઃકાળના વિસ્મયકારક રંગનું એક અગત્યનું કારણ ક્ષુદ્ર ગણાતી ધુળ છે. ક્ષિતિજ ઉપર ધુળને લીધે હવા જાડી હોય છે અને તે જાડી હવાના થરમાં થઇને જતાં સૂર્યનાં શ્વેત કિરણોનું વિભાજન થાય છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃ ૧૫૫]

'તું નથી. મારી પત્નીઓ અને મિત્રો પણ મને પ્રસન્ન કરવાને અસમર્થ છે. મને ઉચ્ચતર જીવનની અભિલાષા છે. ભગવન્! મને આપના ચરણકમળમાં સ્વીકારો; મારા કરતાં કોઇ વધારે સાચો શિષ્ય મળવો દોહ્યલો છે."

ભગવાન્ બુદ્ધની શાંત અને સૌમ્ય દૃષ્ટિ રાજકુમાર પર ઢળીજ રહી. તેઓ શબ્દ પણ બોલ્યા નહીં. રાજકુમાર દ્વિજેતાએ આગળ ચલાવ્યું: "ભગવન્! આપના શિષ્ય હોવાનાં મહદ્ સૌભાગ્યને માટે આપ મને અયોગ્ય સમજો છો? આપ તેથી કૈં બોલતા નથી? ઓ સાધુચરિત! મારા બચપણથીજ મારું જીવન પવિત્ર છે; મેં સદ્‌ગુણને આચાર્માં ઉતાર્યા છે, શાસ્ત્રના નિયમો પાળ્યા છે, દેશના આચારવિચાર શિરસાવંદ્ય ગણ્યા છે, અને પવિત્ર આદેશમય જીવન જીવ્યો છું. આપના શિષ્ય થવાને......રે, આપનું ધ્યાન ખેંચવાને શું આ સર્વ વાત પુરતી નથી?"

"ના" માત્ર આટલોજ જવાબ વાળ્યો.

"ભગવન્! ત્યારે બોલો, આપની ઇચ્છાનુસાર હું મારું જીવન કેવી રીતે ઘડું? એ પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને શું શું કરું?"

"ખોજ × × × અને તે તેને જરુર સુજશે."

"શું સુજશે × × ×?" અંતર્વેદનાથી પીડાતા રાજકુમારે પુછ્યું.

તોપણ ગૌતમ બુદ્ધ કૈં બોલ્યા નહીં, એટલે રાજકુમારે કહ્યું: "ભલે, હું ખોજ કરીશ; કદાચ આ રીતે કસોટી કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા હશે!"

"હોય."

"ત્યારે શ્રીચરણમાં ફરી નમવાની આજ્ઞા?"

"આ ચોમાસું જાય અને સાત માસ વીતે..."

મૌન દ્વિજેતાએ ફરી પ્રણામ કર્યાં, અને નમ્રભાવે ભગવાનના ચરણમાં કૈંક વખત લોટતો રહ્યો. પછી ઉભા થઇ ધીરેધીરે તેણે પોતાનો માર્ગ લીધો, રાત્રિના અંધકારમાં તે અને તેની મંડળી અંતર્ધાન થયા, બધી હોહા શાંતિને ખોળે સુતી, અને પેલું હરણ ભગવાનના અંકમાં વિશ્વાસથી માથું મુકી પોતાનાં બચ્ચાંને ગોદમાં લઇ પૂર્વવત્ ફરી નિદ્રાધીન થયું.

ભગવાન્ બુદ્ધ ધ્યાનલીન રહ્યા.

* * *

વર્ષાઋતુ પુરી થઇ, સાત માસ વીત્યા. ભગવાન્ બુદ્ધ તેજ વડલા નીચે બેઠા હતા.

રુધિર રંગે સૂર્ય પશ્ચિમમાં આથમતો હતો, અને તોફાનનાં દૂત સમાં ઘેર વદળાં આકાશની છબીને આવરી લેતાં હતાં. ગરમી પુષ્કળ પડતી હતી.

જંગલમાં બધે અશાંતિનો દોર જામ્યો હતો. જંગલવાસી પ્રાણીઓ ભગવાનના શરણે આવ્યાં હતાં. કરુણ નાદ જગાવતાં પંખીઓનાં ટોળેટોળાં ભગવાન પર છત્રધરી વડલાની ડાળે ડાળે લપાયાં હતાં. મદોન્મત્ત ચિત્તો, કુદરતના કોપને તૃણવત્ ગણતો, ભગવાનના પદારવિંદમાં રમતો હતો.

જંગલ પર તોફાન તુટી પડયું. વરસાદ ધોધમાર વરસ્યો, અને તોફાનના સપાટા પડનાં વૃક્ષો ત્રાડી ઉડયાં. શાંતિ માત્ર વડલાનેજ હતી. ફેરું સરખું એ ભગવાન બુદ્ધને ન નડયું.

તોફાનની ભયંકરતા વધતી ચાલી, પણ માનવીની પ્રબળ ઇચ્છા ખળે કેમ? સંધ્યા

કરી. ઘણો વખત મૌન રહ્યો; પછી ધ્રુજતે અવાજે બોલ્યોઃ "ભગવન્, દાસ પ્રતિ બોલશો, અને આમ ના પાડવાનું કારણ જણાવવાની કૃપા કરશો ?"

પડખામાં રમતો ચિત્તો દ્વિજેતાના આગમનથી અસ્વસ્થ જણાતો; તેને ભગવાને હાથ કરી વાર્યો. મેઘગર્જના બંધ પડી હતી; ભગવાન્ બુદ્ધ બોલ્યા કે વાયુ પણ શાંત બની સાંભળવાને થંભ્યો.

"ઉદાર રાજકુમાર, માનવજગત્ જેમાં મહત્તા માને તેવી કસોટીઓ તારે માટે ન હોય; તારી પત્નીઓ અને તારા વૈભવને તજવા અને તારે તપસાધ્ય જીવન ગુજારવું એવી મારી ઇચ્છા નહોતી. તારી જાણ સીવાય—તારાં ગતકર્મને લીધે તારી આડે ધરવામાં આવેલી કસોટીઓ તારા પોતાનાજ ગુણસ્વભાવનાં પરિણામરૂપ હતી. આ કસોટીઓમાં તું હાર્યો છે. તારા મહેલે પાછો વળ, અને સદ્ગુણી મનુષ્ય તરીકે જીવન જીવી સંતોષ માનજે. શિષ્યજીવનને હજી તું લાયક નથી."

ભય અને શોકની મિશ્ર છાયા કુમારના ગાલે છવરાઇ. લાગણીથી રુંધાતા કંઠે રાજકુમારે વીનંતી કરીઃ "કયી કસોટીઓમાં હાર્યો ? ભગવન્, કૃપા કરી મને કહો ? ભલે હું બેઆબરુ થાઉં પણ મારે પ્રકાશ ઝીલવો છે."

"કહીશ," ભગવાન્ બુદ્ધ બોલ્યા. "તારી પહેલી કસોટી કલંકની કસોટી હતી. ઉદાર રાજકુમાર, તને ખબર છે કે તારા પોતાના મહેલમાં જે ગુન્હો તેં નહોતો કર્યો તે બદલ તારા પિતાની હજુર તારા પર આરોપ મુકાયો હતો ? મનુષ્યમન નિર્મલ બની સત્ય હકીકત જોઇ લે ત્યાંસુધી થોભી જવાને બદલે, અથવા પ્રારબ્ધનુ ઋણ ફેડવુંજ જોઇએ એમ માની બદનક્ષીને વહોરી લેવાને બદલે તેં શું કર્યું ? તું નિરપરાધ છે એવો દાવો તેં કર્યો, બચાવ શોધ્યો, અને ક્રોધાવિષ્ટ થઇ બળવો જગાવવાની હદે તું પહોંચ્યો. આ તારી પહેલી હાર હતી."

દ્વિજેતાનો ચહેરો ઝાંખો પડયો. તે બોલ્યોઃ "એ બધા આરોપને હું પાત્ર હોત તો તે માટે ચાહે તે શિક્ષા મેં ખમી લીધી હોત, પણ હું મને પોતાને નિરપરાધ માનતો હતો."

"કુમાર, પ્રમાણિક મનુષ્ય પોત[illegible] નિર્દોષતા નિષ્કલંક ઠરાવવા મથે એ વ્યાજ[illegible] છે, તેમ કરતાં તે પોતાનો બચાવ કરે તે યોગ્ય છે, પણ નિર્વાણના માર્ગમાં પ્ર[illegible] કરનારે, મારા શિષ્યપદને લાયક થનારે ક[illegible] અને અન્યાય મુગાં મુગાં સહી લેવાં જોઇ[illegible] કીર્તિનો મુગટ પહેરતાં કે અપકીતિ[illegible] ટોપલો ઉપાડતાં તેણે સમવૃત્તિ ધારણ ક[illegible] શીખવું જોઇએ."

દ્વિજેતાએ પોતાનું શિર નમાવ્યું.

ભગવાન્ બુદ્ધ આગળ બોલ્યાઃ

"બીજી કસોટીમાં તારા મમત્વને લ[illegible] તારું પતન થયું છે. તને પ્રબળ પ્રેમ[illegible] મમત્વ હતો. તારી જાત પર તું જેટલો [illegible] રાખે તેટલોજ તારા મિત્ર યાચાસ પર તા[illegible] પ્રેમ હતો; તમે એક બીજા સાથે દૃઢ પ્રે[illegible] ગાંઠથી બંધાયા હતા... ... ... એક માણ[illegible] તારા પિતાની કચેરીમાં આવ્યો, જેને એક બીજા કારણસર યાચાસની મૈત્રી જરુરની હત[illegible] તેણે તેના હૃદયને જીત્યું, અને તારા મિત્ર[illegible] પ્રેમ પોતાના પર ઢળે એવો પ્રયત્ન આદર્યો આમ થતાં તારા માર્ગ આડે તે આવ્યો તારે તે વખતે ઉદાસીન રહેવું જોઇતું હ[illegible] તારા અંતરાત્મામાં આવેલી કડવાશ નિર્મૂ[illegible] કરવી જોઇતી હતી. યાચાસની મૈત્રીથી ત[illegible] જે હર્ષ થતો તેને માટે નહીં પણ યાચાસ[illegible]

અને અભેદ્ય પ્રેમ કવચનો ભાર તું ઝીલી શક્યો નથી."

દ્વિજેતાએ શિર નમાવ્યું; ત્રીજી વાર તેનો આત્મા ખળભળી ઉઠયો. ફેર તેણે ભગવાન્ બુદ્ધ તરફ આતુરદષ્ટિ કરી.

"ભગવાન્, કહો કહો, વળી એક વાર વધારે મને નીચું જોવડાવો. આપણી આસપાસ જે અંધકાર જામી રહ્યો છે તે કરતાં પણ વધુ અંધકારવાળી રાત્રિ મારા આત્માને ગુંગળાવે છે."

ભગવાન્ બુદ્ધ બોલ્યા "કુમાર, દયાના અભાવે તું ત્રીજી વાર પણ ચુક્યો છે. તારી પત્નીઓમાંની એક નંદાએ ભારે ગુન્હો કર્યો હતો. તેની કાચી બુદ્ધિ અને યુવાવસ્થાને નહીં ગણકારી તારી આજ્ઞાથી તેને તારા મહેલમાંથી કાઢી મુકવામાં આવી છે."

"તો બીજું શું કરું? ભગવાન્! મારી અને મારા રાજ્યની કીર્તિનું રક્ષણ ન કરતાં મારે એ અધમ અને કલંકિત સ્ત્રીને સંઘરવી? તેણે ગુન્હો કર્યો તે તરફ બેદરકાર રહી મારા રાજ્યનું નીતિધોરણ મારે પોતેજ તોડવુ? તેમ કરતાં, પવિત્રતાનો મારો પોતાનો આદર્શ મેં ઉંધો વાળ્યો નહોત?"

"કુમાર, મારે ફરી કહેવું પડશે? સદ્ગુણી અને સંમાનિત પુરુષ પોતાના હક્કના વિચાર કરે, તે પ્રતિષ્ઠાને સંરક્ષવાના, ન્યાયને તોળવાના, શિક્ષા ફરમાવવાના કે બહિષ્કાર કરવાના પણ ખ્યાલ કરે, પણ સંતો ન્યાય તોળતા નથી × × તેઓ ન્યાય સમજે છે પણ દયા દર્શાવે છે. તેમની દૃષ્ટિ ભુલ શોધવા તરફ વળતી નથી, ભુલ બદલ ક્ષમા દર્શાવવા તરફ વળે છે; સાગર કરતાંએ અધિક કોમળતા અને દયા તેમના અંતરમાં ભરેલી હોય છે.

"પવિત્રતા એટલે પાપનો અભાવ. ડાહ્યા માણસ તેના પર ઝાઝી મદાર બાંધતા નથી. પ્રેમ અને દયા વિનાની, એકલી જીવનની પવિત્રતા અધોગામી છે, નિર્વાણના પંથમાં ભયરૂપ છે, તે અભિમાનને પ્રકટાવે છે, અને હૃદયને શુષ્ક વેરાન કરી મુકે છે × × × આમ થતાં પવિત્રતા માત્ર નામનીજ રહે છે × × × તે દયાભાવ યુક્ત ન હોય તો તેથી આત્મા ચીમળાઇ મરી જાય છે × × × પણ પ્રેમનાં કિરણથી રસાએલી પવિત્રતા ઉદાર જીવનની પોષક બને છે;".

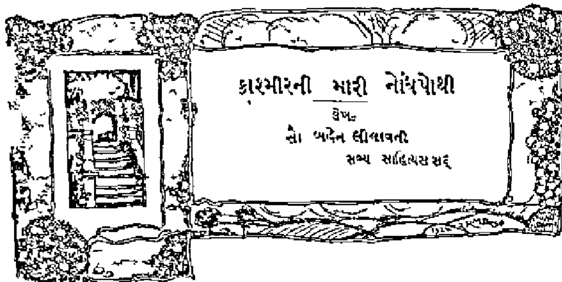
* * *

દ્વિજેતાએ અશ્રુભીની આંખે એક પણ ઉચ્ચાર ન કાઢતાં ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને ગળગળે સ્વરે બોલ્યોઃ "ભગવન્! એક કૃપા કરો. આપના ન્યાયાસન સમક્ષ હાજર થવાની એક વધુ તક મને મળે. આપ શું ઇચ્છો છો તે મને સમજાયું. મારી લાયકાત હું સિદ્ધ કરીશ."

"અસ્તુ!" ભગવાન્ બોલ્યા. તેમણે પ્રણિપત રાજકુમાર તરફ જોયું, તેમનાં નેત્રોના સૌમ્ય તેજથી, તેમના વદન પરના મધુર સ્મિતથી આખો વનપ્રદેશ ઝળઝળી ઉઠયો, અને અરુણોદય થયો માની પંખીઓએ પ્રભાતગીત લલકાર્યાં.

બળતી મસાલોને અજવાળે કુમાર ધીમે... પાછો ફર્યો; વનપ્રદેશ ઓળંગાયો ને ઉષાના અવ્યક્ત તેજમાં શાંત વનપ્રદેશમાં વડલા નીચે ભગવાન્ બુદ્ધ ધ્યાનલીન અવસ્થામાં ડુબ્યા.*

* ૧૯૨૨ ના બેબીઝ એન્યુઅલમાં આવેલી "The Test" નામની વાર્તાનો અનુવાદ.



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૬ આશ્વિન ૧૯૮૦]

તા૦ ૨૬-૫-૨૦

પહેલાં ગામમાં થઈને અહિંનો ચીરમો જોવા ગયા. ત્યાં માછલીઓ પુષ્કળ પાળેલી છે અમે સાથે રસ્તામાંથી રોટલીઓ લઈ લીધી હતી તેના ટુકડા કરી તેમાં નાખવા માંડ્યા. એકએક કકડો પડતાં માછલીઓની પડાપડ થતી, અને તેને તે ખેંચી જતી. જીવનકલહ તે આનુંજ નામ. જીવનના અનેક પ્રયત્નોમાં કોઈ બળવાન અને અનુકૂળ સંયોગોમાં મુકાએલા જીતી જાય છે સંયોગ અનુકૂળ ન હોય તો એટલીજ યોગ્યતા છતાં જીવન સફળ નથી બનતું

ત્યાંથી અમે નજીકની ડુંગરી ઉપર ચડ્યા. ચડતા ચડતા આખા ગામનો તથા દૂર દૂર સુધીનો દેખાવ દેખાતો હતો. છેક ઉપર પહોંચ્યા પછી ચારે બાજુનાં ઘરો, વિશાળ મેદાનો, ખેતરો, પાણી, વૃક્ષો વગેરે દેખાતું હતું. દૂરથી કીડીઓ જેવી લાગતી અનેક સ્થળે જવાની સડકો, રૂપેરી કેશવાળા ઋદ્ધવાળા પાસેના શિખરો અને એ શિખરો પર ટેકવી રહેલો મેઘ એ સૌ કૈં અવનવો ભાવ પ્રેરતા

પણ અહીં બહુ ઉભા રહેવાય તેમ નહતું. પાછળથી શ્યામલ, ગર્જના કરતો મેઘ ધીરે ધીરે આગળ વધતો હતો અને એ ગર્જનાઓથી અમને પાછા ફરવાની સૂચના આપતો હતો.

થોડેક ઉતર્યાં નહીં હોઈએ એટલામાં ફોરા પડવા માંડ્યા. એટલે ખુબ સંભાળીને ઉતરવું પડ્યું છેક નીચે ઉતરતા એક વેળા 'ધબાય નમ' પણ થયું, પણ તે ન ગણકારતા એકદમ ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું.

નીચે ઉતર્યાં પછી વરસાદ જરાક વધારે જોરથી પડવા માંડ્યો પણ કોટ અને છત્રી સાથે હોવાથી કૈં ફીકર ન હતી, એટલે ધીરેધીરેજ આવવા માંડ્યું મેઘ વારંવાર ગંભીર ગર્જનાઓ કરતો હતો. વિદ્યુલ્લતા જરીક ચમકીને સંતાઈ જતી પછી તો વરસાદ પુષ્કળ જોરથી પડવા માંડ્યો

પ્રકૃતિના તોફાનમાં હું તણાતી હતી. જીવનની પ્રકૃતિના પુરમાંએ તણાવાનુંજ છે. જીવન એટલે શું? માછલીઓનો જીવનકલહ જોયો તેવો માનવીઓએ આદરવાનો અને નિર્બલ થતાં કે સંયોગ ન મળતાં તિમિરમાં અટવાવાનું? વિજેતાનેએ જીવનની સફલતા ક્યાં છે? ક્ષણભર ચઢેલો નીશો ક્ષણ જતાં ઉતરી જવાનો, અને ત્યારે વધુ શિથિલ બનાવવાનો. વિજેતાને ઉન્માદનો ભય, પરાજિતને હતાશ થવાનું. જીવનમાં ન્યાય છે? જીવન એ શ્રેય કે પ્રેય?

એટમાં આવી ત્યારે બરાબર ભીંજાઇ ગઇ હતી. વિચારમાળાના મણકા વેરાઇ ગયા અને તાત્કાલિક વ્યવહાર યોજ્યો.

તા. ૨૭–૫–૨૦

આખી રાત વરસાદ પડયો હતો. દિવસમાં પણ વારંવાર આવી જતો હતો. આકાશ ઘમઘોર હતું. હજી કે મેઘજી મહારાજની કૃપા થાય એમ લાગતું નથી.

બપોરના જરા વરસાદ રહ્યો તે વખતે સાડા બાર વાગે હું ફરવા બહાર નીકળી. માર્ગ શાંત પણ ગંભીર અને ઘેરાએલો હતો. પોણો કલાક ચાલ્યા પછી મેઘરાજાની ચેતવણીથી એકદમ પાછા ફરવું પડયું. આજે અચ્છબલ અને મટન જવા વિચાર હતો. પણ સડક કાચી અને કાલના વરસાદથી ખરાબ થએલી હોવાથી તેમજ આજે પણ આકાશ ઘેરાયલું હોવાથી વિચાર માંડી વાળ્યો. બનશે તો કાલે જવા વિચાર છે. અને પરમ દિવસે શ્રીનગર પાછાં જઇશું....

જે કુદરતને હું જોઉં છું તેના અંગ તરીકે હું હોઉં એમ મને લાગતું નથી. તેમજ તેનાથી કે જુદુંજ બલ, શકિત હોઉં, ભોક્તા અને દ્રષ્ટાની સગર્વ દષ્ટિએ મારે નીહાળવાનું હોય એમ પણ મને નથી લાગતું. અમે એક નથી તેમ જુદાં પણ નથી. ત્યારે હું શું છું? શું હું આ જડ દેખાતી કુદરત સમી છું? પણ જડ જણાતી કુદરતમાંએ ચેતન છે. અથવા હું એથી વિરોધી બલ છું? કુદરતને જોઇને હું એથી આનંદ કે શોક અનુભવી શકુ છું. મને જોવાથી એને કશોએ વિકાર થતો નથી. મારા અને એના વચ્ચે રહેલો મહાન્ ભેદ તે આ. ત્યારે શું હું કોઇ વિરોધી બલ છું. તો તો મારાથી, મારા સંભવમાત્રથીએ કુદરતમાં ઉત્પાત થવો જોઇએ. તેમ તો થતું નથી. ત્યારે હું શું છું?

સંયોગો ભાવિને ઘડે છે કે ભાવિ સંયોગોને ઘડે છે?

તા. ૨૮–૫–૨૦

આજે સવારે પગે ફરવા ગઇ અને દેઢ પોણા બે વાગે અચ્છબલ ઘોડા પર જવા નીકળ્યાં. અહીંથી અચ્છબલ આઠ માઇલ છે. અચ્છબલ અમે ચાર જણ ગયાં હતાં. હું, બાળા કાx × ને ઇરલામો.

આજે દિવસ સ્વચ્છ હતો. રવિરાણાએ આજે બધા દિવસનું સાટું વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ વચ્ચે આવતી વાદળીઓને ન ગણકારતાં તે ખુબ તપતો હતો. પ્રકૃતિ પ્રસન્ન મુખે આજે ખીલી રહી હતી.

રસ્તામાં મુળ અચ્છબલથી આવતાં ઘણાં ઝરણાં આવે છે.

પર્વત પરનો બરફ સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતો. કેટલાક પર્વતો પર માત્ર બરફના ચીરા અને વચ્ચે વચ્ચે પર્વતની કાળી રેખાઓ કાળી ધોળી ભાત પાડતાં હતાં. સાદા ડુંગરાઓનીએ હારોને હારો હતી.

શાલીનાં અને તલનાં ક્ષેત્રો, આંહીમાંહી બીજાં અનાજ ઉગ્યા વિનાનાં ક્ષેત્રો, અખરોટ,

કાલ પહેલગામ ઘોડા પર નીકળવાને વિચાર રસ્તામાં કર્યો, પણ પશ્ચિમાકાશમાં એક કાળી વાદળી આવતી હતી. છુટાંછવાયાં બીજાં વાદળ પણ એકઠાં થતાં હતાં. વાદળમાંથી નોબતો ગગડતી હતી. એટલે વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

તા. ૨૯–૫–૨૦

આજે સવારે ભુવન અને મટન જોવા નીકળ્યાં. કાલનો થાક હજુ સાલતો હતો એટલે ઘોડા ઉપર જવાનું મન ન થયું.

સવારના સાડા આઠે અમે ટાંગામાં નીકળ્યાં. રાત્રે વાદળ ઘેરાતું હતું અને ગર્જનાઓ થતી હતી એટલે આજ વરસાદ પડશે એવું લાગતું હતું. પણ તેને બદલે આજ દિવસ સ્વચ્છ હતો. થોડી રૂપેરી વાદળીઓ આમ તેમ ભટકતી અને ક્ષિતિજ પર તેનો જમાવ થએલો હતો, તે બરફનાં શુભ્ર શિખરો સાથે ભળી જતો. તેથી ઘણીખરી બરફની ટોચો વ્યોમને ચુંબતી હોય એવી લાગતી હતી અને આકાશ અને જમીનનો ભેદ લુપ્ત થતો.

આગળ સાદા ડુંગરાની હાર અને પાછળથી ડોકીયાં કરતાં બરફનાં શિખરોથી પર્વતની સામાન્તર હાર બની હતી. પ્રકાશમાં તપતો બરફ ઝબકારા મારતો હતો.

સડક વરસાદથી બહુ ખરાબ થએલી હતી. તેમા ચું ચું કરતો અમારો ફર્સ્ટ કલાસ ટાંગો, ઘોડા ઉપર અને છત્રી ઉપર અથડાતા ચાબુકના સરોસટ અવાજ, ને સાથે ઘોડાને સરસ્વતિ સંભળાવતો ઘોડાવાળોઃ એ બધાં વારંવાર વિચારમાંથી એકદમ ચમકાવતાં. તેમાં ઝરણાંનું મંજુલ સંગીત પણ ભળતું.

ઘણુંખરું આ બાજુ શાલીનાં અને એથી ઓછાં તલનાં ક્ષેત્રો છે. બીજું અનાજ બહુ જણાતું નથી. પર્વતમાળ અમને ચોગમ વીંટી વળી હતી. દૂર દૂર વૃક્ષોની વચ્ચે એકાદુ ઝુંપડું ચિત્રવત્ જણાતું. વચ્ચે નાનાં ગામ પણ આવતાં પણ તે તો બધાં પ્રત્યક્ષ ગંદકીના નમુના હતાં. આ સુંદર ભૂમિમાં વસતા માનવીઓ એ સુંદરતાને પીછાનવાને શક્તિમાન્ નથી. અને જેટલા ગંદા રહેવાય એટલા રહે છે ને આ સુંદરતાને બગાડે છે.

અમે સાડા નવ વાગે ભુવન પહોંચ્યાં. ત્યાં પંડ્યાઓનું જોર બહુ છે. અમારી ગાડી જણાતાંજ પાછળ પાછળ દોડવા માંડયા. ગાડીમાંથી ઉતરતાં પહેલાં તો બધા વીંટળાઇ વળ્યા. મેં પ્રથમથી સંભળાવી દીધું કે અમારે કોઇ પંડયાની જરુર નથી. છતાં કોઇ ખસ્યા નહીં પણ વધ્યા. અને અમદાવાદના આખી ગઓલાનાં ખરાંખોટાં નામ કહેવા મંડયા.

ભુવનમાં પણ પહાડમાંથી પાણી નીકળે છે અને ત્યાંના ચીસ્માામાં થઇને બહાર જાય છે. ચીસ્મામાં માછલીઓ પુષ્કળ હતી. એક પંડયાએ રોટલી પાણી પર ધરી રાખી તે પકડવા માછલીઓએ કુદાકુદ કરી મુકી. પાણી ઘણાંજ નિર્મલ હતાં અને સૂર્યકિરણ પડવાથી એમાંથી અનેક રંગ ઉઠતાં. મને ત્યાં ઉભા રહેવાનું બહુ મન થયું, પણ પંડ્યાઓની ભીડથી અકળામણ થઇ એટલે ઉતાવળથીજ ત્યાંથી જોઇ લઇ આગળ ગુફા જોવા ગયાં. કેટલાક પંડયા ત્યાં પણ ગાડી પાછળ દોડયા અને એક તો છેક ઠેઠ સુધી આવ્યો.

આ ગુફા એક ટેકરા ઉપર ચઢતાં બનાવેલી છે. એક સાધારણ ઓરડા જેવડી મોટી છે. વચ્ચે સિંહાસન કરી કૈંક મૂર્તિ મંડી પધરાવેલી હતી. મુસલમાને બારણું હમાડી આપ્યું અને હીંદુ પંડયો ત્યાં આવ્યો હતો તે કહે, 'સ્થાન મારુ છે, માટે મને આપો.' ઇસ્લામો અને એ બધા માંહોમાંહે લડયા. કાશ્મેને

કેંક જુદાજ પ્રકારવાળી ટોચો જણાતી. નક્ષત્રમાળ સ્વસ્થાને શોભી રહી હતી. આસપાસની પ્રકૃતિ પણ ચાંદનીમાં ખીલી રહી હતી. સાડા દસ પછી બોટમાં પાછાં આવ્યાં. તે પછી બોટની છત પર કલાક એકલી ચાંદનીમાં બેઠી. થોડું ગાયું. હવે સુવાનું.

તા. ૩૦-૫-૨૦.

આજે સવારે અનંતનાગથી શ્રીનગર આવવા નીકળ્યાં. આજે પણ દિવસ ખુલ્લો હતો અને તડકો સારો નીકળ્યો હતો.

ચારે બાજુ બરફ ઝબકતો અને આંખ્ગ્ય નાખતો. જેલમના ધીરા વિશાલ પટ પર બોટ ધીરેધીરે સરતી હતી.

'મીલ'ની 'લીબર્ટી'નું છેલ્લું પ્રકરણ પુરું કર્યું. દલીલો સંગીન છે છતાંએ શંકાઓ અને મતભેદને અવકાશ છે.

બેખડો પર ફરી આવી લગભગ પાંચે અવંતીપુર આવી પહોંચ્યાં.

× × અહીંનાં ખંડેર જતાં જોયાં ન હોવાથી બોટ થોભાવી. એ લોકો જોવા ઉતર્યા.

'મીલ'ના મત પ્રમાણે વ્યક્તિની સ્વતત્રતા બીજા કોઇને બાધ કર્તા ન હોય તો કોઇથી વચ્ચે પડી શકાય નહી. માણસે સુખી થવું કે દુઃખી એ એની પોતાનીજ મુનસરી પર હોવું જોઇએ. વર્તન કે વિચાર જ્યાં સુધી વ્યક્તિને પોતાનેજ લાગતાવળગતા હોય ત્યાં સુધી એમાં માથું મારવાનો કોઇને હક નથી. આ સિદ્ધાંતને સ્ત્રીઓની (હીંદની) હાલની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં મહાન્ વિરોધ જણાય છે. સ્ત્રીઓની જીંદગી એ ગુલામી કરતાં વધારે સારી નથી. ધણીને સહેજ પણ અગવડ ન પડે માટે સ્ત્રીઓએ પોતાનું સર્વ સુખ, આશા, ભાવિની યોજનાઓ, ઉન્નત જીવનનાં સ્વપ્નાં અને પોતાનાં અંતર પ્રમાણે જીવવાની વૃત્તિઃ એ સર્વને તિલાંજલી આપવી જોઇએ. આમાં કોઇ ન્યાય પુછતું નથી, માત્ર રૂઢીતીજ ગુલામી છે. આની સામે જરા પણ અવાજ કે કાર્ય સ્ત્રીઓ તરફથી થાય તો તેને દાબી દેવાના સર્વ પ્રયત્નો ઉપાયમાં યોજાય છે. આ બધાનું મુળ આર્થિક પરતંત્રતા છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને પુરુષો જેટલાજ હક્ક અને રક્ષણ કાયદા તરફથી મળે નહીં, તેમજ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર આર્થિક સાધનો ન હોય ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ચાંદની રાતની ખરી સમૃદ્ધિ આજેજ પ્રત્યક્ષ થઇ. ચંદ્ર પર આછાં આછાં વાદળાં હતાં છતાંએ ચંદ્રમા પુર બહારમાં હતો. જેલમ દરીઆવના પાણીમાં ઇંદુ અનેક રૂપે સ્નાન કરતો. જગત્ બધું રૂપેરી રસે રસી દીધું હતું. બરફ પર ચાંદનીની છટા કૈં ઓરજ હતી. બરફના અને સાદા ડુંગરોનું જળમાં પડેલું પ્રતિબિંબ અતિમનોહર ભાસતું.

કીનારે કીનારે આવતાં ગામોમાંથી સ્ત્રી પુરુષોના ગાવાનો સામટો ધ્વનિ આવતો, અને રાત્રિની શાંતિમાં ઘણે દૂર સુધી સંભળાતો. ચંદ્રિકા અને જળ એક બીજામાં ઓત પ્રોત થયાં હતાં. છુટાંછવાયાં ઉડુગણ કહીં કહીં દર્શન દેતાં. કેટલાંક વાદળમાં સંતાયાં હતાં. બોટની છત પર બેસીને આ સર્વ જોવાનું ભાગ્ય મારે નિર્માણ હતું. મેં તેનો પુરેપુરો લાભ લીધો.

પવનની ધીમી લહેરી દૂરથી જરા આવી ને જતી. પણ પવન બહુજ ઓછો હતો. વૃક્ષો અને ક્ષેત્રો સર્વ સ્તબ્ધ હતાં, અને જળમાં પોતાનું સ્વરૂપ જોતી વનિતાસમાં કાંઠે ઉભાં હતાં.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૮]



સેક્સટન બ્લેક કે શેરલોક હોમ્સ?

લેખક
ના. દયાશંકર મ ભટ્ટ
ચિત્રકાર
શ્રી છોટાલાલ અમ્બાલાલ જોશી

"જો, રવિ, હવે આપણે શું કરીશું? મોહનદાસને ગાંડો બનાવ્યો. એને લખલુટ લક્ષ્મી અને બૈરી છોકરા હીન બનાવ્યો. તોપણ તે હીંમત હારતો નથી એકલે હાથે આ સંકટો વચ્ચે ઝઝુમે છે, અને પેલા દેવીદાસની બધી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ જન્મતાંજ મરણને શરણ થાય છે હવે આપણે કરવું શું? આનો અંત કેમ આવશે?" એક ૨૦, ૨૫ વર્ષના યુવકે પુછ્યું.

સાંજનો પહોર હતો. ૭ વાગ્યા અને મોટરોના ભુંગળાના અવાજ સાથે ભૂતસમ ભાસતાં નરનારીઓનાં ઝોલેઝોલાંએ, ઘડીમાં સીટીઓ વગાડતાં તો ઘડીમાં ગાણું ગાતાં, એકમેકના હાથમાં હાથ નાખી કે કોઈ છોકરાંને ખભે કે કેડમાં બેસાડી અગર છાતીએ વળગાડી ભારતનું દારિદ્ર સહેજે દેખાતું હોય તેમ ચોપાટી એક ઘડીપર રેશમખાના વટેમાર્ગુના અવરજવર વિના નિર્જન ભાસતા રસ્તાઓને ઉભરાવી દીધા.

નોકરી ઉપરથી ફારગ થતા કારકુનો કામથી, સાહેબના ઉપરાઉપરી થતા હુકમોના હુમલાઓથી કંટાળી થાકીપાકી, સાહેબે રજા ન આપી તેથી પ્રભુનો પાડ માનતા, શુભ શુકન, શુભ દિવસના વિચાર કરતા, આયુષ્યમાંથી એક દિવસ ઓછો ગણતા ઘર તરફ વળતા હતા.

રવિ અને સુરેશ આજે ઘેર જવાની ઉતાવળમાં નહતા. તેમને ઘેર નહોતી કોઈ તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરનાર પ્રમદા કે પતિના મુખદર્શન પછી પાણી પીવાના વ્રત આદરી બેઠેલી અર્ધાંગના. તેઓ ઓફીસમાંથી નીકળી વીક્ટોરીઆ ગાર્ડનની એક કુંજમાં ભરાયા આજુબાજુ જોઈ એક બાંકડા ઉપર બેઠેલા મનુષ્ય તરફ નજર નાખી ન નાખી કરી બન્નેએ જોડેના બાંકડા ઉપર બેઠક જમાવી.

પશ્ચિમમાં સૂર્ય ઢળતો હતો ક્ષિતિજમાં નીલું શુભ્ર આકાશ આછા અંધકારમાં ભળતું હતું. સાબરમતીના આછા આછા, પાતળી વહેણે વહેતાં પાણી ઉપરથી મંદમંદ પવ

શીતળ પવન-લહરીઓ આવતી. લીમડાના મોરની મધુર મેહક મસમસી રહી હતી.

સુરેશના પ્રશ્નથી રવિ વિચારમાં પડયો. જમણી આંખે જમણા હાથની અનામિકા અરાડી ઓઠ ડાબી સામેની કોઇ વસ્તુ પર નજર ઠેરવી ઘડીભર વિચારમાં ડુબી ગયો.

ત્યારે જોડેનો માણસ આ નવા આવનાર મિત્રો તરફ સહેજ આશ્ચર્યમાં ઉંચું જોઇ એક આડી નજર નાખી જાણે કૈં સાંભળ્યું હોય તેમ લખવાના વ્યવસાયમાં પડયો.

"જો, ત્યારે, સુરેશ," રવિએ વિચારસૃષ્ટિમાંથી ચેતનસૃષ્ટિમાં આવતાં કહ્યું. "મોહનદાસ છે તો બહાદુર, વીર અને પરાક્રમી. એકલે હાથે પણ બધાને પાણી પાય છે. એનો અંત પણ એને શોભે તેવો જોઇએ. બહાદુરનાં મરણ પણ બહાદુરી ભર્યાં હોય, હોં. અને આજેજ વડોદરેથી—ભાઇનો પત્ર આવ્યો છે તે પણ મારા મતને સંમત થાય છે. એટલે—"

જોડેનો યુવાન પાછો ચમકયો. તેણે વળી એક વખત ચોરાતી આંખે તેમના તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકી.

સુરેશ અને રવિ તેમના વિચારમાં મસ્ત હતા. આજુબાજુના વાતાવરણની કે વસ્તીની તેમને કૈં પરવા નહતી.

"એટલે," સુરેશે અધીરાઇથી કહ્યું. "એને આત્મહત્યા કરવાની તો ફરજ નજ પાડવી, એમને ?"

"હા, મને એમ લાગે છે ખરું" રવિએ ઉત્તર આપ્યો. "પણ અન્ય ઉપાય શો યોજવો ત્યારે ?"

"એને પર્વતોમાં ખેંચી જઇશું ? પેલાં ઝાડવાં ને ઝાંખરાંથી કંટાળી હાથે પગે ઉઝરડાતો, કૈં રાત્રિ અને દિવસોના ટાઢતડકા, ભુખ અને ઉંઘથી પીડાતો, મરણ અને જીવનના વચ્ચે ઝોલાં ખાતો કરી, કોઇ ઉંડી ખોમાં ફેંકી દઇશું ? અગર વાઘ વરુનો ભોગ બનાવીશું ? કે પેલા નળરાજાની જેમ દાવાગ્નિમાં બાળીશું અગર કર્કોટક જેવા મણિધરની વિષ જ્વાળાના વિષથી એનાં વરસો પુરાં કરીશું ?" સુરેશે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એક પછી એક ચીતરાતાં ચિત્રો ઉથલાવી ઉથલાવી વિવિધ રંગે રવિ આગળ રજુ કરવા માંડ્યાં.

શબ્દે શબ્દે જોડેના યુવકનું કતુહલ વધતું હતું. ઘડીએ ને પલકે તે નિશ્ચય ઉપર આવતો હોય તેમ જણાતો. પળમાં પેલા યુવાન યુગલ તરફ તો બીજી પળે પોતાની નોટ તરફ નજરની પટાબાજી ખેલતો તે અસ્વસ્થ થતો, હાથ આઘાપાછા થતા, પગ હાલી ઉઠતા અને મુઠીઓ વાળી એકમેકથી ઘસતો.

"સુરેશ, હાં, એમ કરીએ તો એક પંચાત ઉભી થાય. આ માલતીનું શું કરવું પછી ?"

"અરે—હા,. ....ઠીક...એક થઇ શકે, તેને પેલો નરોત્તમ ખબર આપે કે તારા પિતા તો જહાન્નમની જાત્રાએ પહોંચી પણ ગયા અને હવે તારે તાબે થવુંજ પડશે. તે વખતે તે મુર્છા ખાઇ ભોંય પર પડશે, પડતાં પડતાં નરોત્તમ તેને ઝીલી લેઇ બાથમાં ઘાલી ભચડશે, ચુમનો ઉપર ચુંબનો વરસાવશે અને આખરે તાબે કરશે અને નહીં થાય તો તેના પિતાને પગલે તેને પણ વળાવશે" સુરેશે આવેલી ગુંચ ઉકેલતાં જવાબ આપ્યો.

"તો પાછો પ્રશ્ન રહેશે પેલા દેવેન્દ્રનો. એ સાજો કમ્બખ્ત આગળનો આગળ આવીને ઉભો ન રહે તે જોવાનું. નહીં તો પાછો ક્યાંયથી

ઉઠયો પણ પાછો બેઠો. પેલા થોડે [illegible]ટલે તેણે ધીમેધીમે તેઓ દેખાય પાછળ પાછળ ચાલવા માંડયું.

"ત્યારે આપણે પરમ દિવસે બપોરના મળીશું કેમ?" રવિએ પુછયું.

પેલો પાછળ ચાલનાર અસ્પષ્ટ શબ્દો સાંભળી સહેજ પાસે ગયો.

"હા, પરમ દિવસે બપોરે બે વાગે" સુશીલે જવાબ આપ્યો.

"અને કયાં મળીશું! તારે ઘેર કે ઓફીસમાં?"

"ના, ના, હાં ઠીક સંભાર્યું. જોને તે દિવસે તો પેલો રમણ પણ આવનાર છે એટલે આપણે વિનોદને ત્યાંજ મળવાનું રાખીએ."

"પણ વિનોદનું ઘર મેં નથી જોયું."

"એમાં શું આ—શેઠની પોળમાં ડાબે હાથે ત્રીજું ઘર અને બીજે માળે. લે હવે તો જડશે ને?"

"હા, હા, જરુર. જરુર આવીશ."

"ઠીક ત્યારે સાહેબજી" રવિએ કહ્યું ને તેઓ બંને છુટા પડી ચાલવા મડયા.

પાછળ ચાલતા યુવકના મોં પર શરુઆતમાં જણાતી ગંભીર રેખાઓ નહતી; તેના મગજમાં વિચારમાળાના મણકા નહોતા મુકાતા; તેના હૃદયમાં આનંદની હેલી થઇ રહી હતી. તેનાં ઝડપથી મુકાતાં પગલાં કોઇ કોઇ વેળા તાલ [illegible] સાચવવા આડા અવળા અગર વહેલા [illegible] પરખાઇ આવતું કે તેને તાલ ને [illegible] મુકવાની ટેવ હશે. તેની ઝીણી [illegible] જણાતું કે તે ચાર— [illegible]

૨

૧૯ × ×ના વર્ષમાં ગુજરાતમાં બહારવટીઆઓનો ત્રાસ વધી પડયો હતો. બોરસદના બાબરીઆએ છેક સુરતના છેડા સુધી બુમો પડાવી હતી. ભરુચમાં ડાહ્યાભાઇ ફોજદારની હાંક વાગતી. ખેડામાં દાભલાથી અને તેની સ્ત્રીથી મોટા તીસમારખાંને પણ ત્રાસ છુટતો અને અમદાવાદ ને કાઠીઆવાડમાં મીરખાન અને તેની ટોળીથી મોટા ચમ્મરબંધીનાએ ચમ્મર વછુટી જતા. સરકારી પોલીસલાવલશ્કર પણ તેમની પાછળ રાત ને દિવસો કરી ગામડેગામડે નિર્દોષ, ગરીબ ત્રાહિ માં ત્રાહિ મામ્ પોકારતી પ્રજાના રક્ષક મટી ભક્ષક બની તે સેતાનોનું સત્યાનાશ વાળવા આથડતી. પણ નતો એકે હજી હાથ આવ્યો કે નતો તેમની હીલચાલની ખબરો મળતી.

દત્તાત્રય કામદાર ચાર કાર્યમાં કુશળ હતો. તેણે અસાધારણ શક્તિ દાખવી કેં કે પરાક્રમોથી પોતાની પાંચ વર્ષની કારકીર્દી ઉજ્વલ કીધી હતી. કોઇ શેરલોક હોમ્સ કે સેક્સ્ટન બ્લેક થવાની મહત્વાકાંક્ષા તેના મગજમાં નિરંતર ઉછળતી હતી. આ પ્રસંગે તેને સરકારે ખાસ વધારાની સત્તા સાથે આ તમામ કર્મચાંડાળોને જીવતા યા મુવા પકડવાની તાકીદ કીધી હતી. તેણે આજે ત્રણ ત્રણ માસ થયાં પ્રિયાની પથારી જોઇ નહતી, લાડકવાયાં બાલકોના કાલા ઘેલા બોલ સાંભળ્યા નહતા. જંગલ અને કોતરોમાં ભટકી ભટકી તે અડધો થઇ ગયો હતો. આ પ્રયત્નની સફલતામાં તેની આશા ઉચ્ચાભિલાષાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ સિદ્ધ થવાની હતી. તેણે રચેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિ સાચી નીવડવાની હતી. આ પ્રયત્નની નિષ્ફલતામાં તેનું પ્રમોશન જાય, ગ્રેડ જાય, ઉચ્ચા—



ડુંગરીન પહેરાવ કરનારાઓને પકડ્યા

સિપાઈઓ આ ખુશખુશ રહે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ સરી જાય સરકારે તેને પુરા ૧૦૦ દિવસની મહેતલ આપી હતી ૯૦ દિવસ પાણીની પેઠે વહી ગયા બાકી માત્ર ૧૦ રહ્યા હતા

આજે કે અગત્યના કામ-સર તે શહેરમા આવ્યો હતો ગાયકવાડની હવે લીમાથી પાછા જતા સહેજ ચીકટેરી આ ગાડનની હવા ખાવાનો તેને શોખ થયો. એકાંત કુંજમા તે પેઠો

નિરાશ થઇ વિચારગ્રસ્ત બની પેલા બાંકડા ઉપર તે આવીને બેઠો. પોલીસ કમીશ્નર ની આજની ચોકાજ સભર ઉપરની મળેલી સૂચના ઉપર વિચાર પરંપરા શરૂ કરી ન કરી ત્યાં તો પેલા રવિ અને સુશીલે તેની પરંપરા તોડી

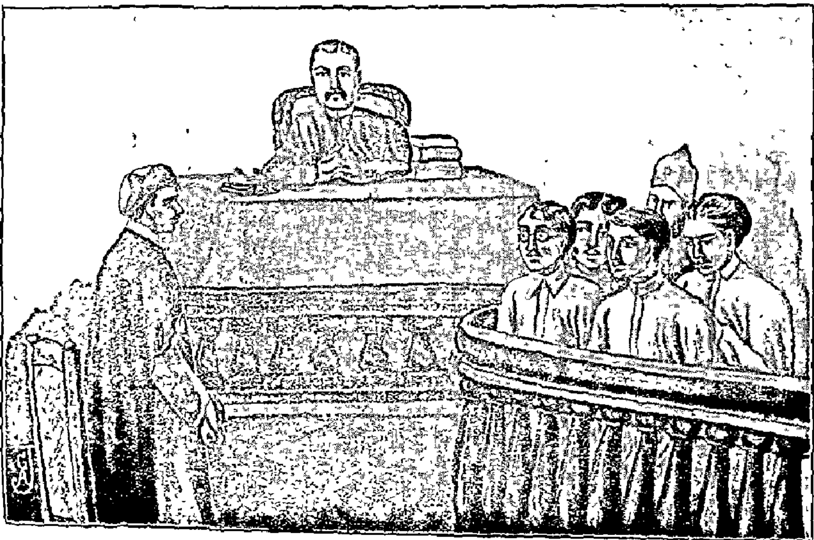
શરૂઆતમા સહેજ ચીડાયો. તેના અધિકારનું અભિમાન તેની વહારે ધાયું. નાક ચઢાવી ઉંચું જોયું. તેણે કંઇક અસ્પષ્ટ સાંભળ્યું. તે ચમકી સ્વસ્થ થયો. થોડી વારે તેને લાગ્યું કે સોનાનો સૂરજ ઉગતો હતો

ભાવિદેશીની એ ખજાનો મૃદુ અવાજ તેના કાનમાં રણઝ ણ્યો,—કોઇ પોલ-નની કાકડ ઉમેરી સુકુમાર બાળાને આ કાદવ મા થી ઉતરવી જોઇ, તેના કાનમા કે અસ્પષ્ટ શું ઝણ્યું "ઉતરી નિધાત્રી ઊઠ કુંકુમ'કકાવડી, કુંકુમના નાખ્યા મંચેણુ—"

પાછળનું ચરણ તેને યાદ ન આવ્યું. યાદ આવ્યું તો તેને અસત્ય લાગ્યું પ્રમોશન એક, કીર્તિ, શીરપાવના વિચારો ઉપર વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા કે વર્ષો પર રચેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિ નવીન રંગે રજુ થઇ તેમા તે વિહરવા લાગ્યો

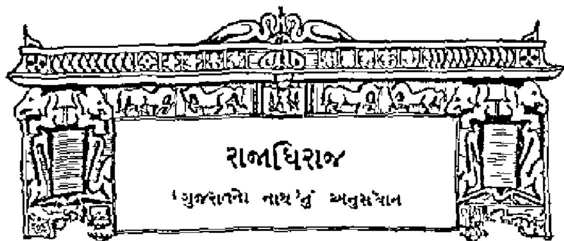
તેણે આખરે તેમને પારખ્યા રવિને પેલા મીરખાનની ટોળીનો અને સુશીલને બાજરીઆનો તેની સ્મરણશક્તિ વહારે દોડી તેણે તેને મનાવ્યુ કે આ બંનેને—આમના જેવા કોઇ બેને—તેણે આજથી પાંચ વર્ષ ઉપર પોતાના મેળામા સાધારણ ચોરીમાં પકડાયા હતા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૦]



અનુભવથી મડાગ્રેમા ને પાથરમા પુરુષે પળ પારખી.

—સોહરટનભેક



રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

નોંધ

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે

જયસિંહદેવ સોલંકી ..	અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ
મીનળદેવી ...	.. રાજમાતા
મુંજાલ ..	... મહા અમાત્ય
ઉદો	મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.
દાદાક ...	.. મંત્રી * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ
શોભ .	... મંત્રી
ત્રિભુવનપાલ ..	.. રાજાનો ભત્રીજો ને લાટનો † દંડનાયક ‡
કાશ્મીરાદેવી ...	ત્રિભુવનપાળની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી
કાક ...	ત્રિભુવનપાળનો મિત્ર ને ભટરાજ
મંજરી	.. તેની પત્ની
સજ્જન ...	... મોરબીનો દંડનાયક
પરશુરામ ...	... તેનો પુત્ર
રા'ખેંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા
રાણકદેવી ..	... તેની રાણી

---

* અમદાવાદ † સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ. ‡ સુબો.

નાનાં કરશે. મારી વારે ધાનારને મા કદી દુઃખી કરે નહીં. તું અહીંઆથી હવે જા."

"ના, બા!" કાકે માથું ધુણાવી કહ્યું, "પેલો મારો અન્નદાતા ઝેરી નાગ જેવો છે. મારી પુંઠ વળે તો કોણ જાણે શું એ કરે? એ તો આમ આટલા દહાડા તો એ વધારે, રાણી આવશે એટલે હું તમને તેને સોંપીને પછી જઈશ. બા! તમે હવે નીરાંતે બેસો. હું બહાર જઈ બધી તજ-વીજ કરી આવું. ને કૈં ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરું." કાક ત્યાંથી ઉઠયો અને બહાર નીકળ્યો.

પહેલાં બહારની એક ઓરડીમાં ઘાયલ ગઢવીને તેણે બાંધીને નાખ્યો હતો તેની ખબર લીધી.

"ગઢવીજી! હવે તમે નિશ્ચિન્ત રહેજો. એતો હું શું કરું? મહારાજના હુકમ પ્રમાણે મારે કરવું પડ્યું. બહુ વાગ્યુ તો નથીને? હમણાં સારા થઈ જશો. મહારાજ કહે છે કે કોઈને એક અક્ષર ન કહેશો નહીં તો જીવ પર વાત આવશે."

ગઢવીએ કપાળ કુટ્યું. "મારો તે એવો શો ગુનો——"

"ગઢવીજી! એ પુછવામાં સાર નથી. તમારું ઘર ક્યાં છે તે મને કહો તો હું માણસ લઈ આવું. તમે મને નહીં ઓળખ્યો?"

"ના——"

"મારું નામ ભટરાજ કાક."

"ભૃગુકચ્છવાળા——"

"હા, હું જાતેજ. જુઓ ખેંગારની રાણીને સતી થવું છે તેથી મહારાજ અહીંઆં લાવ્યા છે. પણ લોકોને જણાવવું નથી. એક બે દહાડામાં મીનળબા, મુંજાલમહેતા ને રાણીઓ આવશે એટલે રાણકદેવી સતી થશે. પણ ત્યાં સુધી બધું છુપું રાખવું છે."

"વારું."

"એટલે તમે ઘેર જાઓ ને મને ચાર પાંચ વિશ્વાસુ માણસ આપો."

"ભટરાજ! આટલુંજ હતું તો પહેલેથી કહીએને નકામો મારો હાથ શા માટે કાપી નાંખ્યો?" કચવાઈને ગઢવીએ કહ્યું.

"હરકત નહીં, કાલે સારો થશે."

ગઢવીએ કાકને પોતાના ઘરનો પત્તો આપ્યો એટલે તેણે ત્યાં જઈ માણસોને ખબર કરી. માણસો ગઢવીને ડોળીમાં ઘાલી ઘેર લઈ ગયા, અને ગઢવીએ થોડાંક માણસો કાકની તહેનાતમાં આપ્યાં.

કાકે પુજારીને બોલાવી રંધાવ્યું. પોતે ખાધું ને રાણકદેવીને ખવડાવ્યું. અને પછી રાજાને અને ભાવને ખાવાનું આપી આવ્યો. થોડી વાર પછી બેએક ગદેલાં લઈ જઈ તેણે મહારાજાને આપ્યાં અને નિશ્ચિન્ત જીવે થાક ખાવાની તેમને સૂચના કરી.

કાકે બહાર આવી જુનાગઢ પડ્યું તેની વધામણીનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો; અને સાથે સાથે વિજયી જયસિંહદેવ ત્યાં આવવાના હતા એમ કહી તેમને આવકાર દેવા ઉત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરી. થોડાક સૈનિકો તેણે મહારાજાને આવકાર આપવા સામે પણ મોકલ્યા.

આ બધું કર્યું ખરું પણ કાકનું સ્વાસ્થ્ય હતું તેવું રહ્યું નહોતું. એના મગજ પર જ્વર ઘણો હતો એ એની આંખો કહી આપતી. હમેશાં જે શાંત રહેતો તે અત્યારે દબાએલી લાગણીના જોરથી અસ્પષ્ટ રીતે અશાંત દેખાતો. સાંજે એના હૃદયની વ્યથા વધી પડી. ગઢ પર ચઢી તે ભૃગુકચ્છની દિશામાં ક્યાં સુધી જોઈ રહ્યો. શાંત સંધ્યામાં જાણે આનં દિ-



ગુજરાત] 'મારા રા' શીવાય બીજો શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં [માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૧

—રાજાધિરાજ —પૃષ્ઠ ૧૬૪

તમાનું આક્રંદ સંભળાતું હોય એમ તેને લાગ્યું. સમય ને સ્થળનું અંતર વીસરી તેના દેહને છોડી મંજરી પાસે જવાને ઉત્સુક એવા તેના હૃદયે પ્રયાણ આરંભ્યું.

પહેલાં અનેક વાર તે મંજરીને છોડી રણે ચડ્યો હતો પણ કોઈ પણ વખત આવી બીક તેને લાગી ન હતી. આ વખતે કેમ લાગી તે તેને સમજાયું નહીં. આવી અપરિચિત બીક જાણે ભયંકર પરિણામની આગાહી આપતી હોય એમ તેને લાગ્યું.

સાંજનો મંદ પવન તેના શરીર પર વાવા માંડ્યો. તે પવન જાણે મંજરીના હસ્તસ્પર્શની મૃદુતા, તેના મુખની ઉચ્છ્વાસગંધ લઈ આવ્યો હોય, તેના ચુંબનોનો સ્પર્શ જાણે ગઈ પળેજ થયો હોય એવો ભાસ થયો.

અત્યાર સુધી યુદ્ધના ચાલુ વ્યવસાયમાં ને નિરંતર રાજખટપટમાં સૂક્ષ્મ ભાવો અનુભવવાનો કે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો તેને વખત ન હતો. પણ અત્યારે આખી જિંદગીમાં સંચય કરી રાખેલા સંસ્કારોએ આરપરંપરા પ્રગટાવી મંજરીનું અત્યારે તેના અંતરમાં શું સ્થાન હતું તેનું તેને સ્પષ્ટ ભાન થયું. તે જુદા દેહવાળી સ્ત્રી તેની ભાર્યા કે તેના છોકરાંની મા નહોતી. તે તેની પ્રાણની ઈશ્વરી તરીકે ઊંચાણ સિંહાસન પર પણ બીરાજતી નહોતી, તે તો તેની પ્રાણ હતી—તેના જીવમાંનો પણ જીવ હતી. એ હતો માત્ર તેનેજ આધારે. અને જેમ જીવ જવાની તૈયારી કરે ત્યારે આખો દેહ તેની પાછળ જવા તૈયાર થાય તેમ મંજરી પર દુઃખ પડતાં પોતે તેની પાસે દોડી જવા તૈયાર પગભર થઈ રહ્યો. તેનું મગજ એકજ ચિંતન કરતું—મંજરીને મળવાનું. તેની રગે એકજ કાર્ય માટે તલસતી—મંજરીને જઈ ભેટવા માટે. ભીમે ફાડેલાં જરાસંધના અર્ધીઆ જેમ ભેગા મળવા આકર્ષાતાં તેમ કાક મંજરી ભેગો થવા અધીરો બન્યો.

તેને ઘણી વખત એમ થયું કે રાણકને હવે અહીંઆ મુકીને જવામાં કંઈ ભય ન હોતો પણ સતીને આમ છોડી જવામાં તેને જોખમ જણાયું. તેની કર્તવ્યપરાયણતા ને તેની મિત્રભક્તિ એ જોખમ તેને ખેડવા દે એમ નહોતી.

બીજો દિવસ પણ એમજ ગયો. ત્રીજે દિવસ એની અધીરાઈનો પાર રહ્યો નહીં. એણે થાકીને સામે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખરે ત્રીજે દિવસે સાંજના એક ઘોડેસ્વાર મીનળબા વગેરેના આવ્યાની ખબર લાવ્યો. કાક ઘોડે બેસી સામે લેવા ગયો.

વઢવાણથી પાએક કોશ પર મીનળબા, લીલાબા ને મુંજાલમહેતા રસાલા સાથે આવી લાગ્યા છે. એ બધા ઉતારામાં બેઠા હતા ને દોડતે ઘોડે કાક આવી પહોંચ્યો.

બધાએ કાકને જોયો ને જરાક ચમક્યા. તેનું મોઢું દર્દથી બીડાએલું હતું. તેની આંખો ફાટેલી હતી, અને તેમાં ભયંકર ભરી નિસ્તેજ સ્થિરતા હતી.

મુંજાલમહેતા ઊઠીને આગળ આવ્યા. "કેમ શું છે? કાક!" મહાઅમાત્યે ઉમ્મર વધતાં વાત્સલ્યભાવ અજબ રીતે કેળવ્યો હતો.

"બધાં સારાં વાનાં છે," તેણે ખોખરે સાદે કહ્યું ને ચારે તરફ જોયું અને બન્ને રાણીઓને નમસ્કાર કર્યો. મુંજાલે આંખ ફેરી એટલે અનુચરો દૂર જઈ ઉભા.

"બા—મહેતાજી! આ વખત મેં પાટણ-

એવી રીતે ઘડયું હતું કે ઉચ્ચ-નીચ સર્વને સ્થાન મળી શકે. કન્યકાવસ્થામાં વ્યાસ ને કર્ણ જેવા કાનીન પુત્રો ઉત્પન્ન થયાં છતાં મત્સ્યગંધા અને કુંતી જેવી સ્ત્રીઓનો સમાજે તિરસ્કાર નહોતો કર્યો. ઉલટું આવા પુત્રને કુટુંબમાં સ્થાન આપ્યું હતું. કર્ણને સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણે તેને પાંડવોના મોટાભાઈ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવી આપવાની લાલચ આપી હતી. મનુષ્ય-જીવનમાં કેટલીક વાર શિથિલતાના પ્રસંગો આવી જાય છે, એવી ગણત્રીથી સમાજના નેતાઓએ સજ્જડ બંધનો-થી સમાજને જકડી ન લેતાં ડહાપણ વાપરી પ્રતિકૂળ પ્રસંગોને અનુકૂળ બનાવી લીધા હતા.

વિષયાંતરનો દોષ સ્વીકારી લઇને પણ આ સ્થળે એક વાત સ્પષ્ટ થવાની આવશ્યકતા હું જોઉં છું. પાપ બે પ્રકારનાં સંભવી શકે છેઃ નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક અને બીજું સામાજિક નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક પાપ એને કહી શકાય કે, જે સર્વ કાળમાં અને સર્વ સ્થળે એકરૂપ હોઇ શકે છે. ચોરી કરવી, અસત્ય વદવું, ઇશ્વર ઉપર અનાસ્થા રાખવી, વિશ્વાસઘાત, અને કૃતઘ્નતા એવાં એવાં પાપો જ્યારથી સમાજની વ્યવસ્થા થઇ ત્યારથી તે અત્યાર સુધી અને ભવિષ્યમાં પણ તેમજ પૃથિવીના ગમે તે પ્રદેશમાં તિરસ્કારપાત્ર થવાનાંજ. જે સામાજિક પાપો છે, તે અમુક સમયને માટેજ, અમુક પ્રદેશને માટે કે અમુક જાતિને માટેજ પાપ તરીકે મનાય છે. અનેક પત્ની રાખવાનો રીવાજ ઠેઠ મહાભારતના સમય સુધી ત્રણે વર્ણ માટે, અને ક્ષત્રિયોને માટે હજુ પણ પાપ ગણાતું નહોતું. હિંદુઓની અમુક જ્ઞાતિઓમાં સંતાનાર્થે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ હજુ પણ જોવામાં આવે. જે જ્ઞાતિઓમાં આ રીવાજ નથી, ત્યાં કુળ નિર્વંશ જતાંએ એક ઉપર બીજી સ્ત્રી લાવવાનું પાપ થાય, અને તે સામાજિક પાપ છે. લગ્ન-વ્યવસ્થાનું પણ તેમજ છે. ગાંધર્વ વિવાહ પ્રાચીન સમયમાં નિંદ્ય નહોતો ગણાયો, અત્યારે ગાંધર્વ-વિવાહનો અખતરો વ્યભિચારમાંજ ગણાઇ જાય, એટલે અત્યારના સમય પુરતું તે સામાજિક પાપ ગણાય. આવા અર્થમાં વ્યભિચાર સામાજિક પાપ હતું. નૈતિક પાપ નહોતું ગણાતું. પાંડુ રાજા પુત્રોત્પત્તિને માટે કુંતીને નિયોગ પદ્ધતિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું સૂચન કરતાં કહે છે કેઃ-'પૂર્વે સ્ત્રીઓ કોઇપણ જાતના બંધન વિનાની હતી. સ્ત્રીઓને પરપુરુષ ગમનની છુટ હતી, આ સંપ્રદાય ઉત્તર કુરુ ખંડમાં હજુ પણ ચાલે છે. શ્વેતકેતુ નામના મુનિએ, પોતાની માતું બળાત્કારે હરણ થતું જોઇ વ્યભિચાર સામે પ્રતિબંધ રચ્યો. તેમણે એવી મર્યાદા સ્થાપન કરી કે આજથી વ્યભિચાર કરનાર ગર્ભહત્યાનું પાપ વહોરી લેશે.' આ દૃષ્ટિબિંદુ સમાજ આગળ મુકવાનો હેતુ સમાજને ઉંધે માર્ગે દોરવાનો નથી, પણ વ્યભિચાર સામાજિક પાપ હતું, તેટલુંજ બતાવવાનો આ દૃષ્ટાંતનો ઉદ્દેશ છે. જે સમયે સમાજ સશક્ત અને વૈભવશાળી હતો, જે સમયે પ્રજોત્પત્તિ આર્ય પ્રજાના અસ્તિત્વ માટે ઘણી આવશ્યક હતી, તેવા સમયમાં અનેક પત્ની કરવાનો રીવાજ પાપ નહીં પણ ધર્મ્ય કાર્ય ગણાતું. અત્યારના નિર્વીર્ય, નિર્ધન, અને ખીચોખીચ વસ્તીથી ભરેલા પ્રદેશોવાળા હીંદુસ્થાનમાં અનેક પત્ની કરવાનો રીવાજ પાપ ગણાય એટલુંજ નહીં, પણ એને દેશદ્રોહ કહી શકાય.

નિયોગ પદ્ધતિ આ દૃષ્ટિએ જો કે અત્યારે સામાજિક પાપ ગણાઇ શકે, પણ પ્રાચીન

[વધુ માટે જુઓ ૧૭૧



આનાતોલ ફ્રાંસ

લેખકઃ
સૌ. બહેન લીલાવતી
સભ્ય,
સાહિત્યસંસદ.

મલય પર્વતનો વાયુ ચંદન વૃક્ષની સુગંધ લઈ આવે, છતાં ન દેખાય છતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ને એ પરખાય તેમ ફ્રાંસની ફરની ભૂમિમાંથી આવતી એક અપૂર્વ ફોરમથી સાહિત્યવનના સહેલાણીઓનાં ચિત્ત એકદમ ચમક્યાં. આ સુવાસ આટલી કીમતી અને અણમોલ છે એવું ભાન ત્યારે એના ઉપભોગી-ઓને ન થયું; પણ એ ગંધ કંઈ કસ્તુરીજ છે એવું લાગ્યા વિના તો તેમને ન રહ્યું.

પછી એક દિવસ ખબર આવી કે એ ગંધનો પ્રસરાવનાર 'નોબલ પ્રાઇઝ' જીતી ગયો છે એટલે તેમણે આનંદથી હૈયાં ફુલાવ્યાં. આપણા કવિવર ટાગોરે એ ઇનામ જીતી ભારતવાસીઓને મહાન્ સાહિત્યનું એક પ્રકારનું પીયૂષ આપી દીધું છે. એ ઇનામ જીતે તેના સાહિત્યખજાનામાં શી ખામી હોય!

વર્તમાન ફ્રેંચ લેખકોમાંથી આપણે જે બે જણને ઓળખીએ છીએ—ગાંધીજીના પ્રશંસક રોમે રોલાં ને 'નોબલ પ્રાઇઝ'ના જીતનાર આનાતોલ ફ્રાંસ તે એજ. હીંદુસ્તાનમાં ત્યારથી એ આનાતોલ ફ્રાંસના પુસ્તકો વધારે વંચાવા લાગ્યાં.

શેક્સપીઅરની માફક ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ પામતી કલા, તેનાં વિજય અને પ્રસિદ્ધિઓની કથામાળ આ મહાન્ સાહિત્યકનો જીવનઇતિહાસ રચાયો છે. કવિઓ અને લેખકો—જેમણે કલ્પનામય સૃષ્ટિ રચી હોય એવા લેખકો—નાં જીવન વિવિધ વાર્તાઓ અને અદ્ભુતતાથી ભરેલાં હોય એવી જનસમૂહની માન્યતા એમના જીવનમાં સાચી નથી પડતી. પણ બહારથી નિયમિત દેખાતી પ્રકૃતિનાં અદ્ભુત વિકાસ અને પરિવર્તનો જેવા સ્વભાવ અને

...નો એમના અંતરમાંએ થયાં છે ને ...ામે એમણે એક નવીજ સૃષ્ટિ ...ાની છે.

આનાતોલ ફ્રાંસ ૧૬ મી એપ્રીલ ૧૮૪૪ ને દિને જનમ્યા. તેમના પિતા પુસ્તક વેચનાર હતા. અને તેમની દુકાનમાં જાણીતા વિદ્વાનો ને ઉછરતા સાહિત્યકોની ચર્ચા સદા ચાલ્યા કરતી. સાહિત્યના સંસ્કારથી રસબસ થઇ રહેલું ઘર છોડી ફ્રાંસ નીશાળે ગયા અને ત્યાં થોડીઘણી કેળવણી લઇ, જુવાનીમાં સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં સ્થાન મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

તેમનું બાળપણ સ્વપ્નઘેલું હતું, ને તેમને નીશાળે જઇ પાઠ કરવા કરતાં સ્વપ્નાં જેવાનો વધારે શોખ હતો. સારા 'માર્ક' કે સારી 'રીમાર્ક' એમની નીશાળની પોથીમાં ભાગ્યેજ લખાતી. એમના પિતાને આવા બાળક માટે બહુ ઉંચો મત નહોય એ સ્વાભાવિક છે.

ફ્રાંસનો સ્વભાવ આ વખતમાં અતડો અને એકાંતપ્રિય હતો. દરેક વાતમાં એને ખચકાટ લાગતો. એમનાથી નીશાળમાં બાળકો સાથે બહુ ભળાતું નહીં ને રમતો એમને બહુ ગમતી નહીં. બધા ગમે તેમ આનંદ કરતા હોય ત્યારે આ સ્વપ્નાં જેનારો છોકરો 'સોફોકલીસ' અને 'યુરીપીડીસ,' 'આસ્કીલસ' અને 'એન્ટીગોન' વાંચતો અને એ વાંચતાં વાંચતાં એ દિવ્ય સુંદરતાનાં સ્વપ્નાં જેતો.

બાળક ફ્રાંસ પર પિતા કરતાં માતાની અસર વધારે થઇ હતી. એમના પિતા ફ્રાંકોઇઝ નોએલ થીબોલ્ટ—રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયના અને બહુ આસ્તિક હતા. પણ એમને બહુ વ્યવહારિક ન કહી શકાય. પોતાની પુસ્તક વેચવાની દુકાનમાં બેસીને સારો નફો કરવા કરતાં સામા પક્ષ પર વાદવિવાદમાં સરસાઇ મેળવવામાં એમને વધારે આનંદ આવતો. પણ એમની વ્યવહારબુદ્ધિની ખોટ માદામ થીબોલ્ટ પુરી પાડતાં. એમનામાં ઝીણી વ્યવહારબુદ્ધિ અને ધાર્મિકતા હતી. એ ઘરરખુ ગૃહિણી અને ભાવાળુ સંબંધી થઇ શકે તેવાં હતાં. સુંદર થવાનું—દેખાવાનું—એમને ગમતું. બાળક ફ્રાંસને એ ખુબ વાર્તાઓ કહેતાં. એમને પોતાના પુત્ર પર અજબ શ્રદ્ધા હતી. આનાતોલ ફ્રાંસને લેખક થવાની પ્રેરણા કરનાર એજ હતાં.


બાલ આનાતોલ

બાળકપણમાં પડેલી નાનામાં નાની છાપો મહાન ફ્રાંસે અખંડિત જાળવી રાખી હતી. અને નર્સથી માંડીને દૂરનાં સંબંધીઓનાં રેખાચિત્રો અને પોતાની બાલ્યાવસ્થાની ઝીણી ઝીણી વાર્તાઓ એમણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ઘણા સરસ રંગો પુરીને અમર કર્યાં છે.

તેમની જુવાની શિક્ષકોની ચેષ્ટા કરવામાં અને શુષ્ક પદ્ધતિ પર અપાતી કેળવણી તરફ

તિરસ્કાર કે ગર્વમાં નહિ. પણ એમની ખરી કેળવણી અને ખરા વિકાસનું મુખ્ય સાધન તો પૅરીસ શહેર હતું. ફ્રાંસ ફ્રેંચમેન હતા અને ફ્રેંચમેનની પૅરીસભક્તિ તેમનામાં હતી.

પૅરીસ શહેર ફ્રાંસ દેશમાં જે સ્થાન ભોગવે છે તે કોઈ દેશમાં કોઈ પાટનગર ભોગવતું નથી. પૅરીસ ફ્રાંસનું હૃદય છે, ફ્રેંચમેનના જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન છે. 'પૅરીસની બહાર કંઈ શીખવાનું હોતુંજ નથી' એમ ફ્રેંચોનું પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવતું [illegible] છે. સામાન્ય માણસ પોતાના પૂર્વજોના રહેઠાણ તરફ જે માન ને ભક્તિથી જુએ છે તેવાજ માનથી ફ્રેંચો તેમના પાટનગર તરફ જુએ છે.

ત્યાં અર્વાચીન વિજ્ઞાનના વિજયસ્તંભો છે. ત્યાં જ્ઞાનના ભંડારો સ્થળે સ્થળે તેમને ઉઘાડનારની વાટ જોતા પડ્યા છે. ત્યાં અનેક સ્થળમાં અનેક વિધના આનંદો ઉભરે છે. ત્યાં સંસ્કારના એકેએક અમર દર્શન થાય છે. ત્યાં ડગલે ડગલે સદીઓની ઐતિહાસિક બનાવોનાં ચિન્હો અર્વાચીન જીવનને પ્રાચીન ગૌરવથી દીપાવી રહે છે. શાર્લેમેનથી માંડીને ફોશ સુધી બધા ફ્રેંચમેનો જાણે અહીં હોય એમ ફ્રેંચોને પ્રેરે છે અને જીન ઑફ આર્ક ને નેપોલીઅન—ફ્રેંચોના આદર્શ સ્ત્રી ને પુરુષ—ફ્રેંચ પ્રજાને પ્રોત્સાહન આપે છે ને તેમનું જીવન ઘડે છે.

આ રમણસમૃદ્ધિ અને સંસ્કારી શહેરમાં રમે તે કલ્પનાકારની વૃત્તિઓ સતેજ થાય ને ઉછાળા ખાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. અને જો તે કલ્પનાકાર ફ્રેંચ હોય તો તે શહેર કરતાં તેને બીજી કઈ પ્રોત્સાહક પરિસ્થિતિ જોઈએ? તેને તો તેના પથ્થરે પથ્થરમાં સર્જનની કહાણી નજરે પડે, અને મોં. ફ્રાંસને પણ તેમજ થયું:

આ શહેરમાં તેમણે જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોના, માણસની નિર્બળતાનાં, દુઃખનાં, વિરોધનાં, સુખની ચંચળતાના દર્શન કર્યાં. માણસમાં રહેતા સનાતન બાળકનો સ્વાર્થ અને અસ્થાયી રૂપે ત્યાં તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો. અને ત્યાંજ તેમણે અનન્ત સૌંદર્ય જોયું. તેમના લખાણોમાં તે વ્યક્ત કરે છે, કટાક્ષ કરે છે, તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરે છે પણ ત્યાં તેમાં મતભેદ, દુઃખ, સ્ખલન ને નિરાધારી તરફ તેમના ઔદાર્ય અને અનુકંપા દેખાયા વિના રહેતા નથી.

નીશાળ છોડ્યા પછી ક્યાં સુધી તો કોઈ વ્યવસાય સ્વીકારવો એ આનાતોલ ફ્રાંસને સુઝ્યુંજ નહીં. પિતાને આ બાળક માટે કંઈ બહુ આશા નહોતી. માતાને મન તો એનો પુત્ર સર્વમાં પ્રકાશવાને સર્જાયો હતો. પિતાના અવ્યવહારુ સ્વભાવને પુત્રને એકદમ ઠેકાણે પાડવાની બહુ ઉતાવળ ન આવી. માતાએ ઘણા મોટા કામોને માટે સર્જાએલા પુત્રને એકદમ ઝપલાવવાનું કંઈ કર્યું નહીં. પરિણામે અભ્યાસ પુરો કર્યા પછી કંઈ પણ વ્યવસાય વગર ક્યાં સુધી ફ્રાંસ ફરતાજ રહ્યા.

પણ આ વર્ષો કંઈ એમણે નકામાં નહોતાં ગાળ્યાં. સાહિત્યરસિકોની મંડળીઓમાં એ ફરતા અને ઘણા ઉગતા સાહિત્યકોના એ સમાગમમાં આવતા. એમના એ વખતના ઘણા મિત્રો તે પછીના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકોમાં ગણાયા છે. એમને પણ સાહિત્ય સેવાની ધુન ત્યારથી લાગી. એમણે કવિ આલ્ફ્રેડ દ. વી. ના જીવનનું પહેલું પુસ્તક ૧૮૬૮ માં લખ્યું. ફ્રાંસની શક્તિ આ વખતે બહુ ખીલેલી નહોતી. એમણે ચોપાનીઆઓમાં પણ પોતાના લેખો આપવા માંડ્યા ઓ. માર નામના પ્રકા-

ક્રને માટે કેટલાક જુના પુસ્તકોની ભૂમિકા-
પણ એ લખતા પણ આટલાથી નિર્વાહ કરવું કમાવું અશક્ય હતું.

પણ એટલામાં સન ૧૮૭૦ માં લડાઇનાં મંગળાચરણ થયાં અને ફ્રાંસે કલમને બદલે તલવાર પકડી. પણ ગોળાઓના વરસાદ નીચે પણ એ એમનો માનીતો વર્જીલ વાંચવાનું ચુકતા નહીં. એ વખતમાં શાંતિના ઉપાસક આ નરે યુદ્ધના બચાવમાં એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે.

ત્યાંથી પાછા આવતાં ફ્રાંસ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પાછા આવ્યા. પણ એમને જે કામ ગમતું તે એમની જરુરીઆતને પુરતું નહતું. તેથી એમણે ૧૮૭૪ માં લકઝમ્બર્ગની લાયબ્રેરીમાં લાયબ્રેરીઅનની જગા સ્વીકારી. એજ લાયબ્રેરીમાં પ્રથમથી કામ કરતા ત્રણ સાથીઓ હતા. એમના વખાણમાં માત્ર એટલુંજ કહી શકાય કે પોતાને માટે ઘણું ઉંચો મત ધરવનારા એ લેખક હતા. પણ પરસ્પરને માટેનો તિરસ્કાર તેથીએ વધારે ઉંડો હતો પણ એ ત્રણ એક બાબતમાં એક મત હતા. પોતે કંઈ કામ ન કરતા આનાતોલ ફ્રાંસ પાસે બધું કામ કરાવવામાં છેવટે પરસ્પર વૈમનસ્ય અતિશય વધતું ગયું અને આનાતોલ ફ્રાંસે એ સ્થળેથી રાજીનામું આપ્યું.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસ આ વખતે વિદ્વાન, વિનોદી, ચતુર, સારા સ્વભાવવાળા અને સરસ વાતચીત કરનારા લેખાતા. આ બધા ગુણો, વિદ્વત્તા, સંસ્કારિતા અને સુંદરતા પરખવાની શક્તિ એ જીવનમાં ઘણા કીંમતી સદ્ગુણો છે. મગજના શણગાર તરીકે તે સુંદર પણ લાગે છે. પણ પૈસા કમાવાને તો કામજ કરવું જોઇએ. મોં. ફ્રાંસે આવક વધારવાનું એક બીજું સાધન લારુ રોના શબ્દકોષ માટે કામ કરવાનું શોધી કાઢયું. પણ એમાંથી દર વખત પૈસા નહીં મળતા ને તેથી ભવિષ્યના આ મહાન્ લેખકને પાકસ્રાની ચોપડીમાં લેખ લખી પૈસા મેળવવા પડતા.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસે ગદ્યરચના સાથે સાથે પદ્યરચના પણ કરી છે. એનાં કાવ્યોમાં સુરુચિ છે, કવિતા છે, કલ્પના છે અનેભાવો પણ છે. પણ એમનું મહાન્ સાહિત્યકનું પદ તો એમના ગદ્ય લેખોએજ એમને અપાવ્યું છે.

ફ્રાંસનું પ્રથમ લગ્ન જીન ગેરીનની ભત્રીજી સાથે થયું હતું. આ લગ્નથી એમને એક પુત્રી થઇ. શરુઆતમાં આ જોડું સુખી હતું પણ એમનું જોડાણ બહુ વખત ટકયું નહીં. 'માઇ ફ્રેંડસ બુક'માં આ ગૃહજીવનનું એક સુંદર ચિત્ર ફ્રાંસની કલમે દોરેલું છે. પણ આ જીવનની થોડીજ સુંદરતાઓ જે પછી એ અનુભવી હોય તે પણ જતાં એનું એજ આકર્ષણ ધારીને રહે છે.

આ બધાં વર્ષોમાં ફ્રાંસે એક પછી એક પુસ્તકો પ્રકટાવવાનું કાર્ય પણ ચાલુજ રાખ્યું હતું. એક પણ એવું વર્ષ ખાલી નહીં ગયુ હોય કે તેમાં તેણે એક પુસ્તક બહાર પાડયું ન હોય. અત્યાર સુધીમાં એ પુરતા વિખ્યાત થઇ ચુકયા હતા. મોં. ફ્રાંસ સન ૧૮૯૬ના ડીસેંબરની ૨૪ મીએ ફ્રાંસની એકેડેમીના સભ્ય ચુંટાયા.

મોં. ફ્રાંસે મુસાફરી ખુબ કરી છે. સ્પેન ને ઇટલીથી તો એ પોતાના દેશ જેટલાજ પરિચિત છે. અમેરીકા અને ઇંગ્લંડમાં પણ એ જઇ આવ્યા છે. ઇંગ્લાંડની એમની મુલાકાત દરમીઆન એમને પુષ્કળ માન મળ્યું હતું. એમને માન આપવાની સભામાં મી. બર્નાડ શૉ પ્રમુખ હતા. એ વખતે બનેલા

અસર ભાગ્યેજ થઇ.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસ યુદ્ધની વિરૂદ્ધ છે અને ઉેલા મહાયુદ્ધ વખતે એમના વિચારો કેટલાકને વિચિત્ર લાગતા. એમણે એમનાં પુસ્તકોમાં જેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઉતાર્યું છે તેટલું કોઇ પણ મહાન લેખકે નથી ઉતાર્યું અને એમાં એમણે ધાતુના કીર્તિસ્તંભોથીએ વધારે ટકે તેવા સ્મરણસ્તંભો પોતાને માટે રચ્યા છે.

આનાતોલ ફ્રાંસનું પહેલું વાર્તાનું પુસ્તક સને ૧૮૭૯ માં બહાર પડ્યું, પણ તેણે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું નહોતું. લોકોએ તો એમના ૧૮૮૧ માં લખેલા 'ક્રાઇમ ઓફ સીલ્વેસ્ટર બોનાર્ડ' નામના પુસ્તકથીજ એમને ઓળખ્યા. આ વખતે આનાતોલ ફ્રાંસની ઉમ્મર ૩૭ વર્ષની હતી. એમનાં બીજાં પુસ્તકો 'માઇ ફ્રેંડસ બુક' 'પીએર નોઝીએર' 'લીટલ પીએરે' 'ધી બ્લુમ ઓફ લાઇફ' ઘણું ખરું એમની પોતાનીજ જીંદગી પરથી લખાએલાં છે. "થાઇસ" એમણે ૧૮૯૦માં લખી. બીજું કોઇ પણ પુસ્તક ન રચ્યું હોત તોપણ આ પુસ્તકથીજ એમને જગતના સાહિત્યકોમાં અગ્રસ્થાન મળત.

'રેડ લીલી' એ પણ એમનું અતિશય આકર્ષક સ્તક છે. એમાં એ મહાન કલાકારનો શબ્દો અને ભાવો પરનો કાબુ અદ્ભુત રીતે જણાઇ આવે છે. આનાતોલ ફ્રાંસે બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ નાના લેખમાં એ સર્વનો તો માત્ર નામનિર્દેશજ થઇ શકે. એમાંનાં ઘણાંખરાનાં અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર થઇ ગયાં છે.

ઉપર લખ્યાં તે શીવાયનાં એમનાં વધારે સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો નીચેનાં ગણી શકાય. 'મધર ઓફ પર્લ' 'એટ ધી સાઇન ઓફ રેન પેડોક' 'ધી ઓપીનીઅન્સ ઓફ જેરોમ કોઇનાર્ડ' 'ધી એમેથીસ્ટ રીંગ' 'પેન્ગવીન આઇલેંડ' 'ગોડ્સ આર એથર્સ્ટ' 'રીવોલ્ટ ઓફ એન્જલસ' 'ક્રેકનબીલ' વગેરે વગેરે આ શીવાય પણ એમનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો છે. સાહિત્ય અને સાહિત્યકોની સમાલોચના કરતા એમના 'ઓન લાઇફ એન્ડ લેટર્સ'ના ચાર વિભાગ ભૂતકાળના સાહિત્યકોમાં એમને અનેરું સ્થાન અપાવે છે.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસની શૈલી વિવિધ અને કલાત્મક છે. પણ એમનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં એક આખી વાર્તા કરતાં જુદા જુદા બનાવોની હાર જેવી—છુટાં છુટાં ફુલોની ગુંથેલી આખી પુષ્પમાળ જેવી—વસ્તુરચના વધારે પ્રધાનપદે હોય છે, ને ઘણી વાર તો એક વિભાગ કાઢી લઇએ તો બીજા વિભાગને હાની ન પહોચે તેવા છુટા સંબંધ વગરના વિભાગો પણ હોય છે. જાણે એક એક પ્રકરણ એક એક જુદીજ વાર્તા હોય એવું લાગે છે. એમનાં 'રેડ લીલી' કે 'થાઇસ' જેવાં પુસ્તકો આ પ્રકારનાં ન ગણી શકાય. એમાંથી તો એક પણ વસ્તુ કાઢી લઇએ તો આખી રચનાજ બગડી જાય. પણ આવી છુટી કે એકત્ર ગમે તેવી રચનામાં એ પરિસ્થિતિનાં વર્ણન અને મનુષ્ય સ્વભાવનાં દર્શન અદ્ભુત રીતે કરાવે છે. ઝીણામાં ઝીણી બીના કે આછામાં આછો રંગ એ ખુબીદાર રીતે પુરે છે. માનવસ્વભાવની એ બધી નબળાઇઓ જાણે છે પણ બાળકોની ભુલો તરફ મોટાં હસે તેમ અડધી રમુજ, અડધી સહાનુભૂતિભરી રીતે ચીઢાયા વિના સહી લઇને એ નીરખે છે. બહારથી એ વક્રમાની (cynical) દેખાય છે પણ એની પાછળ હૃદયનો ધબકાર



 મો. આનાતોલ ફ્રાન્સ અને તેમનું મિત્રમંડળ

અસર ભાગ્યેજ થઇ.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસ યુદ્ધની વિરૂદ્ધ છે અને છેલ્લાં મહાયુદ્ધ વખતે એમના વિચારો કેટલાકને વિચિત્ર લાગતા. એમણે એમનાં પુસ્તકોમાં જેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઉતાર્યું છે તેટલું કોઇ પણ મહાન્ લેખકે નથી ઉતાર્યું અને એમાં એમણે ધાતુના કીર્તિસ્તંભોથીએ વધારે ટકે તેવા સ્મરણ-સ્તંભો પોતાને માટે રચ્યા છે.

આનાતોલ ફ્રાંસનું પહેલું વાર્તાનું પુસ્તક સને ૧૮૭૯ માં બહાર પડ્યું, પણ તેણે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું નહોતું. લોકોએ તો એમના ૧૮૮૧ માં લખેલા 'ક્રાઇમ ઓફ સીલ્વેસ્ટર બોનાર્ડ' નામના પુસ્તકથીજ એમને ઓળખ્યા. આ વખતે આનાતોલ ફ્રાંસની ઉમ્મર ૩૭ વર્ષની હતી. એમનાં બીજાં પુસ્તકો 'માઇ ફ્રેંડસ બુક' 'પીએર નોઝીએર' 'લીટલ પીએરે' 'ધી બ્લુમ ઓફ લાઇફ' ઘણું ખરું એમની પોતાનીજ જીંદગી પરથી લખાએલાં છે. "થાઇસ" એમણે ૧૮૯૦માં લખી. બીજું કોઇ પણ પુસ્તક ન રચ્યું હોત તોપણ આ પુસ્તકથીજ એમને જગતના સાહિત્યકોમાં અગ્રસ્થાન મળત.

'રેડ લીલી' એ પણ એમનું અતિશય આકર્ષક પુસ્તક છે. એમાં એ મહાન્ કલાકારનો શબ્દો અને ભાવો પરનો કાબુ અદ્ભુત રીતે જણાઇ આવે છે. આનાતોલ ફ્રાંસે બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ નાના લેખમાં એ સર્વનો તો માત્ર નામનિર્દેશજ થઇ શકે. એમાંનાં ઘણાંખરાનાં અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર થઇ ગયાં છે.

ઉપર લખ્યાં તે શીવાયનાં એમનાં વધારે સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો નીચેનાં ગણી શકાય. 'મધર ઓફ પર્લ' 'એટ ધી સાઇન ઓફ રેન પેડોક' 'ધી ઓપીનીઅન્સ ઓફ જેરોમ કોઇનાર્ડ' 'ધી એમેથીસ્ટ રીંગ' 'પેન્ગવીન આઇલેંડ' 'ગોડ્સ આર એથર્સ્ટ' 'રીવોલ્ટ ઓફ એન્જલસ' 'ક્રેકનબીલ' વગેરે વગેરે આ શીવાય પણ એમનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો છે. સાહિત્ય અને સાહિત્યકોની સમાલોચના કરતા એમના 'ઓન લાઇફ એન્ડ લેટર્સ'ના ચાર વિભાગ ભૂતકાળના સાહિત્યકોમાં એમને અનેરું સ્થાન અપાવે છે.

મોં. આનાતોલ ફ્રાંસની શૈલી વિવિધ અને કલાત્મક છે. વળી એમનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં એક આખી વાર્તા કરતાં જુદા જુદા બનાવોની હાર જેવી–છુટાં છુટાં ફુલોની ગુંથેલી આખી પુષ્પમાળ જેવી–વસ્તુરચના વધારે પ્રધાનપદે હોય છે, ને ઘણી વાર તો એક વિભાગ કાઢી લઇએ તો બીજા વિભાગને હાની ન પહોંચે તેવા છુટા સંબંધ વગરના વિભાગો પણ હોય છે. જાણે એક એક પ્રકરણ એક એક જુદીજ વાર્તા હોય એવું લાગે છે. એમનાં 'રેડ લીલી' કે 'થાઇસ' જેવાં પુસ્તકો આ પ્રકારનાં ન ગણી શકાય. એમાંથી તો એક પણ વસ્તુ કાઢી લઇએ તો આખી રચનાજ બગડી જાય. પણ આવી છુટી કે એકત્ર ગમે તેવી રચનામાં એ પરિસ્થિતિનાં વર્ણન અને મનુષ્ય સ્વભાવનાં દર્શન અદ્ભુત રીતે કરાવે છે. ઝીણામાં ઝીણી બીના કે આછામાં આછો રંગ એ ખુબીદાર રીતે પુરે છે. માનવસ્વભાવની એ બધી નબળાઇઓ જાણે છે પણ બાળકોની ભુલો તરફ મોટાં હસે તેમ આછી રમુજ, આછી સહાનુભૂતિ ભરી રીતે ચીડાયા વિના મદી લાને એ નીરખે છે. બહારથી એ વક્રભાષી (cynical) દેખાય છે પણ એની પાછળ હસતો પ્રેમાળ

ચતુર જોનારને તરત દેખાઈ આવે એવો છે.

એમનો વિનોદ સૂક્ષ્મ, સચોટ અને આબેહૂબ છે પણ એ પોતે ગંભીર દેખાઈને મશ્કરી કરનારની માફક પોતાની ગંભીરતાનો ડોળ કદી છોડતા નથી. દરેક વસ્તુનો—પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાએલી વસ્તુઓથી માંડીને જીવનની સામાન્ય બીનાઓ સુદ્ધાંતનો—એ ઉપહાસ કરે છે, ઘણી વાર આકરું લાગે તેવી રીતે પણ. ભલાઈ અને સરલતાને માટે એમના હૃદયમાં જે ભાવ છે તે હોવાનો ભાગ્યે જ કોઈ ઈનકાર કરી શકે. એમનો પરિહાસ જેટલો આકરો છે તેટલો મધુરો પણ છે. પણ ને મિત્રભાવે કર્યો હોય તો શત્રુભાવે કરેલા એમના કટાક્ષમાં નંર કરતાંએ વધારે તીક્ષ્ણતા હોય છે.

તાદૃશતા આલેખવાની એમની શક્તિ અપૂર્વ કહી શકાય. ઉંડા બાળકથી માંડીને વૃદ્ધના સ્વભાવનાં એકેએક ભાવભેદથી એ પરિચિત છે. સ્ત્રીઓનો તો એમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે—પણ જરા દયાહીન રીતે. દરેક દરજ્જાની અને દરેક અવસ્થાની સ્ત્રીઓ એમની જિજ્ઞાસાનો વિષય છે અને સ્ત્રીઓનો એમને ઘણો પરિચય હોય એમ પણ લાગે છે.

માણસના સ્વભાવમાં રહેલા મનોભાવ ને કરતા, પણ દરેક ઝીણા ભેદને પણ એ પકડે છે ને ઉચ્ચારે છે. ઇંદ્રિયવૃત્તિઓને એ ઘણી વાર પ્રધાનપદ—અયોગ્ય પમાડે તેવી રીતે—પણ આપે છે, અને આ બધામાં કોઈ કોઈ વાર એ નિર્દય હોય એવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું. બુદ્ધિના આડંબરવાળા (pedantic) સ્વભાવને માટે એમને જરાએ દયા આવતી દેખાતી નથી. તે છતાં પણ ઘણી વાર સભ્યતાને કોઈક વાર અસભ્યતાને શિખરે એ પહોંચે છે. ચિત્રકારની માફક નવાનવા ચિત્રરૂપક ભાતભાત પમાડે તેવી રીતે એ જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ સમક્ષ ખુલ્લા મુકતા જાય છે. ઘણી વાર વધારે પડતું બેવી એ સમજાવે છે ખરા. પણ તેથી એમની મહત્તાના શિખર પરથી એમને પાડવાની તો કોઈની તાકાત નથી.

આનાતોલ ફ્રાંસને મત સૌથી ન માફ કરી શકાય એવો ગુન્હો મૂર્ખતાનો દોષ છે ને એ એકજ દેવીની ઉપાસનામાં એમણે આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. એમની ક્ષમાપરિક્ષા અને રસવૃત્તિ માટે તો બે મત હોઈ જ ન શકે.

માણસ તરીકે જરાક આત્માભિમાની કદાચ અહંકારી, ભારે સ્વભાવના, ઘણાજ આકરા અભિમાનવાળા એવા કંઈક આપણે એમને વગર જોયે કલ્પી શકીએ.

આવા સમર્થ સાહિત્યકાર આપણા ગુજ-



લેખક:
રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.



સધુગીતગોવિંદ—સંસ્કૃતને આધારે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર: રા. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦ [રા. કેશવલાલભાઈ એક ભાષાંતરકાર તરીકે.]

દયારામયુગ પછી આપણા સાહિત્ય પ્રતિનો આપણો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો. આપણી અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યોની નદીઓનો સંગમ થઈ આપણી સાહિત્યનદીમાં નવીન પ્રવાહ રચ્યું. આ પ્રવાહને ઘાટે બેસનારા આપણા સાહિત્યકારોએ આપણા નીતિ, ધર્મ અને ઉપદેશથી રંગાએલા પ્રાચીન સાહિત્યને, અને પોતાના આરના સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, ઉર્દુ, વ્રજ, હીંદી, બંગાળી અને મરાઠી ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય સાહિત્યોનું નવદૃષ્ટિએ પરિશીલન અને સેવન કરવા માંડ્યું. આપણા સાહિત્યના વિકાસક્રમને આ નવદૃષ્ટિનાં આલંબન શરૂ રહ્યાં. એમાં વિવિધતાઓ આવ્યાને માટે તેને સાહિત્યોના આદર્શ અને ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ એને વસ્તે ધરવામાં આવ્યા. આવી પરિસ્થિતિઓમાં ગુજરાતી રસન[illegible]તિ[illegible]ની [illegible] એની [illegible] [illegible]નુસ્નેહનો ગાઢ અને [illegible] સંબંધ રાખતા સંસ્કૃતના નમુના એકંદરે વધુ સંખ્યામાં રજુ કરાતા રહ્યા. સંસ્કૃત પ્રતિ એની પુત્રી ગુજરાતીને તેમ આપણા સાહિત્યકારોને [illegible] [illegible] તરીકો પક્ષપાત રહ્યો છે ને રહેશે; કારણ કે એમાં આપણા સાહિત્યની પુરાણું નવીન આત્મા અમરતા [illegible] છે. એની અમરતાનું [illegible] સાહિત્યમાં આપણા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને વીસરાતી નથી અને અન્ય કાલ અને અન્ય [illegible] તેને એને જુદા [illegible] નહીં એ [illegible] નવીન રસપાનના સાહિત્યરસિકોની દૃષ્ટિ બહાર રહ્યું નથી.

આપણા આવા નવીન રસપાનના [illegible] નરસિંહોમાં રા. બ. કેશવલાલભાઈ [illegible] એક ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા આવ્યા છે. [illegible] [illegible]ની રસિકતાએ તેમની [illegible]

સ્નેહસંબંધ બાંધી દીધા છે. ઉચ્ચ કોટિની વિદ્વત્તા એમના સતત શ્રમભર્યા પરિશીલનોથી આકર્ષક એમની યાદ મૈત્રી સાથી રહી છે. એમના જેવા સાહિત્યકારને હાથે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને સદા શોભાવી રહે એવી સ્વતંત્ર રસિક કૃતિઓની રચના કરવી એ જરાએ મુશ્કેલ નહોતું. પણ સ્વતંત્ર કૃતિઓ કરતાંએ કેં કેં વિશિષ્ટ એમની ભાષાંતરકૃતિઓ કે અનુવાદકૃતિઓએ બતાવી આપ્યું નથી? જગતમાં સાહિત્યની અનુપમ સૃષ્ટિઓમાં વાસ્તવિક કે યથાર્થ રીતે શું નવું છે? જુનામાંથી નવેસરથી નવી ઘટના પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની છાપ સાથે નવીન કૃતિઓ અર્પનાર સ્વતંત્ર સાહિત્યકારોની ઉચ્ચ પ્રકારની નમ્રતા—એમની નવીનતાઓના મૂળના સૂચન કરતી હોય. નમ્રતા—આવા સાહિત્યવિધાયકો ખુલ્લા દિલથી દર્શાવ્યા વગર રહ્યા નથી એ આપણે સુપરિચિત છે. વાલ્મીકિઓ અને વ્યાસોના ઘડતર કાલિદાસોની વિનમ્રતા આપણી અજાણી નથી. કેશવલાલભાઈના એ આવી કોઈ નમ્રતાએ એમને બહુધા સંસ્કૃત સાહિત્યના રત્નદીપો ખનિજ ધર્યા છે. આપણા વ્યક્તિત્વને યથાર્થ રીતે નિર્ભેળ રાખીને અમર સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ નવીન ગુજરાતી કૃતિઓ આગળથી દૂર રહી વિસ્મૃતિવશ ન રહે એ એમનો હેતુ હોય, સંસ્કૃતના પોષક અને નિયામક તત્ત્વો ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસની દશામાં અજાણ ન રહે એ એમનો હેતુ હોય એ હેતુઓ ગમે તે હો, પરંતુ કેશવલાલભાઈની એક પછી એક સુંદર ભાષાંતર કૃતિ કે અનુવાદ કૃતિએ જે અનુપમ સેવા આપણા સાહિત્યની કરી છે તે આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર સદા યાદ રાખ્યા વગર રહેશે નહીંજ.

કેશવલાલભાઈનું સાહિત્યકાર તરીકેનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં ઘણું ઉંચુ છે. નર્મદયુગથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં થયા જે કોઈ ભાષાંતરકારો કે અનુવાદકોએ આપણા સાહિત્યને યથાર્થ રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે તેમાં એમને અગ્રપદ આપી શકે એવી એમની કૃતિઓ છે. ભાષાન્તર કૃતિનો મોટામાં મોટો ગુણ 'આત્મકૃત ગ્રંથ જેવી સરલતા' એ એમની કૃતિઓમાં જ્યાં ત્યાં દર્શન દે છે. અસલ કૃતિઓના મર્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાંજ એમનાં ભાષાન્તરો કે અનુવાદનો હમેશ ઝોક હોય છે અને તેમજ એમની કૃતિઓએ બહોળો પ્રચાર અને કીર્તિ સંપાદન કર્યાં છે.

ગુજરાતી નાના સ્વતંત્ર કાવ્યના કે નાટકના સાહિત્યમાં નર્મદયુગથી માંડી અત્યાર સુધીમાં જે ગણતર મળ્યાની સમર્થ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પામી છે તેમની સાથોસાથેજ અંગ અને રવે વે રસિક ગુજરાતી થઈ ગએલી ભાષાંતરકારની કૃતિઓ એક પછી એક પોતાનાં વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરી રહી છે. ગીતગોવિંદથી માંડી કેટલાક સુમાર રસને દૂર રાખી પ્રસિદ્ધ થએલા આ દેશના લઘુ ગીતગોવિંદની પ્રસિદ્ધિના ગાળામાં આપણે ગુજરાતી ગીતગોવિંદ, અમરુશતક અને ભામિનીવિલાસની રસરેલી કૃતિઓ સાથે સુપરિચિત થયા. આ સાથે જયદેવ અને અમરુ જેવા રસસિદ્ધ કવિઓની જીવનકથા અને કૃતિઓના સંબંધમાં જેટલું અને જેવું બીજા સાહિત્યમાં જણાયું નથી તેવું આપણે કેશવલાલભાઈની મારફત જાણ્યું.

સંસ્કૃત નાટકોમાંથીએ જગતભરના સાહિત્યમાં સુવિખ્યાત વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસ, કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય, શ્રીહર્ષની પ્રિયદર્શના એ કૃતિઓ ભેગી મુદ્રિકા, પરાક્રમની

સાદી અને વિંધ્યવર્તની કન્યકા એ નવીન ગ્રંથો ધારણ કરી આપણને એમની રસસમૃદ્ધિ ખરતી થઇ. કેશવલાલભાઇની પુરાતત્ત્વો માટે અમુક ચોકસાઇ અને આવૃત્તિ આવૃત્તિએ એમના તરફથી એમાં ઉમેરાતા સુધારાવધારા વિશાખદત્ત, કાલિદાસ અને હર્ષદેવના સમયનાં સંપૂર્ણ ચિત્રો આપણી સમક્ષ ઉભાં કરે છે. એમની વિવેચન કરવાની દક્ષતા કર્ત્તા અને કૃતિના અંગેઅંગનું આપણને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવા યુક્તિ અને ગુણદોષોની આકરી કસોટી કરનારા ચોકસીની પેરે એ પુરેપુરું કસી બતાવે છે. પુરાતત્ત્વ સાહિત્ય અને વિવેચન સાહિત્યના નામાંકિત નમૂનાઓ તરીકે રા. કેશવલાલભાઇના આ જુદા જુદા નિબંધો આપણા સાહિત્યમાં આભૂષણરૂપ રહે એવા છે.

આ પછી કાલિદાસના પૂર્વગામી ભાસકવિની ત્રણ નાટકકૃતિઓ—મધ્યમ, પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા અને સ્વપ્નની સુંદરી—રા. કેશવલાલભાઇ આપણને આપે છે. કવિના સમયના ઐતિહાસિક દર્શન ઉપરાંત એ આપણને રંગભૂમિ અને અક્ષુણ્ણ નાટ્ય સાહિત્યના વિકાસક્રમની ચર્ચા ઉપાડે છે. પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાના વીસમી સદીમાં પ્રથમ જન્મકાળે 'વનવેલી'ની નવીન પદ્યરચનાનો પ્રકાર એ આપણી સાહિત્યભૂમિમાં રોપે છે. આ નવીન પ્રકાર હજી ચર્ચાથી ચર્ચાય છે.

પણ ભાષાંતર કે અનુવાદકૃતિઓ ઉપરજ વારી જઇ કેશવલાલભાઇ અટક્યા નથી. આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઐતિહાસિક અભ્યાસનાં એમણે આપેલાં પરિણામો માર્ગદર્શક અને સંગીન છે. ભાલણની કાદંબરીનું સંશોધન એમની સતત સાહિત્યસેવાનું સબળ અને નિર્મળ પ્રતિબિંબ છે. પદ્યબંધના પ્રકારો, વાગ્વ્યાપારના અને પ્રેમાનંદ વગેરે એમના નિબંધો આપણા ઉંચી પ્રતિના ભાષા અને સાહિત્યના નિબંધો કહેવાય.

આટલી બધી રસિકતા અને વિદ્વત્તા ધરાવનાર આ સાહિત્યકારની સ્વતંત્ર કૃતિઓ કેવી સમર્થ નીવડે એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. "શું એજ ભરતભૂમિ આ એ!" એ અને "પોલકા પચીશી" જેવી કંઈ નાની છતાં નિર્મળ રસઝરી સાહિત્યસેરો જ્યારે એમની રસિકતાના ફુવારામાંથી આપણે સ્વતંત્રતાથી ફુટતી જોઇએ છીએ ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની આ પેઢીભરથી ચાલુ સેવા કરનાર સાહિત્યકાર માટેનું આપણું માન દ્વિગુણિત થયા વગર નથી રહેતું.

રા. કેશવલાલભાઇનું સ્થાન આમ ભાષાંતરકાર તરીકેનું છતાં પહેલા વર્ગના સ્વતંત્ર સાહિત્યકાર જેવું અમે માનીએ છીએ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારને એ અને એમના જેવા અન્ય ભાષાંતરકારોના સ્થાનનિર્ણય કરવાનું અમે કહીએ છીએ.

આપણા સાહિત્યમાં હાલ ભાષાંતરગ્રંથો ચોક્કબંધ ઉમેરાય છે. તેમાં કેટલાક તો ભાષાંતરનાં ભાષાંતર થઇ મુળ કૃતિનાં રચના, વસ્તુ સંકલના અને પાત્રનિરૂપણથી આપણને દૂર દૂર શુષ્કતા કે શૂન્યતામાં ઘસડી જાય છે. વિવિધતાનું જરાએ નામ કે ચિન્હ ન જણાતી શકે એવી એક કૃતિનાં ત્રણ ચાર ભાષાંતરો થઇ આપણી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિને નાહકબોજારૂપ થઇ પડે છે. રા. કેશવલાલભાઇના ભાષાંતર ગ્રંથો જોતાં આ દિશામાં સાહિત્ય સેવા કરવાના ઉત્સુકોને પસંદગી અને આદર્શ ભાષાંતરકૃતિનું પ્રેરક અને શિષ્ટ ધોરણ મળી આવશે. એમના કલ્પિત પાઠો જો આપણ

(વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૮)



નીતિ પ્રવેશ—લેખક અને પ્રકાશક રા. ભાવજી દામજી શાહ, મુંબાઈ મૂલ્ય રૂ. ૦–૪–૦.

જ્ઞાન પંચમી અને તેનું ઉદ્યાપન—લેખક પ્રકાશક મૂલ્ય ઉપર મુજબ

કુમારિકાધર્મ ઉપર મુજબ

જૈન સંપ્રદાયના બાળક અને બાલિકાઓની ઉપલા ત્રણે નાનકડા પુસ્તકોથી લેખકે ઉચિત સેવા કરી છે

ઉપનિષદોની વાતો—લેખક રા. પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે, પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૦–૬–૦

રા. વળામેએ ઉપનિષદોના ઊંડા રસને આ વાતોમાં ઉતારી ગુજરાતને ઉપકાર કર્યો છે

મારા ધર્મ વિચાર—ભાગ ૧ લો, લેખક રા. રમનાથ શંભુનાથ ધારેખાન, અમદાવાદ, પ્રકાશક: રા. માણેકલાલ અંબારામ ડાક્ટર, વડોદરા, મૂલ્ય: રૂ. ૧–૮–૦

આપણા ધાર્મિક જીવનના આ સંક્રાંતિકાળમાં ધર્મને વહેમોને લેખકની પોતાની દૃષ્ટિએ તપાસેલા આ પુસ્તકના કેટલાક વિચારો અવશ્ય મનન કરવા જેવા છે

વ્યાપારી ભૂગોળ—ભાગ ૧ લો—લેખક રા. ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ, પ્રકાશક: રા. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૨–૮–૦

નવીન ગુજરાતના વિદ્યામંદિરને શોભાવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોમાંનું આ સત્તાવીસમું પુસ્તક છે. રા. દલાલ એમના આ પ્રિય વિષયના ઊંડા અભ્યાસી છે અને એમણે ઝીણવટ કરીને એની બહુરંગી વસ્તુ ધરાવી ઊંડી અને અખૂટ માહિતી બતાવી વ્યાપારી ગુજરાતને જોઈતી ભૂગોળવિદ્યાની એક સફળ કૃતિ પૂરી પાડી છે પુસ્તકના હવે પછીના ભાગોની અમે ઉત્સુકતાથી વાટ જોઈશું કારણ કે આવી પ્રતિનું પુસ્તક આપણી ભાષામાં આ પહેલું છે

કન્યાસદ્બોધમાળા—લેખક અને પ્રકાશક: રા. ફૂલચંદ હરિચંદ દોશી, બેલનગંજ, આગ્રા

જૈન કન્યાઓ માટે લખેલું આ ટૂંકું બોધક શિક્ષણ યોગ્ય છે.

રસિકા ઉર્ફે આદર્શ આર્યબાળા (સચિત્ર) ભાગ ૧ લો, લેખક રા. ત્રીકમલાલ ભીખાભાઈ દેસાઈ, મુંબાઈ પ્રકાશક: રા. પટેલ અને દેસાઈ, ખેતવાડી મુંબાઈ. મૂલ્ય રૂ. ૨–૦–૦

રા. દેસાઈ વાર્તા લખવાની સારી શક્તિ ધરાવે છે વિકાસક્રમમાં એ વિશેષ સફળતા સાધી શકશે એવી આશા આપે છે વાર્તાને નિરર્થક ભાર કરતી કેટલીક પ્રતિબિંબ વિસ્તારમય વિગતોમાં એમના પાત્રો ગુમરાઈ જાય છે જુની પદ્ધતિના આ ઝાંખરા દૂર કરી બીજા ભાગમાં રસિકા વિશેષ રસિક થએલી જોવા અમે ઇચ્છીશું

ગુજરાતનો ફળ બાગ. લેખક અને પ્રકાશક: રા. મગનલાલ ગુલાબભાઈ દેસાઈ,

વડગામ, (પાલણપુર) મૂલ્ય: રૂ. ૧—૮—૦.

કૃષિ વિજ્ઞાનમાં પદ્ધતિસર ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવેલ અને સાત વર્ષના સતત અનુભવથી પ્રસ્તુત પુસ્તક લખાએલું હોઈ ગુજરાતમાં કૃષિ શાસ્ત્રનાં આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં પુસ્તકોમાં આ અણમોલ ઉમેરો છે. ગુજરાતમાં બાગાયત ખેતીમાં થતી ઓટના સમયમાં રા. દેસાઈને ફલ ફલાદિ—નારંગી, દ્રાક્ષ, વગેરે કેમ ઉછેરવાં અને ઉછેરવાં વગેરે ઉપર યોગ્ય સૂચનાઓ આપવા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

હાસ્યકથા મંજરી: ભાગ ૨. (અસાધારણ અનુભવ અને બીજી નવી વાતો): લેખક: રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, સાંતાક્રુઝ. પ્રકાશક: રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. સંપાદક 'જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા'—અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૨—૮—૦.

હાસ્ય રસિક રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની જુદી જુદી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરી જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તક માળાએ પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. કેટલીક નવી વાર્તાઓ હોઈ વાંચકોને રસભર્યું વાચન આપ્યું છે.

શ્રી વલ્લભ ચરિત્ર: લેખક: રા. રવ. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ. પ્રકાશક: રા. મોતીલાલ લલ્લુભાઈ પારેખ, બારીઆ સ્ટેટ. મૂલ્ય: રૂ. ૨—૦—૦.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું જુદાં જુદાં પુસ્તકો ઉપરથી સંશોધિત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયીઓને અનુસરણીય જીવન ચરિત્ર છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત દશમસ્કંધનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય યાને કાળા કૃષ્ણની ધોળી બાજુ: ભાગ ૧ લો. લેખક તથા પ્રકાશક: રા. ભગવતરાય રઘુનાથજી દેસાઈ, વડોદરા, મૂલ્ય: રૂ. ૩—૦—૦

પુરાણો ઇતિકથા નથી પરંતુ ઉપનિષદ્ અને વેદોના દોહનરૂપે ઓછા જ્ઞાન વાળાઓને માટે રચેલાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પુસ્તકો છે એમ પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકની માન્યતા છે અને તે પુરવાર કરવા પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લેખકે પ્રયત્નો કર્યો છે.

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (પૂર્વાર્ધ): લેખક: રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. મૂલ્ય: રૂ. ૧—૦—૦

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લેખકે પૂર્વ અને પશ્ચિમના દર્શન શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વ દૃષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય આવે છે તે બતાવવા પ્રશંસનીય પ્રયત્નો કર્યો છે. આથી લેખકે દર્શન શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી સેવાઓ અર્પણ કરી છે.

સચિત્ર શારીર વિદ્યા: લેખક: રા. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ, પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧—૦—૦.

પાશ્ચાત્ય વૈદક શાસ્ત્રના 'એનેટોમી' જેવા ગૂઢ પુસ્તકને સરલ સ્વરૂપે આપણા સાહિત્યમાં અને તે પણ સામાન્ય જનસમૂહને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે યોજવા માટે લેખક અને પ્રકાશક બન્નેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

સખીને પત્રો: લેખક: મણિલાલ નથુભાઈ દોશી. અમદાવાદ, પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ મૂલ્ય: રૂ. ૦—૪—૦.

બૌદ્ધ, જૈન, ગ્રીક-ક્લાસીકલ, વૈદિક અને ક્રીશ્ચન સાહિત્ય ભંડારમાંથી ડગલે ને પગલે અવતરણો થી ખીચોખીચ ભરેલા પત્રોની એ લીટી વાંચી 'સખીઓ' નિદ્રાયોગ ન સાધવા માટે અગર થોડું વાંચ્યું તે ઘણું વાંચ્યું માની ન લે તો લેખકને તેમના અથાગ શ્રમ માટે અમે અભિનંદન જરૂર આપીએ.

ઉત્ક્રાન્તિ વિચાર (પૂર્વાર્ધ): લેખક: રા. જમશેદજી મ. પુરુષોત્તમદાસ જ્યોતિપુરા, વડોદરા, પ્રકાશક: એમ. સી. કોઠારી વડોદરા મૂલ્ય: રૂ. ૧—૧૦—૦.

મી. એચ. હોટફુત ફીઝીકસ એંડ થીયોલોજી નામક અંગ્રેજી પુસ્તકના અનુવાદરૂપે આ પુસ્તક શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાએ ૬૦ મા પુષ્પ તરીકે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૦]



તંત્રીસ્થાનેથી



સર હરકીશનદાસ નરોત્તમદાસ હૉસ્પીટલ

સમાજસેવાના આ શી અદ્દભુત છે જેમાં જે એમ માત્ર વ્યક્તિઓ કરતી હતી તે હવે સંસ્થાઓ મારફતે થાય છે. આમ વ્યક્તિગત સેવાભાવનાના જનસેવાના ભાવનો-ના એ આદર્શ આપણે ત્યાં હવે સ્વીકારાયા લાગ્યા છે. મુંબઈમાં એ આ જ એવી સંસ્થા-માં કેટલાક છે તે નોંધ અમે આનંદ-થી લઈએ છીએ.

શરીરશાસ્ત્ર અને સાધનના ખરચથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે નિમ્ન પદને પ્રમાણ મળતી પ્રજાએ આરોગ્યને ઉચ્ચ પદ આપ્યું છે.

આપણે ઇસ્પિતાલો માટે આપણા પર ધ્યાન આપતા કોઈ લેખું દેખાતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં મોટા શહેરોમાં ઇસ્પિતાલ લોકોના મૃત્યુની સંખ્યા તરફ જો નજર કરીએ તો જણાશે કે ૧૦૦ મરણમાંથી ૮૯ ઘરમાં પથારીએ રાતને દિવસ પડી રહેતી હશે.

મુંબઈ સરકારે નીમેલી મેડીકલ રીલીફ કમીટીને તા. ૧-૧૦-૧૯૨૪ ના રોજ પ્રકટ થએલા અહેવાલ જણાવે છે કે મુંબઈની હૉસ્પીટલોમાં દર હજાર રહેવાસીઓની વસ્તીએ માત્ર ૨૭ બીછાનાની સગવડ છે. અને તેમાંએ સ્ત્રીઓ માટે તો દર હજાર ની વસ્તીએ માત્ર ૨.૨ બીછાનાની સગવડ છે.

આ પ્રમાણમાં મરણનું પ્રમાણ વધે તો તેમાં શી નવાઈ!

મુંબઈના પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરો તરફ જોઈએ તો જણાય છે કે,

દર	હજારની	વસ્તીએ	મદ્રાસમાં	૪.?	બીછાનાં
"	"	"	રંગુનમાં	૩.૧	"
"	"	"	[illegible]માં	૩.૪૭	"
"	"	"	કલકત્તામાં	૨.૮	"

જો જરા પરદેશનું પ્રમાણ જોઈએ તો દર હજારની વસ્તીએ લંડનમાં પાંચ બીછાનાની સગવડ છે જ્યારે અમેરિકા-માં દર ૧૩૦ ની વસ્તીએ એક બીછાનાની સગવડ છે.

આપણા દેશમાં અત્યારની મજબૂરીની આવી હાલત માંથી સમજાય એમ નહીં

જેવીજ છે. જે હોસ્પીટલો ચાલે છે તે કાંતો સરકારની અથવા તો મ્યુનીસીપાલીટીની મદદથી ચાલે છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં હોસ્પીટલોનો નીભાવ ખાનગી સખાવતોથીજ થાય છે.

મુંબાઇમાં ખાનગી સખાવતોથી સ્થાપિત થએલી અને નીભાવવામાં આવતી હોસ્પીટલોમાં જમનજી દીનશા હોસ્પીટલનું નામ મશહુર છે.

ઉપરોકત હોસ્પીટલથી જોકે આર્થિક સ્થિતિએ જોતાં નાની પરંતુ ઉપયોગિતા અને અનુકૂલતાની દૃષ્ટિએ જોતાં ભવિષ્યમાં એનાથી વધી જવાની આશા આપતી, દરેક રીતે લોકપ્રિય નીવડવાની આશા આપતી, ૧૯૨૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં ખુલ્લી મુકવામાં આવનાર સર હરકીસનદાસ નરોત્તમદાસ હોસ્પીટલ છે. ઉચ્ચ વર્ગના ગુજરાતીઓ માટે એ અણમોલું સાધન છે.

સર હરકીશનદાસ

આરોગ્ય વર્ધક સંસ્થાઓના સ્થાપક તરીકે મુંબાઇના કપોળ ધનાઢય સર હરકીશનદાસનું સ્થાન ઘણું મોટું છે; રોગીની સેવાએ એમનો મોટો સિદ્ધાંત હતો. તેમના મિત્ર શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી અને મી૦ કીરરીજની સહાયથી સર હરકીશનદાસે હીંદી સ્ત્રીઓને વૈદકીય મદદ મળે તે માટે એક ફંડ ખોલ્યું હતું. પાછળથી આ ફંડ કાઉન્ટેસ ડફરીન ફંડ નામથી પ્રખ્યાત થયું. તેમણે લેડી ડફરીન ફંડની મુંબાઇની શાખાનું માનદ મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. અને ઘણાં વર્ષો સુધી માટુંગામાં આવેલા લેપર એસાઇલમના માનદ મંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું. આ અરસામાં આ સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા યત્નો કરતા મી. એકવર્થને તેમણે બહુ કીંમની મદદ કરી. આ માટુંગા લેપરએસાઇલમ હાલ એકવર્થ લેપરએસાઇલમના નામથી પ્રખ્યાત છે.

પણ આથી શેઠને તૃપ્તિ ન થઇ. તેમના અભિલાષ બહુ ઉચ્ચા હતા. નવાપાડામાં આવેલું શેઠ નરોત્તમદાસ માધવદાસ લ્યુનેટીક એસાઇલમ બંધાવવા તેમના ભાઇ સ્વ. શેઠ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ અને તેમનાં માતુશ્રી સ્વ. શેઠાણી પુતળીબાઇને પણ તેમણે પોતાના કાર્યમાં રસ લેતાં કર્યાં અને એ ત્રણે ઉદાર વ્યક્તિઓએ સરકારને એક લાખ રૂપીયાની રકમ રોગીઓ પાછળ ખર્ચવા આપી. અને આ રકમમાંથી નાગપાડામાં આવેલું શેઠ નરોત્તમદાસ માધવદાસ લ્યુનેટીક એસાઇલમ બંધાવ્યું.

મરણ પાછળ કરવામાં આવતાં ધર્મ કાર્યોની દિશા તેમણે બદલી અને આ ઔષધશાળાઓમાં તે ધર્મ ભાગ વાપરવા, તેમણે મનસુબો કર્યો. સ્વર્ગસ્થે પોતાનાં પુત્રી જીવકોરબાઇ સેનેટેરીઅમ બંધાવ્યું. અને મુંબાઇ યુનીવર્સીટીમાં, સૌથી પહેલે નંબરે ડાકટરી પરીક્ષા પાસ કરતી સ્ત્રી વિદ્યાર્થીની ને લેડી રે સ્કોલરશીપ અને લેડી રે ગોલ્ડ મેડલ આપવાનું નક્કી કર્યું.

હીંદુ હોસ્પીટલની યોજના

શેઠ હરકીશનદાસનો સ્વર્ગવાસ સન ૧૯૦૮ માં થયો. મૃત્યુના આંગણે ઉભેલ તે દીલાવર આદમીએ પોતાના વસીઅતનામામાં ફરમાવ્યું કે પેડર રોડ ઉપર આવેલો તેમનો ભવ્ય બંગલો દરદીઓના નિવાસસ્થાન—હોસ્પીટલ તરીકે વપરાય.

[વધુ માટે જુઓ પૃ૦ ૧૭૮]

રામદાસ શેઠ.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૦ થી]

મારો એક નિયમ છે કે જ્યારે લોઢું બરોબર તપેલું હોય ત્યારેજ તેને ટીપવું, અને આ બરોબર વખત આવ્યો છે એમ મેં જોયું જેથી આ તક નહીં જવા દેવાનો મે નિશ્ચય કર્યો.

“શેઠ! તમે જાણો છો? આમાં જો હું તમને મદદ કરું તો હું પણ કાયદાની જાળમાં સપડાઇ જાઉં તેમ છે. તમે કરેલા આવા ગંભીર ગુન્હામાં જો હું તમને મદદ કરુ તો તે કલમમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે મને પણ શિક્ષા થાય અને 'વેવ' (ઠીક), પછી તો આ મારી ઉગતી કારકીર્દિનો આરંભેથીજ અંત આવે-સમજ્યા?” મે ન્યાયશાસ્ત્ર શેઠને સમજાવવા માડ્યુ

“ભાઇ નટવરલાલ! તમે કહો છો તે બધું ખરૂ, પણ તમારે કે રસ્તો કાઢવો જોઇએ તમે નથી જાણતા હું કેટલો મુઝાઉં છું? માટે મારી ખાતર પણ કોઇ રીતે આમાંથી મને મુક્ત કરો. તમને હું વચન આપુ છું અને પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે તમે જે માગશો તે હું તમને આપીશ, પણ કે? પણ મને કોઇ રીતે બચાવી લો” શેઠે અત્યંત દુખી સ્વરે કહ્યું.

વાંચક! મારા હૃદયમાં દયાનો ઝરો સતત વહ્યા કરે છે, તો આ શેઠના આવા હૃદયદ્રાવક વચનો સાંભળીને મારૂ હૃદય કેમ નહી દ્રવે? મેં કહ્યું, “શેઠ સાહેબ! હવે ફીકર ન કરો, ચાલો હું રસ્તો કાઢું છું પણ મારી ‘ફી’નું શુ?”

તરતજ શેઠ બોલી ઉઠ્યા: “અરે તમે કહો તે માગો તે, બોલો.”

“શેઠ સાહેબ' મારે પૈસા નથી જોઇતા પણ...પણ” જરા મેં શરમમા નીચું જોઇ કહ્યુ

શેઠ કાચા નહોતા, જમાનાના ખાધેલ હતા એક પળમા ‘સીચ્યુએશન’ સમજી ગયા અને બોલ્યા. “હું સમજ્યો, નટવરલાલ! તમારી મરજી મારી મરઘાને પરણવાની છે એજને? ભલે જાવ, સરલા મેં તમને આપી બસ ખુશી થયા?”

“હા શેઠ, હવે ચાલો જોઉ મારી સાથે બતાવો ક્યાં છે તે મોટર” મે લજ્જાની રૂએ જવાબ દીધો. હું અને શેઠ નીચે ગયા શેઠે મને મોટર બતાવી મેં તો કબજો લીધો ને ‘હેન્ડલ’ માર્યો કે તે ‘સ્ટાર્ટ’ થઇ અને અંદર બેસી ‘બેક’ મારી તે કંપાઉંડની બહાર કાઢ્યો અને શેઠને કહ્યુ “હવે ચાલો શેઠ! આવી જાઓ મારી બાજુમા”

શેઠ બોલ્યા “પણ મારૂ શુ કામ છે? તમે લઇ જાઓને.”

મેં કહ્યું: “અરે વાહરે શેઠ! ગુન્હો તમે કર્યો અને લઇ જાઉં હું? રસ્તામાં સપડાઇ જાઉં તો? માટે ચાલો મારી સાથે.” અને કસાઇ બેકુ દોરે તેમ શેઠ ખેંચાઇ આવ્યા અને ધબકતે હૃદયે મારી જોડે મોટરમા બેઠા, અને મેં મોટર હંકારી મુકી-લગભગ અડધો કલાક શેઠને ‘આરૂણી ગમસે ચૈની ગમ’ ફેરવીને મોટરને મારા બગલાની બહાર લાવીને ઉભી રાખી અને શેઠને કહ્યુ “ચાલો શેઠ ઉતરી જાઓ અને આવો મારી સાથે બગલામા”

“અરે પણ આનું શું કરશો? તમે તો પીધ વધારી આને અહીં બહાર રાખી જાવશું? કોઇએ જોઇ-ઓળખી-તો ઉલટ આપણે સપડાઇશુ” શેઠ ગભરાતા બોલ્યા.

"હવે એનું તમારે કે કામ છે? તમે બધું મારી ઉપર છોડયું છે, પછી શા માટે આટલા ગભરાઓ છો? ચાલો ઉપર"—મેં ધીરજથી સમજાવવા માંડયું.

શેઠ બીચારા મારા ઉપકાર નીચે દબાતા જતા હતા એટલે મારી સાથે બંગલામાં આવવા નીચે ઉતર્યા, પણ આગળ ચાલતા જાય ને પાછળ બીકમાંને બીકમાં જોતા જાય કે રખે મોટરનો ધણી પાછળથી આવીને ગળું ન પકડે. એમ કરતાં કરતાં ઉપર આવ્યા ત્યાં મારો મિત્ર મધુસૂદન બેઠેલોજ હતો તે બોલી ઉઠયોઃ "ઓહો, કેમ રામદાસ શેઠ કેમ છો? મોટર કેમ લાગી? 'સ્પીડ' ઘણી છે હોં. અને ઓછું 'પેટ્રોલ કમ્પેરેટીવલી' બળે છે."

શેઠ તો મારી સામે જુએ ને તેની સામે જુએ. પણ કૈં સમજ પડે નહીં. તે તો આખા શરીરે તથા મોઢે પસીને રેબ રેબ થઇ ગયા પણ હું તેમની વહારે ધાયો. મેં કહ્યુંઃ "શેઠ આ મોટર તો આ મારા મિત્ર મધુસૂદનની છે. ફીકર કરશો નહીં. તે રાત્રે મધુસૂદન તમારી સામેના શેઠ કસ્તુરચંદના બંગલામાં ગાણું સાંભળવા આવેલો તે તમારા કમ્પાઉન્ડ પાસે મોટર મુકી હતી. પછી તમે તમારા તબેલામાં મોટર મુકી તે પણ તેણે બારીમાંથી જોયું હતું. બીજે દિવસે તો તે ઉજાગરાને લીધે આખો દિવસ ઘરમાંજ હતો. આજે સવારે આવીને તેણે મને બધી વાત કહી. મેં તો સલાહ આપી કે 'ફરીયાદ કર' પણ ત્યાં તો તમારો ટેલીફોન આવ્યો, એટલે તેને અહીં બેસાડી હું તમારી પાસે આવ્યો. પછીનું તો તમે બધું જાણો છોજને?

"અરે ભલા માણસ! પણ જરા મને ઘેર આ વાત કરીએને? હું આટલો ગભરાત તો નહીં. મારી માન્યતા ખોટી નથી. તમો વકીલોથી તો દસ ગાઉ દૂરજ સારા" શેઠ પ્રથમ વારજ હસતા હસતા બોલ્યા.

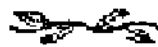
"શેઠ, એનાં બે કારણો છે. પહેલું તો એકે તમે મને બોલાવ્યો તે પહેલાં આ મધુસૂદને મને "પ્રોફેશનલી" આજ બાબત 'કન્સલ્ટ' કીધો હતો એટલે તમે જાણો છો ને કે અમારા 'ક્લાયન્ટ'ની કોઇ પણ બાબત સામા પક્ષને 'રીવીલ' કરાયજ નહીં અને બીજી વાત તો તમે જાણો છોજને? મારી 'ફી'... ..."

વાંચનાર બંધુ! હવે કૈં લાંબુ પીંજણ ડોળવાનું નથી ગમતું. એટલુંજ કે વૈશાખ સુદ સાતમને મંગળવારે મારા અને સરલાનાં ધામધુમથી લગ્ન થયાં અને પહેરામણીમાં શેઠે અમને એક નવી 'ડેમલર' મોટર આપી—આથી તારે વધુ શું જાણવું છે? વળી કૈં હશે તો બીજી વખત વાત. હાલ તો વંદેમાતરમ્ ... ...

* અંગ્રેજી ઉપરથી સહેજ ફેરફાર સાથે.



¹મોહન—માયા



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી]

અંબાલાલ

આપને વાંધો ન હોય તો મહાત્માજીને હું અહીં કાલે આમંત્રુ

મોહન

[આ અણધાર્યો પ્રહાર પડવાથી નરોત્તમ સામે નજર ફેરવે છે તે તેને આશ્વાસન દે છે—આંખ વડેજ] મહાત્માજીને અડચણ ન હોય તો......

અંબાલાલ

[નરોત્તમને] તમે જાતે જઇ તપાસ કરી જોશો કે મહાત્માજી અહીં કાલે પધારી શકશે ?

નરોત્તમ

જરૂર તેમ કરીશ.

અંબાલાલ

વારુ ત્યારે, કવિરાજ, મને દરરોજ વાળુ પછી ઘડી વાર બાગમાં ફરવાની ટેવ છે રજા આપશો ?

મોહન

હા, ખુશીથી.

[અંબાલાલ નમન કરતો બાગમાં જાય છે]

પુષ્પા

[અત્યાર સુધી કંઇ બોલી નથી મધુરીને] મધુબહેન કે આપને, આપણને તો આ વાદવિવાદમાં કંઇ ગમત પડતી નથી.

નરોત્તમ

[જરા આવેશમાં] પુષ્પા ! તને સમાજ સુધારવાનો બહુ મોહ નથી, ખરું ?

પુષ્પા

હું મારી શક્તિ સારી રીતે સમજું છું. વિધાતાએ મને નિર્મેલું કર્તવ્ય પણ સાંગોપાંગ પાર ઉતારું એટલે બસ.

મધુરી

નાયકાત્મા બલહીનેન લભ્ય ઉપનિષદ કહે છે.

નરોત્તમ

આને આત્મા હોય કે ?

પુષ્પા

[હસે છે] બહેને કહેલા ઉપનિષદ પ્રમાણે તો આત્મા નામને મુળથી સહજ હોતોજ નથી એ મેળવવાનો છે અને તે બલહીનને મળી શકતો નથી—પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય.

નરોત્તમ

[એનું કટાક્ષ વાક્ય સમજ્યો] તું તારું બળ ગાવામાં પ્રસિદ્ધ કરવા ચાહે છે, નહીં કે ?

પુષ્પા

નારી જાતિનું અપમાન ભાગ્યે જ કરતાં તો તમે જ્યારે મધુર વાણી બજાવો છો અને સાથે ગાઓ છો પણ ખરા

માયાવતી

[આ ઓડ વળી ક્યાં વળગાડ્યું ?] મે તો કંઇ નરોત્તમદાસને ગાતા સાંભળ્યા નથી.

મોહન

[એને તો બાલ પરિચય છે. હોસ્ટેલના સહવાસથી નરોત્તમની શક્તિથી વાકેફ છે] ત્યારે અત્યારે સાંભળો, અનુભવ કરો; [નરોત્તમ પર દૃષ્ટિપાત] એટલો અનુગ્રહ કરવાની નરોત્તમભાઇ ના નહીં પાડે.

નરોત્તમ

[મધુરી પ્રસન્ન નહીં થાય, એ ભીતિ છે.] ક્ષમા કરો, કવિરાજ હું ગાવા સજ્જ નથી. મારી પાસે મુરલી પણ નથી. અને...

પુષ્પા

તમે ગાતા હો, નરોત્તમભાઇ, તો મુરલી હું આણી આપું [એની કે કોઇની રજા માગ્યા વિના વાદિત્ર લેવા જાય છે.]

મધુરી

[નરોત્તમના ગાવાને વિઘ્નસમ ધારે છે; પણ કવિરાજે ઇચ્છા જણાવી તેનો અનાદર થાય ?] એમના ગાવા બજાવવાનો તો અમને રોજ લાભ મળે પણ, કવિરાજ, આપ કૈં...

નરોત્તમ

[હવે એનો વારો આવ્યો.] હાજી, કવિરાજ, અમે તો સૌ ઘરકા આદમી [મોહન હસે છે; મધુરી શરમીંદી થાય છે.] પણ આપની કૃતિ સાંભળવાનો મારા જેવાને ક્યારે લહાવો મળે ? [મોહન તીક્ષ્ણ નજર ફેંકે છે. તેને ગણકારતો નથી] અમે ગાઇએ બજાવીએ તો આપ પણ કૈં સંભળાવો.

મોહન

[અકળાએલો] મને ગાવાનો મહાવરો...

મધુરી

[સ્મિત હાસ્યથી] આખું જગત્ જાણે છે–રવિબાબુનો સ્વર અને રવિબાબુની ગાયક કળા.

નરોત્તમ

[મોહન મુંઝાશે તો ખરો પણ એની યુક્તિમાં આ નવો દાવ પણ ઠીક કામ લાગશે-અને ટાગોરની કહેવાતી શક્તિ સૌ તેના મોહિત વૃંદની અતિશયોક્તિને આધારે છે એમ બતાવવું પણ ઠીક પડશે.] મેં તો આપને એકજ વાર મુંબઇમાં એમ્પાયર થીયેટરમાં ગાતાં અને ગવરાવતાં સાંભળ્યા હતા. ભારતનું જય હય ગીત; અને તેથીજ આ ઉત્કંઠા થઇ છે. [પુષ્પા નરોત્તમની મુરલી, લઇ આવે છે. સાથે નોકર એક સિતાર અને તાઉસ આણે છે.]

મોહન

[ફસાયો હવે પાર પાડે છુટકો] વારુ, આપ સૌની એવી ઇચ્છા છે તો હું ગાઉં- અથવા તો કૈંક સંભળાવું પણ તે એવી સરતે કે પહેલાં તમે સૌ ગાઓ તો.

માયાવતી

સરત કબુલ પણ શરુઆત કોણ કરે ?

નરોત્તમ

seniors first-ગુરુજન મોખરે.

પુષ્પા

[ફોઇબાને આ કટાક્ષબાણ ગમતું નથી. એ સમજી તેની વહાર કરે છે.] ના, એ તો, નરોત્તમભાઇ, હવે ફસાયા તે નીકળાશે નહીં. શરુઆત તો તમારેજ કરવી પડશે; કેમ કવિરાજ ?

મોહન

બેશક.

નરોત્તમ

[રફીક વંતુ લંબાવવામાં માર સમજતો નથી. એટલે વાજિંત્ર સાથ બજાવે છે. અને સૂર બરાબર આવતા માલ છે]

સબ કહે તુ અય મહેજબીં, અગર તુ બુરા ન માને,
તેરી પરી ગુલશનમેં હમ હો ગયે દીવાને
મહેતાબી તું મુઝે ખુદ, આશિક મેં તુજ હઝારહા,
જબમેં બને હમ ગાફીલ, અફસોસ યહ મુઝ સમઝકા.
કરતીથી પ્યાર માશુક, ચાહતી તુ નઝર મીલાના,
તુમ કહાં હુવે દીની વો, નશાન ફિર બેગાના
જુદા હુવા તેરી, જમા કિયે ખજાના,
જાહીર ક્યું દીખાઉ, જખ્મો કાતીલ હમારા

[આ શીઘ્ર કવિતા—અથવા ગીત-નો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ નહિ સહેલાઈથી સમજી જાય છે પણ વાર ભિન્ન ભિન્ન રાગણીમાં તે ગવાય રહે છે]

[આ રસિક નાટકનો પણ અંત આવતાં અટક્યો]

ધૂળ

—o—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી]

ટુંકા તરંગોવાળાં વાદળી રંગના કિરણો આકાશ તરફ જાય છે અને લાંબા તરંગોવાળા લાલ અને પીળા રંગના કિરણો આપણી તરફ આવે છે.

સંધ્યા સમયના આકાશના અદ્ભુત રંગો પણ આવીજ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, ક્ષિતિજની સમીપના પ્રદેશમાં હવાના થર જાડા પાતળી હોવાને લીધે, અને વાદળીઓના જુદાજુદા આકારને લીધે, સૂર્યના કિરણોનું પરિવર્તન અને વક્રીભવન એવી અજબ રીતે થાય છે કે એના રંગદર્શન ચીતરવા લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. વળી હવાના આંતર પ્રવાહોને લીધે રજકણો અને વાદળાંઓનું સ્થાન અગમ્ય રીતે બદલાતું જાય છે, તેની સાથેજ સૂર્યની ગતિને લીધે સૂર્યનાં કિરણોનો દષ્ટિકોણ પણ બદલાતો જાય છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા રંગોની વિવિધતા દરેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. આ વિવિધતા રા. નરસિંહરાવે સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવી છે —

પેલી જો' પશ્ચિમ આ-તરા સગડી જ્વાળા રે
દેખાઈ છે શું પાછી ધૃતિની મઝારે '
અગ્ર અગ્ર ઝળહળતા સર્વ દીસે રંગ રાતા રે,
ઠામ ઠામે દાડિમ કુસુમ સરીખા સુહાતા રે.
આવી સંધ્યા દેવી આમ રંગે રમતી રે,
ધારી સાજ કંકુંવરણ અંગ, મુજ મન ગમતી રે
જોતાં જોતાં તે દેવી વદન ધર્યું આ બીજું રે.
રંગ નારંગી લીધું ઢળતું, વિરાગી શું રીઝુ રે.
નથી કીધું સૌંદર્યપાન એ લીધાતું રે,
તે લાલમાં ધર્યું વળી અન્ય આછું પીળાશું રે —
પળપળ બદલે સાળુડા મનોરમિયા નિજ દેહ
નવલ ધનિકની સુંદરી કે કો નવનારી શું ઉર

—કુસુમમાળા, પૃ. ૫૮

સંધ્યા અને ઉષાના અજબ રંગોમાં ધૂળનું કાર્ય શું છે એ ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં અચાનક રીતે પણ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થયું હતું. તે વર્ષમાં જાવા પાસે ક્રેકાટોવા નામના જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી મોટા ધડાકા સાથે લાવા અને ધૂળના ગોટા નીકળ્યા હતા. આ ધડાકાઓનો અવાજ સીલોન અને ઑસ્ટ્રેલીઆ સુધી સંભળાયો હતો, અને તે વખતે બહાર નીકળેલા પદાર્થોમાંથી પાસેના ટાપુઓ હજારો માઇલ સુધી બે ત્રણ ફીટ જાડા થર બંધાઇ ગયા હતા. તે ઉપરાંત બારીક રજકણોનો ભાગ હવામાં અદ્ધર રહ્યો હતો. ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી થોડાજ સમયમાં અજબ પ્રકારના સંધ્યાના રંગનું દર્શન થવા માંડ્યું. તે સમયે આ રાતો રંગ આકાશના પશ્ચિમ ભાગ ઉપરજ નહીં, પરંતુ છેક મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સુધી દેખાતો. આ અદ્ભુત રંગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધના મધ્યના પ્રદેશોમાં લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી રોજ દેખાયો. ધીમે ધીમે રજકણો નીચે બેસતા ગયા તેમ આ રંગ પણ ઝાંખો થતો ગયો. એમ ગણત્રી કરવામાં આવી હતી કે આ રજકણોએ, પૃથ્વીમાં પાછા સમાઇ જતા પહેલાં હવાના પ્રવાહોની સાથે, પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ત્રણ વાર પરિક્રમા કરી હશે!

ધૂળ અને વરસાદ

પરંતુ ધૂળ એ ફક્ત દૃષ્ટિ સૌંદર્યનું એક નિમિત્ત માત્ર હોત તો સૌંદર્યના ઉપાસકો સિવાય બીજાઓને તેની કીંમત ભાગ્યેજ સમજાત અને ધૂળના બીજા દૂષણોને લીધે વખતે આ સૌંદર્યનો લાભ છોડી દેવાને પણ તત્પર મનુષ્યો મળી આવત. પણ ધૂળની બીજી એક ખુબી એવી છે કે તેના વિના વાદળાં, વરસાદ અને પૃથ્વી ઉપરના પાણીનાં

કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૨ થી]

દૂરથી કદી શ્વાનવર્ગની જાગૃતિ કર્ણદ્વારા પ્રત્યક્ષ થતી. બોટ ચલાવના વાંસડાનો અવાજ કે અનેરો લાગતો.

ચંદ્ર કિરણમાં હલેસાંથી હાલતું જળ અને હલેસુ બંને ચમકતાં. બોટનો દીપક ગુંચળાં વળી વળી પાણીમાં ઉંડો લપાતો. સારુંએ વિશ્વ સુધામય અને શશીમય થઇ ગયું હતું.

જીવે છે તો ...એ, પણ જીવન અનુભવ-વાની પળો તો વિરલજ હોય છે.

તા૦ ૩૧–૫–૨૦

સવારે ઉઠી ત્યારે પાંપોર આગળ બોટ નાંગરેલી હતી. આકાશ ઘેરાએલું હતું. પાંપોર-માં કેસરનાં ક્ષેત્રો જોવા ગયાં.

કેસર ઉગવાને હજુ અઢી ત્રણ મહીનાની વાર છે. હાલ વાવેતર થએલું છે. કેસરનાં થોડાંક બી ખોદાવીને લીધાં. કહે છે કે કેસરના છોડ ઉગે છે અને જ્યારે એના પર લાલ ફુલો આવે છે ત્યારે દેખાવ ઘણોજ સરસ થાય છે. દૂર દૂરથી લોકો જોવા આવે છે.

બોટ ધીરે પાણી પર આવતી હતી, ને હું બોટની નાની પગથી પર ચાલતી હતી. આસપાસ જોયું અને બોટને કીનારે નાની પગથી પર ચાલવું એ જરા વીકટ હતું.

બપોરના અઢી વાગે અમે શ્રીનગર આવી પહોંચ્યાં. × × સવા પાંચે ફરવા નીકળી.

લગભગ બાર દિવસમાં શ્રીનગરમાં અદ્-ભુત ફેરફાર થએલો લાગ્યો. વસંત સર્વાંગ સોળે કળાએ ખીલવા માંડી હતી. અનેકવિધ રંગોનાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો ડાળીએ ડાળીએ સેંકડોની સંખ્યામાં ઝુલી રહ્યાં હતાં. કળીઓનાં ઝુમખાં શાખાએ શાખાએ લટકી રહ્યાં હતાં. વસંતની આવી સમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર મેં કદીએ કર્યો નહતો.

આજે હાઉસ બોટો પણ વધેલી લાગી. એથી રહેનારા પણ વધ્યા હશે એમ લાગ્યું. ઘણાખરા સરસ બગીચા યુરોપીયનોનાજ હતા.

અહીં બહાર ગામથી આવેલાંમાં અંગ્રેજોજ દેખાય છે. એમની સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની રીત, અને સુખ ભોગવવાની, સગવડ મેળવ-વાની અને આનંદ કરવાની રીત જોતાં આપણા હીંદી ભાઇઓ એ બધામાં કેટલા પછાત છે એનું સ્મરણ થયું.

આવા સ્વર્ગમાં હમેશાં મારાથી વસાય તેમ નથી......

બની શકે તો આવી વસંતમાં દરેક વખતે હું આવું. આ બધાની વચ્ચે મને ભાવિ જીવનનું એક ચિત્ર ખડું થયું. અમુક સમય આવાં સ્થળોમાં ગાળ્યો હોય, અમુક સમય માત્ર મુસાફરીજ કરી હોય, તો

અનુભવાય છે. કોઇ વખત પ્રોત્સાહન મેળવવા કોઇ કોઇ મિત્રોને આમંત્ર્યા હોય, તો આખાએ જગત્ સાથે ભળવાની જરૂર જરાએ નથી.

તે પછી કેમ જવું, કેવી રીતે સગવડો મેળવવી, ક્યા ક્યા સ્થળોએ ફરવું વગેરે વગેરે અનેક વિચારો આવ્યા. મનોરાજ્ય પણ મહાલવા જેવું તો છેજ.

હું જેવા માર્ગોએ જાઉં છું તેવે સ્થળે કોઇ પણ શોખીન ફરનારા નજરે પડતા નથી. આવા અવળા માર્ગ તો મારેજ માટે છે.

હવે મારે નવા સાહસની જરૂર લાગે છે.

અજવાળી રાત છે, પણ વરસાદ ખુબ પડી ગયો, વાદળોથી અંધારુ ઘોર છે

[આ મનોહર પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં



"નામદાર! અત્યાર સુધી અમે આખુંએ નાટક નહોતા સમજતા; હવે સમજ્યા છીએ. એ પોટલાં કાઢી આપ અંદરના પત્રો વાંચશો!"

પ્રેક્ષકોને લાગ્યું કે આખરે સપડાયા. દત્તાત્રેયની આંખો તેજમાં ચમકી; વકીલે હર્ષ ભેર પોટલું છોડી પહેલો પત્ર શરુ કર્યો:–

વડોદરા.
તા.......

પ્રિયભાઇ સુશીલ,

પત્ર મળ્યો છે. આખીએ કથા વાંચી ગયો છું. માનવ સ્વભાવનું દર્શન બહુ સચોટ કરાવ્યું છે. કૃતિ ઉત્તમ થશે.

પણ એક સૂચના: મોહનદાસ જેવા બહાદુર વીરમર્દને આમ રખડતો રઝળતો કરી કમોતે મારો તે યોગ્ય નથી; તેને બહાદુરને છાજતું મરણ આપશો.

લી.
.........ના
યથાયોગ્ય.

કોર્ટમાં કૈં આશ્ચર્ય પુર જોસમાં વહી રહ્યું. બીજું પગલું શું ભરાય છે તે જોવા સૌ એક પગે થઇ રહ્યાં.

કોર્ટે પુછ્યું: "કેમ આ શું કહે છે? શો ખુલાસો આપો છો?"

સરકારી વકીલ વાંચતાં તો વાંચી ગયો પણ સહેજ વહેમાયો. ફરીથી તેણે વાંચ્યું અને કૈં બોલવા જતો જણાયો.

"સાહેબ," સુશીલે અટ્ટહાસ્ય રોકતાં શરુ કર્યું. "આ તો હું ને મારો મિત્ર એક નવલકથા રચીએ છીએ. તે લગભગ પુરી થવા આવી હતી.

મેં મારા એક વિદ્વાન્ મિત્ર કે જેણે તે લખવા મને પ્રેર્યો હતો તેને બતાવવા એ મોકલી હતી. તેનો એ જવાબ છે. આ તો વાઘનો કાગ થયો જણાય છે."

કોઇથી હવે શાંત ન રહેવાયું. બધાજ હસી પડયા. 'શાબાશ! ઇન્સ્પેકટર સાહેબ! શાબાશ! ધાડ મારી તો ખરી!' ના પોકારો પડવા લાગ્યા.

સરકારી વકીલે ટુંકાણમાં આખીએ વાત ન્યાયમૂર્તિને સમજાવી. ન્યાયમૂર્તિ પણ હસી પડયા અને હસતાં હસતાં તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુકયા.



રાજાધિરાજ

—:o:—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૪ થી]

"જે આ બધું ખાટે માટે કર્યું તેનો કેમ બદલો વાળું?"

કાકે ઊંચું જોયું "મા! મને કંઈ સમજાતું નથી. મને કંઈ થાય તો રાકડા લાટ સામે જો જો હવે કોઈ રહ્યું નથી."

"કાક એવું અપશકુનીયાં શું બોલે છે, તને શું થવાનું છે?"

"મને કંઈ સમજાતું નથી" કાકે ડોકું ધુણાવ્યું. કાકને આમ અસ્થિર, નિરાશ રાણીએ કદી પણ જોયો નહોતો. તેના હૃદયમાં પણ ન સમજાય એવી બીક પેઠી.

કાકે થોડી વારે માથું ઊંચું કર્યું "મહેતાજી આજ્ઞાપત્ર લખ્યું?"

"આ રહ્યું" કહી મુંજાલમહેતાએ તે કાકને આપ્યું.

"ઓંયરું અંદરના ખંડમાં-રાણકના છે ત્યાંથી બીજા ખંડમાં છે. ઉપર પથ્થર છે રાણકબાને મેં બતાવ્યું છે"

"વારુ, તું ચિંતા નહીં કર, જા."

કાક એક અક્ષર બોલ્યો નહીં. તે બહાર જઈ સાંઢણી પર બેઠો. મુંજાલમહેતા ને મીનળ દેવી જોઈ રહ્યાં ને શાંત કૌમુદીના-કરુ પ્રકાશમાં દૂરને દૂર જતી કાકની સાંઢણી વિલુપ્ત થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૩૨ મું

ભોગાવાને તીરે

મોડી રાતે મીનળમાની સ્વારી વઢવાણ પહોંચી અને વાજતેગાજતે રાજગઢમાં પેઠી. સાંઢણી પરથી ઉતરી મીનળબા સીધી રાણકદેવી પાસે ગયાં. મીનળબાને ગંખેગાર પર ગમે તેટલું વેર હોય, અને પોતાના પુત્રને છોડી રા'ને પરણવા માટે રાણક પર ગમે તેટલો દ્વેષ હોય પણ અત્યારે પડેલા વેરીની વિધવાને યોગ્ય માન આપવા તે તૈયાર થયાં. તે પોતાના પુત્રની ઓછીવતાને સારી રીતે પીછાણતી હતી, અને તેને તેની એરવર્તણુક માટે પશ્ચાત્તાપ થતો હતો.

તે અને રાણી બે રાણકદેવી પાસે ગયાં અને "જય અંબે!" ગણગણતી સતીને પગે લાગ્યાં. રાણકની આંખમાં દૈવી તટસ્થતા આવી ગઈ હતી.

"અખંડ ભવાની તમારું ભલું કરે!" સતીએ દુશ્મનની મા અને સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો. "મીનળદેવી! મારા રા'ને વાળ્યા છે?" તેની આંખ ચુકાઈ ગઈ હતી.

"હા, માથું આવ્યું છે."

રાણકે નીસાસો મુકયો.

"કાલે સવારે મારે સતી થવું છે"

"જેવી સતીની આજ્ઞા"

"મારા રા'ને અહીંઆ મોકલાવો."

"માના! લાવતો." મીનળદેવીએ અનુચર ને આજ્ઞા કરી.

અનુચર થાળમાં વીંટેલું રા'નું માથું લઈ આવ્યો. રાણકના મોઢા પરથી પળવાર ફીક્કાશ જતી રહી. તે એકદમ ઉભી થઈ ગઈ ને આગળ આવી અનુચર પાસેથી માથું લઈ લીધું.

રાણકે માથું પોતાના હાથમાં-જાણે કપડામાં વીંટાએલું નાનકડું બાળક હોય તેમ રાખ્યું ને ધીમેથી, અનિર્વાચ્ય મૃદુતાથી ઉપરનો છેડો ખસેડ્યો—

. "મારા રા'—" રાણકનો અશ્રુપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. પણ તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં.

તે થોડી વાર ધવાએલા રા'ના મુખ તરફ જોઇ રહી; ને ઘણાજ હેતથી લોહીથી ખરડાએલાં કપાળ પર આવેલા જુલ્ફાં ઉચાં કર્યાં.

ધીમેથી તે હસી–મ્લાન વદને "મારા રા'! મારા સોરઠના ધણી! હું આવી" કહી તેણે પતિનું મસ્તક છાતી સાથે ચાંપ્યું.

મીનળદેવી ને લીલાદેવીની આંખો ભીની થઇ ગઇ.

રાણકે રા'નું માથું પાટલા પર મુક્યું. "મને ઘીનો દીવો કરવો છે."

"હા હમણાં મોકલાવું" કહી મીનળબા ઉઠયાં. અને બંને પટ્ટરાણી રાણીઓ ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

થોડી વારે બે ઘીના દીવા રા'ના માથા આગળ મુકી રાણક તેની સામે બેઠી ને તેની સામે એકચિત્ત જોઇ રહી. તેની આંખોમા કંઇ કંઇ ભાવ આવ્યા ને ગયા.

તે થોડી થોડી વારે 'મારા રા'' શીવાય બીજો શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં.

રાત ધીમેધીમે જવા માંડી.

પહો ફાટયો તોપણ રાણક ત્યાંની ત્યાંજ બેઠી રહી હતી.

* * *

મુંજાલ મહેતા આવ્યા. એક બે વિશ્વાસુ માણસને લઇ બારોબાર અંદરના ખંડમાં ગયા; અને ભોંયરાં ગોખી કાઢી, પોતે ઉઘડાવ્યું ને અંદર ઉતર્યા. બે ગદેલાં પર જયસિંહદેવ, મુડદા થઇ ગએલા ને નિસ્તેજ, પડયા હતા.

"કેમ આવ્યો...?" જયસિંહદેવે નિર્બલ અવાજે પુછ્યું.

"એ તો હું છું મહારાજ!" મુંજાલે કહ્યું.

રાજા જેમ તેમ કરતા હાથ ટેકી બેઠા થયા.

"કોણ મહેતાજી! તમે આવ્યા? કયાં ગયો પેલો બામટો? એને પકડો નાસી ના જાય."

"ગભરાઓ નહીં. બધું બરોબર કર્યું છે ચાલો."

રાજા મુગે મોઢે ઉઠયા ને મુંજાલની પાસે આવ્યા. "તમારી સાથે બાહ્મણ હતો તે કયાં છે?"

"આ રહ્યો" ભાવ ખુણામાંથી આગળ આવ્યો.

"જો છોકરા!" મુંજાલે સખત અવાજે કહ્યું, "મુગા રહેતાં આવડે છે?"

"અરે તેમાં મને કહેવું નહીં પડે" ભાવે જરાક હસીને કહ્યું.

"મને પછી મળજે."

"હાજી જરૂર" ભાવે કહ્યું.

મુંજાલ મહેતા મહારાજને ઉપર લઇ ગયા. મહારાજના દીલ પર ધુળ હતી ને તેમના પગ લથડતા હતા.

"મહારાજ!" બારોબાર રણવાસમાં જાઓ ને નાહી ધોઇ જમી લો.

"બીજું કોણ આવ્યું છે?"

"મીનળબા ને લાડીરાણી."

"બધા ગામનેજ તેડવા આવવું હતું ને" રાજાએ કચવાઇને કહ્યું. "પેલો ક્રાક કયાં ગયો?"

"કયાંએ ગયો નથી, તમે હમણાં સ્વસ્થ તો થાઓ."

"પણ છે ક્યાં?" રાજા ભડકી ગયા.

"જયસિંહદેવ!" મુંજાલે જરાક મલકાઈને કહ્યું. "અમારા આર્યોનું પાંચમું વ્રત છે. એ કે તેને ઘરથી ગમન વિરમણ એ પુણ્ય લાગે ને કરાવે તેને પણ પુણ્ય લાગે. તમે હું કહું છું તે તો હમણાં કરો. પછી થઈ રહેશે."

રાજાને જવાબ દેવાનું મન થયું પણ કંઈ સૂઝતું નહોતું એટલે મુંગા રહ્યા. રણાંગણમાં લીલાદેવીના આમ તિરસ્કાર ખમવા જવું તે તેમને અજુગતું લાગ્યું, પણ બીજો રસ્તો ન હોવાથી તેમણે મુંજાલની સલાહ સ્વીકારી.

* *

સવાર પડતાં પહેલાં આખું વઢવાણ ગામ ઘર બહાર નીકળ્યું. પુરુષો ને સ્ત્રીઓ ખેંગારની રાણી સતી થતી તેને પૂજવા કંકુ ને ફૂલ લઈ બહાર પડ્યાં. રસ્તે લોકોની હદ માતી નહોતી. અને બધાં ભોગાવાને તીરે સ્મશાન તરફ જતાં હતાં.

ડંકા ને શરણાઈના અવાજ ગાજી રહ્યા. ચોરેચાર અને પાળાની સ્વારી ચાલી. આખા ગામમાં 'જય અંબે, જય અંબે'ની ઘોષણા ગાજી રહી.

સૂર્યોદય થતાં રાજમહેલમાંથી સ્મશાનીઆઓ નીકળ્યા. ઠાઠડી પર ફૂલોના ઢગમાં ખેંગારનું માથું મૂકેલું હતું અને ચારે તરફ જરીનો શણગાર મૂક્યો હતો. સ્મશાનીઓમાં દુઃખી દેખાતા મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ ને મહાઅમાત્ય મુંજાલને લોકો જોઈ રહ્યા.

પાછળ સતી રાણક 'જય અંબે' ઉચ્ચારતી આવી. તેની પાછળ રાજમાતા ને રાણી અને બીજી સ્ત્રીઓ હતી.

સતી જ્યાં જતી ત્યાં હજારો માણસો 'જય અંબે' ઉચ્ચરતા, કંકુ ઉડાવતા ને ફૂલ વેરતા, 'સતી માતાનો જય' એ અવાજો સંભળાતા રસ્તાઓ ને તરફ છજાંઓમાં સ્ત્રી પુરુષો સતી પાસે આવતાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરતા ને આશીર્વાદ યાચના કરતા. વઢવાણનો રાજમાર્ગ સતીના પાદસ્પર્શથી કચરાએલાં પુષ્પો વડે સોહાઈ રહ્યો.

બધાં સ્મશાનીઆઓ ભોગાવાને તીરે આવ્યા. સૈનિકો ચારે તરફ ઉભા રહ્યા, વચ્ચે સાધુઓ ને સ્ત્રીઓ ઉભી રહી બધાની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

ચિતા ખડકાઈ ગઈ ને ધીમેથી, નિડરતાથી રાણક તેના પર ચઢી. તેના મુખ પર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણે તેને લલાટે કંકુ કર્યું. પાસે શ્રીફળ મૂક્યાં ને રા'નું માથું તેને આપ્યું.

"અમ્મા મારા રા'ને" કહી રાણકે

મહાશ્વેતા અને વોસરી બંને છોકરાંના અજ્ઞાન મગજ પર પણ વાદળ છવાયું હતું. બંધાં તેમને લડાવતાં પણ તેમને ચેન પડતું નહીં. ગંભીર બની રહેલો મણિભદ્ર રાંધતો ને છોકરાં રાખતો. તેનની સ્ત્રી ગંગલી ધાંચણ બધું કામ કરતી. દેવો કોટની ચોકી કરતો. અને નેરો કામમાં હોવાનું ડોળ કરતો.

એક દહાડો સવારે દેવો આંબડ મહેતાને કોટ પર બોલાવી લઇ ગયો. નીચે એક સૈનિક દશ બાર બીજા સૈનિકોને ગઢમાંથી ઉતરવાના રસ્તા દેખાડતો હતો. આ જોઇ આંબડને ચિંતા થઇ.

"એ શું ચોકી મુકે છે?"

"એમજ લાગે છે" દેવાએ કહ્યું.

"કેમ રૈવાપાલને હમણાં ફુરસદ મળી?"

"છતી પરવાર્યા હશો" દેવાએ કચવાઇને કહ્યું, "બા ક્યાં છે?"

"પૂજા કરવા ગયાં છે, કેમ?"

"અન્નદાતા!" દેવાએ ધીમે અવાજે કહ્યું. "બાને, ફીકાભાઇ ને ફીકી બહેનને અહીંઆંથી મોકલી દેવાં જોઇએ."

આમ્રભટ ચકિત થયો. "કેમ?"

"દશ અગીઆર દહાડા થયા પણ કૈં ખબર નથી આવી, ભાઇ—" દેવાનો અવાજ તુટ્યો, "નહી આવવાના" તેણે ડોકું ધુણાવ્યું. "એ ગયા ત્યારે મારી છાપરી પર ધુવડ બોલતું હતું." જાણે બધી બીક ને પુષ્ટી આ અપશુકનથી મળતી હોય તેમ રોસાએ ઉમેર્યું.

"પણ આપણે અહીંઆં હજુ દાણો પુષ્કળ છે."

"આઠ દહાડા પણ નહીં ચાલે.

આંબડે આંખ ફાડી, "હેં!"

"હા, આજથી અમે એક વખત ખાવાના છીએ.

થોડીક વાર આંબડ મહેતા ધ્યાનથી જોઇ રહ્યા. સ્થિતિ ગંભીર થતી લાગી.

"ને આ જોયું—" દેવાએ ફરીથી નીચે ઉભેલા માણસોની હીલચાલ તરફ આમ્રભટનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

આમ્રભટે મુગે મોઢે જોયા કર્યું.

"બહાર નીકળવાનો રસ્તો બંધ થઇ જવાનો."

"ત્યારે?"

"બા ને છોકરાંઓને ગામમાં જઇ સંતાડી દો. આપણે ગઢ ટકાવી રાખીશું.'

આંબડે થોડી વખત વિચાર કર્યો ને ડોકું ધુણાવ્યું. દેવો કહેતો હતો તે વાત વ્યાજબી લાગી. "ઠીક! હું બાને કહી જોઇશ."

તે ગયો. દેવો થોડી વાર જોઇ રહ્યો. ને બબડ્યોઃ "નહીં તો મારી છાપરી પર ધુવડ બોલે કેમ?"

આંબડ ત્યાંથી મહાદેવના મંદિર તરફ વળ્યો. આ વખતે હંમેશાં મંજરી પૂજા કરવા જતી હતી. આંબડે ત્યાં જઇ દેવને નમસ્કાર કર્યા ને મંદિરને ઓટલે બેઠો.

મંજરી પૂજા કરીને બહાર આવી. તે પહેલાં શ્વેત હતી, પણ અત્યારે તે ફીકી લાગતી હતી. તેના મુખ પર ચિંતા હતી.

"બા!"

"કેમ ભાઇ?" તેના જવાબમાં મૃદુતા હતી.

"આપણું ખાવાનું ખુટવા માંડ્યું લાગે છે" આંબડે કહ્યું.

"મને મણિભદ્રે વાત કરી" મંજરીએ જવાબ દીધો. "શું હજી વંથળી ખબર નહીં પહોંચી હોય?"

"બા! આ તો અશાંતિના દિવસો છે.

मुक्तपूर्वां स्त्रियं ये च विन्दतामघशंसिनाम् ।
द्रोणपर्व. २७-७३ ॥)

ક્ષતયોનિ સ્ત્રીને મેળવનાર દુષ્ટ પુરુષની જે ગતિ થાય, તે મારી થજો.

આવાં અને બીજાં દૃષ્ટાંતોથી એટલું ચોક્કસ સમજાય છે કે વેદના સમયમાં વિધવા-વિવાહને માટે પ્રતિબંધ નહોતો. મહાભારતના અને મનુના સમયના અંતમાં વિધવા-વિવાહ તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વળી પરાશરના સમયમાં વિધવા-વિવાહની હીમાયત કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી મુસલમાનો આવ્યા. એટલે સમાજમાં પ્રતિબંધો વધ્યા, અને પછી તો વિધવા-વિવાહ સદને માટે બંધ થઇ ગયો. હલકી જ્ઞાતમાં હજુ વિધવા-વિવાહ ચાલુ છે, જેને માટે 'નાતરું કરવું' એ એ રૂઢ ભાષા વપરાય છે. પણ જ્યાં તેવો પ્રચાર છે ત્યાં પણ આ વ્યવહાર નિષેધ ગણાયો છે.

વિધવા-વિવાહનું આટલું લાંબુ વિવેચન કરવાની જરૂર એટલાજ માટે હતી કે નિયોગ પદ્ધતિ વિધવા-વિવાહ કરતાં જુદા સ્વરૂપમાં હોય, તેનો ઉદ્દેશ પવિત્ર, અને ધાર્મિક છે.

ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ નિયોગના પ્રશ્નનો વિચાર કરનારને વ્યભિચાર અને નિયોગમાં ભેદ નહીં જણાય. આ બંને વચ્ચે ભાવમાં તેમજ વ્યવહારમાં ઘણો ફેર છે. વ્યભિચારમાં સ્ત્રીપુરુષનો ઉદ્દેશ કામ સંતાપ છે, પણ નિયોગમાં સંતાન પ્રાપ્તિ એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવા જતાં જાણે કે અજાણે કામસંતોષનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો એ હશે, પણ તે ગૌણ તો છેજ. વ્યભિચારમાં સ્ત્રી જેમે તે પુરુષને પોતાનો કાંત ગણી શકે છે, પણ નિયોગમાં કાંત ગણવાનો પ્રશ્નજ રહેતો નથી; એમાં તો પતિના કુળમાંથી કોઇ પણ યોગ્ય પુરુષનું સેવન કરવાનું સૂચવવામાં આવેલું છે, જો કે પાંડુ રાજાએ કુંતીને કહ્યું હતું કે ઉત્તમ પુત્ર મેળવવાને પતિકુળમાંથી કોઇ પણ યોગ્ય ન મળે તો ઉત્તમ જાતિના પુરુષથી પુત્ર મેળવવો. વ્યભિચારમાં પતિનો તેમજ પતિ પક્ષનાં મનુષ્યોનો—અરે આખા સમાજનો—વિશ્વાસઘાત થાય છે. જ્યારે નિયોગમાં પતિ કે પતિપક્ષની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે. વિચિત્ર-વીર્યના મરણ પછી તેની માની આજ્ઞાથીજ અંબિકા તેમજ અંબાલીકાએ વ્યાસ પાસેથી નિયોગ પદ્ધતિથી પુત્રો મેળવ્યા હતા. પાંડુની આજ્ઞાનુસાર કુંતીએ નિયોગ આદર્યો હતો. વ્યભિચારમાં સમય કે સ્થિતિની મર્યાદા હોતી નથી, પણ નિયોગમાં વધારેમાં વધારે દસ સંતાન સુધીનીજ મર્યાદા હોય છે. વ્યભિચાર પ્રચ્છન્ન રીતે થતો હોવાથી વિધવાઓના પ્રસંગોમાં ગર્ભહત્યા થવાનો પ્રસંગ વારેવારે પ્રાપ્ત થાય છે; નિયોગમાં સંતાન પ્રાપ્તિ એ ઉદ્દેશ હોવાથી આવી ગર્ભહત્યા થવાનો લેશ પણ સંભવ હોતો નથી. નિયોગ વ્યભિચાર નથી, પણ વ્યભિચાર કરતાં પવિત્રતર હેતુ અને ઉચ્ચતર ઉદ્દેશથીજ નિયોગની યોજના કરવામાં આવી હતી.

હાલના સમયમાં વિધવાઓનાં પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન સમાજ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે તેથી હાલની સમાજને પુનર્લગ્ન કે નિયોગ એ બેમાંથી કયું વધારે અનુકુળ પડે, તે વિચારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો પુનર્લગ્ન અને નિયોગ એ બેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો વિચારીએ:-

પતિના મરણ પછીજ પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, અને કદાચ સંતાનપ્રાપ્તિ એજ ઉદ્દેશ મુખ્ય રહેતો નથી, પણ વાસનાતૃપ્તિ એ ઉદ્દેશ મુખ્ય જણાય છે. જો તેમ ન હોય, તો છોકરાંને ઘેર છોકરાં થાય તેવી સ્થિતિ હોવા છતાં ચાલીસ પચાસ વર્ષે પુરુષો પુનર્લગ્ન

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪થી]

વિદ્વાનોમાં કંઈક ચર્ચાસ્પદ વિષય થઈ પડ્યો છે તેને માટે પણ રસિક અને સફળ ભાષાંતરકાર થવાના ઉમેદવારને અનાયાસ રસવિવેક મળી આવશે. ઘણાં ભાષાંતરો હોવા છતાં આપણા સાહિત્યમાં હજીએ આદર્શ પ્રકારની કૃતિઓ માટે પુષ્કળ અવકાશ છે. નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાળા લેખકના શક્તિને આદર્શ ધોરણનો સ્વીકાર હવે તો નાનમ નહીંજ લાગે. આવી કૃતિઓના ઉમેદવારોએ ભુલવું નહીં જોઈએ કે રણછોડભાઈની ભાષાંતર કરવાની ટેકીલા કે ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકની કાન્તિના દિવસો ફરી આવે એવો સંભવ રહ્યો નથી. મણિલાલનાં ઉંચી પ્રતિનાં છતાં અતિ ત્વરાથી દૂષિત થએલાં ભાષાન્તરો ના દોષ હવે ક્ષમ્ય ગણાય એમ નથી. ગુજરાતી ગદ્યની નવીન શૈલીમાના પ્રચાર સમયનાથી આપણી શક્તિના ગદ્યનાંએ પદ્યમય ભાષાંતરો કરી આપણા સાહિત્યને અભિવૃદ્ધ કરી શકીશું. કેશવલાલભાઈનું ભાષાંતર-નિયમોનું આદર્શ ધોરણ આપણા નવા ભાષાંતરકારો ઘણેઅંશે સ્વીકારે એટલું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

FURTHER Milestones in Gujarati Literature (ગુજરાતી ભાષાના વિશેષ માર્ગસ્થંભો.) લેખક: રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૪–૦–૦.

ફુલવાડીમાં મનગમતાં ફુલોનો કોઈ રસીઓ ભમર યથારુચિ સુગંધ લેતો જાય અને સુગંધના મીઠા માણમાં તાને ચડી વિનોદપૂર્વક ગુંજારવ કરતો જાય ત્યારે તે સાંભળવાને આપણે રસપૂર્વક કેટલા બધા ઉત્સુક બનીએ છીએ ? ગુંજારવની પ્રેરક સુગંધ અને એ સુગંધના ઉરાડનાર ફુલોનું ત્યારે આપણે કેવું મનન કરવા મંડી જઈએ છીએ ! ગુજરાતી પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યની ફુલવાડીમાંથી મનમાન્યાં રસિક ભ્રમરની પેઠે રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ પ્રેમપૂર્વક સુગંધ લીધી છે અને તેને પરિણામે એ સુજ્ઞ સજ્જને ૧૯૧૦ માં Milestones in Gujarati Literature અને હમણાં આ Further Milestones in Gujarati Literature એ બે નાનકડાં છતાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આપણા સાહિત્ય પ્રતિની એમની પ્રેમભરી ભક્તિ અને રસિકતાનું આ પહેલું કે એકજ પરિણામ નથી. એમની સતત સાહિત્યોપાસનનાં ફલ તરીકે 'ગુજરાતી'ની કેટલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓથી, બંકિમચંદ્રના બંગાળી 'શ્રીકૃષ્ણ'ના ભાષાંતરથી, 'દયારામ અને હાફીઝ'થી અને બીજી ઘણીએક ઠામી પણ દૃઢ રીતેથી પ્રસિદ્ધ થએલાં અને આદર પામેલાં એમની નાનીમોટી વિવિધ સાહિત્ય કૃતિઓથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. વિશેષ કરીને આ બે પુસ્તકોમાં સમાવેલી આપણા સાહિત્યની સબળ સમાલોચના માટે આપણા સાહિત્યરસિકો રા. ઝવેરીના લાંબો વખત ઋણી રહેશે. એમના અને રા. દીવાનબહાદુર ઝવેરીઆના આ દિશાના આવા આરંભક છતાં માર્ગોપદેશક પ્રયત્નો પુરી પ્રશંસાને પાત્ર છે એમ વગર નિઃસંદેહ છે.

અંગ્રેજી વાચકોની બહોળી આલમને આપણા સાહિત્યની સમૃદ્ધિનું દિગ્દર્શન કરાવવું એ ઉદ્દેશથી આ પુસ્તકો પહેલાં અંગ્રેજીમાં લખાયાં છે. જો કે પ્રથમ પુસ્તકનું હમણાં ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે છતાં આપણી

થઇ શકતો નથી. સાહિત્યકારના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શોને હૃદયના વિશેષ અને સાચા રણકાથી પુજનાર અને મુકીઓ જ્યાં એકલ વીરની અડગતાથી તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ધોરણે સત્કાર કરનાર નર્મદની કૃતિઓ કરતાં દલપતરામની સાદી અને પ્રાકૃત ધોરણની સાહિત્યકૃતિઓ કેટલી બધી ઉતરતી છે એ પુરું બતાવવુંજ જોઇતું હતું.

આગળ જતાં રા. કૃષ્ણલાલભાઇ કલાપીના કવિજીવનનો રસપરિચય યથાર્થતાથી નથી કરાવી શક્યા. સબલ વ્યક્તિત્વે સાથે કાવ્યાત્માની એકતાનતાને રસરૂપ કરનાર એ કવિની કવિતા આપણા સાહિત્યમાં એક ઉન્નત આત્મવાળા કવિજીવનનું–વલોવાઇ રહેલી ઉંડી ઉંડી લાગણીઓનું–એવું તો સરસ અને ચિરંજીવી ચિત્ર ઉભું કરે છે કે આપણા સાહિત્યફલક ઉપરથી એ કદી વિલુપ્ત થાય એવું લાગતું નથી. અકાળે વૃદ્ધ અને વ્યવહારકુશલના વાવી નાંખતા અનુભવોથી ખદખદ ઉકળી રહેલી એ અનુપમ કાવ્યમૂર્તિને ગુજરાતના હૃદય અને વિકાસના એક કાલના આલંબનરૂપ વ્યક્તિવિકાસ સિદ્ધ કરનાર એ કવિને ઘણે સ્થલે રુઢિઓના જેવા નગરોળ અને નિષ્ઠુર થઇ ગએલા આપણા વ્યવહાર અને તેના અનુભવોના પ્રદેશોમાંથી બહિષ્કૃત કરવાની બેદરકારી ગુજરાતના સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર એની વ્યવહાર કુશલતામાથી તો નહીં જન્માવે. વ્યવહાર અને અનુભવને નામે અજ્ઞાન માનેલી દુનીઆને અંધારી બધાવવાના મિથ્યાચારના અસંખ્ય સંયોજિત ઢાંકપીછોડાઓ કરતાં ગંગાના નિર્મલ નીરની પારદર્શકતા દર્શાવનારું હૃદય આપણા કહેવાતા વ્યવહારને કેટલી ઉચ્ચ કોટિએ મુકવા વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવી શકે છે એ કલાપીના કવિજીવનના શાંત અભ્યાસ થવાથી પુરવાર થશે. કલાપી વસંત માસિકમાં એક વખતે પ્રસિદ્ધ થએલી પંક્તિઓની * કલ્પનાનુસાર એક ઉચ્ચ કોટિના કવિહૃદયના ધારક અને દાતા હતા. એમની કવિતા દલપતશાહી શાળાની વ્યવહારિતાની ડાહી સફાઇ વગરની નર્મદના વર્ષારંભની પહેલી રેલનાં ડોળાં પાણીની અવ્યવસ્થતા વગરની કે સંસ્કૃત અંગ્રેજીની મિશ્ર છાયાઓનાં પ્રતિબિંબ ઝીલનાર ગોવર્ધનયુગના આપણા બીજા કવિવરોની નિર્મલ સરિતા જેવી કવિતાથી ભિન્ન હોઇ સ્વતંત્ર અને સમર્થ રીતે એનું વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરી ચિરંજીવી બની ગઇ છે.

આજ ગોવર્ધનયુગના એક બીજા લેખક–એ યુગની ત્રિમૂર્તિમાંના એક–મણિલાલ દ્વિવેદીના એક સાહિત્યકાર તરીકેના જે અભિપ્રાયો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે–એમના તત્ત્વજ્ઞાન વીશેના અને એકંદરે એક સાહિત્યકાર વીશેના–તેમની સાથે પણ વધુ મનો ભાગ્યે નહીંજ તૈયાર થાય. આચાર્ય આનંદશંકરભાઇએ સમર્થ લેખક વીશે એક તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે, તેમ નરસિંહરાવભાઇએ કે બીજાઓએ એક સાહિત્યકાર તરીકે દર્શાવેલા વજનદાર અભિપ્રાયો રા. કૃષ્ણલાલભાઇની આ કૃતિને અસર નથી કરી શકતા એ જરા વિસ્મયકારક ખરું. રા. કૃષ્ણલાલભાઇનામાં વર્ષોથી એક જાતનું એકધારું દૃષ્ટિબિંદુ રૂઢ થઇ ગયું લાગે છે. એને લીધે એ જ્યારે જ્યારે દયારામ, નર્મદ, મણિલાલ કે કલાપીને અવલોકે છે ત્યારે એમાં ઇચ્છીએ એટલું ઔદાર્ય જાણે અજાણે એ અધુરું દર્શાવે છે.

---

* "કહું કે ના કહું ? તોએ કહું છું
... ... હૃદય ... કલાપી ! "

રા. નાનાલાલ કવિની ઐતિહાસિક કવિતાને માટે પણ—જ્યારે અમિષ્ટ વાચકની વિશાળ દુનિયામાં આ પુસ્તક મોકલાય છે ત્યારે—વિસ્તાર કરવા અવકાશ નથી. એમની પ્રાતઃકાળની તર્જમીભરી મેટ્રીક કવિતાઓની ઘણીખરી ઉત્તમ ગણાઇને જ્યારે આપણાં આકાશો ભરી મૂકે છે ત્યારે આપણા કાવ્ય સાહિત્યમાં જે નવીન આત્મા પ્રવેશ્યો છે એની ભવ્ય છાપ અમિષ્ટ રીતે આગળ તરવર કરવા યોગ્ય હતી. 'જયા જયંત' માટે એ જ વિચારથી કહેવાનું આવ્યું છે પણ કવિની કલ્પના વીર એમાં પ્રગટ થએલા નવીન અભિનયાત્મક કાવ્યસૌંદર્યના જગતને વિશેષ ઝળકાવી જવાની હતી. સન ૧૯૮૧ ના શરૂ થતા વર્ષમાં પુસ્તક બહાર પડે છે જ્યાં જમાનાનાં એમાં આપણા સાહિત્યની બીજીએક ઉત્તમ કૃતિઓ નજર બહાર પણ રહી જવા પામી છે. એકાદ બે નામ બસ થશે. રા. સાગર જેવા કવિ કે રા. મોહનલાલ દવે જેવા લેખકની કૃતિઓ વગેરે જરાએ ઉલ્લેખ નથી. રા. મુનશીનાં બે નાટકો પુરંદરપરાજય અને અવિભક્ત આત્મા વગેરે પણ એમનો અભિપ્રાય જણાતા નથી. ઉપરાંત પારસી સાહિત્ય વગેરે, મુસલમાન સાહિત્ય વગેરે રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ વિસ્તાર અને બહાનુભૂતિથી કહેવાનું બાકી નથી રાખ્યું. આપણા મુસલમાન સાહિત્યની શબ્દશુદ્ધિ કરીને એમની ફારસી ભાષાની વિદ્વાનો આપણને અમૂલ્ય લાભ મળ્યા વગર નથી રહ્યો

એ. દરેક કૃષ્ણલાલભાઈના આ પુસ્તકોથી અમો મનુષ્ય થયા છીએ. ગુજરાતી સાહિત્યની જુની નવી સામગ્રી અનુપલબ્ધ અને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં છે. અથાગ સ્નેહશ્રમ લઈને આ સામગ્રીને એકઠી કરી એમાંથી વિસ્તારથી તારવણી કરી એની સૂક્ષ્મ ને ગંભીર દૃષ્ટિએ તુલના કરી એ કાર્ય સહેલું અને સરળ નથી. રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ એ વિકટ કાર્ય સફળતાથી પાર ઉતાર્યું છે અને એને માટે અમે એમને અંતઃકરણથી પુનઃ અભિનંદન આપી એમની કૃતિનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી એમની આવી આવી અનેક સેવાઓની રચનાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આપણા સાહિત્યના એક અંગને ફારસી અસરો અને સાહિત્યે વિકસાવ્યું છે. એ અંગની યથાર્થ મીમાંસા કરવાનું કાર્ય એમના જેવાના હાથે થાય એટલી ઇચ્છા એમના તરફથી અમે રાખીશું તો તે વધારે પડતી નહીં લેખાય



માં આવી છે. નર્મદના વખતથી ડહોળાતા અને વિચિત્ર અરાજકતાનું ચિત્ર ખડું કરતા આપણી ભાષા અને સાહિત્યના આ મહત્ત્વના અંગને વિરુપ કરતા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સત્વર થવોજ જોઇએ એમ અમારું માનવું છે; અને તેથીજ સંસદે બે વર્ષ પર સરળતાના ધોરણ્યીજ તેનો ઉકેલ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સરળતા શીવાય બીજું ધોરણ અમે સાન્ય માનીએ છીએ. ઉચ્ચાર શુદ્ધિને અનુરુપજ જોડણી નક્કી કરવામાં આપણને વર્ષોના નિષ્ફલ અનુભવોનો સાક્ષાત્કાર પુરેપુરો થયો છે. ગુજરાતના વિવિધ ભૌગોલિક વિભાગોમાં વસતા શિષ્ટ ગુજરાતીઓમાં કોના ઉચ્ચાર શુદ્ધ અને કોના અશુદ્ધ એનો નિર્ણય કરતાં હમણાં નજીકના ભવિષ્યમાં તો તેજ પ્રમાણે શબ્દોનાં મૂલ શોધી તેના પર જોડણી રચવાનો પાર આવે એમ દીસતું નથી. પ્રયત્ન જેટલો કઠણ છે તેટલોજ અશક્ય છે. આશા છે કે અમદાવાદમાં જોડણી સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ સરળતાનું ધોરણ વીસરી ઉચ્ચાર શુદ્ધિ કે શાસ્ત્રીયતાના ગુંચવાડામાં માત્ર એક નવી ને અઘરી પદ્ધતિ સર્જાવવામાંજ સફલતા ન માને. પાઠ્ય પુસ્તકો, પત્રો, વ્યવહારુ જીવન અને વિદ્વત્તા—એ બધાને રુચિકર ને સરલ પડે એવી પદ્ધતિ શોધવા [illegible] કઠણ કામમાં ઘણા જુના સિદ્ધાંતોનો ભોગ ભલે આપવો પડે. પણ અત્યારે તો હોય પાઠ્ય પુસ્તકોએ સહેલી ગણેલી જોડણીથી પણ સરળ જોડણી નક્કી કરવી જોઇએ. સંસદનો પ્રયત્ન એજ દિશામાં હતો; અને અમને તો આશા છે કે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જો યોગ્ય દષ્ટિબિંદુથી થાય તો એથી પણ સરળ પદ્ધતિ પ્રચલિત કરી શકાય.

સ્વીકાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી]

ગુજરાતી વાઙ્મયને ચરણે ધર્યુ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સામાન્ય રીતે સમાજશાસ્ત્રને લગતી ચર્ચા છે પરંતુ તે ચર્ચા રાષ્ટ્રદ્રષ્ટિએ ઘણીજ ઉપકારક અને ગૌરવ યુક્ત છે. ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ તેની પર્યેષણા આપણને આપણાથી હાલમાં થની ભુલોની પરંપરામાંથી અનેક રીતે બચાવે તેમ પણ છે.

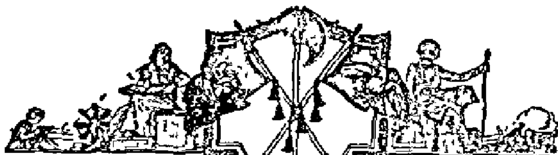
પ્રાચીન હીંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યઃ અનુવાદકઃ ચંપકલાલ લાલભાઇ મહેતા, પ્રકાશકઃ એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા. મૂલ્યઃ રૂ. ૧–૧–૦.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૬૧ મા પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતું મુળ ડૉ. મુકરજીનું પ્રસ્તુત પુસ્તક પુનઃ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના આ યુગમાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ઉચિત અવતરણો સહિત પુરાતત્ત્વ અને રાજનીતિના વિદ્યાર્થીઓને ઘણા આકર્ષણ જગાડ્યા વિના નહીં રહે.

બંસરી (ત્રૈમાસિક) પુસ્તક બીજું અંક પહેલો. તંત્રીઓઃ રા. બાપુલાલ ગાંધી અને રા. આપાભાઇ પટેલ. પ્રકાશકઃ ભુલાભાઇ પુંજાભાઇ, ઓડ, વાર્ષિક લવાજમઃ રૂ. ૧–૪–૦

સાયકલો સ્ટાઇલથી નીકળતા આ ત્રૈમાસિકનો સુરેખ અને સરસ દીપોત્સવી અંક જોઇ અમે તંત્રીઓને તેમની નિઃસ્વાર્થી સેવા વૃત્તિ માટે અભિનંદન આપીએ છીએ, લેખન કળાની દ્રષ્ટિએ આવાં સફલ માસિકોને અમે ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લઇએ છીએ અને આવાં માસિકોની વંશાવલીઓ વધે, ફાલે અને ફુલે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

[વધુ આવતા અંકમાં.



પુસ્તક ૧] પોષ ૧૯૮૧ [અંક ૪

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ગઈ છે તે સાધનોથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉંડી વ્યાવહારિકતા ને ઉંચી અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે, મુત્સદ્દીપણું છે અને નિડરતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે, અને અનેરી તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં ફૂલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે, ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે, કાવ્યમયતા છે. ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે, ધર્મઘેલછા નથી, છતાં અડગ રહેવાની શક્તિ છે, એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પરમેશ્વર ગણી રહેવાનું ડહાપણ છે, નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જાગવા માંડી છે.

ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ધીરેધીરે નવા સંસ્કારો સંચાર પામે છે.

જ્યારેજ્યારે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતના અંગ બને છે, અને જેમ અંગેઅંગની એકતાનતા પરથી આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રવાહી આત્માની સાક્ષી દે છે કે કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજય ધ્વજ લઇ ઉભી છે; અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, પિતૃભક્તિ ને દાંપત્ય, રાજ્યભક્તિની સર્વોપરિતા, અને પ્રેમ-નિર્મળ ને નિરંકુશ-આ ગુજરાતના નવ-આદર્શની પ્રેરણાથી હવે ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે.

—'ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ'માંથી



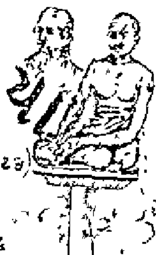
દેવા વલોવવાની તૈયારી કરતી હતી.

—પૃષ્ઠ ૧૯૨

—એ ખેતર!



સાઠનું સાઠ્ઠું



(હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅંકી નાટક)

લેખક

અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહ

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર

રા. શિવરામ સાંડપ,

મુખ્ય પાત્રો

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ... .. અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઇના એક ગાંધીનેતાઓમાં ગણાતા શ્રીમંત વિધુર મનાતા

નરોત્તમદાસ .. .. અંબાલાલ શેઠનો જમાઇ, મંજુરીનો વર

સારાભાઇ... ... .. અંબાલાલ શેઠનો લંડન યુરોપીઅન થઇ ગએલો પુત્ર

મોહનદાસ ... ... નરોત્તમદાસનો બાળમિત્ર.

જીવરાજ ... . અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ, નરોત્તમનો સહાધ્યાયી

સરદાર હીરાસિંહ ... પંજાબનો એક અમીર તાલુકદાર

કવિવર્ય નાનાલાલ કવિ, રવીંદ્રનાથ ટાગોર. સી. એફ. એંડ્રુઝ. મોહનદાસ ગાંધી,

અનુપરામ જોષી એ

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી... ... ... અંબાલાલશેઠની બહેન–કવિકલાપેલી ભામિની

મંજુરી ... ... અંબાલાલશેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.

પુષ્પા ... ... તેની નાની બહેન.

નોકર, ચાકર ઇત્યાદિ.

આગલા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

ગાંધીભક્ત શેઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુભોમીઓ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધે વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે. અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ કેવી વૃત્તિ છે તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પછી પોતાની મહત્તાનાં બણગાં ફુંગી, ગુપ્ત રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. અંબાલાલ પુષ્પા સાથે પ્રેક્ષકોના પોતાના તરફના સારા નરસા વિચારો માટે વાતચિત કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષકોથી કંટાળેલી માયાવતી ખીજવાએલી આવે છે. વચમાં પ્રેક્ષકો આવતાં પુષ્પા ગભરાઈને ચાલી જાય છે, અને પાછળથી નરોત્તમ પણ ઉશ્કેરાઈને આવે છે અને માયાવતી અને નરોત્તમ બંને અંબાલાલ સાથે પ્રદર્શનથી થતા પ્રેક્ષકોના કંટાળા બાબત રસભરી ચર્ચા કરે છે; છતાં અંબાલાલ પોતાની ઉદારતાનો ડોળ છોડતો નથી, એટલામાં જીવરાજ વૈદ્ય આવે છે. જીવરાજની રુબરુમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રણાલિઓને પ્રબળ રીતે દાંભિક ઠેરવે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાબુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કેટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે ખીજાઈને ચાલ્યો જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્ય-વિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. પુષ્પા જાય છે અને નરોત્તમ મધુરીને પરસ્પરની પ્રણયગ્રંથિ દૃઢ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે, એટલામાં નરોત્તમનો જુનો મિત્ર મોહન વિદેશની યાત્રા કરતો આવતા તેને મળે છે અને વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાના જીવનની વાત કહેવા માંડે છે. તેમાં મધુરી તથા ટાગોર સંબંધી કેટલીક વાતચિત ચાલે છે એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફોટો આવતાં નરોત્તમ ખીજાય છે. છેવટે મોહનની ખુબીથી બંને મધુરીને વશ કરવાની મામિક પેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે. અને ઢોંગ કરી સુઈ ગએલો નરોત્તમ આળસ મરડી બેઠો થાય છે. તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પધરામણી થાય છે. ટાગોર-મોહન—ની આર્ય અને આંગ્લમિશ્રિત પદ્ધતિએ આગતાસ્વાગતા શરૂ થાય છે. નરોત્તમ પણ તેમાં ભાગ લે છે. જમણ પહેલાં નરોત્તમ અને ટાગોર-મોહન-પોતાના કિસ્સાને કેમ પાર પાડવો તે સંબંધે ચર્ચા કરે છે ત્યાં પુષ્પા આવી નરોત્તમને આરોગ્ય ભુવનમાં કૈં રહી જતી ખામીઓ શોધવાનું કહે છે. નરોત્તમ તે જોવા જાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન-એકલાં પડતાં સૌંદર્ય કોને કહેવું, કેમ પારખવું વગેરે વાતચીત ચાલે છે. તેવામાં પુષ્પાનાં ફોઈ-માયાવતી આવે છે અને પુષ્પા ભોજનખંડમાં જાય છે. ટાગોર—મોહન—, માયાવતી અને નરોત્તમ વચ્ચે સૌંદર્ય વિશે વધુ ચર્ચા ચાલે છે. થોડીવારમાં સર્વે ભોજનગૃહમાં જમવા બેસે છે. જમતાં જમતાં લલિત કળા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણ પુરું કરી સર્વે આરામગૃહમાં મુખવાસ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવિધ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. અંબબાલાલ શેઠ વાદવિવાદ-માં નહીં પહોંચી શકવાથી કંટાળી બાગમાં ફરવા જાય છે. થોડી વારે સંગીતનો જલસો શરૂ થાય છે.

(હવે આગળ વાંચો)

માયાવતી

[મુંઝારો કરતું મૌન તોડવા પ્રયત્ન કરે છે] આ ગીત તો આજે સાંભળ્યું, છતાં અપરિચિત નથી લાગતું. કોનું છે, નરોત્તમભાઈ?

મોહન

નરોત્તમભાઈનું પોતાનું! શીઘ્ર કાવ્ય.

નરોત્તમ

નાજી, એ જગત્ આખાનું હૃદયગાન છે.

અનુહરિના કાનથી અદ્યાપિ હેરેફેર મનોવ્યથા આવુજ રહી છે, અને તેને બળે હેરફેર સંભળાય છે કે या चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता। [નિઃશ્વાસ નાખે છે]

મોહન

વિશ્વમાં જો સદા જે જોઇએ તે તેને તત્પર તેજ ક્ષણે મળે તો પછી જીવનમાં કૈં નવીનતા ન રહે, અભિલાષ ન રહે

માયાવતી

પણ મને તો એમાં કૈં કાવ્યમધુર્ય લાગુ નહીં–જાકે નરોત્તમભાઇએ આવું એટલું સહુને કે તે વેળા તો બહુજ મધુર લાગતું હતું.

નરોત્તમ

સુખી જનોને દુખી જનોના દુખમાં માધુર્ય કેમ લાગે? એમને તો આશ્ચર્ય તે અણખામણુંજ લાગે. Laugh and the world will laugh with you, weep and you weep alone.

પુષ્પા

[આ આશુધારી વિડમ્બના નીકળી નરોત્તમ પર ખરે દયા બહુજ આવે છે, પણ આ પ્રસંગે એ વાત વધારવામાં શો સાર] એ ગીતમાં કાવ્યમાધુર્ય ન જણાયું, તો કોઇમાં તમે કૈં નમુનો બતાવોને નરોત્તમભાઇએ તો પોતાનું દારિદ્ર્ય છુપાવવા અપરિચિત હીંદુસ્તાની માં કવિતા કરી પણ તમે તો કૈં ગુર્જર ગિરાનું એરત્ન કવિરાજને બતાવો.

માયાવતી

[હૃદય સંતુષ્ટ] હું કૈં નરોત્તમભાઇ જેવી શીઘ્ર કવિ નથી મને તો તમે સૌ દુર્જન કરો તો આપણા ગુર્જર કવિવરનું કૈં કહું

કોઇએ દુરાગ્રહ કર્યા વિના, માયાવતી સિતાર લઇ તે પર હાથ ફેરવે ને અલાપવાનો ડોળ કરે છે આખરે ગાય છે

"હું તો જોગણ બની છું મારા વાલમની, વાલમની, પ્રેમ આલમની" ઇત્યાદિ

પહેલીજ લીટીનો ઝંકાર થતાં નરોત્તમ ખીસ્સામાંથી બીડીની પેટી કાઢે છે અને એક બીડી કાઢી સળગાવવા લાગે છે અને પાછું જાણે તેજ ક્ષણે અકસ્માતનું સ્મરણ થઇ આવ્યું હોય કે સ્ત્રીઓની હાજરીમાં ધુમ્રપાન કરવું અઘટિત ગણાય તેમ બીડી પીવા માંડેલ જાણે હોય તેમ બાજમાં નાખે છે માયાવતી ગાય છે

મોહન

એ કોનું?

માયાવતી

એ અમારા ગુર્જર કવીશ્વર નાનાલાલના કાવ્યમાંથી છે

મોહન

નિઃસંદેહ, એમાં શબ્દલાલિત્ય પહેલેથી ભર્યું છે

માયાવતી

એની શોભા શબ્દરચના એકલીજ નથી કરતી

મોહન

ભાવ સમજવા માટે બીજી વાર સાભળવું પડશે

મધુરી

[મોહનને આ વાક્ય માત્ર સભ્યતા ખાતર કહ્યું તેનો લાભ લઇ કોઇના પુન ગાયા સહી જાય નહીં, એટલે વચમાં બોલે છે]; હમણાંજ આપણે કાવ્યમાધુર્યની વાત કરતાં હતાં, તે પરથી મને પુછવાનું મન થાય છે. કવિરાજ! કે શું કવિઓના સિદ્ધાંત મુજબ

કાવ્યમદત્તા વાચક કે અભ્યાસકને મુંઝાવવા-
.જ સમજતી હશે ?

મોહન

[સ્મિત હાસ્યથી] એ શંકા કરવાનું
રણ ?

મધુરી

[તેવાજ માર્મિક હાસ્યથી] આ અમાગ
ર્જર કવિવરના ઘણાએ ઉદ્ગારોનું રહસ્ય
તેને તો બરાબર સમજાવું નથી. દાખલા
રીકેઃ–

"તરુ તરુને પાને, પ્રિયતમ, નામ જો તારું છે:
રેખા રેખામાં, પ્રિયતમ, ભાગ્ય જો મારું છે."

મોહન

[એક પલ વીમાસણ કરી] એમાં
અલંકાર તો અદ્વિતીય છે.

મધુરી

હા, પણ અર્થ ? વળી કહું ?

"વન વનના મહેલ, પ્રિયતમ, તારા વીણ સુના છે;
તીરથના ઘાટ, પ્રિયતમ, જોગીઓથી જુના છે'

એટલે શું ? હું તો સમજતી નથી.

માયાવતી

એની સમજુતી તો શબ્દોમા ન આપી
શકાય ! અનુભવ થયેજ સમજાય.

મધુરી

[એજ હાસ્યથી] એટલેજ મને શંકા
થઇ કે કવિનું કવિત્વમહાત્મ્ય તું વાંચનાર
મુંઝાય તેથી વધતું હશે ?

મોહન

કવિની કૃતિમાં અર્થ અનેક લાગે એ
કંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

પુષ્પા

નાનાલાલભાઇ તો અર્થ સમજાવવાની
કડાકુટમાં પડતાજ નથી.

મોહન

છતાંએ કવિને કંઈ જમાનાને સંદેશો
કહેવો હોય તો તો બહેતર છે કે સમજાય
તેવી સરલ ભાષામાં લખવું. બેશક સૌ કંઈ
સમાન રીતસે સમજી શકે નહીં; અને સમજે
તેને પણ સમજફેર થાય એ પણ અશક્ય
નથી.

[નરોત્તમ બાગમાંથી આવે છે. બીડી પી આવ્યો
કે માયાવતીનું ગીત ચુકી આવ્યો ?]

મધુરી

મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે રવિબાબુની
કૃતિમાં ગૂઢાર્થ અહુએ છે, અને તે વિચાર-
શાળી, બુદ્ધિમાન્ વાંચનારને મળે ખરો.

નરોત્તમ

અને ના મળે તોપણ અત્યારે આપણાથી
બીજું કરેવાય ?

પુષ્પા

[આ વરવહુ રખે વળી વઢી પડે.] મધુ
બહેન. હવે તમારો વારો આવ્યો. લો, આ
તાઉસ, કવિરાજ અને નરોત્તમભાઇ તલસી
રહ્યા છે.

નરોત્તમ કવિ પાસે બેસે છે–તેના સ્ત્રીની
બરાબર સામે. મધુરી ગાય છે તે દરમ્યાન મેખાન-
મેખ તેને જોઈ રહે છે. મધુ આંખ ઢાંકી ગાય છે–
પણ જરા જરા વારે મોહન સામે તીરછી નજર
ફેંકે છે.

મધુરી

મને તું યાદ કરાવીશ ? [તાઉસને સૂર
ચઢાવે છે.]

પુષ્પા

હું શું કરાવું ?

મધુરી

[ટાગોરકૃત એક ગીત ગાય છે.]

"અયિ ભુવન-મનો-મોહિની
અયિ નિર્મલ-સૂર્ય-કરોજ્જ્વલ-ધારિણી
જનક-જનની-જનની.

નીલ સિંધુ જલ-ધૌત ચરણ તલ
અનિલ વિકમ્પિત શ્યામલ-અંચલ
અંબર ચુમ્બિત-ભાલ હિમાચલ
શુભ્ર તુષાર કિરીટિની-અયિ ભુવન.

પ્રથમ પ્રમોદ ઉદય મમ હૃદયે
પ્રથમ સુનાયો સ્વર મુજ શ્રવણે
પ્રથમ પ્રકાશ કીધો મુજ ભવને
પ્રેમ-રાગ તુજ મોહિની-અયિ ભુવન મનો.

અતીવ પ્રભાત વહી તુમે ધન્ય
દેશ વિદેશે ખ્યાતિ અખંડ
જાહ્નવી જમુના-વિગલિત કરૂણા
પુણ્ય-પીયુષ સ્તન્ય વાહિની-અયિ ભુવન.

એક ચાર છ લીટી પોતાની ધુસાડી તે નરોત્તમ જાણી લે છે. પુષ્પાને પણ કંઇ ફેર થયો હોય એમ લાગે છે, પણ બોલતી નથી.

નરોત્તમ

[મોહનને] માતાને-સ્વભૂમિને-આ તમામ ઉદ્દેશણા ખર્ચ્યું છે કે?

મોહન

[નાટક તજી બીજું નાટક થાય છે તે જાણતો નથી, એટલે ભાવ સમજ્યા વિના ઉત્તર દે છે.] એમાં અધર્મ શું? સ્વદેશ પ્રેમમાં માતૃભક્તિ ભાવ ઉપરાંત પણ વધારે જુસ્સાની-વધારે બલવાન રાગની અગત્ય નથી શું?

મધુરી

પ્રેમ, ખરો વિશુદ્ધ પ્રેમ, ઉત્પાદક તેમજ ઉચ્છેદક શક્તિ છે નહીં કે ફક્ત સ્થિર, નિર્જીવ ભાવ. A dynamic force, not a static condition only.

નરોત્તમ

[કટાક્ષમાં] શુદ્ધ પ્રેમની આ નવી વ્યાખ્યા માટે આપ શું કહો છો, કવિરાજ?

મોહન

[પોતાને ભજવવાનો ભાગ વીસરી જાય છે.] એ મને તો અતિ વિચારણીય લાગે છે. અનેક દેશમાં અનેક કવિઓએ પ્રેમને પ્રેરક સત્ત્વ તો માનેલું જ છે. મધુરી બહેન એને હવે પ્રેરક ઉપરાંત ઉત્પાદક અને ઉચ્છેદક શક્તિ ધારે છે. [એક પલ વિચારીને] એમાં અણઘટતું કશુ નથી.

મધુરી

અને તેથી જ હું તો માનું છું કે શુદ્ધ પ્રેમે પ્રેરેલા, બંધાએલા સંબંધમાં અધુરાશ ન રહેવી જોઈએ. કહ્યું છે કે:-

રતિ વધારે-દુનીઆ હલ
અણુંઓ છે તો વિપ્લવ પુર.

આવાવતી

એ કોની કહેવત, મધુરી?

મધુરી

[અત્યાર સુધી આવેશમાં વાતનો બહુ ખ્યાલ નહોતો હવે ખ્યાલ થાય છે. એટલે કૈંક શરમાય છે. છેલ્લું વાક્ય કૈંક અસંબદ્ધ લાગે છે, અને તે પર નરોત્તમની તીક્ષ્ણ નજર પહોંચી એમ લાગવાથી ઉદ્વેગ થાય છે. ફોરસે તેથી ટુંકમાં જ ઉત્તર આપે છે]. આઉનીંગ.

નરોત્તમ

બ્રાઉનીંગનું નામ દેવામાં હું તો ગભરાઈ જાઉં છું. એમાં આપણી અક્કલ ચાલેજ નહીં, એટલે પુછવાની પણ હીંમત નથી.

[વધુ માટે જુઓ પૃ ૨૫૧]

એ ખેતર!

લેખક :

રા. અંબુ ક. વશી.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર પંડિત.

તે પુરાણા સમડીના ઝુંપલા પાસે ભાણા પટેલ આજ ઉભા હતા. એમના હૃદયમાં આજે કૈં ઉંડું કોતરાતું હતું ને એમની નસેનસમાં આજે તનમનાટ થતો હતો. જોનારને જરા વારમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે એવી એમની માયાળુ આંખોની પાંપણો આજે ભીની થઇ હતી. માલીક તરીકે એ ખેતર પર આજે એમને છેલ્લી નજર કરવાની હતી. એમના ભુરીયા બળદની જોડ સાથી વિના પણ એ ખેતરે સીધી ચાલી આવતી ને પોંકની મોસમમાં નીશાળ છુટે મકન ભાણીને લઇ સોબતીઓ સાથે દોડયો આવતો. એ વખતનો આનંદ પટેલથી વીસરાય એમ નહોતો, પેલો બાવળ, પેલું માળા બાંધવાના કામમાં આવતુ ગુંદીનું થડ, પેલો નીશાનીનો પથ્થર, અને પેલું બે ચાર પથ્થર ભેગા કરી ભાણીએ બનાવેલું દહેરું કાલથી એનાં નહીં; પટેલથી આ સહન નો'તું થતું.

પટેલ એ જમીનને ચહાતાં શીખ્યા હતા, એટલે આજે જોતાં ધરાતા નો'તા. જવા મન કરતા પણ સમડીના ઝુપલાએ ધોતીયું તાણ્યું હોય એમ એ ઉભા રહેતા. "બાપુ પોંક ક્યાં ખાશું?" એમ બોલતાં હોય તેમ મકન ને ભાણી યાદ આવ્યાં. અને એ વિચારમાંજ એનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું. દુઃખની પરંપરાએ ન રડનાર પટેલ આજ રડયા.

પટેલ હજી રડત, રોવાની અનેરી મઝા માણત, ખેતર આગળ હૈયું ઠાલવત, અને પરાણે એને વેચવું પડે છે એમ એ એને બતાવત. પણ એવામાં સાદ આવ્યો; "અલ્યા ભાણા! અહીં શું કરે છે? એ ખેતર તો હીરાશાને વેચ્યું ના?"

રામા પટેલ રોજની વાત કરવાની ઢબે વાત કરતા હતા, પણ એમને ખબર નો'તી કે ખેતર વેચવાનો વિચાર કરતાં એ ભાણા પટેલની નસેનસ આજે ખેંચાની હતી.

ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ બદલાવાની આશા રાખવી એ પથ્થરને દોહી દુધ મેળવવાના યત્ન કર્યા જેવુંજ છે.

રસ્તે ચાલતાં ગમા પટેલે, હીરા પટેલે ઉંચા કુળમાં કન્યા આપવા માટે એકનુ એક ખેતર વેચેલું; મકા પટેલે એ માટે પત્નીનાં ઘરેણાં વેચેલાં; ત્રણ દિવસ છુટું ઘી વાપરવા માટે કશન પટેલે સાત વીઘાં જમીન ને પાણીદાર ઘોડી વેચેલી; વગેરે જુની વાતો રસમય રીતે કહી. આ સાંભળતાં પટેલ ખેતર વેચવાથી થતું દુઃખ ભુલ્યા. 'ગમે તેમ થશે પણ દેવી ઉંચા કુળમાં પરણશે. ગામમાં કેટલુ સારું ગણાશે,' એ વિચારો પટેલને આવવા લાગ્યા અને ગામ આવતાં તો એ વાતે પટેલના મગજના એકાદ ખુણે જઇ પડવા પ્રયત્ન કર્યો.

નીશાળના શિક્ષકનો છોકરો પાઠશાળાઓમાં રજા હોવાથી ત્યાં આવ્યો હતો. ફક્ત ઉચ્ચ કુળની લાલસા માટે પટેલે જમીન વેચી એ એને ઠીક ન લાગ્યું. વળી દેવીના ભાવિ પતિને એ ઓળખતો હતો. એટલે એણે પટેલને સમજાવવા વિચાર કર્યો, ને પોતાના પિતાને એ વાત કહી. માસ્તરને આવા ઘણા અનુભવો ઘણી વાર થયા હતા. એટલે એણે પુત્રને સમજાવ્યું કે એ બધું પથ્થર પર પાણી, પણ યુવાનીનુ ઉષ્ણ લોહી એ યુવાનની નસોમાં ઉછળતું હતું. નિરાશા હજી અનુભવી નો'તી એટલે જવા વિચાર કર્યો.

ચાંદનીમાં ભાણા પટેલ ચોકમાં ખાટલો નાખી નીરાંતે હુક્કો તાણતા હતા. પટલણ ઢોરને કડબના બેચાર પુળા છોડી નાખવા નાની ભાણીને ફાનસ સાથે લઇ કોઢારામાં ગયાં હતાં. મકન એક બાજુએ પડ્યો પડ્યો 'માધવ તેનો દીકરો, સેવા કરે અમાપ', ગાતો હતો ને દેવી સવારના વલોવવાનું હોવાથી તેની તૈયારી કરતી હતી.

એવામાં ફળીઆનું કુતરું ભસ્યુ ને દેવીએ ફાનસ ઉંચું કર્યું.

"એ કોણ?" પટેલે પુછ્યું.

"એ તો માસ્તરકાકાના ઇંદુભાઇ," દેવીએ જવાબ વાળ્યો. શબ્દમાં મધુરતા હતી, અને તેના કરતાંએ વધુ નિખાલસતા હતી.

"અહો, ઇંદુભાઇ! આવો, આવો," કહેતાં પટેલ ઉઠ્યા ને દેવી પાસ ગોદડું ખાટલા પર નખાવ્યું. "એ મકન, આ માસ્તરકાકાના ભાઇને ઓળખે કે? જા તમાકુ પાતરાંનો દાબડો લઇ આવ; નહીં તો રહેવા દે. એ ભણેલાઓ તો બીડી નહીં પીએ. દેવી! શેરેક દુધ ઉનુ કરી લાવ. એલચી નાખજે હં." આ બધો વખત ઇંદુ ના કહે જતો હતો પણ પટેલોની સ્વાગત કરવાની રીત તો સર્જન જુની જાણીતી છે.

દેવી દુધ ઉનુ કરી લાવી, ને ઇંદુ પીવા મંડ્યો. એને કંઇ અનેરો આનંદ થતો હતો. એવામાં પટલણ ને દેવી રુ પીંખવા પડોશી કાશી પટલણને ત્યાં ગયાં એટલે ઇંદુએ વાત ઉપાડી.

"પટેલ કાકા! તમારે જમીન તો પચાસેક વીઘાં હશે, નહી વારું? આવક કેટલીક આવતી હશે?"

પટેલને ગઇ ગાથા પાછી યાદ આવી, અને મુખ પર છાયા પથરાઇ. એવામાં દેવી હવે સારે ઘર પરણશેના વિષય પર પટલણને રસભેર વાત કરતાં સાંભળી, એટલે વળી એમને આનદ થયો પણ એ છાયા તરત તો ન પલટાઇ.

"ભાઇ, પહેલાં તો સો વીઘાં ઉપર જમીન હતી. પણ જાન રહ્યા, એટલે એમાંથી



કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી

લેખક:
સૌ. બહેન લીલાવતી
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ્.

ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૫૯ થી અનુસંધાન]

તા. ૧–૬–૨૦.

દિવસ વાદળાંવાળો હતો, છતાં બપોરના થોડોક ઉઘાડ નીકળ્યો હતો. સાંજે બદામના વનની વચ્ચે થઇને ફરી આવી. વચ્ચે એક પુરાતન પથ્થરનું ખંડીએર જોયું.

આવી, જમી અને બાળાને લઇને થોડે ફરી આવી. પછી બોટની છત પર જઇ બેઠી.

આજ પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. પૂર્વાકાશમાં થાળ જેવો ચન્દ્રમા ઝાડોમાં સંતાતો નીકળતો. કદી વાદળોમાં પણ સંતાઇ જતો. પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી એટલે શીકારામાં ફરવા જવાનું મન થયું. નવેક વાગે નીકળ્યાં.

થોડેક દૂર ગયા પછી ચંદ્રમા વાદળોમાં છુપાઇ ગયો. એટલે ફરવાની બહુ મઝા ન આવી. પણ અત્યારની શાંત પ્રકૃતિએ આકર્ષક હતી.

આવતી વખતે મેં બોટ ચલાવવાનો પહેલો પાઠ શીખવા માંડ્યો. હસ્લામાની સૂચનાનુસાર બોટ ચલાવી એકલાં છ માણસથી ભરેલો શીકારો બોટ સુધી ચલાવ્યો. શીકારો વારંવાર આડો અવળો થઇ જતો તેને સીધો કરવો પડતો. શરુઆતના પ્રમાણમાં છેક ઉતરતું કામ નથી કર્યું. ત્યાંસાં બધાંને ઘસડી આણ્યાં.

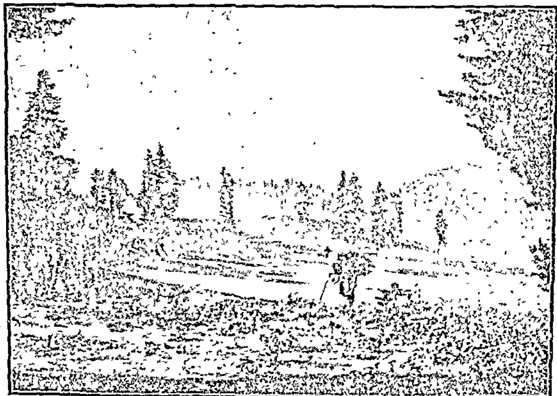
ફરી આવતી વખતે વળી પાછી માનવ-જીવનના હેતુ વીશે ઘડભાંગ ચાલી. જીંદગી બહુ મોંઘી અને અનુપમ વસ્તુ હોય અને તેમાં કૈં મહાન્ હેતુ સમાએલા હોય તો જીવન આવા પ્રકારનું ન જોઇએ. ઘણુંખરું માણસો શું કરે છે? ખાય છે, પીએ છે અને ઉંઘે છે. જન્મે છે, મોટાં થાય છે અને મરી જાય છે. જન્મવું અને મરવું એટલાજ હેતુ જીવનના હોય તો એને મહાન્ ન કહી શકાય. ફુલોએ ખીલે છે ને કરમાય છે. એ સુગંધી આપે કે ન આપે તેથી એનું જીવન મહાન્ નથી બનતું. ખીલવું અને કરમાવું એજ પ્રકૃતિનો નિયમ હોય તો ખીલવામાંએ શી મહત્તા છે?

જીવન આવી નજીવી આવશ્યકતાઓનું કેમ બનેલું હશે? આનંદમાંએ ક્ષુદ્રતા નથી! આવા નજીવા જીવનોનાં સુખદુઃખને આટલું મહત્ત્વ આપવાનું શું કારણ? પુષ્પો ઉગે છે તે કોઈ પગ તળે કચરાઇને

છાપરાને ઠેકાણે કાચ અને પતરાં હતાં. અહીંઆં મજુરોની શારીરિક આવશ્યકતાઓને માટે પણ સારી ગોઠવણ હતી. સ્વચ્છતા બધે સારી છે. મજુરોને માટે આજ રીતનાં કારખાનાં હોય તો ઘણુંજ સગવડભર્યું થઇ પડે. કંપાઉંડ ઘણુંજ વિશાલ હતું, અને એક મકાનથી બીજાનુ અંતર સારા પ્રમાણમાં રાખવામા આવ્યું હતું.

× બહેન ઇસ્લામાને લઇને ફરવા નીકળ્યાં.

શ્રીનગરમાં રાતે તો આજેજ ફરવા નીકળ્યાં. રસ્તાઓ ઉપર વીજળીના દીવા છે. પહેલાં પાણીના કીનારે કીનારે ચાલ્યાં. જેલમનાં શાંત જળમાં બોટોના દીવા ગુંચળાં વળી વળી પાણીમાં ઉંડા ઉતરતા લાગતા હતા. ઉપર સ્વચ્છ આકાશમાં ઉડુગણ કૈં છાનીછાની વાતો કરતા હતા. ત્યાંથી નીચેના રસ્તે વળ્યાં,



ગુલમર્ગનું પ્રભાત.

બપોરનો આખો વખત કાપડ લેવામાં ગયો, સાંજે છાપાં વાંચ્યાં બાળા પાસે બેઠી, વગેરે.

આજે દિવસ ખુલ્લો હતો. વદ બીજનો દિવસ હતો એટલે ચંદ્રમા જરા મોડો ઉગવાનો હતો. સાડાઆઠ પછી હું અને × ×

અને શહેરના અને શહેર બહારના આડાઅવળા રસ્તે રસ્તે ભમ્યાં. દીવા ન હોય ત્યાં એકલા તારાનો પ્રકાશ વૃક્ષોમાં ચળાઇને કદાચ આવતો. કોઇ રડ્યાખડ્યા માનવી કે ગાડીનો અવાજ આવતો, રસ્તામાં મળતા રસ્તે અથવા શહેર-

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૫]

આ પ્રતાપી લેખકે ઘણું લખ્યું છે. ઘણું લખ્યું છે અને ઘણુંજ સરસ લખ્યું છે. અંગ્રેજો કહે છે કે શેક્સપીઅર જેવું ઉત્તમ, ભાવનાશીલ, હૃદયહારી લખાણ કોઇનુંજ નથી. હા, જો શેક્સપીઅર પછી કોઇનેએ સ્થાન હોય તો તે હ્યુગોને છે. પરંતુ ફ્રેંચો હ્યુગો વિના અન્યને ઓળખતા નથી. તે તેમની સાહિત્ય સામ્રાજ્ઞીનો કોડીલો કંથ છે.

ભાષા અને ભાવના તેની કલમને ઈશારે નાચે છે. કઠિનમાં કઠિન ભાવને સરલમાં સરલ રીતે પ્રકટ કરવો; ઉંચામાં ઉંચા વિચારને સાવ સાધારણ શક્તિના માણસને ભોગ્ય બનાવવા; સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ અને તેના સંગ્રામોને આંખોની સામે મૂર્તિમંત કરવાં; સંસારના સકલ પ્રશ્નો પર; કઠણમાં કઠણ સમસ્યાઓ પર; હલકામાં હલકા વિષય પર; ગરીબમાંએ ગરીબ મનુષ્ય પ્રતિ હરરોજ અને હરેક સ્થિતિમાં, વધારેમાં વધારે સદાશયતા, સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિ રાખવાં; પ્રેમ દૃષ્ટિએ જોવું અને વિચારવું એ વીકટર હ્યુગોની વિશિષ્ટતાઓ છે. તેનાં કાવ્યો બહુ ઉચ્ચ કોટિનાં છે. તેનાં નાટકો ઉદાત્ત કલ્પનાઓ, ગગનવિદારો અને કલ્પનાવિલાસોથી એટલાં સુગ્રથિત છે કે તે વાંચનારને સાથે સાથેજ ઉડ્ડયનો કરાવે છે.

તેની નવલકથાઓમાં લા મીઝેરાબ્લનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. પ્રસિદ્ધ કવિ સ્વીન બર્ગ તો કહે છે કે મીઝેરાબ્લ જેવી નવલકથા અદ્યાપિ પર્યંત અદ્વિતીય છે. લા મીઝેરાબ્લ એટલી તો સુંદર છે કે વાચક શરુઆતમાં અનુભવે કે તે પૃથિવી ઉપર ચાલી રહ્યો છે; અંતમાં અનુભવે કે તે આકાશમાં ઉડી રહ્યો છે; સકલ સંસાર તેના હૃદયની વિશાલ છાયાથી આચ્છાદિત છે અને ગરીબમાં ગરીબ પ્રાણીને આલિંગવા આત્મા તલસી રહ્યો છે.

આ સુપ્રસિદ્ધ રસિક કવિએ પંદર વર્ષની વયે 'ધી સબ્લાઇમ ચાઇલ્ડ' નામક કાવ્ય લખી ફ્રેંચ એકેડેમી ઉપર મોકલ્યું. અને આ રસથી દ્રવતા કાવ્ય માટે તેને સુંદર પારિતોષક મળ્યું.

કવિત દેવીનો કૃપાપાત્ર વીકટર હ્યુગો ગોતીઅર, બાલ્ઝાક અને ડુમાની ભક્તિમૂર્તિ હતો. તે ફ્રાંસનો પરમ હિતૈષી હતો. તે મહાન્ દેશભક્ત હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં તે ફ્રેંચ એકેડેમીના સભ્ય તરીકે ચુંટાયો. ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં તે ફ્રાંસનો પીઅર બન્યો અને ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં તેને રાષ્ટ્રભક્તિના ગંભીર ગુનાહ માટે દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

હ્યુગોની પડોશમાં મી. ફોશર કરીને એક સદ્‌ગૃહસ્થ રહેતા હતા. હ્યુગોના પિતા અને મી. ફોશરને ગાઢ મૈત્રી હતી. મી. ફોશરને એદલ નામની એક રૂપથી નિર્ઝરતી કન્યા હતી. હ્યુગો તેને નાનપણથીજ ચહાતો હતો. તેના વિના અન્યનો તેણે સ્વપ્નેએ ખ્યાલ કર્યો નહતો. તે તેની ભક્તિમૂર્તિ હતી, તેની દેવી હતી, તેની હૃદયાધિષ્ઠાત્રી હતી. તેણે એદલ આગળ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું છે. નિર્દોષ હૃદયની, શુદ્ધ સ્નેહની, નીખાલસ વાતો એદલને તેણે કહી છે. તે આપણે નીચેના પત્રો ઉપરથી જોઇ શકીશું.

મંગળવાર, ૧૮ મી એપ્રીલ ૧૮૨૦.

પ્રિય એદલ!

તારી માંદગીના સમાચારે મને અસ્વસ્થ બનાવ્યો છે. જો મારા માટે અભિપ્રાય બાંધવાને કરવા પડેલા વિચારોનું એ પરિણામ હોય તો ખરેખર! તને કેવી રીતે સત્ય પ્રતીત કરાવું તે નથી સમજાતું. મારે માટે તને ખરાબ અભિપ્રાય આપનાર નિંદકો

શકું—કેવી રીતે તારી સેવા ઉઠાવી શકું, તે બાબત હરેક વખતે તું મને બતાવી શકે. હા, મારી એદલ, હું જોઇ શકું છું કે થોડાજ વખતમાં તને મળવું સર્વથા બંધ કરવું પડશે. મને જરા હીંમત તો આપ.

આખોએ વખત ગહન વિચારોમાં ગોથાં ખાઉં છું. જ્યારથી તેં મને ચાહ્યો ત્યારથી તારી જાતને તું ઓછી માનનીય હોય એમ ગણતાં શીખી છે. (તારા પોતાના શબ્દોમાં) અને હું જ્યારથી તને ચહું છું ત્યારથી મારી જાતમાં સુધારો થતો જોઉં છું.

પ્રિય એદલ, એનું કારણ માત્ર તને આભારી છે. તારા યોગ્ય થવાની અભિલાષજ મારા દોષો વીશે મને સાવચેત રાખે છે. આ બનાવનું મુળ તું છે, મને એ ફરીફરીને કહેવાનું ગમે છે. મારી ઉમ્મરના જુવાનીઆઓ સાધારણ રીતે જે દુર્ગુણોના ભોગ થઇ પડે છે તેમાંથી મારી જાતને બચાવી શક્યો છું તેનું કારણ મને આડે માર્ગે જવાની કે તકો નહોતી મળી તેમ નથી, પણ માત્ર તારા વીશેના વિચારોએજ મને બચાવ્યો છે. તેનેજ અંહીં શકાય એવી આ વસ્તુઓ-પવિત્ર દેહ અને હૃદયની શુદ્ધ-નિષ્કલંક રાખેલી તે તનેજ લીધે. કદાચ આ બધું મારે ન કહેવું જોઇએ પણ તું મારી અર્ધાંગના છે ને હું તારાથી કશું એ છુપાવતો નથી તે આ ઉપરથી જણાશે; અને તું તારા પતિ ઉપર કેટલી ગજબની અસર કરે છે અને હંમેશ કરશે તે જણાશે.

વી. એમ. હ્યુગો.

રવિવાર, ૨૫ મી માર્ચ.

પ્રિય એદલ,

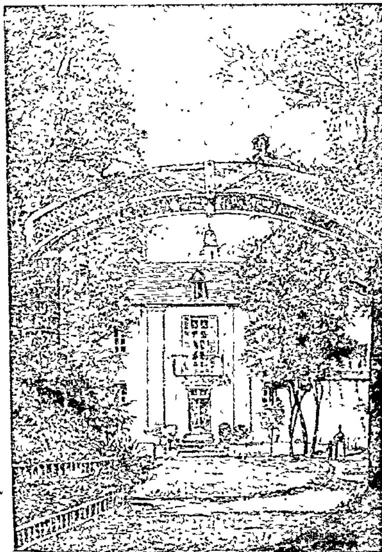
મેં આશા રાખી હતી તે પ્રમાણે ગઇ કાલે સવારે તારી મુલાકાત ન થઇ તેથી હું અતિ દુઃખી થયો. મારા છેલ્લા પત્રના બદલામાં એક પણ આશ્વાસનનો શબ્દ તેં ન મોકલ્યો હોત તો આપણે એક બીજાને ફરી કદી પણ ન મળત પણ તેં એજ ક્ષણે તારા સ્નેહનો પુરાવો આપ્યો ને તેણે મારા હૃદય ઉપર સચોટ અસર કરી. અને તેં પહેલાં પ્રમાણે મને પત્ર લખવાની પણ હા પાડી છે.

પેલો કાગળ મારે પાછો જોઇતો હતો, કારણ કે એ નિરાશા અને ક્રોધની ક્ષણોમાં લખાએલો હતો પણ તે એ પત્ર મને પાછો ન આપ્યો. અને અત્યારે જે વસ્તુઓ તું ભુલી જાય એમ હું ઇચ્છું છું તે તેં વાંચી. તે દુઃખદાયક પત્રની અસરો ભુસી નાખવા આ શનિવારે તને મળવું અતિ જરુરી છે. મેં ક્યારનું એ તને થોડુંઘણું તો લખ્યું હતું અને તે આ સાથે બીડું છું.

એક નજીવી સંયોગને લીધે તને આપતાં તે રહી ગયો તેથી મારા છેલ્લા પત્ર માટે. મેં જેમ તારા પત્રે ઉપજાવેલી શંકાઓને માટે માફી આપી છે તેમ તું આપ. તું મને ફરીથી લખવા તત્પર છે પણ મારે તારી ઉદારતાનો બહુ છુટથી ઉપયોગ ન કરવો જોઇએ. તું કહે છે કે મારી સાથે ફરતાં લોકોની નજરે ચઢે તેનું તું જોખમ બેડે છે. આજુબાજુ રહેતી ટચગોરાની ફરતી નજરોથી તું ડરે છે, અને હું તને મળવાના મારા સુખમાં કંઇ બાધ ન આવે તેનો ઉપાય શોધી રહ્યો છું. કારણકે તને મળવાથી ઉપજતું સુખ તો મારાથી નજ છોડાય. આપણે શું કરવું તે તુંજ કહે. જો તું ખરેખર ઇચ્છતી હોય કે આપણે અઠવાડીએ, પખવાડીએ કે મહીને માત્ર એક વખત મળવું તો હું તેમ કરીશ, અને આ અચાનક આજ્ઞાનું પાલન તારા તરફના અનહદ

ગુજરાત] કવિતદેવીનો કૃપાપાત્ર વીક્ટર હ્યુગો. [પોષ ૧૯૮૨





 વીક્ટર હ્યુગોનું નિવાસ સ્થાન.

ગયું નહતું. વળી મી. ફેશરને વાચનનો ખુબ શોખ હતો અને વીકટરની બુદ્ધિમત્તાની તેને પીછાન હતી. તે પોતે તેના 'ઉજળા ભવિષ્યની આછી આછી ઝાંખી દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં કરી શકતો. શાટોબ્રાયન્ડ તેને વીશે શું કહેતો અને આ યુવાન કવિને ફ્રેંચ સાહિત્ય માટેની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ ધરાવવા માટે અભિનંદન આપતાં અલેકઝાંડર સોમેટે શું લખ્યું હતું તે પણ તે જાણતો હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે મેડમ હ્યુગો ઘણેભાગે તો આ થનારા સંબંધ સામે વિરોધ નહીં કરે. પણ બધું યોગ્ય રીતેજ થવું જોઇએ એટલે તેણે મેડમ હ્યુગોને જણાવવા અને વાત કરવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વીકટર તેની માને ઓળખતો હતો અને આ મુલાકાતથી થરથરતો હતો. મેડમ હ્યુગો તેનાં ત્રણે સંતાનની વહાલી માતા હતી; તે ત્રણેને ખુબ ચહાતી, પરંતુ તેમના વર્તન ઉપર કડક નજર રાખતી.

જનરલ હ્યુગો કેટલાંએ વર્ષથી જુદું ઘર માંડી રહેતો હતો, અને તેમને માત્ર એક નજીવી રકમ પોષણ માટે આપતો. એટલે મેડમ હ્યુગોને આ ત્રણેની દરકાર લેવાનું કામ માથે આવી પડયું હતું. ને તેમનાં બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે પુરતી સ્વતંત્રતા આપતી. પરંતુ તેમના ચારિત્ર્ય સંબંધે તેને સખત આજ્ઞાપાલક થવું પડતું. જ્યારે એદલનાં માબાપ તેને આ અણધારી ખબરથી વિચિત્રતા ઉપજાવે ત્યારે તેના છોકરાની શી વલે થાય? આ માટે શી સજા ફરમાવવામાં આવશે તેની માહીની વીકટરને બરાબર હતી.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૩]

મેં કોઇ દિવસ પગરખાંજ પહેરેલાં નહીં. એટલે મારા સહાધ્યાયીઓ મને 'ઉઘાડપગો' કહીનેજ બોલાવતા. ત્યારે મને સમજાતું કે અમદાવાદમાં ઘણા ખરા માણસો પગરખાં વગર ચલાવે છે અને તેથીજ તેઓ ઉઘાડ પગનાં નામથી પંકાય છે. કોલેજ છોડયા પછી બે ત્રણ વર્ષે હજુ તો હું કયાંય ઠેકાણે પણ પડયો નહીં ત્યાં તો મારાં માતાપિતા કોણ જાણે સંપ કરી પ્લેગનું કારણ શોધી, સંતાનકલત્રાદિનો ભાર મારે માથે મુકી પ્રભુધામ પહોંચી ગયાં. હું ઘરનો મોટો માણસ થયો એટલે પહેરવેષ મને ક્રમને પણ બદલવો પડયો. અને પગરખાં પહેરવાનું મંગળાચરણ પણ ત્યારેજ કર્યું. પરંતુ ત્યારે તો લોકલાજે સ્લીપર પહેરતો.

મને ઘણીએ વખત એમ થઇ આવતું કે ઉઘાડપગા કહેવડાવવામાંજ સાર છે. ચોમાસામાં ગારામાં રગદોળાઇ સ્લીપર ચુંથાઇ જાય એ વાત તો એક બાજુ રહી પણ અતો એક વર્ષમાં પાંચ જોડ ગેબ! મારી પુત્રીનાં લગ્ન પ્રસંગે એક વખત મારા વેવાઇને ત્યાં ગએલો. કોઇએ મશ્કરીમાં મારાં સ્લીપરજ સંતાડી દીધાં. જોડા જેવી ચીજ માટે બોલીએ તો હલકા ગણાઇએ એમ ધારી મુગે મોંઢે હું ઘેર આવ્યો. માસના માસ રાહ જોઇ થાકયો પણ વેવાઇને ઘેરથી સ્લીપરજ કોઇએ પાછાં મોકલાવ્યાં નહીં. એક વખત મારા ઘરવાળાં ભૂતનાથના મંદિરે કથા સાંભળવા ગએલાં, પાછળથી ગજુ જાગ્યો. ટીચકો નાખી નાખીને થાકયો પણ મારો બેટો છાનોજ ના રહે. એટલે તેને કાંખમાં લઇ મંદિરે ગયો. મારી સ્ત્રીને આંગળીવતી ઇસારો કરી બોલાવી. "પેટનું છોકરૂં એ સાંખી શકતા નથી. લાવ્યા તે ઉભા રહો ધવરાવી લઉ પુરી કથાએ કયાં સાંભળવા દો એવા છો !" જન્મ બહેરાઃ પણ સાંભળે એવી રીતે બરાડી છણકો કરતા ગૃહદેવી મારી પાસે આવ્યાં. આ મારી સત્ય વાત સાંભળીને હસે, એ પ્રભુ કરેને એવી આફતમાં ફસે! તો તેમને વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજાય. થોડા વખત પછી ગજુને ઘેર લઇ જવાની આજ્ઞા થતાં સ્લીપર શોધવા લાગ્યો. પરંતુ હજારો જોડમાંથી બીજા કોઇનાં નહિ ને મારાંજ સ્લીપર કોઇ 'ગચ્છંતી' કરી ગયું હતું! એક દિવસ કાળીજયન્તનો જલસો એટલે સાકરચંદ શેઠને ત્યાં સમ્બંધ સાચવવા ગએલો ત્યાં પણ એની એ મોકાણ. તેજ વર્ષમાં એવી રીતે બીજા બે પ્રસંગોમાં પણ સ્લીપરને છેહ આવેલો. આખરે કંટાળી ઉપર્યુક્ત ઓખાઇ ખાસડાનું શરણ લીધેલું. પરંતુ એ ઉપાનેં તે મારા પર એવી વીતાડી છે કે માત્ર એક હું અને બીજો ઉપરવાળો જાણે છે.

અમારા 'બાપુ'ના રાજ્યાભિષેકનો માંગલિક પ્રસંગ હોવાથી રાજા રજવાડા, ઓફીસરો, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઇત્યાદિ હજારો નાન મોટાં માણસોથી રાજમહેલ ઉભરાઇ ગયે હતો. બધી વિધિ સમાપ્ત થયા પછી 'સભા બરખાસ્ત'નો પોકાર થતાં સર્વે ઘેર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પરંતુ નવાઇ જેવું તે એ હતું કે રાજા રજવાડા તથા ઓફીસરો નીચે ઉતરી ગયા છતાં બીજા માણસો તે કોઇ ઉતરેજ નહીં. છેવટ ધીરજ ન રહેવાથી તેનું કારણ જાણવા બારીમાંથી મેં નીચે નજર ફેંકી તો યા ખુદા! કેટલાએ પટાવાળ હાથમાં મસાલ લઇને ઉભા હતા. અને પરાજિત થએલા લશ્કરમાં ભંગાણ પડવાથી સૈનિકો જાણે પાછળ પડી રહેલ માલ લુંટતા ન હોય તેમ હજુરીઆ તેમજ ઓફીસરો બધા એક સરખી ચપળતાથી ઉપાનના એક મંજાવ

હમ ઉપર આમથી તેમ કુદી, એક પછી એક જોડા ઉથલાવી ગરીબનાં લોહી વડે ખરડાએલ તેમજ બદમીના સ્પર્શથી અપવિત્ર થએલ હાથને ભલે પવિત્ર કરી રહ્યા હતા. બહુજ બારીક રીતે વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે દરબાર

નીચે ગબડાવી દેવામાં આવી હતી. હજાર અધગત થવા આવી ત્યારે અતિશય કષ્ટ જ એ જોડા હાથ ન લાગવાથી અંતે થાકી હારનાં મારાં ખટકને મને લગભગ અધાજ ઉઘાડે પગે ઘર ભેગા થવા પગુને એકા



તે હમા રહ્યા બનરાતી હઉં

ભરાયો હતો, તેમાં પુરતી જગા ન રહેવા થી બાકીના માણસો માટે જગા કરવા હાદર મુકવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી ઉપાનની જોડને લાવી નજર દોડાવ્યા વગરજ એકદમ

ઉપાન ભરી આવેલ, પરંતુ બાલેવીના ખરી માત્ર એક ઘોડાન શું કરે! બીજે દિવસે રહ્યા હાટના માર્ગે આ કામમાં જમુને તેણી હાંફતા ફાફળી અને શોધતી શોધતી ભવી

પહોંચી, ત્યારે માત્ર એકજ ઓખાઇ ખાસડાં સાથે કમને હું ઘેર ગયો. મારે માટે એ ઘા અસહ્ય હતો. મને જોકે યાદ નથી, પરંતુ મારી સ્ત્રી તેમજ બીજાં સગાવહાલાં વાત કરે છે કે આ બનાવ પછી બરાબર ત્રણ દિવસ સુધી મને બેશુદ્ધિ રહેલી, અને "એ મજી! હજુ તો તારો જીવ લઇશ. ડોસાનો પૈસો મેળવવા જોડા મારી મારીને કમોતે મારી નાખ્યો તેનો બદલો તો હું પુરેપુરો લઇશ ત્યારેજ ગયા ભવનું વેર વળશે," એમ હું લગ્યા કરતો. તબીયત બરાબર ઠેકાણે આવ્યા પછી બીજું ઉપાન મેળવવા અતુલ પ્રયાસ આદર્યો, પરંતુ પરિણામ સંતોષકારક ન આવ્યું. "સાથે દર્શાવેલા નમુનાનો બીજા પગનો જોડો શોધી લાવનારને મેં માગ્યું ઇનામ" એવી સચિત્ર જાહેર ખબર પણ દરેક વર્તમાનપત્રો તેમજ માસિકોમાં આપી. પરંતુ કોઇ ઓખાઇ જોડાના વેપારીની જાહેર ખબર હશે એમ ચિત્ર ઉપરથી માની લઇ કોઇએ વાંચવાનીજ તસ્દી લીધી નહીં હોય, એમ લાગે છે. અંતે એ ઉપાન મળે તો ભલે નહીં તો જીવનભર ઉઘાડે પગેજ ફરવું એવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઇ વાત વીસારે પાડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ લંડનથી ચોપડીઓનું (બુક-પોસ્ટ) આવ્યું. ઉપર વીંટાળેલા પસ્તીના કાગળો ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં એક ચિત્ર તરફ ધ્યાન ગયું. કેટલીએ વાર સુધી તો હું તેની તરફ જોઇ રહ્યો. મારી સગી આંખે હું તે ચિત્ર જોતો હતો છતાં મને ભ્રમ થયો હોય એમ લાગ્યું. અદલોઅદલ મારા ઓખાઇ ઉપાનનોજ નમુનો! સાથે એક મોટો લેખ પણ હોય એમ જણાયું. લેખ પુરો ન હતો. તેમજ અનુસંધાનનું બીજું પૃષ્ઠ પણ હાથ ન લાગ્યું. પરંતુ જેટલું લખાણ હાથ આવ્યું તેટલું મારા હૃદય સાગરને ડહોળી નાખવા બસ હતું. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

"પુરાણ વસ્તુ શાસ્ત્રમાં એક પગલું આગળ."

"પુરાણ વસ્તુકોવિદા લેડી——નાં નામથી કોણ અજાણ્યું છે? જુદા જુદા દેશનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતી અસંખ્ય ઝીણી ઝીણી વિગતો તેમણે પ્રસિદ્ધ કરી છે. માત્ર પોતાના દેશતરફજ પક્ષપાત નહીં રાખતાં તેઓ આ કાર્ય માટે થોડા સમય પહેલાં ખાસ હીંદુસ્થાન ગયાં હતાં. અને તેણે આ પત્ર ભાગમાં આલેખેલા અસલી જોડાની શોધ પરથી તે દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર નવુંજ અજવાળું પાડ્યું છે અને બતાવી આપ્યું છે કે જે કાર્ય હીંદુસ્થાનના વતનીઓજ ન કરી શક્યા એવું દુર્ઘટ કાર્ય પાર પાડવા એક પાશ્ચાત્ય દેશની બાનુ સમર્થ થએલી છે. તેઓ—નગરમાં જે રાજમહેલમાં ઉતર્યાં હતાં તેમાં તે વખતે બગીચા માટે ખોદકામ ચાલતું હતું. એક દિવસ ખોદતાં ખોદતાં લગભગ એક હાથ ખોદાયું ત્યારે આ જોડો તેમની નજરે પડ્યો હતો. તેની લંબાઇ દસ ઇંચ અને એક તસુ તથા પહોળાઇ છ ઇંચ અને બે તસુની છે. વધારે આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે એ જોડાની સગતળીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો છે અને તેમાં લખ્યું છે કે "—આ જોડા મારા લગ્ન પ્રસંગ માટે ખાસ તૈયાર કરાવેલા, પરંતુ લગ્નના બે દિવસ પહેલાંજ કન્યા ગુજરી જવાથી મારા હૃદયમાં સખત આઘાત થયો છે અને તેથી તેનાં સ્મરણાર્થે આ જોડા ચિરકાલ સાચવી રાખવા, તેમજ મારા કોઇ

તો મને લાગે છે કે હીંદુસ્થાનમાં પગ મુકવા હજુ સુધી પણ ભાગ્યશાળી ન થયો હોત. ઉપાન સંબંધી પુરતી માહીતી મળી જવાથી તે ફરી પ્રાપ્ત કરવા શાં પગલાં લેવાં તે બાબતના વિચાર દેશમાં ગયા પછી થઇ રહેશે એમ ધારી જે પહેલી સ્ટીમર મળી તેમાંજ હું દેશમાં આવવા રવાના થયો. પોતાના દેશ તરફ જતાં માણસને સ્વાભાવિક રીતે જેટલો આનંદ થાય તેથી વધારે આનંદ મેં અનુભવ્યો પરંતુ તે આનંદ માતૃભૂમિ પ્રત્યેની લાગણી કરતાં પણ ઉપાનનો પત્તો લાગ્યો તેને વધારે આભારી હતો. ઘેર આવ્યો ત્યારે પુત્રકલત્રાદિનો ભાવ પુછ્યા વગર સીધો પટારા પાસેજ ગયો. પટારો ઉઘાડીને જોઉં છું તો મોકાણના સમાચાર! અકર્મીના પડીઆ કાણા તે આનું નામ. પૈસાનો વ્યય કરી શરીર બગાડી મહા-મુશ્કેલીને પરદેશમાંથી એક ઉપાનનો પત્તો મેળવ્યો તો ઘરના પટારામાં સંતાડેલ બીજા ઉપાનની પેટીજ ગેબ! મારી સ્ત્રીને બહુએ ધમકાવી પરંતુ તે પેટી કોણ ઉપાડી ગયું તે વીશે બીલકુલ માહીતી ન મળી. દાગીનાની પેટી અસલ સ્થિતિમાંજ પડેલી હતી. એટલે તેજ ઘડી હું તો ભૂત પિશાચની વાતમાં માનતા લાગ્યો. અને તેજ ઘડીએ ગિરનાર પર બીરાજેલા સમસ્ત દેવમંડળની માનતા લઇ બેઠો.

સમયનો પ્રવાહ ધીમે પણ અટક્યા વગર-જ આગળ વધે જતો હતો. લગભગ બે વર્ષ વીત્યા. એક દિવસ હું 'માયાનગરી'નું નાટક જોવા ગયો. પહેલેથીજ બનેલ માયાવી બનાવનું દશ્ય બજવાનું હતું. કેટલો જુનાં ડ્રેસ-સીનનાં આપી બદલામાં નવો માલ ખરીદતા હતા. વેચવાની ચીજોમાં એક ઉપાનની પણ લટકાવેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. મનમાં તો જાણે એમ થાય કે ક્યારે નાટક પુરું થાય અને ક્યારે મેનેજરને મળું? જો કે મારું એક ઉપાન તો લંડનમાં લેડી—ના સંગ્રહસ્થાનમાં હતું છતાં એ રંગભૂમિ પર દેખાતી ઉપાનની જોડમાં મારા ઉપાન સાથે એટલું બધું સામ્ય હતું કે એ ઉપાન વીશે કેટલીક હકીકત તો મેનેજરને પુછવી એવું મને થઇ આવ્યું. પરંતુ નશીબ બે ડગલાં આગળજ હતું. ખેલ પુરો થવાની તૈયારી હતી તેવામાં એકદમ આગે દેખા દીધી. પડદા, વીંગ વગેરે સર્વ ચીજો સડસડાટ સળગવા લાગી. થીએટરમાં ચોતરફ દોડધામ અને કોલાહલ થઇ રહ્યાં. થોડા દિવસ પછી એની વાત બહાર આવી કે તે કંપનીના માલેક સાથે કોઇ બીજી કંપનીવાળાને અદાવત હોવાથી એક્ટરોની અંદર ફુટફાટ કરાવી તે બીચારને પાયમાલ કરવા આ પગલું ભર્યું હતું. કીંમતી સામાન ભરેલી પેટીઓ તેમજ બીજો કેટલોક પરચુરણ સરસામાન આ ગોટાળામાં ઉપડી ગયો હતો.

વીલાયતથી આવ્યા પછી દુનીઆની નજરમાં તો હું ગાંડોજ લેખાતો. ઉપાન પાછળ તો મેં ભેખ લીધેલ હોવાથી દુનીઆની મને જરાપણ પરવા ન હતી. પરંતુ બધી રીતે પાસા અવળાજ પડવાથી આખરે હું કંટાળ્યો, અને હવે તો અવશેષ જીવન પ્રભુભક્તિમાં ગાળવું એવો વિચાર કરી ફળ મળે કે ન મળે પરંતુ લીધેલી બાધા તો પુરી કરવીજ જોઇએ, નહીં તો પાપ બેસે એવું મારા મગજમાં દંતર જનોએ ઠસાવી દીધેલ હોવાથી ગિરિનારની જાત્રાએ ઉપડી ગયો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૯૯]

ઉંચા છે, ને તેથીજ 'કાઠીઆવાડ' નામ આપ્યું હશે. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના અભ્યાસીઓ જાણતા હશે કે કાઠીઓ કરતાં રજપુતો કંઈ અંશેએ ઉતરતા નથી. પરંતુ તેઓ કરતાં ઘણાજ ઉંચા દરજ્જાના છે. સંખ્યા પ્રમાણે જોતાં જ્યારે કાઠીની સંખ્યા ૨૬,૭૦૦ છે ત્યારે રજપુતોની સંખ્યા ૧૧૩,૦૦૦ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે રજપુતોનું કાઠીઓ કરતાં પ્રમાણ વધારે છે, ને સમજી શકાય છે કે મરાઠાઓએ 'કાઠીઆવાડ' નામ સૌરાષ્ટ્રને કાઠીઓની 'લુંટારાની ટોળી' તરીકેની પ્રખ્યાતિ માટેજ આપવામાં આવેલ છે. કશાકમાં વાંચવામાં આવ્યું છે કે અત્યારે પણ 'સૌરાષ્ટ્ર' નામજ 'કાઠીઆવાડ'ને બદલે ચાલુ કરવું જોઈએ. આવાં તથા અન્ય કારણો—જે આપણે પછી જોઈશું—ને લીધે આજે ગેરસમજણ ભરેલા 'કાઠીઆવાડ'ને બદલે આપણે આપણું જગજુનું 'સૌરાષ્ટ્ર'જ રાખીશું. સૌરાષ્ટ્ર જગજુનું શા માટે એ પાશ્ચાત્ય જગત પર દૃષ્ટિ નાખી નીહાળીએ.

'સૌરાષ્ટ્ર' એટલે 'સુ' નામની પ્રજાનો પ્રદેશ. કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો સૌરાષ્ટ્ર—સૂર્યપૂજક દેશ માને છે, ને આમ વ્યુત્પત્તિ, અર્થ કરે છે; પરંતુ એમ માનવામાં એઓ ભુલને પાત્ર છે. એમ ભાસે છે કે સોમનાથ તથા અન્ય સ્થલે સૌરાષ્ટ્રમાં સૂર્યનાં મંદિર હોવાથી 'સૂર્યપૂજક' દેશ એવો અર્થ કર્યો હશે, પરંતુ આ વીશેનું પણું વિવરણ આપશું 'સોરઠી સોમનાથ'—એ લેખમાં કરીશું. હવે, સુરાષ્ટ્ર એટલે સારો (સુ) ને દેશ (રાષ્ટ્ર) એવો અર્થ નીકળે છે, ને સૌરાષ્ટ્ર કરવામાં વ્યાકરણાદિ નિયમ પ્રમાણે તદ્ધિતપ્રત્યય 'અ્' મુકવાથી સુરાષ્ટ્રનું "સૌરાષ્ટ્ર' થશે. હવે આ સારો દેશ તેની પરિણામે ફલદ્રુપતાને કહેવાતો, કે તેની પવિત્રતાને પરિણામે કહેવાતો, કે શૌર્યને પરિણામે કહેવાતો—આ સર્વ વિષય વિવાદગ્રસ્ત છે; પરંતુ એટલું તો કબુલ કરવુંજ પડશે કે પ્રાચીન કાળમાં ધર્મની લાગણી આજના કરતાં કૈંક વધારે અંશે પ્રદીપ્ત હતી. ઘણાએ દાખલા છે કે ધર્મના ઝનુનથી ઘણાએ સૌરાષ્ટ્ર વાસીઓને શૌર્ય પેદા થયાં છે, ને આમ સ્વનામ પૃથ્વીને પાટલે પ્રસિદ્ધ કરી ગયા છે. કોઇપણ દેશનું નામ તેની ફલદ્રુપતાને લીધે હોય એવું જાણમાં નથી. આથી તેની પવિત્રતાને લીધે સૌરાષ્ટ્ર—સારો દેશ કહેવાયો હોય એમ ભાસે છે. મુસ્લીમ બીરાદરો 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દનો અપભ્રંશ 'સોરઠ' કહે છે ને આમ નામ ઇ. સ. ૮૦૦ પછી અપાયું હોય એમ જણાય છે. કારણ કે આરબોનો, પ્રથમ પ્રવેશ ઇ. સ. ૮૫૧ માં થએલ વળી કેટલાક 'સોરઠ' નો અપભ્રંશ 'સરઠ' કહે છે, પરંતુ તે હાલ માત્ર જુનાગઢ સંસ્થાનના કુતીયાણા મહાલનાં કડવી, તરખાઇ, મૈયારી, ફુલેર, કવલકું, બોંગસર વગેર ભાગને કહે છે.

ગ્રીક અને રોમન લોકોનો પ્રથમ પ્રવેશ ભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦–૪૦૦ થયો, કારણ કે Herodotos અને Hekataios હીંદુસ્તાન વીશે પોતાના પુસ્તકમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ પશ્ચિમ હીંદ માટે કોઈએ ઉલ્લેખ કરતા નથી. Ktesias ને (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦) સ્વપ્નમાં જાણ થઇ કે હીંદુસ્થાનમાં 'પીગ્મીઝ' (Pygmies) નામની જાતિ છે. આ જાતિનું વર્ણન બરાબર આપણા બીજ લોકોને મળતું આવે છે. તેમણે 'Mount Sardons' જે કહ્યો છે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૧]



મધુર મીલન

લેખક:	ચિત્રકાર
રા. ભટ્ટ	રા. રજબ.

કુંજ નિકુંજે મધુકર ગુંજે
ચંદ્ર રમે તારલીઆ સંગે
પ્રકૃતિ સુંદરતા મન રંજે
ત્યાં તુજ દર્શન થાય
સખીરી! તે દિન કેમ ભુલાય!—૧

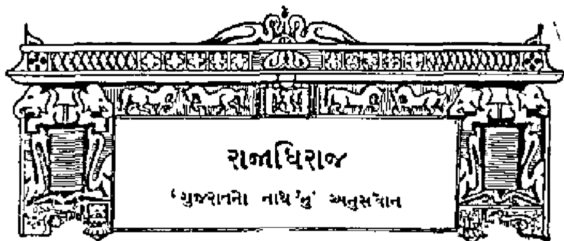
કૃષ્ણ બંસીના સુર અનુસરતો
ગાન ઉંડાં કૈં સમીર ગજવતો
પ્રેમ તણા પુર ઉર ઉર ભરતો
મીલન મધુરાં થાય
સખીરી! તે દિન કેમ ભુલાય!—૨

પચરંગી પુષ્પો વીણી લીધાં
લટકંતી લટમાં ગુંથી દીધાં
નયન પીયુષ સામે ભરી પીધાં
અણુમનડું સમજાય
સખીરી! તે દિન કેમ ભુલાય!—૩

નેનનમાં રસ તેજ ચમકીયાં
ઉર ઉર સાથ બાહ વીંટીઆં
આતમ યોગ ગ્રહી ફરી ફરી નમીઆં
પ્રેમ યોગ સુહાય
સખીરી! તે દિન કેમ ભુલાય !—૪

સ્નેહ મંત્ર તેં શીખવ્યા દેવી!
રહેજો પ્રીત તેવી ને તેવી
બાંય ગ્રહી છોડી નવ દેવી
સ્નેહનું પર નિદાન
દેવી! તુજ સ્મરણોનાં રટું ગાન
વિરલ એ સ્મરણાં કે વીસરાય ?
"પ્રિયે રે! તે દિન કેમ ભુલાય"*—૫

* સ્વ. મણિલાલ નભુભાઇના ઉત્તર રામચરિતમાં-
ની પ્રખ્યાત લાવણી ઉપરથી સૂચિત.



રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક.

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

નોંધ

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે

જયસિંહદેવ સોલંકી ..	અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ
મીનળદેવી ...	... રાજમાતા.
મુંજાલ ..	... મહા અમાત્ય
ઉદા ...	... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.
દાદાક ...	... મંત્રી. * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.
શોભ ..	. મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ ...	રાજાનો ભત્રીજો ને લાટનો † દંડનાયક. ‡
કાશ્મીરાદેવી ..	ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.
કાક ...	.. ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી ...	.. તેની પત્ની.
સજ્જન ...	... સોરઠનો દંડનાયક
પરશુરામ ...	... તેનો પુત્ર.
રા'ખેંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી ...	... તેની રાણી.

---

* અમદાવાદ † સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ. ‡ સુબો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના દીકરા આમ્રભટને ભૃગુકચ્છનું દુર્ગપાલત્વ સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે. જતાં-જતાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે. અહીં આમ્રભટ મંજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની ભાળ કાઢવાની ઘેલછામાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા અને પાટણે લાટ લેવાથી બળીઝળી રહેલા રેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છંછેડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો ઉઠાવવાની રેવાપાલ પેરવી રચતો હોય છે એટલામાં કાક જાતે આવી કેટલીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી જાય છે. મંજરીના મોહમાં પડેલા આમ્રભટથી અવગણના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અંજાયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત જાય છે. આ બાજુ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભૃગુકચ્છથી પાટણ જતાં કાક લાટી આગળ ઉતરી પડે છે અને પોતાનો વેષ ખેંમાને પહેરાવે છે. ખેમો વહાણને પ્રભાસ આગળ ડુબાડી દે છે. કીનારે ઉભેલો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી બચાવી વંથળી લઈ જાય છે. આ બાજુ કાક જુનાગઢ જાય છે અને સાંધેલું જોડું કદી નહીં તુટવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તે બાબરાભૂતને વશ કરી લે છે. પછી તે રાજગઢમાં રાણી લીલાદેવીને મળે છે અને જયસિંહનું મન દેવડી તરફ ન ખેંચાવાનું વચન આપે છે. પછી ત્યાંથી જયદેવ આગળ જઇ તેને જુનાગઢ લેવાનું વચન આપી જગદેવ આવતાં સંતાઈ જાય છે. પછી ઉદો ત્યાં આવી જુનાગઢ જોડે સાંધિની પેરવી બતાવે છે ત્યાં કાકને બદલે ખેમાને લઇ વાગ્ભટ આવે છે, પણ કાક આવી ભેદ ફોડી નાંખે છે. ઉદો, જયદેવ તથા કાકને વિષ્ટિ માટે જવાનું ઠરે છે કાકને રક્ષવાનું વચન મુંજાલ લીલાદેવીને આપે છે. વાગ્ભટને બનાવાથી સમર્થ કાક પર દ્વેષે ભરાય છે. આજ્ઞાભંગ માટે પરમાર એક નોકરને કેદ કરી પોતે ધારેલી જગામાં ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મળવા જાય છે. ત્યાં તેને કાક સાથે ચકમક ઝરે છે, પણ સમાધાન થાય છે. નોકરને છોડી દેવા મુંજાલ પરમારને કહે છે ને તેમ કરવા જયસિંહદેવ તેને સમજાવે છે. પ્રેમકુંવર ને સમર્થ લીલાદેવીનો ખંડ શણગારે છે ત્યાં કાક રાણીને મળવા આવે છે અને રાજાને વશ કરવાની યુક્તિ સુઝાડે છે. બીજે દિવસે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સૈનિકને કાક ઘાયલ કરે છે એટલે જયસિંહદેવ તેને કેદ કરાવી, સાથે લઈ ચોકીઓ તપાસવા નીકળે છે. ત્યાંથી કાક રાજાને વેષે બીજી ચોકીઓ તરફ જાય છે અને આ બાજુ રાજાની ટોળી, એભલનાયક અને તેના સૈનિકો વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થાય છે. રાજા, પરમાર ને એભલ સખત ઘાયલ થાય છે. ત્યાં રાણી વગેરે આવે છે અને બેભાન રાજાને લઇ જાય છે. કાક લડતાં પડયાનો વહેમ લોકોને પડે છે.

વિભાગ ત્રીજો

ભૃગુકચ્છમાં રેવાપાલ સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ઉઠાવે છે. મંજરી આંબડ વગેરે નવા ગઢમાં ભરાંઇ જાય છે અને ચોકીદારો પાસેથી થોડુંક અન્ન ઝુંટવી લાવી ચલાવે છે. જયસિંહદેવ જુનાગઢ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરે છે; સમર્થ દ્વારા કાક જીવતો છે એમ ખબર પડતાં મહારાજા વાહડને જુનાગઢથી કાકને લઇ આવવા મોકલે છે. કેટલાંક કારણસર રા' દેશળદેવને હદપાર કરે છે. રાણક રા'ને યુદ્ધ માટે ઉત્સાહિત કરે છે તેવામાં છત્રસાલના મરણ સમાચાર આવે છે. રાણક પોતાના પ્રભાવથી તેને સજીવન કરે છે; યુદ્ધમાં જતાં જતાં રા' રાણક ને તેનાં છોકરાં કાકને સોંપતો જાય છે. મહારાજાને લાટના બંડના સમાચાર મળે છે પરંતુ તે

તેને તુચ્છકારી કાઢી કે મદદ કરતા નથી પરન્તુ શીવાદેવીના કહેવાથી મુંજાલ મહેતા કેટલુંક લશ્કર મદદમાં મોકલે છે. દુર્ગા દેશળદેવની મદદથી જયસિંહદેવ ગઢમાં જાય છે અને દરવાજા ઉઘાડી લશ્કર દાખલ થાય છે. બન્ને લશ્કર સામસામા લડે છે, શું મરાય છે. મહારાજ શું પરાજિત થતાં તેના રણવાસ તરફ જાય છે. રાણક ઉપર તેમની સાથે લગ્ન કરવા બળાત્કાર કરે છે, પણ રાણક ના પાડે છે એટલે તેના બે પુત્રોને મહારાજ કતલ કરે છે અને રાણકને ઉપાડી વઢવાણ તરફ દોરી જાય છે. કાકને કે કોલાહલ સંભળાતા બહાર જાય છે અને ત્યાં પકડાઇ જાય છે પણ ઓળખાઇ આવતાં છુટા થઈ તે રાણકની રક્ષા કરવા મહેલમાં પાછો ફરે છે ત્યાં તેને નહીં જોતાં મહારાજાની ખબર કાઢી તેમની પાછળ તે સાંઢણી મારી મુકે છે. યુદ્ધ શાંત થતાં મહારાજ અને કાકનો પત્તો મળતો નથી ત્યાં મહારાજના વઢવાણ જવાની ખબર થતાં મીનળબા, રાણી અને મુંજાલ મહેતા વઢવાણ તરફ ઉપડી જાય છે. મહારાજ બળાત્કારે રાણક સાથે એક બ્રાહ્મણ પાસે લગ્ન કરાવવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કાક આવી લાગે છે અને મહારાજને પકડી ઓરડામાં પુરે છે અને રાણકના રક્ષણને અજમાવે છે. આજ પછી મહારાજ કાકને મંજરી અને તેના છોકરા લાટમાં બંડ થવાથી નવા ગઢમાં મુકી મરે છે તેની ખબર આપે છે. મુંજાલ મહેતા મીનળબા વગેરે વઢવાણ આવી પહોંચે છે અને મહારાજને ઓરડામાંથી છુટા કરે છે. કાક મુંજાલની રજા લઈ તેની પ્રિય તમાને મળવા સાંઢણી ઉપર ચાલી નીકળે છે અને રાણક ભોગાવાને તીરે રાના મસ્તક સાથે સતી થાય છે.

વિભાગ ૪ થો

ભૃગુકચ્છના ગઢમાં મંજરી, આનક, દેસો વગેરે ગઢના રક્ષણ માટે પ્રયત્નો કરે છે અને કાકને દેશો કાકની પાછા આવવાની વાટ જુએ છે. આખરે ગઢમાં ખાવાનું ખુટે છે અને એકાગણું મરવાનો સમય આવે છે. આનક વગેરે મંજરીને આ ગઢમાંથી નીકળી રેવાપારના રસ્તે નીચે ગામમાં જવા આગ્રહ કરે છે તે તેની-તેના પતિની આબરૂ ખાતર તેમ કરવા ના પાડે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૨ જું

—o—

નેરા ઓળખાનું છેલ્લું પરાક્રમ

તેજ દહાડે દેશો, મણિભદ્ર અને મંત્રીઓએ ધાનના ભાગ પાડ્યા અને મંજરી, છોકરા ને આનક મહેતા શીવાય બીજાં બધાએ એકજ વખત ખાવું એવો નિશ્ચય કર્યો.

આગલા દહાડામાં ખરેખર દુઃખ નેરાને પડ્યું હતું. ત્ર્યંબકે ઠરેલું, દહાડામાં ચાર કે છ વખત પેટ ભરી આરોગવું, બપોરે ચાર છ ઘડી આરામ લેવો, અને ચોકો પાપડ બને ત્યાં સુધી ભાગવો નહીં એ તેના જીવનના અચળ સિદ્ધાંતો હતા; અને તે તેણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી આટલા વર્ષ શુભ રીતે પાળ્યા હતા. તેથી એકજ ખાણામાં ભરાઇ રહેવું અને દેવાની તાબેદારી કરવી, દહાડામાં એ વખત ખાવું અને બપોરે ઉંઘવું નહીં—આવી ભયંકર આપત્તિ પરંપરાની અસર તેના પર થવા માંડી હતી. તેની આંખમાં સદાય દુઃખ દેખાવા કરતું. તેની ગણુ હડપચીઓ ખાલી થની કોથળીની તરાહ લટકી પડી હતી તેની વિશાળ ફાંદ લચી પડવા લાગી અને તેના પાતળા પગ વધર અમર થઇ ગયા હતા. વધારે વખત તો તે એક ખુણે ઉદાસ થઇ પડી રહેતો ને કોઇને પણ જ્યાં જુવે ત્યાં મરવા સુતેલા

કુતરાની દયામણી નજરે જોઇ રહેતો.

આટલા આટલા દુઃખના ડુંગરો પછી એને આબંડ મહેતાનો ધાક નહોતો રહ્યો; મંજરીને માટે માન નહોતું રહ્યું; છોકરાંને માટે લાગણી નહોતી રહી,—એને બધાં દુશ્મન દેખાતાં. તે બધાં નહોતાં તેને પેટપુરતું ખાવા આપતાં, નહોતાં તેને જંપીને ઉંઘવા દેતાં; ને નહોતાં તેને ગામમાં નાસી જવા દેતાં. તેમાં એની ધાંચણથી તો તે તોબા થઇ ગયો હતો. તેની ભયંકર જીભ દેવાના ડંડાથી પણ જબરી હતી; અને ભુખ ને દુઃખ છતાં જે કૈં જીવ તેમાં રહેતો તે બધો ગંગલી કાઢ્યા વિના રહેતી નહીં. જ્યારે તે બોલવા માંડતી ત્યારે બીચારા નેરાને પ્રેતલોક પણ આવકાર દાયક લાગતો. જેમ ભેંસાસુરને મન કાલિકા હતી તેમ તેને મન તેની ધર્મપત્ની હતી. તેનાથી તે ત્રાસતો; અને તેના ધાકના સકંજામાં તરફડતાં ફીફલાંની મનોદશાનો સચોટ અનુભવ કરતો.

તે એક ભીતની ઓથે પડયો પડયો, વલ્લું મોં કરી, પેટમાં લાગેલી ભુખ હવા ખાઇ સંતોષવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતો હતો. આ સુખ વધુ પડતું હોય તેમ ત્યાં તેની ધર્મપત્નીએ શાસન બહાર પાડયું કે આજથી એકજ વખત ખાવાનું છે. પહેલાં તો નેરાએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું.

"બહેરો થયો છે?" ગંગલીએ કહ્યું, "હવેથી એકજ વખત ખાવાનું છે. ધાન ખુટયું છે—ધાન" જેમ તેમ કરી નેરો બેઠો થયો. ધાન ખુટવાનો અકસ્માત્ કેમ થયો તે તેને સમજાયું નહીં.

"ક–ક–ક–કેમ કરતાં ખ–ખુટયું?"

સામે પોકાર કરવાની પણ તેની છાતી રહી નહીં. અત્યાર સુધી બે વખત ખાવાનું મળતું હતું તે તો તેને માત્ર પાણી પી અપવાસ કર્યા બરોબર લાગતું હતું.

"હા. એક વાર——"

"ચ–ચ–ચાલની અહીંઆં–થી જ–જ–જતાં રહીએ" તેણે ગંગલીને આજીજી કરી. તેની અડધી સુજેલી આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. ભુખને દુઃખે તેની જીભ પણ લબડી ઉઠી હતી.

"કૈં શરમ આવે છે, નફ્ટ?" ધાંચણે ડોળા કાઢ્યા, "બા–ને ફીકાભાઇને બધાંને છોડીને જતાં રહીએ? જ–મીને જોભર્યા શીવાય કૈં બીજું જાણ્યું છે? તને તે પાટણનો ભટ કયા દોશી વાણીયાએ બનાવ્યો? તારી માને પેટે પથ્થર પડયો હોત તોએ સારું કે લુગડાં ધોવા તો ખપ લાગત," ગંગલીએ પોતાનું માન પ્રદર્શિત કર્યું. "બોલ અત્યારે ખાવું છે કે બપોર પછી?"

નેરાએ નિરાશામાં ડોકું નાખી દીધું. એને મરવા શીવાય બીજો આરો દેખાયો નહીં. "અત્યારે!" ફીણવાળા મોઢામાંથી શબ્દ નીકળ્યો. ગઇ કાલે રાતે ખાધા પછી બીજી ઘડીથી તેને કકડીને ભુખ લાગી હતી.

"પછી કાલ બપોર સુધી રહેવાશે કેમ?"

"ર–ર–રહેવાશે!" કહી નેરાએ પથ્થર ફાટે એવો નીસાસો નાખ્યો. પણ તેની સ્ત્રીના હૈયામાં કૈં તડ સરખી પણ પડી હોય એમ દેખાતું નહોતું. તે જઇ, ખાવાનું લઇ આવી, અને પત્નીધર્મથી પ્રેરાઇ થોડું પોતાના ભાગ-

આવ્યું; તેના મોઢા પર ક્ષીપ્સાનું કઠણ હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું, તેના ગળામાંથી હર્ષનો ઘરઘરાટ થયો. તે કાચો ઘેલો થઈ ગયો.

ગંગવી તેની સામે તિરસ્કારથી જોઈ રહી

"ચાલો, જોઈશે. આ રહ્યું પાણી હાથ મોં ધુવો."

પણ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો નેરાએ ખાવા માંડ્યું હતું રોટલો, એ કઢી ભાત દાળ, કાંદો ને મીઠું—જોતજોતામાં હતાં



ગંગવીએ કહ્યું હવેથી એકજ વખત ખાવાનું છે

નહોતા થઈ ગયા. ખાઈ રહી વધારેની આશાથી નેરાએ ગંગવી સામે જોયું. "બ-બીજુ--"

"બીજું શું કપાળ તારું! આનો એક રોટલો તારો હતો, ને આપ્યા બે મારા આપેલ. હવે કંઈ નથી."

"પણ કાલે તો બે હતા," નેરાએ પોતાનો વાંધો દર્શાવ્યો.

"આજથી એકેકજ મળશે," ગંગવીએ ગુસ્સામાં કહ્યું.

"ક—ક—કાલ સુધી કે કે નહીં?" નેરાએ વિસ્મય પામી પૂછ્યું

"વધારેમાં જોઈએ તો કામ," કહી થાળી લઈ ગંગવી ચાલી ગઈ

ક્યાં સુધી નિરાધાર બની નેરાએ જોયા કર્યું. પછી દૂરથી ગિરિશૃંગરધ્વજ મળભાર એવો એક મહા નિઃશ્વાસ નાખ્યો મોઢું ધોયું ને પાણી પીધું

કેટલાએ દહાડા થયા તેની ક્ષુધા સંતોષાઈ નહોતી, આજે તો માત્ર ને ભૂખ્યાજ. ને તેના પર એક આખો દિવસ નિરાહાર રહેવાની વિપત્તિ! શા માટે આ મુરખ લોકો અહીંઆ પડી રહેતા હશે? શા સારુ એને અહીંઆથી જવા નહીં દેતા હોય? તે એનો વાંકે ગયો હતો કે વધારે વિચાર કર્યાં વિના ભૂખ્યો ખાવા બેઠો.

તેને ઉંઘમાં હળવાળની ફુરાનો, લાકડું ઉંધ-

પાકની ન્યાતો, માલપુઆ ને જલેબીની ગંભારો-નાં સ્વપ્ન પર સ્વપ્નાંજ આવ્યાં કર્યાં. હંમેશા મોં અગાડી ભર્યું ભાણું દેખાતું ને પાપી ગંગલી તે ખુંચવી લઇ જતી–અને પોતે તેવોને તેવોજ ભુખ્યો રહેતો, પેટમાં જાણે સતત હોળી સળગી રહી હોય એવું કૈં થયાજ કરતું.

તે થોડી વારે જાગ્યો. દુઃખમય સ્વપ્નું જતું રહ્યું કે નહીં તે જોવા તે ઉંચો થયો, અને તેને પરિસ્થિતિનું ભાન આવ્યું. સુખ તો માત્ર સ્વપ્નામાં હતું કે લાડુ ને માલપુઆ જોઇ મોંમા પાણી આવતાં; જાગતાં તો માત્ર નિર્જન ગઢ ને અનંતકાળ સુધી નિરાહાર એજ હતાં. પીડાઓની પરંપરાથી ક્યરાઇ રહ્યો હોય તેમ તેને ધ્રુસકું આવ્યું. દોઢ રોટલો તેણે બપોર પહેલા ખાધો હતો કે નહીં તે પણ યાદ રહ્યું નહોતું. તેના પેટમાં તો દિવસો થયાં અન્નનો દાણો પણ ન ગયો હોય એવી દશા હતી.

થોડીક વાર તેણે હોઠ ચાટયા ને સુજેલી આંખે આકાશ સામે જોયા કર્યું. તેના મુખની રેખાપરથી તે નિરાહારી જેવી વેદના સમજાવવા માટે સરજનહાર સામે પોકાર કરી રહ્યો હોય એમ દેખાયું; પેટ કીધું તો પેટભર ખાવાનું કેમ નથી દેતો? થોડી વારે તેણે દેવા નાયકને ત્યાંથી જતો દીઠો એટલે બુમ મારી: "ન–ન–નાયક!"

"કેમ?" દેવાએ આ આળસુ તરફ સખતાઇથી જોતાં પુછ્યું.

"આજે બ–બીજી વાર ખ–ખ–ખાવાનું નહીં?"

"ના—" દેવાએ કહ્યું.

જાણે માથા પર ઇવસેણુ ફટકો પડયો હોય તેમ નેરાએ માથું ભોંય પર નાખી દીધું આ આળસુને ભુખાવળા તરફ દેવાને એટલો તિરસ્કાર હતો કે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. એનું ચાલત તો તે નીચે જઇ રેવાપાલને આ પટ્ટણી સૈનિક એનાયત કરી આવત.

થોડી વાર નેરો પડી રહ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે આ બધા તેને જાણી જોઇને ભુખે મારતાં હતાં. તેને તેની સ્ત્રી પર કાળ ચઢયો. "શં—" કહી તે કાળ કાઢવા જતો હતો, પણ તેને ઘણીજ નિર્ગતિ લાગી એટલે મુંગો મુગો પડી રહ્યો.

એનું મોઢું સુકાઇ ગયું; ને એની જીભ તાળવે ચોંટી ગઇ હતી. તે કેમે કર્યો બેઠો થયો ને ઘસડાતો કુવાની પાસે આવ્યો. ત્યાં એક ઘડો અડધો ભરેલો પડેલો હતો તે મોઢે માંડી અર્ધું પાણી તે પી ગયો.

તેને જરાક ઠીક લાગ્યું. જરાક પગમાં જોર આવ્યું હોય એમ લાગ્યું. તે ઉભો થવા ગયો, પણ આથડીયું આવ્યું. મહામહેનતે ઘુંટણને ટેકા દઇ આખરે તે ઉભો થયો. સૂર્ય આથમવા લાગ્યો હતો. સંધ્યાકાળ થવા આવશે એટલે ખાવાની વખત થશે એમ તેને લાગ્યું. પણ એટલામાં તેની સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા: "એકજ વખત ખાવાનું!" પણ એકે વખતે તેણે ક્યાં ખાધું હતું? તે જેમ તેમ કરતાં રસોડા તરફ ગયો. ત્યાં બધે શાંત હતું. રસોડે સાંકળ વાસી મણિભદ્ર ચાલી ગયો હતો રસોડામાં કંઇપણ હોતું જોઇએ એમ માની તે અંધારાની વાટ જોતા માથે હાથ મુકીને ભીંતે અઢેલી બેસી રહ્યો: રખેને ગંગલી એને જોઇ જાય એવી બીકે તે ખુણામાં લપાઇને બેઠો.

કેમે કર્યો વખત જતો નહોતો; ને તેના પેટમાં આગ વધતી જતી હતી. તેના

મુઠી છોડી દીધી ને તે બીજી માટલીને વળગ્યો. જોયે નજોયે તેણે માટલી ઠાલવી ને ચોખા વેર્યા. તરત ત્રીજી માટલી ઠાલવી ને તેણે દળેલો લોટ વેરી કાઢ્યો. અત્યારે તેને ગાંડપણ આવ્યું હતું. અવિચારી વિનાશક વૃત્તિજ તેને પ્રેરી રહી હતી. તેણે ચોથું માટલું ઠાલવ્યું. તેમાંથી પણ લોટ નીકળ્યો. તેણે અનાજ ને લોટનો ઢગ માર્યો. ક્ષુધાર્તર નેરાંની કલ્પનાશક્તિને બધા અનાજના ઢગ વાળવામાં કલાકારને સર્જનાત્મક આલ્હાદ થાય એવો કૈંક આલ્હાદ થયો.

ગાંડાની માફક તે હસ્યો અને આ ઢગમાં હાથ ઘાલી તેને લાડથી વેરી રહ્યો. એટલામાં બહાર કોઇનો પગરવ સંભળાયો. તે ચોંકયો. તે કાંપી ઉઠયો. કોઇ બીલાડી દોડી ગઇ હોય એમ લાગ્યું. વધારે વાર અહીંઆં નહીં થોભવું એવો કૈંક ખ્યાલ આવ્યો.

તેને ભુખનું અકળામણ વધ્યું. રાંધવું? કેમ રંધાય? કાચું ખવાય? એવા કૈંક પ્રશ્નો મગજમાં ઉદ્ભવ્યા. એકદમ તેનું મગજ ફટકી ગયું. જાણે એક કોઇક તાર તુટી ગયો એમ લાગ્યું. જાનવરી લોલુપતાથી તેણે બે મુઠા ભરી ત્યાં પડેલા ઢગમાંથી ખાવા માંડયું. તે ખડખડ હસ્યો–ને ખાધેજ ગયો. કાચો લોટ, ચોખાને દાળ ઝપાટાબંધ અદ્દષ્ટ થવા લાગ્યાં.

આખરે તે થાકયો, અને તેના ગળામાં કૈં ગુંગળામણ થવા માંડયું. એક વખત ઉધરસ આવવાથી મોમાંનો લોટ બધો વેરાઇ ગયો. તેણે ખાવા માંડયું. પણ ગભરામણ થયું ને ગળે કૈં ઉતર્યું નહીં. તેના પેટમાં વીણુંચુંટાં થવા લાગ્યાં. ઉઠવાની તેને હામ રહી નહીં અને ત્યાં ને ત્યાં તે અનાજ પર પડયો. થોડી વાર થઇ અને કાચા દાણાએ પરચો બતાવવા માંડયો. તેના પેટમાં, ગળામાં તેમણે તાંડવનૃત્ય કરવા માંડયું. તેના ડોળા બાવરા થઇ ગયા. તે ઉઠવા જતાં પડયો–પડતાં ઉલટી થઇ. અનેક વર્ષ થયાં મુગે મોઢે ગુલામગીરી સહેલા શરીરે આખરે બળવો શરુ કર્યો. બળવાએ તરત મહાવિપ્લવનું સ્વરૂપ પકડયું.

મણિભદ્ર પાછલે ઓટલે સુતો હતો તે એકદમ જાગ્યો. કોઠારની ઓરડીમાં કોઇ માંદુ પડયું હોય તેવો અવાજ આવતો તેને સંભળાયો. તે ઉઠયો, ને દોડતો આવ્યો કોઠારમાં કોઇ ગભરાઇ મરતું હતું. તેણે કાકડો ચેતાવ્યો ને તે કોઠારમાં ગયો.

અનાજના ને લોટના ઢગને ફૂંદતો, જાણે નવો તારો સમુદ્રના તરંગોમાં તરફડતો હોય એમ, અકળાતો, ગભરાતો નેરો તરફડતો હતો... કોઠાર કોડ સરખો થઇ ગયો હતો. બધું અનાજ અભક્ષ્ય થઇ ગયું હતું. મણિભદ્રના હાથમાંથી કાકડો પડી ગયો ને તે દેવાને ઉઠાડવા દોડયો.

પ્રકરણ ૩ જું

માતા કે અર્ધાંગના?

મંજરી અસ્વસ્થ ઉંઘમાંથી જાગી. બહાર કોલાહલ થતો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું હૈયું ધબકી ઉઠયું. તેણે પણ આજે એક વખત ખાધું હતું એટલે તેનું માથું તો દુઃખતુંજ હતું.

તેણે છોકરાંઓ તરફ નજર કરી. મહાશ્વેતાને વૌસરી ફુલની કળીના જેવાં એક બીજાને ભેટી સુતાં હતાં. પલ વાર માનું હૈયું હેતથી ઉભરાઇ ગયું.



ગુજરાત] "હું કોની ? મારા કુળે વાઘની કે જન્મ આપ્યો ને ઉછેરાણી !" [પોષ ૧૯૮૧

—[illegible] —પૃષ્ઠ ૨૬૧



ગુજરાત] [પોષ ૧૯૮૧

તે બહાદુર છોકરીએ એક શબ્દ બોલ્યા વગર માની રજા માગી

—રાજાધિરાજ —પૃષ્ઠ ૨૮૦

…ીમનથી ઉઠીને તેણે દીવો ચમકાવ્યો.
"મંગળી!" તેણે બુમ પાડી.

મંગળી એકદમ ચોંકીને ઉઠી. "કેમ બા!"

"કંઈ ગરબડ સંભળાય છે!"

મંગળી એકદમ ઓરડાની ઉપર આવી ને બારીએથી નીચી વળી જોયું. "કંઈ રસોડા આગળ ગરબડ છે. ઉભા રહો હું તપાસ કરી આવું."

"ના" મંજરીએ હુકમ કર્યો "તું અહીંઆ છોકરાં પાસે બેસ. હું જઈ આવું-છું." કહી ખભે એક લુગડું નાખી ઉતાવળે પગે તે રસોડા તરફ ગઈ.

ત્યાં મણિભદ્ર ને દેવો તરફડતા નેરાને ઓસરવાળી નીચે સુવાડતા હતા.

"મણિભદ્ર! શું છે?"

"અરે બા! તમે ક્યાંથી? પાછાં જાઓ અહીંઆં આવવા જેવું નથી."

"કેમ છે શું!"

"કંઈ નહીં," દેવાએ કહ્યું. "આ હરામખોર કોઠારમાં પેસી ગયો હતો."

મંજરીએ તરફડતા નેરા તરફ જોયું તે અરધા ભાનમાં હતો, અને આખે દીલે તેને સોટ વાગ્યો હતો. કોઠારમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી. મંજરી કંઈ સમજી ને ઓટલા પર ચઢી કોઠારમાં જોયું. ત્યાંનો દેખાવ ચીતરી ચઢે એવો હતો. મંજરીને સુગ આવી ને તે એકદમ પાછી હઠી ગઈ. તેને તમ્મર આવવા લાગ્યાં.

"બા! અહીંઆ તમારું કામ નથી તમે જાઓ," મણિભદ્રે કરગરીને કહ્યું.

"કેટલુંક અનાજ બગડ્યું!" મંજરીએ પાછી પૂછ્યું.

"જે રહે તે ખરું," મણિભદ્રે ધીરથી કહ્યું. તેના અવાજમાં નિરાશા હતી.

મંજરી સમજી ગઈ ને ત્યાંથી પાછી ગઈ. તેને લાગ્યું કે વિધિએ છેલ્લો ફટકો માર્યો હતો. તે કંઈ વિચાર કરી ન શકી.

પોતાને વાસે જઈ તેણે મંગળીને મોકલી "જો, તારો નેરો ત્યાં તરફડે છે એ જઈને દેવાર જગાડી આવ્યો છે."

"મેર——" કહી ભૃગુકચ્છના વાઘરીવાડા-ના શબ્દલાલિત્યનું પ્રદર્શન કરતી મંગળી ઉઠીને ગઈ.

હતાશ મંજરી બેસી ગઈ. ખાવાની કસર કરીને પંદર દિવસ સુધી ગઢ રાખી ટકાવવાની તેની યોજના પડી ભાંગી. નેરાએ કરેલો વિનાશ તેણે થોડો જોયો હતો, ને બાકીનો કલ્પી લીધો હતો. પંદર દિવસને બદલે પાંચ દિવસ પણ ટકાશે કે કેમ એ સંશય હતો. 'દેવ! તેં શું ધાર્યું છે?' તેણે પુછ્યું ને માથે હાથ દીધા. દુઃખ ને નિરાશાથી તેનું માથું ફાટતું હતું. "નાથ! વહેલા નહીં વળો?" તેણે કરગરીને આકાશ તરફ જોઈ પુછ્યું.

તેણે છોકરાઓ સામે જોયું. કેવાં લાડક વાયાં, રૂપાળાં છોકરાં! અત્યારે કેવા સુંદર સ્વપ્ન જોતા હશે? તેમના નાનકડા હૈયામાં મા ને બાપમાં શ્રદ્ધા હતી. પ્રતાપી બાપ જરૂર આવી પહોંચશે એવી તેમને તો ખાત્રી હતી. અત્યારે એ શ્રદ્ધા ને ખાત્રી કેવાં ખોટાં હતાં?

તેના નિર્દોષ છોકરા, તેનો વીરધર્મ, તેની ભાવના, તેનો પ્રેમ—અત્યારે બધાનું આવી બન્યું હતું. છોકરાં ટળવળતાં હતાં પણ જીવતાં છે ને કેટલા સાજાં હશે કે મુડદાં પડ્યાં હશે. તેની ભાવના, તેનો પ્રેમ, તેના બધા સ્વપ્ન એક મૂર્ખ સૈનિકે અત્યારે ધુળમાં

મેળવ્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડી.

શું બધું ખાવાનું ખુટી જશે? શું તે બધાં ભુખે મરી જશે? શું તેનો પતિ વારે નહીંજ ધાય? બધાંનો આ અંત? તેણે કપાળ કુટ્યું, ને કયાં સુધી રડી. મહાશ્વેતાના મુખ પર હાસ્ય છવાઇ રહ્યું હતું. નીચા વળી અદ્ધરથીજ તેણે ચુંબન કર્યું. તે ધ્રુજી ઉઠી. કેં અકસ્માત્ બચાવે તોજ તે બચે નહીં તો—'નાથ! નાથ! તને જોવા પણ નહીં પામીશ," તેના હૈયામાંથી હાય ઉઠી.

અત્યારે કસોટીનો ખરો વખત હતો. અત્યારે નમતું કેમ અપાય? જો તે છોકરાંઓ લઇ એનાં પાસે જાય તો જરુર પોતે ને છોકરાં બચી જાય. તેનું નાક ગર્વથી ફુલી ઉઠયું. તેનાં લાડકવાયાં છોકરાં દુશ્મનને ત્યાં બાપડાં બીચારાં થઇ રહે? ને તે—કાકની પત્ની—સંરક્ષણ માટે યાચના કરે? તેની મોટી આંખો ગર્વથી દીપી રહી.

પોતે તો કદી પણ ગઢ નહીં છોડે. તેના હોઠ ગર્વમાં બીડાયા. આ ગઢ કાકની દુર્ધર્ષતાનો પ્રતિનિધિ હતો. એ જ્યાં સુધી ઉભો હતો ત્યાં સુધી કાક દુર્જય હતો. પોતે—કાકની દુર્જયતાની ધણી અત્યારે એનું શરણ છોડી ચાલી જાય? ના. કાકની નિષ્કલંક કીર્તિના અવતાર સમી તે, છવતાં, આ ગઢમાંજ રહેશે.

પણ આ છોકરાંઓને તો અહીંઆંથી લઇ જવાંજ જોઇએ. આંબડ ગઢ છોડીને ભાગેજ જશે. ભૃગુકચ્છમાં દેવો કે મણિભદ્ર છુપાઇ શકે એમ નહોતાં. તો શું આ બાલકોને ધાંધલને ભરોસે સોંપવાં? તેનું કાળજું કંપી ઉઠયું. તેનાં લાડકવાયાં છોકરાં આ અસંસ્કારી ધાંધલને શરણે?

તેણે અનેક વિચારો કર્યા, પણ આ શીવાય બીજો રસ્તો નહોતો. તેનું હૈયું ચીરાઇ જવા લાગ્યું. તેને ધ્રુસકાં પર ધ્રુસકાં આવ્યાં. આ સુકોમલ બાલકોને ત્યાગવાં પડશે? શું ફરી તેમનાં મીઠાં મનોહર મુખડાં તે નહીંજ જુવે? જવાબ મળે તે પહેલાં તે રડી પડી.

તે છાની રહી. તે તેના પતિની અર્ધાંગના હતી. તેની કીર્તિને માટે મરવું એ પોતાની ફરજ હતી. પણ આ બાલકોને શા માટે ન બચાવવાં?

"પતિદેવ! ભુલ થતી હોય તો માફ કરજો," તે રડી. "માફ માગવા હું ભાગ્યેજ રહેવાની છું."

છોકરાને તો મોકલી આપવાંજ જોઇએ એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે કયાં સુધી તેમની સામે જોયાં કર્યું. આટલા વર્ષો સુધી તેમના મુખમાં ન જોએલી રેખાઓ એકચિત્તે તેણે હૃદયમાં ઉતારી. "હું કેવી માતા છું? આ બાલુડાંને મારા ગર્વને માટે રખડતાં કરું છું. એમનું શું થશે?" ફરીથી તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહ્યાં. તેને પ્રશ્ન થયોઃ "હું કોની? મારા દુર્ગપાળની કે જન્મ આપ્યો તે છોકરાંની?" કયાં સુધી તે મુગી બેઠી. "જનેતા તમારું રક્ષણ નહીં કરે તો કોણ કરશે? ના—ના—ના. હું તમારી નથી, એની છું. એ વહાલા છે, તેથી તમે વહાલાં છો. તમારા વિના ચાલશે એના વિના નહીં ચાલે...મારા નાથે મને બંને સોંપ્યાં—તેની કીર્તિ ને તેનાં છોકરાં. છોકરાં જવા દેવાય? કીર્તિ! કીર્તિ! લોકો આજે યાદ કરશે ને કાલે વીસરશે—છોકરાં પણ આજે છે કાલે નથી. હાય! હાય!" તેણે આક્રંદ કર્યું. "હું મા નથી—ડાકણ છું."

"હું કમાવિત્ર છું? મને છોકરાં અદકાં લાગે છે કારણ કે હું મા છું. મને કીર્તિ

પ્યારી લાગે છે કારણ કે "હું અર્ધાંગના છું. એ—એ—એ. મા થાઉં કે અર્ધાંગના? કેવા મા!" તેણે ફરીથી રટી લીધું "કે તો રસો સુઝાડો."

"મા—મા—મા—શા માટે મા થવું? મારા બાળપણથી મેં કાલ્પનિક પતિનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં મારા મનથી હું જન્મી ત્યારથી મારા વીરની અર્ધાંગના છું મારો વીર—મારો વીર આખરે આવ્યો, મને વરી મને પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણી. મારા જીવનનું મહત્વ થયું મારાં સ્વપ્ન સિદ્ધ થયાં વીર આવ્યો હું અર્ધાંગના થઈ. હું એની અર્ધાંગના છું—બીજું કશું થવા માગતી નથી ભાગ્ય! વહાલાં નમાયાં મા પછી—મારા વીરની અર્ધાંગના પહેલાં. હું—મંજરી—કાકની પત્ની—બીજું કંઈ નહીં." તેણે આંસુ લુછ્યાં. "મારો નાથ આ ભવે ને ભવોભવ—બીજું કંઈ નહીં હા મારા નાથની વીરાંગના." ને ઉભી થઈ ગઈ.

પૂર્વ દિશામાં ઉષાનો પ્રકાશ રાજપીપળાના ડુંગરો પર પ્રસરી રહ્યો હતો.



પ્રકરણ ૪ થું

માનું હૃદય

મંજરી ઉઠી, અને નાહી ધોઈને મંદિરમાં જઈ બેઠી. તેના અસ્વસ્થ ચિત્તને સ્વસ્થતાની ઘણી જરૂર હતી.

ત્યાં સુધી તેણે ઉમાપતિની આરાધના કરી, અને સ્તવનથી, પુષ્પથી, આજીજીથી મહાદેવની સહાય માગી. ધીમેધીમે તેના અંતરમાં શાંતિ વળવા લાગી રાતે જે ભય નિઃસીમ લાગતો હતો, તે અત્યારે શાંત મંદિરમાં નજીવો લાગ્યો. જે થાય તે—તેણે તેનું, તેનાં છોકરાંનું, ને તેના પતિનું ભાવિ ભોળાનાથના હાથમાં સોંપ્યું

તે મંદિરની બહાર આવી ત્યારે આનક મહેતા તેની વાટ જોતા હતા તેનો ચહેરો નિસ્તેજ ને તેની આંખ ચિંતાગ્રસ્ત હતી.

"બા! માંડ્યું?" તેણે ખિન્ન અવાજે પૂછ્યું

"હા બાપા! મેં તો નક્કી હું રાતે ઉઠી જોઈ આવી. આપણાં નસીબ ફુટ્યાં લાગે છે"

"હવે શું કરીએ?" આનકે પૂછ્યું

"કે ખાવાનું બન્યું છે?"

"મહામહેનતે ગગલી ને મણિભદ્રે પોઈ બાઈને થોડા ઘણા દાળ ચોખા જુદા કાઢ્યા છે તેને સુકવવા નાખ્યા છે."

"હા તેને સૂકાશે તો ચાલશે," શોચની પરમ પૂજારિણીએ હિંમતથી કહ્યું

"ચાલો જોઈ આવીએ"

તે બંને જણ ધીમેધીમે ને મ્લાન વદને રસોડામાં ગયા ત્યાં આખી રાત મહેનત કરીને ગંગલીએ બધું ધોઈને લીંપી નાખ્યું હતું. અને ઓટલા પર થોડાક દાળ ને ચોખા સુકાવા નાખ્યા હતા

"મણિભદ્ર!" આનકે કહ્યું, "આ આરોગ્યજ છે?"

"હા બા" નીસાસો નાખી માણભદ્ર રસોડામાંથી બહાર આવ્યો.

ગગલી બહાર છોકરાંને સારુ પાણી ગરમ કરવા ચુલો સળગાવતી હતી તે આઘી દૂર બેઠેલો દેવો બધાંને ભેગા મળેલા જોઈ આવી પહોંચ્યો. બધાના મોઢા પર નિરાશા હતી હવે શું થશે તેની ચિંતા બધાના મોઢા પર, આંખમાં, અવાજમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી જીવ સટોસટનો પ્રસંગ આવ્યો હતો એમ વગર બોલે બધાં સમજી ગયાં હતાં.

"બધાં એક વાર ખાય તોપણ આ બે દહાડાથી વધારે ચાલે એમ નથી," મંજરીએ આખરે ગળું ખંખારી કહ્યું.

...ભયંકર શાંતિ પ્રસરી રહી. એ શાંતિની ગુંગળામણ દૂર કરવા મણિભદ્રે થોડી વારે નીસાસો નાંખી કહ્યું: "બહુ થાય તો ત્રણ દિવસ હર ભોળાનાથ!"

"નેરાને કેમ છે?" મંજરીએ પુછ્યું.

"પેલી છાપરીમાં નાખ્યો છે. એનો જીવ ઠેકાણે નથી," ધાંચણે જવાબ આપ્યો.

"હવે શું કરીશું?" આંબડ મહેતાએ પ્રશ્ન પુછ્યો. બધાંના મગજમાં એજ પ્રશ્ન હતો, પણ કોઇ પુછી શકયું નહોતું.

"ભાઇ! તમે મને ગામમાં જઇ સંતાવાની સલાહ આપો હતીને?" મંજરીએ પુછ્યું.

"હા." મંજરી જીદ છોડી બચી જાય એવી આશાએ આંબડનું હૃદય હરખાયું. મનુષ્ય હૃદય વિચિત્ર છે. તેજ પલે મંજરી જાણે કંઇક ગૌરવભ્રષ્ટ થઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. "તમને——"

"ના," મંજરીએ વચ્ચમાં બોલતાં કહ્યું. "છોકરાંને આ ગંગલી ગામમાં જઇ સતાડે તો?"

"—ને તમે?" મણિભદ્રે કહ્યું.

"ભાઇ! મારી ચિંતા કરવી નકામી છે," મંજરીએ ગર્વથી કહ્યું. "હું તો અહીંઆંજ. તારા ભાઇના દુર્ગમાં." દેવાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. નાના છોકરાની માફક તેણે હાથ વતી આંસું લુછ્યાં.

"આંબડ મહેતા! શું ધારો છો?"

"બા—બા!" આંબડના હૃદયમાં માનના તરંગો ઉછળી રહ્યા, "તમે માણસ છો કે દેવ તે મને સમજાતું નથી. નાહક શું કામ જીદ કરો છો? છોકરાંને વીખુટાં કરો છો, ને જીવ જોખમમાં નાખો છો."

"ભાઇ!" મૃદુતાથી મંજરીએ કહ્યું, "મેં આખી રાત વિચાર કર્યો છે. ગંગલી અહીંઆં આવી છે તે કોઇ જાણતું નથી. ને ધાંચીવાડામાં મારાં છોકરાં શોધવા કોઇ જવાનું નથી. એટલે બધાં નિર્ભય થઇ રહેશે. બાકીનાં આપણે કયાંઇ ઢાંકયાં રહીએ?" કહી તેણે ગર્વથી પોતાના તેજસ્વી દેહ તરફ નજર નાખી. "આપણે જઇશું તો ઉલટાં છોકરાં પણ પકડાઇ જશે."

"મારે તો જવુંજ નથી. જ્યાં સુધી પાટણની ધજા અહીંઆં ફરકે છે ત્યાં સુધી પાટણનો સત્તાધીશ હું—અહીંઆંથી ખસવાનો નથી."

"ત્યારે ભાઇ!" મંજરીએ ઊર્મિથી કાંપતા અવાજે કહ્યું, "તમારે તો પારકાનો ટેક જાળવવો છે. મારે તો મારો પોતાનો જાળવવાનો છે. હું કેમ જાઉં?"

"પણ ત્યારે થશે શું?" મણિભદ્રે પુછ્યું.

"શું થવાનું છે? થોડે દહાડે આંબડ મહેતા આ કુકકુટધ્વજનું ધ્યાન કરતાં દેહ છોડશે—ને હું દરીઆથી આવતી હોડી—" મંજરીના ગળામાં અવાજ ગુંગળાઇ ગયો, તેણે ગળું ખંખાર્યું,—"હોડીની વાટ જોતી દેહ છોડીશ." મંજરીના ફીકકા મુખ પર દઢતા હતી. દુઃખમાં, ખેદમાં, નિર્બલતામાં પણ તે તેવીને તેવીજ લક્ષ્મી સમી તેજસ્વી હતી.

"બા, જ્યાં તમે ત્યાં હું હર ભોળાનાથ! હું તમારા પગની રજ માથે ચઢાવી મરી જઇશ," મણિભદ્રે ખોખરું હસતાં કહ્યું.

આંબડ મહેતાથી કંઇ બોલાયું નહીં, તેની નજર આગળ આખી દુનીઆ તરવા લાગી.

"ગંગલી! તારાથી થશે કે!"

ગંગલી આ તેજસ્વી સ્ત્રી તરફ જોઈ રહી. તેનું અપકારી દુઃખ ભાન ને સેવાના ભાવથી ઉભરાઈ રહ્યું.

"મા! જરા ગભરાશો નહીં. હું દીકરાભાઈને અને દીકરીબહેનને મારા જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી સાચવીશ. પણ ગામમાં જઈશું કેમ?"

"થોડી વટાવવી અઘરું કામ છે," રેવાએ કહ્યું.

"ત્યારે કંઈ હરકત નહીં. રાતના ગામમાં જવું પણ સહેલી વાત છે," ગંગલીએ કહ્યું.

"ને એટલામાં દુશ્મન આવી પહોંચે તો તો 'કંઈ નહીં—' 'અમર' આશાને વ્યક્ત કરતાં મંજરીનું મો મલક્યું. "ગંગલી! પણ પેલા નેશનું શું!"

"મા જરા ફીકર કરશો નહીં," ગંગલીએ હસીને કહ્યું. "એને કંઈ થવાનું નથી ને થશે તો નાયક મનું બરોબર કરશે." મંજરી આ-ઓરની સેવાવૃત્તિ ને કદર જાણ્ય બેની સૂચના કરી શકી નહીં.

"ચાલો, હું છોકરાંને ઉઠાડું," કહી મંજરી સાથી ઊભી મુખે મોઢે આગળ તેની સાથે ચાલ્યો. "બાઈ!" થોડી વારે મંજરીએ મ્લાન વદને હસીને કહ્યું, "ચિતા શું કામ કરો છો? રેવામાએ 'જે થાશું હશે તે થશે"

"મા! પણ તમને કંઈ—"

"મને કંઈ થવાનું નથી. તમે 'પાછળ' મારે, હું મારા પતિ માટે મરતા સુધી આ મદમાં. જાઓ.' હવે નાઓધુઓ. આમ નિરાશ શું થાઓ છો?' કહી મંજરી તેના વાસમાં ગઈ.

આભિક જોઈ રહ્યો. 'શાં રૂપ ને ગુણ!' તેના મુખ પર ભક્તિભાવ છવાઈ રહ્યો. "ખરેખર રેવામાનો અવતાર છે," તેણે નર્મદા પર નજર નાખીને ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

મંજરી ઉપર ગઈ ને ઊંઘતા છોકરા તરફ થોડી વાર જોઈ રહી તેના અંતરમાંથી વાત્સલ્યની સરિતા પુર જોસમાં વહી રહી હતી

તે બે છોકરાં વચ્ચે સુઈ ગઈ અને ધીમેથી બેના માથા વચ્ચે પોતાનું માથું સેરવ્યું, ને બને પર એકેક હાથ મુક્યો અને છોકરાએ આંખો ઉઘાડી ને માનું માથું જોઈ હસી પડયા મંજરીએ પડયા પડયા બંનેના માથાં બે હાથમાં લઈ છાતી સરસા ચાંપ્યા.

"ચાલ્ય સુઈ રહ્યા છો?" તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. તેનું હાસ્ય પ્રયત્નશીલ હતું, પણ તે છોકરાં પારખી શક્યા નહીં. તેના આલિંગનમાં માતૃહૃદયની ઉછળતી ઊર્મિઓ હતી.

આજે આ છોકરાંને છેલ્લી વાર ભેગા લેવાનું હતું. આજથી તે તો દયાહીન પરાયાને શરણે જવાનાં, ને માતાની ભાવભીની નજર તેમના પર કદી નહીં પડવાની. અંતરની વેદના અનુભવતી તે બેઠી થઈને બંનેને ફરીથી ભેગાં.

છોકરાને દાતણ કરાવી તે તેમને કુવા પર નાવા લઈ ગઈ. ગંગલીએ ગરમ પાણી કાઢી આપ્યું ને ફરીથી તેણે તેમને જોયાં, ચોળ્યાં, નવડાવ્યાં નાહીધોઈ સ્વચ્છ ને તેજસ્વી થએલાં છોકરાને તે સગર્વ જોઈ રહી ફરીથી તેમને નવડાવવાનો લહાવો તેને નહીં મળવાનો એ વિચાર આવતાં તેનું અંતર ચીરાઈ ગયું. છોકરાં ન જુએ એમ માથું નીચું રાખી તેણે પોતાનાં આંસુ લુછ્યાં ને તેમને ચુંબન કર્યું.

તેમને તે મહાદેવના મંદિરમાં લઇ ગઇ ને સ્તવનો ગવડાવ્યાં.

"મહાશ્વેતા દીકરા!" તેણે છોકરીને કહ્યું, "તારે ને ફીકાભાઇને આજે ગંગલી જોડે ગામમાં જવાનું છે."

"ને તમે?" મહાશ્વેતાએ દયામણું મોં મા તરફ ફેરવ્યું. વૈસરી પુરું સમજ્યો નહીં પણ આંખો ફાડી જિજ્ઞાસા બતાવી રહ્યો.

"હું અહીંઆં રહેવાની," મંજરીએ કહ્યું ને ગળામાં ડુમો આવ્યો હતો તે ક્રમે કરી દબાવ્યો, "ને તારા બાપા આવશે ત્યારે આવીશ હોં."

"બાપા ક્યારે આવશે?" વૈસરીએ કાલીકાલી બોલીમાં પુછ્યું. મંજરીએ તેને છાતીએ દાબ્યો.

"ભાઇ, કાલે આવશે," મંજરીએ તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.

"ત્યારે અમે કાલે જઇએ તો?"

"ના બા! આજેજ જવાનું. તું તો ડાહી છે ને? એ તો લઢાઇની વાત. ગંગલી તને સાચવીને રાખશે."

"આપણે ઘેર?—" વૈસરીએ પુછ્યું.

"ના. ગંગલીને ઘેર. એનું ઘર એવુ સરસ છે. ચાલો," મંજરી વધારે વખત સ્વાસ્થ્ય રાખી શકી નહીં. તેણે ક્રમે કર્યાં આંસુ રોકયાં ને છોકરાંને લઇ પોતાને વાસે આવી. મહાશ્વેતા માધુર્યનો અવતાર હતી. શું બોલવું તે તેને સુઝ્યું નહીં, પણ અશ્રુપાતે સુજેલી માની આંખો જોઇ તેનો નાનકડો જીવ ધવાયો. ચોટલો હોળાવતાં હોળાવતાં તેના મગજમાં કંઇ કંઇ વિચાર થયા.

"બા!" તેણે હીંમતથી ડોકું ઉચું કરી પુછ્યું, "બાપા નહીં આવે તો?—"

મંજરીનું મોં પડી ગયું. તેણે હોઠ કરડયા, "નહીં કેમ આવે?" તેણે હીંમત બતાવી. "જો બહેન! તું મોટી છે, ભાઇનું બધું કરજે હોં. ને એને દુઃખ નહીં દેતી."

"બા! હું નહીં જાઉં," વૈસરીએ કહ્યું.

"અરે કંઇ ગાંડો થયો? જો બા કહે તેમ કરવાનું ને?"

"નહીં, હું નહીં જાઉં," છોકરાએ કહ્યું.

મંજરીથી નહીં રહેવાયું. તેને ધ્રુસકું આવ્યું.

"બા! તું કેમ રડે છે?" વૈસરીએ એકદમ પુછ્યું.

"જોની ભાઇ! તું નથી માનતો તેમાં," મંજરીથી રડી દેવાયું.

"બા! માનીશ—બા! માનીશ હું જઇશ," વૈસરીએ મંજરીની હડપચી પકડી તેનું ડોકું હલાવ્યું. તે હસતો હતો. એને મન જવાનું એટલે કંઇ ગમ્મત લાગી.—મા રીઝાય ને ગમ્મત મળે એ બે વાત તેને કંઇ છેક ખોટી લાગી નહીં.

"બહુ ડાહ્યો મારો ભાઇ! ચાલો, આપણે કોટ પર ફરવા જઇએ."

મંજરી છોકરાંને લઇ ફરવા ગઇ. તેણે છોકરાંને દોડાવ્યાં, ખેલાવ્યાં, હસાવ્યાં. દરેક પળે તેને લાગતું હતું કે આજે માતૃપદનો છેલ્લો દહાડો હતો. છોકરાં થાકયાં ને ને તેમને ઉતારે લઇ આવી.

મણિભદ્ર મામા છોકરાંને માટે ખાવાનું લઇ આવ્યા તે તેમણે ખાધું; ને ક્રમે કરી તેમને મંજરીએ ઉંઘાડયાં. બને છોકરાંના જીવ અસ્વસ્થ હતા તેથી તે થોડીથોડી વારે જાગતાં, ને ઉંઘમાં પણ નીસાસા મુકતાં.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૯]



સીપાઈઓના બળવાનો ઇતિહાસ અનુવાદક- રા મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે, પ્રકાશક સ્વ. ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

ભારતીય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ ૧૮૫૭ની સાલમાં જે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમનો અભ્યસ્થિત પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો તેનું આ ક્રાંતિકાળની પ્રજાને મનનીય માર્ગદર્શન કરાવવા સ્તુત્ય પ્રયાસ છે

નારાયણી અનુવાદક. રા. મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે, પ્રકાશક: સ્વ. ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

૧૮૫૭ ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના દિવસોની આ રમણીય નવલકથા દરેક નાગરિકને વાંચવા અને ભલામણ કરીએ છીએ

ગુજરાતનો નાથ કર્તા રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, પ્રકાશક: ધી સાહિત્ય સંસદ, મુંબાઇ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

ગુર્જર સંસ્કૃતિના મધ્યાહ્ન કાળની રસિક ઐતિહાસિક નવલકથા

યોગમીમાંસા: તંત્રી શ્રી. કુવલયાનંદ પ્રકાશક. કૈવલ્યધામ પો. લુનાવલા.

પાતંજલ યોગસૂત્રોને આધારે અમો કરતા આ સચિત્ર ત્રૈમાસિકને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

યજ્ઞ રહસ્ય અનુવાદક રા.મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

બંગાળીના સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા વેદશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસક શ્રી રામેન્દ્ર સુંદરના 'યજ્ઞ' ઉપર કલકત્તા વિશ્વ વિદ્યાલય સમક્ષ આપેલાં વ્યાખ્યાનોનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરી, બંગાળી ભાષાના અઠંગ અભ્યાસી રા દવેએ આ પક્ષકાર્યથી દૂર ગણી પ્રજાને એક સુંદર અને ઉપયોગી કૃતિ આપી છે

દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) દ્વિતીય અંક પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૪-૮-૦

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુઓ છૂટે છૂટે સ્વરૂપે મૂક્યું આ ત્રૈમાસિક શુભ પત્રના અંક પેટે ક્યાંક ક્યાંક વૃદ્ધિમાન થતું જોઈ કોને આનંદ ન થાય?

ચુનીલાલ પેશાભાઈ શાહનું જીવનવૃત્તાંત: લેખક અને પ્રકાશક રા. ગીરધરલાલ જમનાદાસ શાહ, સુરત, મૂલ્ય રૂ ૦-૪-૦.

સાર્વજનિક કેળવણી મંડળ સુરતના આદ્ય સ્થાપકનું આદર્શ જીવનચરિત્ર દરેક સ્ત્રી પુરુષને વાંચવા ભલામણ છે

વિદ્યાર્થીઓનું માનસ: લેખક: રા. હરિશંકર ત્રિવેદી. પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ ૦-૩-૦.

આ લઘુ પુસ્તકમાં ભાવની કાળના મહાન પુરુષોના માનસનો આ અનુભવી શિક્ષકે સારો ખ્યાલ આપ્યો છે

કીંમત આંકી શકી છે.

બીજી રીતે જોતાં રા. નરસિંહરાવ માત્ર વિવેચક નથી. તેઓ વિવેચન કરતી વખતે પોતાનું કવિપદ દૂર ને અદૃષ્ટ રાખે છે છતાં અવારનવાર તેમની સર્જકશકિત ડોકીયાં કરતી દેખાય છે. એ ઉપરાંત તે માત્ર રસિકતના ભક્ત નથી. તે વ્યાકરણ ને ભાષાશાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસી છે, પિંગલના વેત્તા છે. સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી સાહિત્યના શોખી છે. અને અંગ્રેજી વિવેચનકલાના સતત અભ્યાસથી ઉંચાં ધોરણો એમને સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. અને ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યુત્પત્તિ ને વિકાસને અટપટે રસ્તે વાચકને ગમે ત્યાં લઇ જવાની અજબ શકિત તે ધરાવે છે.

એમના હાથમાં વિવેચન માત્ર વિવેચન નથી રહેતું પણ dissection–તંતુ એ તંતુ છુટા પાડવાની ક્રિયાનું સ્વરૂપ લેછે.

કઠોર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની નિડર દયાહીનતાથી તે સાહિત્યની પરીક્ષા કરે છે. તેમનામાં નવલરામની ઉદારતા નથી; રમણભાઇની મીઠાશ નથી. ને સર્વગ્રાહી સિદ્ધાંતો વગર વિચારે આમળ ધરતા નથી. તે માત્ર ચમકથી અંજાતા નથી. તે વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઇથી સહૃદયતા છોડી દઇ, પૃથક્કરણનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર હાથમાં ધરી સાહિત્યની કૃતિને છુટી પાડે છે, અને તેનાં રૂપગુણને યોગ્ય ભાગમાં છતાં કરે છે.

એમની પૃથક્કરણશક્તિ કૃતિની નસેનસ છુટી પાડી શકે છે અને ઝીણામાં ઝીણા અંગની વ્યુત્પત્તિના, છંદના, ભાષાશાસ્ત્રના તેમજ સુરુચિના રમના ને શિષ્ટતાના સખતમાં સખત ધોરણથી કીમત આંકે છે. એકે અંગ તેમની નજર બહાર કે શસ્ત્રપચારની શક્તિની બહાર જતું નથી; ને એકેએક ધોરણ તેમનાં જ્ઞાન ને રસિકતાને સુલભ બને છે.

તે એકપક્ષી વકીલાત કરી શકતા નથી. કોઇક વખત તે એકપક્ષી થતા હોય એમ દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં એમના સ્વમાનનો સવાલ જ્યાં ન હોય ત્યાં તો માત્ર તટસ્થ વૈજ્ઞાનિકજ હોય છે. ‘જોડણી,’નો નિબંધ ‘પ્રેમાનંદનાં નાટકો’ની ચર્ચા, આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થએલી ‘વિલાસિકા’ અને ‘વસંતોત્સવ’ની ચર્ચા વાંચનારને એમનું આ દૃષ્ટિબિંદુ જણાયા વિના નહીં રહે.

તે ઢાંકપીછોડો કરી શકતા નથી. એમની રસિકતા રસશ્રેણી નથી, પણ સત્યપ્રિય છે. સ્વદેશી ને પરદેશી સાહિત્યથી સમૃદ્ધ થએલી એ રસિકતા વાચકને સાહિત્યની કૃતિઓમાં થઇ લઇ જાય છે અને જ્યાં જ્યાં સરસતા જણાય ત્યાં ત્યાં તેને સ્પષ્ટ રીતે દેખાડે છે; પણ સરસતાની મોજ માણવા તે થોભતી નથી. તે તલ્લીન થવાની વૃત્તિને નિર્બલતા લેખી દબાવી દે છે અને આપણે એ વૃત્તિ જોઇ શકતા નથી. તે સદાએ સ્વસ્થ છે. જરા પણ ક્ષતિ દેખાતાં તે સખત રૂપ ધારણ કરી દૂષણને યોગ્ય સ્થાને બેસાડે છે. આ ગ્રંથમાં આવેલું ઉત્તરરામચરિતનું અવલોકન ભવભૂતિના નાટકની ખરી ખુબીઓનું ભાન કરાવે છે, તેમજ તેના તરજુમામાં રહેલાં દૂષણો છતાં કરે છે.

આ સ્વસ્થતા રા. નરસિંહરાવની રસિકતાની સ્થૂલતા કે ઉણપથી ઉદ્ભવતી નથી. પણ વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાના એમના આદર્શથી ઉદ્ભવે છે. ‘અમસ ભાષારોપણ’ પરનો લેખ એમની રસિકતાનો વિકાસ દેખાડે છે, ‘દૂરથી ગીતધ્વનિ’ અને ‘એક ચિત્ર જોઇ સુઝેલા વિચાર’ નામના લેખો એમની રસિકતાની

સૂક્ષ્મતા દેખાડે છે 'નવલરામ' પરનો લેખ એમની રસિકતાનું સમતોલપણું બતાવે છે. અને આ પૂર્વ ને પશ્ચિમના સાહિત્યનો વિશ્વસી કવિતા અને રસિકતાનો ભક્ત, ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કેળવાએલી અચુક ને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ અને વ્યુત્પત્તિના અભ્યાસમાં વીકસાવેલી સત્યશોધકની કઠોર વૃત્તિને વીસરી પક્ષપાતે દોરવાયો થઇ શકતો નથી ને કરી શકતો નથી. આ ગુણદોષના વિવેચનમાં જે ચોકસાઇ, મત ને ન્યાયબુદ્ધિ દેખાય છે તે કાવ્યોમાં રસિકતા નથી, પણ વૈજ્ઞાનિકના છે. સાહિત્ય વિજ્ઞાનનો આ અભ્યાસક ગુણદોષોના વિવેચનને એક કલાવિધાયક ને છાજે એવું વ્યક્તિત્વવાળું અને સરસ સ્વરૂપ આપે છે પણ રસિકતાના પોષમાં ભાનહીન કરી શકતા નથી 'કુસુમમાળા' 'હૃદયવીણા' ને 'સ્મરણ સંહિતા'ના કર્તાની વિવેચનમાં તટસ્થતા સાચવવાની અસાધારણ શક્તિ જોઇ ઘણી વખત નરસિંહરાવ સાથે આ કે તે એવો પ્રશંસાજન્ય સશંક વિસ્મય થયા વિના રહેતો નથી.

વ્યક્તિઓ ઉપરના લેખોમાં પણ આજ વૈજ્ઞાનિકની નિર્દંભ સચોટતા દેખાય છે તે 'નાનાભાઇ હેમચંદ'ના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરે છે તેમ પોતાનું પણ કરી શકે છે. "ભાગમાં એવા પ્રસંગમાં અવિશિષ્ટ સમારંભની ખામી હોવાથી—" એ "દુમાર" મનુષ્ય હૃદયના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનો નિષ્પક્ષપાત બતાવે છે.

આ કે જુદી રા. નરસિંહરાવના વિવેચનો દરેક દૃષ્ટિબિંદુને તેના યોગ્ય પ્રમાણમાં બહાર આણી શકે છે. તેમાં અધૂરાઇ કે અપૂર્ણતા દેખાતાં નથી. દરેક વિવેચન સર્વાંગ સંપૂર્ણ ને સમતોલ છે. તેમાં તત્વજ્ઞાનીનું સર્વ આપ્તત્વ છે, કવિની, કલાવિધાયકની લાક્ષણિક એકદેશીયતા નથી. આ વિવેચનકલાનો આરંભ વધારે ઔદાર્યથી પણ ઓછા જ્ઞાન ને શક્તિથી અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ વિના નવલરામે કરેલો. પણ એ કલાનો ખરો પરિપાક રા. નરસિંહરાવના વિવેચનોમાં દેખાય છે. વીક્ટોરીયન યુગમાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રચલિત વિવેચનકલાના ગુજરાતના અવતારને જર્મન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપૂર્ણ બનાવી રા. નરસિંહરાવ આ પ્રકારની વિવેચનકલાને ઉચ્ચ શ્રેણીએ અને ગુજરાતી સાહિત્યની દશા જોતાં થોડાં વર્ષો સુધી દુર્ગમ્ય એવી શ્રેણીએ ચઢાવે છે.

આ પ્રકારની કલા ઉગતા સાહિત્યના વિકાસ માટે ઘણીજ જરૂરની છે. ઉગતા સાહિત્યનું નિર્દય પૃથક્કરણ અને શિષ્ટ યોગ્યોનું નિષ્પક્ષપાત પ્રતિપાદન એ સાહિત્ય-વિકાસને પ્રેરક ને પ્રાણ સમાં ઉપયોગી છે. રા. નરસિંહરાવની ચાળીસ વર્ષ સુધી વિસ્તાર પામેલી વિવેચનપ્રવૃત્તિ કેટલે અંશે ઉપયોગી નીવડી છે તે તો ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો નોંધી શકશે.

રા. નરસિંહરાવના લેખસંગ્રહનો આ માત્ર એકજ ગ્રંથ છે, અને જ્યાં સુધી બધા લેખો પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તેમની વિવેચન કલાના પીઢપણાનું સમગ્ર અવલોકન થઇ શકે નહીં પણ આ પુસ્તક પરથી એમનું કંઇક દિગ્દર્શન જોવાનો પ્રયત્ન થઇ શકે.

ગ્યુગો, કાર્લાઇલ કે નીત્શે જેવા કવિ વિવેચકોની માફક એમની વિવેચનકલામાં મર્મજ્ઞતા ને પ્રેરણા નથી; સેંટ બવની માફક લેખકના વ્યક્તિત્વની રચના શોધી તેમાંનાં કયાં અંગો કૃતિમાં આવેલ છે તેનો નિર્ણય તે કરતા નથી, ટેઇનની માફક સાહિત્યની ઉત્ક્રાંતિની દિશા નક્કી કરી તેમાં એ કૃતિનું શું સ્થાન છે

તે પણ નક્કી કરતા નથી; અને ફ્રાંસ જેવા અર્વાચીન વિવેચકની માફક માત્ર પોતાના પર પડેલી છાપનેજ સજીવરૂપે બહાર પાડતા નથી. એમની કલા વિવેચનાત્મક છે–સર્જનાત્મક નથી; એ શિષ્ટ સાહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ કરી ધોરણો નક્કી કરે છે; અને છુટાં પાડેલાં અંગોને લગાડે છે. થોડાંક અવતરણોથી રા. નરસિંહરાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજી શકાશે.

કરુણપરિણામક કૃતિ વીશે લખતાં તે કહે છેઃ–

બીજું વળી;–આ વાર્તા કરુણપરિણામક છે છતાં ખરા નાટકત્વની ખામીવાળાં કરુણવાર્તાનાટકોમાં જે દોષ હોય છે તે આમાં નથી. માત્ર અશ્રુપાતનું વર્ણન કરાવવાના ઉદ્દેશથીજ–કોઇ પણ તત્વની સેવા ન બજાવતાં–દુઃખધારા વહેવડાવવી એવું કરનારા અનેક છે. પરંતુ વાર્તાનાટકાદિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આનંદ આપવાનોજ છે, અને તદંતર્ગત મહાન્ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરાવવાનો પણ મહાન્ ઉદ્દેશ નાટકકારો રાખે છે. દુઃખના વર્ણનમાંથી વાચકની પરિણામે વૃત્તિ આનંદપ્રધાન રહે ત્યારેજ વાર્તા અથવા નાટક યોગ્ય કહેવાય. બાકી જે પુસ્તક વાંચી વાચકનું હૃદય પણ અશ્રુપૂર્ણ થઇ દુઃખના બોજા નીચે દબાઇ જાય તે વાર્તા અથવા નાટક ગ્રંથ નહીં, પણ નિરર્થક વજ્રઘાત કરનાર સંસારના બનાવનો 'ફોટોગ્રાફ.' આ પરીક્ષાની કસોટીએ તપાસતાં આપણી પ્રસ્તુત વાર્તા ઉત્તમ ગ્રંથમાંજ આવશે. શોકજનક પરિણામથી વાચકનું હૃદય, શોકભારમાં દબાઈ ન જતાં, એક અપૂર્વ ભાવમાં મગ્ન થાયછે; કૈં શોક, કૈં આનંદ, કૈં ગંભીર વિચાર, ઈત્યાદિમાં હૃદય લીન થઇ જાય છે. અને પરિણામે ગંભીર આનંદનો ધ્વનિ ઉંડા હૃદયમાં વાગ્યા કરી "મનુષ્ય જીવનનું શાંત શોકનાદી ગાન"[1] સંભળાય છે.

વળી વર્ણનનો ભાર લાદતી આપણી પ્રણાલિકા સામે તે લખે છેઃ

પરંતુ શબ્દોનાં, વર્ણનોનાં, વર્ણનનાં વર્ણન કરી પાનાં ભર્યાથી જે ના થાય તે માત્ર એકાદ બે ચતુર, વિચારગર્ભ, લેખનીસ્પર્શથી આ વાર્તાકાર કરી શક્યો છે. પાત્રોની પાત્રતા થોડાંકજ વચનોમાં ઉપજાવી કાઢીછે, અને તે પણ બહુ અંશે પાત્રોનાં પોતાનાંજ વચનોમાંથી. ગ્રંથકારનાં પોતાનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનોથી પાત્રતામાં, પાત્રના ભાવમાં, રંગ પુર્યા વિનાજ, આપણી આગળ જીવંત સ્ત્રીપુરુષોની સૃષ્ટિ ઉભી કરીછે. ઉપર વિવેચનક્રિયાથી ચર્ચેલી બધી ચરિત્રરેખાઓનું આલેખન વાર્તાકારે પોતે વિવેચકનું કામ વહોરી લઈને ન કરતાં, પાત્રનાં વચનકૃત્યાદિકમાંથીજ ઉદ્‌ભાવિત થવાનું રહેવા દઈ ઘણી ચતુરાઇ વાપરી છે.

અને તેજ પ્રમાણે જુસ્સાથી પ્રગટતી માત્ર સચોટતાને પણ રા. નરસિંહરાવ કવિત્વ નથી લેખતાઃ

કવિત્વને સંબંધે નવલરામનો આ પ્રસંગે મત કૈંક એકપક્ષીજ જણાય છે. "જુસ્સો, સાચો અંતઃકરણનો જુસ્સો, ઉભરાતો ઉછળતો જુસ્સો × × × સ્વયંપ્રકાશક સાચા દીલનો જુસ્સો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષ કરીને સંગીતકવિતાનો તો અવશ્ય આત્માજ છે.[2]" એ એમનું સૂત્ર હતું.–આ સૂત્રમાં સત્ય રહેલુંછે; પરંતુ[3] "રસ એટલે સાચો જુસ્સો"—એમ લક્ષણ કરવામાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે, તેમજ જુસ્સો હોય તો પછી ગમે તેવા ને ગમે તેટલા દોષ હોય તોપણ કવિત્વ–મનોહર કવિત્વ–અવશ્યેજ રહે છે, એ મતમાં પણ જરાક અત્યુક્તિ જણાયછે.

સજીવતા, અને આનંદની પ્રાપ્તિ એટલે સચોટતા અને સરસતા એ બંને કલાત્મક

---

૧ "The still sad music of humanity." Wordsworth

૨ નવલગ્રંથાવલી ભાગ–૨, પૃ. ૨૩૨.

૩ નવલગ્રંથાવલી, ભાગ–૨, પૃ. ૨૩૧.

કૃતિનાં અંતિમ ધોરણ નક્કી કરે છે. એ સિદ્ધાંત વીશે મેં 'સાહિત્ય: તેનાં સ્વરૂપ ને પ્રકાર' નામના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે તેને આવા સમર્થ વિવેચકની પુષ્ટિ મળશે એમ મેં ભાગ્યેજ ધાર્યું હતું

કવિતા વીશેના એમના પ્રયોગો કેટલાક જુનાં છે, કેટલાક વિશિષ્ટ છે ને બધાજ મનનીય છે

કવિત્વના અંગ બે—વિચાર અને વાણી અથવા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રીઓના મતેનો સાર લેતાં, અર્થ અને શબ્દ. પછી એમાં ક્યાંય ઝીણા ઝીણા સંબંધે, પણ એના અંગે બહાર નથી વાણીના અંગમાં અલંકારનો સમાવેશ કરવો ઠીક લાગે છે કે પ્રાચીનોએ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ વિભાગ પાડી વિચાર અને વાણી એ બે અંગને અલગ વહેંચી આપ્યાં છે, તથાપિ વાણી તે અર્થથી છૂટી સ્વતંત્ર નથી. તેમજ વિચારનો પ્રધાન ભાર રસના તત્ત્વ ઉપર છે અને અલંકારનું પ્રથમ બળ વાણી ઉપર પડે છે (અલંકારનું પણ);—એ બેના આ ચર્ચામાં સમર્થ ભાતર-અલંકારની પરીક્ષા વાણી આગળ કરવાનું ઠીક લાગે છે

આ પછી આપેલું 'વિદ્યાનિકા'નું પૃથક્કરણ આપણી ભાષામાં આ પ્રકારની વિવેચનકળાની પરાકાષ્ઠા લાગે છે

કાવ્યમાં આરોહણનું સ્થાન નિર્ણયક નક્કી કરે છે:—

કાવ્યમાં ભાવ અને રસનું સ્વરૂપ શી રીતે બંધાય છે તે ભુલી જવાથી આમ બીજા પ્રકારનો દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવોર્મિ છુટક છુટક ભિન્ન ભિન્ન hysterical fitsની માફક પ્રગટ થઇ જાય તેથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરંતુ ઝીણા ઝીણાં ભાવના આન્દોલન રસિક રીતે વધીને એક સમગ્ર રસમય ભાવસમૂહ મુખ્ય પ્રવાહમાં નિબદ્ધ થાય છે. આ કારણને લીધે મુખ્ય ભાવને પોષક ગૌણ ભાવનાં હજુ ઓતને દરેકને ભિન્નભિન્ન આરોહણ આપવાથી ભાવનાસમગ્ર સ્વરૂપ બંધાવામાં ક્ષતિ પહોંચી રસભંગ ઉત્પન્ન થાય છે ખરું જોતાં ભાવ તેમજ વિચારના છુટક તરંગ પ્રતિબિંબ પાડનાર શબ્દનું આરોહણ તેવાજ બીજા આરોહણની સાથે અન્યોન્યસહચારી સ્વરૂપમાં જોડાયા વિના આરોહણનું પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ, રસમય કલાસ્વરૂપ બંધાતું નથી

તેજ પ્રમાણે છંદ વીશે એમનો અભિપ્રાય જેટલો સત્ય છે તેટલોજ યાદ રાખવા જેવો છે.—

પરંતુ છંદ તે કવિતાને બંધનરૂપ નથી, કવિતાની ભાવોર્મિ મૂર્તરૂપ શબ્દોમાં ધારણ કરવાની ક્રિયાની સાથેજ, આપોઆપ રચનામાં તત્ત્વની સાથેજ મળીજ છંદનું રૂપ કવિતા ધારણ કરી લે છે, આ તત્ત્વ "છંદ ન માત્ર"ના વિષયમાં સારી સારી રીતે બતાવ્યું છે તેથી છંદ (અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારની નિયમિત આરોહણમય રચના) સ્વીકારતાં કવિતાને બહારથી પહેરીને નાચવું નથી પડતું, પણ મનુષ્ય સુવર્ણમય પૃથ્વીએનું સ્વયં પહેરીને કવિતા જન્મે છે. છંદનું આમ સ્વયંભૂ સ્વરૂપ હોવાને લીધે સમર્થ કાવ્યવિધાયક મને છંદનો અત્યંત તિરસ્કાર તે શક્તિનું નહિ પણ અશક્તિનું ચિહ્ન છે

* * *

આ રચનોમાં પ્રથમ રીતે મહાકાવ્યના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોને સંશ્લિષ્ટ રાખનાર મહાહેતુ-ભાવના—ને વીશે કહ્યું છે તો નાના મોટા કાવ્યોને પણ યથાસંભવ લાગુ પડે છે અર્થાત્ તેવાં કાવ્યોના અવયવોને સુશ્લિષ્ટ રીતે ગુંથનાર એક રસતત્ત્વ ભાવનારૂપે હોવુંજ જોઈએ. આ તો કાવ્યના રસમય અંતસ્વરૂપને વીશે લાગુ પડે છે. પરંતુ એજ નિયમનું પ્રતિબિંબ કાવ્યના અંતસ્વરૂપના મૂર્તિરૂપ પદબંધારણમાં પણ પડે છે, અને ત્યારેજ છંદરૂપ સુઘટિત મૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કવિતા છંદના મૂર્ત સ્વરૂપમાં અવયવોની અન્યોન્ય સહચારિણી સુશ્લિષ્ટતા પ્રકટિત થાય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ એ મૂર્તસ્વરૂપ અને કાવ્યના અંતસ્વરૂપની વચ્ચે મધુર સંવાદિતા સ્થાપિત થાય છે

* * *

મનુષ્યની ભાષામાંજ ભાવ અને વિચાર—વિશેષે કરીને કવિત્વનાં ઉંડાં ભાવ સંક્રમણ-પ્રયોગ કરવાની

અશક્તિ સર્વ ચિંતકોએ સ્વીકારીછે તેજ અશક્તિનું પ્રતિબિંબ આ છંદના બંધનની અશક્તિમાં પડેછે. ભાષાની અશક્તિ તો છેજ અને તેમાં વળી છંદજનિત અશક્તિ ઉમેરવી એ બેવડી ક્ષતિ છે એમ શંકા આણવી અયોગ્ય છે; કેમકે એ બંને અશક્તિઓ પૃથક્ પૃથક્ રહીને સુંદર કલાનિર્માણનું જ કારણ બનેછે તેથી એ બે એકઠી થવાથી એ કલાનિર્માણમાં ઉલટું વિશેષ સૌંદર્ય પુરાયછે. ભાષાની અશક્તિને જીતવાનો વૃથા પ્રયત્ન અથવા અતિ પ્રયત્ન કરીને છંદબંધનથી છુટેલી ગદ્યરચના અનેકવાર અરસિક બનેછે.

વધારે ઉતારાની અમને જરુર લાગતી નથી. પણ આટલેથી એ તો સ્પષ્ટજ થશે કે ઉંડો અભ્યાસ ને અમુક રસિકતાએ હીંદી ને યુરોપીય સાહિત્યના સતત સાહચર્યથી આ ધોરણો ઉપજાવ્યાં છે; અને સ્વસાહિત્યની શ્લાઘાને પરસાહિત્યના અજ્ઞાન પર વિવેચનો રચવાના શોખીનોને આ ધોરણો—સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહની ચેતવણી તરીકે—મનનીય થઇ પડવાની.

આ ધોરણોમાં એકતા નથી. તેની પ.છળ એકતાનતા કે એક વ્યાપક ભાવના જણાતી નથી. છુટે છુટે સમયે જુદે જુદે ઠેકાણેથી લખાએલા આ લેખો છે તેથી પણ એમ માલુમ પડતું હોય અને જે વૈજ્ઞાનિક શક્તિ એ સને ૧૮૮૩ થી ૧૯૨૫ સુધીનું સાહિત્ય વાંચ્યુ છે ને અવલોક્યું છે તે શક્તિ એ બધા સમયના સમગ્ર વિકાસમાં રહેલાં અમરતત્ત્વો, તેનાં ગતિ અને દિશા અને આ બધાંના મનનથી ઉદ્ભવેલી વિવેચનભાવનાને પ્રગટ કરી ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે.

૨

રા. નરસિંહરાવનું આપણા સાહિત્યકારોમાં સ્થાન

લેખકઃ

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ્.

આપણાં જીવન અને સાહિત્યના વિકાસને ક્યારનોએ પશ્ચિમનો પટ બેસી ગયો હતો. આપણા પ્રાચીન પદ્ય સાહિત્યની શૈલી ઉપર નવીન યુગે ક્યારનોએ પડદો નાંખી દીધો હતો. આપણા ગદ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા શૈલીઓના વિવિધ પ્રકારો ઘડાઇ રહ્યા હતા. સંક્ષોભ પામેલાં આપણાં હૃદય, બુદ્ધિ, સાહિત્ય, કલા અને સમાજ નવજીવનો ધારણ કરવા ઉત્સાહે ચઢી ગયાં હતાં. નર્મદ, દલપત અને નવલાદિ સાહિત્યકારો આપણા સાહિત્યના જુદાં જુદાં અંગોને પણ આપી રહ્યા હતા. સાહિત્યની ભૂમિને કેટલીક નિર્મલ સેરોએ રસાળ કરી મુકી હતી. એજ ભૂમિને નવીન રેલનાં ડોળાં જલોએ રેલી પણ નાંખી હતી. આપણા સાહિત્યનો આ નર્મદયુગ.

આ પછી ગોવર્ધનયુગ આરંભાય છે. આ યુગના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોમાં ગોવર્ધનભાઇ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવભાઇનો અમે આ માસિકમાં અગાઉ એક સ્થલે ત્રિમૂર્તિ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રણેએ આપણી સાહિત્યની સૃષ્ટિના વિકાસક્રમને આગળ ધપાવવા સાચા સાહિત્યકારને છાજતા ઔચિત્યથી સર્જન, રક્ષણ અને સંહારનું

ધ્રુવે મણિલાલનાં કાવ્યો ઉપર વિવેચન કરતાં આપણા આ બન્ને કવિવરોનાં કાવ્યવિષયક યથાર્થ દૃષ્ટિબિંદુઓને સ્પષ્ટ કર્યાં છે. એ કહે છેઃ "મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાહ્યસૃષ્ટિ કરતાં આંતર અનુભવ ઉપર વિશેષ ઝોક હતો એ સુવિદિત છે, અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની છાપ એમના કવિત્વ ઉપર અને સહૃદયતા ઉપર પણ પડેલી જણાય છે. કવિઓના બે પ્રકાર હોય છે. કેટલાકને બાહ્યસૃષ્ટિમાં રમવાનું અને એમાંથી બોધ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રિય લાગે છે, અને કેટલાકને મનુજહૃદયના ભાવમાં વિશેષ અર્થ પ્રતીત થાય છે. મણિલાલ આ બીજા પ્રકારના કવિ હતા."*

સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામભાઈએ "નવીન કાવ્યની લઘુ પરીક્ષા" માં ક્ષેમેંદ્રની ઔચિત્ય ચર્ચાની દૃષ્ટિએ આ કવિતામાં દોષ જોયા છે. એ પણ ઉપર્યુક્ત એકજ–પૂર્વની–દૃષ્ટિએ જોવાનું પરિણામ છે. સ્વર્ગસ્થ રણછોડરામે આ કવિતામાં દેશભક્તિની ન્યૂનતા બતાવી છે. પણ સ્વદેશના શબ્દબ્રહ્મની સેવામાં એ વિવેચકે દેશભક્તિની ન્યૂનતા કેમ અને ક્યાંથી જોઈ નાંખી એનું સમાધાન અમારાથી થઈ શકતું નથી. આ પછી રા. હરિલાલ ધ્રુવ પૂછે છેઃ "ચંદ્ર" ને સ્ત્રીરૂપે માની તેને "ગોળ કુમારિકા" રૂપે વર્ણવવાની પ્રથા આ દેશમાં નથી તેથી એવી રચનાવાળી કવિતાઓને "મીઆંમહાદેવના અપૂર્વ યોગવાળી અને વક્રપ્રતિકૃતિરૂપ" કહેવામાં આવે તો શું ખોટું?" આપણા આચારવિચારો કે પ્રથાને નામે પશ્ચિમની કવિતાના+ આ પ્રતિબિંબને દુષ્ટ કહેવાનું જોખમ ખેડવા જેવું નથી. અંતઃપ્રેરણા પામનાર કવિજનનેજ આ અને આવા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર દેવાનું સોંપવું વધુ સહીસલામત છે. આમજ અને આવીજ પ્રેરણા લાવો એમ કહી કવિના શિક્ષાગુરુ થવામાં અનૌચિત્ય સ્પષ્ટ છે. અને અહીં નરસિંહરાવભાઈ તો ભાષાંતરકાર છે.

આ નવીન કવિતામાં જુદી જુદી દૃષ્ટિઓએ આમ ગુણદોષ જોયા છે. પણ જે નવજીવન ધારણ કરવા આપણે આતુર છીએ તેમાં સાહાય્ય કરવા આ નવીન કવિતા વિશેષ ઉપકારક થઈ શકે એવી છે. એમાં ઉદ્ધારક શક્તિ છે. મનુજહૃદયનો એમાં આંતર પ્રેમ છે. બાહ્ય પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય એમાં પ્રતિબિંબિત છે. જુની કવિતાના વેદાંતની શુષ્કતાઓ એમાંથી ગરી પડી છે. વૃથા વિરાગનો નિર્વીર્ય કરતો ઉપદેશ એમાંથી ઉડવા માંડ્યો છે. દેહલાલસાનાં જોડકણાં એને નિઃસત્ત્વ કરી એના ઉપરછલ્લા ભોગીઓને શક્તિહીન નથી કરતાં. શાક્તોના રૌદ્રરસની ભયંકરતા છાંડી એણે શાંતિનું બલ આપવા માંડ્યું છે. સંહારશક્તિઓનાં પરિણામરૂપ શત્રુત્વને વીસરાવી એણે પ્રેમ આપવા માંડ્યો છે. બાહ્યભક્તિના આડંબરો છંડાવી નિર્મલ નિર્ગુણ માનસ ભક્તિ એણે શીખવવા માંડી છે. સ્નેહ અને સંપનાં સૂત્રો એણે આપ્યાં છે. જ્ઞાનનાં, ક્ષાત્રોદ્રેકનાં, પ્રેમશૌર્યનાં, સાહસનાં, પરાક્રમનાં, અને કર્મપૂજનનાં નવીન સ્તોત્રો એણે ગાવા માંડ્યાં છે. નવીન કવિતા આમ નવજીવનની સંદેશવાહિની છે અને રા. નરસિંહરાવે એનો મંગલ આરંભ આપણા પૂર્વપશ્ચિમના પ્રયાગઘાટે આપણને ગાઈ સંભળાવ્યો છે.

* આચાર્ય ધ્રુવના ''સુદર્શન'ના આદ્યદ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ' એ લેખમાંથી.
+ શાલોપયોગી નવલગ્રંથાવલિ ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના.

ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે

પોતાના કવિજીવન સાથે સાથે જ નરસિંહરાવભાઈએ ૧૮૮૭ માં જોડણીનો નિબંધ લખવાનું શરૂ કર્યું. નર્મદ કવિએ આપણી ભાષાના આ અરાજકતાભર્યા પ્રશ્નને પહેલવહેલો ઉઠાવ્યો. તે પછી નવલરામભાઈએ. ત્યાર પછીના અત્યાર સુધીના લાંબા ગાળામાં આપણા સાહિત્યકારોમાંથી આ મુદ્દાને કરી રહેલા પ્રશ્ન પરત્વે નરસિંહરાવભાઈ જેટલો અન્ય કોઈએ સંગીન અને સતત પ્રયાસ કર્યો જણાતો નથી. વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારાનુસાર જોડણીના એમના મતાગ્રહ પાસે હજી પણ એ આયુધો ઉતરાવે એમ દીસતું નથી. કારણ કે એટલે એમને એમની પ્રિય ભાષા અને એના ઐતિહાસિક વિકાસને અભિશુદ્ધ નિર્દિષ્ટ રાખી એના સાહિત્યને ખીલવવું છે. આ અતીવ ચર્ચાગ્રસ્ત અને આજ તકાય સુધી કેટલાકને નીરસ લાગી મૂકનાર પ્રશ્ને એમને આપણા ઘણાએક લેખકો સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઉતાર્યા છે. આપણી ભાષાના બંધારણના સંરક્ષક વીરોએ વર્ષોથી ઝૂઝી રહેલા આ યોદ્ધાની એકલવીરતાની કીર્તિવૃદ્ધિને જેટલી મુશ્કેલીથી તોડવાની છે તેટલી જ મુશ્કેલીથી એને દૃઢ કરી સંસ્કારીએ છે. વ્યવહારિકતા અને સરળતાના માર્ગને એમણે આમ નિકટ કરી મૂક્યો છે. એમના ભાષાશાસ્ત્ર પરના નિબંધો આ વિષયમાં એમના પ્રથમ સ્થાનને લાંબા કાળ સુધી સાચવી રાખશે.

મનોમુકુર

મનોમુકુર ગ્રંથ પહેલાની આવૃત્તિ રા. નરસિંહરાવ આપણી આગળ વિવેચક તરીકે આવે છે. એમના ગદ્યલેખોના મુકુરના દર્શન આ મુકુર આપણને કરાવે છે. લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠોનું આ પુસ્તક છે. નરસિંહરાવભાઈ આવાં બીજાં બે વધુ પુસ્તકો આપણને અર્પવાની ઇચ્છા જણાવે છે. ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો આનંદપૂર્વક આપણા આ વિવેચકની સુંદર કૃતિઓના સંગ્રહનું સ્વાગત કર્યા વગર રહેશે નહીં. બીજા બે ગ્રંથોની પણ એ આતુરતાથી વાટ જોશે.

કહેવાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલરામભાઈની ગાદી ખાલી પડી રહી છે. અમે આ કથનની સત્યતા સમજી શકતા નથી. નવલરામના વિવેચનો પછી જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણના છતાં સતત આવું રહેલા મણિલાલ કે રમણભાઈના કે આ પુસ્તકમાં હાલ મુદ્રિત થયેલા વિવેચનોના અવગણના કરવાની સહૃદયતા આ કથનોમાં કઈ રીતે પ્રકટ થાય છે એ જાણવું જોઈએ.

આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યમાંના વિવેચન અંકુરો રમણભાઈએ એક લેખમાં * દર્શાવ્યા છે. એ સાહિત્યના કવિઓ અને તેમની કૃતિઓની છાપ નર્મદે એના આગમપ્રચારોમાં નર્મગદ્યમાં રજૂ કરી, દલપતરામ એમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'દ્વારા સામા પડ્યા. તરતમાં આ પછી એ ક્રમને નાકે એમનું વિવેચન મંદિર રચવા માંડ્યું 'ગુજરાત શાળા પત્ર'ના (પ્ર. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૮) સ. ૧૯૨૧થી ૧૯૪૪ સુધીના પુસ્તકો એ નવલરામભાઈનાથી રચાયેલું આપણું વિવેચનસાહિત્ય.

નવલરામભાઈની વિવેચકશક્તિઓની સમર્થતા વિશે મતભેદ નથી પડ્યા. છતાં ત્યાર પછીના જે જે વિવેચકોએ એ કાર્યને આગળ વધેલું રાખ્યું તેમનામાં રહેલી આપણા અને પશ્ચિમના વિસ્તૃત સાહિત્યસંસ્કારોની અને સાધનોની વિપુલતાની કોઈનાથી ના કહેવાશે

* સાતમી સાહિત્ય પરિષદ, ભાવનગર

નહીં. ગોવર્ધનયુગના આ ત્રણે વિવેચકોને પૂર્વ પશ્ચિમની સાહિત્યસંપત્તિ વિશેષ સુજ્ઞાત થઇ: નવલરામે વિવેચનનાં ધોરણ રજુ કર્યાં, ધોરણુની કસોટી ઉપર રમણભાઇએ નવલરામના પ્રવાહપટને વીસ્તાર્યો. શિષ્ટ અથવા આદર્શ ધોરણ એ આમ નવલરામની, રમણભાઇની અને નરસિંહરાવભાઇની વિવેચનશૈલીનો પ્રકાર બની રહ્યું.

આપણા વિવેચનસાહિત્યને હજી વિશેષ વિકાસ અને શૈલીપ્રકારો અપેક્ષિત છે. વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ. શિષ્ટ અથવા આદર્શ દૃષ્ટિબિંદુ અને અંગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી આપણા શૈલીપ્રકારોને હજી વિશેષ ખીલવાનું છે. મણિલાલે અંગત દૃષ્ટિબિંદુથી લેખક અને તેની કૃતિની છાપ આલેખી આપણા આ સાહિત્યને ખીલવ્યું છે. નરસિંહરાવે આપણી સાહિત્યકૃતિઓની એજ પ્રકારની શિષ્ટકૃતિના ધોરણે તુલના કરી છે. કંઇક વિશેષ પણ કર્યું છે—એમની વિવેચનની ચોકસાઇને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વધારે સ્પષ્ટ અને સચોટ બનાવી છે. કૃતિનું અંગેઅંગ લઇ એને માટે પૂર્ણતાથી કહેવા જેટલું એ કહી નાંખી કંઇ બાકી રાખતા નથી.

મનોમુકુરમાં ઉપલા દૃષ્ટિબિંદુએ નરસિંહરાવભાઇનાં વિવેચનો—ગ્રંથાવલોકન, રસકલા તત્ત્વાન્વેષણ અને જીવનદર્શન એમના પેટાભેદો સહિત—રસિક વાચક ઉત્કૃષ્ટ અને સરસ સાહિત્યવાચનથી થતા આનંદમિશ્રિત રસથી પોતાની મેળે અનુભવી લેશે. આપણા આ વિવેચકની સાહિત્યકૃતિઓની બુદ્ધિથી પ્રકાશી રહેલી રસિકતાની મનોહર મૂર્તિઓને અખંડ રસપ્રવાહમાં ખેંચતો અને નીહાળતો એ રસનિમગ્ન થઇ રહેશે.

આપણને નરસિંહરાવભાઇએ આપેલું આ નિબિડ વિવેચનસાહિત્ય સંવત ૧૯૩૯-૪૦ થી ૧૯૬૯–૭૦ ના ત્રીશ વર્ષના આપણી સાહિત્યવાડી ઉપર પ્રતાપવંતો પ્રકાશ નાંખી રહે છે. એ પ્રકાશદ્વારા નરસિંહરાવભાઇની ઓજસ્ભરી, સમૃદ્ધિવતી અને પ્રતાપવતી શૈલીમાં આપણી આ યુગોની વિવિધરંગી કૃતિઓ એમના ગુણદોષોના—કદીક સખ્ત છતાં કદીક સમભાવી પરંતુ ઇચ્છીએ તેવા—સ્નેહસ્પર્શો કે પ્રહારોથી કસોટાતી આપણે જોઇએ છીએ. નરસિંહરાવભાઇનો આ શૈલી રજુ કરતો પ્રદેશ તમને સંકુચિત જરાએ નહીંજ લાગે. તમારું પ્રાચીનતમ ગુજરાતી સાહિત્ય કે ગઇ કાલ સુધીનું તમારું નવીનમાં નવીન સાહિત્ય તમને ત્યાં દર્શન દેશેજ. કવિ તરીકે જેવા એ બ્રહ્માંડવિહારી છે તેવાજ બુદ્ધિ વ્યાપારોમાં પણ વિદગ્ધ વિહરતા એ સંસ્કૃતના સાહિત્યસ્વામીઓ સંગે,. જુદી જુદી ભાષા ભગિનીઓના સાહિત્યકારોની સંગે કે પશ્ચિમના રસમીમાંસકોની સંગે અખંડ જ્ઞાનરસ લુંટતાજ હશે, ઉચી પ્રતિની સાહિત્યપ્રતિમા ઘડી આપવાનું એમનું ધર્મ્ય અભિમાન તમને જ્યાં ત્યાં નજરે પડશે. ઔચિત્યપુરઃસર સ્થાન હશે તો એમની લાક્ષણિક સ્વભાવવૃત્તિ અનુસાર એ ઉપહાસના ફટકા લગાવ્યા વગર નહીં રહે. જગન્નાથ પંડિતજી જેવાનાએ કાન પકડાવશે. દેરાસરીનેએ સુધારશે. એકેએક સાક્ષર સાથે સકારણ યુદ્ધરંગ જમાવશે. કોઇને 'મૌનાષ્ટક' ભણાવશે.' 'વસંત'માં કોઇ 'સત્યદર્શી'ને ક્રોધાવિષ્ટ કરી મુકી નમતું નહીંજ આપશે. એમની સાચી સ્પષ્ટતાએ ને સાચું કહી દેવાની સ્પષ્ટતાએ 'ગુજર'ના કાંટા વેર્યા છે. અન્ય કવિવરોને દુર્વાસાઓ બનાવી 'વિવેચકો' બનાવ્યા છે.

નારાયણના બંગાળી 'સન્યાસી'ના ભાષાં-

તરંગ કે મણિશંકરના સંસ્કૃત ઉત્તરરામચરિતના ભાષાન્તરનું વિવેચન કરતાં એમની આંગળીમાંથી આંખો મીંચીને ફુલાવી લાવવાની ધૂર્ત હિંમતનું કે બીજાનાં અતિરંગમાં પાત્રતાને આદર્શરૂપ કરનારા ગંભીર સ્વભાવનું સ્પષ્ટ ગંભીર અને વાસ્તવિક ચિત્ર રજુ કરતાં 'દયાના સાગર' તરીકે કલ્પનાથી સંબોધાએલા એ કવિવરમાં ક્યાંએ દેખાતી નથી. 'વિચારસિંધુ'કાર કવિને એમની અપૂર્વતાઓ માટે સપ્રેમ માન આપી એમના દુષ્ટ શબ્દપ્રયોગો કે વ્યાકરણદોષોને એ ક્ષમા આપતા નથી. એમના નામધારી નવલકથાકારો કે મરશીઓનાં સત્ય સ્વરૂપોને એ જાહેર પ્રકાશમાં આણીને નિર્દયતાથી નામનિષેધ કરાવ્યા વગર રહેતા નથી. 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' કે વસન્તોત્સવ ઉપર ચર્ચા કરી 'પ્રેમભક્તિ'ની શુદ્ધ કાવ્યભક્તિને વધાવી, પુરુષ એના છંદોભંગના સ્વચ્છંદી રંગીલા ચાંદ અને સુસજ્જિત ક્ષમા કરનાર વિવેચનાના એક પછી એક ગોઠવેલી પગથીઓના આરોહણથી—કરી આપે છે 'પ્રેમભક્તિ'ની ઊંચી હારે અમને આમાં હજી અનુસાર રાખ્યા છે. રસ અને કલાના તત્ત્વાન્વેષણનો એકેએક લેખ આપણા સાહિત્યની સૌંદર્યમર્મ લક્ષમાળા છે. નવીનો માટે એ ગરિષ્ઠ પણ જરૂરી રસાયણ છે.

'નારાયણ હેમચન્દ્ર' અને 'નવલરામ' એ બે લેખો પણ વાચકને જુદો જુદો રસ આપશે. નારાયણની વિલક્ષણતાઓ અને એનું 'ઢંગઢાળું' નરસિંહરાવભાઈના વિવેચનદ્વારા અમરતા ભોગવશે. 'નવલરામ' પર વિવેચન વાંચી જેટલા લોક નવલરામ જાણ્યા છે તેટલા એમના પોતાના લેખોદ્વારા નથી જાણ્યા. નરસિંહરાવભાઈ આ રેખાચિત્રોના વિગતોની છાપ આપવા કરતાં એમને વધારે ખીલવે છે. એના એકમેકને એ જુદાં જુદાં કરી તારવે છે.

ધર્મ અને તત્ત્વદર્શનના લખાણમાં નરસિંહરાવભાઈની દૃષ્ટિ કવિની દૃષ્ટિ છે. એજ દૃષ્ટિએ એ એમનાં કાવ્યચિત્રો આલેખે છે. કલાને પણ એ કવિદૃષ્ટિએજ જુએ છે.

હાસ્યરસ અને કટાક્ષલેખમાં એમના સર્જનસામર્થ્યનો સમાવેશ થાય છે. આ સાહિત્યનો એમનો ફાળો અમને બહુ અસર નથી કરી શકતો. નરસિંહરાવભાઈ વાર્તાકાર નથી. એ તો સાહિત્યરસિક પંડિત છે. 'એક અમૂલ્ય ગ્રંથની શોધ'માં એમણે આપણા અનેક સાક્ષરોને કટાક્ષથી વીંધ્યા છે પણ આપણું ગુજરાત આવા હાસ્યરસ કે યથાર્થ કટાક્ષો સમજવા જેટલું હજુ નથી થયું.

ભાષા અને વ્યાકરણના સંગીન લેખો તો નરસિંહરાવભાઈના જેટલા રોજના પરિચિત તેટલાજ નિત્ય વિશદ છે. એ ક્ષેત્રના એમના અપૂર્વ પ્રયાસો એમના સહચારીઓના પ્રયાસો સાથે એકત્રિત થશે ત્યારે આ અને કાવ્યસંગીત જેવા અરાજકતા ભોગવતા આપણા સાહિત્યપ્રદેશો શાંતિની સાથે સહચાર સાધશે. ત્યારે આપણા સાહિત્યની વેણુના રસિક સૂરો વિસંવાદી મટી સુસંવાદી થશે, અંગેઅંગે વિકાસ પામી ત્યારે આપણું સાહિત્ય અભિવૃદ્ધ થશે અને આમ થશે ત્યારેએ સ્મરણમુકુર કે 'મનોમુકુર'ના આ વૃદ્ધ કર્તાનો ગૂર્જર સાહિત્યમાં કવિ તરીકે, વિવેચક તરીકે કે ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે,—આપણા એક પ્રબલ અને સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે—એનું અપૂર્વ અને અમર સ્થાન રોકી રહ્યો હશે. અને ત્યારેએ આ 'મુકુરો' આજના જેવાંજ સ્વચ્છ આપણા અનુગામી સાહિત્યકારોને દેખાશે.

———o———

કેવી વાતો ફેલાવેછે તે ઉપરનાં હેમનાં ગંભીર વચનો તે વખતે ઉચ્ચારેલાં મ્હારા શ્રવણમાં મધુર ભણકાર પ્રગટ કરેછે.

આ પછી જ્હારે જ્હારે આણંદશંકરની સાથે અવિયોજ્ય યુગ્મરૂપે મ્હારે ઘેર ઉત્તમલાલ આવતા, ત્હારે ત્હારે હમે બધા વાતોમાં મશગૂલ હોઇયે, તે વખતે આણંદશંકર હેમના વિલક્ષણ શરમાળ સ્વભાવને લીધે બાળકોને બહુ બોલાવતા નહિં હ્હેનો વિરોધી નહિં પણ ઝીણી રીતે પ્રતિપક્ષ પ્રગટ કરતો પડછો ઉત્તમલાલ સુભગ રીતે પ્રગટ કરતાઃ બાલક પ્રેમલ જોડે છાની છાની હાસ્યરેખાથી, સ્મિતની લહરી વડે, સંજ્ઞાવાર્તાલાપ ઉત્તમલાલ ચલાવ્યે જતા અને હમારી વાતોમાં ભાગ લેતા ના લેતા,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં સ્થાયિરૂપે છપાઈ ગયેલું આજ પુનઃ પ્રત્યક્ષ કરુંછું.



સ્વ. ઉત્તમલાલ-(પૂતોવરથા).

ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મ્હેં જગવેલી ચર્ચાને સંબન્ધે એકવાર "ગુજરાતી" પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પ્હેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોના પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ઉત્તમલાલે લખેલું કે—"મુદ્રણમાં મોકલેલી 'કોપી' અને પ્રુફ સુદ્ધાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઇયે." મ્હારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચાપત્ર લખાયલું છતાં હેમાં મ્હારા મત તરફ સંશયદર્શિતાનાં ચિહ્નો પણ મ્હેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે 'વસન્ત'માં મ્હેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું હેમાં પ્રુફની માગણી વિશે મ્હેં ઉત્તમલાલનો ઉપહાસ કરી લખેલું કે "પ્રુફમાંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શું મળવાનું હતું? પ્રેમાનન્દે તો પ્રુફ સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?". આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એક વાર સાંગાકુંજમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ, હું અને જાણ્યામાં બીજો એકાદ મિત્ર રવિવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મ્હેં કહ્યું: "મ્હને પોતાની મેળે હજામત કરતાં આવડે છે, પણ બીજાની હજામત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે." એટલે સામે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યાઃ "માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજામત સારી કરી જાણો!"—આ વિનોદ. મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમનો ઉત્તરરૂપે લખેલું મ્હારું ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આટલું જ એ બોલ્યા, તેમ મ્હને તે ઉપર ખોટું લાગ્યું.

ન હેમણે પણ કાંઈ કટુભાવથી કહેલું હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે જ્હારે જ્હારે જ્હારે વાતચીત થઈ છે, ત્હારે હમેશા ઊંચા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિશાળ દૃષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાભ મ્હને જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મશ્કરી, હાસ્યાદિથી દૂર એ ન્હોતા રહેતા, ઉલટા ઝીણી મશ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી. પરંતુ કોઈની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભાવના વિરોધી આવતી આજથી દશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રાષ્ટ્રીય સમ્મેલનમાં જોરજોર પ્રવૃત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું. તે વખતના એ મંડળના ઉત્સાહને પોષણ ના આપવાના હેતુથી નહિ પરંતુ એ નર્તનનું સ્મૃતિ પાસુ જોઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મ્હને કહે કે, "નનુભાઈ! તમે શું જાણો?—ભાઈ તો કહે કે—'હમે તો ગુજરાતને નચાવીએ છીએ।'" આ મંડળમાં ઉન્માદના મેળાપમાં અભ્યાસની અતિ ઊણપ જોઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની જોડે ભળી શકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આનન્દશંકરની વચ્ચે અનેકવાર ઉગ્ર સ્વરે તકરારો થતી ત્હારે હું હાજર હોઈં ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ પણ કેવી આવેશમાં આવી જાય છે તે જોતો. રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગમ્ભીરતા, સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલનાં વિશેષ લક્ષણો હોવાથી ઉદ્દામ વર્ગને એ સ્વાભાવિક રીતે અપ્રિય થતા હતા. ગાંધીજીના અંતઃ ઉગ્ર સંયમની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો અભ્યાસનીય છે. આનન્દશંકરની સ્હામે વાગ્યુદ્ધ જ્ઞાનથી વર્ણાશ્રમીઓનાં—ન્હાનાલાલ વિરુદ્ધની તકરારોનો અંત—આ બધા હતા રાષ્ટ્રભક્તની આ નિષ્ઠા તરફની હેમની વૃત્તિનાં અમુમાન ઊતર્યા થઈ નથી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને અંગે વેદાન્ત વિષેના આનન્દશંકરે ભાષણો કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું સાહચર્ય હતું જ અનેક અગત્યો વેઠીને એ જ્ઞાનલાભ હમે મેળવેલો યાદ આવે છે. એક વાર મુંબાઈના ભારે વરસાદમાં બાંદરેથી હું અને મ્હારો પુત્ર, નલિનકાન્ત, મુંબાઈ ગયા, ધોધમાર વરસાદમાં વિક્ટોરિયા ગાડીમાં ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનથી ખેતવાડીમાં મોગરજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં ગાડી "તરતી" ઉત્તમલાલની બારી નીચે થોભ્યા નીચેની દુકાનના ઓટલા ઉપરથી હમારી ગાડીના પગથિયાથી ઊંચે પાટિયું નાખી પૂલ બનાવ્યો, ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા, પગ પેન્ટ, મુખ્યત્વે, કરતા પાર ગયા. પાછા એ જ રિતિથી ઉત્તમલાલ અને આનન્દશંકરને લઈને ગાડીમાં ચઢી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના ઉત્તમલાલને થોડા જ સમય પછી મ્હેં કેવા રૂપાન્તર પામેલા દીઠા[1] એક સહજ અકસ્માત, પૂજા કરવા બેઠેલા તે વખતે ભાજલી ઉપરથી કાંઈક વાસણ ઉત્તમલાલના પગ ની સંભાળથી લેવા જતાં તપેલી પડી ગઈ. ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો. જખમમાં થોડી વાર બેભાન થયા,—ઈત્યાદિ અકસ્માતના હેમની પાછલી માંદગીનું બીજ વવાયું Nervous breakdown—નનુભાઈ! શક્તિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહ્ય જેવા થઈ ગયા એ માંદગીના વખતમાં વખત ગુજરો, માયદર્શ, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાંઈ પ્રાપ્તિ આવતા પરંતુ વિચાર કરતા થવી હેતા જ એક અગત્ય પ્રસંગે આનન્દશંકર, ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ઘરમાંથી નીકળીને મોટરમાં જતા. ત્યારે રસ્તામાં બેઠા હતા.

હમે બેઠા,—હું અને આણંદશંકર, અને ઉત્તમલાલ પગલું ભરવા જાય પણ ચલાય નહિ, બે દીંચણમાંથી ડગમગી ગયા અને બેઠા જતે, પડી જતે, હેમને હમે પકડી લીધા. આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમાં થઈ ને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા. અને આણંદશંકર બનારસમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમાં ભયંકર માંદગી-માં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં ને વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લથડી હતી ત્યાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા. પાછલી રાત્રે આગ-ગાડીમાંથી ઊતરીને હમે આણંદશંકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આણંદ-શંકરના મકાનમાં પ્હોચ્યા ત્હારે પ્હરોડ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની 'બાલાકલવા' ટોપી જોઈ. ટાઢ્યમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઈ ઉત્તમલાલ કહે: "નનુભાઈ! આ ક્યહાંથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે." — ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તો પણ રોગના ઊંડા વ્યાધિ સ્હામે યુદ્ધ અશક્ય હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધોળા ઝંટાનો સ્વી-કાર કર્યો હતો જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં કેંટાપગીજ મૂર્તિ જોયેલી, તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદા-વાદી પાઘડીવાળી સ્વરૂપશોભા દીઠેલી જ નહિં. આણંદશંકર માથાના પ્રમાણમાં મોટી પાઘડી પ્હેરેછે ત્હેવી નહિં, પણ માથા કરતાં માત્ર દેખાવપૂર ન્હાની પાઘડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતાવાળી દૃષ્ટિ નાંખતાં નયનો વડે આકર્ષણ કરનારી, હેમની છબી લૂટીજ તેજની હતી. ત્હેના પડછામાં ધોળો ફેંટો ઝાંખ પામતો હતો, લાંબી માંદગીએ મુખરેખાઓ ઉપર પ્રસાર સ્થાપ્યો હતો,—છતાં હેમનાં નયનોમાંથી બુદ્ધિશક્તિનું તેજ લુપ્ત થયું નહોતું.

ઉત્તમલાલે અસાધ્ય માંદગીની ચઢતી પડતી દશામાં અનેક ઉપાયો કર્યા: દાક્તરોની વિવિધ દવાઓ, આયુર્વેદનાં સફળ નિષ્ફળ ઓસડિયાં, ઇત્યાદિ અનેક ફાંફાં માર્યાં. એ સર્વની વચમાં અનેકવાર ઉત્તમલાલ મ્હને કહેતા: "નનુભાઈ! ત્હમને શાથી મટ્યું? હવે તો જરૂર મ્હારે ત્હમારી હોમિયોપથી અજમાવવી છે."—હું જાણતો હતો કે 'ચાલો, આ નાટક-ગૃહમાં કેવો ખેલ થાયછે તે જોઈયે,' હેવા ભાવથી 'અજમાવવાની' વસ્તુ હોમિયોપથી નથી;—હું પોતે આજથી નવ વર્ષ ઉપરના સમય સુધી હોમિયોપથીને હસી કાઢતો હતો, humbug કહેતો હતો; તે જાતે અનુભવ અને અનેક લાભ મળવાથી એ પદ્ધતિનો ભક્ત થયોછું. છતાં હેમાં અર્ધભક્તિથી પ્રવેશ કરનારને હું કશું કરી સકું એમ નથી. છતાં ઉત્તમલાલને નિરાશ ના કરવાના હેતુથી હું હા એ હા કર્યે જતો હતો. કદી એ 'અજમાયશ'નો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિં.

ઉત્તમલાલના વિનયશોભિત સૌજન્યના મ્હેં અનેક અનુભવ કર્યાછે. કિયા કિયા મુકુરમાં પ્રમટાવું? ટીળકની 'ભગવદ્‌ગીતા'નું ભાષાન્તર (મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં) ઉત્તમ-લાલે કર્યુંછે તે હેમની નિપુણતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે; નિઃસંશય. પણ મ્હારી પાસે તો હેમણે આપેલી પ્રત હેમના સૂક્ષ્મ વિનય અને સદ્‌ભાવના નમૂના તરીકે જ રહેશે. ભેટ માટે એ પુસ્તક કોને કોને આપવાં ત્હેની નામની યાદી ટીળક મહારાજને ઉત્તમલાલે મોકલી અને તે પોતાની તરફથી નહિં પણ ટીળક તરફથી જ ભેટ છે—એમ દર્શાવનારા શબ્દો લખ્યા. વિનય અને સૌજન્યની સૂક્ષ્મતા આ

ન્હાના મરખા કૃત્યમાં જોવાની શક્તિ ઉત્તમલાલના સ્વભાવના પરિચયથી જ હું પામ્યો.

મ્હારા પરિચયમાં ઉત્તમલાલ આવવાની સાથે જ મ્હારૂં હૃદય હેમની તરફ શાથી આકર્ષ્યું? હેમનું અસાધારણ સૌજન્ય. તે જગથી જ વૈદિક વર્ગમાં જન્મ લીધો, છતાં વૈદિકોના અનિષ્ટ સંસ્કાર, લક્ષણ, દોષ, ઉત્તમલાલના લક્ષણદેહમાં પ્રવેશ જ પામ્યા ન્હોતા; એ બ્રાહ્મણ છતાં ગૃહસ્થ હતા એમ નાગરોની ગર્વદર્શિની વાણીમાં બોલું? ગર્વ માટે નહિ, પણ ઉત્તમલાલના સૌજન્યને સબળ પ્રકાશમાં દીપાવવા માટે એ વાણી હું વાપરીશ—ગર્વનો આરોપ સામટરૂપે મ્હારી લઈને પણ; અને હેમના એ સૌજન્યનું મૂળ, હેમના ગર્ભ ગૃહસ્થપણામાં હતું. ઉત્તમલાલના પિતા મ્હારા જ્યેષ્ઠ બન્ધુદ્વારા હમારા કુટુમ્બના પરિચયમાં આવેલા તેથી હું જાણું છું કે કેશવલાલ પણ ખરેખર 'ગૃહસ્થ' એટલે 'સુજન' હતા.

ઉત્તમલાલની છેલ્લી—છેક છેલ્લી—માંદગીને વખતે હું હેમને મળવાને ગયો. મોરારજીની ચાલના હેમના જૂના નિવાસસ્થાનમાં, આરામખુરશી ઉપર સૂતેલા ઉત્તમલાલ નિસ્તેજ જેવા દીઠા. ધીમે ધીમે વાતોમાં હેમને રસ પાડીને મ્હેં કાંઇક ગમ્મતની વાત કહી. ઉત્તમલાલના અંતઃકરણમાં પ્રફુલ્લતા પેઠી અને એ ઉત્સાહભેર હસ્યા. હેમનાં પત્ની કહે, "આજ તમે કેટલે દહાડે હસ્યા!" ઉત્તમલાલ "અનુકૂળ—હૃદયને ગોઠતું—વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવાની સાથે એ થાય જ."

ઉત્તમલાલના મધુર પ્રેમનું દર્શન શા સાદૃશ્યથી હું અંકિત કરું? કવિ શેલીને ચંડોળ પક્ષીના અલૌકિક ગાનનું શ્રવણ થતાં શેની ઉપમા આપવી તે અશક્યવત્ લાગવાની સાથે ઉપરાઉપરી પાંચસાત સૌન્દર્યસ્વરૂપો અમર વાણીમાં કવિત્વશક્તિથી એ કવિએ રચ્યાં છે. ત્હેવી શક્તિ હું તે ક્યાંથી લાવું? માત્ર એક ચિત્રદર્શન સૂચવું: એક વાર ગોપાળદાસ ખરડીવાળાની દુકાન સ્હામે વિક્ટોરિયા ગાડી કાંઇક કારણ સર હમે ઊભી રખાવી હતી, આણંદશંકર ઊતરીને હાટે ગયા હતા—જાવધામાં મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેના નિવાસસ્થાનમાં મળવાને જતા હતા. ઉત્તમલાલ અને હું ગાડીમાં હતા. ઉત્તમલાલે એક અસાધારણ માધુર્યવાળું સોરઠ રાગમાં ગુંજન કર્યું—સંગીત હેમને પ્રિય હતું, પરંતુ ગાનપ્રયોગ એ કરતા હશે તે હું આટલો પરિચય છતાં જાણતો નહોતો. વિનય, સંકોચ, ઇત્યાદિ ગુણોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું. એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણખીલ્યા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિર્જન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગતને જાણ્યું નથી અને જાણશે પણ નહિ.

મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આણંદશંકર અને ઉત્તમલાલે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કદી વીસરાશે નહિ—એ બન્ધુવત્ મિત્ર હવે મ્હારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરે છે! આ આશ્વાસન શું ઓછું છે!—એ આકર્ષક જ્યોતિમાં હું ક્યારે પ્રવિષ્ટ થઈશ?—આ જીવનમાં વિશુદ્ધ પ્રેમસાધના વડે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશ ત્ય્હારે. ૐ



પ્રથમ ગુજરાતી સ્ત્રી ડાક્ટર

આ વર્ષે કુમારી જયાગૌરી તુલજારામ ખાંડવાલા એમ. બી. બી. એસ. ની પરીક્ષા પસાર કરી, ગુજરાતી પહેલા સ્ત્રી ડાક્ટર તરીકે બહાર પડ્યાં છે. એકજ વર્ષમાં પહેલાં ગુજરાતી સ્ત્રી બેરીસ્ટર, અને પહેલાં ગુજરાતી સ્ત્રી ડાક્ટર એ યોગ ગુજરાતની પ્રગતિમાં નોંધવા જેવો છે. કુ. જયાગૌરી કેળવાએલા કુટુંબનાં, સુશીલ અને બાહોશ છે. અને તે એમના નવા પ્રાપ્ત કરેલા ધંધાને શોભાવશે એવી અમને ખાત્રી છે. અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.



કુમારી જયાગૌરી ખાંડવાલા,
એમ. બી. બી. એસ.

નોંધ

ગુજરાતના ગયા અંકમાં પ્રતની અદલબદલથી અને છાપખાનાના માણસોની ગફલતીથી એક 'ફોર્મ' ઘણુંજ અશુદ્ધ છપાયું હતું. તે માટે અમે વાચકની ક્ષમા ચાહીએ છીએ.

પુષ્પા

હવે ઉત્તર દઉં વળી ? નવી જાળમાં ફસાઇ જાઉં. [એમ કહી વીણા વગાડે છે.]

"મારા કેસર ભીના કંથ હો
સિધાવોજી રણવાટ.
નાથ ચઢો રણ ઘોડલે રે,
હું ઘેર રહી ગુંથીશ:
બખ્તર વજ્રની સાંકળી હો !
ભર રણમાં પાડીશ:
મારા કેસર ભીના કંથ હો!
સંગ લીયો સો સાજ સજુ હું, માથે ધરું રણમોડ:
દૃગ ને માંડવ ખેલવાં, મારે રણલીલાના કોડ:
મારા કેસર ભીના કંથ હો!
ારતાં ઝાલીશ બાણને હો, ઢાલે વાળીશ ઘાવ:
ાલ ફુટે મારા ઉરમાં, રાજ! ઝીલીશ દુશ્મન દાવ:
મારા કેસર ભીના કંથ હો!
ક વાટ રણવાસની રે, બીજી સિંહાસન વાટ:
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે, હો! શૂરના સ્નાનનો ઘાટ:
મારા કેસર ભીના કંથ હો!
જય કલગીએ વળજો, પ્રીતમ, ભીંજશું ફાગે ચીર:
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું હો સુરગંગાને તીર:
મારા કેસર ભીના કંથ હો!

પુષ્પાનું ગાન પ્રારંભમાં મૃદુ, કોમળ બરાબર સંભળાતું નથી; પણ ગીતનો રસ ગાનારને પ્રગમે છે તેમ તેમ આવેશ થાય છે, અને ગાન સજીવ. સતેજ, ઉત્સાહક થાય છે. આખરની કડી ગાતાં પુષ્પા જાણે ત્યાં બેઠેલી તમામ મંડળીને વીસરી ગઇ હોય તેમ ગીતરસમાં તરબોળ બની જાય છે, અને તેથી એની આંખમાં એવું તીક્ષ્ણ તેજ ઝરે છે કે જોનાર, સાંભળનાર એનાં કુટુંબીજનો છતાં વિસ્મય ચકિત થઈ જાય છે. રણવીરની સજની-દેવી જેવી લાગે છે.

મધુરી

[ગાયન ખલાસ થતાં-દર્પની ઊર્મિમાં]

વાહરે, મારી પુત્રી ! [તેને લાડ કરે છે.] છાનીમાની બેઠી હોય ત્યારે તો જાણે બરફની પુતળી! તેમાં આવા રણલીલાના કોડ ધરતાં ક્યારે શીખી? બોલ જોઉં? લુચ્ચી!

માયાવતી

એ તો કવિની ખુબી છે. એમાં પુષ્પાનો ગુણદોષ બીલકુલ નથી.

મોહન

કવિની ગમે તેવી કૃતિ હોય, પણ ગાનાર અગુણ હોય તો તેનું ખુન સહજ થઇ જાય. કર્તાના ભાવ ગાનારના હૃદયમાં ઉતરી ગીત-ગાનાર એક તાન ન થાય ત્યાંસુધી આવો રસ ન આવે.

નરોત્તમ

[એને પણ પુષ્પાની આ ખુબી પ્રથમજ દેખાઇ હોય તેમ] કવિના ભાવને ન્યાય અન્યાય તો ગાનાર કરી શકે; પણ સદાએ જો હૃદયમાં કોઇ ભાવને સ્થાનજ ન હોય તો ગાનાર ક્ષણિક ડોળ કરી ભાવ ધારી કે બતાવી શકે કે ?

મોહન

એટલો ધંધાદારી ગવૈયા અને સ્વેચ્છાએ ગાનાર-પ્રોફેશનલ અને અમેચ્યોર-વચ્ચે ફેર. ગાવાનોજ જેને ધંધો હોય તે તો એક પલમાં ગમે તે ભાવ ગીતમાં બતાવી શકે.

નરોત્તમ

ત્યારે તો પુષ્પા બહેન તમને આ વીર-રસનું પાન કરવાની ક્યારનીએ ટેવ પડી હોવી જોઇએ!

પુષ્પા

[શરમાએલી] જુઓ, ટીકા કરવાની આપણી શરત નહોતી.

મધુરી

[સૌ સાંભળે તેમ ગણગણે છે.]

"બર્ફસમ બસે ઉજળી. હું દીપ સમ શરણી યની,
નિન્દકજનની જીભડીથી દૂર થઇ શકતી નથી."

નરોત્તમ

[મોહનને] હવે બ્રાઉનીંગના કે શેક્સપીયરના અમને નકલી કનારા નથી જોઇતા.

તમારી સરત પુરી કરો, કવિરાજ! અને બિચારી પુષ્પા લાલચોળ થઇ ગઇ છે, તેને જરા શ્વાસ ખાવાની તક આપો.

મોહન

[અચકાય છે] હવે બહુ રાત્રિ ગઇ છે. બીજી કોઇ વાર.

પુષ્પા

જોયું! વળી છટકવા લાગ્યા? બીજો એવો એક દરદ બોલશો તો છલપ્રયોગી કહેવાશો.

માયાવતી

[પુષ્પા હદ કરતા બહુ વધારે આગળ પડે છે તે ગમતું નથી.] બહુ લવારો ઠીક નહીં, દીકરી! [પુષ્પા ઝંખવાઇ, ઝંખવાઇ જાય છે]

મોહન

કાલ કે મંભળાવુ તો નહીં ચાલે?

નરોત્તમ

"ન જાણ્યું જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે?"

મોહન

[મર્મ વચન સમજી, જીદ છોડી દે છે આગળ ઘણાં વર્ષો પર ભાષાંતર કરેલી ઉમ્મર ખય્યામની રુબાયતની કેટલીક કડીઓ ગાય છે,]

અહો સાકી ભરી લેને પુરી આ જામ ફરી ફેને,
ફુખારે આજ નીસાસા, બુઝાવે કાલ અંદેશા,
કાલે કયાં જામુ ફરી ફરી છે? ભવિષ્યની ભાળ લીધી છે?
ભજ્યો કાં ના અની તે હું પાયો ના કાશનીર હું?
ચ્હડી જગ મધ્ય બિંદુને ચઢ્યો એકવાર હું ગીને,
થઈ પાતાળને દ્વારે, ચઢ્યો શનિશ્ચરને આરે
તોડી બહુ જાળ રસ્તાની ન તુટી ગાંઠ વિધાતાની

દીઠું એક દ્વાર કીલેલું, નહીં કુંચી બહુ શોધ્યું,
પડદો પડ મારી આડે છે, ન પેલે પાર જોવા દે
ઘડી ભરી વાત તુજ મુજની, પછી ન રહી એક મુજ તુજની

પછી હું—તું પડદામાં ચૂકે નહીં ક્રમ ચરાચરમાં,
નથી પરવા તું આત્માની, નહીં દરકાર હું આત્માની
વહે જ્યમ ઓઘ સાગરનો, નદે નહીં બંધ કાંઠનો
ઘડી ઘોળ્યા,—જરા ચાખ્યું,—જીવનરસ રૂપ અવારણનું
પડી બીતી,—ફુગો બબુઝાર જે શુન્યેથી તે શુન્યાગાર.
બધું બસ એજ આડે છે, સત્યાસત્યને જુદાડે છે
અક્ષર બસ એક દ્હાડે છે,—ભગે, તેજ—દૈવ ખજાનાને,
અને વળી ભાગ્ય જાગે તો પ્રભુને પણ ભેટાડે એ
મળી, વ્હાલી! પ્રભુ, હું, તું, ઈકીલી રહસ્ય આ જગનું,
જગ્યું સૌ પાત બાહ્યાંતરના, એ કેમ ના જાગ કરશો?
ફરી રચના નવી ઘટના હૃદયની આશ રીઝવવા

મોહને ગાયું નથી, પણ કવિતા કહી સંભળાવી છે, એટલે એની ગીતકળા પર નો કે કહેવાનું જ નથી. ગીત રહસ્ય માત્ર વિચારવાનું છે

મધુરી

[સહજ ધ્યાનથી સાંભળતી હતી] અહો તો નિરાશાના નીસાસા છે.

મોહન

[હજી કવિતાની ધુન ચાલુ રહી છે]

જ્યાં આશા તે નિરાશા છે
ત્યાં નિરાશા સેજ આશા છે

નરોત્તમ

[મધુરી આ ઉત્તરનો કે અણુધાર્યો અર્થ રખે કરે તે અટકાવવા ગેરને ફેરો મારવા વચમાં બોલે છે] કવિઓના જગતમાં નીતિસૂત્ર તો લાગતું જ નથી

પુષ્પા

તે કેમ, નરોત્તમભાઇ?

નરોત્તમ

કવિરાજ રચિતાનું હમણાં કહી ગયા ને કવિતા અને તેં ઉમ્મર ખય્યામની રુબાયત સરખી એટલી બધી લાગે છે કે, રચિતાણુની કૃતિ ધારી નહોત તો હું ખરેખર એને ભાષાંતરજ માની લેત.

મોહન

[ક્ષિપ્રહાસ્યમાં] આ મારી કૃતિ છે એવો મેં દાવો ક્યાંય કર્યો છે?

નરોત્તમ

અમે તો બધાં એમજ સમજ્યાં હતાં કે આપ કે આપનીજ નવીન કૃતિ સંભળાવશો.

મોહન

[અચકાતો] એક રીતે–માનો તો–આ મારી કૃતિ પણ કહેવાય.

નરોત્તમ

[તેનો પીછો છોડનાર નથી] અને છતાં મુળ તો રુબાય્યત એટલેજ મને લાગે છે કે કવિઓના જગતમાં ચોરી જેવી ચીજ નહીં હોય, નીતિસૂત્ર કોઇ લાગુ પડતુંજ નહીં હોય.

મોહન

પણ આમાં મેં ચોરી શી કરી? [અકળાયો છે એટલે વળી પોતાને ભજવવાનો ભાગ વીસરી જાય છે.] વિચાર વિશ્વમાં કે ખાનગી મતા જેવું છેજ નહીં, કે ચોરી કરવાનો દોષ આવી બાબતમાં દઇ શકાય.

નરોત્તમ

કૉપી રાઇટ–ગ્રંથસ્વામિત્વ–નો કાયદો લાગુ પડે ત્યાં એ બચાવ નહીં ચાલે.

મોહન

ગ્રંથસ્વામિત્વ સામે કૈં ગુનોહ કર્યો નથી. તેમ વિચારની ચોરી પણ નથી કરી. હું તો માનું છું કે મનુષ્ય ઇતિહાસનું મનન કરીએ તો એવો એક પણ વિચાર નહીં હોય, એક પણ કૃતિ નહીં હોય કે જે સર્વાંશે નવીન–બ્રહ્માએ ઉપજાવેલી પુતળી સમ–નૂતન–હોય. એકજ સમયે એકજ ગ્રહની શોધ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં વસતા અસંબદ્ધ બે ખગોળવેત્તાએ કરી હતી તે નથી સાંભળ્યું? તેવીજ રીતે કાવ્યકૃતિમાં એકજ વિષય પર લખતાં સરખા વિચાર, સરખી શબ્દરચના, સરખા સિદ્ધાંત ઉપજે એમાં અસંભાવ્ય શું? અને ચોરી ક્યાં? મને તો નિશ્ચય લાગે છે કે નૂતનતાનો વ્યર્થ મોહ પમાડી આપણે આપણા કાવ્યાદર્શ, કાવ્યકૃતિને નિરર્થક અંધકૂપમાં દાટી રાખીએ તેના કરતાં તો આંતરરાષ્ટ્રીય વિચાર સમાગમે, સાહિત્ય મુકાબલે, દરેક પ્રજાનું તત્ત્વ, તેજ, જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને સાહિત્ય પણ વધે તો ખોટું શું? [વિષયનું શૂર ચઢવાથી ઝબાનમાં એવી ઝમક આવે છે કે નરોત્તમ શિવાય સાંભળનાર સૌ દંગ થઇ જાય છે.]

મધુરી

હાશ. હવે મને કળ વળી! કવિરાજ! હું આપનો સાનંદ આભાર માનું છું, કે આપ વિશ્વવિખ્યાત વિજેતા મહાત્માએ આ અલૌકિક, અધ્યાત્મિક નીતિસૂત્ર સુઝાડ્યું, અને પ્રશંસ્યું.

નરોત્તમ

[આ અંતની એણે વકી નહોતી રાખી.] એમ કે? ત્યારે કવિકુળમાં તો અનીતિ તેજ નીતિ છે!

મોહન

અનીતિ તેજ નીતિ?

નરોત્તમ

[ઉઠી ઉભો થાય છે. ગુસ્સામાં બેધ્યાનપણે બોલે છે.] હાસ્તો! બીચારા મૃત મહાત્માઓને નામનું અર્ઘ્ય પણ આપ્યા વિના, તેઓ તેમના અપૂર્વ ખજાનાનો બચાવ કરવા અસમર્થ છે એમ ખાત્રી કરી, એ ખજાનો પોતાનો કરી લે તે અનીતિનીજ નીતિ નહીં તો બીજું શું? મને આગળ શંકા હતી, હવે ખાતરી થઇ કે કવિ સૌ ચોર શિરોમણિ!

પુષ્પા

[ગુસ્સામાં] નરોત્તમભાઇ, આ શું બોલો છો? કેવું અપમાન!

નરોત્તમ ક્રોધમાં હાથમાંનું પેપર પછાડી ચાલ્યો જાય છે.

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

[આ રસિક નાટકનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૮ થી]

માં વૃક્ષોની સાથે દીવા શોભતા હતા. શહેર બહાર તો તદ્દન શાન્ત હતું. ઉપરના ઘુમ્મટમાં માત્ર તારાઓજ ઉઘાડી આંખોની પ્રતીતિ કરાવતા હતા.

દૂરથી ઘુઘરા બજતા સંભળાતા. રૈયત મહીનો હોવાથી દૂરના ગામડામાંથી સ્ત્રી પુરુષોનો મિશ્ર મધુર સંગીતધ્વનિ કાન પર અથડાતો હતો. કદાચ એકાદ પ્રશ્નોત્તર થાય એમ મુંગા મુંગા ચાલતા હતા. વાત કરવાનું મન નહોતું થતું.

પર્વતની પાછળથી ચંદ્રમાએ ડોકીયું કરવા માંડ્યું હતું. દૂર દૂર સુધી લંબાએલો રસ્તો, સ્તબ્ધ પર્વત અને તેને તરતનોજ ઉજાળવા માંડેલો ચંદ્રમા, રૂપાળી સુંદરી સમા ઉપરથી જરા નમેલા સીધા ઉંચા ચેહેરાના વૃક્ષો, અને વચ્ચે ચીનારની ઘટાઓ, પુષ્પોનો સુવાસ અને સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતાથી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શાંત સમાધિમગ્ન કો યોગીના સમું હતું. પ્રકૃતિ નટી તો નથી ? દરેક સમયે જુદાંજુદાં સ્વરૂપ ધરે છે !

ઉપર આકાશ તારાઓ રખડતા રખડતા બોટ ઉપર આવ્યાં. હજી મારામાં એક ખામી છે. હું તરી તો શકું પણ એકલા તો નહીંજ. હજી મદદની જોઈએ. ઘરમાં નહોતા તો કરીએ આમ એકલા જવાની હીંમત ન થાત. હજી એટલી નબળાઈ ક્યારે જશે એ ?

હું મને એટલી હીંમત કહું પણ જ્યાં સુધી સમાજ આવો આવે છે ત્યાંસુધી શી રીતે પૂરા થવાય ? કોઈક પાપ કરી એ બીક પણ આપણેજ માથે ? પણ એનું પરિણામ આપણે ભોગવવું પડે એટલા ખાતર એ બીક જરૂરની નહીં ?

સ્ત્રીઓ ક્યારે નિર્ભય અને સ્વતંત્ર થશે ? પુરુષોની પશુવૃત્તિ જશે ત્યારેજ.

એક બીજી પણ ખામી છે. હું નકામી બાબતોનો વિચાર પ્રમાણમાં વધારે કરું છું. પણ ખરેખરી મહાન વસ્તુઓ હું ભાગ્યેજ વિચારું છું. આ ટેવ જરૂર સુધારવી જોઈએ.

ખરેખર સુખ, સ્વચ્છંદતા કે સ્વતંત્રતા જે કહો તે તો અત્યારે ભાગ્ય પ્રમાણે ભોગવે છે. એ રીતે જીવવા જેવું હશે ? મને તો નથી લાગતું. એમાએ છેવટે સંતોષ તો નજ મળે.

તા. ૫-૬-૨૦

આખો દિવસ સામાન જોવા અને લેવામાં ગયો. આજે સંધ્યા અવર્ણ્ય હતી. જળમાં અને વ્યોમમાં પળે પળે બદલાતા રંગો અને સંધ્યાની છાયાના રંગથી રંગાએલા બરફના શિખરો એ આજે પહેલવહેલાજ જોયા. આવી સંધ્યા કદીએ નહોતી જોઈ. ચારે દિશાએ વારવાર નજર ફેરવતા બીજી બાજુએ કંઈ જોવાનું રહી જશે એવી બીક લાગતી. સમર્થ ચિત્રકારની પીંછી કે કાવ્યની કલમ પણ આની આગળ કામ ન કરી શકે. એના વર્ણનમાં ઉતરવું એ મારે માટે કેવળ અશક્ય છે.

આજે ગામ તરફથી અમીરોને ખાણું આપવાનું હતું અને દારૂખાનું ઉડાવવાનું હતું. તે જોવા બપોર મારીને અમે નવ વાગે *ભાગ્યે, x x x જરૂર તે હું વીસરવા ને હિરણ*-થી મરમી પડની દૂરવાથી જેલમના જળ બરફના પીગળવાથી વધ્યાં હતાં. બોટમાંના દીવા સ્નાન કરવાને પાણીમાં ઉંડા ઉતરી તરતા

હતા. ઉપર નિર્મલ આકાશમાં તારાઓની ફુલવાડી પર્યરાઇ રહી હતી. શીકારો ભરવેગે જતો હતો. પવનની ઝીણી લહરી આવતી અને જતી. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે બોટોના મેળાથી પાણી હલમલી રહ્યાં હતાં. મહેલની સામે ઝાડ પર અને ચોકઠાં ગોઠવી રોશની કરવામાં આવી હતી. વચ્ચે દારુખાનું છોડવાની બોટો ઉભી કરી હતી. દસ વાગે દારુખાનું શરુ થવાનું હતું. હાલતાં પાણીમાં અસંખ્ય શીકરા ડોલતા. માછીઓ અને નાવીકોના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઇ ગયું હતું. કોઇ બહારગામના હીંદુ નજરે પડતા નહી. માત્ર યુરોપીઅનો અને અહીંના દેશીઓજ હતા. ગુજરાતીમાં તો હું એકલીજ હોઇશ.

દસ વાગ્યા પછી દારુખાનું છુટવા માડયું. રંગબેરંગી પ્રકાશ દારુખાનામાંથી નીકળતો. તેનાથી ઘડીભર પાણી પણ સળગતું હોય એવું લાગતું. જળમાં પડતું રંગનું પ્રતિબિંબ વધારે શોભાથી ખીલી ઉઠતું. હવાઇઓ, ગુબ્બારા વગેરે ખુબ છુટયાં.

શોભા કોની વધારે હતી? મનુષ્યકૃત રોશનીની કે આકાશમાં ઝગમગતા દીપકોની?

કોણ જાણે કેમ મને આ બધામાં બહુ રસ નથી આવતો.

આવની વખતે ચંદ્રમા તરતનોજ દેખાતો હતો. એનો ઝાંખો ઉજાસ જલમાં પડતો. સૃષ્ટિની સમાધિમાં મનુષ્યના પ્રયત્નો ભંગ પાડવા યત્ન કરતા તોએ એ તો અચલજ હતી. બરફની ટોચોની શ્વેત હાર શશીની શાંત સુધામાં નહાતી હોય તેમ આછીઆછી ચમકતી હતી. રાત્રિએ પોતાના સોડીયામાં જગતને વીંટયું હતું. ઇંદુ કલંકનું પાપ ધોવા જળમાં ઉંડા ઉંડા ઉતરતો હતો અને અનેક રુપે ક્રીડા કરતો હતો.

બોટમાં આવ્યાં ત્યારે પોણાબાર થયા હતા.

તા. ૭–૬–૨૦.

બે દિવસથી ઘણો ખરો વખત સામાન જોવામાં જાય છે. સાંજે ફરી આવી. સુવર્ણ રંગી સંધ્યા આજે ભભકતી હતી. રાતે શીકારામાં ફરવા નીકળી. જેલમનો પ્રવાહ અંધકારમાં સ્થિર લાગતો. તારાઓ ઉંડા જળમાં લપાઇ ગયા હતા. નિર્મલા વ્યોમમાં એક રુપેરી દોરો લટકતો. અંધકારે પોતાના સોડીયામાં સૃષ્ટિને વીંટી દીધી હતી. જાદુગરની માયાજાળ સમાં વૃક્ષોના આછાઆછા આકાર જણાતા. શાંતિદેવી સદેહે પધારી હતી. માત્ર દૂર ગામડામાં ગાનારીઓનો અવાજજ તેને ગણકારતો ન હતો.

તા. ૮–૬–૨૦.

સાંજે ને સવારે ફરવા ગઇ હતી × × × વરસાદ આવતાં ખુબ નડયો. ભુમિદેવીને નમસ્કાર કર્યા.

અહીંની માટી વરસાદમાં બહુજ ચીકણી છે. રસ્તામાંએ પગ ઠરતો નહોતો.

ગમે તેવી સુંદરતાથીએ રોજના સહવાસથી ટેવાઇ જવાય છે. એને જોવા માટે ખાસ વિચાર બાંધ કરવા પડતા નથી.

તા. ૯–૬–૨૦.

× × × સાંજે પોણાચાર પછી હું ફરવા નીકળી. પ્રમાણમાં લાંબે ફરી આવી. આવતી વખતે બદામોના વનમાં થઇને આવ્યાં. બે દિવસથી સંધ્યાસમયે રુપેરી કીનાર થાય છે. પશ્ચિમાકાશમાં રુપેરી પાલવવાળુ ઘેરાએલું શ્યામ આકાશ રુપેરી પાલવના કાળા અંબર જેવું લાગે છે. પણ પ્રકૃતિની છાયા

ઘેરીઘેરી જણાય છે. અને સૃષ્ટિસુંદરી કે ગંભીર ચિંતન કરતી હોય એમ લાગે છે

રસ્તામાં ચાલતાં સુંદરતા શું એ ઉપર એક લેખ વાંચેલો તે ઉપર વિચાર આવ્યો. સુંદરતાને બે પ્રકારે વર્ણવેલી છે. સુંદરતા એ એક પ્રકારનું બળ છે. તે ભાવનાઓને જગાડે છે, વાસનાનો ઉદ્ભવ કરે છે, વર્તનને નમ્ર બનાવે છે. એમાં નૈતિક ભાવના સમાએલી છે. કેટલાક એને વસ્તુગત તુલના માને છે, અને એનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો છે એમ કહે છે. પણ એ સિદ્ધાંત ભુલ ભરેલોજ નહીં પણ ભયંકર પણ છે. બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે સુંદરતા જગતના બીજા વ્યવહારની સાથે સહકારમાં હોવી જોઇએ અને જે ઉપયોગી છે તેજ સુંદર હોઇ શકે. દાખલા તરીકે, એક માંદલું મનુષ્ય કદી સુંદર લાગતું નથી. પણ ખીલેલા અવયવવાળું અને તંદુરસ્ત માણસજ સુંદર લાગે છે. ગ્રીકોના સુંદરતાના નમુના જેવા પુતળાંમાં શારીરિક વિકાસ પુરેપુરો દેખાડવામાં આવતો. ગમે તેવું સુંદર બાંધકામ નિયમ વિના ગમે તેમ ગોઠવેલું હશે, સુંદર સ્તંભો અને કમાનોને મકાનના ટેકાને બદલે ગમે તેમ મુકેલા હશે તો એમાં ગમે તેટલી મહેનત હશે તોએ એ સુંદર નહીં ગણાય. એટલે ઉપયોગિતા પરજ સુંદરતાનો આધાર રહેલો છે. જે ઉપયોગી ન હોય તે સુંદર પણ ન હોઇ શકે.

આ સિદ્ધાંતમાં કંઇક સત્ય છે પણ પુરેપુરું નથી. ઉપયોગી હોય એવી ઘણીએ વસ્તુઓ બેડોળ પણ હોઇ શકે. ગમે તેવા તંદુરસ્ત માણસનું ચપટું નાક કોઇને ગમતું ખરું? સુંદરતામાં આકારની પણ જરૂર નથી? ખરી રીતે ફુલોમાં ઉપયોગી તત્ત્વ શું છે? ભલે એનામાં સુગંધ છે પણ એના વિના જગત્ ચાલી શકે. માત્ર સુંદરતાને ખાતરજ સુંદરતાને આપણે નથી આદર દેતા? ફુલોએ માનવીની સુંદરતા જોવાની ને શોધવાની આકાંક્ષા તૃપ્ત કરે છે માટેજ પ્રિય લાગે છે.

ઉપયોગિતામાં સુંદરતા છે એ સત્ય છે. સ્વચ્છતામાંએ સુંદરતા રહેલી છે એ પણ સત્ય છે પણ એ બધાં માત્ર અર્ધસત્યો છે. ઢાલની એકજ બાજુ છે. સુંદરતાને ખાતર પણ સુંદરતા હોઇ શકે અને એનું મુળ માનવીના આનંદ પામવાના અને તૃપ્તિ શોધવાના સ્વભાવમાં નથી ત્યારે શામાં છે?

પણ માણસે સંતુષ્ટ શા માટે થવું જોઇએ? અને સુંદરતા શોધવાના કોડ અધુરા રહે એમાં શી હાનિ હશે? તૃપ્ત થવામાં ખરું સુખ નથી પણ તૃપ્તિને શોધવામાં છે. તૃપ્ત થયા પછી તૃપ્તિની ભાવનાજ રહેતી નથી. અને તૃપ્ત થવાય તો પછી જીવવાનું પ્રયોજન પણ શું હોઇ શકે?

સુંદરતા માત્ર આકારમાંજ નથી તેમ ઉપયોગિતામાંએ નથી. એકલી સ્વચ્છતામાંએ સુંદરતા નથી. પણ એ બધાના સંયોગમાં અને એને પ્રેરનાર ભાવનામાં છે

મનુષ્યજાતિ જેમ જેમ ઉદાત્ત થતી જાય છે તેમ તેમ એની સુંદરતા શોધવાની વૃત્તિ પણ વધે છે. વૃત્તિઓએ ઘણી વખતે વાસના કે આકાંક્ષાનુંજ સ્વરૂપ નથી હોતી? અને મનુષ્યજાતિમાં જો વાસનાઓ વધતી હોય, પછી ભલે તે સુંદરતા માટેજ હોય તોએ તે ચઢે છે કે પડે છે? સુંદરતા એ નયનની તૃપ્તિ હશે કે હૃદયની? નયનો તૃપ્ત થયાં સાંભળ્યાં નથી, અને જો એ નયનની તૃપ્તિ હોય તો એ ક્ષણિકજ તૃપ્તિ છે પણ જો એ હૃદયની હોય તો? હૃદયની પરીક્ષકશક્તિ તો હજી મારામાં નથી

સુંદરતા એ જીવનમાં આવશ્યક હશે!

તા. ૧૦-૬-૨૦.

આજે સવારથી વાદળાં ઓછાં થયાં હતાં. આજે હું શીકારો ચલાવીને ગઇ.

બપોરનાં શેતુર વીણવા ગયાં. નીચાં વળી એકુનની માફક ખુબ શેતુર વીણ્યાં. ઉપરથી સુબહાનો ડાળીઓ હલાવતો. કેટલીક વખત તો તે અમારા વાંસાપર ટપાટપ પડતાં.

પછીનો વખત ખરીદી કરવામાં ગયો. ફરવા ન જવાયું.

આજે સંધ્યા અનુપમ હતી. સુવર્ણ રસે રસાએલા મેઘખંડ વ્યોમમાં વેરાએલા હતા. બરફમાંથાએ સોનેરી ઉજાસ મારતો. સૂર્યાસ્ત સમયની કાળાં વાદળાંની સોનેરી કીનારો અપૂર્વ તેજથી ઝળકતી અને પાણીમાંથી સોનેરી મેઘખંડનાં પ્રતિબિંબ ઝલક મારતાં. સુંદર વસ્ત્રાલંકારવતી રૂપગર્વિતા માનુની સમી સૃષ્ટિસુંદરી મલકતી હતી. બોટની છત પર સંધ્યાની એકેએક કીનારી લુપ્ત થતાં સુધી બેસી રહી.

રાતે ફરવા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને સામાન દેખાડયો, નકશો જોયો, વગેરે, વગેરે.

તા. ૧૧-૬-૨૦.

આજે સવારથી વાદળાં અને પવન હતો. સવારના તો થોડાંઘણાં ઝાપટાં પણ પડી ગયાં. હમણાંથી સાંજનાં ફરવા નીકળાય એવું હોતું નથી માટે આજે બપોરના નીકળી. એ વખતે તડકો નીકળ્યો હતો. સવા વાગ્યો હતો.

જેલમને તીરેતીરે બેખડો પર અને ખેતરોની વચમાં થઇને ચાલવા માંડયું. ઘઉંનાં ખેતરોને પવન હલાવી રહ્યો હતો, પણ બપોરના પવન જરા ઓછો હતો. લગભગ ત્રણેક કલાક ચાલી હોઇશ. આવતી વખતે વાદળાં થઇ ગયાં હતાં અને મેઘના ટકોર ખાનાની નોબતો ગગડતી હતી.

અહીંઆં તડકા અને વરસાદના બન્ને દેખાવ એકજ વખતે જોવાના મળે છે. એક બાજુએ પર્વત શ્યામ મેઘથી તદ્દન ઢંકાઇ ગએલા હોય છે. કેટલીક બાજુના બરફનાં શિખરો તડકામાં ખુબ ચળકે છે. અને કોઇ બાજુ મેઘની થોડી આછી આછી છાયાજ હોય છે. ઘડીવારમાં પવન વાદળના રથને દોડાવીને આ બધુંએ ઢાંકી દે છે. રસ્તામાં કૈં કૈં કલ્પનાઓ થઇ. બોટમાં આવી ત્યારે સવાચાર થઇ ગયા હતા. આવી કે તરતજ ફોરાં પડયાં. થોડીવારમાં પવન પણ પુષ્કળ છુટયો.

પવન આજે બહુ તોફાન કરે છે. વૃક્ષોને પુર જોસથી હલવી હલવી નચવે છે. વિશાલ, શાંત જેલમ પણ પવનની સાથે મસ્તીમાં ચઢી છે, અને મોજાંઓ ઉછાળે છે. શાંત દેખાતાં હદયોએ જ્યારે મર્યાદા મુકે ત્યારે ?

× × × બહેનનાં ને બાળાનાં વીણી લાવેલાં શેતુર ખુબ ખાધાં.

અહીંઆં ખોરાક પુષ્કળ ખવાય છે. કદી અભાવ થતો નથી. સાદામાં સાદી રસોઇએ હોંસથી ખવાય છે.

મન ખરેખર માંકડું છે. તે કહ્યું માનતું નથી. જે વિચાર ન કરવો હોય તેજ એને આવે છે.

હવે આ વરસાદ ને પવન પાછો મુકે તો ઠીક. હજી તો કેટકેટલાં સ્થળ જોવાં છે. આમ તો વિચારમા વદાડાં વાઇ જશે.

આજે કૈં વંચાયું નથી.

તા. ૧૩-૬-૨૦.

સવારે ઉઠી ત્યારે દિવસ સ્વચ્છ લાગ્યો. તેથી ગુલબર્ગ જવા વિચાર કર્યો. ઘણા દિવસથી ગુલબર્ગ જવાનો વિચાર કરતાં હતાં.

પણ આસમાનની કૃપા ન હોવાથી મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. મોટરવાળાને તડકો નીકળે એ દિવસે આવવાનું કહ્યું હતું. પણ એજંટ બનીને આવેલો માલુમ જેટલી ઘડીએ ફરી ગયો. છેવટે વધારાના પૈસા આપવાનું કરીને નીકળ્યાં.

દૂરદૂરના ઊંડા પર રૂપેરી વાદળો પર્વત પર પગ માંડીને બેઠા હતા. મધ્યમાં સાફ હતું તડકો સારો નીકળ્યો હતો

ગુલમર્ગ શ્રીનગરથી ત્રીશ કે પાત્રીસ માઈલ હશે. ત્યાં લગભગ હમેશા વરસાદ પડે છે અને બહુજ ઠંડી રહે છે ઘડીમાં વાદળ, ઘડીભર તડકો અને ઘડીમાં વરસાદની ઝડીઓ, એવી રમતી ઋતુ રહે છે શીઆળા- માં તો ત્યાં બીલકુલ જઈ શકાતું નથી માત્ર થોડા ચોકીદારોજ રહે છે

મોટર ટાંગમર્ગથી આગળ જતી નથી ત્યાંથી ઉપર જવાને માટે ડાંડી તેમજ ઘોડા મળે છે. પર્વતની કીનારે કીનારે રસ્તો કોતરી કાઢેલો છે ઊભું ચઢાણ છે

તડકામાં વેણીઆનાં પાણી ચળકતા હતા આખી સડક પર ઉંચા સફેદાના વૃક્ષની બન્ને બાજુએ હાર છે. તડકો હોવાથી વૃક્ષો પણ હાસ્ય કરતાં હોય એમ લાગતું હતું જેમ જેમ ગુલમર્ગ તરફ વધતા ગયાં તેમ તેમ પથ્થરની જમીન વધારે આવતી ગઈ ક્યાંયાં પાણી વહેતાં.

સામે ગુલમર્ગની ટેકરી દેખાતી હતી આખો પર્વત ઉંચા ઉંચા દેવદારના વનથી ઢંકાએલો છે, જેમ જેમ નજીક ગયા તેમ ખુબી વધારે જણાવા લાગી.

ટાંગમર્ગ બાર વાગે પહોંચ્યા. ત્યાં સ્ટ્રોબેરી ને ચેરી ખાઈ લીધા અને ઘોડાઓ કરી લીધા. ઉપર ચઢવાનો રસ્તો દેવદારના વનોમાં થઈને જાય છે. ઉપર બરફ ચમકતો, કલકલ નાદ કરતું ઝરણું સંગીતમય લાગતું નીચેનો દેખાવ પણ નજરે પડતો

ઉપર ચઢવાનો રસ્તો ચારેક માઈલનો છે, અમે એક કલાકે ઉપર પહોંચ્યા ગુલમર્ગ એક નાના સરખા ગામ જેવું છે, ગામડું છે. વચમાં મોટામોટા ઘાસના મેદાનો છે તેમાંથી જવા આવવાના રસ્તા કાઢેલા છે અજાણ્યા માણસ તો એક સરખા રસ્તા અને બંગલાથી મુંઝાઈ જાય. ગુલમર્ગના પહાડની એક કોરાણેથી જતા રસ્તા ઉપર ૧½ એકરી થોડે સુધી ગઈ ત્યાંથી જોઈએ તો દેખાવ અદ્ભુત હતો નીચેની ખીણમાં ખળખળ વહેતુ ઝરણ દેવ- દારના વનમાં થઈને જતું હતું સામે નીચાણમાં શ્રીનગર શહેર પણ દેખાતું ખીણમાં નીચે સુધી નજર પહોંચતી. ચારેપાસ તડકા ઝાયકાવાળા હિમના શિખરો ચળકતા હતા આવાં સ્થળો જોવાનાં ભાગ્યેજ મળે છે

ત્યાંથી આવીને બધા સાથે ગુલમર્ગમાં ફરી. ગુલમર્ગની ભીંત જેવા પર્વતના ઉંચાણ પર પણ બરફ હતો એ બરફ ગામમાં બહીથી દેખાય છે. બરફ ખુબ પાસે હતો આટલો નજીકથી બરફ ભાગ્યેજ જોયો. ઉપર જવાનો આડો અવળો કાઢેલો રસ્તો તે વખતે પાંચ સાત માઈલ હશે પણ સીધો જોતાં તો સામેજ લાગતો ઉંચાણમાં માઈલ પણ નહીં હોય

ગુલમર્ગમાં હમેશ વરસાદ પડતો હોવાથી અને આજેજ પાછા ફરવાનું હોવાથી ફરવામાં બહુ ધીરજ નહીં રહી. વાદળ આગળ ધસવા માંડ્યા હતા, થોડાક છાંટા પણ પડ્યા એટલે ઉતાવળ કરી ઉતરવા માંડ્યું

ઉતરતાં પગેજ ઉતરી. ખુબ દોડાદોડ કરી. આવા જંગલમાં આમ દોડવાનું અહીંજ મળે. જેટલી મઝા મળે તેટલી કરી લેવી.

નીચે ઉતરી ડાક બંગલામાં ચા, ટોસ્ટ, બીસ્કીટ વગેરે ખાધું.

પાંછા આવ્યાં ત્યારેએ પ્રકૃતિ હસતીજ હતી. સીનેમાની ફીલ્મ માફક એક પછી એક દૃશ્યો પસાર થતાં હતાં, પણ દૃષ્ટિ અંતરમાં વળી. બાળા ને × × બંને કચકચ કરતાં હતાં.

છ વાગે ઘેર આવ્યાં. આવીને મોકલવાનો સામાન પેક કરાવ્યો. હીસાબ કર્યાં, આંકડો તૈયાર કર્યો, અને અમદાવાદના કાગળોમાં બીડયો.

આમ ભાવનામય સૃષ્ટિ વચ્ચેથી મગજે સત્ય સ્થિતિનું ભાન કર્યું.

બાળાને વાત પણ કહેવી પડી.

સવારે વાદળાં હતાં. પણ બપોરે ઉઘાડ હતો. એકલી ફરી આવી. પોસ્ટ આવી. × ×

સુવર્ણ ખંડ સમા વાદળને સાંજે લટકતાં જોયું. સૂર્યાસ્ત સમયની સોનેરી કીનારો પણ સરસ હતી.

બાળા સાથે નકામો વખત બહુ કાઢયો,

તા. ૧૫-૬-૨૦

આજ ગાંધરબલ આવવા નીકળ્યાં. શ્રીનગરનો કંઇક વધારે ખ્યાલ આવ્યો. પવનનું જોર ખુબ હતું. [illegible] હતાં. પાણી ઉચાં નીચાં થ[illegible] તીરેતીરે ભેખડો પર શ્રીનગર કરતાં બહારનાં[illegible]માં થઇને ચાલવા લાગે છે. [illegible] પવન હલાવી રહ્યો હતો, હોય તો સ્વ[illegible]રા ઓછો હતો. લગ[illegible] મે[illegible] હોઇશ. આવતી વાતે [illegible]પુરનો. [illegible] અને મેઘના. મેઘધનુષ્ય પણ [illegible] હતી. [illegible] વાદળમાં ભળી જતાં શ્વેત શિખરો કોઇક સ્થળે વાદળ સાથે એકાકાર થતાં, કોઇ સ્થળે ચળકતાં. ચારે બાજુ ધ્યાનસ્થ ડુંગરાઓની હાર ખડી હતી. લીલીછમ ભૂમિમાતા અને એને ખોળે રમતાં, ચરતાં ગાયોનાં ધણ, અજબાળ અને ઘેટાંનાં ટોળાં સ્વચ્છંદે ખેલતાં. ઘોડાઓ પણ વછેરાઓ સાથે આળોટતા અને તોફાન કરતા. પવન બહુ હોવાથી કીસ્તી વારંવાર થોભાવવી પડતી. સાંજે ભેખડ પર ચાલી.

બપોરના નકશો જોયો. કયાં કયાં જવું તેનો વિચાર કીધો. બની શકે તો આણીપાસ કલકત્તા અને આમ હરદ્વાર ને દહેરાદુન સુધી જવા વિચાર છે.

સાંજે શાદીપોર આગળ મુકામ કર્યો. પાણી બહુ નીર્મળાં દેખાય છે. ફરવાનાં મેદાનો ને વૃક્ષો પણ અહીં વધારે હશે એમ લાગે છે. જગા સારી છે, રહેવા જેવું છે.

એક પાસ વીજળીઓ ચમકતી, પણ બીજી પાસ સ્વચ્છ થતું જતું હતું. અને ઉડગણ પોતાના તેજની ઝીણી પાંખો વીકસાવતા હતા. પવનને લીધે બારણાં વાસી અંદર બેસી જવું પડયું.

તા. ૧૬-૬-૨૦.

સવારે ઉઠી ત્યારે તો બોટ અંચારીના સરોવરમાં આવતી હતી. નીચે બધે કમળના વેલા ને નેતરના સળીઓ ઉગેલી હતી. સરોવર ઘણું વિશાલ લાગ્યું. ત્યાંથી એક નાળામાં વળ્યાં. નાળુ નાનું છે. પણ પાણી જોરદાર હતાં. બંને બાજુએ સરકાર તરફથી [illegible] જાતનાં ઝાડ વાવી દીધાં છે, તેમાંથી રાજ્યને બહુ ઉપજ આવે છે. થોડુંક એમાં ચાલી. સાડા દસે ગાંધરબલ. જમી પરવારી

સાડા બારે માનસબલ ઘોડા ઉપર ગયાં. ગાંધરબલથી માનસબલ ઘોડાને રસ્તે છ માઈલ છે.

ખુલ્લો દિવસ થોડો ઠીક ચાલ્યો. એક સ્થળે ચેરી લઈ ખાધાં.

અહીં વાગે માનસબલ સ્થળ બહુ મનોહર છે. અમે જે સ્થળે બેઠાં હતાં ત્યાં ઘાસના મેદાન જેટલા જેવું હતું તેની બધી બાજુએ ચીનારના ઝાડનો છાંયો પડ્યો હતો. નીચે માનસબલનું ગામડું તથા સરોવર આવી રહ્યાં હતાં. એક બાજુએ કુમારીઓની હાર હતી. ગરમી હોવાથી પક્ષીઓનું કૂજન અભિરામ ચાલતું સ્વપ્નમાં કલ્પેલા કોઈ પ્રદેશ સમો આ દેખાવ હતો. ચીનાર નીચે થોડી વાર સૂતી. પછી દસ્તામાએ લાવેલા છાબડીમાં ભરેલા સેતુર ખુબ ખાધા . . બહેને ટહેલ પર બનાવેલી ચહા પાધી. બાળાએ તો અખરોટનો ભૂકો પણ ખાધો

તે પછી નંગામાલુમા એક ગુફા છે તે જોઈ આવ્યાં. ત્યાંના એક બાવાએ તે બનાવેલી છે. એના વખતમાં ત્યાં વાડી બહુ સારી હતી હાલ પ્રથમ જેવી રહી નથી

પાંચેક વાગે નીકળ્યાં થોડો વરસાદ ચાલવાના ચેહરા પછી દસ્તામાએ ચીપળ્યા એક વાગ પડતા પડતાં બચી ચોખ્ખા માતે બોટમાં દૂરથી કોઈ બે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ અને બે પુરુષો જેવા દેખાય દર્શન આજે પહેલવહેલાં થયાં

૧૭–૬–૨૦

સવારે હું ને દસ્તાનો પીઠા પર ટુલમુર ગયા હતાં. રસ્તાની બને બાજુએ શાળીનાં ખેતરો આવેલાં છે. ગાંધરબલથી ટુલમુર ત્રણેક માઈલ છે ત્યાં એક ચીરમો છે. તેમાં વચ્ચે એક દેરી કરી દેવીની સ્થાપના કરેલી છે આસપાસ પથ્થર જડી લીધા છે. એને લીધે બધે છાંયો રહે છે. ચીરમાનું પાણી બહુ ગંદું લાગતું હતું તેમાં ફૂલને દુધ ચઢતા હશે. એક પંડ્યા જેવા માણસે કહ્યું કે પાણીના રંગ માતાજીની કૃપાથી બદલાય છે. મેં પુછ્યું: 'ક્યારે?' 'કોઈ વખત દિવસમાએ ત્રણ રંગ કરે નહીં તો વર્ષ દહાડેએ ન થાય,' જવાબ મળ્યો મને લાગે છે કે આમાં ખરું કારણ વાદળાં હશે વાદળાના જુદા જુદા રંગ ને લીધે પાણીમાં પણ રંગ દેખાતા હશે. દિવસ ખુલ્લો હોય ત્યારે નહીં લાગતું હોય. એક ગુજરાતી ભાઈ મળ્યા થોડી વાત કરી બીજાની બોટના નંબર કહ્યા

આવીને જરા વાંચ્યું.. ..

જોડની બોટવાળા પારસીઓની થોડી ઓળખાણ થઈ

સંધ્યાના રાતા સોનેરી રંગ સરસ હતા.

ચીનાર નીચે બેસી સવાદસ સુધી ગપ્પાં માર્યાં પૂરા આભમાં હીરાકણીઓ સમી તારાઓ ચમકતી જળમાં એના પડછાયા ઉતરતા હતા. ચેતનવંતુ જગત જડ જેવું થતું હતું. લોકો જડના ગર્ભમાં ચેતન રહેતું હોય. જીવતં હોય એમ લાગતું. દૂર ગામડામાં ગાતી સ્ત્રીઓના અવાજ આવે છે આન વગર પણ બાકી રહી નથી જતો. શાંત રજનીમાં દૂરના અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. અને હૈક ઉડા ભાર મેરે છે

તા. ૧૮–૬–૨૦.

સવારે શીકારે શીખવા ગઈ ઉનરાધમ ઠીક ચાલે છે. ચઢાઈમાં હજુ બરાબર ચાલનો નથી.

થોડું વાંચ્યું. ઘોડા પર ફરી આવી. થાક ઓછો લાગે છે, આવીને પાસે વાળાની બોટમાં મળવા ગયાં.

આજની આ દિનચર્યા. અહીંનું જીવન હવે તો ઘરના જેવું સરલ થઇ ગયું છે. કૈં નવાઇ નથી લાગતી.

તા. ૧૯–૬–૨૦.

ઘોડા પર એક કલાક આજે વધારે, ઠીક કર્યું કહેવાય.

આવીને × × × લાલ નામના કોઇ ગૃહસ્થ × × × પાસે ઉભા હતા તેની જોડે થોડી વાત કરી. મુંબાઇમાં રુ ના વેપાર કરે છે, 'refinement' (સસ્કાર) જરાએ નથી.

સાંજે પણ એને એક મ્યુનીસીપાલીટીમાં ડાકટરી કરનાર × × × સાથે લાવ્યા હતા તેની જોડે વાત કરી. મને તદ્દન × + લાગ્યા. શેઠની સાથે આવ્યા છે એટલે ઠીક છે.

સાંજે ફરી આવી. આજનો દેખાવ વળી નવીજ જાતનો હતો. માઇલો સુધી પથરાએલાં લીલાં શાળીનાં ખેતરો, એક બાજુ પર્વત ને તળેટી-માં વાડીઓ, વચ્ચે વચ્ચે એકાદું ઝુપડું એ કૈં નવીજ સુંદરતાનો ભાસ આપતાં. ખુબી તો એ હતી કે પાસેથી અને આઘેથી એના એજ દેખાવમાં નવીનતી મનોહરતા લાગતી. જ્યાં ત્યાં માણસો કામે લાગી ગયાં હતાં. એમની મહેનતને પરીણામે થએલી આ સુંદર રચના એનો પુરેપુરો બદલો વાળતી.

મારામાં અહીંઆં એક ફેર લાગે છે. હું અહીંઆં આશાવાદી બની છું × + અહીંઆં હુ ભાવિમાં શ્રદ્ધા અને આશા રાખી શકું છું. નવી યોજનાઓ પણ ઘડી શકાય છે. અહીંથી ગયા પછી ટકશે?

પણ જીંદગી શોખ મારવામાંએ ગાળવા-માં શું? જન્મવું, જીવવું. બીજો હેતુજ નહીં હોય?

આવી કુદરત ને શાંતિ નથી હોતી ત્યાં એને માટે તલસું છું. અહીં છે ત્યારે આથીએ કૈંક વધારે એવું કૈંક ઇચ્છું છું કે સફલતા અનુભવાય. જીંદગી એ શું? રસ કે આનંદ? અનંતતાના આંગણે કૈં હેતુ પુરઃસર ખેલ કે ભરાઇને હેલવાઇ જવાનું?

જમીને શીકારો લઇ ફરવા નીકળ્યાં. હવે ચલાવવામાં સહેજ ખામી હશે.

આવ્યા પછી બીજા કોઇ નંબર 'ટુ' ને જોયા. સ્ત્રીઓની જોડે તો સીધી રીતે વાત કરતાંએ પાપ લાગતું હશે. પણ એ ભાઇ સ્ત્રીઓ તરફ સન્માનની લાગણીથીજ એમ કરતા હોય એમ લાગતું નથી.

[આ મનોહર પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]



વીકટર હુગોના પ્રેમપત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪થી]

વીકટરની માતા પોતાના છોકરાની શક્તિઓ જોઇ ગઇ હતી. અને જેમજેમ તે ખીલતો ગયો તેમતેમ તેની શક્તિઓ પણ ચોતરફ ખીલવા માંડી. તેની માતાને પોતાના પુત્રના પોતા તરફના સ્નેહમાં વિક્ષેપ આણવે એવું કોઇ જોતું નહોતું. વીકટર આ જાણતો હતો. અને જ્યારે એક દિવસ એડેલનાં માતપિતાને તેને ત્યાં આવતા અને ખાનગી વાત કરવાની માગણી કરતા તેણે જોયાં ત્યારે તેની ચિંતા વધી પડી.

આ વાત એડેલને વીકટરે પોતાના પ્રેમની વાત કરી ત્યારથી બરોબર એક વર્ષે બની

પહેલાં તો વીકટરની માએ આ વાત માનવા ના પાડી. વીકટર જે કાલે સવારે નાનો બાળક હતો ને તેની આંગળીએ વળગી ને ચાલતો તે વીકટર પ્રેમમાં? કેટલાએ મહીનાથી પ્રેમમાં? ના, ના, વીકટર? એમ બનેજ નહીં. પણ વાત ગંભીર હતી ને તેના પુત્રનો સ્વભાવ જાણતી આજકાલની પેલી નાની છોકરીને એનો પુત્ર પોતાના કુટુંબે વધારે ચાહે તે તેને અસહ્ય થઇ પડ્યું—તેને માતા તરીકેની અદેખાઇ આવી ને તેને એમ પણ થયું કે જનરલ હુગોનો પુત્ર કોડી ન લાવે એવા કારકુનની છોકરીને પરણે! વીકટર પણ હાડોહાડ પ્રખ્યાત થવા માંડ્યો હતો. એ ખુબ પ્રખ્યાત થાય ને કોઇ સરસ, પૈસાદાર કન્યાને કાં ન પરણે!

મેડમ હુગોને પહેલેથી આ વાતને માટે તૈયાર કર્યા હોત તો તે આટલાં કડક ન થાત પણ આમ ઓચીંતો હુમલો થતાંજ તેમની જીભની લગામ છુટી અને પોતે જીવે છે ત્યાં સુધી તો કદી વીકટરને આમ પરણવા નહીં દે એવું ચોખ્ખું એણે એડેલના માતપિતાને સંભળાવી દીધું

મી૦ ફોશરનો મીજાજ પણ ગયો અને પરસ્પરના કુટુંબ વચ્ચેનો સંબંધ તેમણે ત્યાંને ત્યાંજ તોડ્યો. તેમણે વીકટરને ત્યાં બોલાવ્યો અને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો પોતાની પુત્રીની પવિત્રતા (જે કદી ભયમાં હતીજ નહીં) જાળવવા ખાતર આવું પગલું તેમને જરુરનું લાગ્યું.

વીકટરને આ બાબત પુછ્યું. તે પહેલેથીજ આ પ્રશ્ન માટે તૈયાર હતો. તેણે પોતાના પ્રેમનો એકરાર કર્યો. તેને આજ્ઞા મળી કે ફરી કદી તેણે મી૦ ફોશરને ઘેર પગ મુકવો નહીં.

એડેલના માતાપિતા ઘેર ગયા. દીકરીને અથઇતિ તો ન કહ્યું પણ માત્ર સુચના કરી કે હવેથી વીકટરને ત્યાં ન જવું

હા, વીકટર તારી શી સ્થિતિ? વળીમર પણ માના આગળ ન ઉભાયું ચાલ્યો—નાઠો ખંડમાં પેસી મુકત કંઠે ધ્રુસકે ભરી બાળક બની રોયો. આંખના ભાદરવાના નીર ઉભરાવા પણ એડેલ? શું તું આથી સુખી થઇ? કોણ કહી શકે? તે માની ન શકી કે વીકટર આવવાનું બંધ કરશે. શું વીકટરે ત્યારે ચાહવું બંધ કર્યું હશે? તે પણ નથી મનાતું. પણ વીકટરની ખબર તેને મહીનાઓ સુધી મળી નહીં

એડેલના માબાપ તો પરણાવી બેઠા હતાં એમને મન આ ફેરફાર નજીવો હતો. તેમણે એડેલ માટે બીજે ગોઠવણો શરુ કરી.

વીકટરના હૃદયમાં વિચારોર્મિઓ ઉઠતી અને શમી જતી. 'શું મરી જાઉં? મરવાથી શો લાભ? એડેલની ખાતર તે નહોતો જીવતો?' તેની માતા એડેલને નહીં મળવાનું વચન

મેળવી શકી હશે પણ એદલને ભુલવાનું ન મેળવી શકી. તેને પોતાના છેલ્લામાં છેલ્લા પત્રો–તેમાંએ છેલ્લામાં છેલ્લું વચન–તારા વિના અન્ય સ્ત્રી–વારેવારે યાદ આવતાં.

તો પછી આ વચન કેમ પળાય? એકજ રીતે, અને તે સ્વતંત્ર થઇને. જો તે ‘ કમાય અને સ્વતંત્ર થાય તો તે કૈંક સુખની આશા રાખી શકે. તેથી તેની માતાને તેનાથી પળાય ને એદલના બાપને ખાત્રી આપે કે તે સ્વતંત્ર માણસ હોઇ તેની સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરી શકે તેમ છે.

આખરે તેણે કામ કરવા કમ્મર કસી. અને સિંહની હીંમતથી કામ શરુ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના ડીસેમ્બરમાં વીકટરે તેના ભાઇ એબલની મદદ લેઇ એક પખવાડીક શરુ કર્યું. તેણે શરુઆતમાં થોડો ભાગ લીધો, પછી થોડા માસ પછી બમણા જોસથી કામ શરુ કર્યું. પત્રકારના ધંધા સાથે તેણે એક નવલકથા લખવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો.

રાજસત્તાના આ દિવસો હતા. રાજસત્તા તરફથી આ પત્રે અવાજ કાઢવો શરુ કર્યો.

પણ આ બધાએ વખત દરમીઆન તે એદલને લગીરે વીસર્યો નહીં. તેના વિના બીજાનો તે વિચાર સરખોએ નહોતો કરતો, આથીજ તે નવલકથા લખતો તેમાં તેણે એદલને એથેલ બનાવી અને પોતાને ઑર્ડનર બનાવ્યો; અને પોતાનો પ્રેમ પત્રમાં ખાલી કરવા માંડ્યો.

મી. ફોશર આ ‘રીવ્યુ’ લેતા અને એદલને જોતાં તે કેમ અટકાવી શકે? વીકટરે એક પ્રેમમાં નિરાશ થએલા કવિની આત્મહત્યા ઉપર એક શોકકાવ્ય લખ્યું. અને તેના પત્રમાં તેણે છાપ્યું. એદલ માટે આજ સમયમાં બીજા સ્વામીની શોધ થઇ રહી હતી. તે પ્રચ્છતો કે એદલ આ શોકકાવ્ય વાંચે! પણ તે આનો સૂચક અર્થ સમજશે?

મેડમ હ્યુગો અને એદલ બને આમાંથી નીકળતો ધ્વનિ સાંભળતાં હતાં–સમજતાં હતાં. કોઇ ગુસ્સે થયું અને કોઇ માત્ર રડીજ શક્યું!

આજ અરસામાં મી. ફોશરે “મેન્યુઅલ ટુ રીક્રુટમેન્ટ” નામક પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તકને ભાગ્યેજ સાહિત્ય વિષયક કહી શકાય. પણ આ યુવાન સ્નેહીને તેમ ન લાગ્યું. ગમે તેમ પણ પુસ્તક એદલના પિતાએ લખેલું હતું અને એજ કારણ તેને માટે પુરતું હતું. તેણે “રીવ્યુ”માં પુસ્તકનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં. મી. ફોશર આથી પ્રસન્ન થયા પરંતુ પોતાના સ્વાભિમાનમાં ખેંચાયા; અને હજીએ શાન્ત રહ્યા.

આજ પળે વિધાતા વચમાં પડી. ફ્રાંસના રાજાને ઘણે વર્ષે સંતાનપ્રાપ્તિ થઇ, હર્ષને સીમા ન રહી. વીકટર દોડયો ને એક સુંદર કાવ્ય રચી મી. ફોશરને અર્પણ પત્રિકા સાથે મોકલાવ્યું.

મી. ફોશર આનો પ્રત્યુત્તર ન લખે તો સભ્યતાના નિયમમાં ખામી આવે. પણ એણે વીકટરને બદલે તેની માતાને આભારદર્શક પત્ર લખ્યો. અને તેના પુત્રને તેની આફીસમાં મળવા જણાવ્યું. બહુ દૂરનો જણાતો આ સંબંધ પણ વીકટરને મન કીંમતી હતો. એણે છાનામાના એદલને મેડમોઝેલ દુવીદાલને ત્યાં એ ચિત્રકળા શીખવા જતી ત્યાં રસ્તામાં મળવાનું શરુ કર્યું, પણ આ જાતની મુલાકાતોમાં રહેલો ભય એદલે તરત પારખ્યો અને તે બંધ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

વીકટર નિરાશામાં ગુસ્સે થયો. એદલે

મળવાનું કબુલ્યું પણ એદલ ધીમેધીમે તે ઓછી કરતી ગઇ. ને એક વિચિત્ર સયોગને લીધે થોડા વખતમાં તે તદ્દન બંધ પડી.

મંગળવાર

આજે સવારે તારા પિતા તરફથી એક પત્રિકા મળી છે. એટલે એદલ, આજે તને મળીશ. સવારમાં આપણે વખત બીજો વિચાર સ્વપ્નેએ કર્યો નથી ત્યાં આવવાનો વિચાર મને સુખ ઉપજાવે છે, પણ જ્યારે વિચારું છું કે એ વિચારો તને પણ સુખ આપશે ત્યારે તો ખાસ તને કોઇ કોઇ વખત એકાન્તમાં મળી શકું અને આઠ સંબંધની સર્વ રમણીયતાઓ અનુભવી શકું, વહાલી એદલ! તો મારા સુખની પરિસીમા ગણાશે. જે અભિપ્રાયો માટે તું મને સખત રીતે આળ મુકતી દેખાય છે તે બધા તારી આગળ રજુ કરું. તુંજ માત્ર તે અભિપ્રાયો ફેરવાવી શકશે. તારા આનંદી સ્વભાવને નથી ગમતા એવા કેટલાક વિચારોને બદલવા માટે પણ હું પ્રયત્ન કરીશ

દાખલા તરીકે, તું મને જણાવે છે કે કવિત્વ શક્તિની કદર કરવા તું અશક્તિમાન્ છે. તારી આ કબુલાત મને એવી વિચિત્ર લાગે છે કે મારાથી હસાય તો તેને હસી કાઢવાનું મન થાય છે. તારી જાતને તું જેટલી પીછાણે છે તે કરતાંએ હું તેને વિશેષ સારી રીતે જાણું છું. મારા આ જવાબમાં, આવા સામાન્ય વિચારોમાં મારો ગર્વજ કારણભૂત છે, એમ માની તું મને અન્યાય નહીંજ કરે (મારી પોતાની પીઠનો આમાં સવાલજ નથી).

એદલ, મે શબ્દમાંજ કહ્યું. કવિતા એટલે સર્વ સદ્વસ્તુઓને વ્યક્ત કરનાર. ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અને શુદ્ધ કવિત્વ શક્તિ ઘણું ખરું અવિભક્ત છે તેથી તારે કવિતા સમજવાની કેટલી જરૂર છે તે જોયું? તે આત્મામાંથી જન્મે છે, અને એ આત્મા જેમ સત્કાર્યં દ્વારા પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે તેમ એક સુંદર કાવ્યદ્વારા એને વ્યક્ત કરે છે

આ વિચારને વિસ્તારથી સમજાવતા શ્રમ અને સમયની જરૂર છે, પણ તું જોઇ શકશે કે માત્ર તારી સાથે શાંતિથી વાર્તાલાપ કરીનેજ હજી સુધી તું નથી જાણતી તેવા ભંડારો હું તારી સમક્ષ ખુલ્લા મુકી શકુ પણ હાય તો આ સુખ ભાગ્ય નસીબમા નથી આ સુખની સાથે ભાવિમાં મળનારા બીજા અનેક સુખોની હાય તો માત્ર આશાજ રાખી શકુ

મારી વહાલી એદલ! જયજય! મારો વિચાર કરજે અને એક બહુ લાંબો પત્ર લખજે—જોકે તેએ મારે મન તો બહુ ટુંકાજ લાગશે તારા પતિના સ્નેહાલિંગન. જયજય.

વળી 'તું કામ કરવા માગે છે' એવું એવું ફરીથી તારે મને કદી પણ ન કહેવું જ્યારે જ્યારે તું એ વિષય છેડે છે ત્યારે તું મને ખુબ દુઃખી કરે છે મારી શક્તિમાં કે તો વિશ્વાસ રાખ. તારે માટે કામ કરવાનું સ્થાન મારું છે, અને જીવનમાં તારે માટેનું સ્થાન રચવાનું સુખ તને લાગની વળગતી બીજી સર્વ બાબતોની જેમ મારેજ માટે નીર્માયેલું છે. સલામ, મને એક લાંબો પત્ર લખજે.

વળી બીજીજ ધાડ આવી પડી. એક દિવસ આ ગિરિનાર ઉપરથી હાથ આવેલ ઉપાન પહેરી બજારમાં ગયો હતો. રસ્તામાં એક ગૃહસ્થ મળ્યા. જો કે હું તેને ઓળખતો ન હતો છતાં જાણે અમારે કેમ પરાપૂર્વનો સંબંધ હોય તેમ તે મારી તરફ તાકી રહ્યા. "ભાઇ! આ ઉપાન ક્યાંથી ખરીદ્યાં? અસલ જાણે મારાંજ ના હોય! મારે પણ આવીજ જાતનાં ઉપાન હતાં. પણ કમનશીબે ગિરિનાર પરજ ભુલી આવ્યો છું." તે મહાશયના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાંની સાથેજ મારા તો હોશકોશ ઉડી ગયા. અને ગભરાટમાં મારાથી બોલાઇ જવાયું કે "મને પણ આ ઉપાન ગિરિનાર પરથી મળી આવ્યાં છે." બીજે દિવસેજ મારે તહોમતદાર તરીકે 'બાપુ'ની કોર્ટમાં હાજર થવું પડયું. ઉપાનની શોધમાં તો મારા પર દુઃખના ડુંગરા પડયા હતા અને તેમાં વળી આ નવો આઘાત થવાથી મારું હૃદય ફાટી પડતું હતું. છતાં મારી તપાસણી વખતે અથથી ઇતિ સુધી મારી આપવીતી કહી સંભળાવી. આ બધો

તે સમયના આ બંને આબાદ બંદરોની વચમાં હોવાથી ત્યાંથી આવનાર જનાર માણસોએ સૌરાષ્ટ્રની નોંધ લીધેલી હતી; પરંતુ તેઓએ વર્ણવેલ સ્થળોને આજે યુગયુગ વહી ગયા એટલે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ઘણાએ ફેરફાર થએલો છે, ને કેટલાં નો કાળનાં ભોગ પણ થયાં છે. ટોલમી કહે છે કે 'સૌરાષ્ટ્રના કીનારા ઉપર બરકે (Barake) નામનો બેટ છે. આ બરકે બેટ એ દ્વારિકા હોવું જોઇએ. જેને યુલ 'જગત્' કહે છે. બેમન પણ આમજ ધારે છે, ને કહે છે કે શ્રીનગરની પાસે આવેલ મીયાણી અને પોરબંદર વચ્ચેના પ્રદેશ તે દ્વારિકા–'જગત્' હશે. પરંતુ દ્વારકા આના કરતાં વધારે પૂર્વમાં હતું. એમ આપણને બન્ને ગ્રંથો પરથી ભાસે છે કેટલાકનું માનવું એવું છે કે પ્રભાસથી વાયવ્ય દિશાએ છત્રીસ માઇલ દૂર માધુપુર પાસે દ્વારિકા હતું ત્યારે બીજા એમ કહે છે કે કોડીનારથી નૈઋત્ય દિશામાં ત્રણ માઇલ દૂર અને સોમનાથથી પૂર્વમાં એગણીસ માઇલ છેટે દ્વારિકા હતું. આ વીશે અત્રે વધારે ચર્ચા ન કરતાં આને આપણે આગળ ચર્ચીશું. અત્યારે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, છેલ્લા અનુમાનને આજેએ ઘણા સૌરાષ્ટ્ર મુળ દ્વારિકા માને છે. ત્યાર પછી 'બર્ડક્ષીમા' (Bardaxima) નું નામ આવે છે; આ 'બર્ડક્ષીમા' અને 'બરડ' એ નામમાં સામ્ય ભાસે છે, આ ઉપરથી યુલ આ શહેર 'પોરબંદર' ધારે છે; પરંતુ યુલને ધ્યાન બહારજ રહ્યું હશે કે આજ ભાગમાં શ્રીનગર ઘણીજ પુરાણી જગ્યા છે અને ત્યાં 'બરડીઆ' નામનું અત્યારેએ જુનું ગામ છે, અને તે યુનાની નામની બાકી રહેલ યાદ કેમ ન હોય? ત્યાર પછી 'સૌરાષ્ટ્ર' નામનું સમૃદ્ધ ગામ કહે છે લેસન ધારે છે કે 'સૌરાષ્ટ્ર ગામ' તે 'જુનાગઢ', ત્યારે યુલ 'નવીબંદર' ધારે છે. યુલનો મત લેસન કરતાં વધારે સંદેહવાળો છે. ટોલમી ઘણુંજ ઉત્તરમાં સૌરાષ્ટ્ર દેહથી 'સૌરાષ્ટ્ર ગામ' મુકે છે. આ સૌરાષ્ટ્ર ગામ તે 'વેરાવળ' જેને 'વેલાવન' પણ કહેલ છે તે હોવું જોઇએ. જો કે ટોલમીના કહેવા મુજબ બહુ ઉત્તરમાં નથી, બરજીસ વંથળી ધારે છે, ત્યારે બીજા થોડા સીહોર કલ્પે છે. સીહોર, જુનાગઢ, વંશસ્થળી (વંથળી) સૌરાષ્ટ્ર ગામ ન હોવાનું ખાસ કારણ એ છે કે ટોલમીના કહેવા મુજબ કીનારા ઉપર આવેલ નથી, અને જો સૌરાષ્ટ્ર ગામ સીહોર, જુનાગઢ, ને વંથળી ન હોય તો 'વેરાવળ'જ હોવું જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે. દક્ષિણમાં જે મોનોગ્લોસોન (Monoglossoo) તે 'માંગરોળ' હોવું જોઇએ. 'અષ્ટક પ્ર' (Astakapra,) જે વલ્લભીના તામ્રપત્રમાં વર્ણવેલ 'હસ્તકવપ્ર' જે ઘોઘાની દક્ષિણે આવેલા 'હાથબ' [પુરાણી નામ 'હસ્તક-વપ્ર') હોવા સંભવ છે. થીઓફીલા (Thiohhila) ને બરજીસ 'થાન' રાજ્યનગરી ધારે છે, ત્યારે યુલ થાનની પૂર્વે આવેલા તલસાણા નજદીક 'દેલીયા' માને છે; પરંતુ તલસાણા નો પાંચાળમાં નહીં પણ નળ કાંઠા નામે ઓળખાતા ઝાલાવાડના ઉપવિભાગમાં આવેલ છે. 'હોરટી' (Horatie) એ 'સૌરાષ્ટ્રીઓ' હોવા જોઇએ, પપીકે (Papike) નામની ભૂશિર જેનો ઉલ્લેખ પેરીપ્લસે પણ કરેલ છે તે 'અષ્ટક પ્ર'ની પાસે અને 'બારીગાઝા' ભરુચના સામે કીનારે થી ૩૦૦ માઇલ દૂર છે એમ જણાવેલ હોવાથી આ જગ્યા 'ગોપનાથ' હોવા સંભવ છે. પંડી (Pandie) એ પાંડવો હોવા જોઇએ. જે દંતકથાનુસાર

પશ્ચિમ ભરતખંડની યાત્રા ઇ. સ. ૬૩૫–૩૮ માં કરેલ. પોતાના પ્રવાસની રોજનીશિમાં વલ્લભીનગર અને સૌરાષ્ટ્ર વીશે નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ–"ફાલપીનું (Fa-lapi) રાજ્ય પરિવર્તનમાં ૬૦૦૦ લી (૨૦૦૦ માઇલ) છે. પાયતખ્તનો પરિઘ ૩૦ લી (૧૦ માઇલ) નો છે. જમીનની પેદાશ, આબોહવા, લોકોની રીતભાત અને તેમની ચાલચલગત 'મ–લ–પો' (Ma-la-po માળવા) ના જેવાં છે. વસ્તી સંખ્યામાં ઘણી છે, ને સઘળાં કુટુંબો સમૃદ્ધિવાન્ છે. સો કુટુંબો દસ લાખ ઉપરની મીલ્કતવાળાં છે. દૂર દૂર દેશની દુર્લભ્ય વ્યાપારની વસ્તુઓ અત્રે પુષ્કળ મળે છે, અત્રે સો સંગારામ (મઠ) છે, લગભગ ૭ હજાર સાધુઓ છે, જેમાંના ઘણાખરા સાધુ 'ચીંગ-લી-આંગ[1]-પુ' (ching-liang-pu) ના મતનું અધ્યયન કરે છે. × × × જ્યાં જ્યાં બુદ્ધે વિશ્રામ લીધો ત્યાં ત્યાં મહારાજ અશોકે સ્તૂપો બાંધ્યા છે × × ચાલતા જમાના-ના રાજાઓ 'સતીલી' ([2]sa-ti) કુળના છે. તે સર્વ 'શીલો ઓ તીતો[3]' (Shi-lo-o-tie-to) જે મલપોનો રાજા છે. તેમના આ રાજાઓ ભત્રીજા છે. હવણાં (આશરે ઇ. સ. ૬૩૬) 'કેજોકશી[4]' (Kie jo-ka-shie) ના રાજા શિલાદિત્યના પુત્રને 'તુલુ-પોપોતુ[5]' (Tulu popotu) નામનો જમાઇ છે. તે ચપળ છે પરંતુ જલદને જુસ્સાદાર પ્રકૃતિનો છે, અને તેની બુદ્ધિ નબળી અને ભાવનાઓ સંકુચિત છે. તેમ છતાંએ ત્રિરત્નને માને છે, દર વર્ષે સાત દિવસ સુધી મોટી કચેરી ભરે છે, સર્વ ભક્તોને બોલાવી તેઓને અન્ન, ત્રણ-પોષાકો, ઔષધ, સાત કીંમતી પદાર્થો અને મોટી કીંમતી ચીજો પુરી પાડે છે, ને એનોમત કરે છે. × × ×" ત્યાર પછી આ ચીનો સાધુ તે રાજાનાં ખુબ વખાણ કરે છે, તે ત્યાંથી આનંદપુરની મુલાકાતનું વર્ણન કર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તે લખે છે કે "× × × વલ્લભીનું રાજ્ય છોડી લગભગ ૧૦૦ માઇલ દૂર ગયો ત્યારે સુલાચા[6] (Sulacha) રાજ્યમાં આવ્યો. આ દેશ સુમારે ચાર હજાર લી (૧૩૦૦ માઇલ)ના ઘેરાવાળાં છે. તેની રાજ્યધાનીનો ઘેર ૩૦ લી (૧૦ માઇલ)નો છે. સૌરાષ્ટ્ર પશ્ચિમ બાજુએ મહી નદી સુધી છે. ત્યાંની વસ્તી ઘણી છે. સર્વ કુટુંબો આબાદ–ધનવાન્ છે, એ પ્રાંત વલ્લભીના તાબામાં છે. જમીન ક્ષારવાળી તેથી ફળફુલ થોડાં થાય છે. ત્યાં ટઢ અને ઉષ્ણતા સરખાં છે, તેમ છતાંએ વીનોળીઓ ઘણો થાય છે. રીતભાતમાં લોકો મંદભાવી અને બેદરકારી બતાવે છે. લોકોનું નાન ઉંડું નથી ગરમ ને હલકા સ્વભાવના છે. વિદ્યા તથા કળાને ચહાતા નથી તેઓમાં સત્યાનુ[7]સારી અને બીજા પાખંડી છે. અત્રે અઢી કોડી–પચાસ મઠ છે, ને તેમાં આશરે ત્રણ હજાર સાધુઓ છે; જેમાંના ઘણા ખરા 'શાંગસોપુ'ની (Shang-tso-hu) શાળાના છે, અને તેઓ આર્ય સ્થાવિર પંથના અને મહાયાત માર્ગના છે. આ ઉપરાંત અન્ય સો દેવાલયો પાખંડ મતનાં છે. પશ્ચિમ તરફના સમુદ્રમાં જવાનો રસ્તો આ રાજ્યમાંથી છે. આ રાજ્ય પશ્ચિમ સમુદ્રના રસ્તા ઉપર છે–ને તેથી સર્વ લોકોને ફાયદો થાય છે. મુખ્ય

૧ 'ચીંગ લી આંગ પુ' મત એટલે સમ્મીતીય જેને સંસ્કૃતમાં 'હિનયાન'મત કહે છે. ૨ સતીલી= ક્ષત્રિય. ૩ શિલાદિત્ય. ૪ કાન્ય કુબ્જ ૫ ધ્રુવપતુ ધ્રુવપતુને. ધ્રુવભટ્ટ પણ કહેલ છે. જુવો. જર્નલ રો. એ. સો. વો. ૬. ૬ સૌરાષ્ટ્ર. ૭ બૌદ્ધ મતના અનુયાયી, નેપાખંડી=અન્ય ધર્મ પાળનાર.

ગુજરાતમાં કહેવાય છે કે 'ચરોતરનો ચચ્ચો,' સૌરાષ્ટ્રનો અપભ્રંશ 'સરોટર.' 'ચરોતરનો ચચ્ચો' હજુએ વપરાશમાં છે, ને આમ 'સરોટર'નો ચરોતર થયું હશે. ડો. ભાઉ એક જગ્યાએ કહે છે કે "સાતમી સદી પહેલાંના જુના ગ્રંથોમાં આ દેશનું નામ ગુજરાત ક્યાંએ જણાતું નથી. હાલના ગુજરાતનો કેટલો એક ભાગ માળવામાં, તો કેટલો'ક લાટ દેશમાં, તો થોડોએક મારવાડ અને બાકીનો વલ્લભીનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ગણાતો હતો. ગુર્જર લોકોએ સરક્ષણ કરેલ ભૂમિ તે 'ગુજરાત.' મહારાષ્ટ્ર જેમ ગુર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગુજરાત નામ પડયું એ માન્યતા ભુલ ભરેલી છે. જુના ગ્રંથોમાં 'ગુર્જરત્રા' છે, ગુર્જરાષ્ટ્ર નથી" સાતમી-આઠમી સદી પછી અણહીલવાડના રાજાનો અમલ ગુજરાતની આરસપરસના દેશમાં ફેલાતો ગયો તેમ તેની હદ પણ વધતી ગઈ. આ નિયમ સ્વાભાવિક છે. આમ માત્ર દ્વીપકલ્પજ સૌરાષ્ટ્રમાં રહી, બાકીનો ભાગ 'ગુજરાત' સંજ્ઞાથી ઓળખાવા લાગ્યો, પરંતુ આ સાધુએ આપેલા વૃત્તાંત ઉપરથી એટલુંજ જણાય છે કે એ સમયે–સાતમી સદીમાં ગુજરાત એ સૌરાષ્ટ્ર દેશનો એક પ્રાંત હતો. મેજર ફુલ જેમ્સ કહે છે કે 'આજનો ફળદ્રુપ ગુજરાત એક સમયે વેરાન સરખો હતો.' સૌરાષ્ટ્ર તે સમયનો એક સુશોભિત ભાગ હતો. આ ઉપરથી પણ સહજ સમજાય કે સૌરાષ્ટ્ર જેવા ફળદ્રુપ દેશના વેરાન સરીખો ગુજરાત એક ભાગ એક સમયે હતો.

રોયલ એશીયાટીક રીસર્ચીસ સોસાયટીનાં વોલ્યુમ્સનાં પાનાં ફેરવતાં, એક વસ્તુ ધ્યાનમાં આવેલી, જેનો કેટલોએક ઉતારો અત્રે આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. "× × × એક બાજુ સૌરાષ્ટ્ર, ને બીજી તરફ ગુજરાત–આ બંને વચ્ચેનાં જળ સુકાઇ ગયાં. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર સાથે જોડાઇ ગયો. જ્યારે આ દ્વિપકલ્પ ટાપુ હતો ત્યારે આજનો ફળદ્રુપ ગુજરાત વેરાન સરખો હતો, અને તેથી આ બંને ટાપુ યુફ્રેટીસને ટાઇગ્રીસ નદીઓ ઉપર આવેલા એસીરીઆ અને બેબીલોન શહેરમાં એક મોટું રાજ્ય હતું. કચ્છ દેશ સૌરાષ્ટ્રનો એક પ્રાંત ગણાતો હતો એ ભુલી ન જવું જોઇએ." સૌરાષ્ટ્ર અને સીંધ તે વખતમાં એ રાજ્યના પેટા ભાગ તરીકે ગણાતા, ને તેને 'કુશદ્વિપ' ના નામે સર્વ જાણતા, તથા એ રાજ્યને તાબે સારીયા, અરબસ્થાન અને સિંધુ નદી સુધીનો ભાગ ગણાતો હતો, જે ભાગની ચારે બાજુએ કેસ્પીઅન સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, રાતો સમુદ્ર અને ઈરાનનો અખાત હતો. ભાગવત પુરાણ તથા અન્ય મહાત્મ્ય–પુરાણ વગેરે ગ્રંથો પરથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રને પ્રાચીન કાળમાં 'કુશાવર્ત' કહેતા. જૈન લોકોના ગ્રંથમાં 'કુશસ્થલી' નામ જોવામાં આવે છે. કુશ નામનો દૈત્યરાજ રાજ્ય કરતો હોવાથી અથવા તો કુશ લોકોની જમીન એટલે 'કુશાવર્ત' વા 'કુશદ્વિપ' કિંવા 'કુશસ્થલી' નામ પડયું હશે. આ સર્વ નામ એક બીજાને મળતાં આવે છે. યાહુદીનું બાયબલ, અને મુસલમાનોનું કુરાન આ આ વિષયને પુષ્ટિ આપે છે. બાયબલ કહે છે કે આરેરાટ પર્વત પાસે જ્યારે નોહાનું વહાણ અટકયું ત્યારે નોહા પોતાના ત્રણ પુત્રો–સામ, હેમ, અને જાફેત સહિત જમીન ઉપર ઉતર્યો. હેમનો પુત્ર કુશ અને કુશનો પુત્ર નીમરોડ મહાબલવાન્ અને શીકારી હતો, અને આ નીમરોડે એ દેશનાં જંગલી જાનવરોને મારી બેબીલોન શહેર યુફ્રેટીસ નદીને કાંઠે બાંધ્યું.

"ના."

તે ઘણી વાર નદી સામે જોઇને ઊભી રહી. છોકરાં સાથે બોલવાની તેની શક્તિ નહોતી. ત્યાંથી જઇને દહેરાને ઓટલે બેઠી.

સાંજ પડી ને આંબડ મહેતા, મણિભદ્ર ને ગંગલી આવ્યાં.

"વખત થઇ?"

"ના જરા વાર છે. દેવો તૈયાર થવા ગયો છે."

"બા! અત્યારે જવાનું છે?" મહાશ્વેતાએ પુછ્યું.

"હા, બહેન. ગંગલી! તું તૈયાર થઇ?"

"ગંગલી!" આંબડે કહ્યું, "લે આ કડું. તને ખપ લાગશે ને મારો ભાઇ વાહડ મહેતા છે. ખંભાતમાં તપાસ કરશો તો મળશે. તેને આ પત્ર આપજે. તને તે બહુ ખપ લાગશે."

ગંગલીએ મુગે મોઢે કડું લીધું ને કેડે બાંધ્યું.

"જતી ઉતાવળે પાટણ જઇ ત્રિભુવનપાલ મહારાજનાં રાણી કાશ્મીરાબાને છોકરાં સોંપી આવજે," મંજરીએ સોંપણ કરી.

"વારુ બા! તમે જરાએ ફીકર કરશો નહીં. કાકાનાથ કરશે તો બધું સમે સુતરે ઉતરી જશે," ગાંગલીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

વૈસરીએ બગાસું ખાધું. "થોડી વાર થાય તો હરકત નહીં, આને ઉંઘાડી આવું." કહી મંજરી આઘી ખસી ને થોડે દૂર જઇ વૈસરીને પંપાળી ઉંઘાડવા માંડ્યો.

જાણે પેટને દીકરાનાં ગળા પર છરી ફેરવવી હોય એવો ખ્યાલ મંજરીને આવ્યો. થોડી વારે વૈસરી ઉંઘી ગયો.

"બહેન મહાશ્વેતા!" મંજરીએ છોકરીને કોટે વળગાડી કહ્યું: "તું જતી વખત રડતી નહીં, તું તો બહાદુર છેને?"

"બા!" મહાશ્વેતાએ રડી દીધું, "પણ મને તમારા વગર કેમ ગમશે?"

"અરે હું તારા બાપા આવ્યા કે આમ આવી. જો તું ડાહી છે. તારા ભાઇને સંભાળજે ને કાશ્મીરાબાને ત્યાં ડાહી થઇને રહેજે. ને તારા બાપા–" મંજરી બોલી શકી નહીં, "જો તારા બાપા આવે તો તેમની સેવા કરજે. મારી વાહુડી!"

—"ને બા તમે?" ડુસકાં ખાતાં અધીરાઇમાં મહાશ્વેતાએ પુછ્યું.

"હું નહીં આવું...તો..મને....સંભારજે," મંજરીને ડુસ્કું આવ્યું. તેણે દાંતથી રડવું ખાળ્યું, ને હેઠ પીસી વૈસરીને લાધો.

તેની આંખોમાં સ્થિર તેજ આવ્યું. તે ડોકું ઉંચું રાખી દહેરાના દરવાજા આગળ ગઇ ને ગંગલીને વૈસરી સોંપ્યો. "ગંગલી! મારાં લાડમાં ઉછેરેલાં ફુલ સંભાળજે." મંજરીએ નીસાસો મુક્યો. જવાની આંખ સજલ થઇ.

"દેવા!" આંબડે પુછ્યું, "રસ્તે તો વાંધો નહીં આવે? ના તો હું આવું."

"બાપુ! જરા ફીકર કરશો નહીં. ગંગલીને બરોબર પહોંચાડી દઇશ," કહી તેણે જોરથી નાક નશીકર્યું.

દેવાએ બારી ખોલી ને તે બહાર ગયો. અને વૈસરીને લઇ લાધો. પછી મહાશ્વેતાને બહાર લાધો. તે બહાદુર છોકરાએ એક શબ્દ બોલ્યા વગર માત્ર હાથથીજ માની રજા માગી.

તેના નાના અણુસમજુ અંતરમાં અત્યારે કૈં કૈં થતું હતું. પણ શું તે સમજાતું નહોતું માત્ર રડું રડું થયા કરતું હતું

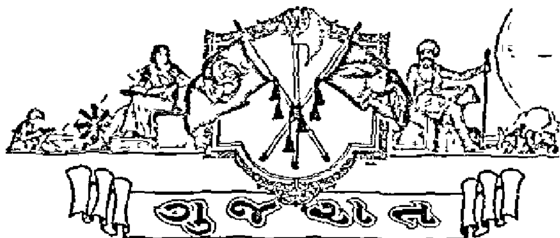
"દીકરા ! સંભાળજે," મંજરીએ કહ્યું દેવાએ બારી દીધી ને આગળો અંદરથી તાળું વાસ્યું.

મંજરી વધારે વખત ત્યાં ઉભી રહી ન શકી. તે ઝપાટાબંધ એકલી એકલી માથું ઉંચું રાખી ગઢના કાંગરા પર ચાલી ગઇ.

આવા અપાર શોકમાં તેને આશ્વાસન આપવાની કોઇની હીંમત નહોતી

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]





પુસ્તક ૧] માઘ ૧૯૮૧ [અંક ૫

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

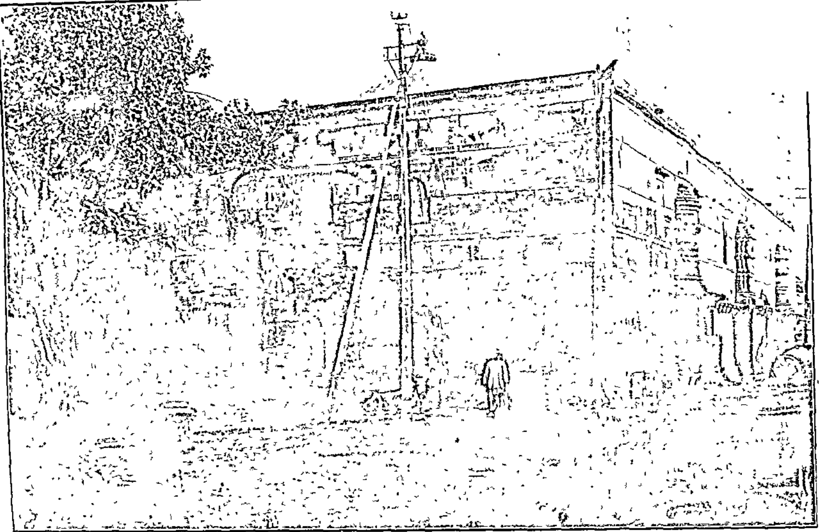
એનાં પુરુષોમાં વ્યાપાર છે, ઉત્સાહ છે, ઊંડી વ્યાવહારિકતા ને ઊંડી અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે, ગુણદ્રષ્ટિ છે અને નિશ્ચલતા છે, ભાવનાશીલતા છે અને સૌંદર્યનો પ્રેમ છે, અને અપૂર્વ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એનાં સ્ત્રીઓમાં કુળની મર્યાદા છે, ને છતાં સતીની ઉદગ્રતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે, કલ્પનામયતા છે, ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે. ધર્મો ધનતર નથી, છતાં અનેરું હૃદયની શક્તિ છે. એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પરમેશ્વર ગણી રહેવાનું ડહાપણ છે. નવતાનો ઉત્સાહ છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જગવા માંડી છે.

ગામડાંમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—પરદેશ નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

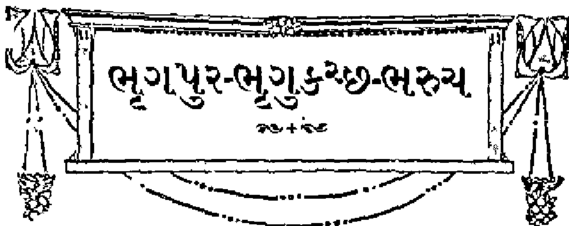
[illegible] આજે [illegible] ને અભિમાન ગુજરાતના અંગ બને છે, અને જેમ [illegible] પ્રાચીન [illegible] પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના [illegible] કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજય-ધ્વજ લઈ ફરી છે, અને આર્યત્વના સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને ધીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, વિરક્તિ ને [illegible], [illegible] સર્વાંગસેવા, અને પ્રેમ-નિર્મળ ને નિરંકુશ—આ પુરાણા નવ આર્યાવર્તની [illegible] દિશાઓ પ્રસરી.

—"ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ"માંથી



મુસલમાની સલ્તનતની સાક્ષીસમી જુમ્મામસ્જીદ

—ભૃગુપુર–ભૃગુકચ્છ–ભરૂચ



લેખક.
શા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

દંતકથા કહે છે કે ઉનાળાના તાપવાળા દિવસે ભગવાન્ શંકરને શરીરે ખુબ પરસેવો છુટ્યો અને એ પરસેવામાંથી એક અતિ રૂપાળી કન્યા પ્રગટ થઈ. આ શંકરપુત્રી તેજ નર્મદા કે રેવા. આ કારણથીજ રેવા રુદ્રદેહા કહેવાય છે. આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ સુદ પુનમે થયો મનાય છે.

નર્મદા નદીની લંબાઈ લગભગ સાડાસાત સો માઈલ છે. એ અમરકંટકના ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચા પહાડમાંથી નીકળી વિન્ધ્યાદ્રિ અને સાતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઈ ગુજરાતમાં આવે છે. નર્મદા મહાનદી છે. દર વર્ષે કેટલું પાણી નર્મદા લાવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવું જોઈએ કે જો ચોમાસામાં ૩૬ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હોય તો આખા વર્ષ દરમીઆન નર્મદામાં એટલું પાણી આવે કે એ પાણીથી ૩૨૪ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળનું અને ૧૦૦ ફીટ ઉંડું સરોવર ભરાઈ જાય. નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે. ભારત વર્ષની મહાનદીઓમાંની એક છે. પણ એની આકર્ષકતા એ એકજ કારણથી નથી પણ બન્ને કાંઠે પહાડો તથા ભયંકર જંગલોની વચ્ચે ઉંડી ખીણમાં પથરાઓ ઉપર પછડાતી, ઉછળતી, ઠેકડા મારતી ભરાડા પાડતી નર્મદાની રમણીય અપ્સરા અને જપ કરતા એ રુદ્રકન્યાને ઘણી આકર્ષક બનાવે છે. તેમાંએ કેટલાક સ્થળો અતિશય રમણીય છે. અમરકંટકથી જોરમાં નીચે ઉતરતી નર્મદા ૨૦૦ માઈલ દોડ્યા પછી જબલપુરથી નવ માઈલ નીચે આરસપહાણના ખડકોમાં જે ઉંડો કુદકો મારે છે તે કુદકો—ધોધ, એની આસપાસના આરસપહાણના ખડકો વગેરે દેખાવ અદ્ભુત છે. આ પહેલા પણ કેટલાક ધોધ આવી જાય છે અને પછી પણ ચાળીસ ફીટના બે ત્રણ ધોધો આવે છે. નદી ક્વચિત્ વિશાળ ઉંચાં ભવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે શાંત રીતે ચાલી જાય છે. ક્વચિત પોતાનો પટ સંકેલી લઈ ડરેખુની ફાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો માઈલ સુધી

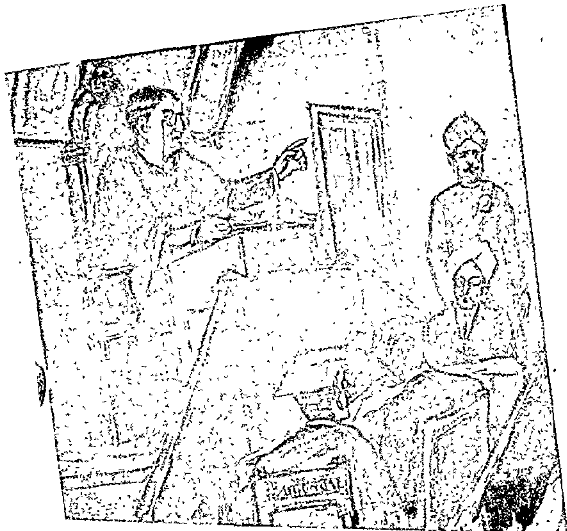
ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના ફળદ્રુપ પ્રદેશને વધારે ફળદ્રુપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચે જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પસાર થાય છે, ત્યારે જાણે એનું રૂપજ બદલાઈ જાય છે. એના પિતાનું રુદ્રત્વ શાંત થઈ શંકરત્વ પ્રગટ થાય છે. નદીનાં પાણી પણ ક્યાંક સો સો ફીટ ઊંડાં છે તો ક્યાંક વેંતભર છે.

ભયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી ત્રણેનો યોગ થયો ત્યાં રમણીયતા અને ભવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના વેગથી સ્ફુરતી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાળે સીમા જેવી હતી. દક્ષિણ તરફ ધસે જતા આર્યો વિંધ્યાચળ અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીતે અટકેલા આર્યોએ નર્મદાને આકર્ષક રીતે અવલોકી હોય એ સંભવિત છે. તીવ્રતમ તપની ઇચ્છાથી વસ્તીથી દૂરને દૂર જતા, અતિશય ભયાનક તથા અગમ્ય સ્થાનો શોધતા તપસ્વીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપના જંગલોને તપોભૂમિ માની ત્યાંજ તપ કરવા બેસી ગયા હોય એ સંભવિત છે. આવા મહાતપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા અતિશય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે ભાવિકો નર્મદા કાંઠે આવતાં હશે તેઓને ગંગા યમુના ઘણે દૂર મુકયા પછી મૈયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઈને કેટલો આનંદ થયો હશે. એની કલ્પના આ રેલ્વેની જોખમ કે શ્રમ વગરની મુસાફરીના સમયમા આવવી સંભવિત નથી. મહાતપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા ભવ્ય અને ભયાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી પુણ્યસલિલા રેવદેવાનાં દર્શનથી તથા એનાં સ્નાનથી તૃપ્ત થએલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આટલે દૂર આવ્યા પછી રેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ? બીજી તરફથી સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને માળવામાં અને ગુજરાતમાં રાજ્યો જમાવ્યાં, એટલે નર્મદાનું માહાત્મ્ય એવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ બેઉના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપતા વધતી ગઈ. પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને તપની સાધના કરવા બેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજાએ લીધું, એટલે નર્મદાના કાંઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા. રુદ્રકન્યાના કાંઠા ઉપર ભગવાન્ શંકર શીવાય બીજું કોણ હોય! છેક મુળથી મુખ સુધી નર્મદાના કાંઠા ઉપર સ્થળે સ્થળે અનેક શિવમંદિરો ઉભાં થઈ ગયાં. રેવાજીની પવિત્રતાના ગ્રંથો લખાયા. યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યાં. ભગવતી ભાગીરથીનો એક કાંઠો કાશી તરફનો કાંઠો પવિત્ર–મુક્તિદાયક મનાય છે ત્યારે બીજો કાંઠો અપવિત્ર મનાય છે. આની સરખામણીમાં રેવા ભક્તો રેવાને ઉભય તટ પાવની ગણે છે. અને કહે છે કે સરસ્વતીમાં ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામાં સાત દિવસ અને ગંગામાં એક દિવસ સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે; પણ રેવામાનાં તો દર્શનથીજ પાપ ધોવાઈ જાય છે. વળી યમુના અને ગંગાની પવિત્રતા કલિયુગનાં અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઈ જશે પણ નર્મદાની તો અનંત કાળ પર્યંત રહેશે. રેવા ભક્તોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનુંજ પાણી નહીં પણ એના ઉત્તર કાંઠા ઉપર ૧૮ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાંઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કુવા તળાવનાં પાણી પણ રેવા જળ સમાન પાવનકારી મનાય છે. વધારે શું? પોતાની પુત્રી ઉપર ભોળા શંભુની એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને રહે છે.

રહ્યું હોય હોય. પછી ક્ષત્રપોના હાથ ગયું એમ રુદ્રદામનના ગીરનારના શિલાલેખ પરથી તથા ક્ષત્રપ સીક્કાઓ ભરુચમાંથી મળ્યા છે તે પરથી સાબીત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં વચ્ચે થોડો વખત આંધ્ર રાજાઓના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામાં ગયો. ગુપ્તોના સીક્કાઓ પણ ભરુચમાંથી મળ્યા છે. 'પેરીપ્લસ'નો લેખક તથા ટોલેમી ભરુચ શહેર (Baringaza—ભરુકચ્છ) ની ખાસ નોંધ લે છે. પેરીપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભરુચ શહેરથી આરંભી સીંધ સુધીનો દેશ ભરુચ નામથી ઓળખાતો. ગુપ્તો પાસેથી ભરુચ વલભીઓના તાબામાં આવ્યું નથી લાગતું. એ વખતના ભરુચના ગુર્જર રાજાઓ દક્ષિણના ચાલુક્યોના ખંડીઆ રાજા હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભરુચના રાજા તરીકે પહેલવહેલો ઉલ્લેખ આ ગુર્જર રાજાઓનો મળે છે. આ ત્રણ ગુર્જર રાજાઓ વીશે એમનાં દાનપત્રોમાંથી જે માહીતી મળે છે એથી વિશેષ કૈં જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ વિ. સં. ૪૮૬ ના ભરુચના ગુર્જર રાજા દદ્દ પહેલાના અનુયાયી જયભટ્ટના દાનપત્રમાં આશ્રમેશ્વર (જંબુસર તાલુકા) નો તથા શીહુગ્રામ (હાલનું શીગામ) ગોલીઆવલી (હાલનું ગોલેલ), જમ્ભ (હાલનું જામડી) વગેરે ગામોનો ભરુકચ્છ વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વળી જયભટ્ટના અનુયાયી દદ્દ બીજાનાં શક સં. ૩૮૦, ૩૮૫, ૪૦૦ અને ૪૧૭ નાં ચાર દાનપત્રોમાં શિરીષપદ્ર (શીશોદ્રા) અક્રૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જંબુસરના બ્રાહ્મણોને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વનેરા (હાલનું વલનેરા), સરથુઆ (હાલનું સુરથાન) વગેરે ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ બધા ઉપરથી તે વખતે પણ ભરુચમાં હાલના ભરુચ, વાગરા, અંકલેશ્વર, જંબુસર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે; વળી ભરુચ જીલ્લો—લાટ એ વખતમાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં સારી રીતે વસેલું દેખાય છે. અલબત્ત પાછળથી ફેરફારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરુચ જીલ્લાની વસ્તીનું મુળ આ ગુર્જર રાજાઓના વખતમાં મળે છે.

ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભારતના એક દેશ તરીકે ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાતમા શતકનો યુવાન ચંગ પણ નોંધ કરે છે. એ ચીનાઇ મુસાફર ભરુચમાં દસ સંઘારામો તથા કેટલાંક મંદિરો હોવાનું કહે છે. એજ શતકમાં આરબોએ ભરુચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલુક્યોના હાથમાં હોય એમ જણાય છે અને ચાલુક્યો પાસેથી નવમા શતકના આરંભમાં માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં આવ્યો. રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ત્રીજાનાં શક ૭૩૪ તથા ૭૪૯ (ઇ. સ. ૮૧૨ તથા ૮૨૭) નાં દાનપત્રો લાટનો વિજય કર્યાનું તથા પોતાના ભાઇ કર્કરાજને એ દેશ આપ્યાનું નોંધે છે. પાછળથી આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટનાં ગામોનાં દાન કર્યાં છે. લાટના રાષ્ટ્રકૂટ સામંતો પાછળથી માલખેડથી સ્વતંત્ર થયા હોય કે છેવટ સુધી સામંતજ રહ્યા હોય તે ગમે તે તે હો પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓએ મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને છેવટનું ગુજરાત સાથે જોડી દીધું; અને ગુજરાતે એને અપનાવી લીધું. જુના લેખોમાં લાટ માલ વ ગુર્જરા એ રીતે ગુર્જરથી લાટની ભિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી ગઇ.



સ્નેહ કે ન્યાય ?

લેખક:

ર. શરદ્. મ. મહેતા

રમેશચંદ્રનું નામ હવે તો આનંદપુર-વાસીઓની સ્મૃતિમાંથી ભુંસાવા પણ માંડ્યું હશે.

આનંદપુરમાં તેઓ મેજીસ્ટ્રેટ હતા. ત્યાં આવ્યા તે પહેલાંનું એમનું જીવનવૃત્તાંત ભાગ્યે કોઇ જાણતું. ન્યાયમંદિરમાં એમણે ઉંડી કર્તવ્યપરાયણતા અને નિષ્કામ ન્યાય-બુદ્ધિથી સરકારનું તેમજ આખા નગરનું માન

સાગવગથી ઉંચી પાયરીએ પહોંચ્યો હતો. એમ કહેવાતું કે હાલ એના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હતી; અને તેથી કદાચ ઓદ્ધાની જોખમદારી ભૂલી એણે લાંચ સ્વીકારી હોય. પણ તે ગમે તે હોય, અત્યારે એને નોકરી પરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો; અને મેજીસ્ટ્રેટની અદાલતમાં પોલીસે એના પર કેસ માંડયો હતો. ત્યાં જો ગુન્હો ગંભીર માલમ પડે તો, ઉપલી અદાલતમાં કેસ મોકલવામાં આવે એમ હતું.

ઘડીઆળમાં સાડા આઠનો ટકોરો થયો, અને રમેશચંદ્ર એકદમ જાગી ઉઠ્યા હોય તેમ વિચારમાળા અધુરી મુકી ઉભા થયા. એમણે અગાસીમાં ફરી પાછા આંટા મારવા શરુ કર્યા. "સાક્ષી એકંદર રીતે હેમંતકુમારની વિરુદ્ધ છે શું એણે ખરેખર લાંચ લીધી હશે ? આવો સુશિક્ષિત આબરુદાર માણસ આવું નીચ કાર્ય કરે !" કોણ જાણે કેમ, પણ રમેશચંદ્રે હેમંત એવુ કામ કરેજ નહીં એવું માનવાનો પ્રયત્ન કર્યો–પણ આટલાં વર્ષોની ટેવથી સાક્ષી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બાંધવો એ એમને માટે અશકય હતું. જે સાક્ષી રજુ કરવામાં આવી હતી તે પરથી તો ચોક્કસજ હતુ કે ગુન્હો થયો છે—થઇ ગયો છે મેજીસ્ટ્રેટ અને મનુષ્યહૃદય વચ્ચે તુમુલ માનસિક યુદ્ધ ચાલ્યું. મેજીસ્ટ્રેટે કહ્યું: "આ પુરાવા છે, આ સાક્ષી છે કે ગુન્હો થયો છે. તારી ફરજ બજાવ." રમેશબાબુનું હૃદય બોલ્યુ, "ઘણીએ વેળા શું ખોટી સાક્ષી નથી પુરાવાતી ? કદાચ એણે ગુન્હો નજ કર્યો હોય ! આવો મનુષ્ય ને આવો ગુન્હો કરે ?"

વર્ષો પહેલાંનું કલકત્તાના એક જાગીરદારનું મકાન રમેશબાબુના સ્મૃતિપટ પર ખડું થયું. "બા, બા, આજનો દિવસ નીશાળે ન જાઉં ? મોટાભાઇ જોડે ઉજાણી કરવી છે" કહી માતાનાં વસ્ત્રોને ટીંગાતો, નિર્દોષ મસ્તી કરતો, "હેમ" રમેશબાબુની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી ઉભો. "હેમ, વારુ પણ લેસન કરવું પડશે હોં !" એમ આખું પુરું વાકય સાંભળે તે પહેલાં તો ચુંબન લેઇ દોડી જતો હેમ–રમેશબાબુને યાદ આવ્યા વિના ન રહ્યો. તેથીએ પહેલાંની હેમની માતા કુમારી વિનોદિની, વિનોદિનીના પિતાનું કુટુંબ, તેની સાથેનો પોતાનો ગાઢ પરિચય–રમેશબાબુને આજ કેટલે વર્ષે ફરીફરી યાદ આવ્યાં. ભૂતકાલનો પડદો જરા વાર ખસી ગયો. પચીસ–છવ્વીસ વર્ષ પહેલાંની "વીની"... પણ બસ. રમેશબાબુ પોતાના હૃદયને પણ ખાનગી વાતો કહેતાં સંકોચાતા હતા. એમણે વિચાર્યું: "આનું બાળક તે આવું કરે ? અને એક વેળા કરે તોએ શું ?"

"... ના, ના, રમેશ, કરે તો શું ? કરે તો શિક્ષા થવીજ જોઇએ. સમાજ વિરુદ્ધ એક ગુન્હો થયો અને તેનો ન્યાય તેને મળવોજ જોઇએ." સમાજસંરક્ષણ માટે તે તદ્દન જરુરનું હતું. ભલે તે પોતાનો પુત્ર કાં ન હોય ? અત્યાર સુધીના કેસોમાં તેણે આવો વિચાર કર્યો'તોજ કયાં ? ઓળખાણનો લાભ આપી શું સમાજને નુકશાનકારક સુકારો એણે આપવો ! એવા લાંચ લેતા ઓદ્દેદારો સમાજના કટ્ટા શત્રુઓ નથી શું ? રમેશ ! રમેશ ! શો વિચાર ? તું પક્ષપાતી ન્યાય આપશે ? સત્ય અને ન્યાયને જીવન અર્પનાર જરા માટે ઉજ્જ્વલ કારકીર્દી નષ્ટ કરશે ! ગુન્હો થયો છે અને શિક્ષા થવીજ જોઇએ. ન્યાયાધિશે પક્ષપાતી થવું ન ઘટે. ભાવનાપ્રાધાન્ય થવું એને ન છાજે; એણે તો આખું જીવન

રમેશબાબુ ઉભાઉભા સાંભળ્યાજ કરતા હતા. તેમના સ્મૃતિપટ પર ચિત્રાવલિ પસાર થતી હતી. વિનોદિનીએ આંખ પર રુમાલ ફેરવ્યો ને વળી શરુ કર્યું: "ત્યારે બાળાએ તમને ઘણી ગાંડીઘેલી વાતો કહી. સ્મિત સાથે તે વાતો તમે સ્વીકારી. થોડા સમયમાં બાળાએ "મારો વિવાહ આમની સાથે થવાનો છે" એમ પણ સહીયરોમાં જાહેર કરી દીધું."

"બસ કરો! વિનોદિની, બસ કરો! વીતેલા દિવસ ફરી સંભાર્યે શો ફાયદો?" રમેશબાબુ વિનોદિનીને અધવચ્ચ અટકાવી બોલ્યા.

"ના, ના, મને સઘળું આજે સંભારવા દો. હૃદયનો ભાર આટલે વર્ષે ઓછો કરવા દો × × પછી તમે કૈં કામસર ટ્રાન્સવાલ ગયા. અને ત્યાંથી આવો તે પહેલાં ત્યાં બોર યુદ્ધ શરુ થયું એક હીંદી તરીકે એમાં તમે ઝંપલાવ્યું. અને ત્યાર પછી પણ એને લગતાં કાર્યોમાં ચારેક વર્ષ સુધી ગુંથાએલા રહ્યા; અને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તમે હીંદ પાછા ન ફરી શક્યા. આશામાં ને આશામાં બાળાએ પોતાનું લગ્ન માતપિતા આગળ ખરાં ખોટાં બહાનાં કાઢી ત્રણ વર્ષ સુધી લંબાવ્યું. આખરે હીંદબાળાને માતપિતાની આજ્ઞાને આધીન થવું પડ્યું. તેનું લગ્ન થયું. વર્ષ પછી તમે હોંસભેર દેશ પાછા આવ્યા 'વીની'ને લગ્નમાં આ વીંટી આપીશ, આ ઘડીઆળ આપતાં પહેલાં 'વીની'ને બહુ ચીડવીશ...કૈં કૈં સુખનાં સ્વપ્નો ઘડી તમે માત પિતાને ત્યાં મારા હાથની માગણી કરવા દોડી આવ્યા. તમને તે વેળા ભાગ્યે ખબર હશે કે તમારી 'વીની' તો ભગ્નપ્રતિજ્ઞ થઇ અન્યને વરી ચુકી હતી!"

થોડીક વાર વિનોદિની અટકી. તેનો સ્વર મંદ થતો હતો. તેનો રુમાલ ભીંજાઇ ગયો હતો. રમેશબાબુ પોતાને પ્રાષાણ હૃદયના માનતા. આજે તેમનાં હૃદયના છુપા ઘાઓ ફરી ખુલતા હતા. તેમનાં નેત્રોમાંથી આંસુની ધારા ધીમેધીમે વહેતી હતી.

વિનોદિનીએ ફરી શરુ કર્યું: "હા, તે દિવસ હું કદી નહીં ભુલું. બારણાં ઉઘાડી તમે જુની ટેવ મુજબ અંદર ઘસી આવ્યા. હીંચકા પર ખોળામાં એક બાળક લઇ વિનોદિની બેઠી હતી. 'વિનો–દિ–નિ!' ઘડીક અચકાઇને આંખે તમ્મર આવતાં હોય તેમ તમે બોલ્યા. 'ઓ હો?. તમે? બા, બા, રમેશબાબુ આવ્યા છે.' યુવતિએ ઘરમાં ખબર આપી. થોડી વારમાં આખું કુટુંબ એકત્ર થયું. યુવતિના ખોળામાં બાળક જોઇ તમે થોડું ઘણું તો સમજી ગયા; છતાં પુછવાની છાતી ન ચાલી. થોડી વારમાં માતાએ તમને 'વીની'નાં લગ્નની ખબર કહી. તમે બેશુદ્ધ ન થયા-તમારી આંખમાંથી અશ્રુ સરખું એ ખર્યું નહીં. પણ તમારા હૈયામાં ઉંડા ઘા પડ્યો. યુવતિ તે સમજી. તમે બારી તરફ ફર્યા અને કોઇ જોતું ન હશે ધારી આંખો લુંછી.

'આ 'વીની'નો પુત્ર હેમ' બાળક તરફ આંગળી કરતાં બાએ કહ્યું.

'વિનોદિની, અભિનંદન! પણ તમારાં લગ્નમાં મને નિમંત્રણે ન આપ્યું? લગ્નના ઉત્સાહમાં રમેશને છેક જ વીસરી ગયાં?'–તમે મશ્કરીનાં કરતા હો તેમ ફીક્કું સ્મિત કરતાં કહ્યું. તે સ્મિત આંસુના રૈંએ ઘોધ કરતાં વધુ અસરકારક હતું.

'તમે હીંદને છોડી દૂર દેશ સંચર્યા હતા. તે આવ્યા ત્યાને? પણ હવે તમારાં લગ્નમાં અમને તો બોલાવશોને?' મેં પુછવાની હીંમત કરી.

એક ગુન્હો છુપાવ્યો હોય તેમ ટેબલ પરનાં લાલ પટીમાં બાંધેલાં કાગળીઆં તરફ એમણે એક છુપી નજર ફેંકી.

"રમેશ! રમેશ! ઉત્તર કેમ નથી આપતા? રમેશબાબુ 'વીની'ના પુત્રને કેદમાં મોકલશે?" પ્રથમ માગણીએજ મુલાકાતની આશા નિષ્ફળ નીવડતી જોઇ વિનોદિનીએ રડમસ સ્વરે પુછ્યું.

"વિનોદિની, હેમંતને એ શું સુઝયું?" ન્યાયાધિશથી પુછ્યા વિના ન રહેવાયું.

"રમેશબાબુ! થયું તે થયું. હવે તે માટે શોચ કર્યે શો ફાયદો? પરંતુ સાક્ષીને જુદા સ્વરૂપમાં નીરખી શકનો લાભ આપી તમે ફેરશો નહીં તો સેશન્સમાં હેમંતનું શું થશે?"—'હેમંતનું શું થશે'—એ વિચારે અત્યાર સુધી જાળવેલી મક્કમતા ધોવાઇ ગઇ. માતાનું હૃદય ડુમકે ડુસકે રોઇ પડ્યું.

રમેશબાબુના હૃદયમાં ન્યાય અને સ્નેહની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. છતાં એમનાથી આ ક્ષોભ ન રહેવાયું. તે બોલ્યા: "વિનોદની! આંસુ લુછી નાખો; હેમંતને હું બચા..." ન્યાયાધિશ વાક્ય પુરું ન કરી શક્યા. નમાલ સેવાના એમના આદર્શો? નિષ્પક્ષપાતી ન્યાય, એથી ઉત્તમ સેવા શી હોઇ શકે? એમણે સારૂંએ જીવન શું ન્યાયને અર્પણ કર્યું ન હતું? એમની આંખે અંધારાં આવવા માંડ્યાં. અત્યાર સુધી એમણે જે ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરી હતી તે સૌ ફરીઆદ કરતા હોય તેમ એમની દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યા. તેમણે શું કરવું? જગત માટે સ્નેહની નજરાણમાં તણાઇ જઇ પોતાનો ઉજ્જ્વલ આદર્શ નષ્ટ કરવો? પ્રભુ! પ્રભુ!

રમેશબાબુનું અધુરું વાક્ય સાંભળી વિનોદિની સુંમવાઇ. એની આંખો કરી રહી લાલ થઇ ગઇ હતી. તેનું હૃદય બધાય અંગ્રુ હતું. થોડીક વાર તે કંઇ બોલી શકી નહીં. પરંતુ પુત્રને કેદ અને નામોશીમાંથી છોડાવવા આવેલી માતા આગળ રહી. અને અત્યંત ધીમા કરુણ સ્વરે બોલી: "હા, એ વાક્ય ફરી બોલો રમેશ, પચીસ વર્ષ પહેલાંની 'વીની' તમને વીનવે છે. હું તમારી પાસે અણઘટતી યાચના કરું છું! હા, કદાચ તમારું હૃદય આજે ચીરાઇ જાય છે તે હું જાણું છું. ઇશ્વરે મને તમને દુઃખી કરવાજ સરજી હશે? તમારું ગૃહજીવન મેં જ નષ્ટ કર્યું. આજે તમારા સાધુજીવનમાં ખલલ કરવા આવી છું. તમારા સર્વ આદર્શો નષ્ટ કરવાજ હું જન્મી હોઇશ! તે બધા માટે ક્ષમા યાચું છું: પણ રમેશબાબુ! આટલું મારી ખાતર નહીં કરો? આવતે જન્મે બધાએ ઉપકારો વાળી આપવા પ્રયત્ન કરીશ." ને એના આંસુભીના કપોલ પર લજ્જાની આછી ઝાંખ આવી. આવી ને પણ વારમાં ઉડી ગઇ.

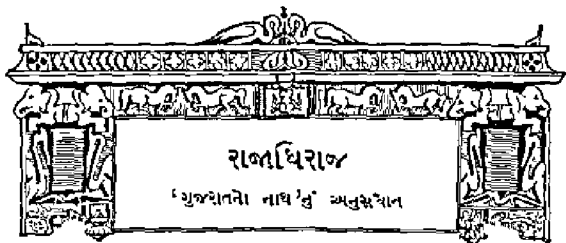
બસ, રમેશબાબુના હૃદય માટે આટલું હતું. "વીની! વીની! આ બધું કહી મને શરમાવ નહીં! કાલે હેમંતનો ચુકાદો અપાશે. હું એનો કેસ કાઢી નાખીશ."

"વચન?" હર્ષમાં ઘેલાં વિનોદિનીએ પુછ્યું. તેના ઓષ્ઠ પર સ્મિત ફરક્યું—તેની આંખોમાં અશ્રુબિંદુ આંસુ હતાં.

"હા, વચન. કાલે સાંજે હેમંત ઘેર આવશે."

વિનોદિની બાલિકાની માફક હરખાતી પેલી ચર ગઇ. તેણે તેના પુત્રને છોડાવ્યો હતો. તેને સુખી જોવા પણ વાર રમેશબાબુ પણ સુખી થયા. પણી વિનોદિની ગઇ.

[વધુ માટે જુઓ પૃ. ૬૦૦ ,



રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી. એડવોકેટ

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

નોંધ

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી	.	અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ
મીનળદેવી	...	.. રાજમાતા.
મુંજાલ	..	... મહા અમાત્ય
ઉદા		મંત્રી અને ખજાનાનો સત્તાધીશ
દાદાક		... મંત્રી * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ
શોભ	.	મંત્રી
ત્રિભુવનપાલ	..	. રાજાનો ભત્રીજો ને લાટનો † દંડનાયક ‡
કાશ્મીરાદેવી	..	. ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.
કાક	...	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ
મંજરી		.. તેની પત્ની.
સજ્જન	...	સોરઠનો દંડનાયક
પરશુરામ	...	... તેનો પુત્ર.
રા'ખેંગાર	...	... જુનાગઢનો રાજા
રાણકદેવી	.	... તેની રાણી.

---

* અમદાવાદ † સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ ‡ સુબો

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના દીકરા આમ્રભટને ભૃગુકચ્છનું દુર્ગપાલન સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે. જતાં જતાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે. અહીં આમ્રભટ મંજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની લાળ કાઢવાની ઘેલછામાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા અને પાટણે લાટ લેવાથી બળીઝળી રહેલા રેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છંછેડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો ઉઠાવવાની રેવાપાલ પેરવી રચતો હોય છે એટલામાં કાક જાતે આવી કેટલીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી જાય છે. મંજરીના મોહમાં પડેલા આમ્રભટથી અવગણના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અંજાયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત જાય છે. આ બાજુ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવાને ભોજની કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભૃગુકચ્છથી પાટણ જતાં કાક લાટી આગળ ઉતરી પડે છે અને પોતાનો વેષ ખેમાને પહેરાવે છે. ખેમો વહાણને પ્રભાસ આગળ ડુબાડી દે છે. કીનારે ઉભેલો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી બચાવી વંથળી લઈ જાય છે. આ બાજુ કાક જુનાગઢ જાય છે અને સાંધેલું નેહું કદી નહીં તુટવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તે બાબરાભૂતને વશ કરી લે છે. પછી તે રાજગઢમાં રાણી લીલાદેવીને મળે છે અને જયસિંહનું મન દેવડી તરફ ન ખેંચાવાનું વચન આપે છે. પછી ત્યાંથી જયદેવ આગળ જઇ તેને જુનાગઢ લેવાનું વચન આપી જગદેવ આવતાં સંતાઈ જાય છે. પછી ઉદો ત્યાં આવી જુનાગઢ જોડે સંધિની પેરવી બતાવે છે ત્યાં કાકને બદલે ખેમાને લઇ વાગ્ભટ આવે છે, પણ કાક આવી ભેદ ફોડી નાંખે છે. ઉદો, જયદેવ તથા કાકને વિષ્ટિ માટે જવાનું ઠરે છે કાકને રક્ષવાનું વચન મુંજાલ લીલાદેવીને આપે છે. વાગ્ભટને બનાવાથી સમર્થ કાક પર દ્વેષે ભરાય છે. આજ્ઞાભંગ માટે પરમાર એક નોકરને કેદ કરી પોતે ધારેલી જગામાં ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મળવા જાય છે. ત્યાં તેને કાક સાથે ચકમક ઝરે છે, પણ સમાધાન થાય છે. નોકરને છોડી દેવા મુંજાલ પરમારને કહે છે ને તેમ કરવા જયસિંહદેવ તેને સમજાવે છે. પ્રેમકુંવર ને સમર્થ લીલાદેવીનો ખંડ શણગારે છે ત્યાં કાક રાણીને મળવા આવે છે અને રાજાને વશ કરવાની યુક્તિ સુઝાડે છે. બીજે દિવસે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સૈનિકને કાક ઘાયલ કરે છે એટલે જયસિંહદેવ તેને કેદ કરાવી, સાથે લઈ ચોકીઓ તપાસવા નીકળે છે. ત્યાંથી કાક રાજાને વેષે બીજી ચોકીઓ તરફ જાય છે અને આ બાજુ રાજાની ટોળી, એભલનાયક અને તેના સૈનિકો વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થાય છે. રાજા, પરમાર ને એભલ સખત ઘાયલ થાય છે. ત્યાં રાણી વગેરે આવે છે અને ખેમાન રાજાને લઇ જાય છે. કાક પડતાં પડ્યાનો વહેમ લોકોને પડે છે.

વિભાગ ત્રીજો

ભૃગુકચ્છમાં રેવાપાલ સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ઉડાવે છે. મંજરી આંબડ વગેરે નવા ગઢમાં ભરાઈ જાય છે અને ચોકીદારો પાસેથી થોડુંક અન્ન ઝુંટવી લાવી ચલાવે છે. જયસિંહદેવ જુનાગઢ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરે છે. સમર્થ દ્વારા કાક જીવતો છે એમ ખબર પડતાં મહારાજ વાહડને જુનાગઢથી કાકને લઇ આવવા મોકલે છે. કેટલાંક કારણુસર રા' દેશળદેવને હદપાર કરે છે. રાણક રા'ને યુદ્ધ માટે ઉત્સાહિત કરે છે તેવામાં ઝ્રસાલના મરણ સમાચાર આવે છે. રાણક પોતાના પ્રભાવથી તેને સજીવન કરે છે; યુદ્ધમાં જતાં જતાં રા' રાણકને તેનાં છોકરાં કાકને સોંપતો જાય છે. મહારાજને લાટના બંડના સમાચાર મળે છે પરંતુ તે

તેને ગુન્હેગારી કાઢી હું મદદ કરતા નથી પરંતુ બીશપેઈના કહેવાથી મુનાબ મહેતા પેરુ ઉપર લશ્કર લઇને મોકલે છે. હુરેશા દેશામેરની મદદથી જ્યસિંહદેવ ગઢમા જાય છે અને કરવાલ ઉપાડી લશ્કર હાજર થાય છે અને લશ્કર સામસામા બેઉ છે, શું મરાય છે મહારાજ શું પરાજિત થતાંજ તેના રણવાસ તરફ જાય છે. રાણક ઉપર તેમની સાથે લગ્ન કરવા બળાત્કાર કરે છે, પણ રાણક ના પાડે છે એટલે તેના બે પુત્રોને મહારાજ કત્લ કરે છે અને રાણકને ઉપાડી વઢવાણ તરફ દોડી જાય છે. કાજને કે કોલાહલ સંભળાતાં બહાર જાય છે અને ત્યા પકડાઇ જાય છે પણ ખીળખાઇ આવતા છુટા થઈ તે રાણકની રક્ષા કરવા મહેલમાં પાછો ફરે છે ત્યા તેને નહીં જોતા મહારાજની ખબર કાઢી તેમની પાછળ તે સાંઢણી મારી મુકે છે યુદ્ધ શાન્ત થતાં મહારાજ અને કાજનો પત્તો મળતો નથી ત્યા મહારાજના વઢવાણ જવાની ખબર થતાં મીનળબા, રાણી અને મુનાબ મહેતા વઢવાણ તરફ ઉપડી જાય છે મહારાજ બળાત્કારે રાણક સાથે એક બ્રાહ્મણ પાસે લગ્ન કરાવવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કાજ આવી લાગે છે અને મહારાજને પાછી બોલ રમા મુકે છે અને રાણકના શીયળને બચાવે છે આજ પછી મહારાજ કાજને મંજરી અને તેના છોકરા સાથમાં જડ થવાથી નવા ગઢમા ભુખે મરે છે તેની ખબર આપે છે મુનાબ મહેતા મીનળબા વગેરે વઢવાણ આવી પહોંચે છે અને મહારાજને બાયલાપણાથી મુક્ત કરે છે કાજ મુનાબની રજા થઈ તેની મિત્રતાને મળવા સાંઢણી લઈ ચાલી નીકળે છે, અને રાણક ભોગાવાને તીરે રા ના મસ્તક સાથે સતિ થાય છે

વિભાગ ૪ થો

જુણકના ગઢમા મંજરી, આબડ, દેવ વગેરે ગઢના રક્ષણ માટે પ્રયત્નો કરે છે અને કાજને તેડી કાજની પાછા આવવાની વાટ જુએ છે આખેર ગઢમા બારણું મુકે છે અને એકાંગણું કરેલા સમય આવે છે આબડ વગેરે મંજરીને આ ગઢમાથી નીકળી રાખેંગારના રક્ષણ નીચે ગામમા જવા આગ્રહ કરે છે તે તેની—તેના પતિની આબરૂ ખાતર તેમ કરવા ના પાડે છે નેરાથી ભુખ સહન થતી નથી એટલે તે એક રાત્રે કોઠારમાં પેસી દાળ ચોખા ચોર વગેરે નાખવા માંડે છે અને અંતે મરણ તોલ થઇ જાય છે કાજ દુરથી દુર નજર નાખતો બનતી ત્વરાએ દોડી ઉતાવળે ચાલે છે મંજરી પોતે કોની—તેના છોકરાની કે તેના નાથની—તે પ્રશ્નમા ગરકાવ થાય છે આખરે નિશ્ચય ઉપર આવી ગઢમાથી છોકરાને રક્ષણ માટે શહેરમાં મોકલે છે

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૫ મું

જેમાં દેવાને નેરાની ભેખન સ્વીકારવી પડે છે

મંજરી કાંગરા પર ચઢી. નદીનો પટ કેમુનાએ રૂપે ઝંખો હતો નિર્મળ આકાશમાથી શાંત ચંદ્ર મનના પીડાની નિંદ બનાવ કરતો, જોઇ રહ્યો હતો.

જેમ હિમકની આંખો જોઇ ભોગ થતા નીઓએનું પ્રાણી તેના પરથી નજર ન ખસેડી શકે તેમ મંજરી નદીમા પડેલા કેમુનીના પડછાયા પરથી નજર ન ખસેડી શકી. આ કેમુનાને તેના પડછાયા ને તેના જુના મિત્રો હતા જુણકના આવ્યા પછી ભાગ્યેજ તેની કોઇ પુર્ણિમા તેમનો આહ્લાદ ચાખ્યા વિનાની ગઇ હશે અત્યારે તે અકારા લાગતા હતા આકરાં હતા

એક પ્રકારની યાતના તેના હૃદયમા વસી હતી તે વિચાર કરી શકતી નહોતી અને જોઇ અનુભવી શકતી નહોતી, તે પથ્થરની .

મૂર્તિની માફક ઉભી રહી. કયાં સુધી આમ ઉભી રહી તે તેણે જાણ્યું નહીં. તેની નિસ્તેજ આંખો નદીના કૌમુદીમય પટ પર ફરી રહી.

નેરાએ કરેલા વિનાશમાંથી જે દાળચોખા બચ્યા હતા, તેને સેકી, વાટી ને રાબડી કરવામાં આવી હતી તેજ માત્ર તેણે બપોરે પીધી હતી. આખો દહાડો તેણે ઉદ્વેગમાં કાઢયો હતો. સાંજના સ્વસ્થતા જાળવવા તેણે, જીવ પર જુલમ કર્યો હતો. અત્યારે તેના પેટમાં ને માથામાં શારીરિક નિર્ગતિનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં છતાં તેની દરકાર કરવા જેટલું ભાન નહોતું. દુઃખે તેને મૂઢ જેવી કરી દીધી હતી.

એક ભુલું પડેલું પંખી ફડફડ કરતું, કોટને અથડાઇને ઉડી ગયું. તેના ફડફડાટથી મંજરી જડતામાંથી જાગી. તેણે ગભરાઇને ચારે તરફ જોયું; અને ધબકતું હૃદય હાથ વતી દબાવ્યું. તેની બધી લાગણીઓ સતેજ થઇ અને ભુખ, અસ્વસ્થતા, નિરાધારી, વાત્સલ્યદંખ ને પતિવિરહની સમગ્ર પીડાઓનુ તેને ભાન થયું. કોટ પકડી તે ઉભી રહી. તેના દુઃખનો કાંઠો દેખાયો નહીં.

તે ધીમેધીમે, મહાદેવના મંદિરમાં ગઇ પણ કૈં ચેન પડયું નહીં. જે દૈવે તેની આ દશા કરી તેને વધારે શું કહેવું એવો કૈંક વિચાર આવ્યો.

થોડીવારે તેને શોધતો મણિભદ્ર આવ્યો "બા! રાત ગઇ. હવે સુઇ જાઓ. નહીં તો તબીએત બગડશે.

"હા. ભાઇ!" તેણે મહામુશ્કેલીએ જવાબ દીધો. "આંબડ મહેતા સુઇ ગયા?"

"ના. એ દેવાની વાટ જોતા બેઠા છે, એમનો જીવ ફરે છે."

"દેવો હજુ નથી આવ્યો?"

"ના."

"કેમ શું થયું?"

"નીચે સખત ચોકી બેઠેલી છે એટલે વાર લાગી હશે. પણ દેવો ઉસ્તાદ છે, ધાર્યું કામ બરોબર કરવાનો."

"ને પેલા નેરાનું શું? મેં તેને જોગેજ નથી."

"બા એની ફીકર કરવાની જરુર નથી."

"કેમ?"

"ના. સખત કોગળીયું થયું છે. ઘડી બે ઘડીનો પરોણો લાગે છે."

"અરરર—ને પેલી બીચારી ગંગલી—"

"તે સુખી થઇ. હવે તમે ઉતારે ચાલો ને જરા થાક ખાઓ."

"ચાલો હું આંબડ મહેતાની ખબર લઉં." કહી મંજરી હોઠ પીસી ચાલવા ગઇ. એકદમ તેના પેટમાં આંકડી આવી ને તે બેસી ગઇ. મણિભદ્ર મદદ કરવા દોડયો.

"કૈં નહીં" હાંફતી હાંફતી મંજરી બોલી ને મણિભદ્રને હીંમત આપવા ફીકકું હસીને બોલીઃ "બધાએ મને ફુલ જેવી રાખી છે તે એમજ થાય તો."

મણિભદ્ર આ સુકુમાર સ્ત્રીની હીંમત પર આફ્રીન થઇ ગયો. થોડી વારે પાછી હોઠ પીસી તે ટટાર થઇ, કોટ ઝાલી ઉભી થઇ અને મણિભદ્રનો હાથ પકડી દરવાજા તરફ ચાલી.

દરવાજા આગળ પેટમાં હાથ દાબી ઉદા મહેતાનો સુકુમાર કુંવર પાટણનું ગૌરવ સાચવી રહ્યો હતો. તે વિચાર કરતો હતો કે જો બાપની સલાહ માની તેના ભાઇની માફક વાર તહેવારે તેણે એકાશણાં કર્યાં હોત તો અત્યારે તેની આવી દશા થાત નહીં. પણ આખી જીંદગી લહેરમાં ગાળી હોવાથી

રહ્યો. "શું બીચારીની દશા! એના પુરતું પણ પ્રભુ મને જોર આપે તો સારું." તે દુઃખી અવસ્થામાં પણ તેને હીંમત આવી. આખા વિશ્વમાં એ અને પોતે અત્યારે નિરાધારીમાં સાથે મળ્યાં છે. આ નિરાધારી ન હોત તો કેમ મળત?

મંજરી જઇને પડી ને તેને ઝોકો આવ્યો; પણ થોડી વારમાં તે પાછી જાગી. દરવાજા આગળ કોઇ વાત કરતાં હોય એવો અવાજ આવ્યો. છોકરાંનું શું થયું? તે એકદમ ઉઠી, લુગડું હોડયું અને નીચે ઉતરી દરવાજા તરફ બનતી ઉતાવળે ગઇ.

દેવો ભોંય પર પડયો હતો ને કાકડો ચેતાવી આંબડ તેને જોઇ રહ્યો હતો. મંજરીના પેટમાં ફાળ પડી. તે દોડતી ગઇ.

"શું છે?"

"કૈં નહીં બા!" દેવો ગળે હાથ દઇ બોલતો હતો. "કીકાભાઇ ને બહેન ને ગંગલી સુખે પહોંચી ગયાં. ચોકી વટાવી. પણ મેં નહોતું કહ્યું," તેનાથી શ્વાસ કેમે કર્યો લેવાતો નહોતો, ને તેને મોઢે ફીણ આવતાં હતાં. તેના ગળા આગળ એક તીર વાગેલું હતું. તેની પણછ દેખાતી.

"પણ તને આ શું વાગ્યું."

"બા!—હું પાછો આવતો હતો. જરા ઝાડીમાં ખખડાટ થયો. ને કોઇ ચોકીદારે તીર માર્યું. મેં નહોતું કહ્યું—મારી ખોપરી પર ઘુવડ નહીં તો બોલે નહીં." દેવાએ ડોકી ધુણાવતાં કહ્યું. તેનાથી સ્પષ્ટ બોલાતું નહીં, ને મોઢામાં લોચા વળતા.

"દેવા!" આંબડે કહ્યું; "તીર કાઢું?"

"ના—બા—પુ,ના." ડોકી નીચી નાખી દઇ દેવાએ કહ્યું: "અંદર પેઠું છે. કાઢશો કે મારું—આવી બન્યું. હમણાં નહીં. ઓ—બા—બા—ભાઇ આવે તો કહેજે—કહેજે કે દેવાએ ભુલ કરી—કો—હાર ફેંકી દીધો. મારા ભાઇ!—ભાઇ!—" ડોસાના ડોળા ચકર ચકર ફરવા માંડ્યા. મંજરી પાસે જઇ તેની પાસે બેઠી ને વાંસે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. થોડી વારે ડોસાની મૂર્છા કૈં ઓછી થઇ. તેણે ડોળા ફાડી મંજરી સામે જોયું.

"બા. કીકા...ભાઇ સુખમાં છે. ઉંઘ—તાં'તા. કોઇએ જોયાં નથી. બા. ભાઇ—ઓ ભાઇ—બા" તેણે ગળે હાથ મુકયો. "પાણી... તેના ડોળા પાછા ફરવા લાગ્યા. મણિભદ્ર દોડતો જઇ પાણી લઇ આવ્યો ને આંગળાવતી દેવાના મોઢામાં નાખ્યું. "બા–ભોળા...નાથ ભલું કરે. જાઓ...ત...મે જાઓ. તમારાથી નહીં જોવાય. હર–ભોળાનાથ."

"તુ ગભરા નહીં," મંજરીએ કહ્યું; "કૈં દવા લાવીએ."

"બા—બા! એની દવા... હોય નહીં... જાઓ." ડોસાએ ચીઢાઇને કહ્યું; "તમે... જાઓ... નહીં જોવાય."

મંજરી ડોસાને ખુશ કરવા ઉઠીને તેને મણિભદ્રને સોંપ્યો.

"દેવા. હું જાઉંછું."

"જા—ઓ. બા— ઓ—એ—ઓ" કહી તેણે ફરીથી પોતાનું ગળું પકડયું.

મંજરી ઝપાટાબંધ ચાલી ગઇ. તેનું મગજ કામ કરતું નહોતું. તેને ચક્કર આવવાં લાગ્યાં હતાં.

મંજરી ગઇ એટલે દેવાએ તીર ખેંચી કાઢવાનું કહ્યું. આંબડે તે ધીમેથી ખેંચી કાઢયું અને ઘામાંથી ધડધડાટ લોહી નીકળ્યું. ડોસાએ મણિભદ્રના હાથ પર માથું નાખી દીધું. તેના ગળામાં થોડી વાર ઘરઘરાટ થયો

દૂરથી પણ સંભળાતો હતો.

બન્ને જણ જઇને છાપરીના બારણા આગળ ઉભા, કારણ કે અંદરથી આવતી દુર્ગંધ ખમાય એવી નહોતી. નેરાને એક દંડી ચાલતો હતો. યમના સાન્નિધ્યમાં બંને જણ પોતાનાં દુઃખો વીસરી ગયાં અને તેમનાં હૃદય ત્રાસથી બેસી ગયાં. એક દિવસમાં પણ એમનો જીવનસ્રોત ઝપાટાભેર અંત તરફ વહ્યો જતો હતો.

અર્ધીએક ઘડીમાં નેરાનો શ્વાસ બોલતો બંધ થયો. આંબડ ને મણિભદ્ર બંનેને કમકમાં આવ્યાં.

"ભાઇ!" મણિભદ્રે કહ્યું; "તમે પેલી તરફ લાકડાં ખડકતા થાઓ એટલે આને કરીને નવરાવું. પછી બંનેને એક ચિતા પર ચઢાવીએ."

આંબડ મહેતા મુગે મોઢે કામ કરવા ગયા. એનો જુસ્સો પણ નરમ પડી ગયો. જીંદગીભર જે નહીં વીત્યું હતું તે એક દહાડામાં એના પર વીત્યું હતું.

મણિભદ્ર કુવા પર જઇ પાણી લઇ આવ્યો ને ક્રમે કરી નેરાના ગલીચ શબને તેણે સારું કર્યું. આંબડ મહેતા આવ્યા ત્યારે બંને જણે તેનાં શબને ચિતા પર ચઢાવ્યું. અને દેવાના શબને પણ લઇ આવી ચિતા પર મુક્યું.

મણિભદ્રે થોડાક મંત્ર ભણી ચિતાને આગ લગાડી.

"મણિભદ્ર!" આંબડ મહેતાએ કહ્યું. "મને ચક્કર આવે છે. હું જાઉં છું. મારાથી ઉભા રહેવાતું નથી."

"જાઓ! સુઇ જાઓ. જરા લાકડાં ચેને કે હું પણ આવું છું."

"હું આના વાસના નીચલા ખંડમાં બેઠો છું. મને અથી દૂર સુવાનું ઠીક લાગતું નથી. એમની તબીએત પણ સારી નથી." જેમ તેમ ચાલતાં આંબડે કહ્યું "હા. એ બરોબર છે."

મણિભદ્રનું શરીર મહેનત, વ્રત ને અપવાસ કરી કસાયલું હતું. એટલે નિર્ગતી શીવાય તેને બીજું કૈં લાગતું નહોતું. પણ અત્યારની મહેનતથી તો તે પણ થાકી ગયો હતો.

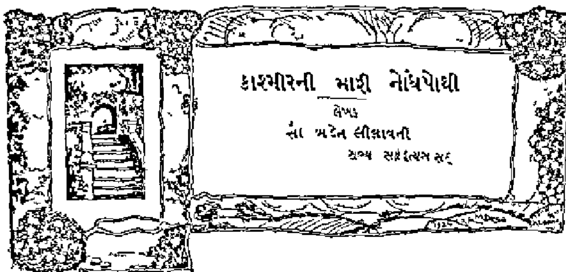
થોડી વાર તેણે ચિતા તરફ જોયાં કર્યું; અને આગ બરોબર સળગી એમ લાગ્યું એટલે તેણે ચાલવા માંડયું. "ચાલ જીવ! હજુ આમ થાકે કૈં પરવડવાનું છે? હર ભોળાનાથ! કોણ જાણે કયા નક્ષત્રમાં હું ભૃગુકચ્છ...... આવ્યો અરે હા! ત્યારે સામે જતિ મળ્યો હતો. હર–હર–હર–પછી શું જોઇએ?"

દેવાના નસીબમાં નેરાનો સહવાસ લખાયો હતો તે મિથ્યા થયો નહીં.

પ્રકરણ ૬ ઠું
નાથની આજ્ઞા

મંજરી વાસમાં આવી ત્યારે તેનું હૃદય અસ્વસ્થતાની પરાકાષ્ઠા અનુભવતું હતું. તેણે બધું હીંમતથી વેઠયું હતું; પણ મૃત્યુના કારમા દર્શનથી તેની હામ ભાંગી ગઇ. અત્યારે તેને વેદના કે દુઃખ નહોતાં થતાં. પણ ત્રાસ રોમેરોમ પ્રસરી ગયો હતો. સુખ, શાતા ને સંરક્ષણમાં ઉછરેલી તે સુંદરી આજના બનાવોથી છળી મરવા જેવી થઇ ગઇ હતી. તેને અંગેઅંગે શીત વ્યાપ્યાં હતાં. ક્યાં જવું? શું કરવું? કોનું શરણ લેવું? વિકરાલ નિરાશાથી ત્રસ્ત થએલી તેને જવાબ શોધવાનું ભાન નહોતું.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૧]



[ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૬૦ થી અનુસંધાન]

૨૦-૬-૨૦

સવારે થોડુ ઘોડા પર ફરી આવ્યા. બપોરના ઠીક વરસાદ પડતા થયા હતા. પવન ખુબ જોરમાં ફુંકાતો હતો. થાકી ભારે પડયા.

જીવનને વિષે બે મત છે. કોઈક કહે છે કે જીંદગી એ શું અને શાને માટે એની ભાંજગડમાં ન પડતા માત્ર કાર્ય કરવાં. અને 'આનંદ'માં શ્રદ્ધા રાખવી. કાર્ય કરવાથીજ માણસ સુખી રહે છે. બીજો પક્ષ કહે છે કે કાર્ય કરવાં એટલોજ ઉદ્દેશ માત્ર જીવનનો નથી. કાર્ય કરવાથી જ માણસથી બની શકાતુ નથી. પણ તે સાથે આત્માને પણ સંતોષવો પડે છે. અને તે ખાતર કંઈ આશા પણ હોવી જોઈએ.

કાર્યો કરવાથીજ જગતનો ઉદ્ધાર થાય છે ખરો? અથવા જીવન સફળ બને છે? જગતમાં ઘણા કાર્યો ન થતા હોત તો જગત સુંદર ન હોત? સંગીતવાળાઓ એમ કહે કે અમને ખાવાની પણ ફુરસદ નથી મળતી તો એમના કાર્યોથી જગતને લાભ થએલો મનાશે? ઘોડાબંધ નકામા કાગળો ભરી લખનારા લેખકો વખત, કાગળ અને પૈસા નકામા મહેનતનો વ્યય કરે છે તેથી કોનો ઉદ્ધાર થાય છે? એ લોકો એ એમ નહીં કહે કે અમે કાર્યો કરીએ છીએ? અને એવા તો ઘણાએ કાર્યો છે કે જે કરવાથી કોઈનેએ લાભ થતો હોય એવુ નથી જણાતુ તોએ એ બધા કર્તવ્ય તો તેમના કાર્યને કર્તવ્યની ગણત્રીમા ગણવાના.

બીજો પક્ષ પ્રમાણે આત્માને સતેજ રાખો, બંધુભાવ વધારવો, દરેક પર પ્રેમ રાખવો એ સિદ્ધાંત સિદ્ધાંત તરીકે ઘણોજ સરસ લાગે છે પરંતુ આ સૂત્રોનો ઉપદેશ કેટલા હજારો વર્ષોથી થતો આવે છે? છતા મનુષ્યોના મન પર તેનું પરિણામ કેટલું થએલું છે?

દરેક ધર્મ કે તત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ ને ઉપદેશ એજ છતા માનવીના મન પર એની અસર કેમ આટલી થોડી થએલી છે? મનુષ્ય સ્વભાવજ કંઈ એવુ નથી? આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુનો વિચાર કરવાએ કોણ થોભે છે? કોઈ દહાડોએ એવો સમય આવશે કે જ્યારે દરેક દેશો, વર્ણો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે સહકારનો ભાવ રહેશે?

સાંજે એક બી. એ. થએલી છોકરી મળી. દોઢેક વર્ષ થયું બી. એ. થઇ છે. હાલ એક પારસી સ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. ભાષા તદ્દન પારસીશાહી છે. શુદ્ધ ગુજરાતીનો કદી ખ્યાલ પણ આવ્યો હશે કે નહીં તે કહી શકાતું નથી. ઉંડાણ નથી. + + + સાહિત્ય કે કુદરતનો શોખ લાગતો નથી. રસવૃત્તિ ઓછી ખીલેલી લાગે છે. મુંબાઇના જીવનનો શોખ વધારે છે. પારસીશાહી રીતોનો શોખ હશે. .. ..

નથી જુના વિચારનાં કુટુંબોમાં રસવૃત્તિ કે નથી નવી કેળવણીવાળા ઉછરતા વર્ગમાં. પુરુષોજ ગમાર જેવા હોય છે ત્યાં સ્ત્રીઓની [illegible] આશા? જ્યાં દેશના મોટા વર્ગની આ [illegible] હોય ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય કે નૂતનતાની શી [illegible]શા રાખી શકાય?

૨૧–૬–૨૦.

કોઇ સ્થળ એવું હશે કે જ્યાં જરાએ સ્વાર્થવૃત્તિ ન હોય! સ્વર્ગને પણ આ વૃત્તિ નરકાલય બનાવે છે. મનુષ્યોની વૃત્તિઓ ન બદલાય તો જગત્ એક તસુ પણ ઉંચે જવાનું નથી.

૨૨–૬–૨૦.

દિવસ આખોએ નકામો ગાળ્યો. ... સાથે બે ત્રણ કલાક ગપાટા માર્યા, એટલું વધારામાં.

ટોલ્સ્ટોયનો 'ધર્મ' ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો. હજુ અધુરો છે. ટોલ્સ્ટોય એના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. અને દરેકના જુદા જુદા વર્ગ કરે છે. એના મત પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ કે અમુક રાજ્ય કે સમાજ ખીલવવાની ઇચ્છા ઉતરતા પ્રકારની છે. એક સર્વશક્તિમાન ઇચ્છાને અનુસરીને સર્વ કાર્યો કરવાં એ એ ઉત્તમ માને છે. એ કહે છે કે સાયન્સ કે ફીલોસોફી કરતાં આમાં લાગણીની વધારે જરુર છે. અને સાયન્સ કે ફીલોસોફી આ વિષયમાં મદદ આપતાં નથી પણ ઉલટાં ગુંચવે છે. કારણકે એમાંએ જણ જણના જુદા મત હોય છે. અને ઘણાખરા કથન પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે.

હું ટોલ્સ્ટોયના આ મત સાથે સંપૂર્ણાંશે સંમત નથી. વ્યક્તિત્વ ન ખીલવ્યું હોય તો એક મહાન્ ઇચ્છાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાણીજ ન શકાય, અને એ ઇચ્છાને અનુવર્તીને કરવાનાં બુદ્ધિપૂર્વક કાર્યોનાં વ્યક્તિના વિકાસ વિના કરીજ ન શકાય. વ્યક્તિત્વ ન ખીલવ્યું હોય તો હેય, જ્ઞેય કે ઉપાદેયના વિભાગ માનવી કરી કે જાણી ન શકે. વળી સમાજ કે રાજ્ય સુધરેલાં ન હોય તો તેમાં વ્યક્તિના વિકાસના પ્રસંગો અને સાધનો બહુ ઓછાં હોય છે. માણસ જે દેશમાં કે રાજ્યમાં જન્મ્યો હોય તેનો બીજા દેશ કે રાજ્ય આડે ન અવાય તે રીતે વિકાસ દેશકાળને અનુસરીને કરવો એ તેની ફરજ છે. માનવીની શક્તિ અમાપ કે અનંત નથી કે તે એકજ કાળે બધા સમાજ કે રાજ્યોનો ઉદ્ધાર કરી શકે, અને તેટલાજ માટે શરુઆત કરવાનાં પહેલાં સ્થળ તેને નજીકમાંથીજ શોધવાં પડે છે. પ્રથમ પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયા પછી કુદરતી રીતેજ કુટુંબ, સમાજ ને રાજ્ય એ અનુક્રમે આવવાનાં. જે માનવીનું વ્યક્તિત્વ એટલું વિશાલ હોય કે તેના સ્નેહ અને ચારિત્ર્યની સરિતા કુટુંબ, સમાજ કે રાજ્યની હદમાં ન સમાતાં સમસ્ત વિશ્વને રસાળ કરતા વહે તેને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' કરવામાં વાંધો નથી. બાકી તે વિના જગતને કુટુંબ કરવા અધુરાઓ નીકળે તો

ચમકતો બરફ અને ઘેરી છાયા વાળો સાંજનો વખત એ બધાંથી મન મોહ પણ પામતું અને ગંભીર પણ થતું.

લગભગ પાંચેક માઇલ આવ્યાં. કુલનના ગામડા આગળ તંબુ ઉભો કરેલો હતો ત્યાં જઇ વેષ બદલી નાખ્યો.

ઇસ્લામો એક રીતે ઘણો ઉપયોગી માણસ છે. માત્ર એનામાં લોભ ઓછો હોત તો હું એને હંમેશાં સાથે રાખત.

અત્યારે વાદળાં વેરાઇ ગયાં છે. મધ્યાકાશમાં ચંદ્ર ઝરાનું ગીત સાંભળવા સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો છે. મારી સામેનાજ શિખર પરનો બરફ ઇંદુના શાંત પ્રકાશમાં સ્નાન કરતો હોય એવું લાગે છે. કે શુદ્ધ સંગીત રેલાવતા પાણીના ઘોર પડઘા આખા વનમાં વ્યાપી રહ્યા છે.

ચંદ્ર પ્રકાશમાં દૂરથીએ પાણી કાળા પથ્થરાઓની વચ્ચે બહુજ શ્વેત લાગે છે. અને ઉછળતા તરંગોથી નૃત્ય કરે છે. આને શી ઉપમા આપવી તે સુઝતું નથી.

પર્વતના એક ઝુંપડામાંથી દૂરથી એક દીપક કોઇને બોલાવી રહ્યો છે. છુટીછવાઇ તારાકણીઓ પરસ્પર કૈં ગોષ્ટી કરી રહી છે. આખા વિશ્વની સુંદરતા આ ગિરિમાલની વચ્ચે ખીણમાંજ પુરાઇ રહી હોય એમ લાગે છે. આથી વધારે રમ્યતા ક્યાંએ હશે?

તા. ૨૬-૬-૨૦.

કુલનથી સવારે પોણાસાતે સુનમર્ગ આવવા નીકળ્યાં. આજે ફક્ત સાડા દસ માઇલજ કાપવાના હતા. રસ્તો આજે ઘણોજ ખરાબ અને પહાડી આવ્યો. ઘડીમાં ઝરાની પાસે ખીણમાં ને ઘડીમાં ઉપર ચઢવાનું. માર્ગ એટલો વિકટ હતો કે ન પુછો વાત. અહીંના ઘોડાજ આમાં ચાલી શકે.

રસ્તો વિકટ તો હતો પણ મનોહર પણ બહુજ હતો. આજે તો જંગલની વચમાં થઇનેજ પસાર થવાનું હતું. માર્ગમાં પાણીનાં પુષ્કળ ઝરણ આવતાં અને મોટા ધોધમાં જઇને પડતાં. નાયગરાનો ધોધ પણ આમજ વહેતો હશે?

એક તો પહાડી રસ્તો ને તેમાં મોટું ઘેટુંનું ટોળું નડ્યું. સાંકડા રસ્તામાં ઘેટું (ઘેટાંની)ની સેનામાંથી રસ્તો કાઢવો પણ મુશ્કેલ અને આ સેનાએ રાવણને જીતવા ગએલા વાંદરાઓની સેના જેવડીજ હતી.

હવે તો સામસામા બે પહાડો બહુજ નજીક હતા. અને વચ્ચેથી ઘુઘવાટા કરતો ધોધ વહેતો. સામા પર્વતની ભીંત પર બરફ ના થરને થર આવતા. એક જગાએ તે ખરેખરી મઝા થઇ. રસ્તામાં એક ઠેકાણે બરફ પર થઇને પસાર થવાનું હતું. નીચે જોસભેર વહેતાં પાણી, અને એક બાજુ ઉભો સીધો પહાડ, તેના પર બરફ બાઝી ગએલો અને માત્ર એક વહેંત જેવડી બરફની પગથી પ ચાલીને જવાનું હતું. ઘોડા પર તો જા શકાય તેમ હતુંજ નહીં. અને જરાક પગ સરે તો સોએ વર્ષ પુરાંજ થાય. એક હાથે કોઇ કોઇ વખત ટેકો દેતી અને એક હાથે છત્રીને ટેકવી જેમ તેમ કરી એટલી ઝીનારી ચાલી મહ

બીજે પણ એક સ્થળે બરફ પર ચાલવાનું આવતું હતું. પણ તે એટલું સખત નહોતું. ત્રણેક માઇલ તો પગેજ ચાલી પુરા કર્યાં. ચારે પાસ જ્યાં જુવો ત્યાં ઉભા પર્વતની દીવાલો હતી. આજ રસ્તેથી 'લદાક, યરકંદ, યારકંદ' વગેરે સ્થળે જવાય છે. અમરનાથ પણ અહીંથી જઇ શકાય ખરું. અહીં ઘણું ખરું અંગ્રેજોજ આવે છે. કવચિતજ કોઇ હીંદી અહીંઆ આવતા હશે. હીંદી આઓનાં

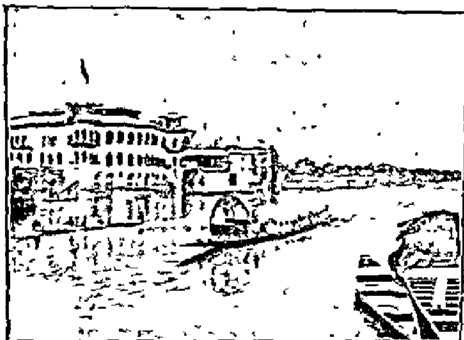
પગલાં થયાં હશે ?

ચોથું અગીઆરે સુનમર્ગ. દસ માઈલ કાપતાં ચાર કલાક આજના રસ્તાની ખુબી.

દસ્તાગીર પાછળ રહ્યો હતો ને હજુ સુધી આવી પહોંચ્યો નહતો. હું ને ઘોડાવાળો અને એકલાજ હતા. દસ્તાગીરને શું થયું હશે એના ઘણા તર્કવિતર્ક થયા. રસ્તામાં પડી તો નહીં ગયો હોય ? સામાન પણ આવી નહોતો પહોંચ્યો. પવન મનના ચામના ન મોકલ્યો હોત તો તે વખતે પણ ન આવત.

ત્યાંથી તંબુની જગા પસંદ કરવા એ આગળ ગયો. થોડી વાર પછી હું એ ગાઇ દૂરથી કોઇ સાહેબના ત્રણ ચાર તંબુ ઠોકેલા હોય એમ જણાયું.

એ તંબુથી દૂર હું એક ઝાડ તળે પથ્થર પર જઇ બેઠી. દસ્તાગીર તો સાહેબના ખાન સામા પાસે પહોંચી ગયો અને એણે ત્યાંથી વાટકો ભરી દુધ લાવી આપ્યું. દુધ પીધું



શ્રીનગર

મોટા મેદાનમાં એક ટેકરા પર ઝાડ તળે જઇ બેઠી અને ઘોડાવાળાને ઘોડો લઇ દસ્તાગીરની ખબર કાઢવા મોકલ્યો.

આશરે અડધો કલાક આમ બેઠી રહ્યા પછી દસ્તાગીર આવી પહોંચ્યો. એના ઘોડાએ ધામમાં કે ખાતું હશે તેનો નીરો ચઢ્યો હતો એટલે ચાલ્યો નહીં તેથી વાર થઇ. મેં પૈસા એટલે જરાક નીરાંત થઇ.

વખત જતો હતો. સામાન નહોતો આવી પહોંચ્યો એથી ઘણા તર્કો મનમાં થવા લાગ્યા કે ધોધમાં પડી તો નહીં ગયું હોય ? કોઇ માલુમ કે ઘોડાનો પગ મચક્યો હશે ? જે હતું તે ખરું એમાંજ દશ. સામાન ન આવી પહોંચે કે હું અકસ્માત્ થાય તો મારી

(અનુષ્ટુપ્)

દેવ દાનવ ગંધર્વો ઋષિઓ ક્ષત્રિઓ વળી :
સુકર જીતવા સર્વે,–વિકારો એ હવા નહીં. ૩.

(ઉપજાતિ.)

ઇંદ્ર— 'પૃથ્વીતણી હું કરિને પ્રદક્ષિણા,
સ્વસ્થાન આવ્યો દિન એક વીતતં;
રહી ગયા પાછળ સર્વ સ્પર્ધિઓ,
તે સુંદરીનો અધિકારિ હું થયો. ૪.

(અનુષ્ટુપ્.)

છલ કેવું કર્યું ભારે! ગાય ત્યાં ઉભિ મેં દીઠી,
વિશ્વિસુના વધૂવેષે ગૌતમે હસ્તી આણી. ૫.

(ઉપજાતિ.)

ધનુષ્ય મારું હતું ત્યાંજ સજ્જ,
વિરંચીો મેં પુછ્યું "આ શું ધૂર્ત!
દેવી હતી જે દ્વિજનેજ કન્યા,
શું કામ યોજી સુરગર્ગ ચર્યા? ૬.

(ઉપજાતિ.)

શું ખેલ જોવા, ઉપહાસ અર્થ,
દોડવિ! તેં સુર કાઢી છમ?
ઐરાવતે હું ગતિ શીઘ્ર સાથે,
ફર્યો શું તે આ અપમાન માટે?" ૭.

(ઉપજાતિ.)

બીમારિ આ બ્રાહ્મણ નિશ્ચયે જો,
કર્યો હતો તેં મનમાંથિ પેલો;
જામાતૃ તારો કુલ તારનારો,
તો કેમ કાપ્યો શરૂ! દંભ અવો?" ૮.

(ઉપજાતિ.)

બ્રહ્મા— "સંકલ્પ નો'તો મુજ પૂર્વથી એ,
સ્પર્ધા રચી નિષ્કપટે બધી મેં;
કરી હતી જે તમને પ્રતિજ્ઞા,
છે તેજ પાળી નથી કાંઇ શંકા. ૯.

(ઉપજાતિ.)

તમે ગયા જ્યાં નિજ વાહનોપર,
આવી વદ્યા આ ઋષિ વેદવિત્તમ;–
'છે ધેનુ પૃથ્વી કહ્યું એમ શાસ્ત્ર'
સ્વીકારી મેં ધેનુતણી પ્રદક્ષિણા." ૧૦.



(અનુષ્ટુપ્)

છંદ— "અત આપન એ વેળા ખદ્યા ગૌતમ બેઉનો:
વિનવો અન્ય દેવોએ, ભગે મે ક્રોધ રોકિયો. ૧૧.



(દ્રુતવિલંબિત.)

હૃદય આ પણ તે નહીં વીસરે,
નિરદિન મન તે ખટક્યાં કરે;
ત્રિદિવ રાજ્ય દિયે નહીં સૌખ્ય, ન
સરણમાં કરતા દિલની મને. ૧૨.

(અનુષ્ટુપ.)
સ્મૃતિઓ દિવસે તેની, સ્વપ્ન તેનાંજ રાત્રિએ,
કલ્પદ્રુમોતણા શીત ઉદ્યાને ભડું અગ્નિએ. ૧૩.

(શિખરિણી)
સુખસ્રોતો સર્વે કહું? કરું એ ગૌતમ તણા,
સનેહાં ઈર્ષ્યા ને કલહ કટુ તેને સ નમા,
કરે કેનું ચિત્ત પ્રબલ બળનું ક્લેશ વિકલ.
રહે એનું મારા અભિભવતણું વેર વિપુલ. ૧૪.

(વેગવતી)
વળિ તે કમનીય મનોહર
સુંદર કોમળ મંજુલ વામા
ગતિ પામી શી ચારુ અહલ્યા
ભિક્ષુક તાપસની બની ભાર્યા? ૧૫.

(અનુષ્ટુપ)
અહા શું તેનું લાવણ્ય! ક્યાં જોગી જટાધર!
નિત્ય મેળે કુસુમો જે દશા શી કુત્સિત પર? ૧૬.

(શાલિની.)
આવી જોતો ચંદ્ર ત્યાં એક વેળા
બે લાવેલો વારુણે યુક્તિ કહેવા,
'જાવું રાત્રે ગૌતમ દ્વાર આજે,
ભ્રાંતિ દેવી કુક્કુટધ્વાન આજે' ૧૭

ચંદ્ર— 'સુરેંદ્ર! આ શું તમને ઘટે છે?
પ્રતાપ જે! ભુવનો રટે છે
વિભૂતિ જેની ચતુરા મનાય
શતક્રતુ નામથી વેદ ગાય. ૧૮.

(ઉપજાતિ)
સ્વર્લોક પાલક મહી રસાલ,
એ સર્વના છો પ્રભુ લોકપાલ,
સુરો થયા જે અમૃતાધિકારી,
છે આમ તેમાં પદવી તમારી ૧૯.

(ઉપજાતિ)
સુકીર્તિ એવી કરવી શું ઝાંખી?
કલંકનું રૂપ શું દેવું નાખી?
આરાધના ને બલિ પ્રેમ જે છે,
તે શું કન્યાતણું અંક લેશે! ૨૦.

(ઉપજાતિ)
છે ન્યૂનતા કે શુભ કામ સીમા!
નિવાસ છે જ્યાં અમરાપુરીનાં,
ઉદ્યાન જ્યાં નંદન વૃદ્ધિમંત,
પ્રાસાદ જ્યાં ઉજ્જ્વલ વૈજયંત. ૨૧.

(મંદાક્રાંતા.)

ઇચ્છા સર્વે પુરી કરી શકે પાંચ તે કલ્પવૃક્ષ,
એ સર્વેથી અધિકતર છે કામધેનુ પ્રસન્ન;
ગંધર્વો ને સુલલિતતનૂ અપ્સરો ગીત નૃત્યે,
વિસ્તારે ત્યાં તમ ભુવનમાં જ્યાં ઉલ્લાસ નિત્યે. ૨૨.

(ઉપજાતિ.)

કુટુંબમાં એ સુખી ભાગ્યવંત,
પત્ની શચી ને સુત છે જયંત;
કુટુંબી એવાં અનુરક્ત સ્નેહી,
છે ધન્ય એવો નહીં અન્ય દેહી. ૨૩.

(અનુષ્ટુપ)

ઉચ્ચ એ પદ શું નાથ! મૂકો પ્રવૃત્તિ આ કરી?
યાન સ્વર્ગેશ કેરાથી જશે શું શક્ર ઉતરી? ૨૪.

(મંદાક્રાંત.)

જેના સિંહાસન સમ નથી તુંગ તેજસ્વી અન્ય,
જેના ઐરાવત સમ નથી હસ્તિ કો શ્વેત ભવ્ય;
જેનો લીલો હય અનુપ છે, જે ત્રિલોકે પહેલો,
કામી ક્રોધી કપટી બનશે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જેવો? ૨૫.

(ઉપજાતિ.)

દેવેંદ્ર જ્યારે વિષયાંધ થાશે,
આદર્શ કોનો ત્રિદિવે ગણાશે?
રહ્યો ન જો સંયમ આત્મ કેરો,
આ વજ્રથી શાસન કેમ દેશો? ૨૬.

(દોહરો.)*

"નદી નદી માઝા મુકે સાગરથી ન મુકાય,
સાગર જો માઝા મુકે તો તો કયમ રહેવાય?" ૨૭.

(અનુષ્ટુપ.)

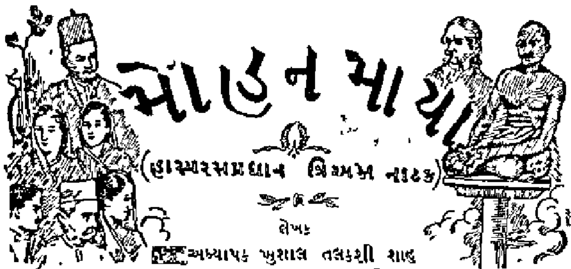
વ્યર્થ ગયા બધા યત્નો ઇંદ્રની વૃત્તિના ફરી;
દાવથી ઉગ્ર જે અગ્નિ કૌમુદી ત્યાં જ્યા પડી. ૨૮.

* * *

(ઉપજાતિ.)

શિલા થઈને પડિ છે અહલ્યા,
પામે અરણ્યે નહીં તે અભિજ્ઞા;
ને ઇંદ્ર નાઠો બળનોજ શાપે,
ધાર્યાં લીધું અંક સહસ્ર આંખે. ૨૯.

* આ દોહરો એક પુસ્તકમાં વાંચવામાં આવેલો તે અહીં ઉતાર્યો છે.





ચિત્રકાર

રા. શિવરાજ મજીઠ,

એ એમ



મુખ્ય પાત્રો



પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ... ... અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક માંધીથેલામાં મશગુલ થએલા
વિધુર ધનાઢ્ય

નરોત્તમદાસ .. ... અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર

બાલાભાઈ ... ... અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન યુરોપીઅન થઈ ગએલો પુત્ર

મોહનદાસ ... .. નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.

જીવરાજ ... ... અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ નરોત્તમનો સહાધ્યાયી

સરદાર હીરાસિંહ ... પંજાબનો એક અમીર તાલુકદાર

શીવાય નાનાલાલ કવિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સી. એફ. એન્ડ્રુઝ મોહનદાસ ગાંધી.

અનુચરો બીજાઓ

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી.. ... .. અંબાલાલશેઠની બહેન—રસિકવૃત્તિની ભામિની

મધુરી ... ... અંબાલાલશેઠની મોટી દીકરી નરોત્તમની પત્ની

પુષ્પા .. .. તેની નાની બહેન.

નોકર, ચાકર ઇત્યાદિ

શેઠે ધાર્યું હશે તો આમંત્રણ કર્યા વિના રહેનાર પણ નથી. પાડ પ્રભુનો કે એમણે એ આમંત્રણ કરવાનું મને સોંપ્યું છે; અને મેં હજી વિચારજ નથી કર્યો. ગાંધીજી પધારે તે પહેલાં તું મારી સ્ત્રીની ટાગોર મોહિની ટાળે નહીં, તો ભવિષ્યમાં મને સુખનો જે યત્કિંચિત સંભવ છે તે પણ નષ્ટ થયો સમજવો. કારણ એકવાર મધુરીની જાણમાં આવ્યું કે મેં આવી ઠગબાજી એની સાથે રચી હતી, તો એ મને કદી ક્ષમા નહીં કરે. [અવાજ બહુજ દયાર્દ્ર થઇ જાય છે.]

મોહન

માટેજ તને કહું છું, ભાઇ! કે આ મુર્ખામી રહેવા દે. મને અહીંથી જતો રહેવા દે: અને ઠગાઇનું પોગળ આગળ વધતું અટકાવી દે.

નરોત્તમ

[એક પળ વિચાર કરી દ્દઢ નિશ્ચય પર આવ્યો છે] ના, એ તો નહીંજ બને. प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति. હવે તો પાર પાડયેજ છુટકો.

મોહન

ઉત્તમતા અને હઠીલાઇ વચ્ચે ફેર છે, તે વીસરતો ના!

નરોત્તમ

એ ફેર હું જાણું છું; પણ હમણા એ નીતિવચનો સ્મરણ કરવા સમય નથી. [અવાજમાં પુનઃ નિશ્ચયાત્મકતા સ્ફુરે છે] જો, સમજ! આ કામ જેમ બને તેમ જલદી પાર પાડવું જોઇએ,' અને બનતી ત્વરાએ સવેળા ભવાઇ અટકાવી જોઇએ. માટે તારે પ્રથમ હલ્લો અંબાલાલ શેઠનાં ગાધી ગઢપર કરવાનો છે; અને પછી મારી સ્ત્રીના ટાગોર કોટપર.

મોહન

ઉભય ધાર્યા કરતાં અતિ વધારે દુષ્કર કર્મ કરે છે. મને ટાગોરની કૃતિની કે ગાંધીની ફીલસુફીની જોઇએ તેટલી—જરુર જેટલી—પણ ખબર નથી. પગલે પગલે થાપ ખાવાનો, પોગળ પાધરું થવાનો સંભવ છે.

નરોત્તમ

તે ખરું છે, અને વખત હોત તો તારો પાર્ટ વધારે લંબાણથી ભણાવવાની તજવીજ કરત. પણ गतं न शोचयेत એ સૂત્રને આધારે હવે તો જેમ બને તેમ સત્વર નાટક પુરું કરીએ એમાંજ આપણી સલામતી છે.

મોહન

અને છતાં તું પોતે વચમાં વિઘ્નકર્તા થાય છે.

નરોત્તમ

કેવી રીતે?

મોહન

ગઇ રાત્રે તેં મારી કૃતિ ખય્યામની નકલ છે એમ શા માટે ઉઘાડી પાડી?

નરોત્તમ

એટલુંજ બતાવવાને કે રવિબાબુ કેવા ઢંગી, ઢોંગધાલુ છે. તારે તો તેમાં ટાપસી પુરવી જોઇતી હતી, તેને બદલે તેં એવો સરસ, તરત્નમય બચાવ કરવા માંડયો, કે ફોકટ હું ફજેત થયો.

મોહન

પણ એથી તો તું એવો અન્યાય કરે છે. એક તો તું મને અપરિચિત ભાગ ભજવવાનું કહે છે; અને તે હું યથાશક્તિ ભજવવા લાગું તેવોજ તું પોતે નમ મુશ્કેલી નાંખે છે, અને જરા પણ ચેતાવ્યા વિના.

મોહન

હું એમ નથી કહેતો; પણ એટલુંજ કે કૈંક મર્યાદા જાળવવી જોઇએ.

નરોત્તમ

અને હું એમ સાફ કહું છું કે હમણાં મર્યાદાનો કે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાનો સમય નથી. આજ સાંજ સુધીમાં નાટક ખતમ નહીં થાય તો હાંસીમાંથી જરુર હાનિ થવાની.

મોહન

હું મારું બનતું કરીશ—અને તું પણ સહાય કરજે.

નરોત્તમ

જરુર. જો હવે પહેલાં તો હું જાઉં છું; અને સસરાજી જો જાગ્યા હોય તો એમને અહીં લઇ આવું. અકબરશાહનો ચીતોડગઢ પર એ પહેલો હુમલો. તું તૈઆર થઇ જા. દરમિઆન [પાસેના કબાટમાંથી એક પુસ્તક કાઢી આપે છે] ગાંધીજીને ગાળો ભાંડવી સહેલ પડે માટે આ "મહાત્માનો હઠયોગ." ખાસ કરીને આ હું બતાવું છું તે ભાગ વાંચી રાખજે. પરીક્ષા મંડપમાં જતાં છેલ્લી ઘડીની તૈઆરી! [સ્મિત હાસ્ય સાથે ચોપડી આપી જાય છે. મોહન ગાંધીવાળા કોચપર બેસી "મહાત્માનો હઠયોગ" વાંચવા લાગે છે.]

થોડી વારે બાગમાંથી તાજાં ફુલ વીણી એક ટોપલીમાં તેને ભરી પુષ્પા આવે છે.

પુષ્પા

[નરોત્તમને દીવાનખાનામાં એકલો બેઠેલો જોઇ ચમકાય છે.] અહો! આપ બહુ સવેળા ઉઠયા છો, કવિરાજ! મને માલમ નહોતું કે આપ અહીં હશો, નહીં તો હું આપને અડચણકર્તા થવા ન આવત. [પાછી જવાનો ડોળ કરે છે.]

મોહન

[પુસ્તક વાંચવું પડતું મુકી ઉભો થાય છે.] તમે મારે ખાતર અહીંથી નાશી જાઓ છો, પુષ્પા બહેન? હું શું એવો બીહામણો છું?

પુષ્પા

નાજી, પણ મને મધુ બહેને તેમજ ફોઇબાએ સાફ ચેતવણી આપી છે કે હું મુરખીનાં ટાહેલાંથી આપને કોઇ મહા-અવનતીકૃતિ કરતા અટકાવવા નહીં.

મોહન

પણ તમે ટાહેલાં કરતાંજ નથી! અને મને રતિભાર પણ મુંઝવતા નથી.

પુષ્પા

બહેન કહે, "ધ્યાન રાખજે, પુસી, કે કવિરાજને એકાંતે વિચાર કરવામાં જરાપણ ખલેલ ન થાય. કારણ એમ થાય અને આપના અદ્‌ભુત વિચારબીજનું ક્લેશ થતાં અટકી જાય તો તું નરકાધિકારી બનીશ."

મોહન

[સ્મિત હાસ્ય] મને જણાય છે કે તમે મારી મજાક કરવા લાગ્યાં છો!

પુષ્પા

આ કંઇ મારા વચનો નથી. બહેનનાં છે. બહેને કહ્યું છે કે કવિરાજને...

મોહન

જુઓ, હું તમારી પાસે એક અર્જ કરું. મને ઘડીઘડી કવિરાજ કહેવો મુકી દો.

પુષ્પા

[વિસ્મિત] કેમ વારું? આપને એ ઇલ્કાબ પસંદ નથી?

મોહન

[અકળાયો છે. ખુરશી પરથી પગ ઉઠાવી, તેનું માથું પકડી હલાવે છે.] હં ! તે ખરું. અને સાચું પુછો તો મારે કબુલ કરવું પડે કે ગઇ રાતની કેટલીક વાતચીતથી તો મારું માથું દુઃખવા આવ્યું હતું. આખો દહાડો મારી હાજરીમાં મારાંજ પુસ્તકોની વાત કેમ ગમે ?

પુષ્પા

[હસતી હસતી ઉંચું જુવે છે.] એમ કે ? ત્યારે તો મારી સોબતમાં બેફીકર રહેજો. મેં આપની કૃતિ વાંચીજ નથી. એટલે હું તેની વાત કરીશજ નહીં.

મોહન

[આવેશમાં ખુરશી મુકી પુષ્પા સમીપ પ છે.] ખરેખર ! નથી વાંચ્યાં ?

પુષ્પા

એક પાનું પણ નહીં.

મોહન

[એજ આવેશમાં] હુરરે ! મને કેટલો નંદ આપ્યો છે તમે, પુષ્પાબ્હેન ! ι મીલાવો. [અને હસ્તમીલાપ કરે છે. અને નિર્દોષ બાળકો માફક હસે છે.]

પુષ્પા

ત્યારે આપ આથી ખુશ છો ?

મોહન

ખુશ ? રોમેરોમ અત્યાનંદ વ્યાપ્યો છે કે આખરે આ ઘરમાં એક પ્રાણી એવું મળ્યું કે જે પલેપલે અને જગેજગે ટાગોર કૃતિની હોળી ચાલુ રાખતું નથી. [તેના સામું જોઇ] તમને વિસ્મય થાય છે ?

પુષ્પા

હા, સહેજ થાય છે ખરું. હું તો હંમેશ એમજ ધારતી હતી કે લેખકો સઘળા નિસર્ગતઃ અહંભાવી; અને આપ-રવિ બાબુ- તેમાં શિરોમણિ. આટલા આપ—અહંભાવ રહિત હશો એમ મેં નહોતું ધાર્યું. આટલાથી-જ સ્પષ્ટ થયું કે ટીકાકારોની વાતને કેટલું વજન આપવું !

મોહન

તમે મારા વીશે ટીકાઓ સાંભળી છે ?

પુષ્પા

ગાડાં ભરાય એટલી.

મોહન

કહો તો ખરાં કે તેથી મારે માટે તમારા મગજ પર કેવી અસર થઇ હતી ?

પુષ્પા

તે પછી કહીશ. અત્યારે અવકાશ નથી. [ફુલની ટોપલી ઉંચકી જવા તૈયાર થાય છે.] આ સૌ ફુલદાનોમાંથી કાલનાં ફુલ કાઢી તાજાં ફુલ ભરવાં છે; અને સુરજ બહુ ચઢશે તો મારાં કુસુમ સૌ કરમાઇ જશે. [જરાક નજાકથી] આપ જેવી મહાભાગી વ્યક્તિની પરોણાગત કરવી હોય ત્યારે.........

મોહન

જરા વાર રહીને ફુલ વીણવા જાઓ તો નહીં ચાલે ?

પુષ્પા

[હચુપચુ] વખત બહુ રહ્યો નથી.

મોહન

મારા પર ખાસ એટલી કૃપા કરી એમ સમજજો.

તેના હાથમાં બેરવેલી ટોપલી લઇ પુનઃ તે ટેબલ પર મુકે છે. પુષ્પા ખુરસી પર બેસે છે.

પુષ્પા

[હસે છે] બાપાજી અહીં મને હમણાં જુવે તો શું કહે ? એનો હંમેશ મને

મુગ્ધભાવે કહી બોલાવે છે. [જરા સાળીયં-નો ડોળ કરી, મોહન સામે જોય છે. આંખમાં મસ્તીખોર સ્મિત રમે છે.] ખરે ખર, કવિરાજ! મને રોજ આમ લવારો કરવાની ટેવ નથી હોકે! ઘણા દિવસો એવા હોય છે કે જ્યારે આખા દિવસમાં હું ગણ્યું વાક્ય પુરૂં નહીં ઉચ્ચારતી હોઉં. પણ આપની સાથે વાત કરવામાં કોણ જાણે મને કેમ સહજ આનંદ આવે છે.

મોહન

એટલું આજે એ નસીબ હશેને!

પુષ્પા

[હસતાં ને હસતાં] વળી એ શાનુ અધાર્યું?

મોહન

મારા મોહન. પુષ્પા બહેન! કહો તો ખરા કે તમે મારે માટે કેવો ખ્યાલ કર્યો હતો?

પુષ્પા

ખરેખર જાણવું છે?

મોહન

ખરેખર!

પુષ્પા

હો ત્યારે કહું–પણ અવિનય થાય તો ક્ષમા કરજો હોં [કંઈક ગંભીર] હું તો 'ખરેખર એમજ ધારતી હતી કે તમે કંઈક ઉછાંછળા, દમામપ્રિય, અહંભાવી નર હશો, જાણે પોતાનીજ બુદ્ધિનો મોહ લાગ્યો હોયને!

મોહન

[આ ટાગોરની વાત છે એની પોતાની નથી તે ભુલી ગયો.] તમને ખરેખર મારે માટે ઘણાજ ખોટા ખ્યાલ બેસી ગયા લાગે છે. કોણે બેસાડયા, કહો જોઉં?

પુષ્પા

[હસે છે.] મેં જાતેજ, વળી બીજા કોણ? હું તો એમજ ધારતી હતી કે તમને શારદેવી પ્રસન્ન થઇ છે તેનો લાભ લઇ શબ્દ રચનામાં એવી મોહભરમ ભેળવી દો છો કે સામાન્ય શક્તિના નરનારીઓનું આપની સામે કશુ ચાલેજ નહીં. શુદ્ધ બુદ્ધ સૌ ગુમ થઇ જાય

મોહન

ત્યારે તો તમે મને, ખરેખર, એક અનિષ્ટ પુરુષ ધાર્યો હશે?

પુષ્પા

હા. પણ, હવે આપને ઓળખ્યા. એટલે એ ધારણા ધોવાઇ ગઇ સમજજો

મોહન

વારુ એ પણ. બીજું કંઈ મારા સામે તહોમત

પુષ્પા

છે, પણ ગંભીર છે કહીશ તો ગુસ્સો લાગશે.

મોહન

ના, ના, નહીં લાગે ફરીયાદનામું પુરુંજ કરો

પુષ્પા

એમ? [ગંભીર થઇ] મને તો મારે માટે આપના સદ્વિચારની રજ પણ પરવા નહોતી. સ્ત્રી પુરુષના સંબંધ માટે આપના વિચારો મને બીલકુલ ગમતા નથી

મોહન

[વિસ્મય પામી] સ્ત્રી પુરુષના સબંધ માટેના મારા વિચારો તમને ગમતા નથી? પણ તમે તે કેમ જાણ્યા?

પુષ્પા

બેહેને કહ્યા તેથી; વળી બીજું કેમ? આપનાં નાટકોમાં અને ગીતોમાં બ્હેન કહે છે તે મુજબ શરીરલગ્ન અને આત્મીય-લગ્ન વચ્ચે ફેર કરી આપ શરીરલગ્નને તુચ્છકારો છો; અને આત્મીય સંબંધનેજ માત્ર સ્વીકારો છો.

મોહન

મારા વિચાર મુજબ, અલબત, આત્મીય લગ્ન વિના—એટલે કે ખરેખર સ્નેહ વિના—શરીર લગ્ન સાધવાંજ નહીં જોઇએ.

પુષ્પા

તે ખરુ. પણ બધે કૈં પ્રેમલગ્ન બને છે? અને બને ત્યાં પણ યાવજ્જીવન પ્રેમ ટકશે તેની ખાતરી શી? તેથી કૈં એક વખત જોડેલા સંબંધની અવગ્ના કરાય?

મોહન

નહીં—પણ તેવા સંબંધ નભાવવા પડે તોપણ તે ક્ષુદ્ર, નીરસ થઇ પડવાની સર્જ્જેડ ભીતિ છે.

પુષ્પા

હું કયાં ના પાડું છુ? પણ શું કરીએ? સંસારમાં કૈં સૌને જે જોઇએ તેને જ્યારે જોઇએ ત્યારે કદીએ મળે છે? પણ ભાગ્યે લાગ્યા ભૂતને પણ નભાવે છુટકો; અને ન નભાવો તો સમાજનો મુળ પાયો તુટી જશે, તેનું કૈં?

મોહન

તેજ ખ્યાલથી તો આપણે આવા પ્રશ્નો દટાઇ રહેવા દઇએ છીએ.

પુષ્પા

તે અમારા સામાન્ય લોકોની પામર—પ્રાણીની પધ્ધતિ આપ જેવા મહાશયોને ન ચાલે. આપ તો સૌ સંબંધમાં પ્રેમ, આદર્શ, શોધવા જાઓ તેને સામાન્ય પદ્ધતિની કેમ કદર હોય? ખરેખર, કવિરાજ! આપની કૃતિથી તો, મધુબ્હેનનું માનું તો જન્મથી સંતુષ્ટાત્મા પણ અસંતુષ્ટ બને. બહેન તો ખરેખર ઘેલાં થયાં છે.

મોહન

[અકળાએલો] મારી કૃતિમાં લોકો ફાવે તે અર્થ કે ભાવ સમજી લે તેમાં મારો શો દોષ?

પુષ્પા

એટલોજ કે આપ સંપૂર્ણ શોચ કર્યા વિના લખી દો છો! સ્થૂલ લગ્ન-શારીરિક સંબંધ—આત્મીય આકર્ષણ કે પ્રેમની ખોટ કદાચ ન ભુલાવે. પણ ઘણીએ વાર એમ જોયું છે કે લગ્ન થયા પછીજ દંપતી પરસ્પર ને પીછાનવા શીખે છે; અને કે પીછાનથી કહો કે સહવાસથી કહો એ એવી રતિ ઉદ્ભવે છે, એવી પવિત્ર ગાં બંધાય છે કે જેનો ખ્યાલ પણ કહેવાત પ્રેમલગ્નોમાં ન આવે. આવાં લગ્ને સૌને સંભવે; પણ તમારાં કવિજન કલ્પિત એ પ્રેમલગ્ન તો શતાબ્દિએ પણ એક વા ભાગ્યે નીકળે.

મોહન

[આ છોકરી આટલું બધું ક્યાંથી શીખ એ વિચારમાંજ વળી પોતાનો વેષ ભુલી જા છે.] તેનું કારણ?

પુષ્પા

કારણ? કારણ માત્ર એટલુંજ કે ક કલ્પિત સર્વાંશે આદર્શમય પ્રેમ કરના કૈં રોજ જન્મે છે? મોટે ભાગે તો એ પ્રેમ મળતોજ નથી;—અને તેની જગ્યાએ

[વધુ માટે જુઓ પૃ૪ ૪૫૫]

‘પુષ્પોન્મીલન’*

લેખક:

રા. નવચંદ્ર.

ચિત્રકાર:

રા. અફલાતુન

મારી નોંધ: એક બપોરે કોઇ જરીપુરાણાવાળાને મારે ઘેર બોલાવેલો. તેણે મને એક અધી ફાટી ડાયરી બતાવી ને કહ્યું: “એક શેઠે કેટલીક જુની ચોપડીઓ કાઢી નાખી. તેમાં આ નાની ચોપડી આવી ગઇ છે. એમાં શું છે? મારા કામની લાગતી નથી.” થોડુંક વાંચતાં એમાં રસ પડવાથી બે આના આપી મેં તે લઇ લીધી. પ્રગટ કરતાં એનો લખનાર વાંધો લે તો?...નહીં રે, મને ખબર કાઢતાં માલુમ પડ્યું છે, કે એ ગૃહસ્થ મુસાફરી દરમ્યાન એક ટિબટન લામાના મઠમાં પેઠા ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા જણાયાજ નથી. તે માટેનો શોક દર્શાવતાં આપણી ડાયરી ઉકેલીશું:

૧૦ મી જુન, ૧૯૬૪.

આજે હું મેટ્રીકના ધોરણમાં ચડ્યો. અમારા માસ્તર સહુજ માન ઉપજાવે એવા છે. શરુઆતના ભાષણમાં એમણે કહ્યું: “હવે તમે તોફાની અને રમતીઆળ છોકરવાદી ત્યજી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. વિદ્વાનો કહે છે કે દરેક માણસે એક નોંધપોથી રાખવી જોઇએ. જેમાં પોતાને આવતા સુંદર અસામાન્ય વિચારો કે સવાલો ટપકાવી લેવાય. આગળ ઉપર કોઇ વખત એને વાંચતાં તમને એમાંથી રમુજ અને જ્ઞાન મળશે.” શુભસ્ય શીઘ્રમ્। આપણે તો આજથીજ શરુઆત કરી.

ગયા વર્ષથી મને આજ વિચાર આવે છે કે ‘આપણે ભણવું શું કામ?’ (નોંધપોથીમાંથી પણ પહેલો તો ભણવાનોજ સવાલ! પણ સુથારની આંખ કંઈ પહેલી બાવળ પર ગયા વગર રહેવાની છે?) આટલું તો લગભગ બધાજ કબુલે છે કે આપણી શાળાઓ એક મગજ તંતુઓનું કુસ્તીખાનુંજ છે. પણ હું (જો કે હું તો કલાસમાં છેક ઉપલોજ નંબર રાખું છું) તો માનું છું કે સ્કુલો ખરેખર કસાઇખાના જેવીજ છે. મેથેમેટીકસના મગદળ નીચે કચરાઇ જતા હું ઘણાને જોઉં છું. ને મને ખરેખર દયા ઉપજે છે. જો આપણી શિક્ષણ-

* એક અપ્રગટ લેખ પરથી સુચિત.

નીતિના નેતાઓને એવીજ ખીવટ હોય, કે દરેક છોકરાએ દરેક વિષયનું થોડું જ્ઞાન તો મેળવવુંજ જોઇએ (a dip into all the waters of knowledge) તો એમ રાખો, કે બધા વિષયો શીખવવામાં આવે, પણ પરીક્ષા તો જે વિષય પોતાને પસંદ આવે તેમાંજ આપવાની, અને તેજ વિષયમાં આગળ વધવાનું!

હવે હું આગલા વર્ષોની માફક નવા માસ્તરોથી બીતો નથી. પ્રોફેસરોના મહેતાજીઓનો શું શો! ક્લાસમાં શીખવવાના દાખલાઓ તો ઘેરથી મગજની ડાયરીમાં છાપ કરી રાખી આવે છે, અને ન આવડે તો બીજા માસ્તરને પણ ચુપચુપ પુછે! પણ જો કોઇ બીચારા છોકરાને ન આવડે તો બાપડાના બોમ્બ;'અને ફ્રોડ'' અને એના 'નાળીયેર' વચ્ચે એક તસુનું પણ અંતર રાખવાની સાફ ના! મોટાભાઇ કહે છે કે કોલેજમાં તો પ્રોફેસરો છોકરાઓ જોડે હળી મળી જાય છે. વો દિન ભી દેખેંગે.

૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪

રાજા જાણે કેમ. પણ મારું ઘર હવે મને અનુકૂળ લાગે છે. બાપાજી હવે 'લેસન' શીખવતા નથી કહે છે કે "હાથેજ કરી લે." મોટાભાઇ પહેલાની માફક હસીને બોલાવતા નથી. કુટુંબમાં હું પરાયા જેવો લાગુ છું. પણ મારી બા તો 'મેટ્રીકમાં ભણતા દીકરા' માટે ઇંદવેંત ડોક ઊંચી રાખે છે.

મારી બેન બરાબર કહે છે કે 'બીજા લોકોના છોકરા શું મેટ્રીકમાં નહીં ભણતા હોય?' પણ અજબ જેવો ફેર તો મારી



માસ્તર સર્વજ્ઞ ભાન દપની બેઠા છે

બેનપાસે મને દેખાય છે. હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે બહેન એટલે (?) બાપુ સેર ફગરમાંથી ચોરી રમાડવામાં એક ટીપું નાખતી હું ચોરી કરતા જોઉં ત્યાં માથું તો સાફ ના પાડતી. પરંતુ હવે કહી દેવાની કે પડી નથતુ

ભરવાની ધમકી આપતાં મારા હાથ પર જરા લગાડી આપતી, નાચતી કુદતી ફરતી એક ખુશખુશાલ, મારી ઘરની રમતગમતની ભાગીયણ; વા કોઇ કોઇ વાર બાની માફક અને ચોંટી દઇ બાની સાથે મને ઠપકો દેનારી ડાહી ડોસી !......પણ હવે તો મારાં લીલાં બ્હેન સાડી પહેરતાં મોટાં બાઇજી બની ગયાં છે. એ મા 'આજ કાલ એ આરસીમાં દશ મીનીટમાં ચાર વખત, અને બહાર જતી વખત તો બે મીનીટમાં ત્રણ વખતની ઝડપે મોં જોનાર ફેશનેબલ મેમસા'બ થઇ પડયાં છે. એક દિવસ મને કૌતુક થયું કે લાવને એ આરસીમાં શું છે તે હું પણ જોઉં! (તમારા સમ, મારું ગોં મેં એક સેકંડના દસમા ભાગથી વધારે વાર કોઇ દહાડો આરસીમાં જોયું નથી.) તે દિવસે લાગ મળતાં મેં પણ એનની પાછળ મોઢું ઘોંચી ધારી ધારી જોવા માંડયું. એની નજર પડતાં "જારે હરામખોર" કહી મારું નાક ખેંચી કાઢયું. હું પણ એવો જીદ્દી કે એના ગયા પછી ફરી પાછો મારું (લાલ) નાક જોવા આરસી પાસે ગયો. યા ખુદા! આરસી તો હોય તેવું કેવું ખરાબ કરી દેખાડે છે તેનો મને લાગે છે કે બધાને અનુભવ હશે. મારું નાક મેં માન્યું હતું તેથી જરા ચીબુ દેખાયું કપાળ ને ગાલ પર કેટલી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ! ને આ દાઢી ઉપર એક બે લાંબા વાળ શેના ઉગ્યા છે? જો આ મારું ગળાનું સુમાત્રાની ભૂશિર જેવું લાંબુ હાડકું જરા અંદર હોત તો મારો ચહેરો વધારે નહીં દીપત? હંમેશ એને અંદર દાબવાની એકસરસાઇઝ લઇશ. આ દાબડામાંથી શેની વાસ આવે છે? અરર! મારું બધું મોઢું ખરડાઇ ગયું! એ તો મારાં મેમસાબનો લપેડા કરવાનો પાઉડર. જરા મારા કોટ ઉપર સાહીનો ડાઘ પડયો છે તેના પર થોડું પાણી ચોપડી લગાડી દઉં તો? વૉશીંગમાંથી આવ્યા પછી ડાઘ પકડાશે તો બાને કહીશું કે એ તો ધોબીનો ઉંદર. નાકને અકસ્માત્ તે લાગ્યાથી ચોંટીયાની લાલાશ શમી ગઇ. વધારે લગાડું તો ખીલ ખુંચતા પણ બંધ થઇ જાયને? વાહ, મારો ચહેરો પણ કેવો મડમના જેવો સફેદ દેખાય છે! અરે! કોનાં પગલાં પડયાં?—ભગવાન! બચાવજે. એ તો એ લીલડીજ. બાની પછવાડે ભરાઇને હસે છે. એ શું બોલે છે? "ભાઇજી તો હવે ખીલ્યા ને ભાભીજીની તૈયારી કરે છે." ભાભીજી વળી કોણ? પેલા વૈકુંઠલાલ સાથે એનું સગપણ થયું ત્યારથી તે એવુંજ કૈં બોલતાં શીખી છે!

...મે, ૧૯૧૫.

પરીક્ષાનું ભૂત આવ્યું અને ગયું પણ પેલો ગંજાવર મંડપ જોઈ પહેલાં તો મારા ટાંટીયાજ ધ્રુજવા લાગ્યા. લીલી તો કહે છે કે, "તારા લગ્ન વખતે તો એથીએ મોટો માંડવો રચાવીશું." એની જીભ! પણ છેવટ ધર્મિષ્ટનો જય છે. હનુમાનજીના તેલમાં ચમત્કાર તો ખરો. કલાસના બીજા છોકરાઓ કહે છે કે "તું શું કામ બીએ છે? બીક તો અમારા જેવાઓને હોય. તું તો માસ્તરનો મરકો છે!" (પણ ગધેડાઓ! આપણા માસ્તર તે ક્યાં ત્યાં પેપર તપાસવા આવવાના છે!) પણ કૈં નહીં. બંદા તો સ્કુલમાંથી પહેલા તે પહેલાજ આવ્યા. પણ પેલો ધીરજ ડોબો કેમ કરી પાસ થઇ ગયો? કહે છે કે એણે પરીક્ષકને કૈંક ચાંપ્યું છે. ખરી વાત હશે? મારું તો આ જંજાળથી પાંચ શેર વજન ઉતરી ગયું છે. હવે સુરત જઇ રોજ સવારે શેર મલાઇ ખાઇશ ને સાંજે બાગમાં ફરવા જઇશ.

મારે આ બધું જોઇએ ?" ત્યારે લીલુડીએ તરતજ બકી નાખ્યું: "એ તો ભાઇજીને આ બધું ચઢાવી 'લેડીઝ'ની સામા બેંચ પર બેસવાનું બહુ મન છે. હું તો કહું છું કે એને એક 'સ્પેકટસ' પણ અપાવો. વાચતાં એની આંખમાંથી પાણી ઝરે છે." બહેન મારી બહુ ચકોર, હો! કેવી ઝડપથી મારો મુદ્દો પામી ગઇ! પણ સાથે નફટ પણ ખરીસ્તો!

યા ઇશાલ્લા! પેલું જ્યોમેટ્રીનું ભૂત તો હજુ પણ લાગુજ છે; તેની સાથે વળી પેલી 'ટ્રીગી' નામની બલા-ભૂતની બેન!-પણ કે નહીં, બંદા તો હવે 'ગેમ્મ'ના સેક્રેટરી બન્યા છે. પીંગપોંગ રમવા 'લેડીઝ'ને 'ઇન્વાઇટ' કરવા અવારનવાર હું જાઉં છું. ખાસ કરીને પેલીને-(એણે મારી પેલી ટોપી માગી લીધી છે,-ફકત એને ઘેર બધાંને એ બતાવી ફારસ કહી સંભળાવવા! પણ લીલી તો આ ફારસો સાંભળી ડોકી મરડી મુછમાં હસે છે.) પણ યા અલ્લાહ! હું 'લેડીઝ' પાસે કયમ કરીને જાઉં? મારી નવી કરાવેલી પાટલુન તો બુટથી સવા વેંત ઉંચી ચઢી ગઇ છે. બાપાજી એ ફાટયા પહેલા બીજી સીવડાવવાની સાફ ના પાડે છે. પણ કે નહીં; ખભા ઉપર બેન્જું છે, ત્યાં સુધી દુનીઆ જખ મારે છે. 'લેડીઝ' પાસે આવતાં હું જરા ખુધો વળી જાઉં છું, ને પાટલુન જલદી ફાટવા ટેનીમ ઘણાજ 'એન્યુઝીએઝમ્' થી રમુ છુ. સાલી 'સર્વીસ' કરતાં પારસી પોર્યાઓ કહે છે કે 'પાટલુનનો એક પાંયચો ધુંટણ સુધી ચઢી જાય છે.' બંદા પણ અડાવે છે કે એવીજ ફેશન 'સ્પોર્ટીંગ ડ્રેસ' ની છે. પાટલુન બુટના આંકડામાં ભરાયજ નહીં! બીજું શું કરીએ?' Necessity is the mother of lies! હું તો જાણતો કે કોલેજમાં તો શિક્ષકો છોકરાઓ સાથે વધારે હેતાળ હશે! સોશીઅલ પ્રોફેસરો? હરગીઝ નહીં. એ તો છોકરાને 'મીસ્તર, મીસ્તર' કહી બોલાવે એટલુંજ [ને એ પણ એટલા માટે કે પાસે નેતર નહીં કે ઇમ્પોઝીશન આપવાની શકિત નહીં. ને મનમાં સમજે કની કે મુછાળા છોકરાઓ કે એમ ખાંડયા જાય એમ નથી. આ ફકત મારી એનનોજ મત છે.) પણ કોલેજમાં 'ડીબેટીંગ સોસાયટી' માં મોટાં ભાષણો આપવાની ઠીક મઝા પડે છે. મારું સ્કુલમાં ગોખી મારેલું જ્ઞાન આ ભાષણોમાં બહુ કામ આવે છે. "ડૉગ સ્ટાર સીરીયસ," 'એમેઝોન' "શીકાગોની વસ્તી" ઇ. ઇ. ભયંકર છટા વડે ભાષણોમાં આપતાં ગગનભેદી તાલીઓ પામું છું. વધુમાં માગે ઇતિહાસ ઘણો પાકો, બધી તારીખ તવારીખ, વંશ વંશાવલિઓ મારી જિહ્વાગ્રે તે બધું સડસડાટ ભાષણમાં વાપરી નાખું છું, ને સાંભળનારાઓને આભા બનાવું છું. તેમાં પણ લોર્ડ મોર્લી અને મેકોલેના નિબંધોમાંથી ફકરાઓ તફડાવી ટાંકુ છું. અને છેવટે મહાત્મા ગાંધી, લો. તિલક કે દાદાભાઇનું નામ મુકયું એટલે પછી પુછવું શું! બસ! મારો અભખરો મોટો થઇ ગયો છે. હું તો બધુંજ વાંચવાનો. બધુંજ જાણવાનો ને જોવાનો. હું આખી દુનીઆ ફરીશ.—આ ઓકટોબર વેકશનમાં દાર્જીલીંગ જઇશ ને પછી, એકલો ટીબેટ જઇશ, અને લામાઇઝમનો નજરેનજર ને કાનોકાન 'સ્ટડી' કરીશ; ને પછી પામીર જઇ મારા 'એમ્બીશન' થી ગરમ થએલા મગજને ઠંડું પાડીશ. વધુ ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી.

—વસંતને વધામણી—

લેખક

રા. ભોગીકુમાર

આવો ! વસંત બેઠી બેનીને આજ બેની !
રૂડી વસંતને વધાવીએ હોજી
અંતર ઊંડાણના સંદેશડા કહાવી બેની !
ઉરના આનંદ કે રેલાવીએ હોજી
— આવો

યૌવનરાગ વસંતનો, ખીલ્યા શું નવરંગ
પરિમલ પુષ્પે પ્રસરતી, જાગ્યો જો રસરંગ—
આમ્રકુંજ માંહી કરી કોયલડી ગાન બેની
ઉરમાં તોફાન હીંચ મચાવે હોજી
મધુપ એ માલતીના, પુષ્પે પરાગ બેની !
પીયુના મહેકડા સુણાવે હોજી.
— આવો

ડોલે કમલિની જાગીને, મધુપ કરે ગુંજાર.
વસંત જાણે પ્રેમ કોયલનો, સખીરી ! આપણું પ્રાણ—
મીઠા મયુરના રમીયા ટહુકાર બેની !
વિભુના આદેશ ઝીલી-ઝીલવે હોજી
ધન મત્ત એ નૃત્ય તણા ગીતડાને રેલો બેની !
રસની જમાવે રાજ, રેલી હોજી
— આવો

સેવા વિના જનતા સુકાઇ મરે છે—એટલે એ ખોટ પુરી પાડવા કેટલાક પદ સ્વીકારે છે. કેટલાકને પોતાના લેખ છાપામાં જોવાની ઇચ્છા હોય છે. કેટલાકને મિત્રોને મદદ કરવી હોય છે, ને શત્રુને શરમીંદા બનાવવાના ાય છે. કેટલાકને ઉછરતા લેખકને ડામવાની આંકાક્ષા હોય છે. કેટલાકને મોટા લેખકો જોડે દોસ્તી દાવો કરવાની ઇચ્છા હોય છે. કેટલાકને એમ લાગે છે કે એમના વિના સાક્ષાર કે પ્રજાજીવન સુનું થઇ જાય છે. કેટલાકને એમ હોય છે કે એમના જાહેર ખબર આપનારા કરશે શું ? કેટલાકને પૈસા કમાવાનું મન થાય છે—કેટલાકને દોઢીઆં બગાડવાની હોંસ થઇ આવે છે.

આ બધાનું વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ થઇ શકે એમ છે. બાયોલોજી (વનસ્પતિશાસ્ત્ર) અને 'ઝુઓલોજી' (પ્રાણીશાસ્ત્ર) માફક તંત્રીઓલોજી—તંત્રી શાસ્ત્ર—ની ખાસ જરુર છે. અને અનેક તંત્રીશાસ્ત્રીઓ સતત અભ્યાસથી આ માનવ જંતુના પ્રકાર નક્કી કરે નહીં ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો આ મોટો વિષય અણખેડાએલો રહી જવાનો ભય રહે છે. થોડીક હું રુપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ નહીં જાય.

તંત્રી એટલે નિરભિમાન વૃત્તિથી પોતાની મહત્તા જન્મસિદ્ધ માની બીજાના વિચારોને પોતાના હુકમ પ્રમાણે બહાર પાડવાનો ઇજારો રાખે તે.

તંત્રના બે પ્રકાર હોય છે. (૧) ઉચ્ચ, અને (૨) નીચ. (૧) ઉચા પ્રકારનો તંત્રી પોતાને ઇશ્વરદત્ત સત્તાનો અધિકારી માને છે. તેને પોતાની કલમમાં, ડહાપણમાં, વિદ્વત્તામાં, વિવેકમાં ને સંપૂર્ણતામાં શ્રદ્ધા હોય છે. દરેક વિષય પર દરેક લેખ પર પોતાનો અભિપ્રાય તેજ બ્રહ્મવાક્ય એમ તે સમજે છે.

(૨) નીચા પ્રકારનો તંત્રી પોતાની સેવાથી દુનીઆનો બેડો પાર થઇ ગયો છે એમ માને છે. તેની દુનીઆનાં અને ખાસ કરીને તેના વાંચકવૃંદનાં ટુંક બુદ્ધિ, અજ્ઞાન, અશક્તિ ને જડતાનું તેને ઘણુંજ તીવ્ર ભાન હોય છે. દરેક પ્રશ્નો તેની સલાહ લીધા વિના નિર્ણય વગર ના રહી જવાના એવો તેને સદાએ ભય રહે છે

ઉચ્ચ તંત્રીને મીજાજ ઘણો હોય છે નીચ તંત્રીની અહંતાનો પાર હોતો નથી ઉચ્ચ તંત્રી બધાના લેખો તરફ તિરસ્કાર રા છે; નીચ તંત્રી તેમની તરફ માયાળુભરી મહેરબાનીથી જુએ છે. ઉચ્ચ વાંચકોને અક્કલ હીણા ગમાર સમજે છે; નીચ તંત્રી તેમ ભોળાડોળાના ને કાનના કાચા ગણે છે.

બંને પ્રકારના તંત્રીને મન બે પ્રકાર દુનીઆ હોય છે—સારી ને ખોટી; ને પ્રકારના અભિપ્રાય હોય છે—ખરા ને ખોટા જે તેના પત્રના લાભમાં હોય તે સાર દુનીઆ—બાકીની બધી ખોટી. જે અભિપ્રા તેને ઉપયોગી હોય તે ખરા—બાકીના બધ ખોટા.

લેખકના દૃષ્ટિબિંદુથી તંત્રીઓ ત્રણ પ્રકા ના હોય છે. (૧) જે લેખકની અવગણના ક તે. (૨) જે લેખકની જોડે સહચાર વધારે તે (૩) જે લેખકની ખુશામત કરે તે.

જે લેખકની અવગણના કરે તેને જેટલા જોઇ તેટલા લેખક મળે છે; જે લેખક જોડે સહચા સાધે તેને મહા મહેનતે લેખો મળે છે; જે લેખક ની ખુશામત કરે તેને એક પણ લેખ મળવે મુશ્કેલ થઇ પડે છે; પણ પહેલો તંત્રી અપ્રિ હોય છે; બીજા તંત્રીનો કોઇ હીસાબ ગણ નથી; ને ત્રીજાની વાહવાહ બોલાય છે. આ વિચિત્રતામાં આ મહાન્ નિયમ રહ્યો છે ભાવિ તંત્રીશાસ્ત્રીએ શોધવાનો છે.

તંત્રીનો, એક પ્રકાર વાચકની વિરુદ્ધ જાય છે, બીજો તેને રીઝવવાને અનેક તપ આચરે છે, ત્રીજો પોતાને મહારી સમજે છે અને વાચક વૃંદને હમ્મર શીખવાનું રીંછડું સમજે છે. ચોથો તેમને નાના છોકરાની નીશાળ સમજી પોતાને સાતમા ધોરણના મોટા મહેતાજી માને છે.

આ ઉપરાંત તંત્રીઓનો સ્વભાવ, ખાસીયત, વલણ, દૃષ્ટિબિંદુ વગેરે અનેક વિષયો ઉપર વિવેચન કરી શકાય છે. એકજ લાગે છે કે હું વધારે લખું તો ભાવિ તંત્રીઓ રોજીરો કરશે શું? અત્યારે તો માત્ર એટલુંજ થઇ શકે કે જેમ ઉછરતા બાગમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દરેક ઝાડ પર ટીકીટ મારે છે તેમ ગાંધીજીથી માંડી હમાણી સ્કુલ બોર્ડીંગના હસ્તલિખિત ચોપાનીઆના તંત્રી ગલાભાઇ સુધી દરેક પર ટીકીટ લગાવી દેવી, અને પોતાની ટીકીટ તૈયાર કરવાનું કામ દરેક તંત્રીને પોતાને સોંપવું. ટીકીટ તૈયાર કરવાનું કામ સરલ થાય તે માટે નીચેનું ખોખું–ક્ષમા ચાહી રજુ કરું છું

૧ પ્રકાર—ઉચ્ચ કે નીચ
૨ લેખક તરફ દૃષ્ટિ.
૩ વાચક તરફ દૃષ્ટિ
૪ તંત્રી થવાનો ઉદ્દેશ
૫ વગેરે વગેરે

ખાસ નોંધ—ટીકીટ ભરનારે શરમના માર્યા પોતાના તરફ અન્યાય કરવો નહી.

દરેક તંત્રી પૃથ્વીનો પ્રલય કરવાના ઇરાદાથી કાર્ય આરંભે છે. થોડા વખતમાં સાગરમાં એક જળનું બિંદુ પણ વધતું કે ઘટતું નથી તે જોઇ આશ્ચર્ય પામે છે. વળી માનવજાતિની કૃતઘ્નતા તરફ તિરસ્કાર કેળવે છે, અને આખરે આત્મસંતોષી બની પ્રલયની જરા પણ પરવા કરતો નથી કે ઇચ્છા રાખતો નથી. પહેલાં બે વર્ષ તે દુનીઆ સુધારવા ઉત્સુક હોય છે, ને બાકીનો ભવ દુનીઆ સુધરે કે ન સુધરે તેની પરવા વિના મસ્ત બની રહે છે.

તંત્રીના જ્ઞાનને સીમા હોઇ શકતી નથી. મગજના અહંથી હડકાએલા કુતરા મારવાના મંત્ર સુધી દરેક વસ્તુ તે જાણે છે, એમ વાચકને લાગવું જોઇએ. જો વાચકને એમ ન લાગે તો તંત્રી જ્ઞાની નહીં. જ્યાં સુધી આ કળા હાથ ન હોય ત્યાં સુધી તંત્રીપદનું જોખમ ખેડનાર તંત્રીપદને લાયક નથી એ નિર્વિવાદ લાગે છે

તંત્રીને એકજ સામગ્રીની જરૂર છે તે રદી મગજનો ટોપલો. આ ટોપલો જો મોટો ન હોય તો તંત્રીનું જીવન જોખમમાં આવે છે. જો એ ટોપલો પુરતો ન હોય તો ઉછરતા લેખકો, ઉગતા કવિઓ વિદ્વત્તાના અજીર્ણથી ગભરાએલા ડાહ્યાઓની કૃતિઓથી તંત્રી ગુંગળાઇ મરે છે અને નકામા લેખોના ભારથી પૃથ્વી રસાતાળ જવાનો સંભવ રહે છે

તંત્રીને એક ગુણની જરૂર હોય છે તે ભુલકણાપણું. કાલે શું લખ્યું હતું તે આજે યાદ ન રહેવું જોઇએ. ગયે વર્ષે કોને મહાન્ લેખ્યો હતો તે આ વર્ષે ભુલવુંજ જોઇએ. જો આ ગુણ તે ન કેળવી શકે તો નાલાયક બને છે, અને પોતાના અને વાચકના મગજ પર દુઃસહ બોજો નાખી દે છે

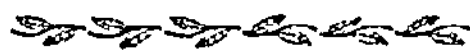
તંત્રીઓ વ્યક્તિની સમાનતામાં માને છે—પણ પોતાના શીવાય બીજાની ને મનુજોને બંધુ માને છે—પણ પોતાને જ્યેષ્ઠ બંધુ ને કુટુંબનો વડીલ ને કર્તા માનવા પડીજ. તંત્રીઓ માણસોમાત્ર સમાનતા કેમ રાખી શકે તે તેને સમજાતું નથી, કારણ કે દરેકને પોતાનું

સિંહાસન તો પોતાની અભેદ્ય સંપૂર્ણતા પર રચાયું છે એમ ખાત્રી હોય છે.

કેટલાક જેઓ તંત્રીશાસ્ત્રી થવાને સર્જાયા છે તે એમ માને છે કે અત્યાર સુધી રાજ્યતંત્રો એકશાસન, વર્ગશાસન, ને લોકશાસનની પદ્ધતિ પર ચાલે છે; પણ ભવિષ્યમાં તંત્રીશાસન પરજ બધાં રાજ્ય તંત્રો ચાલશે. અને હવે પછી દેશ ભૌગોલિક કે રાષ્ટ્રીય એકતા પર રચાવાને બદલે તંત્રીઓની હકુમત પર રચાશે. હીંદી, અંગ્રેજી એવા વિભાગને બદલે લોકો 'શારદીય' કે 'નવજીવનીય' કે 'યુગધર્મીય' નામના વિભાગ પાડશે. તે વખતે રાષ્ટ્રિય અસ્મિતા આવાં વિભાગોમાંજ ખીલશે; અને વિગ્રહો પણ આવા સમૂહો વચ્ચેજ થશે. અને જેઓ એક કરતાં વધારે તંત્રીની પ્રેરણાથી જીવતા હશે તેને લોકો 'અરાષ્ટ્રિય' કે "નમાલા" કહી સંબોધશે.

તંત્રીઓની વૃદ્ધિ "એમીબા" નામના જંતુની રીતે થાય છે. "એમીબા" જંતુની અભિવૃદ્ધિ માદામાંથી થતી નથી. દરેક એમીબાના યોગ્ય વખતે બે કટકા થાય છે; અને એક જંતુ બે થઇ ફરે છે. એ એના ચાર થાય છે. અને એમ એમનાં ગોત્ર વધ્યાંજ જાય છે. તેજ પ્રમાણે તંત્રીઓ વધે છે, તંત્રીઓનો વિનાશ પણ એજ રીતે થશે એમ કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માને છે. આમ ફાટતાં ફાટતાં દરેક તંત્રી 'એકોઽહં બહુસ્યામ્" થતો જાય છે. અને ચાલતે દિવસે કોઇ એક એવું છાપવાનું યંત્ર નીકળશે કે જેથી ત્રણ રૂપીઆ પાંચ આના છ પૈની કીંમતમાં એક ચોપાનીઆની હજાર નકલ દરરોજ નીકળે. આથી દરેક વાચક લેખક થશે, ને દરેક લેખક તંત્રી થશે. દરરોજ દરેક લેખક પોતાના પત્રની હજાર નકલ છાપીને કાઢશે. આ ક્રિયા વિજ્ઞાનની શોધથી દિન પ્રતિદિન ઝપાટાબંધ ચાલશે. દરેક ગામેમાં, દરેક ઘરમાં માણસદીઠ એકેકું પત્ર નીકળશે ને તંત્રીઓની અભિવૃદ્ધિ જીવાત કરતાં વધશે. પછી વાચકવર્ગ નાબુદ થશે ને માત્ર તંત્રી વર્ગજ રહેશે. પોતે પોતાનોજ લેખ લખી, છાપી, પ્રગટ કરીને વાંચશે. અને એકબીજાનાં પત્રો તો આવા કોઇક પ્રસંગેજ વંચાશે. તંત્રી-શેઠાણી રસોઇઆને "રસોડા જીવન"ના ૧૨૪૦૯ ના અંકથી રાંધવાનું ફરમાન કરશે. ને રસોઇઆ-તંત્રી "રાંધણકલા"ના ૩૪૬૨૧ ના અંકથી જમવાની વખત થઇ છે એમ સુચવશે. પછી માનવ જાતિ આખરે તંત્રીજાતિને નામે ઓળખાશે. ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાશે ને 'अहं ब्रह्मास्मि' ને બદલે 'अहं तंत्र्योऽस्मि' નો જાપ થશે. વૈજ્ઞાનિકોને કાગળ ને મુદ્રણયંત્ર બનાવવા શીવાય બીજો ધંધોજ નહીં રહેશે.

આખરે તંત્રીપદે પહોંચેલી આખી જનતા કાગળ ને યંત્રો ખુટવાથી નિવીર્ય ને હતાશ થશે. અને તાંત્રિક આત્માનું બળ ખુટવાથી ભગ્નહૃદય બની રહેશે. અને આખરે 'તંત્રી નાશ' નામનો વિક્રમ સંવત્સર આવશે જ્યારે બધી જનતાનો વિનાશ થશે; અને સંવત્સરમાં જ્યારે સિંહરાશિનો શનિ થશે ત્યારે છેલ્લો તંત્રી ભાંગેલાં યંત્ર ને વપરાએલા કાગળના ઢગ પર સુજેલી આંખમાંથી તાંત્રિકઆંસુ પાડતો આ દેહ છોડી "નિસ્તંત્રી" થએલી દુનીઆનો ત્યાગ કરશે.





લેખક
રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.
સભ્ય, સાહિત્યમંડળ

શ્રી મમ્મટાચાર્યકૃત કાવ્યપ્રકાશ (ગુજરાતી અનુવાદ) પ્રથમ ભાગ
અનુવાદક. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ
સંવત્ ૧૯૮૦. મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ક્ષણિક લોકપ્રિયતાને અવગણીને દીર્ઘકાળ પર્યંત ઉપયોગમાં આવે એવું ગંભીર અને શ્રમાપેક્ષી સાહિત્ય પ્રકટ કર્યા કરે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એ ગ્રંથાવલિના ગ્રંથો સામાન્ય જનસમાજનું તાત્કાલિક આકર્ષણ ન કરે પણ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિને તરત આકર્ષે છે. અપૂર્વ કલા વસ્તુ સર્જવાની પ્રતિભા શક્તિ તો ઈશ્વરી બક્ષીસ છે. એટલે કોઈ પણ સંસ્થા પાસેથી એની આશા રાખવી એ મિથ્યા છે. તેમ બીજી તરફથી લોકરુચિને અનુસરીને તથા આકર્ષીને તરત બદલો આપે એવું સાહિત્ય તો હાલોહાલ ચોમાસામાં ફૂટી નીકળતી બિલાડીના ટોપ પેઠે વગર પ્રયત્ને ઉત્પન્ન થયા કરે છે એટલે જેમાંથી તાત્કાલિક બદલાની આશા નહીં જેવી એવું તથા ફળના પ્રમાણમાં ઘણો વધારે શ્રમ માગે એવું સાહિત્ય તો પુરાતત્ત્વ મંદિર જેવી સંસ્થાઓ જ ઉપજાવી શકે. આવી સંસ્થાઓમાં જુદા જુદા વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓ પોત પોતાના વિષયનો અભ્યાસ વાચનચિંતન વધાર્યા કરે છે અને પોતાના અભ્યાસનું ફળ જગતને આપે જાય છે. અન્વેષણ અને અભ્યાસ માગે એવા કાર્ય માટે માત્ર ઉત્તમ પુસ્તકાલય કે સાધનસંપન્ન પ્રયોગશાળાઓ જ નહીં પણ વિવિધ વિષયના અભ્યાસીઓનો સહવાસ અને સહકાર પણ આવશ્યક છે. એટલે કે આવી સંસ્થાના અભ્યાસીઓ પરસ્પર ઉદ્બોધનથી જે એવું કાર્ય કરી શકે છે તેનું તે પ્રકારનું કાર્ય વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી કદી ન બને

કાવ્યપ્રકાશ પણ પુરાતત્ત્વ મંદિરની ગ્રંથાવલિના બીજા મણકાઓ પેઠે એક શ્રમાપેક્ષી મણકો છે. કાવ્યપ્રકાશ જેવા ગ્રંથના અનુવાદનીજ શી જરૂર છે એવો પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં ઉઠવાનો સંભવ છે. મૂલ સંસ્કૃત ગ્રંથ કઠણ છે. અનુવાદકો કહે છે તેમ 'અનેક ટીકાઓ (લગભગ ૭૦) થયા છતાં હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગમ્યજ છે.' (પ્ર. પા. ૯.), વળી આ પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથોની પ્રતિપાદન શૈલી ખાસ પ્રકારની છે. એ શૈલી એક કાળે સુપરિચિત હશે પણ આ જમાનામાં તદ્દન અપરિચિત થઇ ગઇ છે. ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે વપરાતી પ્રતિપાદન શૈલી પ્રાશ્ચાત્ય પ્રતિપાદન શૈલીનું અનુકરણ છે. "પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદન શૈલીમાં છે." અને એ વિશેષતા એટલી બધી આકર્ષક છે કે ઘણી વાર તત્ત્વ એનું એજ હોવા છતાં શૈલીના ભેદથી પાશ્ચાત્યોના કથનમાં નવીનતાનો આભાસ થાય છે. આપણે પણ ગુજરાતી ભાષામાં પાશ્ચાત્ય પ્રતિપાદન શૈલી, સામાન્ય રીતે ગ્રહણ કરેલી હોવાથી આપણી જુની સંસ્કૃત શૈલી તદ્દન અપરિચિત થઇ ગઇ છે. પરિણામે એ શૈલીમાં અપાએલી દલીલોનું જોરજ આ જમાનાના વાંચનારને 'સમજાતું' નથી. વળી જે બીજાં દર્શનોની પરિભાષાનો આ ગ્રંથો સ્વાભાવિક રીતે ઉપયોગ કરે છે ને દર્શનો અને તેની પરિભાષા પણ સામાન્ય ગુજરાતી વાંચનારથી અજાણી હોય છે. ટુંકામાં સંસ્કૃત કાવ્યપ્રકાશનો જે લોકો ઉપયોગ ન કરી શકે તે લોકો આ ગુજરાતી અનુવાદનો પણ ભાગેજ ઉપયોગ કરી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે તો છે. ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષા મારફત ઉચ્ચમાં ઉંચી કેળવણી આપવાનો આપણો મનોરથ સફળ થાય તે એ વખતે પાઠ્યક્રમમાં આવા ગ્રંથને જરુરસ્થાન મળી શકે, એટલુંજ નહીં પણ પાઠ્યક્રમ ગોઠવવામાં આવા ગ્રંથોના સારા અનુવાદોનો અભાવ નડે પણ ખરો. અનુવાદકો પણ અભ્યાસીઓ માટે આની ઉપયુક્તતા માને છેઃ—

"અમારા પ્રયત્ને ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે ગ્રંથને સર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી. પણ સાવધાનતાથી ભણનારને મૂલકારનું રહસ્ય કેટલેક અંશે સમજાશે એવી અમારી આશા છે." (પ્ર. પા. ૯.)

આ આશા ખોટી નથી. સંસ્કૃત વિદ્યાર્થી માટે જેમ મૂલ કાવ્યપ્રકાશ ગુરુ પાસે ભણવા ગોગ્ય ગ્રંથ છે તેમ આ ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી માટે ભણવા યોગ્ય ગ્રંથ છે. વાર્તા પેઠે સામાન્ય વાંચનાર બે કલાકમાં વાંચી જઇ ખુશી થાય એવો ગ્રંથ નથી.

પણ કાવ્યપ્રકાશ જેવા ગ્રંથના અનુવાદને આપણી કેળવણીમાં સ્થાન આપવું યોગ્ય છે? એ પ્રશ્ન તરતજ ખરો થાય છે. અનુવાદકો 'હા'માં જવાબ આપે છે અને તેના ટેકામાં ન્યાયપુરઃસર જે દલીલ કરે છે તે વિચારવા જેવી તો છેજ. અનુવાદકોના કહેવા પ્રમાણે "દર્શનશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર એ બેનાં ચિંતનો પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્ય માટે ઉદ્બોધક અને માર્ગદર્શક છે." (બીજી શાખાઓમાં આપણે માટે કશું મનનયોગ્ય, ઉદ્બોધક કે માર્ગદર્શક નથીજ એવો આશય અનુવાદકોના ઉપલા વાક્યનો

નહીં હોય એમ માનીએ છીએ.) વળી અનુવાદકો કહે છે તેમ "પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્ત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે" પણ "આપણી સાહિત્યમીમાંસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્‌બોધન મળે અને નવા સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે" વળી કાવ્યસ્વરૂપ વીશે હજી આપણે ત્યાં ચર્ચાઓ ઢંગધડા વગરની હોય છે. ઘણી વાર બીજી રીતે પ્રતિષ્ઠિત માણસના કાવ્યસ્વરૂપ સંબંધી તદ્દન ઉપરછલ્લા કે નિર્માલ્ય વિચારો અયોગ્ય પ્રતિષ્ઠા પામી જાય છે વળી આવી ચર્ચાઓમાં અસંબદ્ધ રીતે જુના કાવ્યમીમાંસકોના ટુકડાઓ ઉતારવામાં આવે છે આવા ઉતારા કરનારાઓ પોતે એ વચનોનો મર્મ સમજે છે કે નહીં તે પ્રભુ જાણે, પણ એથી અર્ધદગ્ધ વાચનારાઓ ખોટે રસ્તે દોરવાય છે આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાનો કોઈ શિષ્ટ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામાં આવે એ ખરેખર ઇષ્ટ છે વળી આ વિષયની ચર્ચામાં ઉંડાણ અને સચોટપણું લાવવા માટે પણ પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાનો અભ્યાસ આવશ્યક લાગે છે અનુવાદકો ખરું જ કહે છે કે "કાવ્યસ્વરૂપ વીશેના બંનેના (પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય) ચિંતનો સરખાવતાં જણાશે કે બંને સરખાં મનન યોગ્ય છતાં પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારોમાં નહીં હોય આપણી કાવ્યસ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયન્ત્રિત થાય તે માટે વિચારતાં જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વચનનું યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ" પહેલા વાક્ય માટે આમીન!

પાશ્ચાત્ય અને આપણી પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાની સરખામણીની બાબતમાં મતભેદ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ જુના વિચારોની શૈલીની પાછળ કેવો આત્મા સ્ફુરે છે તે જોયા પહેલાં બાંધેલા મતની ઝાઝી કીમત ન ગણાય. વધારે શું? એક જ દાખલો જોઈએ કાવ્યનું કારણ મમ્મટે નીચેના વાક્યથી દર્શાવ્યું છે.—

"શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્‌ભવનો હેતુ છે"

મમ્મટના આ વાક્યમાં કેટલો બધો અર્થ ભર્યો છે? મમ્મટની પોતાની વૃત્તિ શબ્દાર્થને તો બરાબર સ્પષ્ટ કરે છે પણ એક આચાર્ય રૂપે હાલની પાશ્ચાત્ય શૈલીમાં કોઈ લખવા બેસે તો એકાદ મોટું પ્રકરણ લખી શકે પણ આ જમાનાના શક્તિ કે શ્રમ વગર કવિ થવા ઇચ્છે એવી વૃત્તિના વાચનારાઓને અથવા પાશ્ચાત્ય શૈલીથી મુગ્ધ બનેલાઓને આ વાક્ય અતિશય જડ અને લુખું લાગવાનો સંભવ છે પણ એ શૈલીનો તથા શૈલી સાથેના અપરિચયનો દોષ છે આ વિષયના પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાં આમાં ન સમાતું હોય એવું કશું નવું તત્ત્વ કહ્યું હોય છે?

અલબત્ત આપણે આ જુની શૈલીનું અનુકરણ કરવું એમ કહેવાની મતલબ નથી પણ નવી શૈલીથી કાવ્ય વીશે આપણા વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં આ જુના વિચારોની ઘણી મદદ મળે એમ છે એની કોણ ના પાડશે? અને પછી અનુવાદકો કહે છે તેમ "મુખ્ય લેખકોમાંથી વિચારો લઈ તેનો ઉહાપોહ" કરી આવા અંશને આપણી સાહિત્યમીમાંસામાં

ચણી દઇ બાકીનો કચરો ફેંકી દઇ શકાશે. પણ જોયા વિના કચરો માનીને બધું ફેંકી દેવું યોગ્ય નથી.

આ કાર્યની યોગ્યતા સ્વીકારીએ તો અનુવાદ માટે વાગ્દેવતાવતાર મમ્મટનો ગ્રંથ પસંદ કરવાનું ઔચિત્ય સ્વીકારવું પડશે. અનુવાદકો કહે છે તેમ "એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રણાલિઓનો યોગ્ય રીતે સમન્વય થએલો છે." મૂલ ગ્રંથ વીશે અહીં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગજ નથી. મૂલ ગ્રંથની યોગ્યતા વીશે મતભેદને અવકાશજ નથી. આપણને અપરિચિત સંક્ષિપ્ત શૈલીનું આ ગ્રંથમાં દેખાતું સામાર્થ્ય જોવા જેવું છે. મણિલાલ નભુભાઇના શબ્દોમાં 'અલ્પ સાર બહુ વિસ્તાર'ના આ જમાનામાં બહુ સાર અલ્પ વિસ્તારનું તત્ત્વ આદરણીય છે.

અનુવાદ વીશે ખાસ કહેવા જેવું થોડુંજ છે. "ભાષાંતર કરવામાં બને તેટલો મૂલને વળગી રહેવાનો" અનુવાદકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથ માટે એજ પદ્ધતિ યોગ્ય છે. અલબત્ત, એથી દુર્બોધ લાગે છે પણ આતો ગુરુપાસે ભણવાનો ગ્રંથ છે. અને આપણામાંથી કોઇ સમર્થ ચિંતક ગુજરાતીમાં આધુનિક શૈલીમાં નવીન કાવ્યમીમાંસા રચશે ત્યારે તો આ મુશ્કેલી સર્વથા ટળી જશે. બાકી પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના અનુવાદો તો આવાજ થવાના. અનુવાદકોએ "ટિપ્પણોમાં મૂલના અર્થને યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ પ્રયત્ન સફલ થયો છે એ ટિપ્પણો વાંચતાં જણાય છે. મમ્મટાચાર્યે આપેલાં ઉદાહરણોનું ભાષાંતર પદ્યમાં અને ગદ્યમાં બંનેમાં આપ્યું છે. ઉદાહરણોનાં પદ્યાત્મક ભાષાંતરો સંસ્કૃત કાવ્યોના શિષ્ટ ગુજરાતી અનુવાદો સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. અનુવાદકોએ આ બાબતમાં ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ અનુવાદક કે. હ. ધ્રુવને અનુસરવાનો યત્ન કર્યો દેખાય છે અને એ યત્નમાં એમની સફળતા અમને અભિનંદન યોગ્ય લાગે છે. જો કે આથી જુદી રીતે અથવા સરસ રીતે કોઇકોઇ પદ્યનાં ભાષાંતરો થઇ શકવાનો સંભવ છે એની ના નથી. સૂત્રો અને વૃત્તિ ઘણી વાર ટિપ્પણોની મદદ વગર અને કેટલીક વાર ટિપ્પણોની મદદ લીધા પછીએ ઘણા વાચનારાઓ માટે અસ્પષ્ટાર્થ રહેવાનો સંભવ છે. પણ ઉદાહરણોનાં પદ્યમય ભાષાંતરો મદદ વગર પણ મોટે ભાગે સરલતાથી સમજાઇ જાય એવાં છે, કર્ણને કઠોર નથી લાગતાં અને મૂલનું સ્વારસ્ય મોટે ભાગે જાળવી શક્યાં છે.

આથી વિગત વાર સમાલોચના માટે અહીં અવકાશ નથી.

છપાઇ, કાગળ, બાંધણી વગેરે બધું પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાને શોભે એવું છે.

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ફુલ લક્ષ્મી કમલા યાને એખલાસ વિના બધુંએ ખલાસ—મૂલ બંગાલીમાંથી અનુવાદક તથા પ્રકાશક રા. પ્રસન્નવદન છબીલારામ દીક્ષિત, સુરત, મૂલ્ય રૂ. ૧–૪–૦.

શ્રી. બંકુ બિહારીધર રચિત 'કાકીમા' નામની બંગાળી નવલકથાનો આ અનુવાદ છે. બંગાળી વાચકોમાં આ નવલકથાએ સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. એનો આવો સરલ, સરસ અને સફલ અનુવાદ કરી ગુજરાતી વાચકો ઉપર રા. પ્રસન્નવદન દીક્ષિતે ઉપકાર કર્યો છે. અમે રા. દીક્ષિતને આ સાહિત્ય સેવા માટે અભિનંદન આપીએ છીએ.

વાર્તામાં બંગાળી સંસારનું મનોરમ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય પાત્રોમાં અંગ્રેજ શરાફી પેઢીમાં ઉંચા દરજ્જાની નોકરી કરતા ગોપાલ અને ગોવિંદ બાબુભાઈઓ છે. એમની પત્નીઓ મોહિની અને કમલા નવીન બંગાળી સંસારની જેઠાણી દેરાણી છે. અવિભક્ત કુટુંબની ભાવનાઓ અને પરંપરાઓ પાળતા મુખ્ય મોટેરા વીદાય થઇ ગયા છે. ભાઇઓ, કુલ વડીલો, ખીલતા બાળકો અને દિગપાલ જેવા આશ્રિતો અવિભક્ત કુટુંબીઓ તરીકે સુખી ગૃહભાવનાઓના સુખમાં તરી રહ્યા છે. એવામાં કુટુંબની અવિભક્તતા તુટી. ગોપાલ બાબુની પત્ની મોહિનીએ પતિને ભરમાવી એકાર દિયરને જુદો કરી એખલાસ તોડી સ્વચ્છંદી સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું. ગોવિંદબાબુના કુટુંબને ને આશ્રિતોને ખાવાના વાંધા પડવા. પર્વના દિવસનું ભોજન પણ કમલાના ઘરેણાના વેચાણથી ખરીદાયું. ગરીબાઇ સાથે આવતી અનેકવિધ કરૂણતા હયાત રહી. મોટાભાઇ અને ભાભીની કનડગતોના દુઃખમાં વખત વહેતા રહ્યા. જુના ગોવિંદબાબુનાં ખાનદાની અને ગુણો જાળવવાના ઉચ્ચ કિસ્મતેજ ચડતા ગયા. કમલા કુલ લક્ષ્મી બની ગઇ.

ગોપાલ અને મોહિનીનો દુઃખભર્યો સંસાર કથળવા લાગ્યો. સંસાર એમના પ્રતિ નિઃસ્નેહ થવા માંડ્યો. એમને ખટપટના રમકડાં કરી મુક્યાં. ગુણોના સ્થાન અવગુણોએ ભરવા માંડ્યાં. પોતાનીજ જાળોમાં એ કરોળીયા માફક જકડાઇ પડ્યા. એમનો સંસાર નીચતાઓ, દુર્ગુણો અને દારિદ્રનો વાસ બની રહ્યો. બાબુજીને બેડીઓમાં શોભવું પડ્યું. મોહિનીની શીલકવચ તોડવાની અણી પર આવી ગઇ. છેવટ નાનાભાઇની મોટાઇ અને માનવતાથી કલહના પછી મધુરતા ખડી થાય.

મુખ્ય પાત્રોને સાંકળતાં બીજાં ગૌણ પાત્રો છે. સુરાપાનમાં ચકચૂર નગીના અને ખટપટીઆ બાબુઓ છે. કુમળી કન્યાઓના ઘર વેચતા ફાંફાં મારતા ગરજે ચોથ વ. વૃદ્ધ વિનુરો છે. હાસ્ય અને કરૂણ રસના અમરેકારક પ્રસંગો વાચકને રસલીન કરતા રહે છે. આવા વસ્તુથી સુંદર રીતે ગુંથાઇ આવેલી વાર્તા મોહક રીતે અખંડ રસ ઝરતી સરસ બની રહી છે. બંગાળી જીવનનો સુંદર ચીતાર સ્પષ્ટતાથી ઉઠી રહેતા જુદાં જુદાં પાત્રો આંખ આગળ ખડો કર્યા વગર રહેતા નથી. એથી સ્થાયી અને ગંભીર અમર વાતાવરણને ભરચક ભરી દે છે.

રા. દીક્ષિતે અનુવાદકળાના નિયમોનું ઠીક પાલન કર્યું છે. બંગાળી ભાષાના દોષોથી એ ગુજરાતીમાં ઠેકઠેકાણે બચી ગયા છે. એમની પ્રામાણિક સરળતાના બે ટુંકા અવતરણો આ વાતની સાક્ષી પુરશે.

"ત્યારથી હવે વધુ ઉછાળીશો મને ના પાડો. મોહાંધકારમાં ગોથાં ખાઇને લગભગ જેવા ગુણી બાઇ તથા લક્ષ્મી સ્વરૂપિણી નાના ભાભીને જુદા કાઢીને મેં કંઇ સારૂં કાઢ્યું નથી. ઉલટો આપણો માથાજ સળગી રહ્યો હતો. આજે તમે આવીને મારો ઉદ્ધાર ન કર્યો હત તો મારી પૂરેપૂરી કમબખ્તી થાત."

"કમલાઃ—"બહેન! બહેન! આ શું બોલ્યાં તમે? તમે મારાં વડીલ અને માનનીય છો; હું તો અત્યારે પણ પહેલાંના જેવીજ તમારી દાસી છું. બહેન! આશીર્વાદ એવો આપો કે મોરેશ્વરની સેવામાંજ બધું જીવન મારું વ્યતીત થાય. બહેન! એજ તમારી આજ્ઞાને આધીન છે, ત્યારે હું શું વીસાતમાં છું? તમે તો માની ગરજ સારી છે, બધું મને શીખવ્યું છે ને કેળવી છે. અત્યારે પણ દાસી સમજી-ને જે કંઈ કામ સોંપશો તે હરઘડી કરવા તૈયાર છું."

રા. દીક્ષિતને અમે ફરી અભિનંદન આપીશું અને ઇચ્છીશું કે આવી બીજી સુંદર કૃતિઓથી આપણા નવલકથા સહિત્યને અભિવૃદ્ધ કરવા એ શક્તિમાન થાય.





સ્વ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી સ્મારક

સ્વ. ઉત્તમલાલ ત્રીવેદીની સંવત્સરી આ માસમાં મુંબાઈ અને અમદાવાદ ખાતે ઉજવાઈ હતી તેમાં લેખક તરીકે અને વ્યક્તિ તરીકે એમના જીવન પર સુંદર ચર્ચા થઈ હતી. અને એમના મિત્રો તરફથી એમ આશા દર્શાવાઈ હતી કે આવા ઉત્તમ લેખકનું કેક સ્મારક ગુજરાત કરે એ ઈષ્ટ છે. અમને પણ આ સૂચના ઘણી યોગ્ય અને આવકારદાયક લાગી છે.



સ્વ મધુવચરામ દોરા

સ્વ ઉત્તમલાલ ભાઈનું સ્મારક માત્ર એકજ રીતે કરી શકાય એમના લેખોનો સંગ્રહ છપાવીને એમના ચિંતનશીલ અને મનનીય લેખોને વાંચવા ગુજરાતનો સાહિત્યરસિક વર્ગ એક કાળે આ રહેતો અને એમના સુંદર શૈલી અને સુગ્રથિત વિચારો વાંચનારના મન પર ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઉંડી છાપ મુકતા જતા આવા એક ઉત્તમ લેખકના લેખોનો

સંગ્રહ જરૂર આદરણીય થઇ પડયા વિના રહેજ નહીં.

એમનો લેખ સંગ્રહ છપાવવાને ખાતર સાહિત્ય સંસદ તરફથી એક એવી યોજના કરવામાં આવી છે કે એ નિમિત્તે એક ફંડ ઉભું કરવું, અને એમાં જો પુરતી રકમ ભરાય તો એમાંથી એ લેખસંગ્રહ સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ તરફથી છપાવવો.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે એમના પ્રશંસકો અને મિત્રો આ યોજનાને જરૂર ટેકો આપશે અને યથાશકિત મદદ કરી સદ્‌ગત તરફનું ઋણ વાળવાને અને એ રીતે સમસ્ત ગુજરાતને કાયમનો લાભ આપવાનું ચુકશે નહીં.

સ્વ. મધુવચરામ હોરા

ગુજરાતના એક જાણીતા વિદ્વાન અને સુરતમાં ભરાએલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ રા. મધુવચરામ બળવચરામ હોરાના ગયા પોષ સુદ ૪ ને દિવસે થએલા અવસાનની નોંધ લેતાં અમને ઘણો ખેદ થાય છે. સ્વર્ગસ્થનો જન્મ સં. ૧૯૦૪ ના શ્રાવણ વદ ૦)) ને રોજ સુરતમાં થયો હતો. સં. ૧૯૧૯ માં થએલી સૌથી પહેલી મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓમાંના એઓ એક હતા અને ત્યાર પછી સ્કુલ માસ્તર તરીકે નોકરી કરતાં હાઇ-કોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પાસ કરી; થોડો વખત વકીલાત કરી. એઓએ સબજજની જગા મેળવી હતી. આ હોદ્દાપરથી એઓએ સં. ૧૯૫૮ માં પેન્શન લીધું હતું. ત્યાર બાદ એઓ પોતાનો કાળ સામાજિક હિતનાં કાર્યોમાં, ધાર્મિક વિષયોનું પઠનપાઠન કરવામાં અને સાહિત્ય સેવામાં ગાળતા હતા. અને પોતાના કૌટુંબિક જીવનને અંગે અનેક કારી ઘાઓ પડયા છતાં એઓએ પોતાનું હૃદયબળ પ્રશંસનીય રીતે જાળવી રાખી પોતાની પ્રવૃત્તિ છેક અંતકાળ પર્યંત જારી રાખી હતી.

સ્વર્ગસ્થ છેક નાનપણથીજ ગુર્જરગિરાના અચ્છા સેવક હતા. નર્મદાશંકર, નવલરામ, હરિલાલ ધ્રુવ વગેરે તે કાળના સાહિત્યકોની મિત્રમંડળમાં એઓ દાખલા થયા હતા અને એમની સાથે સાહિત્યને લગતી તેમજ ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં એઓ અપ્રતિમ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા. અને પરિણામે અનેક વર્તમાનપત્રો અને માસિકોને એમની કલમનો લાભ મળતો. એમણે અનેક કાવ્યો, નાટકો તથા નિબંધો લખ્યાં છે તેમજ અનેક ભાષાંતરો કર્યાં છે. આમાં 'સુવાસિકા' નામનું એમનું કાવ્ય ઉત્તમ છે.

છેવટે એમના કુટુંબને એમના અવસાનથી થએલા દુઃખમાં ભાગ લેતાં અમે ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે એમના આત્માને શાંતિ મળે!!

નોંધ:—

ફાગણની જગાં બદલવાને લેઈ આ અંક મોડો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વાચકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. ઉપતંત્રી.

સ્વ. ઉત્તમલાલ જયંતી.

લેખક :
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ગયે વર્ષે માર્ગશીર્ષ સુદ ૨ ને દિવસે સાક્ષર શ્રી ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનું અવસાન તેમના વતન અમદાવાદમાં થયું હતું. તે શોકજનક બનાવની નોંધો જુદા જુદા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી દૈનિકોમાં, સાપ્તાહિકોમાં, માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં પ્રકટ થઈ હતી. તે ઉપરથી તેમના જવાથી ગુજરાતને જે ખોટ પડી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે તેમ હતું. છતાં સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈના પરિચયમાં જેઓ આવ્યા હશે અને તેમના નાના મોટા લેખો જેઓએ વાંચ્યા હશે તેમજ તેમનાં ભાષણો જેઓએ સાંભળ્યા હશે તેમને એમ લાગ્યા વિના ભાગ્યે રહેશે કે તેમના લેખોના સંબંધમાં ગુજરાત પામે જેવી અને જેટલી માહીતી રજુ થવી જોઈએ તેટલી હજુ સુધી પ્રકટ થઈ નથી. એક વ્યક્તિ તરીકે, એક અભ્યાસી તરીકે, એક વિચારક તરીકે, એક લેખક તરીકે અને એક સાર્વજનિક કાર્યકર્તા તરીકે તેઓના વિવિધ સ્વરૂપનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આપે તેવા લેખો લખાવા હજી બાકી છે. હીંદુ યુનીવર્સીટીના વાઇસ ચૅન્સેલર અને ગુજરાતની સંસ્કારિતાની જ્વલંત મૂર્તિ પ્રધાન સાક્ષર આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ અને માહી, મનોહર અને સ્વાભાવિક પ્રસાદવાળી શૈલીમાં કાવ્યો કથાઓ અને નિબંધો લખનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ જેવા સદ્ગતના સમવયસ્ક ને નિકટના મિત્રોએ તેમના સબંધમાં લખવું ઘટે છે. આ બાબતમાં પોતાનો મિત્રધર્મ બજાવવા એ બંને વિદ્વાન લેખકોને વિજ્ઞપ્તિ છે. સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈથી મોટી ઉમ્મરના સાક્ષરોમાં રા. બા. કમળાશંકરભાઈ, સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈ, રા. બ. રમણભાઈ, સાક્ષર શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર, સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી વગેરે તેમના સંસર્ગમાં આવ્યા હશે. તેમાંથી અમદાવાદમાં સદ્ગતની જે જયંતી ઉજવાઇ હતી તે પ્રસંગે રા. બ. રમણભાઈએ તેમના સબંધી પોતાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, તેમજ તે પહેલા "વસંત" માસિકમાં તેમના અવસાન વીશે નોંધ લખતા પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા. "ગુજરાત" માસિકમાં "સ્મરણમુકુર"ના શીર્ષક નીચે લખાતી ચરિત્રમાળામાં સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ પણ સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈ વીશે સ્તુત્ય સદ્ભાવથી લખ્યું

છે. ક્રમનસીબે, કૃષ્ણલાલભાઈએ "Further Mile-stones of Gujarati Literature." નું જે પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે તેમાં સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈ જેવા ગૌરવાન્વિત શૈલીના સ્વામી અને પ્રૌઢ વિચારણાના પ્રસૂનો નામનિર્દેશ પણ નથી. કૃષ્ણલાલભાઈ એક સમજુ, અંગત રાગદ્વેષથી વિહીન અને વિશાલ સદ્ભાવવાળા વિવેચક હોઈ સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈ જેવા ઉંચી પ્રકૃતિના લેખકને વીસરવાનો અક્ષંતવ્ય અપરાધ તેમણે કેમ કર્યો હશે? સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈનું વિસ્મરણ એ કૃષ્ણલાલભાઈના સાહિત્ય-ઇતિહાસની સર્વગ્રાહિતા, ઉપયોગિતા અને ન્યાય્યતામાંથી કમી કરનાર અનેક ન્યૂનતાઓમાંની એક મુખ્ય છે. આશા છે કે તેમના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે એ ન્યૂનતા તેઓ દૂર કરશે. સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈથી નાની ઉમ્મરવાળા લેખકોમાંથી તેઓના નિકટ પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓમાં ભાઈ વિજ્ઞાકરે "રંગભૂમિ"-માં ભાઈ ઇંદુલાલે "યુગધર્મ"માં, ભાઈ રમણીકરામે "સમાલોચક" માં અને ભાઈ મુનશીએ "ગુજરાત"માં લખ્યું છે. મેં "ગુજરાત મંડળ"ની એક સભા સમક્ષ "સદ્ગત શ્રી ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી: એક સ્મરણાંજલિ" એ વિષય વીશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને ભાઈ લલિતે તે પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે પોતાના મનોદ્ગાર દર્શાવ્યા હતા. કૃષ્ણલાલભાઈ કરતાં વધારે ન્યાયી અને કૃતજ્ઞ થઈને ભાઈ અંજારીયાએ પોતાની "સાહિત્યપ્રવેશિકા"માં ઉત્તમલાલભાઈની કદર કરી છે. ભાઈ મહાદેવ દેસાઈએ, ભાઈ શંકરરાવે અને ભાઈ ધનશંકરે અમદાવાદમાં ઉજવાએલી ઉત્તમલાલભાઈની જયંતી પ્રસંગે તેમના સંબંધી પોતાના અનુભવો અને અભિપ્રાયો જણાવ્યા હતા. આ સર્વ ઉપરાંત મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સંદેશ મોકલ્યો હતો તેમાં ઉત્તમલાલભાઈ તરફનો પોતાનો આદરભાવ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. ઇચ્છા છે કે "હાજીમહમદ-સ્મારક ગ્રંથ" અને "કાંતમાલા" જેવો સ્મરણસંગ્રહ પ્રકટ થાય અને તેમાં ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો અને સાર્વજનિક કાર્યકર્તાઓને હાથે ઉત્તમલાલભાઈને ઘટતી સ્મરણાંજલિ અર્પાય અને તેમની ઉચ્ચ ભૂમિકાની કૃતિઓની યોગ્ય કદર થાય.

દરમ્યાન અમદાવાદમાં તેમજ મુંબઈમાં સ્વ. ઉત્તમલાલભાઈના સ્મરણાર્થે જે સભાઓ ભરવામાં આવી હતી તેમનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત અસ્થાને નથી. તેવી સભાઓ આખા ગુજરાતનાં જુદા જુદા સાક્ષરો પાસે સદ્ગત વીશે વ્યાખ્યાનો અપાવવાં જોઇતાં હતાં. હવેથી પ્રતિવર્ષ એમ થશે એવી આશા છે. ગુજરાતના સદ્ગત સાક્ષરોની પ્રતિ પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવનારો એક ઉપાય સાહિત્ય સભાઓ તરફથી સાક્ષર-જયંતીઓ ઉજવવી એ છે.

આ વર્ષના માર્ગશીર્ષ સુદ ૧ ને દિવસે તા. ૩૦-૧૧-૨૪ ને ગુરુવારે-ઉત્તમલાલભાઈની પ્રથમ સંવત્સરી હોવાથી અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હૉલમાં "શ્રી વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ નીતિગ્રાહક સમાજ" તરફથી એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે પ્રમુખપદ લીધું હતું. ધાર્મિક તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહીં, પરંતુ રાજ્યવિષયક બાબતોમાં પણ ઉત્તમલાલભાઈનાથી જુદા વિચારો ધરાવતા હોવા છતાં રા. બ. રમણભાઈએ પ્રમુખપદ સ્વીકારી જે મતાન્તર સહિષ્ણુતાનું સ્તુત્ય દષ્ટાંત બેસાડ્યું હતું તે જેમ તેમની

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૭]

મોહન

[બેબાકળો] પણ, પુષ્પા બેન ... ...

પુષ્પા

[તેનું સાંભળેજ કોણ?] પણ ભલેને કરો! મને એમાં જરાએ શરમાવા જેવું નથી. [જતાં જતાં છેલ્લો વાગ્બાણ] વિશ્વાસ ભંગ કર્યો હશે તો આપે.

જમણે હાથે થઇ જાય છે.

મોહન

[એકલો] આ તો હદ થઇ! બંને બનાવી ગઇ. અને વળી માથે વિશ્વાસભંગનું આળ મેલી ગઇ! છોકરી છે ને!

નરોત્તમ આવે છે.

નરોત્તમ

સસરાજી તો કયારનાએ ફરી સંગ્રહસ્થાન મારવા લાગી ગયા છે. એટલે એ તો જાતેજ નિવર ટાગોરને વીનંતી કરવા આવવાના છે એમનું સંગ્રહસ્થાન જોઇ મહાત્મા પ્રદર્શન લેવાની એને કૃતાર્થ કરે. [અદ્ભુત ગંભીર] પણ જો તું સીધો નહીં ચાલે, મોહન! તો કરી માથી પર ધુળ ફરશે ને.

મોહન

[ગુસ્સામાં] કાલ વળની હોય તો આજેજ વળે મારે એ કમાણી નથી જોઇતી. હું શું જાણું કે [પુષ્પાનાં વાગ્બાણનો ખિન્ન હદયે, ધીરી સ્વરે અનુવાદ કરે છે] તમે સૌ મને રમકડું ગણી મારી મશ્કરી કરવા બેઠા હશો!

નરોત્તમ

[તપી જાય છે. મોહનનું મન જાણતો નથી એટલે] કોણ તારી મશ્કરી કરે છે! અહીં તો તું......

મોહન

[નરોત્તમના ઉત્તાવળે બોલવાથી ગુંચ આવે છે.] આસ્તે બોલ. ભાઇ, નહીં તો વેધ પાધરો હમણાંજ થઇ જશે: [બાગમાંથી જીવરાજને આવતો જોઇ] જો કોઇ આવે છે.

જીવરાજ

[દાખલ થઇને] નમસ્કાર સાહેબો, ખુશી કે?

મોહન

[નરોત્તમને] હવે દાક્તર સાહેબ સાથે તો મારી ખરા નામથી ઓળખાણ કરાવ.

નરોત્તમ

[ઓળખાણ કરાવે છે.] જીવરાજ ભાઇ, આ મારો બાળસ્નેહી નીશાળ અને પાઠશાળાનો સહબ્રહ્મચારી મોહનદાસ સર માધવદાસનો એક પુરો દીકરો. એનો વખત સૌ પૃથ્વી પર્યટણમાંજ અત્યાર સુધી એ ગાળી રહ્યો છે.

મોહન

હા, જીવરાજ ભાઇ, પણ હવે તો મનેએ ઠરીઠામ થવાની હોંસ લાગી છે હો.

જીવરાજ

[જરાક હસે છે.] તમને પણ, મોહન ભાઇ! કોઇ નરોત્તમદાસનાં પનોતાં જેવી સમ પત્ની મળે તો ઠેકાણે બેસાડે.

મોહન

[મનની વાત અસંબદ્ધ પણે કહેવાઇ જાય છે.] હમણાં તો હેં શુભ શકુન થતા નથી લાગતા.

જીવરાજ

[મશ્કરમાં] ટાણે પડતે સૌ થઇ રહેશે. પણ હમણાં હું બાગમાંથી આવતો હતો ત્યારે તમે બે મિત્રો એમ વર્તતા હતા કે જાણે કોઇ જંગ મચ્યો હોય!

[આ રસિક નાટકનો બધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

ભૃગુપુર–ભૃગુકચ્છ–ભરુચ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૨ થી]

ધીમેધીમે ભરૂચના આ વણકરોની પડતી થતી ગઈ, જે સ્થિતિ સત્તરમા શતકમા હતી તે અઢારમામા ન રહી અને અઢારમામા હતી તે ઓગણીસમા શતકમા ન રહી. કેવા પ્રકારનું કાપડ અઢારમા શતકની છેલ્લી પચીસીમા ભરૂચમા તૈયાર થતું હતુ એનુ વર્ણન મી. ફોર્બ્સે લખ્યુ છે એ વાચવા જેવુ છે. ઇ સ ૧૮૨૦ મા કર્નલ વીલીઅમ લખે છે કે એ વખતે ભરૂચમા પરદેશ ચઢાવવા માટે દર વર્ષે આઠ લાખ પચીસ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થતું ઇ સ ૧૮૪૯ મા મી. ડેવીસ લખે છે કે છેલ્લા ઓગણીસ વર્ષમા ભરૂચની સ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઈ છે હાલમા અહીં આગરેજ દસ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થાય છે પારસી વણકરો વધારે કમવા સારૂ છોડી ગયા છે, સુતર વીણવાની વપરાય છે અને પચીસ વર્ષ પહેલા અગત્યતાન જે સાત જાતો તેનો હજારમો ભાગ પણ અત્યારે જતો નથી આ રીતે વીણવાની સખ્ત હરીફાઈ આ દેશના વણકરોના ધંધાને તોડી નાખ્યો પછી તો મુંબાઈ અમદાવાદમા મીલો થ (હાલમાં ભરૂચમાએ મીલો છે) ધીમેધીમે રેંટીયાએ ચાલતા બંધ થયા. ભરૂચ બંદરનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સુરતે ખેંચી લીધો અને છેવટ તેને મુંબાઈ બંદરના હાથે પડવામા ભરૂચ સુરત બંને ડુબી ગયા આ રીતે સમૃદ્ધિ ટકાવવા મોગલાઈઓના વખતથી અગીઆરમા, બારમા શતકથી તે સત્તરમા શતક સુધી સમૃદ્ધિશાળી સુખી અને સલ્તનત વેપારીથી ભરેલા ગુજરાતના મુખ્ય બંદર તરીકે ભરૂચનુ જે સ્થાન હતુ તે નીકળી જઈ અત્યારે ગુજરાતનુ બીજા વર્ગનું શહેર થઈ રહ્યુ છે, અને તેની 'સીઝન' ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે. ભરૂચનુ કે તો પહેલેથી વખણાતુ અને હજી વખણાય છે

ભરૂચ શહેર

પૂર્વ પશ્ચિમ અખાત ખાડીના પટમા વહેતી મહા નદી નર્મદાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ભરૂચ પાઘડી પને વસ્યુ છે અને રેલ્વેમા બેઠા બેઠા સામે કાંઠેથી કે રેલ્વેના પુલ ઉપરથી જોનારને અથવા નદીમા મછવામા બેસી જનારને રમણીય લાગે છે ખાસ કરીને રાતનો દેખાવ સરસ લાગે છે નર્મદા ભરૂચની આબાદી અને તંદુરસ્તી બંનેનુ સાધન છે નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભરૂચની હવાને દુરસ્ત રાખે છે

ભરૂચ ગુજરાતનું એક જુનામા જુનુ શહેર છે પણ પહેલેથી એ આ જગોએ અને આટલાજ વિસ્તારમા વસેલું હતું કે કેમ એ કહેવાતુ નથી. જો કે ક્યા ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતુ નથી પણ એટલું લાગે છે કે ભરૂચનો ફરતો કોટ થયા ન પહેલા અંગ્રેજી દરવાજા બહારેય ભાગે વધારે વસ્તી હશે પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના વખતમા કોટ બંધાયો અંદરે શહેર અને પરાઓ એમ બે ભાગમા શહેર વહેંચાઈ ગયુ અત્યારે મ્યુનીસીપલ લીમીટની હદ પ્રમાણે ભરૂચ અઢી મૈલ લાંબુ અને ૩/૪ મૈલ પહોળુ છે. પણ એની પુરી આબાદીના વખતમા મહારદરથી કાળી તળાવડી સુધીની સાડા ચાર મૈલની લંબાઈમા વસ્યુ હતી ભરૂચની વસ્તી ઇ સ ૧૭૭૭ મા ત્રીસ હજાર અને પરાઓમા વીસ હજાર મળી કુલ પચાસ હજારની હતી ૧૮૪૧ માં ઘટીને ૩૧ હજાર થઇ હતી પણ હાલમ-

લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬ હજાર હીંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને ૨ હજાર પારસીઓ છે. ભરુચ પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે પણ નર્મદાની પવિત્રતા શીવાય, એનું તીર્થપણું ભરુચ જીલ્લા બહાર ઝાઝું જાણીતું નથી, એટલે સામાન્ય દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો, ગોરોનો કેંજ ત્રાસ નથી. તેમ એની પ્રાચીનતાના પુરાવારુપ પણ કેં જીવતું રહ્યું નથી. સલ્તનતોના ફેરફારો-એ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની લુંટોએ અને નર્મદાની મોટી રેલોએ એવા ફેરફારો-વિનાશો ભૂતકાલમાં કર્યાં છે કે જુનું કેં જીવતું રહેવાનો સંભવજ નથી. અત્યારે જે ભરુચ શહેર દેખાય છે તે દોઢસો બસો વર્ષ જુનું છે. જુનામાં જુનાં ઘરો દોઢસો વર્ષથી જુનાં ભાગ્યેજ હશે પણ એ વખતનાં લલ્લુભાઇની હવેલી જેવાં જે જુનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાંનું કોતરકામ અમદાવાદ, સુરતનાં એજ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ઘણાં છે પણ બધાં સો દોઢસો વર્ષની અંદર બંધાએલાં છે. અલબત્ત ભૃગુઋષિના મહાદેવ, ગંગનાથ મહાદેવ, અવિમુકતેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાનાં બાણો પ્રાચીન હશે; વળી હાલનાં શૈવ મંદિરોનાં આંગણામાં જે જુની કારીગરીની વરાહની, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં પણ મંદિરો પ્રાચીન–મધ્યકાળમાં હશે, તે પહેલાં કદાચ બૌદ્ધ મંદિરો પણ હોય; પરંતુ એ બધું સ્થાપત્ય કાલમહોદધિને તળીએ બેસી ગયું છે. અને જુનાં મંદિરોને સ્થાને બ્રીટીશ સમયમાં આ સાદાં કલાશૂન્ય મંદિરો ઉભાં થયાં છે. આ રીતે બધું જુનું અદૃશ્ય થઇ ગયા છતાં જે કે ચારપાંચ જુની નીશાનીઓ જળવાઇ રહી છે તેમાં પહેલો કોટ: નદીના ઓવારા અથવા ઘાટ સાથે પહેલાં ભરુચને ફરતો કોટ હતો; ઘણું કરી સોલંકીઓએ બંધાવેલો અને સોળમા શતકમાં બહાદુરશાહે સમરાવેલો. હાલમાં એ કોટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજુદ છે. બીજી બાજુના મસ્જીદ–મુળ વિશાલ હીંદુ મંદિરના થાંભલાઓ ઉપરની કારીગરી જોવા જેવી છે. મુળ મંદિર અગીઆરમા બારમા શતકનાં ગુજરાતનાં મંદિરોનો સુંદર નમુનો હશે. હાલમાં આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આજ રીતે જુની મદ્રેસાના થાંભલાઓ પણ મુળ હીંદુ મંદિરોના છે. મહેરની ઉત્તરમાં બાવારહાનની કબર છે જેને દંતકથાને આધારે મી. ફાર્બસ અગીઆરમા શતકના રુનીની ગણે છે. બાવારેનની કબરની પૂર્વે મીરછત્તની કબર છે. હદગા પણ ચૌદમા શતકમાં મહમદતઘલખે બંધાવી છે એમ મનાય છે. નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપરાંત ડચ લોકોની કોઠી જેમાં એક 'સનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઇ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જુનાં અવશેષો છે. મહેરની વચ્ચે એકાદ નાનું મંદિર પણ જુનું હશે. વલ્લભ ભટ્ટનું વિ. સં. ૧૬૬૨ ની સાલનું છે અને એ જુનામાં જુનું ગણાય છે. પણ કેટલાંક નવાં મંદિરોમાં પુજાતી તથા ન પુજાતી મૂર્તિઓ જુની બેસારેલી છે પણ એનો કલાની દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી. વળી જુના ટેકરાઓનું પદ્ધતિસર ખોદકામ કરવામાં આવે તો કેંક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી.

ભરુચમાં જ્ઞાતિઓ તો ઘણી છે પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો અને લાડ વાણીઆઓ બીજા કરતાં ભરુચના જુના વતની જણાય છે.

લાટનો ઘણો ભાગ છેક પાંચમા શતકમાં વસ્યો હતો એ ઉપર કહ્યુંજ છે; વળી નર્મદા

કાંઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે એટલે ભરુચ જીલ્લામાં બીજાં પણ નાના મોટાં તીર્થો હોવાનો સંભવ દેખાય છે.

કરોદ

ભરુચ અને શુકલતીર્થ વચ્ચે ૧૫ ઝુંપડાંનું એક નાનું ગામ છે અહીં વીસ વર્ષે એક વખતજ જ્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે અને મેળામાં આખા મહીના દરમીયાન ત્રણ ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી

આ જંબુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ઘરનું મહી નદીના મુખ ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગીરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જુના જૈન મંદિરોનાં બે ચાર અવશેષો ઉપરાંત બે ત્રણ નવાં મંદિરો છે.

બાવા રુસ્તમ.

મેળો પાળીએજ પાસે તથા જંબુસરમાં એમ બે સ્થળે ભરાય છે. બેએ સ્થળે દરગા છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના પીરમાદડીમાં પણ મુસલમાનોનો એક મેળો ભરાય છે.

ભાડભુત

ભરુચથી આઠ મૈલ પૂર્વમાં નર્મદા કાંઠે ૩૪૯ ઘરનું નાનું ગામ છે. અહીં ૧૯–૨૦ વર્ષે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવામાં આવે ત્યારે ભાડભુતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે અહીં પણ કરોદ જેટલા માણસો આવે છે આખો મહીનો જાત્રા ચાલે છે અને અમાસને દિવસે તો પચાસ સાઠ હજાર માણસો એકઠા થઇ જાય છે.

શુકલતીર્થ

ભરુચ જીલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્વની જાત્રા શુકલતીર્થમાં ભરાય છે ૬૧૬ ઘરનું આ તીર્થનું ગામ ભરુચથી ૧૦ મૈલ પૂર્વમાં નર્મદા કાંઠે છે અહીં દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર મેળો ભરાય છે. મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસો એકઠા થાય છે ગામમાં ફક્ત એકજ ૐકારેશ્વરનું મંદિર છે મંદિર તો જુનું નથી પણ એ મંદિરમાં જે આદિ નારાયણની મૂર્તિ છે તે જુની જણાય છે કદાચ જુના કાળમાં અહીં વિષ્ણુના પણ મંદિરો હશે શુકલતીર્થ નામનું જાત્રા તીર્થસ્થાન જેવુંજ લાગે છે ઘણા જુના કાળથી તીર્થસ્થાન મનાય છે એ તો કહ્યું છે ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણાક્યની દંતકથા ઉપર આપી છે પણ અગીઆરમા શતકના આરંભમાં અણહિલવાડના રાજા ચામુંડ પુત્ર મરણના શોકથી રાજગાદી છોડી દઇને મરણ પર્યંત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાત ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો લાગતો નથી છેવટની જીંદગી નર્મદા કાંઠે ગાળવાની ઇચ્છાવાળા માણસો અને શુકલતીર્થમાં આવીને વસતા હશે એટલી વાત ખરી લાગે છે. શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાંત બે ચાર ગામોમાં સ્થાનિક મેળાઓ ભરાય છે બે ચાર ગામોની આબાદી સારી છે, અને જુના ગામો તો ભરુચ જીલ્લામાં ઘણાં છે.

સ્નેહ કે ન્યાય?



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી]

રમેશબાબુએ કબાટમાંથી એક નાની છબી કાઢી. વિનોદિનીની નાનપણની તે છબી હતી. તેને એક ચુંબન કરી ટેબલ પર મુકી. "હા, વીની! તારો પુત્ર એ મારોજ પુત્ર છ. તેને હું જેલમાં નજ મોકલી શકું. સમાજ? સમાજે મને શું આપ્યું? સમાજ તો કાલે મને ભુલી જશે. વિનોદિની! હમણાં મેં હેમંત વિરુદ્ધ ચુકાદો લખ્યો હતો. હું તારો ગુન્હેગાર થયો છું. મને ક્ષમા કરજે. સ્નેહધર્મ આગળ બીજી સઘળી ફરજો સામાન્ય છે. સમાજ! પ્રભુ! મને ક્ષમા કરજે. પણ 'વીની'ના પ્રેમનો આ દાવો હું પાછો ઠેલી શકતો નથી." અંતે મનુષ્ય હૃદયનો વિજય થયો.

ફરી પાછો રમેશબાબુએ ચુકાદો લખ્યો. કાયદાની બારીકાઈઓ શોધી. હેમંતને શકનો લાભ આપી છોડી મુકવાનો એ ચુકાદો હતો.

સુવાનો સમય થઇ ગયો હતો. મોડી રાત સુધી આજના બનાવો પર વિચાર કરતાં કરતાં રમેશબાબુ અંતે નિદ્રાવશ થયા. ઉંઘમાં એમને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં એમણે ન્યાયદેવીને આંખ પર પાટા બાંધી હાથમાં તુલા લઇ ન્યાય તોળતી જોઈ. નિષ્ફળ નીવડેલા ન્યાયાધિશ તરફ એણે ઠપકાની–તિરસ્કારની–દૃષ્ટિએ જોયું. તે બોલીઃ "આવું અધઃપતન? આવી નબળાઇ?" પરસેવાથી ભીંજાઇ ગએલા રમેશબાબુ જાગી ઉઠયા. ખરેખર, તે ઘણુજ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતો. તેમણે દીવાલ પર જોયું. ત્યાં અંધ ન્યાયદેવીનું ચિત્ર લટકાવેલું હતું. બાકીની રાત્રિ એમણે ઓરડામાં આંટા મારવામાં પસાર કરી.

કચેરીમાં બીજે દિવસે ચુકાદો અપાયો. હેમંતને શકનો લાભ આપી છોડી મુકવામાં આવ્યો. પ્રેક્ષકોમાં વિનોદિની પણ હતી. ન્યાયાધિશ તરફ આભારયુક્ત આછું સ્મિત તેણે કર્યું. ન્યાયાધિશને બીજા શેની જરુર હતી?

*　　*　　*

હેમંત ઘેર આવી વિનોદિનીને ભેટી પડયો. માતાની આંખમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં. "બા, આજે આંસુ?" હેમંતે પુછયું.

"હેમ, હર્ષનાં આંસુ" તે એટલુંજ બોલી. તેણે તેને ન કહ્યું કે એ આંસુ તેણે બાવીસ વર્ષ પર લગ્નને આગલે દિવસે ઢોળ્યાં હતાં તેવાજ પ્રકારનાં કેંક હતાં.

બીજે દિવસે શહેરમાં ખબર પ્રસરી કે રમેશચંદ્રનું હૃદય કાર્યના અતિશય બોજાને લીધે, એકદમ બંધ પડી ગયું હતું. એમના નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયની અને સાધુ જીવનની પ્રશંસા દરેક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ.

*　　*　　*

અને શું એમનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી ન હતો? સ્નેહને લીધે એમણે ન્યાયનું બલિદાન આપ્યું–એ વિચાર એમનાથી ન જીરવી શકાયો. ન્યાયાધિશે પોતાને દેહાંત દંડની શિક્ષા ફરમાવી હતી.

રાજાધિરાજ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮ થી]

તે પોતાને ગામે આવી. મણિભદ્રનું 'હર હર શંભો' સાંભળ્યું, ને તે કાંપી ઊઠી. દેવો મરી ગયો; નેરો મરવા પડ્યો, કાલે કોનો વારો? મણિભદ્રનો, આપણો કે તેનો?

તે પથારી પર પડી ને કાને હાથ દીધા. ઓ! આ જીવલેણ ગણગણાટ! રડવાના પણ તેને હોશ નહીં રહ્યા. તેને સુવાનું ફાવ્યું નહીં ને બેઠી થઈ. આંગણે ઊભી રહી નદી તરફ તે જોવા લાગી.

"મા! મા! તું કેમ બોલતી નથી? શું કરે છે? અમારું શું થવા બેઠું છે? મારા દુર્ગપાલ ક્યાં—દૂર ક્યાં—ડોકરા ક્યાં? દુર્ગપાલ! નાથ! તમે પણ નમેરા થયા? તમે ક્યાં ગયા?... તમને શું થયું? જયસિંહદેવે હણ્યા?" એના ધ્રુજતા હૃદયમાં નવો ધ્રાસકો પડ્યો. "ના, ના કોની મગદૂર કે તમારો વાળ વાંકો કરે?

"પણ હું ક્યાં જાઉં? નાથ! નાથ! તમે મને કેમ છોડી ગયા? હું નાથે હોત તો અન્તનું વહાલું શયન તમારા ખોળામાં માથું મૂકીને તો મળત...!

"શું કામ આવી લાગ્યો! ફરીથી એમને નહીં જોઉં? મારા છોકરાં નહીં રમાડું? એકલી અહીંથી આ નિર્જન જગમાં મરીશ? મારા વહાલમ! તમને જોયા વિના મારો જીવ કેમ જશે?"

તે બોલી શકી નહીં. એકદમ તેને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો. ધારો ધાર તેનાથી રડી દેવાયું. તે બેસી ગઈ ને મોઢું ઢાંકી રડવા લાગી "મારા નાથ—મારા સ્વામી—" શિવાય બીજો શબ્દ તેનાથી ઉચ્ચારાતો નહીં.

તે ઘણી વાર રડી ને ગાંડાની માફક બોલવા લાગી. ધીમેધીમે રડવાનો આવેગ ઓછો થયો ને તે આક્રંદ કરી બોલવા લાગી 'નાથ નાથ' આશું કર્યું?

हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥
कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृते परेणापकृते ह्यपि—[1]

તેનો અવાજ તૂટી ગયો ને ડૂસકાં ખાતાં તેને મૂર્છા આવી.

આખી રાત નિશ્ચેતન અવસ્થામાં તે પડી રહી. સવારના મંદમંદ પવન નર્મદાના જલથી શીતળ થઈ વાવા લાગ્યો ત્યારે તે જાગૃત થઈ. જાગી તેથી તે બેઠી થઈ ગઈ.

તેનું દીન દુ:ખદ મુખ હતું. ગાલ ફિક્કું હતું. રગોમાં લોહી નાવથી હોય તેમ જણાતું હતું. આગલા દહાડાના બનાવોના વિચાર આવતાં તેના હોઠ ઊંડા ખાડામાં ને નિસ્તેજ આંખોમાં તેજ આવ્યું.

"હું રડી મેં આક્રંદ કીધું. છોકરાં મોકલી આપતાં સામાન્ય સ્ત્રીની માફક મારી છાતી ફાટી ગઈ." તેણે પોતાના તરફ તિરસ્કારથી જોયું "હું દીન બની—લાચાર બની ગઈ! મેં કમને દોષ દીધો—મારા નાથને દોષ દીધો. મને

[1] હે નાથ! હે મહારાજ! હે સ્વામી! તમે મારો ત્યાગ કેમ કરો છો? હું હણાઈ—નાશ પામી—નિર્જન વનમાં હું બીધી. હે મહારાજ! તમે ધર્મજ્ઞ ને સત્યવક્તા છો.

મહાભારત વનપર્વ અધ્યાય ૬૦

શું થયું છે? મારા નાથને મેં અવિચારી, ઘાતકી નલની પંક્તિમાં મુક્યા? મને આ શું થયું? મેં વૈદર્ભીની માફક નિરાધાર બની આક્રંદ કર્યું." તેનાં ભવાં ભેગાં થઇ ગયાં. "મારી નિર્બલતા—મારી અધોગતિનો પાર રહ્યો નથી. મારાથી આંબડ ને ગરીબ બીચારો મણિભદ્ર સારા. એમણે હજુ આંખમાંથી એક આંસુ પાડ્યું નથી."

"નાથ! તમે મારામાં કેવો વિશ્વાસ રાખી ગયા? તમે વીર છો ને મને વીરાંગના ધારી, ને હું તો આમ રડવા બેઠી. મારા વીર! ક્ષમા કરો. મનેએ ખબર નહોતી કે કવિકુલશિરોમણીની કન્યા ને તમારી પત્ની આમ નિર્બલ થઇ જશે."

"નાથ! માફ કરો! હવે હું એ નિર્બલતા નહીં દાખવું. મારે સંસાર સાથે શું? મારે જીવન ને મૃત્યુ સાથે શું? તમે ને હું—એકબીજાના—અમર વીરતાના બે તણખા. જ્યાં હો ત્યાં દેવ! વિજયી થજો; જીવનમાં ને મૃત્યુમાં—ને હું તમારી દાસી—હું પણ વિજયી જ થઇશ. મને નથી ડર દુશ્મનનો કે યમનો—"

તેણે વાળ સમાર્યા, લુગડું ઠીક કર્યું. નીચે ઉતરવાનુ કામ સહેલું નહોતું, કારણ કે તેના પગ હજા મહેનત પણ કેમે કરી તે ઉતરી.

બળજોરીથી ધીમેધીમે પણ દઢ ડગલાં ભરતી તે રસોડા તરફ ગઇ. આંબડને મણિભદ્ર ત્યાં બેઠા બેઠા વાત કરતા હતા. તે મંજરીને જોઇ ચોંક્યા.

તે એક દિવસને રાતમાં સુકાઇ ગઇ હતી. તેની સફેદ ચામડી સંગેમરમરથી પણ સફેદ થઇ ગઇ હતી. માત્ર તેના મોઢા પર તાવની રતાશ જરાક દેખાતી. તેની આંખોની આસપાસ કાળાં વર્તુંલ પડી ગયાં હતાં. તેની બાવરી જેવી આંખો અપાર્થિવ તેજથી જ્વલંત હતી. તે સાવચેતીથી, પણ મહામહેનતે ડગલું દેતી. તેજસ્વી, સુંદર ને મદડોલંત મંજરીના ક્ષીણ પડછાયા જેવી તે લાગતી. "બા કેમ છો!" આબંડ દોડીને આગળ આવ્યો.

"સારું ભાઇ!" અવાજ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન તેના ઉચ્ચારણમાં જણાતો હતો.

"બેસો બા!" કહી મણિભદ્રે પાટલો આપ્યો. મંજરી લુગડું સંકોરી ધીમેથી બેઠી.

"નેરાને કેમ છે?"

"તેનો પણ દેહ પડ્યો."

"બંનેને અગ્નિદાહ કર્યો?"

"હા."

મંજરી કૃત્રિમ હાસ્ય કરી બોલી: "આપણે આઠ હતાં, તેનાં ત્રણ રહ્યાં છીએ."

"બા! અમે એક વિચાર કરતા હતા" આંબડે ખંખારીને કહ્યું.

"શું?"

"બે દહાડામાં ખાવાનું તદ્દન ખૂટી રહેવાનું. થોડા દહાડામાં આપણે ત્રણે પણ આ બેને રસ્તે જવાનાં. પછી તો ગઢ પડવાનો."

મંજરી જોઇ રહી, પણ કંઈ બોલી નહીં.

"તેના કરતાં આપણે અહીંઆંથી નાસી છુટવાનો કૈં રસ્તો લઇએ તો કેમ?" આંબડે પુછ્યું.

મંજરી વિસ્મય થઇ. તેની મોટી આંખોમાં તિરસ્કાર આવ્યો અને તેના હાથ ધ્રુજી ઉઠ્યા.

"આંબડ મહેતા! મણિભદ્ર ને તમે બંનેમાંથી જેને જવું હોય તે જાઓ," તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું: "પણ એટલું યાદ રાખજો કે મણિભદ્રને ભીખ માગી અવતાર પુરો કરવો છે. પછી તમારું શું? ઉદા મહેતાના દીકરાને આખો અવતાર શરમમાં ડુબી મરવું પડશે."

મંજરીને બોલતાં શ્રમ પડ્યો તેથી તેણે થોડો થાક ખાધો.

"પણ બા! અહીંઆ રહે કે ફાયદો દેખાતો નથી" આંખડે કરતાં કરતાં કહ્યું.

"ફાયદો!" જરાક ખાસી ખાઇ મંજરીએ બોલવા માંડ્યું. તેના નિર્બલ અવાજમાં પણ ભાવથી પ્રતાપ ને સત્કારનો પ્રતિધ્વની સંભળાયો. "નાસી જઈશ તો ફાયદો થશે કહી મળશે, બાપનો પૈસો મળશે, ખુશામતીઆઓ મોટા પણ કહેશે પણ એકવે હાથે જયકુંવરનો મદ હરાવવાનો વખત નહીં મળે. અને નાસી છૂટતાં જે દુશ્મનને હાથે પકડાયા મુઆ તો ભાવી [illegible] ને અહીંઆં," મંજરીએ પાછી ખમી ખાધી. "મને અહીંઆ મ. રહીશ તે. એક ગુજરાતી રહેશે ત્યાં સુધી તમારી કીર્તિ અમર રહેશે."

મા' પણ આમ છકવી દેવી દેશ— મહિયાઉ બોલવા ગયા.

"[illegible]" મમતાથી મંજરીએ કહ્યું "હાવે તે જીવન ને મોત હાથ [illegible] તો એક-જીવિત હોય"

"પણ બા'" આનંદે કહ્યું. "તમારી નર્મદાબેન ઊંડે આવી રહી છે. મરવું જે થતું હોય તે થાય પણ તમને હું મત તો દુશ્મનને દુનીઆને આપે બેઠું છું તમારી ..."

"મહેતા!" મંજરીએ કહ્યું. "હવે તો હું આવી હતી. તમારે જીવ બચાવવો હોય તો જાઓ ખુશીથી પણ હું—મારા દુર્ગપાળ આવે નહીં કે ગઢ પડે નહીં ત્યાં સુધી જીવતી અહીંઆથી જવાની નથી" તે જરા વાર મુંગી રહી તેના લમણાની નસો જોરથી ધબકતી દેખાતી હતી. 'મારે જીવન કેવું ને મૃત્યુ કેવું હું—શીલનાથને મહાત કરનાર મહારથીની અર્ધાંગના'" તેની આંખે દાઝી ગઇ 'હું તો અહીંઆજ રહીશ—મારા દુર્ગપાળની વાટ અહીંઆજ જોઈશ અને મરી જઈશ તો મૃત્યુમાં પણ મારા પ્રાણ કવીનું ધામ [illegible]. પૈસા મદ [illegible] તેની કીર્તિ અમાન જર [illegible] ને આકર તેનાથી [illegible] પુરુષ [illegible] અડદમ પણ સીની જરી ખુશ તેને આવી કેમે કરતા ખમી જ્યારે રહી ત્યારે મંજરીએ મુખપરના ઊંડા ઢીલા થી કું મુખ —ને મુખ પર લોહી આવ્યું તેના નસોરા પણ ફાટફાટ થતા હતા.

"બા' આ મેડાનાથી બોલી નીકળ્યું" મંજુમો કહ્યું

"મને જરાક પાણી આપ' મંજુમો પાણી આપ્યું.

'આ ઠાણે જવું છે અને હાથ આપ. મને આપ.. આવે છે"

મણિભદ્ર મંજરીનો હાથ ઝાલીને તેને ઉતારે લઇ ગયો ને પથારીમાં સુવાડી. તે અને આંબડ પોતાનું દુઃખ વીસરી મંજરીની માવજતમાં પડ્યા. બંનેના હૃદયમાં અકથ્ય ચિંતા પેદા થઇ હતી. બંનેને લાગ્યું કે મણિભદ્રે કહ્યું હતું તેમ ખરેખર યમરાજ પધાર્યા હતા.

મંજરીને તાવ ચઢવા માંડ્યો; અને થોડો વખત રહીને તેને સનેપાત જેવું થવા લાગ્યું. મણિભદ્રને આંબડે વારાફરતી ત્યાંજ બેસવાનું નક્કી કર્યું.

મંજરી થોડોક વખત મુંગી પડી રહેતી ને થોડીક વખત અસ્પષ્ટ લવતી લવારામાં ઘણુંખરુ કાકને સંબોધનો આવતાં. મણિભદ્ર નાહી કરી મંજરી માટે રાબડી કરી લાવ્યો. અને કેમે કરી થોડીક તેને ગળે ઉતારી; પણ થોડીકજ વખતમાં તે તેણે પાછી કાઢી.

"મણિભદ્ર! આપણું આવી બન્યું" આંબડે કહ્યું.

"શઇ! મેં તો આને માટે નાસવાની યોજના રચી હતી. પંદર વર્ષ પર જ્યારે મેં આને જોયાં ત્યારથી એમની સેવામાં જીવ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આજે મારો નિશ્ચય સફલ થયો."

"પંદર વર્ષ પર!"

'હા. મારા ગુરુ એના દાદા થવ. આટલા વર્ષ મેં જેમ તેમ કાઢ્યાં ને આખરે માન નસીબમા હશે તે અહીંઆં આવ્યો. હર–હર–મહાદેવ' બોલતાં મણિભદ્રને ડુસકું આવ્યું.

"ખરી વાત છે. ભાઇ!" આંબડે મણિભદ્રના પગ પર હેતથી હાથ મુકતાં કહ્યું; "આ તે શૈં સ્ત્રી છે? દેવી છે." મંજરીને માટ એનાથી બીજું કહેવાતું નહીં.

આંબડની આંખો સજળ થઇ. મણિભદ્રે તેનો હાથ સહાનુભૂતિમાં દાબ્યો. પાટણના ધનાઢ્ય મંત્રીનો ફાટેલો કુંવર ને જુનાગઢના ભટકતા બ્રાહ્મણે એક દેવીની ભક્તિમાં ભ્રાતૃભાવ અનુભવ્યો. આ ભક્તિનું પાત્ર બેભાન અવસ્થામાં પોતાના દૂર ગએલા પતિનું નામ રટી રહી હતી.

મધ્યાન્હ પછી થોડી વારે મંજરી શાંત ને નિશ્ચેષ્ટ પડી રહી. તેને થોડીથોડી વારે ખાંસી આવતી હતી બે ચાકરી કરનારની ચિંતા વધતી ચાલી.

સાંજના મંજરીનો તાવ ઉતાર પર આવ્યો ને તેણે આંખ ઉઘાડી.

"આવ્યા?" તેણે પુછ્યું.

મણિભદ્ર ને આંબડે એક બીજાની સામે જોયું. "હમણાં આવશે" મણિભદ્રે કહ્યું.

મંજરીએ ફરીથી આંખ મીંચી. મણિભદ્ર ફરીથી કાંજી કરી લાવ્યો ને મંજરીને આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ટકી નહીં. દુઃસહ તાવ અને ઉન્મત્ત થએલી કલ્પનાની પાંખે ચઢી મંજરી સનેપાતની સૃષ્ટિમાં વીહરતી હતી. તે એકજ નામ રટતી હતી. એકજ મૂર્તિને એ સૃષ્ટિમાં શોધતી હતી. તેણે ભુવનત્રય ઓલંઘ્યાં, પણ તેનો દુર્ગપાલ મળ્યો નહીં. તેનો વેગ વધ્યો. તેની અધીરાઇ વધી, પણ તેના નાથનો પત્તો ખાધો નહીં. "નાથ! નાથ!" એટલુંજ તે બોલ્યાં કરતી.

ગતી જ્વાલાથી ભયાનક બનેલા અંધકારમય પ્રદેશમાં ત્રસ્ત હૃદયે ને ફરી. કોઇ બેગી જતુ હતું. "મારો નાથ" તે બોલતી. એકદમ કોણ જાણે ક્યાંથી એક પ્રચંડ સ્વરુપ તેની અંગારભરી આંખે દેખાયું. તે સ્વરુપ કાળુ હતું. તેનુ મુખ કંઇક દેવાને મળતું

હતું તેની આંખોમાં ખુન હતું. મોઢા પર કઠોરતા હતી. મંજરીને કંપારી આવી "નાથ!" તેણે ઉંડે જતે અવાજે કહ્યું.

આસપાસ જ્વાલામય અંધકાર ચકરચકર ફરતો. વચ્ચે વિકરાલ ને વિકરાલ થતું પેલું સ્વરૂપ પાસે ને પાસે આવતું ગયું. તેણે મંજરીને મારવાની દરકાર કરી આંખેથી કે હાથેથી તે સમજાયું નહીં

મંજરીને ગુસ્સો ચઢ્યો—એવો ગુસ્સો કે તેની છાતી ધમણ જેવી લાગી 'મારા નાથની આજ્ઞા વિના હું બોલાવનાર કોણ?' પેલો આકાર વધારે બીહામણો થયો મંજરી ગર્વથી હસી—તે તો શૈવ ને ભૈરવને ડારનાર કાકની અર્ધાંગના હતી "મારા નાથની આજ્ઞા" તેણે ઉંડાણમાંથી ઘોષણા કરી 'નાથની આજ્ઞા!' ભયંકર ધ્વનિ જાણે ભુવનમાં ગાજી રહ્યો અને પેલા અંધકારના ત્રાસદાયક વાતાવરણમાંથી—જાણે વિનાશ પામતી સૃષ્ટિના ભડકા ઝંઝાવાતના હોય તેમાંથી—પળે પળે સર્વવ્યાપી થતા પેલા ભયંકર સ્વરૂપના મોટા થતા મુખમાંથી પ્રચંડ, સર્વગ્રાહી અનિરુદ્ધ ઘોષ 'નાથની આજ્ઞા,' અને સાંભળ્યું ગ્રહ પિતાઓના તપોબળના પ્રભાવથી, દુર્ધર્ષ ને દુર્જય એવા પોતાના પ્રતાપી વીરની આકાંક્ષાથી, પોતાના ગગનભેદી ગર્વના ગૌરવથી ઉછળતે હૃદયે ને રોમાંચ તેણે જવાબ વાળ્યો "નાથની આજ્ઞા!" અને તાંડવ આરંભતા ત્રિપુરારીના ડમરૂ ને ઝાંઝરની વિનાશક ગર્જનામાંથી—ફુંફાડા પર્વતો, ફાટતી પૃથ્વી ને અથડાતા ગ્રહોના પ્રલય તોફાનથી ઉદ્ભવતા તુમુલ નાદોમાંથી મરતા નદીના શંખ સમો અપાર્થિવ ને હૃદયભેદક ધ્વનિ સંભળાયો—"આજ્ઞા લઈ આવ"

એકદમ જોરથી મંજરી બેઠી થઈ "આ લઈ આવી." તેણે ચારે તરફ જોયું ને બોલી "નાથ ક્યાં છો?" તેના ડોળા ફાટી ગયા હતા "નાથ!" કહી તેણે લુગડું સમાર્યું ને ઉઠી ને દાદર ઉતરવા લાગી

આનંદ મહેલને ચોખંડ શુંક થતી હતી તેને સુવા જવા દઈ મણિભદ્ર ખુણામાં બેઠો હતો, અને થોડી વાર થયા તેને ઝોકાં આવ્યો હતો. મંજરીને દાદર ઉતરતી જોઈ ન સમજ્યો "બા! બા!"

'આજ્ઞા લઈ આવું' કહી મંજરી ઝપાટાબંધ દાદર ઉતરી બહાર નીકળી

"કોની?" મણિભદ્ર તેની પાછળ હાંફતો હાંફતો દોડ્યો. તેનું કાળજું કહ્યું કરતું નહોતું

'મારા—નાથ—'

મંજરી આગળ અને પાછળ મણિભદ્ર એમ તે ચાલ્યા મંજરી શાન્ત પણ સ્વસ્થ રીતે ઝપાટાબંધ ચાલતી હતી તેના બ્હાવરા ડોળા ગઢના પશ્ચિમ કાંગરા પર ઠરેલા હતા

"બા બા!" બીને મણિભદ્રે કહ્યું તેને જાણે ધરણી ધ્રુજતી હોય એમ લાગ્યું

મંજરીએ જવાબ આપ્યો નહીં

"નાથ—ઓ નાથ!" મંજરી બબડી તે પશ્ચિમના કાંગરા સુધી ગઈ ન ગઈ ને તેનો પગ લપસ્યો ને મણિભદ્ર તેને પકડે તે પહેલાં તે પથ્થર પર પડી મણિભદ્ર તેની પાસે જઈ બેઠો. મંજરી બેભાન થઈ પડી હતી ને તેના માથામાંથી રુધિર વહેતું હતું

મણિભદ્ર ગભરાઈ ગયો તેણે આનંદ મહેલને બુમ મારવા ઉંચું જોયું

—એકદમ થોડે દૂર જમીન ઉંચી થઈ, ને ધીમે રહીને દેવ નાયકનું પ્રેત હાથમાં કાંઈ લઈ જમીનમાંથી ઉપર આવતું તેને દેખાયું

અજ્ઞાન બાળકના હાંજા ગગડી ગયા તે મુઠીવાળી નાઠો. 'ઓ મારા બાપરે—'ની બુમ મુંઝવણને લીધે તેના ગળામાંજ રહી

"ને બીજું કોણ છે?"

"પણે આંબડ મહેતા ભુખે મરતા પડ્યા છે."

"બીજું કોઇ?"

"કોઇ નથી."

"દામા આ બધાને ખાવાની વ્યવસ્થા કરી આપ." કહી કાક કાંગરા પર બેસી ગયો ને મંજરીના મોઢા પર હાથ ફેરવ્યો. તેનું દીલ ધડકતું હતું. કાકે તેના માથામાંથી વહેતું લોહી લુછી નાખ્યું ને તેને ઉંચકી લીધી.

"ક્યાં રહ્યા છો?"

"ચાલો બતાવું." મણિભદ્ર આગળ થયો.

કાક મંજરીને ઉંચકીને ઉતારે લઇ ગયો. તેને પથારીમાં સુવાડી ને તેને ઉપચાર કરવા ગયો. બધાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

કાકે તેની પ્રિયતમાને જોઇ. તેના હૃદયમાં ઉમળકા માયા નહીં. કેટલાક દિવસ માં તેની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહોતો. જરીને જોવાની આશા તેણે છોડી હતી, આખરે તે મળી. તેણે તેનું માથું

દુઃ ના ખોળામાં મુકયું ને તેનાં બંધ નેત્રો જોઇ રહ્યો.

ગંભીરઃ જેમ જેમ તે ધ્યાનથી જોતો ગયો તેમ

હુકમ ર મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો. મંજરીનું

સમજાયું ગયું હતું, ને તેની ચામડી પર

થઇ. જાણે એવું લાગતું હતું. તેના હોઠ

હોય તેમ - ભીદામણા થઇ ગયા હતા.

વહાણુ હંકારવાં આસપાસ કાળા ડાઘા દેખાતા

નદીના મુખ અંત આશા તેના અંતરમાં

પાલનું થાણું હોવુ ટી.

વહાણને દરીઆમાં ર પર હાથ ફેરવ્યો. તેનું

પછી ચોને. દામો ને ધબકતું હતું. ગળાની

આવ્યા. કાવો મુકાની હતી.

—. ...રીમાં બેસી છ ઉંચા કાણ્યા. તેણે

કાકને જોયો–ઓળખ્યો.

"નાથ! નાથ! આવી પહોંચ્યા, મારા વહાલમ!" એકદમ તે જોર કરી બેઠી થઇ ગઇ. "આવ્યા–ખરેખર. હું ભાનમાં છું? આવ્યા." તેણે કાક પર હાથ ફેરવ્યો.

"હા–હુંજ છું. તું શાંત થા. સુઇ રહે. જો હું આવી પહોંચ્યો." કાકે તેને લઇ પાછી સુવાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

"આવ્યા? હું જાણતી હતી. તમને મળ્યા વિના હું મરવાની નહોતી. મેં યમરાજાને ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે મારા નાથની આજ્ઞા વિના નહીં આવું." તે કાકને વળગી પડી ને ઉન્મત્તની માફક બોલવા લાગી. "દુર્ગપાલ! સ્વામી! મને હવે છેલ્લે સુધી છોડશો નહીં. મને અહીંઆં તમારા ખોળામાં મરવા દો."

"પણ તને કૈં થવાનું નથી."

મંજરી હસીને જોર કરી કાકને વળગી પડી.

"મૃત્યુ વાટ જુએ છે વહાલમ! એક ઘડી બેઘડી માટે શાંતિ કેવી? નાથ! તમારો હાથ લાવો. મને કેવો સારો લાગે છે! મને હાથમાં લો. મારી પાસે આવો. અમીઝરતી ચંદ્રિકાનો લ્હાવો ક્યારે મળશે? હવે થોડો વખત છે."

"હા. હું લઉં છું." કાક તેને હાથમાં લીધી. તેનું દીલ ધમધમતું હતું.

"હાશ," મંજરીએ કહ્યું; "હું તમારી જ વાટ જોતી હતી." તેણે કાકના મોંઢા પર હાથ ફેરવ્યો. "મેં યમને પણ ડાર્યો. નાથ! ઓ નાથ! બોલોની."

"હા બોલું છું. જો. તું શું કામ ગભરાય છે?"

"હું ગભરાતી નથી."

"સૌભાગ્ય નાથે! મને છોકરા ખુશીમાં છે. ફોડથી દીધાં તેમને જોજે. હુ તો ચાલી" તે થોડી વાર થાકની મારી પડી રહી.

"નાથ! નાથ!" પાછી તે બોલવા લાગી. "મને જવું નથી ગમતુ જ ! મારો જીવ જાય છે, આપણા સંસારનું—મનોરથોનુ શું થશે? તમારી કીર્તિ કોણ માણે? ને થાકયા પાકયા કયા જશો?" મંજરીને ખાસી આવી, ને ખાસી આવી રહી એટલે મોઢે મોરીવાળુ લીલુ આવ્યું કાક ગભરાયો. તેણે મણિભદ્રને બુમ મારી

"શુ કામ બોલાવો છો? આપણે એકવાર જ મેસીએ પ્રાણ! પાસે આવો, આવોની" અવાજ મંદ પડયો ને મંજરી નિશ્ચલ થઇ પડી.

મણિભદ્ર રાજડી કરીને લાવ્યો હતો તેને ત્યાં રાખવા કાકે કહ્યું અને બધી હકીકત પુછી મણિભદ્રે બધો ઇતિહાસ કાકને કહ્યો

"એ શું અવાજ થાય છે?" કાકે પુછ્યું. તેણે મંજરીનુ માથુ પથારી પર મુકયુ ને બારીમાંથી જોવા માંડયુ.

ઉત્તર તરફ ક્ષિતિજ પર કૈ તોફાન ચાલતુ હતુ તેનો અવાજ આવતો હતો. ત્યાં આગ લાગી હોય એમ પણ દેખાતુ હતુ

"જે હશે તે" કહી ને પાછો મંજરીની પાસે બેઠો ને તેના મોઢામા થોડુ પાણી મુકયું. હોઠ ભીડી તેણે વિચાર કરવા માંડી વાળ્યો. તે આવ્યો ન આવ્યો સરખુ લાગ્યું. એકદમ પાછી મંજરી ચોંકીને જાગી

"હુ મારા વીરની અર્ધાંગના શૌનાક વિજેતાની પત્ની, હુ ગઇ છોડુ?"

"મંજરી! મંજરી!" કાકે કહ્યુ, ને તેનુ માથુ પાછુ ખોળામા લીધુ તેણે રાબડી મોઢામા મુકવા માંડી પણ મંજરીએ મોઢુ ખસેડી નાખ્યુ. તેનો અવાજ મંજરીના કાનમા ગયો "મારા નાથ" તેણે મંદ અવાજે કહ્યુ "મને સારુ છે મને આજ્ઞા આપો આજ્ઞા—આ હા સ્વામી મારા નાથ આ હા." તે પાછી બેભાન થઇને પડી ને કાકે તેના મોઢામા પાણી મુકયું.

બે ત્રણ ઘડી આમ બેભાન થઇ તે પડી રહી અને તેની નાડી ધબકવા કરી. પાછી તે જાગૃત થઇ ને ઘણુંજ ધીમા અવાજે કહ્યુ 'કયા ગયા? જાઉં છુ તમારી હોઉં—તમારી'

ને તેના શ્વાસ ઉપડ્યો, કાકે તેને આલિંગન દીધુ—ચુંબન દીધુ મંજરી પ્રિયતમાને હૃદયમા ભરવાની તેનુ હૈયુ તુટી ગયુ

એના મગજમા જુદા જુદા ભાવોના તોફાને એક ઘનઘોર અંધકાર પ્રસારી દીધો તરત તેણે સખત પ્રયત્ન કરી મનને ઠેકાણે આણ્યુ ભાવોના તોફાનને નિરંકુશ થવા દેવાનો તેનો સ્વભાવ નહોતો.

"મણિભદ્ર! નવરાવવાનું પાણી લાવ" કાકે બુમ પાડી પણ મણિભદ્ર આવે તે પહેલા મંજરીના દેહે અંતિમ પ્રયત્ન કર્યો, ને આંખોમા એક ઝેરી મંજરીનું શબમાત્રજ કાકના હાથમા રહ્યુ

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

કાશ્મીરની મારી નોંધપોથી



[અનુસંધાન પૃ ૪૧૬ થી]

આગળ એક ઘોડાવાળો ચઢતો હતો પાછળ ઇસ્લામો તથા બીજો ઘોડાવાળો રહ્યા હતાં. મારા હાથમાં એક મોટી અણીવાળી લાકડી હતી તે ટેકવી ટેકવી બરફ પર ચઢવા માંડયું. પ્રથમ એમ લાગતું કે આ સીધા ટેકરા પર શી રીતે ચઢાશે ? પણ જેમ તેમ પગ ટેકવીને ચઢવા માંડયું. એમ કરતા ઘણી વાર પગ સરકી જતો. એક ઉપરના શિખર પરથી બરફ પીગળતો, તેનો ધોધ નીચેના બરફના એક મોટા કાણામાં પડતો એ જગા બહુજ સીધી હતી. તેએ અમે અરધે સુધી ચઢયાં. ઉતરતી વખતે હેરાન થવાની બીકે એક ઉપર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને પાછા વળ્યા.

ખરેખરી મઝા તો ઉતરતી વખતે આવી. સીધા બરફ પર પગ ઘણી વાર ટકતો નહતો. અને વારંવાર સરકી જવાતું, પણ ઇસ્લામો અને ભયાળી લેતો. તે મારી આગળ ચાલતો. એક વખત એણે બેઠા બેઠા સરકવા માંડયું. એનું જોઇને મને પણ મન થયું. બહુ સીધો ઢોળાવ આવે ત્યારે મે પણ એ પ્રયોગ અજમાવ્યો. મારી આગળ ઇસ્લામો સરકતો, પાછળ હું આમ કરવામાં ઘણીજ મઝા પડી. ઘણી વખત ચાલતા ચાલતાં ઘોડાવાળાઓ, ઇસ્લામો ને હું વારંવાર સરકીને પડી જતા તેથી ખુબ હસવુ આવતું ને મઝા પડતી.

ઉતરે અમે ફુનરી રસ્તા બહુ સીધો ઢોળાવ ન હોય ત્યાં તો ઉતાવળા પણ ચલાતું થોડેથી તો એક ઘાસની ચંપલ તુટી ગઇ.

પાછો આવતાં તો બધાજ વહેલા આવ્યા સાડી પાછળથી સરકવાને લીધે બધી ભીની ને મેલીવાળી થઇ ગઇ હતી. તંબુ સુધી પહોંચવાનો ઓછામાં ઓછો બે કલાકનો રસ્તો હતો.

સાંજના ખાઇ પીને પોણાચારે સુનમર્ગથી નીકળ્યા. એક દુર પણ બખત રસ્તે ઇસ્લામોએ દોર્યા. એ રસ્તો દેવદારના વનમાં થઇને નીકળતો હતો. વચ્ચે એક ઝરણું વહેતું હતું રસ્તો એટલો તો ઉભો હતો કે જરાક પગ સરકે તો ક્યાંને ક્યાં પડાય તેનો પત્તોએ ન લાગે. તેમાએ પાછું એક વેંતનીજ પગથી પર ચાલવાનું હતું.

આજ પણ પાછી પેલીજ બરફની પગથી વચ્ચે આવી.

કુલન આવ્યા ત્યારે પોણાઆઠ થયા હતા. સાં તાજુ દુધ પીધું. કલાક વીસામો લઇ ગુંડના પડાવ આગળ આવવા નીકળ્યા. રાત ચાંદની હોવાથી વાંધો નહીં આવે એમ લાગ્યુ. પણ થોડે આવ્યા પછી ચંદ્રમા તો વાદળાથી અસ્ત થયો હતો. એક પાસ વીજળીઓ પણ ચમકવા માંડી. કોઇ કોઇ વખત ગર્જનાએ પણ સંભળાતી. પણ એ બધા નિષ્ફલ પ્રયત્નો હતા.

ગુંડ બે માઇલ રહ્યું હશે એવામાં શશી કારાગ્રહમાંથી છુટયો હોય તેમ પુર જોસમાં પ્રકાશવા માંડયો. અને આખા અરણ્યને શ્વેત કિરણોની રસધારાથી ભીંજવી દીધું.

ગુંડ આવ્યાં ત્યારે પોણાદશ થયા હતા. ચાંદની સરસ ખીલી હતી તેથી આરામચેર નાખી સામે વહી જતા સીંધ અને તેમાં પડતા

સુધાકરના પ્રતિબિંબને ક્યાં સુધી જોયા કર્યું. એવું રમણીય લાગતું હતું!

સામાન આવી પહોંચ્યો. બીજાનું તૈયાર થયાની ખબર ઇસ્લામાએ આપી એટલે ત્યાંથી ઉઠી.

૨૯–૬–૨૦.

આ બાજુ ભાર ઉપાડવામાં 'ઝોપા' નામના જાનવર બહુ વપરાય છે. આ જાનવર ઘણુંજ મજબુત હોય છે. અને સખતમાં સખત રસ્તે પણ સારું કામ આપે છે.

વળી આ તરફથી જતા લદાક તરફના 'લામા' પણ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. આ લોકો ઘણાજ ક્રૂર હોય છે. વાંધો પડે તો માણસને દબાવીને મારી નાખે છે. કાલે એક જણને ઇસ્લામાએ પુછ્યું: 'તુમ લામા હય?' તેણે હાનો જવાબ આપ્યો અને ઘોડાવાળાને કહ્યુ, 'હમ સીર કાટનેવાલા લામા હય.' આ લોકો બહુ બેડોળ લાગે છે. જરાપણ ગમતા નથી.

સાડા અગીઆરે કુલન. તંબુવાળો આગળ આવ્યો હતો પણ વાંસ પાછળજ ભુલી ગયો હતો. એટલે એ નકામોજ હતો.

ઇસ્લામાએ આણેલું દુધ પીધું અને અખરોટના ઝાડ નીચે સામે ધોધ વહેતો જોતી બેઠી. એ અહીં કલાક આરામે આસ વાટ જોવી પડી. સૂર્ય પ્રખર તપતો હતો. મન પણ શૂન્ય થઇ ગયું હતું. કે વિચારજ નહોતા આવતા.

એટલી બધી જડતા આવી ગઇ છે કે એક પણ સારો વિચારજ ન આવે? આટલા સમયમાં કોઇ લેખક, કવિ કે શોધક શા શા વિચારપુષ્પો ગુંથ્યાં હોત! ઘણી વાર એમ થાય છે કે વિચાર કરવાનો વખતજ નથી મળતો, આમ વખત મળે ત્યારે વિચાર નથી આવતાં. ને એ વેળા વ્યર્થજ વહી જાય છે. વિચારજ ન હોય ત્યાં એના ડોળ કરવા નકામાજ છે.

સવારનાં મુસાફરીમાં તાપ અકળાવતો હોવાથી સાંજે થોડે આગળ જઇ રહેવા વિચાર કર્યો. સાંજના ચા પીધા પછી ચાંદની રાત હોવાથી વાંધો ન હતો. નવેક વાગતે નીકળ્યાં.

નિરભ્ર વ્યોમમાં જ્યોત્સ્ના ખીલી રહી હતી; રૂપમય શ્વેત ચાદર સૃષ્ટિ સુંદરીએ સજી હોય એમ એ શોભી રહી હતી. શાળીના ક્ષેત્રોમાં પડતાં તારાઓનાં પ્રતિબિંબ, નાચના અનિલથી ઝુલતા વૃક્ષવૃંદ, સ્થિતિ કે લય સમયે એકજ ભાવ ધરનારા અવિચલ પર્વતરાજ, એ બધા બહુજ સુંદર લાગતાં. પર્વતમાં કોઇ કોઇ સ્થળે કરેલી તાપણીની જ્યોતો દીપક સમી નાની નાની લાગતી. મારો વિચાર પગે ચાલીને માર્ગ પુરો કરવાનો હતો. સાડા ત્રણ માઇલ ચાલી, પછીનો માર્ગ ઝરણાંઓથી ભીંજાએલો હતો.

બધુ મળીને સાડા પાંચ માઇલ આવ્યાં. અને વહેળાથી પાંચ સાત હાથ દૂર તંબુ નાખવાનું ઠરાવ્યું.

સાડા અગીઆરે સામાન આવ્યો. તંબુ ઠેરાવ્યો એટલે સુવાની તૈયારી કરી.

તા. ૨૯–૬–૨૦.

સાડા છએ ઉઠી, એક કલાકમાં પરવારી ગાંધરબલ આવવા નીકળ્યાં. ઘોડો સરસ દોડ્યો. જરાક તેનું અભિમાન પણ આવ્યું પોણા બે કલાકમાં ગાંધરબલ. ચઢ ઉતરની જમીનમાં દોડતે ઘોડે કૈં જોવાયું નહીં.

બાળા એટલી વારમાં જરા ફેરવાઇ ગઇ હોય એમ લાગ્યું. સાંજના શીકારામાં ફરી આવ્યાં.

તા૦ ૧૦-૬-૨૦

આજે સવારે શાલીમારથી નીકળવાનું હતું અમારી સાથે બીજી બે બોટો પણ આવવાની હતી

લગભગ બાર વાગતા કા... ને ને ઇસ્માઈલને સખત તકરાર થઈ મેં ..તેનો પક્ષ નહીં લીધો માટે તેને જરા ખોટું લાગ્યું ... . સાંજના ત્રણ પછી નીકળ્યા.

આવા સ્થળમાએ લડવાની વૃત્તિ કેમ થતી હશે ? માનવીની વૃત્તિ એ કેવા પ્રકારની છે. પોતે જે ખરૂ કે ખોટું કરે તેમાં બીજાએ ટેકો આપવોજ જોઈએ ?

સાડા છએ શાદીપુર અચારલેકમાં શીકારા અગાઉ શાદીપોરમાં હુ ને ફરી આવ્યાં. એ લોક પણ અમારી સાથે આવે એમ મેં કહ્યું. પણ એના પિતા તથા માજી (વહાલુનો માલીક ખવાસી) બહાર ગએલા હોવાથી કંઈ નક્કી ન થયું.

સાંજને બદલે સવારે નીકળવાનું ઠરાવ્યું શુક્લપક્ષની ચતુર્દશીનો દિવસ આજે હતો. ચાંદની પુર બહારમાં હતી અચારલેકના જળ દૂર સુધી પથરાએલા હતાં. વચ્ચેની જમીન પરના વૃક્ષના પ્રતિબિંબ સ્થિર જળમાં પડતાં. એક પાસ મકાઈવાળા ખેતરો ને તેની આગળની ટેકરી જણાતા એક શીકારામાં કોઈ ફોનોગ્રાફ વગાડતું પસાર થયું. મધુર અવાજ પવનની ધીમી લહેરી સાથે દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગયો બધે એવું શાન્તને સુંદર લાગતું !

આવી સૃષ્ટિમાં સ્મશાનપણું જતું રહે એ મનુષ્યમતિને શોભા આપનારું તો નથીજ. કેટલાકની આખી જીંદગી કલહ કરવામાંજ ચાલી જતી હશે. સુંદર જીવનનું સ્વપ્નુએ કદી તેમને આવતું હશે ?

સાડા દસ સુધી અમને આમ બોટ પર બેસી રહી ઉંઘથી આંખો નમી જતી હતી. તોપણ નીચે ઉતરવાનું મન નહોતું થતું. જળની તરંગોમાં ચંદ્રનાં કિરણો નાચતાં. અનિલની ઝીણીઝીણી લહેરો પાંપણોને નમાવી દેતી શશીના પ્રકાશ જગતને દીપના શાન્તિદેવી અહીંજ મર્તિમતી વસતી હતી.

ધીરેધીરે મગજ ઘેરાઈ જતું હતું. અને ચૈતન્યમાંથી જડતા તરફ ઢળતું હતું જડતાની પરિસીમાએ એ પહોંચે તે પહેલા હું ઉઠી. અને નીચે ઉતરી

[આ મનોહર પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

સમય: એમ ચાર વિભાગમાં મેં મારાં સ્મરણો-ને વહેંચી નાખ્યાં હતાં અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધીના દશકામાં સદ્‌ગત-શ્રીના ગાઢ અને સતત પરિચયમાં હું આવ્યો હતો એમ જણાવ્યું હતું. તે પ્રસંગો તાદશ-તાથી ભાવપૂર્વક આલેખતે મેં સદ્‌ગતની એક માનનીય વ્યક્તિ તરીકે, એક ગંભીર અને મર્મસ્પર્શી વિદ્વાન તરીકે, એક પ્રૌઢ અને ચિંતનશીલ વિચારક તરીકે એક ગૌર-વયુક્ત અને અર્થઘન શૈલીના લેખક તરીકે અને સાર્વજનિક પ્રશ્નોના એક ઠરેલ અને વ્યાવહારિક અભ્યાસી તરીકે એવી મૂર્તિ ઉભી કરી હતી કે જેથી સદ્‌ગત જતાં ગુજરાતે શું ગુમાવ્યું છે તેનો આપોઆપ ખ્યાલ આવે. તત્ત્વચિંતન, ધર્મ, સમાજ-શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર આદિ અગત્યના વિષયો વીશેના તેમના અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી પ્રકીર્ણ લેખોનો સંગ્રહ પ્રકટ થવાની આવશ્યકતા મેં પ્રતિપાદિત કરી હતી, અને "હીંદનો આર્થિક ઇતિહાસ," "National Education," "The Constitutional Theory of Hindu Law," શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા રહસ્ય" આદિ સદ્‌ગતનાં પુસ્તકો વાંચવા ભલામણ કરી હતી. મેં જણાવ્યું હતું કે સદ્‌ગતનું જીવન વિપત્તિ-નાં અસહ્ય વાદળાંઓથી ઘેરાએલું રહ્યું ન હોત અને તેઓને વધારે અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હોત તો જે સંગીન સામગ્રી તેઓ ગુજ-રાત સમક્ષ રજુ કરી શકયા હતા તેનાથી જાતમાં વધારે ઉંચી અને જથ્થામાં વધારે મોટી સામગ્રી તેઓ અર્પી શકયા હોત. અને છતાં તેઓ જે કૈં અર્પી શકયા છે તે ઘણું કીંમતી અને ઉંચી ભુમિકાનું છે એમાં શક નથી.

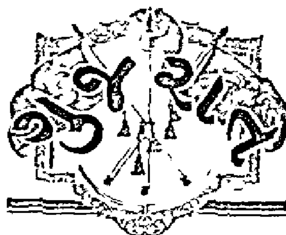
રા. હરિસિદ્ધભાઇ દીવેટીયા અને રા. શંભુ-લાલ દવેએ બંનેએ પોતાના અનુભવો જણાવી મારાં કથનોને પુષ્ટિ આપી હતી. ભાઇ લલિતે પ્રમુખ તરીકેના ઉદ્‌ગારોમાં સદ્‌ગત પ્રતિનાં પોતાનાં માન, મમતા પ્રદર્શિત કર્યાં હતાં. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇએ પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યા બાદ રા. વિજયરાય વૈદ્યે અનુમોદન આપ્યા બાદ સભા વિસર્જિત થઈ હતી. એકંદરે બંને સભાઓ સફલ હતી.

THE SAHITYA PRESS.

Art Colour Printers, Publishers, Book-binders, Gilders Etc

22, Bakehouse Lane, Medows Street, Fort—Bombay

The "Gujarat" Karyalaya.



1925 ALMANAC 1925

	JANUARY					FEBRUARY			
S.		4	11	18	25	1	8	15	22
M		5	12	19	26	2	9	16	23
T		6	13	20	27	3	10	17	24
W		7	14	21	28	4	11	18	25
Th	1	8	15	22	29	5	12	19	26
F	2	9	16	23	30	6	13	20	27
S	3	10	17	24	31	7	14	21	28

	MARCH					APRIL				
S	1	8	15	22	29		5	12	19	26
M.	2	9	16	23	30		6	13	20	27
T.	3	10	17	24	31		7	14	21	28
W	4	11	18	25		1	8	15	22	29
Th	5	12	19	26		2	9	16	23	30
F.	6	13	20	27		3	10	17	24	
S.	7	14	21	28		4	11	18	25	

	MAY						JUNE				
S	31		3	10	17	24		7	14	21	28
M			4	11	18	25	1	8	15	22	29
T.			5	12	19	26	2	9	16	23	30
W			6	13	20	27	3	10	17	24	
Th.			7	14	21	28	4	11	18	25	
F.		1	8	15	22	29	5	12	19	26	
S.		2	9	16	23	30	6	13	20	27	

	JULY					AUGUST				
S		5	12	19	26		2	9	16	23	30
M		6	13	20	27		3	10	17	24	31
T		7	14	21	28		4	11	18	25	
W	1	8	15	22	29		5	12	19	26	
Th	2	9	16	23	30		6	13	20	27	
F	3	10	17	24	31		7	14	21	28	
S	4	11	18	25		1	8	15	22	29	

	SEPT					OCTOBER				
S		6	13	20	27		4	11	18	25
M		7	14	21	28		5	12	19	26
T.	1	8	15	22	29		6	13	20	27
W	2	9	16	23	30		7	14	21	28
Th	3	10	17	24		1	8	15	22	29
F.	4	11	18	25		2	9	16	23	30
S	5	12	19	26		3	10	17	24	31

	NOVEMBER					DECEMBER				
S	1	8	15	22	29		6	13	20	27
M	2	9	16	23	30		7	14	21	28
T	3	10	17	24		1	8	15	22	29
W	4	11	18	25		2	9	16	23	30
Th	5	12	19	26		3	10	17	24	31
F	6	13	20	27		4	11	18	25	
S	7	14	21	28		5	12	19	26	

Proprietors—THE SAHITYA PRAKASHAK CO., LTD

આવાં વાક્યોમાં સુગ્રથિતતા ઓછી છે, અને વૈવિધ્ય પણ ઓછું છે પણ ગુજરાતી ગદ્યનાં ઉછરતા જીવનમા એમનુ સ્થાન ઘણું મોટુ છે. કોઈક વખત નરસિંહરાવ પણ આવા વાક્યોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા જણાય છે જો કે પાછળથી અણજાણ્યે સીસેરોની સલાહ પ્રમાણે એમણે વાક્યોના ટુકડા કરી મનોહરતા સાધવાનો સરલ માર્ગ લીધો છે નરસિંહરાવના આવા વાક્યોમા પ્રભાવ કરતા ગૌરવ, શક્તિ કરતા શાંતિ વધારે દેખાય છે એકજ નમુનો લઇએ

આનું મૂલ હાર્દ સમજવુ જરા કઠન છે પરન્તુ વાચનાર જો આટલું ધ્યાનમા લેશે કે ઉપર બતાવેલા આદર્શાનુસાર ઉચ્ચ અશરીર પ્રેમ પ્રથમ આળખ્યો, તો પછી શરીર મલીન પ્રેમભાવના ક્યાંઇ લાગ્યા વિનાનો આ એક સરલ, સ્વાભાવિક, નિર્દોષ, શરીરસંબંધી પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે તેનાં આધ્યાત્મિક પ્રેમને મૂર્તરૂપમા પ્રદર્શન કરવાના સાધનભૂત એવો એક ચુમ્બનોપચાર તે સર્વથા અમલીન હતો આ ખુલાસો છેક નિરાધાર નથી. ગ્રંથકારે એક નાના સરખા વિશેષણમા સર્વ ભાવ સમાવી રાખ્યો છે "અવિચલિત ભાવથી" કોઇપણ મલીન ભાવનો વિકાર થયા વિનાજ, એમ કહ્યુ છે, અને ખરે, આ દિવ્ય કન્યા આ અવિચલિત ભાવે કરેલા ચુમ્બન વડે જાણે પોતાના પ્રેમપાત્ર આત્મામા મૃતશરીર તજી ઉપર સમીપ હાજર થયેલા આત્મામા પોતાના દિવ્ય અંશ સીંચવાનો જાદુ કરવાની ઇચ્છા રાખી ના હોય એમ ભાવયુક્ત વાચકની કલ્પના કરે છ[1]

પ્રૌઢ વાક્યની રચના પાછળ લેખકની મનોવૃત્તિની પ્રૌઢતા રહી છે મહાન પ્રસંગ હોય, મોટી અભિલાષા દર્શાવતી હોય, કે ભાવ અથવા વિચારનો સર્વગ્રાહી પ્રતાપ દર્શાવવો હોય ત્યાં આ રચના સહેજે ઉઠી પડે છે પણ આવી પ્રૌઢ મનોવૃત્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને ભવ્યતા અનુભવી શકે એવા મગજનેજ સુલભ જણાય છે. એ મનોવૃત્તિ વિના શુષ્ક અભ્યાસથી પ્રૌઢ વાક્ય કે પ્રૌઢ શૈલી સંભવતી નથી.

પ્રકરણ ૧૩ મું

શૈલી—સંઘટના

વ્યક્ત કરવું એ મનુષ્યનો મૌલિક સ્વભાવ છે, અને ભાષાદ્વારા કાંઇ પણ વ્યક્ત કરવુ એ કથન—આ આગળ જોયુ દરેક માણસ જે બધું વ્યક્ત કરે તે બધાની સમગ્ર વિશિષ્ટતા તે તેનુ વ્યક્તિત્વ, અને વ્યક્ત કરવાના બધાં સાધનોમાં કથન પ્રબળ હોવાથી એ વિશિષ્ટતા જેટલી તેના કથનમા બહાર પડે છે તેટલી બીજા કશામા પડતી નથી. આથી દરેક માણસના કથનમા કાંઇ તો વિશિષ્ટતા હોવાજ. આ તેના કથનનું વ્યક્તિત્વ.

૧ સંન્યાસી નરસિંહરાવ મનોમુકુર

જ્યારે આપણે અસર કરવા માગીયે છીએ ત્યારે આપણા વ્યક્તિત્વનાં બળથીજ તે અસર કરીએ છીએ. અને જેમ પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વવાળો માણસ વધારે અસર કરે છે, તેમ પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વવાળું કથન પણ વધારે અસર કરે છે. તેથીજ સાહિત્યપદ પામવા માટે કથન સચોટ–અસરકારક–એટલે વધારે વ્યક્તિત્વવાળું જોઇએ. જેમ વ્યક્તિત્વ વિનાનાં માણસનું જીવનમાં સ્થાન નથી તેમ વ્યક્તિત્વ વિનાના કથનનું સાહિત્યમાં સ્થાન નથી.

દરેક સાહિત્યકનાં કથનમાંથી તરી આવતું વ્યક્તિત્વ તે તેની વિશિષ્ટતા. એકજ વ્યક્તિત્વથી નીગળતાં કથનોની લઢણ તે કથનકારની શૈલી.

સામાન્ય માણસો તો જેમ આવે તેમ શબ્દો વાપરે છે, પણ સાહિત્યક તેનો ઉપયોગ કરે છે; અને પોતાના વ્યક્તિત્વના બળથી તેને કેળવે છે, મરડે છે; નવે અવતારે આણે છે. તે ભાષાને એવી ગોઠવે છે, અને તેને એવા રંગો, એવી વિશિષ્ટતા અર્પે છે કે તે તેની જ્વલંત માનવતાનું માત્ર પ્રતિબિંબ થઇ રહે છે. કથનકારની માનવતા કે વ્યક્તિત્વનું મૂર્તસ્વરુપ તે તેની શૈલી.

ખરી શૈલી તો થોડાકજ કેળવી શકે છે. શબ્દોમાં પોતાની માનવતા પુરેપુરી રીતે પ્રતિબિંબિત કરવા કથનકારનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રતાપી જોઇએ. પ્રતાપી ભાવના જે સેવી શકે, મહાન ભાવો અનુભવી શકે, પ્રબલ ઇચ્છા-શક્તિ દાખવી શકે કે તીવ્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શકે એવા થોડાકજ આવું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે છે. આથીજ ભાવનાભક્ત, પ્રણયી, વીર કે તત્વવેત્તા સાહિત્યક થઇ શકે છે.

ખરી શૈલી કેળવનારને દરેક શબ્દના રંગને રાગની પારખ જોઇએ. એક વસ્તુના સચોટ કથન માટે ભાષામાં એકજ શબ્દ સુયોગ્ય હોય છે, અને તેજ શબ્દ તેને જડે છે શિષ્ટ સાહિત્યકને એકજ શબ્દ જડે છે—એની જરુર પડતી નથી. તેના શબ્દો બદલી શકાતા નથી. એક શબ્દ બદલતાં આખા કથનની ખરી અસર ચાલી જાય છે. તેનો તરજુમો કરતાં અસર ઓછી થાય છે. તેજ પ્રમાણે તેના શબ્દની રચના અને કથનનાં પ્રવાહની પણ તેથીજ ખુબી હોય છે. તેની રચના કે પ્રવાહ બદલતાં કથન તેનું તે રહેતું નથી ને સારુંએ થતું નથી. ઘણાએ શબ્દબાણો શોધે છે ને વીણે છે; ઘણાએ શરસંધાનના જુદા જુદા પ્રયાસો કરે છે; પણ શિષ્ટ સાહિત્યકને એકજ શર હોય છે. તે તેને સાધે છે ને મત્સ્યવેધ કરે છે. અને ત્યારેજ તે શૈલીનો વિધાયક બને છે.

જેટલી મનુષ્યસ્વભાવમાં વિવિધતા છે તેટલી શૈલીમાં છે. અને તેથીજ વિધવિધ શૈલીના જુદાં જુદાં પ્રશંસા ને અનુકરણ કરનારાં મળી આવે છે.

સચોટ અસર કરે એવી શૈલીમાં આ ભિન્નતા કે વિરોધ હોવો જોઇએજ નહીં. કથનકારનાં વ્યકિતત્વનાં અંગભૂત બનેલો શબ્દપ્રવાહજ સચોટતા સાધી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

શૈલી—સરસતા—પદલાલિત્ય

શૈલી માત્ર સચોટતા સાધે શિષ્ટ ગણાતી નથી; એનાથી સરસતા પણ સધાવી જોઇએ. પરિચિત શબ્દોમાં કહીયે તો અસર કરે તે શૈલી; જે અસર કરે ને સરસતાની પ્રતિતિ કરાવે તે શિષ્ઠ શૈલી. સમભાવ પ્રગટાવી શકે એવી શૈલી જો વક્તવ્યમાં શબ્દદ્વારા અપૂર્વતાના અંશો ઉમેરી શકે તો તેને શિષ્ટ કહી શકાય.

શબ્દદ્વારા અપૂર્વતાના અંશ ઉમેરવા માટે સાહિત્યના પ્રારંભથી પ્રયત્નો ચાલ્યા આવ્યા છે. એક જણ નજીવી વાત કરે, તેને બીજો અસરકારક બનાવે ને ત્રીજો સરસ સ્વરુપ આપે. જીવનમાં ઘણાએ એવા મળે છે કે જેના પ્રતાપનો આધાર માત્ર સામાન્ય વસ્તુને સરસ રીતે કહેવા પરજ રહ્યો હોય છે. ઘણા શિષ્ટ સાહિત્યકોએ માત્ર પુરોગામી સાહિત્યને નવી શૈલીમાં સજીવન કરવામાંજ પોતાની શકિતની સફલતા માની છે.

કઇ શૈલીથી અપૂર્વતાના અંશો કથનમાં ઉમેરાય એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઇ શકે એવું નથી. શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી વીણેલા શબ્દો કે વાકયોને ગુંથવાથી શૈલિ શિષ્ટ થતી નથી; અને ઘણી વખત કોઇક સાહિત્યક અપરિચિત કે કઢંગા દેખાતા શબ્દોની મદદથી સરસતા ઉપજાવી શકે છે. અને છતાં શિષ્ઠ સાહિત્યમાં એક પ્રકારનું સરખાપણું જણાયા વિના રહેતું નથી.

સરસ લેખાતા શબ્દોની માત્ર ગુંથણીને શૈલી કહી શકાય નહી. સરસતા સુંદર કે સુઘડ શબ્દોમાંથી નીતરતી નથી, પણ તેવા શબ્દોની ગુંથણીમાં આત્મા આવે ત્યાર પછીજ સરસતાના અંશો તેમાં દેખાય છે. વળી શિષ્ઠ સાહિત્યમાં જે શબ્દો સરસ જણાય છે તેમાં કાંઇ સ્વયંભૂ સરસતા હોતી નથી. તેમાં એ સરસતા બીજા શબ્દોનું સાનિધ્ય, લેખકનું વ્યકિતત્વ, અને રસની ઝમાવટ આવે છે. તેને એ સત્ત્વ ને સમગ્ર કૃતિમાંથી કાપી લઇ બીજે ચોંટાડવાથી મૂલ કૃતિની સરસતા આવતી નથી. છતાં આ પ્રયોગ દરેક યુગમાં ને દરેક દેશમાં સાહિત્યકો કર્યાજ જાય છે.

આ પ્રકારના પ્રયત્નો ગુજરાતી લેખકોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે. અને તેમના શબ્દોની સમૃદ્ધિ એટલી મર્યાદિત હોય છે કે વારંવાર તે સરસ લેખાતો શબ્દ વાપરી અપૂર્વતાના અતિ આગ્રહનો હાસ્યજનક પ્રયત્ન થાય છે 'રસ' ને 'બ્રહ્મ' અપૂર્વતાની ઝાંખી કરાવનાર શબ્દોના અતિ ઉપયોગથી ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં એ શબ્દોની મોહિની જતી રહી છે વધી નથી એ એ સિદ્ધાંતનું એક દૃષ્ટાંત છે

શબ્દો વડે સરસતા ઉપજાવવાની એક બીજી ખોટી રીત તે પદલાલિત્યની એકમાર્ગી ઉપાસના છે પદલાલિત્યથીજ સરસતા આવે છે એ માન્યતા સામાન્ય લેખકોને પ્રિય હોય છે—કારણ કે એ સરસતા સુલભ હોય છે અને શિષ્ટ સાહિત્યથી અપરિચિત સામાન્યો એનેજ સરસતા માને છે કારણ કે એમની સંકુચિત રસિકતા તેજ પ્રકારની સરસતા સમજી શકે છે, અથવા તેમાંથીજ કાંઇક આનંદ લઇ શકે છે.

જાનવર જેમ ઘંટના મધુર રવથી આહ્લાદ પામે છે તેમ અરસિક જન માત્ર કર્ણપ્રિય ઉચ્ચારણની ઝમકને માધુર્યથીજ સરસતા પારખે છે અને આવા અરસિકોને રીઝવવા તત્પર થયેલા કથનકારના યમક વગેરે કૃત્રિમ પ્રયોગોથી[1] આરંભી આખરે અર્થથી અસંબદ્ધ એવા શબ્દસંગીતમાંજ શિષ્ટતા જોઇ રહ્યું છે. અને રસિક વિવેચકોને અભાવે શબ્દરમતના કેટલાક જાદુગરો શિષ્ટ સાહિત્યકોની પંક્તિમાં થોડા વખતને માટે સ્થાન પામે છે પ્રેમાનંદ જેવા કવિને પણ આવા પ્રયોગો આદરવા પડ્યા એ તેના કાળમાં પ્રચલિત શિષ્ટતાના અધમ આદર્શોનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે તેની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ આ પ્રકારના આદર્શનો નમૂનો આપે છે.

> "નૃપ બિમ્બકતનયા, રૂપ ભરવા, રસીલી રંભ પ્રાય।
> નરમ મનના, દૈવ રતના, માનની—મદઝૂમણી
> દુ:ખમોચની, મૃગલોચની, છે લલિત લક્ષણવંતી, એ
> નિર્મળ હાસી, વિલાસી, અનઘટ વિલસતી એ
>
> . . .
>
> મુખ સુધાબિંદુ, અધરબિંદુ, ભ્રુકુટી, ભ્રમર બે ગુંજ છે,
> બે નેત્ર નિર્મળ, શિરે છે કમળ, રૂપ કૂંપા કુંજ છે".

સામુદ્રિકની ભાષાના રણકારા સાથે મનાતી આ પંક્તિઓ સામાન્ય શ્રોતાઓને વશ કરી શકી ખરી, પણ આવા કૃત્રિમ ગોઠવણ સમાજને

---
૧ નળાખ્યાન

પ્રકરણ ૧૫ મું

શિષ્ટ શૈલી

વ્યક્તિત્વવાળા કથનની લઢણ તે શૈલી; જે શૈલીથી ભાવનાત્મક અપૂર્વતાના સંસ્કાર પડે તે **શિષ્ટ શૈલી.**

ગયાં પ્રકરણોમાંથી શૈલીની શિષ્ટતા નક્કી કરવાનાં ધોરણો આ પ્રમાણે નીકળે :

૧ ભાષા કથનકારના વ્યક્તિત્વના અંગરુપ હોવી જોઇએ.

૨ પદલાલિત્ય એવું ન જોઇએ કે જે અર્થ પરથી ધ્યાન ખેંચી લે.

૩ શૈલીના પદલાલિત્યનો પ્રવાહ વિષયના પ્રવાહથી નીરાળો પડવો ન જોઇએ.

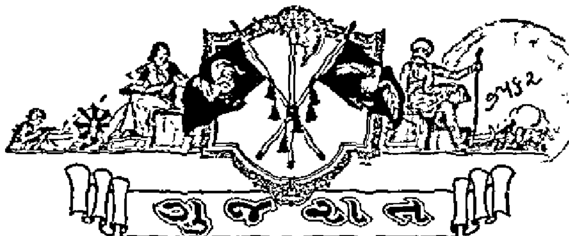
આ ઉપરથી શિષ્ટ શૈલીની મર્યાદા બાંધી શકાય. શૈલી એક તરફ કથનકારના વ્યક્તિત્વનું અંગ જોઇએ; અને બીજી તરફ કથનના વિષયનું અંગ બની રહેવી જોઇએ.

જ્યારે કથનનો વિષય હોય તે અને તેને માટે વપરાએલા શબ્દો વચ્ચે એકતા થાય; જ્યારે શબ્દને અર્થનો જાદુ કદી જુદો થઇ શકેજ નહીં; જ્યારે નાદ અર્થ સાથે, અને અર્થ નાદ સાથે સંવાદ સાધે; જ્યારે શબ્દ કે અર્થ બેમાંથી એક પણ બદલાતાં આખા કથનની અસર ને સરસતા જતાં રહે ત્યારેજ શબ્દ અને અર્થને એક બીજાનાં અંગ કહી શકાય. શબ્દને અર્થના કીમીયોની આ એક ખરી કસોટી છે. એક પણ શબ્દને બદલે બીજો વાપરતાં કથનની સમગ્ર સરસતાનો જાદુ જતો રહે છે.

આ જાતની શિષ્ટ શૈલીનો અપૂર્વ વિધાયક કાલિદાસ છે. પદલાલિત્યની પ્રણાલિકાને તેણે ઘસી નાખી એવી અદષ્ટ કરી છે કે યોગ્ય, સંવાદી ને સુમધુર ભાષા અર્થની અંગ બની રહે છે; અને શબ્દ માધુર્ય વિષય સમૃદ્ધિ સાથે એકાકાર બની અવિયોજ્ય સંવાદમાં સરસતા પ્રકટાવે છે. રઘુવંશનો જાણીતો ને સામાન્ય શ્લોક લઇએ :

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनायपीतप्रतिबद्धवत्साम्
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

આમાં પણ પદલાલિત્ય અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી એક સામાન્ય પ્રસંગના કથનને પણ સરસ બનાવે છે. પણ આ સાહિત્યકાની શક્તિને મર્યાદા નથી. જ્યાં વિષય—અસાધારણ કે રમ્ય—સરસ હોય ત્યાં શબ્દોનું લાલિત્ય અર્થમાં જડાઇ જાય છે.



પુસ્તક ૬]　　　　ફાલ્ગુન ૧૯૮૨　　　　[અંક ૬

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

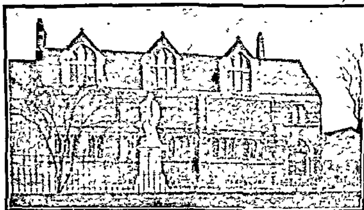
એના પુરુષત્વમાં લગન છે, ઉત્સાહ છે, છતી વ્યાવહારિકતા ને ઊંચી અભિલાષા છે એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે, મુત્સદ્દીપણું છે અને નિશ્ચલતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપથી માનવતા ખીલવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુમળી સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે એમાં રસિકતા છે, ને સંસ્કારક વૃત્તિ છે કાવ્યમયતા છે. ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે, ધર્માંધતા નથી, છતાં શ્રદ્ધાળુ રહેવાની શક્તિ છે, એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખે ઊભા રહેવાનું ડહાપણ છે, નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જગવવા મથે છે.

ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ઘેરેઘેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

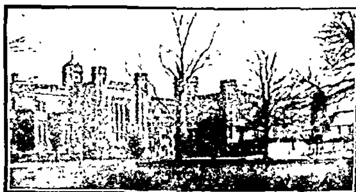
મહાગુજરાતથી ભલા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતનાં અંગ બને છે, અને જેમ અંગ્રેજોની એકતાનતા પરદેશમાં પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજય ધ્વજ લઈ ઊભી છે, અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા, સ્વમાન ને સ્વાશ્રય, શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા, તપ, શક્તિ ને સંયમ, પિતૃભક્તિ ને શ્રદ્ધા, રાજ્યભક્તિની સર્વ મર્યાદા, અને પ્રેમ-નિર્બંધ ને *નિર્ભયતા—આ ગુણોથી નવ-આર્યાવર્તની* પ્રેરણા કરી દિશામાં પ્રસરશે.

—‘ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’માંથી



(અ.) એ વિખ્યાત પુસ્તકના લેખકનું પુતળું.





(બ.) રગ્બીની નીશાળમાં.

તૈઆર હતો. પણ સત્તરમીની જોડે જ્યાં નાચવા જાય છે ત્યાં તેના કરતાં કદમાં જરા મોટી સ્ત્રીએ તેને બાવડામાંથી પકડી બાજુમાં લેઇ જઇ સપડાવ્યો. "Well my dear Kanji ! this is not"—(જુવો, મારા

આજથી તમને હુકમ કરું છું કે તમારે કદી પણ જાહેરમાં વાયોલીન ન વગાડવું. અને મારા જીવતાં ફ્લર્ટીંગ કર્યા કરશો તો મારે 'ડાયવર્સ કોર્ટ'નો આશરો લેવો પડશે."

કનૈયાએ સહેજ આંખો નચાવી મૃદુ હાસ્ય-



કનૈયાને નમન કરી

કામણગારા કાન ! આ કે'—) તમે ફ્લર્ટીંગ વધારે પડતું કરો છો. હું બોલી નહીં અને તમે સોળ જણી જોડે નાચ્યા. જો છુટા મુકયા હત તો લંડનની સોળ હજાર સુંદરી સાથે નાચ નાચજ કરત. આતો સ્કેન્ડલ થાય છે.

થી કહ્યું: "my dear Radha !" (પ્રિય રાધે !) હું શું કરું ? લોકોને મારું આકર્ષણ છે. હું એમને નથી બોલાવતો તોપણ તેઓ મારી તરફ ખેંચાય છે. વહાલી ક્યાં એ ગોર મુગટ અને ક્યાં આ મર્કટ મુગટ રોપસું ! ક્યાં એ

કોકિલકંઠી વાંસળી અને ક્યાં આ ગર્દભસુરી વાયોલીન!

ત્યાં ચૈપ્લેન ચરાવવાના હતા. અહીં સરતના ઘોડા ટ્રેઈન (તૈયાર) કરવા પડે છે. હું તો આ દેશથી કંટાળ્યો છું. હવે તો તું માર્ગ બતાવે તેમ કરું."

"તમારામાં આકર્ષણ છે તો કાંના! પોલીટીશીઅન (રાજનીતિજ્ઞ) બનો અને પ્લેટફોર્મ ધ્રુજાવો. કનૈયા! તમારું ખરું સ્થાન મહાભારતના યુદ્ધમાં, અહીંઆ પણ યુદ્ધ થાય ત્યારેજ તમે તમારો પ્રતાપ બતાવી શકશો."

આમ આ બે જણ વાત કરતા હતા એટલામાં એરોપ્લેનમાં ભીમસેન આવી પહોંચ્યા અને કનૈયાને નમન કરી કહ્યું "મહારાજ! જબરો ગોટાળો થઇ ગયો. ફ્લેન્ડર્સની રણભૂમિ પર આપણું મહાભારત મચાયું છે સામે દુર્યોધનનાં લશ્કર ઉભાં છે

અમે ઓચીંતો છાપો મારવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ધર્મરાજાએ ધાણું બગાડી કાઢ્યો."

"કેવી રીતે?" કનૈયાએ પુછ્યું.

"દુર્યોધને ટેલીફોનથી પુછ્યું કેટલું લશ્કર અને ક્યાં ક્યાં રાખ્યું છે તે તેમણે બધું એ સાચેસાચું કહી દીધું. અને અર્જુન કહે છે કે મને તો conscience (હૃદય) નો બાધો આવે છે—મને યુદ્ધ ગમતુંજ નથી.'

"એ બંનેને મરહેમ કરી જેલમાં નાખો અને એક ધાડી બહાર પાડી યુધિષ્ઠિરની વાતનો સત્તાવાર ઇન્કારમાં કરો.'

ને ભીષ્મને સમજાવી લેવા, તેની જોડે મસલત કરવા હું હમણાંજ ઉપડી જાઉં છું."

એમ બોલી મી. કૃષ્ણ એરોપ્લેનમાં સવાર થઇ ફ્લેન્ડર્સની રણભૂમિ તરફ ઉડી ગયા.

ત્યાં આંખ ઉઘડી ગઇ.

આરામગાહ

૧

સાચેજ! હું ઇશ્વરને ધીક્કારું છું.

મન, વચન, અને પ્રાણથી હું એનો તિરસ્કાર કરું છું. તેનું નામ સાંભળતાં તેના પ્રતિના રોષથી મારા ખુનનું બુંદેબુંદ ઝહેરાળ કરી મુકે છે અને રોષ તથા ધિક્કારથી મારું મગજ ગુમ થઇ જાય છે

હું એને મોઢામોઢ કહી દઉં છું કે હું તને ધીક્કારું છું, ધીક્કારું છું, ધીક્કારું છું.

પછી બદલામાં નરકની જ્વાળાની રાહ જોતો હું મગરૂરીથી અક્કડ અને તૈયાર થઇને ઉભો રહું છું

પરંતુ તે અચાનક મારા ઉપર તેની કૃપાનો વરસાદ વરસાવી મુકે છે અને ધૃણાથી તેના નામ ઉપર થુંક નાખી હું મારું મુખ ફેરવી લઉં છું

સાચેજ હું તેને ધીક્કારું છું.

પ્રભુલાલ હ. શુક્લ.

કોણ જાણે કેમ આ કારીગરોના મોં ઉપર ઉત્સાહ નથી જણાતો. એકજ જગાએ બેસીને કલાકો સુધી કામ કરવાથી આમ થતું હશે ? ઉત્સાહ આથી મંદ પડી જતો હશે ?

હીંદુસ્તાનમાં કારીગરો ને મજુરોને ઉત્તેજન કે આનંદનાં સાધનોજ કયાં છે ? કળાની ભાવના એમના ધંધામાં અતિ વીકસેલી છે એ ખરું પણ એના આનંદનો આસ્વાદ પુરેપુરો લેવાને એ લોકો સર્જાએલાં નથી. એમના કામ પછી એમને એ કામ કર્યા બદલ આનંદ ને સંતોષ થતો હશે કે નહીં તેજ મને શંકાની વાત લાગે છે.

કળા એ ગમે તેટલી સુંદર હોય તોએ ઘણું ખરું એ મોજશોખનેજ પોષનારી છે. [illegible]વાં મોજશોખનાં સાધનો માટે કળાના [illegible]નના નામે મજુરોની આખી જીંદગી [illegible]લ કરવામાં આવે છે. જેને એ કાર્યમાં રસ હોય તે ભલે એ કરે, પણ તે આળસુ ધનવાનોના કળાને નામે પોષાતા ગર્વને સંતોષવા તો નહીંજ. આવી વસ્તુઓ વિના જીવન નભી શકે તેમ છે. વળી એ કાર્યના કરનાર કારીગર કે મજુરોને હમેશા મજુરી કરીનેજ જીવન નભાવવું પડે છે. નથી એમને મળતો આનંદ કે સંતોષ. સવારથી તે સાંજ સુધી કામ પર બેસવું એટલુંજ એમની આખી જીંદગીનું સૂત્ર હોય છે. એમને નથી બીજા કોઇ પણ પ્રકારના જીવનનું સ્વપ્નું કે મનોરાજ્ય ભોગવવાના અભિલાષ; તો પછી પશુઓમાં ને આ વર્ગમાં શો ફેર ગણી શકાય ?

ગમે તેવી સુંદર કલાને ખાતર પણ જીંદગી આવી પશુ જેવી કે નીરસ તો નજ બનવી જોઇએ. જગતનો અર્ધોભાગ ખરેખરી નકામી વસ્તુઓ પેદા કરવામાંજ રોકાયો છે.

શા માટે? આ બધા વિના ન ચાલી શકે? જરૂરીઆતો વધારી કેટલીએ જીંદગીઓ પશુ જેવી બનાવવી એ મનુષ્યત્વને છાજે ખરું? છતાંએ જગત્ એમાંજ ગર્વ નથી લેતું?

શા માટે સાદામાં સાદું જીવન ન નભી શકે ? આખોએ દેશ દારિદ્રયમાં ડુબી ગયો હોય ત્યારે વૈભવનું સ્વપ્નુંએ કેમ આવવું જોઇએ? તોએ મન આ વસ્તુઓ ઉપર આકર્ષાય છે કેમ ?

મન તો અસ્થિર છે. અગ્નિમાં ઘૃત નાખવાથી બળતા. અગ્નિ માફક મનનેએ સંતોષવા જતાં ઉલટું પ્રદિપ્ત થાય છે. મનનો તો સંયમ રાખવોજ સારો.

૭-૭-૨૦.

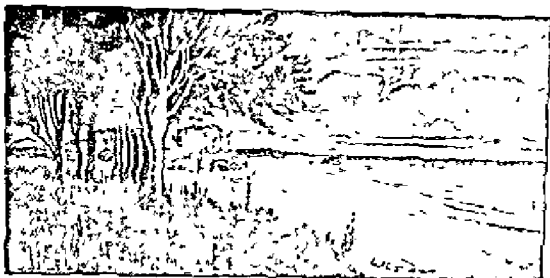
થઇ રહ્યું. આજે છેલ્લો દિવસ. કાલે તો શ્રીનગર પાસેથી છેલ્લી વીદાય લેવી પડશે.

આજ છેલ્લો દિવસ હોવાથી થોડીક મઝા કરી લેવાનું ધાર્યું. બાળા હું ને-બહેન ત્રણજ જણાં નીશાતબાગ જવા નીકળ્યાં.

પ્રથમ એક ફળથી ભરપુર વાડી જોઇ. તેમાં અપક્વ ને પક્વ ફળોથી ડાળીઓ નમી જતી. ત્યાંથી એક બીજો બાગ જોયો. આમાં માત્ર સીતારનાં ઝાડજ છે.

તે પછી કમળ જોવા ગયાં. હજુ ડાલમાં બીજે કોઇ સ્થળે ફુટયાં નથી. માત્ર એકજ સ્થળે થયાં છે. આ જાત અમદાવાદમાં ચંડોળામાં થતાં કમળને મળતી છે. તેમાંથી કેટલાંક કમળ અને કમળપત્રો ચુંટયાં. ત્યાંથી નીશાતબાગ ગયાં. પુષ્કળ રંગનાં ફુલોને જોઇ નયનને તૃપ્ત કર્યાં. થોડી વાર સીતાર તળે સુતાં.

આવતી વખતે તડકો સખત થતો હતો. તેથી મોટાં કમળપત્રો તોડી તેની છત્રીઓ અને ટોપીઓ બનાવી. તે ઓઢી અને



એક નાની બેટ જેવી વાડીમાં

લહેરી શીકારો ચલાવતાં મેં પણ ખુબ હલેસાં માર્યાં. હવે મારો હાથ સારો ચાલે છે. બધા માણસોની સાથે કંઈપણ ભુલ વિના ચલાવી શકું છું. કમળપત્રો તોડી કાંઈ તેના પરથી પારાની માફક સરી જતી ટીસ્તી જોવાની બહુ મજા પડતી હતી. દિવસ વાદળ વાળો હતો પણ પાછળથી તડકો નીકળ્યો હતો. જલનાં સ્વચ્છ પાણી તેમાં ચમકતા દૂરના કીનારા પરની મહેલની હારો (૫૦૮ જણાતી વચ્ચે એક નાની બેટ જેવી વાડીમાં તુત (શેતુર) ખાવા ઉતર્યાં. વાડી નાની પણ ઘટાદાર છે. તુત પર ઠીક સપાટો ચલાવ્યો.

અગીઆર વાગે પાછા એક જાતનાં તુત* પણ ખાધાં.

ફેરવા નીકળવું હતું. પણ ...બધા આવ્યા એટલે બંધ રાખવું પડ્યું.

૮-૭-૨૦

જે સુંદરતાને આટલી મોહભરી જોવા હોંશ ધરી હતી તેને મુકીને નીકળવું પડ્યું.

દસ વાગતાં શ્રીનગરથી નીકળ્યા. રસ્તામાં બરફ ક્યાંક ખરો પીગળી ગયો હતો એટલે કેટલાક દુર્ગમ ઝરણાં સીવાય ઘણાખરા સુકાઈ ગયા હતાં. રસ્તો આવતી વખતે વધારે સુંદર હતો. આ પર્વતના દેવદારના પુષ્કળ વન છે. બાકીના ભાગમાં ઢાળ પડતી ખેતી કરેલી છે. એ ખેતરોની પાસે પહાડમાં ઉંચા નીચા સ્થળે બંધાએલાં મરીનાં ઝુંપડાં સરસ લાગે છે. સંધ્યાકાળની ઘેરી છાયા ઢળતી હતી. આખા દિવસના તાપથી કંટાળેલા હોવાથી એ સમયે પર્વત વધારે સુંદર લાગતો. રાત્રે નવ વાગે મરી એક હોટેલમાં ગયા.

૯-૭-૨૦

સવારે એક માણસને સાથે લઈ મરી જોયું. મરીના બધા રસ્તા ચઢાણવાળા છે. ગામ બહુ સુંદર અને સ્વચ્છ છે. મોટી મોટી ભભકાદાર દુકાનો પણ છે. બંગલાઓ નાના નાના છે. કેટલાક મકાનો મોટાં છે. ત્યાં ઘણુંખરું અંગ્રેજો આવે છે.

મરીની ટેકરી પરથી દૂર સુધીનાં નાનાં મોટાં શિખરો દેખાય છે. વચ્ચે વચ્ચેની ખીણો બહુ મનોહર લાગે છે. પ્રભાતનો વાદળાંનો ઘેરી છાંયાવાળો દિવસ અને આ ટેકરીપર ફરવાનું બહુજ સરસ લાગ્યાં. સુખ તો અંગ્રેજો ભોગવે છે. અહીંઆં સાહેબ લોકોને માટેજ બધું હોય એવું લાગે છે. પ્રમાણમાં અહીંનું જીવન મોંઘુ પડતું હશે.

અગીઆરે રાવલપીંડી.........

આખો દિવસ ત્યાં રહી ....ને ....ની સાથે રાતની ટ્રેનમા ટેક્ષીલાનાં ખંડેરો જોવા નીકળ્યાં. સરાઇ કાળા સ્ટેશનેથી જવાય છે. સાડા બારે રાતના સરાઇ કાળા વેઇટીંગરુમમાં રહ્યાં.

સવારે પાંચે ઉઠયાં. છએ ટેક્ષીલા જવા નીકળ્યાં. મ્યુઝીયમનો ઉપરી સાહેબ સીમલા ગએલો હોવાથી મ્યુઝીયમ બંધ હતું. ત્યાંનાં બધાં ખંડેરો જોયાં. ચાર સ્થળોએ જોવાનું છે. આખું ગામ દટાઇ ગયું હશે એમ લાગે છે. બાકીની બૌદ્ધોની મૂર્તિઓ હશે. ખંડેરોમાં દુકાનો, દરવાજા, ગામ, વગેરે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. સ્તુપો પણ દેખાઇ આવે છે. કોઇ કોઇ મૂર્તિઓ તો અણીશુદ્ધ હતી. એક સ્થળે ઘટામાં બેસી નાસ્તો કર્યો. ચાલતાં આજુબાજુનો પ્રદેશ અને તેમાં આવેલી ઝાડી પીરામીડ જેવી લાગતી. ચિત્રો જોયાં છે એટલે ખ્યાલ આવ્યો.

તાપ ઉતાવળે વધતો જતો હતો. આ વખતનો તાપ અહીંઆં બહુ સખત લાગે છે. પોણાઅગીઆરે સ્ટેશન પર, અને અગીઆર વીસની ટ્રેન પીંડી જવા પકડી.

પીંડીથી છ વાગે લાહોર આવવા ઉપડયાં. ટ્રેનમાં ગરમી બહુજ લાગતી. આખી રાત અકળામણમાં ગઇ.

આરામગાહ

૨

પ્યારી! શું તમે પાપથી ડરો છો?

પંડિતો તો બેવકુફ છે.

આ તસતસતી કચુકીમાં ઉભરાતું યૌવન શું ચિતામાંજ સમાપ્ત થવાનું છે?

જો ઇશ્વરની પણ એવીજ ઇચ્છા હોય તો તેએ પણ બેવકુફ છે.

માટીમાંથી પેદા થઇ જો માટીમાંજ મળવાનું હોય અને જીવનનું જો એજ સાર્થક હોય તો આ સર્વ તકલીફ વ્યર્થ છે.

આ જોબન, આ રૂપ શું "મિથ્યા છે, મિથ્યા છે" એમ કહી આંખે પાટા બાંધવા માટેજ સર્જાયું હશે?

તો પછી ખુદાની તકલીફનું પ્રયોજનજ શું છે?

પૃથુલાલ હ. શુકલ.

મૌન–ઔષધિ

લેખક
રા. યશશ્ચંદ્ર મોતીભાઈ મહેતા

૧

તહીં શાંતિ પુરી, ધવલ રજનિએ નહી જતી,
રસીલી શ્યામાને નવલ રૂપ લાવી દઇ જતી,
પિયુ હૈયા માહીં, મધુર મધુરું કૈં કરી જતી,
અનેરી કાનાનું, અકલરિત મૌને લઇ જતી

૨

ચંદ્ર રશ્મિ નિરખતા, પ્રિયાશે રમતા હતા
અધીરા સ્નેહીને હૈયે, મધુરા ગમતા હતા

૩

કાં તે દિવ્ય મુખામ્બુજને અરુણના, નેમે મૃદુ વકતા?
કાં તે અંગ મરોડ આ દિલ અને એવો નિરસ્કાર કાં?
લીધી કાં મુજથી પરાંગ મુખતા, કાં મૌન વ્હાલી ગ્રહ્યાં?
કાં તેં! જે રસ રેલતી ગગનમાં, સોહે શશીની નિશા

૪

વિશ્વ સૌંદર્યની વ્હાલી! જો, જો, પવન મચી રહી
સ્નેહોન્મત્ત બની ચંદ્ર, સિંધુ શું જો રમી રહી

૫

રુપેરી રસ–ઘુંઘટે છુપિ જઇ, લજ્જાળુ ચંદ્રા હસે,
ને સિંધુ અધિરો મહોન્મત્ત બની, સોહામણા સામો ધસે,
અંભોધિરૂપ ચંદ્રિકા બની રહે, અંભોધિ ચંદા સમ,
દીર્ઘાપાંગી! પ્રિયા! સખી! શશીમુખી! રીસાય શાને મમ?

૬

જુઠા અમોથી અળગા જ રે'જો,
મીઠા મધુરા વચનો ન કે'જો,
જરી સ્મૃતિમાં મન ચોરનારી,
છોડીને સુખી સકળ રે'જો

૭

ધરી હસ્ત ગ્રહે ભામા. ધર્યા વ્હાલ અતિશય,
હતું સ્વપ્ન મધુ હુંફી, રુપ–રસ પરિમલ



૮

એ વિશ્વવ્યાપિ સ્મિતની મુજમાં છટાના,
એ સર્વ-ગ્રાહી નયનો, મમ એક ઘેલાં;
એનું સખે! અખિલ બ્રહ્મ, મુજ પાત્ર નાનું,
પીતાં મૃગાક્ષી, મધુઘેન રહે ન છાનું.

૯

નિષ્ઠુર સામો ઉભીને હસે છે,
નિમિત્ત કાઢી સમીપે ધસે છે,
અપૂર્વ તન્વી! ઉભરાય કાંતિ,
ઓરી તું આવે, કરું ક્રોધ શાંતિ.

૧૦

શાને દીધ મુખાબ્જને તરલતા, કાં નેત્ર ભાવે ભર્યાં,
શાને લીધ મુને કહો થકી બળે, ના, ના, ન ચુમો સખા;
કાં આ વિહ્વલ અંગ છે કિધ અને, કાં સ્મિત ઓષ્ટે ગ્રહ્યાં,
હૃદ્દેશે વસતી, રસીકડી રીઝો, પેલી તમારી પ્રિયા.

૧૧

સર્વ એ છદ્મથી વ્હાલા! વંચીના શકશો હવે;
ભોળી હું પ્રેમઘેલીને છેતરી બંસીના રવે.

૧૨

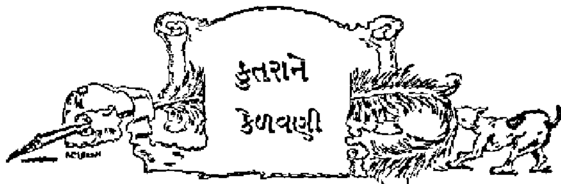
બંસી મોહક વાદ્ય મોહન સખે! જે આમ્રકુંજે લીધું,
પાછું દ્યો મુજરંકનું ધન પિયુ! મેં ઘેલીએ જે દીધું;
તું મારી હૃદયેશ્વરી-જીવન તું કૈં, કૈંક એવું કીધું;
મારી તો સ્મૃતિમાં હજી સ્થિર બધું, આપે વિસારી દીધું.

૧૩

ભુજંગપાશે ત્રિય ભીડી નાખી,
રોષારુણા અમૃત ને પિયે છે,
સરી જતો ક્રોધ સમારી રાખી,
કટાક્ષ જુનું પિયુને દિયે છે.

૧૦

સહીં શાંતિ પુરી, ધવલ રજનિએ વહી જતી,
રસીલી શ્યામાને, નવલ રૂપ લાણી દઇ જતી;
પિયુ હૈયા માંહી મધુરુ મધુરું કૈં કરી જતી,
અબોલી કાંતાનું અકલરિત મૌને લઇ જતી.



લેખક:
રા. સનત્કુમાર વીન

ચિત્રકાર
રા. દત્તાત્રેય
એ એમ

મારા મિત્ર દેવેન્દ્રનું ભેજું ઘણુંજ ફલદ્રુપ હતું. એ કહેતા મને જરાએ આંચકો આવશે નહીં કારણ કે જ્યારથી તે મારી જોડે નીશાળમાં દાખલ થયો, ત્યારથી નવા નવા તુક્કા ઉભા કરી મારી સલાહ પુછવા આવતો હું તેને આવી બાબતોમાં બીલકુલ ઉત્તેજન આપતો નહોતો તોએ કોણ જાણે કેમ તે મને પુછવા આવતો અને હું એને મારા નિરાશાવાદથી દુઃખી કરતો

કોલેજમાં પણ તે દરરોજ નવી નવી વાતો લાવતો ઘણીએ વાર પ્રોફેસર એના પર ગુસ્સે થઇ તેને ક્લાસ બહાર જઇ તેના વિચારો બીજાને જણાવવા કહેતા. પરંતુ તેની અસર દેવેંદ્ર ઉપર નહીં જેવીજ થતી.

કોલેજ છોડયા પછી મને દેવેન્દ્રની કંઇ ખબર પડી નહીં. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે વીલાયત બેરીસ્ટર થવા ગયો હતો. પરંતુ તે ક્યે સ્થળે છે તેની કંઇ ચોક્કસ ખબર નહોતી. કોઇ વાર ન્યુયોર્કથી તેની ખબર આવતી તો કોઇ વાર મેકાવોમાં પચાસ રૂપીઆ હાર્યો એ વીગે હું કંઇક સાંભળતો આથી એક દિવસ મુંબાઇમાં એકાએક મળ્યો ત્યારે હું માની ન શક્યો કે એ દેવેન્દ્ર હશે મેં એને ખબર અંતર પુછવા માંડી પણ એણે તો ચોખ્ખું કહ્યું કે "તારું ઘર ક્યાં છે? મને ત્યાં ઝટ લઇ જા." હું ઓફીસમાં ચીઠ્ઠી મુકી તેને મારે ઘેર લઇ ગયો

ઘેર ગયા પછી એની જોડે વાત કરવા હું બહુ મથ્યો પરંતુ એ એવા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો હતો કે મારી વાત તે ટુંકામાં પતાવી દેતો આથી મેં ત્યાંથી ઉઠવા વિચાર કર્યો ઉઠતાંજ જાણે કમાનની ચાવી છટકી ગઇ હોય તેમ તેણે બુમ પાડી કહ્યું "રસિક! તું બેસ મારે તને એક વાત કહેવાની છે"

અત્યાર સુધી મને બેસાડી મુકવા માટે મને એના ઉપર ખીજ તો ચડી પરંતુ એના

લીધો છે. ત્યાં હું ને તું બે જણા મળીને શીખવીએ તો બે મહીનામાં આપણે તૈઆર કરી શકીએ. તું આવશે?"

"હું? નારે ભાઇ! હું તે વળી કયાં આવી સરસ નોકરી છોડીને એ કુતરાઓ જોડે માથું ફોડવા આવું?" મેં ચોખ્ખી ના સુણાવી.

"ત્યારે એક બીજું કામ કરશે? મને એક સો રુપીઆ આપશે?"

"તે પણ મારાથી બની શકે એમ નથી. હમણાંજ હું માંદો હતો ત્યારે બહુ ખરચ થયો અને તાતા ઇન્ડસ્ટ્રીયલમાં પૈસા ખોયા એટલે હાલ તો હું ભીખારી જેવી દશામાં છું." મેં તેમાંએ સફાચટ ના પાડી.

"ત્યારે હવે? કૈં રસ્તો તો બતાવ."

મેં વિચાર કરવા માંડયો. આખરે મને યાદ આવ્યું; મેં કહ્યું: "આપણી જોડે પેલો મહેતો ભણતોઃ હતો તે યાદ છે? તે થોડા દિવસ પરજ તારી ખબર પુછતો હતો. એ હમણાં ઠીક કમાયો છે અને એ કહેતો હતો કે દેવેંદ્રને સેટઅપ થવા કૈં મદદ જોઇતી હોય તો કહેજે."

"That's it (બરોબર)! મને ઘણી વખત એજ વિચાર આવતો હતો કે એ શું કરતો હશે. ત્યારે તો હું તેને ત્યાંજ જાઉં છું." એમ કહીને મી. મહેતાનું સરનામું પણ પુછ્યા વગર એ ધબધબ દાદર ઉતરતો સંભળાયો અને તેની પાછળ તેનું કુતરાનું લશ્કર પણ ઉતર્યું.

હું મારા ફર્નીચરના હાલ જોઇ વિચારમાં બેસી રહ્યો.

* * *

ઉપરની વાતને લગભગ ત્રણેક મહીના થઇ ગયા. એક રવિવારે બપોરે હું ચા પીતો બેઠો હતો ત્યાં મારા નામનો એક તાર આવ્યો. મેં ફોડયો અને ધ્રુજતે હાથે વાંચ્યો. "સ્થિતિ ગંભીર છે, એકદમ આવ. દેવેંદ્ર." વાંચતાની સાથે મને કૈં કૈં વિચાર આવી ગયા. શું દેવેંદ્રને ડબલ ન્યુમોનીઆ થયો હશે? તેણે કોઇની જોડે મારામારી કરી, પરિણામે પોતાને પોલીસ ચોકીમાં ઘસડી ગયો હશે? કે એના કુતરાઓએ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યું હશે?

ગમે તે હો પરંતુ મારે જવુંજ જોઇએ. આથી તરતજ લોકલમાં બેસી સાંતાક્રુઝ ગયો અને એનો બંગલો શોધી કાઢયો. મને જોઇ, જાુનું ઓળખાણ તાજાુ થતાં બે મિત્રો ભેટી પડે તેમ બધા કુતરા મને વળગી પડયા. ઓટલા સુધી પહોંચતા પહેલાં મારી ટોપી અને રુમાલ બે કુતરા ખેંચી ગયા અને એક કુતરો મારી પાટલુન ખેંચી રહ્યો હતો. દરવાજો પણ બંધ હતો. મનમાં મેં દેવેંદ્રને કૈં કૈં કહી નાખ્યું. દરવાજો ઠોકતાં હાથ દુખી ગયા ત્યારે દરવાજો કોઇએ ઉઘાડયો.

"કોણ રસિક? આવની. તારીજ કયારની વાટ જોઇ રહ્યો હતો." દેવેંદ્રએ આવકાર આપતાં કહ્યું.

"તેથીજ મારી આ સ્થિતિ કરવા દીધી? બદમાસ! હવે હું ઘેર કયે વેષે જઇશ?"

"મારા દુઃખ આગળ તેની કૈં વીસાત નથી; અંદર તો આવ. તને માંડી ગેળીને વાત કહું."

અમે બેઠા અને એણે વાત કહેવા માંડીઃ "રસિક! ત્રણ મહીના ઉપર મેં તને વાત કરી હતી, તે પ્રમાણે કુતરા લગભગ તૈઆર થઇ ગયા છે હવે એક બે પાઠ બાકી છે."

"હવે શું કરવા વિચાર રાખ્યો છે ?" મેં વચ્ચે પુછ્યું

"સાંભળ તો ખરો. મોદીનું મારે નામે એકાવન રુપીઆ સાડા ચાર આનાનું બીલ ચઢ્યું છે, અને પાંચસો રુપીઆ બંગલાવાળાના ચઢ્યા છે. મોદીને તો હું ગણતો જ નથી. પણ બંગલાવાળો એમ કહે છે કે એને આજ સાંજ પહેલા પૈસા નહીં મળશે તો તે કુતરા લઇ જશે. હવે મારે શું કરવું ?"

એની આ ગંભીર સ્થિતિ જોઇ મને હસવું આવ્યું. પરંતુ મેં એને આશા આપતા કહ્યું: "જો બનશે તો આજે સાંજ પહેલા ૫૦૦) રુપીઆ લાવી આપીશ"

મેં ઉઠવાની તૈયારી કરવા માંડી પણ દેવેંદ્રએ મને બેસાડી કહ્યું "મારો વિચાર આ યોજનામાં સહેજ ફેરફાર કરવાનો છે ઘણી વખતે માણસોને ગમતું નથી ત્યારે ચપળ અને ચાલાક કુતરા તેમનું મન બહેલાવે છે, એ તો સિદ્ધ વાત છે. તેથી આવી રીતે વાછરડાં ઉપર ટ્રેનીંગ આપવા કરતા જો તેમને ટ્રીક્સ (Tricks) શીખવાડું તો તે વહેલા શીખી જાય અને મહેનત પણ ઓછી પડે તું શું કહે છે ?"

"વિચાર કંઈ છેક નાખી દેવા જેવો નથી." મેં ન્યાયાધિશની ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

"તેટલા માટે હું જાહેર ખબર આપવાનો છું કે 'અમારી કુતરાની કોલેજમાં અમે કુતરાઓને જુદી જુદી યુક્તિઓ શીખવી તેમને હોંશીઆર અને ચપળ બનાવીએ છીએ. જે ગૃહસ્થોને પોતાના કુતરાને કેળવવા હોય તેમણે એડમીશન ફોર્મ્સ (Admission Forms) મંગાવી લેવા આથી પૈસાદાર લોકો. જેમ પોતાના છોકરાને કોલેજમાં મોકલે છે. તેમ તેમના કુતરાને પણ આપણી કોલેજમાં મોકલશે આપણે સાધારણ ફી રાખીશું દાખલા તરીકે એક ટર્મના ચાલીસ રુપીઆ—તો જો સો કુતરા આવે તો આપણને ચાર હજાર રુપીઆ મળે તેમાંથી બે હજાર રુપીઆ તેમની ખાધા ખોરાકીના બાદ કરતા આપણને ચોખ્ખા બે હજાર રુપીઆ નહીં મળે એટલે મહીનાના લગભગ સાડી ત્રણસો રુપીઆ. તું કહેતો હોય તો તારો અરધ ભાગ રાખું."

"ના ભાઇ! તું મહેનત કરે અને મને ભાગ આપે તે સારું નહીં કહેવાય. પણ હું હવે જાઉં છું અને પૈસા મેળવવાની તજવીજ કરીશ"

મુંબાઇ આવી સીધો હું મી૦ મહેતાને ઘેર ગયો. અને બધી વાત કહી તેમનું હૃદય દેવેંદ્રની હકીકતથી પીગળી ગયું અને ૫૦૦) રુપીઆનો ચેક લખી આપ્યો અને કહ્યું કે "હું એના મામાને ઠીક ઓળખું છું. અને બનશે તો તેના કહેવા પ્રમાણે આપણે લીમીટેડ ફર્મ કાઢી શેર કાઢીશું હું આજે રાતે નવસારી જવાનો છું ત્યારે એના મામાને તો જરુર કહીશ. પણ વારું, દેવેંદ્રનું શીરનામું શું ?"

મેં તેને શીરનામું આપ્યું અને ચેક લઇ ચાલતો થયો બીજે દિવસે ચેક વટાવી હું સાંજે સાતાકુઝ ગયો. દેવેંદ્ર સ્ટેશન પર જ હતો. એણે કહ્યું "ઘરધણી કુતરા લઇ ગયો છે. પૈસા લાવ્યો હોય તો આપણે પહેલા તેને ત્યાંજ જઇએ."

અમે તરત જ બંગલાવાળાને ત્યાં ગયા. તેણે કરડાકીથી પુછ્યું "ભાડું લાવ્યા છો ?"

દેવેંદ્રએ હા કહી.

"લાવો ત્યારે !"

"પણ તે પહેલાં મારા કુતરા લાવો અને હું પૈસા આપું તેની રસીદ આપો.

પેલાએ પૈસા લઇ રસીદ લખી આપી અને કુતરા લેવા ગયો. લગભગ પાંચેક મીનીટ રહી, તે વીલે મોંઢે પાછો આવ્યો અને કહ્યું: "હું દીલગીર છું; આપના કુતરા કોણ જાણે કયાં નાસી ગયા, મેં પુર્યા હતા–ત્યાં–નથી."

"એટલે? મારા કેળવેલા બસો બસો રુપીઆના કુતરા નથી ? બહુ આબરુદાર લાગો છો. ભાડાના પૈસા વસુલ કરવા બીનહકકે કુતરા લઇ જવા, અને ભાડું મળે ત્યારે કહેવું કે 'લાચાર છું, કુતરા નથી.' બહુ હોંશીઆર, લાગો છો. સીધી રીતે કુતરા પાછા સોંપો નહીં તો પોલીસને બોલાવવા પડશે." દેવેંદ્રએ દમ દેવા માંડયો.

"મેં તબેલામાં રાખ્યા હતા પણ કોણ જાણે કેવી રીતે એક પાટીયું તોડી બધાજ નાસી ગયા." પેલાએ બચાવ કર્યો.

"ગમે તેમ કરો. મારે મારા કુતરા જોઇએ, અને તે પણ એકદમ. આજે તો એ તદ્દન કેળવાઇ જાત અને થોડા વખતમાં વેચાઇ જાત."

પેલો બહુ કરગરી પડયો. અને મેં ચુકાદો આપ્યો, કે "જ્યાં સુધી ઘરધણી કુતરા ન આપે ત્યાં સુધી દેવેંદ્રએ ભાડાના ૫૦૦) રુપીઆ ન આપવા અને ઘરધણીએજ મોદીનું બોલ ચુકવી આપવું.'

ઘરધણીએ મારો ઉપકાર માન્યો અને અમે બંને ઘર તરફ ફર્યા ત્યારે મેં કહ્યું: "દેવેંદ્ર! આ બધી ભાંજગડમાં હું એક ખુશાલીની વાત તો ભુલીજ ગયો !"

"શું ?" તેણે પુછ્યું.

"મેં મહેતાને તારી વાત કરી અને એણે તને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે. એ આજે નવસારી જઇ તારા મામાને..."

"વાત કરશે? અરે! રસિક! તેં મારી બધી બાજી બગાડી નાખી."

"કેમ?" હું ગભરાયો.

"સાંભળ ત્યારે, પેલા ૭ કુતરા મારા મામાનાજ હું નસાડી લાવ્યો હતો. અને પેલા ઘરધણીને ત્યાંથી કાલે રાતે મેંજ તબેલાના બારણાનું પાટીયું તોડી કુતરાઓને મારે ઘેર નસાડયા હતા. મારો વિચાર આજે રાતે કલકત્તા જવાનો હતો. સામાન પણ બધો તૈયાર કર્યો છે. પણ તેં બધી કચુંબર કરી નાખી."

"પણ તારા મામા આજે રાતે કૈં ઓછા આવવાના છે ? તું તારી મેળે જજેને."

અમે ઘેર આવ્યા. રાત પડી અને હું મુંબાઇ જવા બહાર નીકળતો હતો એટલામાં બહાર મોટા ઘોઘારી અવાજે બુમ પડીઃ 'દેવેંદ્ર!"

"મામા!' દેવેંદ્ર ગભરાઇ જઇ બોલ્યો.

"બહાર ઓટલા પર આવ. મારે તને કૈંક કહેવું છે."

આ સાંભળી તરતજ હું પાછલે દરવાજે થઇ સ્ટેશન પર આવ્યો અને લોકલમાં બેસી ઘેર આવ્યો.

× × ×

દેવેંદ્રનું શું થયું તે ખબર નથી. પરંતુ દરરોજ કુતરાની કોલેજ વીશે જાહેર ખબર વાંચવા ન્યુસપેપરનાં પાનાં ફેરવી જાઉં છું.*

* અંગ્રેજી પરથી સુચિત.

સખી! ના'વ્યો કોડીલો મારો કંથ!



રચનાર
રા. નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ
ચિત્રકાર
રા. પ્રતાપ શર્મા

વિરહની વેણુ આજ વાગી, સાહેલડી!
પ્રીતમના પ્રેમળ પડઘા પડે

ઝબકી નીંદરમાંથી જાગી, સાહેલડી!
જ્વાલાનાં ઝડાપ મારે હૈયે રમે

જામી મેઘન રાતડી,
વરસે વ્યોમથી મેહ,
સ્મરણનાં આંસુડાં સરે,

એવો એવો સ્વામી કેરો સ્નેહ રે
સાહેલડી!
પ્રીતમના પ્રેમળ પડઘા પડે



આજ કુંજમાં કોકિલા,
બોલે બોલ રસાળ
આજે ફૂલની વાડીઓ,

કૂણાં ટહુકે કાળજામાં કોરાય રે સાહેલડી!
પ્રીતમના પ્રેમળ પડઘા પડે

રમઝટ વાગે હૃદયમાં, રમતા રસિક શું શ્યામ
આવે અદ્‌ભુત મોજલાં,
સખી! હૈયે પ્રગટે છે હુતાશ રે સાહેલડી!
પ્રીતમના પ્રેમળ પડઘા પડે

આગલા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

ગાંધીભક્ત શેઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુ ભામીઓ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યો છે. તેટલામાં શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન-પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ કેવી વૃત્તિ છે તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પોતાની મહત્તાનાં બણગાં ફુંકી, ગુપ્ત રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. અંબાલાલ પુષ્પા સાથે પ્રેક્ષકોના પોતાના તરફના સારા નરસા વિચારો માટે વાતચીત કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષકોથી કંટાળેલી માયાવતી ખીજવા-એલી આવે છે. વચમાં પ્રેક્ષકો આવતાં પુષ્પા ગભરાઈને ચાલી જાય છે. અને પાછળથી નરોત્તમ પણ ઉશ્કેરાઈને આવે છે અને માયાવતી અને નરોત્તમ બન્ને અંબાલાલ સાથે પ્રદર્શનથી થતા પ્રેક્ષકોના કંટાળા બાબત રસભરી ચર્ચા કરે છે; છતાં અંબાલાલ પોતાની ઉદારતાનો ડોળ છોડતો નથી, એટલામાં જીવરાજ વૈદ્ય આવે છે. જીવરાજની રુબરુમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રણાલિઓને પ્રબળ રીતે દાંભિક ઠેરવે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાબુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કેટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે ખીજાઈને ચાલ્યો જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્ય-વિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે, પુષ્પા જાય છે અને નરોત્તમ મધુરીને પરસ્પરની પ્રણયગ્રંથિ દૃઢ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે, એટલામાં નરોત્તમનો જુનો મિત્ર મોહન વિશ્વની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે એની વાત-ચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાની જીવનની વાત કહેવા માંડે છે. તેમાં મધુરી તથા ટાગોર સંબંધી કેટલીક વાતચીત ચાલે છે. એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફોટો આવતાં નરોત્તમ ખીજાય છે. છેવટ મોહનની ખુબીથી બંને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે. અને ઢોંગ કરી સુતેલો નરોત્તમ આળસ મરડી બેઠો થાય છે. તે અરસામાં ટાગોરરુપે મોહનની અચાનક પધ-રામણી થાય છે. ટાગોર—મોહનની આર્ય અને આંગ્લમિશ્રિત પદ્ધતિએ આગતાસ્વગતા શરુ થાય છે. નરોત્તમ પણ તેમાં ભાગ લે છે. જમણ પહેલાં નરોત્તમ અને ટાગોર—મોહન—પોતાના કીસ્સાને કેમ પાર પાડવો તે સંબંધે ચર્ચા કરે છે ત્યાં પુષ્પા આવી નરોત્તમને આરોગ્ય ભુવનમાં કૈં રહી જતી ખામીઓ શોધવાનું કહે છે. નરોત્તમ જોવા જાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર—મોહન—એકલાં પડતાં સૌંદર્ય કોને કહેવું, કેમ પારખવું વગેરે વાતચીત કરે છે. તેવામાં પુષ્પાનાં ફોઈ—માયાવતી આવે છે અને પુષ્પા ભોજનખંડમાં જાય છે. ટાગોર—મોહન—માયાવતી અને નરોત્તમ વગેરે વચ્ચે સૌંદર્ય વીશે વધુ ચર્ચા ચાલે છે. થોડીવારમાં સર્વ ભોજનગૃહમાં જમવા બેસે છે. જમતાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણ પુરું કરી સર્વ આરામગૃહમાં મુખવાસ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવિધ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. અંબાલાલ શેઠ વાદવિવાદમાં નહીં પહોંચી શકવાથી કંટાળી બાગમાં ફરવા જાય છે. થોડી વારે સંગીતનો જલસો શરુ થાય છે. સંગીતના વાતવરણથી ઉત્પન્ન થએલા મૌનથી માયાવતી કંટાળે છે અને તે તોડે છે. ત્યારબાદ કાવ્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. વળી પાછું સંગીત શરુ થાય છે. અંતે કૃતિની સ્વતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યો જાય છે અને સા સમય થતાં વીખરાય છે. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાજી કેમ પાર પાડવી તે વીશે વિચાર કરે છે. નરોત્તમના સસરા ઉપર બરોબર હુમલો કરવા મોહનને શીખામણ આપી નરોત્તમ ચાલ્યો જાય છે ત્યાં પુષ્પા આવે છે અને પુષ્પા તથા મોહન વચ્ચે સ્ત્રી પુરુષના સંબંધ છે અને પ્રજોત્પત્તિ વીશે સંવાદ થાય છે. મોહનના કૈં પ્રણયાવેશભર્યાં વાક્યોથી પુષ્પા ક્રોધિત થઈ ચાલી જાય છે. ત્યાં નરોત્તમ આવે છે અને વળી પાછું ટાગોર—કામણ દૂર કરવા બધાજ યત્નો આરંભવા મોહનને ખુબ ઠોકી ઠોકીને કહે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

મોહન

[નરોત્તમને] કેમ, હું નહોતો કહેતો કે આસ્તેથી બોલ!

જીવરાજ

મારી હાજરીથી આપની યુક્તિઓ અટકાવશો નહીં. મારે તો કાલનો અધુરો રહેલો પ્રયોગ પુરો કરવો છે, એટલે હું આવ્યો નરોત્તમદાસની પ્રયોગશાળામાં

નરોત્તમ

એક પા ઘડી થોભો, જીવરાજભાઈ! મેં તમને ગઈ કાલે અમારી યુક્તિ કહી સંભળાવી હતી નહીં વારુ?

જીવરાજ

હા!

નરોત્તમ

તમને તે કેમ લાગી હતી?

જીવરાજ

યુક્તિ તો બહુ અચ્છી છે. પણ જોખમી લાગે છે. તમે બે જણ સાવધ રહો તો પાર પડે એવી છે.

નરોત્તમ

[કટાક્ષમાં] પણ મારા આ મિત્ર મોહનભાઈએ વચન આપ્યું હતું તે હવે છટકી જવા માગે છે.

મોહન

નાજી, દાક્તર સાહેબ! હું જરાએ છટકવા માગતો નથી.

નરોત્તમ

[જીવરાજને] એણે મને ખાત્રી આપી હતી કે પાંચ પળમાં તારિ મૈત્રીનો હીરો ટાગોર કોલસાનો કકડો છે એમ સાબીત કરી આપીશ. ચોવીસ કલાકમાં તો એને ટાગોર પ્રતિ અણગમો અને સુગ ઉત્પન્ન કરાવી દેવાનું વચન આપ્યું હતું. [મોહનને] બોલ જોઈએ, તોં'તું આપ્યું?

મોહન

પણ હજુ ચોવીસ કલાક ક્યાં પુરા થયા છે?

નરોત્તમ

[જીવરાજને] જે રીતે એ વર્તે છે તે રીતે ચોવીસ મહીના થાય તોપણ એ કંઈ શુકવાર કરવાનો નથી

જીવરાજ

[નરોત્તમને] તમે અધીરા ન થાઓ

મોહન

હું પણ એમજ કહું છું.

નરોત્તમ

અરે! પણ ગઈ રાતે તમે એને આ વર્ગ સાથે વાતે જોયો હોય તો તમારી પણ ધીરજ ન રહે! એના પૃથ્વી પર્યટણમાંથી, એના વાચનના અભ્યાસથી, એના નૈસર્ગિક બુદ્ધિબળથી, જે કંઈ કૌશલ્ય તેણે મેળવ્યું હોય તેનું જાણે પ્રદર્શન કરી બેઠો હોય તેમ વર્તતો હતો. જે પ્રશ્ન ઉઠે તેના પર સાહેબને કંઈ કહેવાનું તો હોયજ

મોહન

ટાગોર-ટાગોરનો વેષધારી પણ ટાગોરને કે અનુયાયી બનાવી ન શકે

નરોત્તમ

[તેને સાંભળતો નથી. જીવરાજનેજ સંબોધે છે] અને વિચાર પણ કેવા હતા? અદ્ભુત, રમબેર ભાષામાં વ્યક્ત કર્યા હતા; છોકરીઓ તો બધી ઘેલી થઇ ગઇ છે, તે એટલી હદ સુધી કે કોઇપણ અને મારી આ તો ઠીક. પણ બીચારી પુષ્પાએ પણ મોહન મનમાં ગાંઠી બની મારૂં અપમાન કર્યું

મોહન

હા. પણ તું આજ સાંજ પહેલાં ...

નરોત્તમ

[મોહનને પુર આવેશમાં] પણ, ભલા માણસ! મેં તને અહીં રોકયો શા માટે? મારી સ્ત્રીને કે સાળીને પ્યાર કરવા માટે? તેમને તારી પ્રેમ જંખનામાં ગાંડાં બનાવવા કે સાર્જા કરવા?

મોહન

[આત્મવ્યથા યાદ આવે છે.] મને તો જેમ બને તેમ જલ્દી આ અકારું કાજ પતાવી છુટવાનું મન છે.

જીવરાજ

[અર્ધ મશ્કરી] અને કદાચ તારી સ્ત્રીને પ્યાર કરવા લાગે તોપણ તમારી યુક્તિ પાર પડે ખરી. ધૃષ્ટ, ગ્રામ્ય, મૂર્ખ માણસ માફક પશુવત્ પ્યાર કરવા જાય તો મધુ બહેન જેવી અતિ સૂક્ષ્મ સહૃદય પ્રકૃતિને અણગમો થયા વિના રહે નહીં.

નરોત્તમ

ના, સાહેબ! માફ કરો! મારે એ માર્ગે કાર્યસિદ્ધિ નથી કરવી. [પુનઃ મોહનને] પણ ખુદા ખાતર કહેતો ખરો કે તારો વિચાર શો છે? એને અણગમો પેદા કરવો છે કે નહીં?

મોહન

હા, ભાઇ! હા! પણ એ સહેલું નથી. જાણે બાળચેષ્ટા જેવી તને સુગમ વાત, પણ મને તો એ જરાએ પુષ્પશૈય્યા નથી લાગતી.

જીવરાજ

[ગંભીર] તદ્દન વ્યાજબી છે. મારાથી તો માથે પણ ના લેવાય.

મોહન

સાથે યાદ રાખવું જોઇએ કે અતિ ઉતાવળ કરવામાં સાર નથી. [જીવરાજને] જો પ્રારંભથીજ હું ધૃષ્ટ, મૂર્ખ, ગ્રામ્ય જનચર્યા આદરું તો એ લોકો આટલી વાર પણ મારો વેષ નભાવવા દે ખરાં કે?

નરોત્તમ

[કેવળ સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી] ટાગોરને શી પરવા કે અંબાલાલ શેઠનું કુટુંબ એને ગ્રામ્ય સમજે કે ધૃષ્ટ!

જીવરાજ

[નરોત્તમને ગંભીર બની] નરોત્તમભાઇ! મોહનદાસ કહે છે તે સત્ય છે.

નરોત્તમ

મને તો એની વૃત્તિ વચનપાલન કરવાની લાગતી નથી. [મોહનને] હજાર વાતની એક વાત સાફ કહી દેને કે તારે તારો કરાર પાળવો છે કે નહીં?

મોહન

[ચીડાઇને] મેં હજાર વાર તો હા પાડી; પણ તક મળવી જોઇએ કે નહીં?

નરોત્તમ

તકનો ક્યાં ટોટો છે? આ આવી ભોજન વેળા. તક જોઇતી હોય તો ખાવા માંડ અવગતીઆની માફક; કુક્કરની માફક ખા, ખા–ખા બસ, ખાધરોજ, બની જા.

મોહન

હરગીઝ નહીં!

નરોત્તમ

[ધુનમાં કે સાંભળતો નથી.] બહુન ફુગે તેમ પેટ ફુગાવ. હોજરી ફાટે ત્યાં લગી ખા અને પછી પીજે–આજન્મ દારુડીયા પેઠે,–મછી માફક બસ પી–પી–પી અને પછી નશો ચઢવા દે; ગાંડો બન; લવારો કર; બિભત્સ થા.

જીવરાજ

[હસે છે.] તો તો પછી ખરેખર વેષધારી થશે.

મોહન

[શાંતિથી] આ બધું તું ઘેલો થયો છે એટલે કહે છે, નરોત્તમ! એમ કેં થાય? મારાથી પછી આ ઘરમાં પગ પણ કદી દેવાય?

નરોત્તમ

પગ દેવાની કેં જરૂર? મને મન થશે ત્યારે હું જાતે આવી તું જ્યાં હશે ત્યાં તને મળી જઇશ. [ખીસ્સામાંથી એક ભાગેલી, ગંધાતી, ચીલમ કાઢે છે.] આ લે! ખાધા પીધા પછી આ ફુંકવા માટે હું ગાળે લાવી આપીશ.

જીવરાજ

એ શું છે?

નરોત્તમ

અમારા દરવાનની ચીલમ.

મોહન

[ગભરાએલો] પણ એવી ગંદી એંઠી, રાંડી, એંઠી ચીલમને હું નહીં અડું, ગજેરી નહીં બનું.

નરોત્તમ

બનતું પારી–કેં નહીં તો મારી ઓનીની હાજરીમાં.

મોહન

લેડીઝ (સન્નારીઓ) પાસે આટલી [નિષ્ઠુરતા] આપણાથી નહીં બને!

નરોત્તમ

[ગુસ્સામાં ચીલમ પછાડે છે. તે ભાંગી જાય છે.] એમજ કેં કહી દે કે તારે કરવુંજ નથી.

જીવરાજ

[નરોત્તમને] ધીરા થાઓ, નરોત્તમદાસ!

નરોત્તમ

[રહમમ] મારી ભુલ થઇ આપણી પુરાણી મૈત્રી પર મેં આટલો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો તે મારી ભુલ થઇ. મારી આજીવન-સેવા તારે નથી કરવી

મોહન

ઉલટુ હું તો એમજ ઇચ્છુ છુ કે મારાથી બનતી તારી બધી સેવા કરુ પણ



તમારે શો વાંધો છે?

મને જરા વખત તો આપ. અને કયે રસ્તે કાર્યસિદ્ધિ કરવી તે મારા પર રાખ. તારીજ ખાતર કહું છું કે મારા પર એતબાર રાખ, અને મને ઠીક લાગે તેમ કરવા દે. તારી ઓનિ ટામોર તરફ અજુમનો કરાવી દઉં; પછી તે જેમે તે રીતે થાય તેમાં તારે શું!

નરોત્તમ

[નિઃશ્વાસ] વારુ તેમ. પણ અખતરો કર જોઉં.-આ કોઇમા આવે છે. બતાવ જોઉં એની સાથે તારી ચાલાકી.

જમણી ગમથી માયાવતી કક્ષામાં આવે છે.

જીવરાજ

માયાવતી બ્હેન, કેમ છો?

માયાવતી

ખુશ, જીવરાજ ભાઇ તમે કેમ?

જીવરાજ

ખુશ. પણ મારે પ્રયોગાલયમાં જવું છે, અખતરો પુરો કરવો છે.

માયાવતી

અત્યારે ભોજન અહીં કરવાનું છે, જીવરાજભાઇ! તે યાદ છે કે?

જીવરાજ

એ કેમ વીસરાય? [જીવરાજ હસતો હસતો બાગ વાટે જાય છે.]

માયાવતી

[મોહનને અતિભાવથી] કવિરાજ, પ્રકૃતિ પ્રસન્ન? નિદ્રાદેવીની મ્હેર હતી કે?

મોહન

[બત્તાં ચડાવી દમામમાં જવાબ દે છે.] બહુ સારી. અપરિચિત સ્થાન છતાં ગાઢ નિદ્રા આવી હતી, અને ઘોર પણ વાગતી હતી.

માયાવતી

[તાજુબ] આપની ઘોર વાગે છે, કવિરાજ?

મોહન

[કરડાકીમાં] કેમ ન વાગે!

માયાવતી

મારાથી તો મનાતું નથી કે......

મોહન

માનો ન માનો તમારી ઇચ્છા. પણ એ સત્ય વાર્તા છે, અને તે છુપાવવાને મને કંઇ કારણ નથી. દુનીઆમાં તમામ તંદુરસ્ત પ્રાણીની ઘોર વાગે છે, અને મારી તો ખાત્રી છે કે તમે પણ, મીસ માયા......

માયાવતી

[ક્રોધિત] બીલકુલ નહીં, કવિરાજ!

મોહન

[ખડખડાટ હસે છે.] તમે કેમ જાણો! ઉંઘેલાને કેમ ખબર હોય કે ઘોર વાગે છે કે નહીં? હી! હી!! મારી જેમ સત્યવક્તા બની સામટાંજ હા કહી દોને! એમાં કંઇ અનીતિ છે!

માયાવતી

પણ હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે......

મોહન

મારી કલ્પનાશક્તિએ હું તો તમને પલંગમાં ઘોંટાએલાં સહજ જોઇ શકું છું. વસ્ત્ર અસ્ત વ્યસ્ત,–મુખ મોટું જોગીની ઝુંપડી જેવડું ઉઘાડું,–અને નાકમાંથી સુસવાટ દુદુંભિ હય ગર્જી રહે! [ઘોર વગાડવાની નકલ કરી બતાવે છે.]

માયાવતી

[ત્રાસી ઉઠે છે.] ઓ, પ્રભો!

નરોત્તમ

[મોહનને પાછળથી મંદ સ્વરે] શાબ્બાશ!

મોહન

[માયાવતીને] વ્યર્થ અસત્ય વદી કાં પાપાત્મા બનો છો, માયાવતી બ્હેન? ઘોર વાગ્યાથી કંઇ ગુનોહ થતો નથી. અને ખાસ કરી તમારે શો વાંધો? તમારી સાથે તો કોઇ સુનાર પણ હોય નહીં કે જેની ઉંઘમાં તમારી ઘોરથી ખલલ પડે. તમે તો ભમે તેટલી ગર્જના કરો, કોણ પુછે?

માયાવતી

[ક્રોધાધ] પણ હું ફરીથી તમને કહું છું, કવિરાજ! કે......

મોહન

[અટ્ટહાસ્ય-ક્રૂર, કર્કશ અવાજ] કબુલ નહીંજ કરો, મિથ્યાભિમાનિની!

નરોત્તમ

[વચ્ચે પડે છે માયાવતીની વહાર કરે છે] દીલગીરી સાથે મારે આપને રોશન કરવું પડે છે, ઓ ટાગોર! કે તમારી આ બેહૂદી મશ્કરી સહ્ય તર અસ્થાને છે

મોહન

[પહેલાની પેઠેજ હસે છે] એમજ કહોને, મી નરોત્તમ! કે તમારા કોઇઆને સત્યવાદી થતા નથી આવડતું અને નાહક ડોળઘાલુ Coquette બનવા મથે છે. અને તે પણ આ વયે!

માયાવતી

[ક્રોધસંતપ્ત] આ તો હદ થઇ!

નરોત્તમ

[વહાર કરનાર વીર] કવિરાજ! હું આપના સમ વિશ્વવિખ્યાત કવિ નથી કે નેતા નથી. પણ કોઇ પણ આ ઘરમાં અમારાં પૂજ્ય, માનનીય, કોઇઆનું અપમાન કરે તે મારાથી નહીં ખમાય

માયાવતી

[તિરસ્કાર વશ] જવા દે, નરોત્તમ! કવિઓ ને ગમે તેમ બરડવાની ટેવ હોય. એને ઉત્તર આપતાં નાહક આપણે નીચા પડીએ. મારું અનુકરણ કર, અને આ કડુવેણ સાંભળ્યાં ન હોય તેમ વર્ત. [રીસમાં ચાલી જાય છે]

મોહન

[આરક્ત] કેમ, સહોદર

નરોત્તમ

[આનંદાવેશમાં તેની પીઠ થાબડે છે] બેશક, તું ખરેખર હીરો છે

મોહન

ત્યારે, મને કોલેજ મળી છે!

નરોત્તમ

[ખુશ મીજાજે] ધાર્યો ફરતો વચારે, એની પાસે તારો બીજો નંબર હતો. પણ મારી આંને મુળ કવિશ્રેષ્ઠ કરાવનાર તો એજ

મોહન

ત્યારે આજથી...

નરોત્તમ

આજથી ખવાસ તારી મૂર્તિ એના હૃદયમાં ભસ્મીભૂત એના આત્માભિમાનને તેં પ્રહાર કર્યો છે, એટલે તે તને કદી ક્ષમા નહીં કરે

મોહન

[ચિંતાતુર] ખરેખર! ત્યારે કદાચ હું બહાર ગયો હોઇશ!

નરોત્તમ

તેની તારે શી પરવા!

મોહન

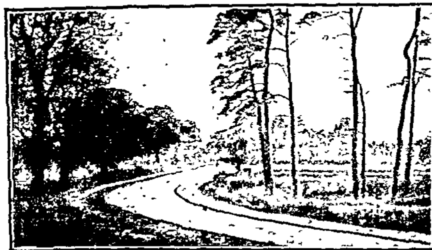
પરવા કેમ નહીં! અત્યાર પહેલાં મેં અણધાર્યે પુષ્પા બહેનને રીસાવ્યાં, અને હવે......હવે માયાબહેન.

નરોત્તમ

તેથી શું થયું!

મોહન

એટલુંજ કે આ રીતે તો થોડા કલાકમાં મારે ટ્રેન પકડવી પડશે.

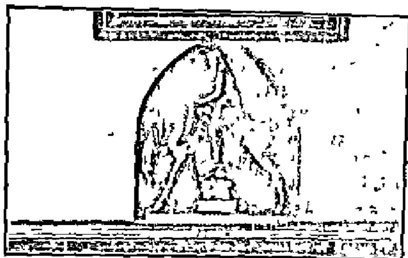


કોવેન્ટ્રીનો રાજમાર્ગ.

પસાર કર્યાં, પણ ગાડી ત્યાં થોભી નહીં. એક વાગ્યાને સુમારે નોર્ધમ્પટન જે જોડાને માટે પ્રખ્યાત છે એમ ભુગોળમાં શીખેલા તે આવી ઉભું; અથવા તો ખરું જોતા અમારી ગાડી ત્યાં આવીને ઉભી. અમારા ડબામાંથી એક બાઇને નીચે ઉતરવું હતું. પણ ગાડી લાંબી લાટ, એટલે અમારો ડબો પ્લેટફોર્મથી દૂર. અમારી સાથેની બીજી બાઇએ ઝટ લઇને પોર્ટરને બોલાવીને કહ્યું કે ગાડીને પ્લેટફોર્મ ઉપર આગળ લ્યો, અહીંયા એક બાઇને ઉતરવું છે સન્મુખબાઇને સવાલ થયો કે એક ઉતારુને માટે આખી ગાડીને એ ખસેડશે? એટલામાં તો ગાડી ચાલી ને જરા આગળ જઇ એવી જગ્યાએ ઉભી કે અમારો ડબો બરોબર પ્લેટફોર્મ ઉપર આવ્યો... સરખાવો હીંદુસ્થાનની રેલ્વેના મુસાફરોની હાલત!

ભાડું બહુ આકરું. હાં. અમે તો ત્રીજા વર્ગમાંજ હતા (બીજો વર્ગ હતોજ નહીં); લગભગ બે કલાકની મુસાફરી. પણ ભાડું દુકત બાર શીલીંગ ઉર્ફે નવ રુપીઆથી જરા વધારે (હાલને હીસાબે). હીંદમાં નવ રુપીઆમાં "થર્ડ કલાસ"ની મુસાફરી કેટલા માઇલોની ને કેટલા કલાકોની થઇ શકે?... એક વાર અમે બેંગલોરથી મુંબાઇ દસ રુપીઆમાં આવતા! પણ અહીંનો ત્રીજો વર્ગ આપણા "સેકંડ કલાસ" તરીકે પ્રખ્યાત થએલા બીજા વર્ગ કરતાંએ બહુ સારો, એ—ખાસ કરીને અંગ્રેજી રેલ્વેને માટે—સાચું જ.

પણ આ વિચારો મનમાં બહુ વાર રહે એમ નહોતું. શહેરની બહાર નીકળ્યા કે તરતજ મનોહર દૃશ્યોએ નેત્રનું ને હૃદયનું હરણ કરી લીધું. ચારે પાસ લીલોછમ પ્રદેશ; હરીયાળીના જાણે ગાલીચાજ હોયને! વચ્ચે વચ્ચે વૃક્ષો, સ્વચ્છ ને લીલોતરીથી ઢંકાએલા બંગલાઓ—અહીંના લોકો જેને "ઝુંપડાં" કહે તે—કદી કદી પાણીના ઝરાઓ, કદી ખેતરોમાં ચરતી કે કદી વૃક્ષોની છાયામાં નીરાંતે બેસી વાગોળતી ગાયોનાં ટોળાં, કદી ટેકરીઓ તો કદી નાની ખીણ, વાંકા ચુકા ફેરા, ને અતિ સ્વચ્છ સપાટ રસ્તાઓએ બધાંની વચ્ચે કલાકના ૫૦—૬૦ માઇલની ઝડપે પસાર થતાં આંખો ને દીલ મુગ્ધ થઇ જતાં. ઈંગ્લાંડની આ ખુબી જગદ્વિદિત છે. આજ તો વસંત ઋતુ હતી, પણ બારે માસ ઇંગ્લાંડમાં આવી હરીયાળી રહે છે ને ઇંગ્લાંડના ગ્રામ્ય પ્રદેશોને નિત્યની રમણીયતા અર્પે છે.



નગ્ન દેહે અશ્વ ઉપર

એ જોતે જોતે, ઠંડી સ્વચ્છ હવા શરીરમાં ઉતારતે ઉતારતે, ઘણી શાંતિ, સ્વસ્થતા ને આનંદ ભોગવ્યાં.

એમ કરતે કરતે બે ઉપર દસ મીનીટે બરોબર રુગ્બીનું સ્ટેશન આવ્યું. શું મોટું સ્ટેશન, કેટલા મોટા લાંબા ને સંખ્યાબંધ પ્લેટફોર્મો! અને છતાં શહેરની વસ્તી આજે માંડ ૩૫ હજાર પણ નહીં હોય.

આગ્રે મારી કોલેજમાં ફીઝીકસ ને પાછળથી ગણિત શીખવનાર, રેવરંડ બૉનહોટ, મારી સાથે આગ્રે બે વર્ષ રહેલા તે હાલ રુગ્બીની નામાંકિત સાર્વજનિક શાળામાં શિક્ષક છે. એ અંગ્રેજ હોવા છતાં કોલેજના બીજા સર્વ અંગ્રેજ પ્રોફેસરોથી અલગ પડી ગયા હતા એટલો સાલસ, સરલ ને ગમતો સ્વભાવ એમનો છે. હજી પણ એમનો સ્વભાવ એવોને એવો છે. ઇંગ્લાંડમાં મારી પરોણાગત કરનાર બીજો અંગ્રેજ તે એ, ને હૃદયના ઉમળકાથી અહીં મળનાર અંગ્રેજ તો એ જ પહેલવહેલો.

બૉનહોટે મને નાતાલમાંથી નોતરું આપી રાખ્યું હતું. કાગળોથી અમે નક્કી કરી રાખેલ તે પ્રમાણે સ્ટેશનથી માઇલ એક દૂર એને ઘેર અમે ગયા. બૉનહોટનું ઘર ને નીશાળ અને શહેરની વચ્ચોવચ ને પાસે પાસે છે. જે હોટેલમાં અમારે માટે રાત્રિનો બંદોબસ્ત કરેલો (ઘણું કરીને એનું નામ " Three Horseshoes હોટેલ હતું) તેમાં સામાન મુક્યો, ને આખા દિવસનો ક્રમ નક્કી કરી, રુગ્બીની નીશાળમાં ગયા. ત્યાંથી અમને કેટલીક સુચના આપ્યા બાદ બૉનહોટને પોતાના વર્ગમાં જવું પડ્યું.

કાગળમાં એમણે અમને બપોરે સાથે નાસ્તો કરવાનું લખેલું પણ અહીં બપોરના નાસ્તાનો વખત ૧–૧ા નો હોય છે, ને અમે ૨ા વાગે ગયા નથી હોય કે બીજા કૈં ગોટાળાથી, ભલા માણસે અમને પુછ્યું છતાં મારે કહેવું પડ્યું કે અમે એની સગવડ કરી લઇશું એટલે નીશાળ જોવા જતાં પહેલાં પેટની થોડી પૂજા કરી લેવા પાસેના એક "રેસ્ટોરાં" માં જવાની જરૂર પડી. સદ્-ભાગ્યે તે સારું નીવડ્યું.

તડકો હવે ઘણો નીકળ્યો હતો. અમે પાછા નીશાળમાં આવ્યા. નીશાળનો આગળનો ભાગ બહુ સાદો છે. એની પછવાડે મોટા મેદાનમાં એક ક્રીકેટ-મેચ રમાતી હતી. એની

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના દીકરા આમ્રભટને ભૃગુકચ્છનું દુર્ગપાલત્વ સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે જતાંજતાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે. અહીં આમ્રભટ મંજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની ભાળ કાઢવાની ચેલછામાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા અને પાટણે લાટ લેવાથી બળીજળી રહેલા રેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છંછેડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો ઉઠાવવાની રેવાપાલ પેરવી રચતો હોય છે એટલામાં કાક જાતે આવી કેટલીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી જાય છે. મંજરીના મોહમાં પડેલા આમ્રભટથી અવગણના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અંજાયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત જાય છે. આ બાજુ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભૃગુકચ્છથી પાટણ જતાં કાક લાટી આગળ ઉતરી પડે છે અને પોતાનો વેષ ખેમાને પહેરાવે છે. ખેમો વહાણને પ્રભાસ આગળ ડુબાડી દે છે. કીનારે ઉભેલો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી બચાવી વંથળી લઈ જાય છે. આ બાજુ કાક જુનાગઢ જાય છે અને સાંધેલું જોડું કદી નહીં તુટવા દેવની પ્રતિજ્ઞા લઈ પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તે બાબરાભૂતને વશ કરી લે છે. પછી તે રાજગઢમાં રાણી લીલાદેવીને મળે છે અને જયસિંહનું મન દેવડી તરફ ન ખેંચવાનું વચન આપે છે. પછી ત્યાંથી જયદેવ આગળ જઈ તેને જુનાગઢ લેવાનુ વચન આપી જગદેવ આવતાં સંતાઈ જાય છે. પછી ઉદો ત્યાં આવી જુનાગઢ જોડે સંધિની પેરવી બતાવે છે ત્યાં કાકને બદલે ખેમાને લઇ વાગ્ભટ આવે છે, પણ કાક આવી ભેદ ફોડી નાંખે છે. ઉદો, જયદેવ તથા કાકને વિષ્ટિ માટે જવાનું ઠરે છે કાકને રક્ષવાનું વચન મુંજાલ લીલાદેવીને આપે છે. વાગ્ભટને બનાવાથી સમર્થ કાક પર દ્વેષે ભરાય છે. આજ્ઞાભંગ માટે પરમાર એક નોકરને કેદ કરી પોતે ધારેલી જગામાં ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મળવા જાય છે. ત્યાં તેને કાક સાથે ચકમક ઝરે છે, પણ સમાધાન થાય છે. નોકરને છોડી દેવા મુંજાલ પરમારને કહે છે ને તેમ કરવા જયસિંહદેવ તેને સમજાવે છે. પ્રેમકુંવર ને સમર્થ લીલાદેવીનો ખંડ શણગારે છે ત્યાં કાક રાણીને મળવા આવે છે અને રાજાને વશ કરવાની યુક્તિ સુઝાડે છે. બીજે દિવસે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સૈનિકને કાક ઘાયલ કરે છે એટલે જયસિંહદેવ તેને કેદ કરાવી, સાથે લઈ ચોકીઓ તપાસવા નીકળે છે. ત્યાંથી કાક રાજાને વેષે બીજી ચોકીઓ તરફ જાય છે અને આ બાજુ રાજાની ટોળી, ખેંગારનાયક અને તેના સૈનિકો વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થાય છે. રાજા, પરમાર ને એભલ સખત ઘાયલ થાય છે. ત્યાં રાણી વગેરે આવે છે અને બેભાન રાજાને લઈ જાય છે. કાક લડતાં પડયાનો વહેમ લોકોને પડે છે.

વિભાગ ત્રીજો

ભૃગુકચ્છમાં રેવાપાલ સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ઉડાવે છે. મંજરી આંબડ વગેરે નવા ગઢમાં ભરાઇ જાય છે અને ચોકીદારો પાસેથી થોડુંક અન્ન ઝુંટવી લાવી ચલાવે છે. જયસિંહદેવ જુનાગઢ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરે છે; સમર્થ દ્વારા કાક જીવતો છે એમ ખબર પડતાં મહારાજા વાહડને જુનાગઢથી કાકને લઇ આવવા મોકલે છે. કેટલાંક કારણસર રા' દેશળદેવને હદપાર કરે છે. રાણક રા'ને યુદ્ધ માટે ઉત્સાહિત કરે છે તેવામાં છત્રસાલના મરણ સમાચાર આવે છે. રાણક પોતાના પ્રભાવથી તેને સજીવન કરે છે; યુદ્ધમાં જતાં જતાં રા' રાણક ને તેના છોકરાં કાકને સોંપતો જાય છે. મહારાજાને લાટના બંડના સમાચાર મળે છે પરંતુ તે

તેને છુટકારો કાઢી હું મદદ કરતા નથી પરંતુ લીલાદેવીના કહેણથી મુંજાલ મહેતા કેટલુંક લશ્કર હસ્તમાં મોકલે છે. કુંટલા દેશળદેવની મદદથી જયસિંહદેવ ગઢમાં જાય છે અને દરવાજા ઉઘાડી લશ્કર દાખલ થાય છે. બન્ને લશ્કર સામસામા બેટ છે, રા' મરાય છે મહારાજ રા' પરાજિત થતાં તેના રણવાસ તરફ જાય છે. રાણક ઉપર તેમની સાથે લગ્ન કરવા બળાત્કાર કરે છે, પણ રાણક ના પાડે છે એટલે તેના બે પુત્રોને મહારાજ કતલ કરે છે અને રાણકને ઉપાડી વઢવાણ તરફ દોડી જાય છે કાક હું કોલાહલ સાંભળતો બહાર જાય છે અને ત્યાં પકડાઈ જાય છે પણ ખેંગારનો આવતા છુટા થઈ ને રાણકની રક્ષા કરવા મહેલમાં પાછો ફરે છે ત્યાં તેને નહીં જોતા મહારાજની ખબર કાઢી તેમની પાછળ તે સાંઢણી મારી મુકે છે. યુદ્ધ શાંત થતા મહારાજ અને કાકનો પત્તો મળતો નથી ત્યાં મહારાજના વઢવાણ ગયાની ખબર થતા મીનળબા, શાહી અને મુંજાલ મહેતા વઢવાણ તરફ ઉપડી જાય છે મહારાજ બળાત્કારે રાણક સાથે એક બ્રાહ્મણ પાસે લગ્ન કરાવવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કાક આવી લાગે છે અને મહારાજને પકડી ભોંયરામાં પુરે છે અને રાણકના શરણને બચાવે છે આજ પછી મહારાજ કાકને મંજરી અને તેનો છોકરા હાથમાં બંદ થયાથી નવા ગઢમાં જુએ મરે છે તેની ખબર આપે છે મુંજાલ મહેતા મીનળબા વગેરે વઢવાણ આવી પહોંચે છે અને મહારાજને ભોંયરામાંથી છુટા કરે છે કાક મુંજાલની રજા લઈ તેની મિલતમાને મળવા સાંઢણી લઈ ચાલી નીકળે છે; અને રાણક ભોગાવાના તીરે રા'ના મસ્તકસાથે સતિ થાય છે

વિભાગ ૪ થો

જુનાગઢના ગઢમાં મંજરી, આંબા, દેવ વગેરે ગઢના રક્ષણ માટે પ્રયત્નો કરે છે અને કાકને તેઓ કાકની પાછા આવવાની વાટ જુએ છે આખરે ગઢમાં ખાવાનું ખુટે છે અને એકાએક કરવાનો સમય આવે છે આંબડ વગેરે મંજરીને આ ગઢમાંથી નીકળી રેવાપાળના રક્ષણ નીચે ગામમાં જવા આગ્રહ કરે છે તે તેણી—તેના પતિની આબરુ ખાતર તેમ કરવા ના પડે છે નેરાથી ભુખ સહન થતી નથી એટલે તે એક રાતે કોઠારમાં પેસી દાળ ચોખા લોટ વગેરે ફાકવા માંડે છે અને અંતે મરણ તોલ થઈ જાય છે કાક દૂરને દૂર નજર નાખતો બનતી ત્વરાએ દોડી હંકારે રાખે છે મંજરી પોતે જ્ઞાની—તેના છોકરાની કે તેના નાથની—તે પ્રશ્નમાં મરકાવ થાય છે આખરે નિશ્ચય ઉપર આવી ગઢમાંથી છોકરાને રક્ષણ માટે શહેર મા મોકલે છે. કાકનાં છોકરાને શહેરમાં મુકીને આવતાં દેવને એક તીર વાગ્યું અને તે થોડા વારમાં નેરાની મિત્રના સાથે છે મંજરીને મરણના ભયંકર ઓળા જણાય છે અને તે યમ સાથે જતા જતા "નાથની આજ્ઞા" લેવા દોડાદોડી કરે છે ત્યાં તરભર ખાઈ ઢળી પડે છે અને આજ પછી રાત અને દિવસના ખુબ શ્રમો વેઠીને બનતી ત્વરાએ આવતો કાક ગઢમાં દાખલ થાય છે અને મંજરીને ખોળામાં લે છે થોડી વારે મંજરી કંઈક ચેતનમાં આવે છે અને 'નાથ' કહી પાછી અચેતન થઈ જાય છે આખરે તે ગૌરીઓમાં એક એવી મંજરીનું માત્ર શબજ કાકના હાથમાં રહે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞની સમાપ્તિ

ઠીક ઉત્તર દિશામાં ક્ષિતિજ પર જે ધીંગાણાનો ભેજ હતો તે રેવાપાળના લશ્કરની હતી.

સાંઢનો મોટો ધણો આગ કમને કરી વિશ્વામિત્રીને તીરે રેવાપાળનું લશ્કર પડાવ નાખીને પડ્યું હતું. જેમ અણચીંતવ્યું વાદળ ઊંડું થાય તેમ અચાનક પાટણનું સૈન્ય તેના પર તૂટી પડ્યું.

લાટમાં બંડ થયું એમ સાંભળી ચાંપાનેર, ખંભાત કર્ણાવતી ને ખેટકપુરનાં પટ્ટણી લશ્કર આગળ વધતાં હતાં. ગોધરા આગળ તે બધાં મળ્યાં; અને નવું લશ્કર લઇ મુંજાલ મહેતાના મોકલેલા સોમેશ્વર ને વાગ્ભટ પણ આવી પહોંચ્યા. સોમેશ્વર ને વાગ્ભટે પટ્ટણી લશ્કરની સરદારી લીધી ને તે દડમજલ કરતા, રેવાપાલનો પડાવ શોધતા વિશ્વામિત્રી પર આવી પહોંચ્યા.

પાટણનું સૈન્ય અનુભવી ને વ્યવસ્થિત હતું; રેવાપાલનું નવું ને અવ્યવસ્થિત હતું. બે સૈન્ય વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. આખરે રેવાપાલની હાર થઇ ને તેનું લશ્કર કેટલુંક વીખરાઇ યું ને કેટલુંક ભૃગુકચ્છ તરફ નાઠું.

સોમેશ્વર ને વાહડનું ધ્યેય ભૃગુકચ્છનો ક હતો એટલે તેમણે રેવાપાલની પુઠ લીધી; ખરાતા, ભેગા થતા, અથડાતા કુટાતા. મરતા, ડતા રેવાપાલના અનુયાયીઓ મધરાતે ગુકચ્છમાં આવી લાગ્યા. લશ્કર ક્ષીણ થઇ યું હતું—ને પાછળ ચોગણું પટ્ટણી સૈન્ય ધપતું આવતું હતું. રેવાપાલ ગામમાં આવ્યો, અને હારેલા લશ્કર અને ગામ લોકમાં ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

રેવાપાલ ને શું કરવું તે સુજ્યું નહીં. તેને પાટણની શક્તિનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. તેણે પદ્મવિજય ધનુષ્યનું કુમતું બ્રહ્માનંદ સ્વામીને મોકલાવ્યું. ધ્રુવસેન સેનાપતિ ભગવાં ઉતારે તોજ કૈં લોકોમાં હીંમત આવે એમ હતું.

એક વચની ધ્રુવસેને નિઃશ્વાસ નાખી ભગવાં ઉતાર્યાં ને બખ્તર સજી રેવાપાલની મદદે આવ્યા. ગામ લોકમાં ને હતાશ સૈન્યમાં કૈં જીવ આવ્યો. ધ્રુવસેને ને રેવાપાલે મંત્રણા કરી, અને સવારે ભૃગુકચ્છનો દુર્જય ગઢ કબજે કરી ત્યાં ભરાવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સવારે ભળભાખળું થયું એટલે રેવાપાલ ને તેના માણસો ગઢ તરફ આવ્યા. તે ખાંઇ તરફ આવ્યા ને ઉપર નજર કરી—અને તેમના હૃદયમાં કંપારી છુટી.

સામે ગઢમાંથી નીકળી બે જણ એક કાડડી ઉંચકીને આવતા હતા. પાછળ ચાર પાંચ જણ થોડે દૂર આવતા હતા. આગળના ઉંચકનારે માત્ર ભીનું ધોતીયું પહેર્યું હતું. બધાએ તેની સામે જોયું—તેને ઓળખ્યો. ને જાણે વીજળી પડી હોય તેમ બધા ચમક્યા. જુનાગઢમાં મરી ગએલો મનાતો ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ અગ્નિ વર્ષતી આંખોથી બધાને ડારતો, ઉતરી આવતો હતો.

બધા ગભરાયા ને ખંચાઇને ઉભા રહ્યા. કોઇ સમજી શક્યું નહીં.

કાક આગળ આવ્યો ને પાણી વગરની ખાઇમાં થઇને આ તીરે આવ્યો. કોઇએ રેવાપાલને ખબર કરી એટલે તે આગળ આવ્યો. તે કાકને જોઇ મૂઢ થઇ ગયો. એ ક્યાંથી? પણ રેવાપાલના હૃદયમાં નિરાશા ને વેરની ઝનુન પ્રજ્વલતી હતી. અત્યારે એ ઝનુનનો ભોગ કાક—પાટણની સત્તાનો સ્તંભ—તેની યોજનાઓનો વિનાશક—થઇ રહ્યો. તેણે કાકને પકડી કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

"ક્યાં જાય છે?"

કાકે શબ ભોંય પર મુકી દીધું ને ખાંધ પર નાખેલો કકડો ધીમેથી કેડે બાંધ્યો.

"જ્યાં તારા ને મારા બાપદાદા બળી મુઆ ત્યાં—દશાશ્વમેધ પર—જ્યાં બલિરાજા ને વામને ચાંપ્યો ત્યાં."

તેના ભયંકર અવાજથી બધાંના કાળજામાં બીક પેઠી. તેની આંખો બહાર નીકળી પડતી હોય તેવી લાગી.



ભારતના સ્વાતંત્ર્યનો પૂજક.

— રામચિત્ર



રાજાની સ્વારી નીકળી

—રાજાધિરાજ

રેવાપાલે હોઠ પીસ્યા. એના મુખ પરનો ઘા લાલચોળ થઇ રહ્યો.

"બાટના દ્રોહી! ખબરદાર એક ડગલું ભર્યું તો. એને પકડો." કહી તેણે પોતાના અનુયાયીઓને પ્રચારણ કરી.

કાકે માત્ર સંબોધનજ સાંભળ્યું. તેના હાથમાં વિનાશકના ઉર્મીઓ રહી હતી. તેના મગજમાં પ્રલય મચતો સુસવાટ બાજબાજ કરતો હતો. તેની કચવાએલી લાગણીઓ કોઇ પણ પ્રકારે વ્યક્ત થવા તલપી રહી. તેણે દાંત કચકચાવ્યા—પાસે ઉભેલા એક સૈનિકના હાથમાંથી કડીયાળી ડાંગ ખુંચવી લીધી ને રેવાપાલ તેના તરફ ફરે તે પહેલાં—કે તેના અનુયાયી તેના હુકમનો અમલ કરે તે પહેલાં તેના માથા પર એક જોરથી ફટકો લગાવ્યો. કુહાડીના જોરથી ફટકો પડયો; ઝાડની ડાળ તુટે તેવો કડાકો થયો. અને લાટના સ્વામીનો પૂજક નિર્જીવ લાકડાની માફક ભોંય પર પડયો. લોકોમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો.

"ચાંડાલ! મારી સ્ત્રીને મરવા દીધી—વચન નહીં રાખ્યું—ને તેના પુરા અગ્નિસંસ્કાર પણ કરવા નથી દેતા?" કાકે મોટે અવાજે કહ્યું. એની ફાટેલી ત્રાડ ભુખ્યા સિંહના જેવી ત્રાસદાયક હતી.

લોકો ડરીને પાછા હઠયા. કાક તેમના તરફ ફરયો. "તમારા ભૃગુકચ્છનો શૃંગાર મંજરી—મરતાં સુધી મરી ગઇ. તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવા દો. પછી મારું જે કરવું હોય તે કરજો" કહી કાકે ડાંગ ફેંકી દીધી.

મણિભદ્રે મંજરીના શબનું મો ઉઘાડયું. અને ભેગા થએલા લોકોના અંતરમાં ઉદ્વેગની ધ્રુજારી છુટી. જેણે એ પામેલા હાથએ દૂરથી ફેરી મગી દેવીસમાન ને સરસ્વતીના અવતારરૂપી સરકારી દુર્ગપાલની પત્નીને જોઇ હતી, અને દરેકને તેને માટે માન હતું. તેનું તેજ, તેનું રૂપ, તેનું યૌવન ને તેની વિદ્યાના સ્મરણો પરથી તેને મરેલી માનવી અશક્ય હતું. અને જ્યાં તેના શબને ત્યાં પડેલું જોઇ લોકો લાટના સ્વામીનો વિગ્રહ ભૂલી ગયા, મરેલા પડેલા રેવાપાલને વીસરી ગયા અને ખેદ અનુભવવા લાગ્યા. કેટલાકોએ આંસુ લુછવા માંડયા, કેટલાક ડુસકાં રોકી શકયા નહીં.

કાક બેપરવા હતો. તેણે થોડે દૂર ખાડીમાં પાણી હતું ત્યાં જઇ સ્નાન કર્યું ને ભીને લુગડે ફરીથી શબને દશાશ્વમેધતીર્થ લઇ જવા આવ્યો.

લોકોએ માર્ગ આપ્યો અને શોક, બીક ને અનિશ્ચિતના વચ્ચે હીંચોળા ખાતા કાકની પાછળ સ્મશાને ગયા.

એક વૃદ્ધ વણિક આઘેથી, અડધી મીંચેલી આંખે આ બનાવ જોતો હતો. તેણે કાકને દીઠો, રેવાપાલને પડેલો જોયો, મરેલી મંજરીને જોઇ, અને લોકોની લાગણી જોઇ તેણે હૃદય

પર પડેલો આઘાત આઘો કર્યો. તે સમજ્યો કે લાટનું સ્વાતંત્ર્ય પુરુ થઇ ગયું. તેણે વિચાર કર્યો આ તક ગુમાવવા જેવી નહોતી. પાસે ઉભેલા ઘોડા પર તે સવાર થયો ને ભૃગુકચ્છના કોટના દરવાજા તરફ ગયો. દીધેલા દરવાજાની બહાર સોમેશ્વર ને વાહડનું લશ્કર આવી લાગ્યું હતું, અને ઘેરો ઘાલવાની તજવીજ કરતું હતું.

ડોસાએ દરવાનને દરવાજો ઉઘાડવાનું કહ્યું.

"કેમ ?"

"મને ઓળખતો નથી ? હું તેજપાલ નગરશેઠ, ગાંડા ! રેવાપાલ મારો દીકરો મુઓ. ગઢમાંથી માણસ લઇ કાક આવ્યો છે, બહાર પટ્ટણી સૈન્ય આવ્યું છે. શું મરવા બારણાં બંધ રાખે છે ?" દરવાન સમજ્યો. મુત્સદ્દી તેજપાલને બધા ઓળખાતા હતા. તેણે દરવાજો ઉઘાડયો.

તેજપાલ નગરશેઠે પટ્ટણી સૈન્યના સેનાપતિને શોધી કાઢયો; અને સોમેશ્વરને જોઇ રેવાપાલ ને મંજરીની મરણની હકીકત કહી. શોક ગ્રસ્ત સોમેશ્વર ને વાગ્ભટ લશ્કર લઇ ગામમાં પેઠા; અને થોડાંક માણસોને ગામ કબ્જે કરવાનુ સોંપી લશ્કર સાથે દશાશ્વમેધ ગયા.

ચિતા ભડભડ બળતી હતી. હાથમાં વાંસ લઇ ચિતા અસ્કોરતો ભયંકર કાક સ્થિર નયને અગ્નિની જ્વાલમાં મરેલી પ્રિયતમાનું મુખ દર્શન કરી રહ્યો હતો.

સોમેશ્વરે હથીઆર ફેંકી દીધાં ને પાસે આવ્યો ને ચિતા સામે અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઇ રહ્યો.

વાગ્ભટે ત્યાં બેઠેલા એક સાધુને આંબડ મહેતાની ખબર પુછી. મણિભદ્રે તેને એક ભોંય પર ઉંધું ઘાલી પડેલા માણસ તરફ આંગળી કરી. વાગ્ભટ ત્યાં ગયો. ગંદાં કપડાં ને નિસ્તેજ શરીરવાળા ધ્રુસકાં ભરતા નિરાધાર પ્રાણિને તેના મોટા ભાઇ તરીકે ઓળખતાં તેને વાર લાગી.

"ભાઇ !" વાગ્ભટે તેને બોલાવ્યો.

રડી રડી સુજેલું મુખ આંબડે ઉંચું કર્યું ને આંસુભરી આંખે જોઇ રહ્યો.

"કોણ વાહડ ?"

"ભાઇ ! આ શું ?"

"વાહડ ! આખરે એ નજ જીવ્યાં" નીસાસો મુકતાં આંબડે કહ્યું. વાગ્ભટ એકદમ ન સમજ્યો.

"કોણ—"

"મારી દેવી—મારી મા."

વાગ્ભટે ધાર્યું કે તેના ભાઇનું મગજ ખસી ગયું હતું.

ચિતા બળી રહી. આગ હોલવાઇ અસ્થિઓનું રેવાજીમાં વિસર્જન થયું અને એક અક્ષર બોલ્યા વગર કે એક આંસુ પાડયા વિના કાક બધા જોડે સ્મશાનેથી પાછો આવ્યો.

ગામમાં વાત પ્રસરી ગઇ હતી એટલે રસ્તે વિલાપ કરતી સ્ત્રીઓ સામે મળી. એક સ્ત્રી બે છોકરાં લઇ ઉભી હતી. છોકરીએ કાકને જોયો ને બુમ મારીઃ "બાપા !"

કાકે નજર ફેરવી. અને મહાશ્વેતા અને ચૌસરીને જોયાં. તે કુદ્યો ને એક ફલંગ મારી છોકરાંને લઇ છાતીએ ચાંપ્યાં. નિર્દોષ છોકરાં બાપ મળ્યે હસતાં હતાં.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૫૭]

કુમળું ફુલ

લેખક.

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

ચિત્રકાર

રા. રવિશંકર પંડિત.



માંદગીને બીછાને

"નાથ, પ્રભુ !" એક સોળ સત્તર વર્ષની બાળા મહાપ્રયત્ને બોલી.

જયા આજે ત્રણ માસથી માંદગીને બીછાને હતી. તેના ખીલતા યૌવનમાં તે કરમાવા લાગી. પથારીનાં તેનું હાડપિંજર અને તેની માત્ર બે ટમટમતી રહેલી આંખો મીંચાઇ જાય તો પારખવું એ મુશ્કેલ હતું. દિવસે દિવસે તેની માંદગી વધતી હતી. દવા દારૂ નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં. છેલ્લા ચાર પાંચ દિવસથી તેની અસ્વસ્થતા વધતી હતી. તેનો જીવન દીપક આજ બુઝાય કાલ બુઝાય એમ ઝબકારા મારતો હતો.

"જયા ! જયુ ! આમ શું કરે છે ? અરુ લગીર બહાર ગયો છે હમણાં આવશે જો, તારે માટે દવા ફળ વગેરે લેવા ગયો છે તે અહીં તારી પાસે જ પડ્યો પાથર્યો રહે તો પછી તે કોણ કરે ?"

"હું ! વહાલા ગયા છે ? પ્રભો !" જયાએ સાશ્ચર્ય પ્રભુનો પાડ માન્યો, તેના મુખ પર સંતોષ અને સ્મિત ફરક્યાં.

"જયા ! પાણી પાઉં. ને આ અરવિંદની દવા છે તે પી જાનો" અરવિંદે [illegible] દવા આપવા માંડી.

"અરવિંદ દવા, એ [illegible] હાથ, હવે તો હું વહેલી સારી થઇશ" તેણે દવા પીતાં પીતાં આશાના કિરણ ફેંક્યાં.

"અરે પ્રભો" અરવિંદથી મનમાં બબડી જવાયું. તેણે એક ઊંડો નિશ્વાસ નાખ્યો ને તે વિચારમાં પડ્યો અને જયાને માથે તેના વાળની લટમાં આંગળીઓ રમાડવા લાગ્યો.

"અરવિંદ, લગીર માથું ન દાબો ? અરે હમણાં તે આવશે સહેજ મોડું પણ ધીને લગીર રૂપાળા હોઇએ તો એમને એ ગમીએ" જયાએ અરવિંદને જણાવ્યું [illegible] સ્મૃતિ થતા થોડા દિવસ પાછા ધપ્યા અને કાળા અંધકારમાં કેટલાક ચિત્રો જોઇ તે હસી, આમતેમ જોઇ, "અરવિંદ !" કહી તેને જોરથી બાઝી પડી.

વિચારવશ અરવિંદ ઝબકયો જાગ્યો સ્વસ્થ થયો અને 'કેમ જયા—શું છે ?' બાની

રહે. છાની રહે...શાને રડે છે?" કૈં ન સમજાયાથી પુછ્યું.

તે નીચો નમ્યો. જયાને બરડે તેણે હાથ ફેરવ્યો. તેનું મોઢું ઉંચું કર્યું અને ધીમેથી ધીરજ આપતાં તેના માથા અને મોં પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

"જયા, જયા—આમ શું કરે છે? તું તો સારી થઇ જઇશ. રડ નહીં. જો અરુ આવે અને તને આમ જુએ તો તેને કેટલું લાગે?"

"અરવિંદ...હેં હું સારી થઇશ? હા, એ મને આમ રડતી જુએ તો બોલાવેએ નહીં ખરું ને. લે ત્યારે નહીં રડું." પતિ પાછળ પ્રાણ ઓવારતી આર્ય લલનાના અપ્રતિમ ભાવે તેણે કહ્યું.

જયા મરણથી નહોતી ડરતી, જીવન તેને ખારું હતું. પણ આખરે ખારું મટી મીઠું થશે એમ તેને લાગતું. તેને તેના શરીર કે આત્માની ઓછી પડી હતી. તેના મૃત્યુ પછી અરુણની સ્થિતિથી તે કાંપતી. તેના વિચારે મૃત્યુનેએ તેણે ચોભાવ્યું હોય એમ લાગતું.

૨.

અરુણ અને અરવિંદ બે બાલમિત્રો હતા. એકજ જ્ઞાતિના હતા. એકજ ગામના સાખ પાડોશી હતા.

અરુણની કૌટુમ્બિક સ્થિતિ પૈસે ટકે અને યશકીર્તિમાં સારી હોઇ પારણામાંથી તે ઝડપાયો હતો. તેનાજ જેટલી સુખી સ્થિતિના કુટુંબની એક કન્યા સાથે તેનાં વાગ્દાન અને અંતે લગ્ન પણ થયાં હતાં.

અરુણ ભાવનાશીલ હતો. તેણે વાંચ્યું હતું. ગગનચુંબિત આદર્શોમાં તે રમતો. સ્થુલ પ્રેમનો તે પ્રેમી નહતો. તેના કાવ્યમય જીવનને કાવ્ય સૃષ્ટિની સ્નેહાળ સુંદરી જોઇતી હતી. કાલિદાસ તેને કંઠસ્થ હતો. પણ ભવભૂતિને તે ભુલી જતો.

અરુણને આ માબાપે પસંદ કરી આપેલી પ્રિયા પ્રિય નહતી. તેની માન્યતા થઇ પડી હતી કે શરીર લગ્નથી જોડાએલી સ્ત્રી સ્નેહ લગ્ન ન સાચવી શકે. અને જયા તેના આદર્શને અનુસરે કે કેમ તે વીશેની શંકાએ પ્રથમ મિલન પહેલાંજ ઘર ઘાલ્યું.

અરવિંદની સ્થિતિ પહેલાં સારી હતી. પરંતુ પિતાને કૈંક વહેપારમાં ખોટ જવાથી તેઓ સાધારણ સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા. અરવિંદનાં લગ્ન પણ અરુણ સાથે થઇ શકત પરંતુ સમજુ પિતાએ પોતાના લહાવા લેવા તરતાં આવડે તે પહેલાં પુત્રની કોટે ગાળીયું ઘાલી સંસાર સાગરમાં ધકેલી મુકવો યોગ્ય ન લાગ્યો.

અરવિંદ અરુણને અનુસરતોઃ તે તેની ઉચ્ચાભિલાષાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ જાણતો અને તે અણસર્જ્યું ન રહે તે માટે પોતાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરતો. સુખમાં કે દુઃખમાં તે તેની સાથે ઉભો રહેવા તૈયાર હતો. તે અરુણની હૃદયવ્યથા સમજતો અને તેને દૂર કરવા સર્વ બળ અજમાવતો.

બંનેએ કોલેજનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો અને ગુજરાત કેળવણી મંડળમાં શિક્ષકનો પવિત્ર સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો. શિક્ષણ વિષયમાં પારંગત થવા અનુભવ મેળવવા થોડો સમય મુંબાઇ રહેવા લાગ્યા.

અરવિંદ અરુણને જયાને સાથે રહેવા બોલાવવા ખુબ આગ્રહ કરતો, વાદવિવાદ કરતો. તેણે તેને યોગ્ય બનાવવાની જવાબદારી લીધી. અરુણે મિત્રને, માત પિતાને

સુખી કરવા આખરે જયાને તેડાવી, અને ગૃહસ્થાશ્રમ શરુ કર્યો—ન કર્યા જેવો.

જયાના પિતાને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં. પુત્રને ભણાવતા, કેળવતા પણ પુત્રી પારકા ઘરની થાપણ તેને કેળવણી શી? તેને અભ્યાસ શા? કપડાં ધોતાં આવડે, રસોઇ રાંધતાં આવડે અને બહુ થાય તો કાગળ પત્ર વાંચી શકે એટલી કેળવણી બહુ થઇ. પૈસાદારની પુત્રીને તો આ ન આવડે તોએ ચાલે તેને તો સહેજ—નામનું—ગાતાં આવડે, લગીર ગાપીને વાતો કરતાં આવડે એટલે બસ થયું. પણ જયાની સ્વાભાવિક આર્ય બુદ્ધિ ઉત્તમ હોઇ ગણાતી ગૃહ કેળવણી ઉપરાંત તેણે થોડો-ઘણો અભ્યાસ પણ વધાર્યો હતો.


બહાર કચરો કાઢતી

તે સુંદર હતી, સંસ્કારી હતી. માત્ર તે સંસ્કાર, અને શક્તિઓ અણવિકસિત રહેમાતા હતા.

અરુણે તેને નાની જોઇ હતી. તે સમયે બંને નિર્દોષ હતાં. કુમારી જયાને જોઇ હતી પણ ન જોયા જેવી; કિશોરી જયા જોઇ પણ તેના આદર્શોની આંધી ચડી આવી, નિત્યને નિત્ય જોએલી—ન જોયા જેવી જોએલી—જયામાં તેને રમણીયતા ન લાગી.

૩

જયા મુંબાઇ આવી. માતાએ આપેલી ગૃહકેળવણીનો ઉપયોગ તેણે શરુ કર્યો. ગૃહ સ્વચ્છ રહે, વાસણ ચળક, પુસ્તકો કપડાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાએલાં રહે પણ અરુણનું ધ્યાન તે પ્રતિ ન દોરાતું. તેને તો તે માત્ર એક સાધારણ ચીજ લાગતી. તે તેની ક્રિયાઓ પુસ્તકના પાનામાં શોધતો.

જયા પહેલાં સમજી—સ્વાભાવિક શરમ આડે આવે છે. દિવસો ગયા, માસ ગયા પણ તેના વર્તનમાં વિશેષતા ન જણાઇ. તે સમજી—એનામાં કંઇ દોષ હશે. તે તેની ન્યૂનતા જાણવા મથ્યા કરતી અને નવી રીતિએ વળવા ઝંખતી.

અરવિંદ આ બધું જોતો અને કચવાતો. જયાને સમજાવતો, વધાવતો, અને તેની રસવૃત્તિ દિવસે દિવસે વીકસાવતો, અરુણનું ધ્યાન વાતે વાતે જયાના કાર્ય તરફ, તેના અભ્યાસ તરફ, તેની ખીલતી રસિકતા પ્રતિ દોરતો પણ તેનું ભૂત હઠતું નહીં.

આખરે જયા પતિની અપ્રીતિનું કારણ સમજી, મુંઝાઇ. અરવિંદ ઉપર તેને સ્નેહ

હતો. પતિના મિત્ર પુરતો નહીં પણ માના જણ્યા ભાઇ સરખો. તે અરવિંદની આગળ ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી. ખુબ રડી. અરવિંદે તેને સમજાવી, પટાવી.

જયાની ચિંતા વધી. જીવન તેને નીરસ લાગવા માંડ્યું. ચિંતામાં જ્વર શરુ થયો. જ્વરમાંથી સ્ત્રીને સુલભ ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો. આજે તે માંદગીના બીછાને-મૃત્યને આંગણે લાંઘતી હતી.

"જો અરુ ! આજની ચહા કેવી મધુર થઇ છે? ગઇ કાલે તો તદ્દન બગડી ગઇ હતી. જાણે ઉકાળેલું સાકરીયા પાણી!" અરવિંદે અરુ આગળ જયાનાં ગુણુગાન શરુ કર્યાં.

"ઠીક થઇ છે. ગઇ કાલની કૈં ખોટી ન હતી." અરુણે સ્વાભાવિક પક્ષપાત મિત્ર તરફ દાખવ્યો.

"આજે તો જયાએ કરી છે. ગઇ કાલે મેં કરી હતી." અરવિંદે બીજો પાસો નાખ્યો.

"અરવિંદ," વાત બદલતાં અરુણે કહ્યું, ! અને તેં કે જોયુ? સાળું આએ કેટલું વિચિત્ર! જગન્નાથ પંડિત અને પાદશાહ ચોપાટ ખેલે; પાદશાહની પુત્રી પેલી લાવણ્યવતી લવંગિકા પિતાને અને કવિને પાવા પાણી લાવે. પણ પીવાનું પાણી તે કોઇ દિવસ ઘડે ઘડે આવ્યું સાંભળ્યુ છે? પાણી પાવા આવે ત્યારે પવાલું હોય બહુ થાય તો લોટો હોય પણ તેએ હાથમાં; માથે ન હોય. તેને બદલે તે—

> इयं सुल्तानी मम्नरन्ध्रस्तकुंभा
> कुसुंभाख्य चारुचेलं वसाना ।
> समस्तस्य लोकस्य चेतः प्रवृत्तिं
> गृहिन्वा घटं न्यस्य यातीव भातिः॥

કેટલી બધી અસભ્યતા? માથે કુંભ મુકી તે સુલ્તની પાણી પાવા આવી."

જયાને આજે સહજ સારું હતું. તે ઉઠી કામકાજ કરતી હતી. તેનું ધ્યાન આ મિત્રોની ગુફ્તેગોમાં નહતું. તે બહાર કચરો કાઢતી હતી.

"અરે...અરુ! જગન્નાથના તે જમાના- એ ગયા. આ તારીજ લવંગિકાની સભ્યતા સાચવને એટલે ઘણું થયું." અરવિંદે અકળાઇને વાત છેડી." આ લવંગિકા જશે તો પછી જગન્નાથ કોને ઉછંગે લેઇ ગંગાઘાટે બેસશે અને એ ગંગાનાં પાણી કોના પગ પખાળશે?

"અરવિંદ!" વચ્ચમાંજ અરુણ બોલી ઉઠયો; "જો તને કેટલી વખત કહું? આત્મા ઓળખે તે અર્ધાંગના અને નેન પારખે તે માત્ર પ્રમદાજ હોં! શું કરું? હૃદયના તાર એક તાર નથી થતા તેને?"

"પણ ભલા આદમી! તેં કે દી તાર તાણ્યા કે તુટી ગયા?..."

બંને એકાએક શાંત થયા. તેમને કાને અસ્પષ્ટ ઝીણો કલરવ અથડાયો.

એકાકી સારસી રે કે આભમાં ફળી, સાહેલડી!

પાછો કૈં અવાજ બંધ થયો. માત્ર સાવરણીના લસરકાજ સંભળાયા.

"અને અરુ—"

શબ્દો અધુરાજ રહ્યા. વળી પાછો રણકાર થયો.

"પ્રેમની પંખીણી રે કે એની દીસે દુબી, સાહેલડી!"

અરવિંદે અરુણ સામે જોયું. અરુણુથી અરવિંદ સામે જોઇ જવાયું. તારા મૈત્રક રચાયું ન રચાયું અને પાછો ધીમો આછો સ્વર સંભળાયો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૦]

અજબ ધુન જાગી

લેખક
સ્વ. કનુબહેન દવે

અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી,
કોકિલ ટહુકે રસમંદર લાગી, સખિ!
આતમન્ પ્રમાદી મેં ત્યાગી,
અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી

આંગણે જોઉં તો નાચે મોરનાં સુત, સખિ!
આત્માનો નાથ મારો જુવે
અજબ કો ધુન જાગી ધુન જાગી

આશાની કેળ મેં તો સુનેરી ગુંથી, સખિ!
પંચરાની પ્રીતમની ઝાંખી,
અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી

સ્નેહજાપ માળી હું તો ઢળી પડી, સખિ!
પ્રીતમને પ્રેમભર ભેટી,
અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી

માદક સારંગમ ના ગીતધ્વનિ રેલ્યા સખિ!
હૈયાં હરખાયાં હેલી.
અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી

શમણું ઢળ્યા સ્નેહભીનાં મીઠાં સખિ!
સાચી તેની જ્યોત પ્રકાશી,
અજબ કો ધુન જાગી, ધુન જાગી ૪





ક્વોડ્રેંગ્યુલર ક્રીકેટ ટુર્નામેંટ અને ગુજરાતી હીંદુઓ

લેખક :

રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્.

રમતગમત એ રાષ્ટ્રજીવનનું એક અગત્યનું અંગ છે અને રમતગમતોમાં ક્રીકેટ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. જામનગરના મહારાજા શ્રી રણજીતસિંહજીએ ક્રીકેટમાં વિસ્મયકારક કુશલતા દાખવી સુધરેલા જગતમાં ગુજરાતી હીંદુઓને એવી પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે કે જેથી ગુજરાતી હીંદુઓ યોગ્ય અભિમાન રાખી શકે. મુંબાઇની સરકારની હાલની કારોબારી કાઉંસીલના સભાસદ રા. ચુનીલાલ ભજભુખણદાસ મહેતા એક વખતે મુંબાઇની હીંદુ ટીમના કેપ્ટન હતા અને ક્રીકેટના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી હીંદુઓને ગૌરવ અપાવવામાં તેમનો પણ હીસ્સો છે. છતાં વ્યક્તિગત અપવાદો બાતલ કરતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે દક્ષિણી હીંદુઓના પ્રમાણમાં ગુજરાતી હીંદુઓ ક્રીકેટના ક્ષેત્રમાં ઓછી સંખ્યામાં આગળ પડતા નીવડ્યા છે. ગુજરાતનું ગૌરવ ચહાનાર સર્વ કોઇ ભાગ્યે ઇચ્છયા વગર રહેશે કે રમતગમતમાં સામાન્યતઃ અને ક્રીકેટમાં વિશેષતઃ ગુજરાતી હીંદુઓ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લેતા થાય.

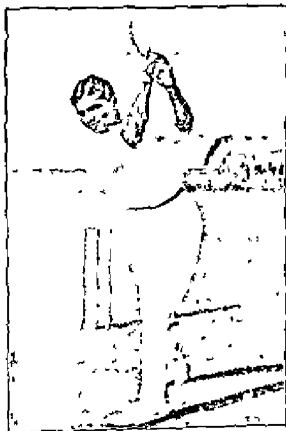
યુરોપીઅનો, પારસીઓ, હીંદુએ અને મુસલમાનો એ ચાર કોમો વચ્ચે જે ક્વોડ્રેંગ્યુલર ક્રીકેટ ટુર્નામેંટ દરેક વર્ષે ડીસેંબરમાં રમાય છે તે મુંબાઇ ઇલાકાના વાર્ષિક સમારંભોમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે અને હજારો પ્રેક્ષકો તે જોવા ઉત્સાહથી ઉભરાય છે. આ વર્ષની મેચો અપૂર્વ અને અચિંતિત આશ્ચર્યોથી ભરેલી હતી, અને ક્રીકેટની રમતમાં પુરુષાર્થ અને દૈવયોગ કેવા ચમત્કારો બતાવે છે તેના અજબ દૃષ્ટાંતરૂપ હતી.

હીંદુ ટીમમાં ગુજરાતી હીંદુઓ ત્રણ હતાઃ (૧) રા. ઓધડશંકર, (૨) રા. ગમજી અને (૩) રા. લક્ષ્મીદાસ જાઇ. ઓધડશંકરનું નામ ક્રીકેટના ક્ષેત્રમાં જાણીતું છે અને જો તેમને કાઠીઆવાડને બદલે મુંબાઇ જેવી જગ્યામાં રહેવાનું થતું હોત તો તે છે તે કરતાંએ વધારે જાણીતું હોત. આ વર્ષે બેટ્સમેન તરીકે તેઓ તદ્દન નિષ્ફલ નીવડયા હતા, બોલર તરીકે તેઓ સાધારણ સફલતા મેળવી શકયા હતા અને ફીલ્ડીંગમાં તેઓએ પ્રમાણમાં ઠીક

શક્તિ બતાવી હતી, છતાં તેમની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હોય કે ગમે તે કારણને લીધે હોય, પરંતુ એકંદરે તેઓ અસંતોષકારક નીવડયા હતા.

રામજીએ બોલર તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી હતી અને તેમની વેગભરી બોલીંગથી સામા પક્ષના રમનારાઓ ત્રાસ પામતા દેખાતા. બેટીંગમાં રામજી જબ્બર ફટકા મારનાર તરીકે જાણીતા છે, અને તેમની તે શક્તિની સારી સાબીતી તેમણે હીંદુઓને ખરે અણીને વખતે છેલ્લી મુસલમાનો સાથેની મેચમાં ૭૦ રન કરીને આપી હતી. ધીરા અને સલામત રમનાર તરીકે તેઓ જાણીતા નથી, પરંતુ જેટલો વખત તેઓ રમે છે તેટલો વખત રમતમાં એક પ્રકારનું ચેતન પ્રેરાય છે, અને જ્યાં સંયોગોને લીધે તેમની સાહસિક પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં તેઓ કાળજીથી અને સાવચેતીથી રમ્યા હતા અને તેઓ કદાચીત "સેંચરી"—સો—રન કરશે એવી આશા જન્મી હતી. તેઓની ફીલ્ડીંગ પણ ઠીક હતી. એકંદરે તેઓ ક્રીકેટની રમતના સર્વે અંગોમાં સારી પ્રવીણતા બતાવી શક્યા હતા. હીંદુ ટીમમાં તેઓ એક અગત્યની વ્યક્તિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા તેઓ જાળવી રહ્યા હતા એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેમાં વૃદ્ધિ કરી શક્યા હતા.

પરંતુ આ વર્ષની રમતમાં ખરેખર અને વધારેમાં વધારે માન તો શા. લક્ષ્મીદાસ જાધ આટી ઘટે છે. મુસલમાનો અને હીંદુઓ વચ્ચેની છેલ્લી મેચની બીજી ઈનીંગમાં માત્ર છટાદાર રમત રમીનેજ નહીં, પરંતુ ૧૫૫ રન કરીને તેમણે રંગ રાખ્યો હતો અને હીંદુઓને આખી ઈનીંગના મારની નામોશી-માંથી બચાવ્યા હતા. કમનસીબે, એક વિશ્વાસપાત્ર અને સલામત બેટ્સમેન તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અને આ વર્ષે ખાસ

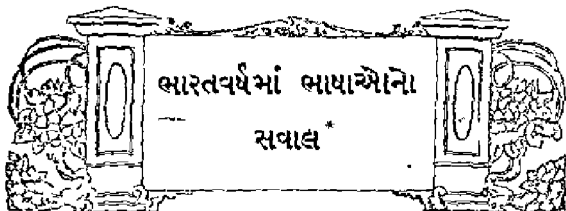


વિશ્વાસપાત્ર અને સલામત બેટ્સમેન

કરીને તેઓની બીજી મેચોની કારકીર્દી ઉજ્જવલ હોવા છતાં તેઓ અંગ્રેજો સાથેની મેચમાં અને ઈનીંગમાં સારું રમી શક્યા ન હતા અને તેથી એવી શંકા થઈ હતી કે કદાચીત તેમને ઉપરની મેચ માટેની હીંદુ

ટીમમાં લેવામાં પણ નહીં આવે; પરંતુ તેમણે છેવટની મેચમાં બીજી ઇનીંગ્ઝમાં જે ચમત્કારઃ બતાવ્યો તેથી તેમણે પોતાની પસંદગીની યોગ્યતા પુરવાર કરી હતી. અંગ્રેજો સાથેની મેચમાં નાઇડુએ હીંદુઓમાંથી વધારેમાં વધારે રન કર્યાં હતા એટલુંજ નહીં, પરંતુ એવી વેગભરી અને ચૈતન્યભરી રમત બતાવી હતી કે જે નાઇડુજ બતાવી જાણે છે. અંગ્રેજો તરફથી હોબ્ઝીના રન ૨૦૦ થયા અને મુસલમાનો તરફથી વઝીરઅલીએ ૧૯૭ કર્યા હતા, પરંતુ નાઇડુની ચમત્કારી રમત તે તો એમની પોતાનીજ. પરંતુ હીંદુઓ તરફથી ક્વોડ્રેંગ્યુલર ટુર્નામેંટમાં વધારેમાં વધારે વ્યક્તિગત સ્કોર કરવાનું માન રા. જાઇએ નાઇડુના હાથમાંથી ખુંચવી લીધું છે. જાઇ હજી તો ઉંમરે નાના છે, અને વીલ્સન કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. તેમની બેટ્સમેન તરીકેની રમત જેટલી છટાદાર છે તેટલીજ સલામત છે. નાઇડુના જેવી લીલા તો તેઓ નથી કરી શકતા, પરંતુ તેઓની રમવાની કલા ઉંચા પ્રકારની અને અનેકદેશી છે એમાં શંકા નથી. તેઓ જેમ જેમ ઉંમરે મોટા થતા જાય તેમ તેમ વધારે ને વધારે સારા બેટ્સમેન અને ફીલ્ડર થાય અને ગુજરાતી હીંદુઓના ગારવમાં વૃદ્ધિ કરે એ શુભેચ્છા છે!





લેખક:
ડા. ઇરચ જહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાલા,
બી એ, પીએચ ડી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

જ્યારે એક પ્રજામાં નવજીવન સ્ફુરે છે ત્યારે અનેક પ્રકારની ઐક્યતાનાં ચિન્હો પ્રજામાં પ્રગટી નીકળે છે, અને એવાં ચિન્હોમાં ભાષાની ઐક્યતા મુખ્ય ગણી શકાય. પ્રાચીન સમયમાં પણ એજ ભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે પ્રાચીન પ્રજાઓમા પોતાની ભાષા બોલી ન શકે એવી અન્ય પ્રજાઓની અવગણના થતી ગ્રીક લોકો અન્ય પ્રજાઓને "બાર્બેરોઇ" (Borbaroi) ને નામે ઓળખતા, એ નામનો અર્થ "બબડાટ કરનારા" અથવા "ન સમજ પડે તેવું બબડનારા" થાય છે સામાન્ય પ્રજાજીવનમા ભાષા મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ભાષાની ઐક્યતા હોય તોજ પ્રજા પરસ્પર નિકટ સંબંધમા આવી શકે, તોજ પ્રજા પોતાની ઐક્યતા સમજી તેમજ સાધી શકે.

પરંતુ આપણે આપણા ઉત્સાહને કારણે એમ પણ ન સમજવુ કે પ્રજાની ઐક્યતા સાધવામા ભાષા એક માત્ર સાધન છે ભારતવર્ષના આપણા કેટલાક 'શુભેચ્છકો'—જેઓ આપણુ આ નવુ ભારતવર્ષ જોવા રાજી નથી તેઓ—આપણને વારંવાર યાદ આપે છે કે 'ભારત એક કેમ થઇ શકે? તમારા દેશમા તો સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે'' આ સવાલની લગાર ઊંડી તપાસ આપણે યોગ્ય સ્થાને કરીશુ માત્ર આરંભમા એક વાત મનમા ઠસાવવી અગત્યની છે તે એ કે જોકે ભાષા ઐક્યતા સાધવાના સાધનો પૈકી એક મુખ્ય સાધન લેખાય, છતાએ સર્વોપરિ ન મનાય અને એકુ એકજ સાધન તો નજ લેખાય. પૂર્વકાળના મહાન સામ્રાજ્યો માત્ર ભાષાની ઐક્યતા પરજ રચાયાં નહતા. "આત્મમેળ હોય તો દેશમેળ પણ હોયજ" એવું સૂત્ર મહત્વ ઠરી શકાય નહિ ,

* આ લેખ ઈ સ ૧૯૧૯ મા અંગ્રેજીમા પ્રગટ થયો હતો. અને ગુજરાતી અનુવાદ લેખક સ્વત: સાથે કર્યો છે

તેથી ઉલટું સૂત્ર કે "ભાષાની ઐક્યતાથી પ્રજાની ઐક્યતા હોયજ" એ પણ ન સ્વીકારી શકાય. આપણા દેશનુંજ દષ્ટાંત લઇએઃ

હીંદુ પ્રજામાં જે ધર્મની તેમજ આચાર–વિચાર ઇત્યાદિ સંસ્કારોની જે ઐક્યતા છે તે ભાષાભેદને નહીં ગણકારતાં સમસ્ત હીંદુ પ્રજાને એક વ્યક્તિરુપે જોડે છે, એથી ઉલ્ટું ઇંગ્લાંડ અને આયર્લેંડની પ્રજાઓ એકજ ભાષા બોલે છે, છતાંએ તેઓનો પરસ્પર વિરોધ એવડો મોટો છે જે ભાષા તે દૂર કરવા કેવળ અશક્ત થઇ છે. એથી આપણે ઉપલાં બે સૂત્રો છોડી એક નવુંજ સૂત્ર સ્વીકારવું જોઇએ કે "પ્રજાજીવનની ઐક્યતા સાધવા માટેના ઉપાયોમાં ભાષાને પણ કંઇક અગ્રસ્થાન મળવું જોઇએ." બીજાં સાધનો (ધર્મ, આચાર–વિચાર ઇત્યાદિ) જો ઐક્યતા પ્રેરતાં હોય તો ભાષા એમને બહુજ સમર્થ ટેકો આપી શકે.

હાલના સમયમાં "India is a mere geographical expression" (ભારતવર્ષની ઐક્યતા માત્ર ભૂગોલના પુસ્તકોનાંજ સાંપડે) એવાં સૂત્રનું ખંડન કરવાની અગત્ય નથી. જ્યારે આપણી પ્રજા અર્ધનિદ્રાની અવસ્થામાં પડી હતી ત્યારે એ સૂત્રમાં કંઇક સત્ય હતું; પણ મહાત્મા ગાંધીના યુગમાં તો આપણે એટલું તો શીખ્યા છીએ કે ગમે તેવાં પરિવર્તનો છતાંએ આ ભૂમિની બધી કહેવાતી "ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ" એકજ મુળમાથી નીકળી છે. વૃક્ષ બહુ મોટુ વધવાથી શાખાઓ એકમેકથી દૂર દૂર ફેલાઇ ગઇ છે, પણ મૂલ એકજ છે, અને પ્રત્યેક શાખા એકજ મૂલમાંથી પોતાનું પોષણ મેળવે છે. આ ઐક્યતા કોઇ અસહકારી અથવા "હોમરુલર"ના મગજનો ધખારો નથી પણ ઇતિહાસે પુરવાર કરેલ સત્ય છે. જ્યારથી આર્ય પ્રજા પવિત્ર ભૂમિમાં આવી વસી ત્યારથી આર્ય સંસ્કાર-ઐક્યતા આપણા દેશના સેંકડો હજારો વરસના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. એજ ઐક્યને કારણ આપણી પ્રજાની હસ્તી છે. એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપણા દેશમાં પાંચ સર્વોપરિ તીર્થ સ્થળો છે. ઉત્તરે કેદારનાથ, પૂર્વે પુરી, દક્ષિણે રામેશ્વરમ, પશ્ચિમે દ્વારકા અને મધ્યમાં કાશી, એ પાંચ પવિત્ર તીર્થો આ ભૂમિને ચાર ખુણે તથા મધ્યમાં ગોઠવાએલાં છે અને ઐક્યતા સાધવામાં એ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ પાંચ સ્થળોમાં ભારત નિવાસીઓની ભિન્નતા તેમજ ઐક્યતા પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉર્દુના જાણીતા કવિ શેખ (સર) મહમદ ઇકબાલે કહ્યું છે:

યુનાનો મીસ્રો રોમાં સબ મીટ ગયે જહાંસે
બાકી હય લેકીન અબતક નામો નીશાં હમારા;
કુછ બાત હય કે હસ્તી મીટતી નહીં હમારી
સદીયોં રહા હૈ દુશ્મન દૌરે ઝમાં હમારા.

સદીઓ સુધી "ઝમાનાનો દૌર" અમારો દુશ્મન રહ્યો છતાં અમારી હસ્તી રહી છે; જ્યારે આપણી ભારતભૂમિનાં સમકાલીન યુનાન, મીસ્ર, રોમનું નામ માત્ર રહ્યું છે. એમાં ઇશ્વરની કંઇક ગૂઢ "વાત" જણાય છે. હજી આપણી પ્રજાનું અસ્તિત્વ જળવાઇ રહ્યું છે એજ આપણી આશાઓને ફરી સજીવન કરે છે. અને અત્યારે જ્યારે દેશમાં નવજીવનની ઊર્મિઓ ચોતરફ ઉછળી રહી છે, ત્યારે આ ઐક્યતાનું ખરું રહસ્ય સમજાવા માંડે છે. ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં આ પવિત્ર ભૂમિનું કાર્ય હજી પુરું થયું નથી. પૂર્વકાલમાં બ્રહ્મજ્ઞાન આજ દેશે જગતને આપ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં પણ સમસ્ત સંસારના ધર્મગુરુ થવાનું

આજ દેશને નિર્માણ થએલું છે. આવો પ્રબળ પૂર્વકાળમાં પૃથ્વી પર આમ પ્રબળ ગણાતી અને ફરી એકવાર એ પ્રજાને પોતાનું ફરજ પદ—અનુપમ ભાવના નેતા તરીકે—ગ્રહણ કરવું છે. આપણી જાતિના પુનરુદ્ધાર માટેજ, આ સદીઓના અંધકાર છતાં, હજારો વર્ષોના "જમાનાના જોર" છતાં, આ પ્રજાને કુદરતે ઇશ્વરે ટકાવી રાખી છે. એ ઇશ્વર નિર્મિત કાર્ય આરંભવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે અને આપણે સંસ્કૃતિના નવા દિવસનો અરુણોદય થઇ રહ્યો છે થોડાજ વખતમાં સૂર્ય પૂરેપૂરા પ્રગટશે.

ઉપર જે ઉપમા આપી છે તે યોગ્યજ છે કેમકે ઉભા હજાર દોઢ હજાર વર્ષથી આ દેશ અંધકારમાં, જાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં પડ્યો હતો. સાધારણ દૃષ્ટિએ પ્રજાના અનેક વિભાગ થએલા દેખાય છે અને પ્રત્યેક વિભાગની સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ નીરાળા જણાય છે. પણ એ ભાગ ભિન્નભિન્ન ખંડોમાં આર્ય સંસ્કૃતિની ઐક્યતા જળવાઇ રહેલી છે. જાણે જુદાજુદા રત્નોને સોનેરી તારમાં પરોવીને હાર બનાવેલો છે. એ હાર આપણી પરમ પૂજ્ય ભારતમાતાના ગળામાં આરોપવો છે. પ્રત્યેક રત્ન શુદ્ધ જોઇએ અને એક સુધી હોવાજ નહીં. પ્રત્યેક રત્ન જુદું છે, પણ હાર તો એકજ છે, હારની રચના તો એકજ છે એ જુદાંજુદાં રત્નો તે જુદાજુદા વિભાગોની સંસ્કૃતિ સમજો. એ સંસ્કૃતિ ભાષાદ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે માટે આપણે આપણા વિષયની દૃષ્ટિથી એ રત્નોને ભાષાઓજ સમજીએ તો ખોટું ગણાશે નહીં. આપણા દેશનું નવજીવન શોભાવવા દરેક ભાષારત્નનું તેજ પૂરું પ્રકાશવું જોઇએ. રત્નની કીંમત માત્ર તેના પોતાના તેજ પરથી થતી નથી, પણ તે હારમાં કેવું સ્થાન ધરાવે છે તે પરથી થાય છે એટલે આપણા દેશની દરેક ભાષાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપતાં આખા ભારતવર્ષની ઉન્નતિ ભુલાવી જોઇતી નથી. એક પ્રજા, એક દેશ હોય તો એક રાષ્ટ્રીય ભાષા પણ હોવીજ જોઇએ. એટલે આપણા વિષયના બે ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે—૧ પ્રાંતિક (provincial) અને ૨. રાષ્ટ્રીય (national).

આપણી ઉન્નતિના પક્ષકારો તેમજ વિરોધિઓ જ્યારે આ દેશની ભાષાઓ માટે ચર્ચા કરે છે ત્યારે તેમની સમજણ જોતાં નવાઇ થઇ જાય છે ઘણાના મનમાં એમ કે "આટલી બધી ભાષાઓ હોય તો દેશની ઐક્યતા કેમ સધાય?" આપણે એ સવાલ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીએ

ભાષાશાસ્ત્રમાં "ભાષા" (Language) અને 'બોલી' (Dialect) એ બેમાં ભેદ ગણવામાં આવે છે આપણામાં કહેવત છે કે "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" અને એ કહેવતની હકીકત ખરી ગણાય, કારણ કે "બોલી" (Dialect) એજ પ્રમાણે દર ગાઉનાની જુદી હોઇ શકે. એ રીતે જો "બોલી" ને "ભાષા" બન્નેને ભેળી નાખી કહીએ તો પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશમાં અનેક ભાષાઓ ગણાય પણ ખરી રીતે "ભાષા" શબ્દનો અર્થ આપણે કંઇક સંકુચિત કરવો જોઇએ. આપણા વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે "ભાષા"-માં બે વાત અવશ્ય જોવી જોઇએ એક તો સાહિત્ય વસ્તુ. આ અવશ્ય નજ ગણાય પણ આપણા આ વિષય માટે એની અગત્યતા સ્વીકારવી પડશે બીજી વાત એ જે અશિક્ષિત વર્ગને પરસ્પર જ્યાં લગણ સમજ પડી શકે ત્યાં લગણ "બોલી" ગણાય; ન સમજાય તો

જુદી "ભાષા" ગણાય. જેમકે કાઠીઆવાડનો કોઇ ગામડીઓ સુરત, યા ભરુચ અથવા નડીઆદના ગામડીઆની વાત કેટલેક અંશે સમજી શકે તેથી એ બધી એકજ "ભાષા"ની "બોલીઓ" ગણાવી જોઇએ. પરંતુ એજ કાઠીઆવાડી ગામડીઓ પુના અથવા નાસીકના ગામડીઆની વાત જરાએ સમજી ન શકે કારણ એ જુદી "ભાષા" ની "બોલીઓ' છે. આ રીતે "બોલી" તથા "ભાષા" નો જે ફેર દેખાડયો છે તે સાધારણ માણસને સમજમાં આવે તેવો છે પણ એ વીશે વિવિધ પ્રકારના મત હોય છે એ તો કબુલ કરવુંજ જોઇએ. એ રીતે જો આપણે સમજીએ તો હીંદુસ્તાનમાં સાહિત્ય ધરાવનાર નીચલી ૧૭ ભાષાઓ ગણી શકાય.

આર્ય ભાષાઓ: ૧. આસામી; ૨. બંગાળી; ૩. ઉડીઆ; ૪. બીહારી; ૫. હીંદી; ૬. ઉર્દુ; ૭. વ્રજ; ૮. પંજાબી; ૯. સીંધી; ૧૦. રાજસ્થાની (અથવા મારવાડી): ૧૧. ગુજરાતી; ૧૨. મરાઠી; ૧૩. કાશ્મીરી.

દ્રાવીડી ભાષાઓ: ૧. તામીલ; ૨. તેલંગી; ૩. કન્નારી; ૪. મળયાલમ.

આપણા જેવા મોટા દેશ માટે એટલી ભાષા ઘણી નજ કહેવાય. એટલાજ વિસ્તારનો દુનીઆનો કોઇ પણ પ્રદેશ લઇએ તો એટલીજ અથવા એથી વધુ ભાષાઓ ગણી શકાય. યુરોપ ખંડમાં રુશીઆ છોડી દઇએ તો હીંદુસ્તાન જેટલો વિસ્તાર થાય. અને તેમાં નીચલી ૨૧ ભાષાઓ પ્રચલિત છે.

ઇંડો-યુરોપીય ગોત્રની: ૧. ઇંગ્લીશ; ૨. ડચ; ૩. ઉચ્ચ (High) જર્મન; ૪. ડેનીશ; ૫. સ્વીડીશ; ૬. ફ્રેંચ; ૭. ઇટાલીઅન; ૯. સ્પેનીશ; ૧૦. પોર્ટુગીઝ; ૧૧. રુમાનયન; ૧૨. પોલીશ; ૧૩. સર્વીઅન; ૧૪. બલ્ગેરીઅન; ૧૫. ચેખ (અથવા બોહીમીઅન); ૧૬. ગ્રીક; ૧૭ આઈરીશ ૧૮. વેલ્શ.

બીજા ગોત્રની: ૧. ટર્કીશ; ૨. હંગેરીઅન; ૩. ફીન્નીશ.

એમાં નાની ભાષાઓ (જેવી કે, લીથુએન્યન, નીચ-જર્મન (Low-German); સ્કોચ, ઇત્યાદિ) જે પણ સારું સાહિત્ય ધરાવે છે તે તો ગણી નથી. યુરોપમાં એ બોલીઓ ગણો તો ઇંગ્લાંડમાંજ ૫૦ ઉપર બોલીઓ ગણી શકાય. માત્ર લંડન શહેરમાંજ ઓછામાં ઓછી પાંચ-છ બોલીઓ બોલાતી હશે.

આવડા મોટા વિસ્તારમાં એકજ ભાષા હોઇ શકેજ નહીં. પણ સંસ્કૃતિ એક હોય ઇતિહાસ એક હોય; ભાવના એક હોય; લક્ષ્ય એક હોય. અને આપણા દેશમાં એ બધી પ્રકારની ઐક્યતા જડે છે અને ભાષાઓ ભિન્ન હોવા છતાંએ તે પણ આપણા દેશની ઐક્યતાનું એક સ્વરુપજ લેખી શકાય. કારણ આપણા દેશની આર્ય ભાષાઓમાં જે મેળ તથા સમાનતા છે તે બીજા કોઇ પણ દેશની ભાષાઓમાં જડશે નહીં. જેટલો ઘાડો સંબંધ આપણી આર્ય ભાષાઓ પરસ્પર ધરાવે છે તેટલો ઘાડો સંબંધ યુરોપની કોઇ પણ બે ભાષા વચ્ચે જડશે નહીં. ગુજરાતી જાણનાર બે માસમાં આપણા દેશની કોઇ પણ ભાષા શીખી શકે. આપણાં સાહિત્યમાં મીરાંનોજ દાખલો જુઓ-તે ગુજરાતી તેમજ રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. અને એ શીવાય એ ભાષાઓનાં સાહિત્ય તપાસો તો સઘળે એકજ આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા પર રચાએલું સાહિત્ય મળશે. ટુંકમાં આપણી આર્ય ભાષાઓ ભિન્ન છતાંએ દેશના જુદાજુદા ભાગોને જોડે છે.

કદાચ કોઈ એમ પુછે જે "દ્રાવિડી ભાષાઓનું કેમ?" તે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ માંજ સમાઈ જશે. કેટલાક વર્ષ પર દેવનાગર નામે માસિક છપાતું હતું, તેમાં આપણા દેશની દરેક ભાષામાં લેખો છપાતા. માત્ર બધા વાંચી શકે તેટલા કાજે દેવનાગરી (બાળબોધ) લીપીમાં છપાતા. તેમાં દ્રાવિડી લેખોનું તાત્પર્ય ભાષા ન જાણવા છતાએ ઘણીક વાર સમજાતું, કારણકે એ ભાષાઓ પર સંસ્કૃતની છાપ બહુજ ઉંડી પડી છે વળી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ જે આપણા દેશમાં મોટા શહેરોમાં ઘણે ભાગે બે ભાષાઓ સાધારણ પ્રચલિત છે જેમકે મુંબઈમાં ગુજરાતી ને મરાઠી, મદ્રાસમાં તામીલ ને તેલંગી, કલકત્તામાં બંગાળી ને હીંદી.

ત્યારે એ ભાષાઓને ખીલવવી અને તેમની ઉન્નતિના માર્ગ શોધવા એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે એ માટે સૌથી પહેલાં માતૃભાષાની સેવા થવી જોઈએ

દરેક સુશિક્ષિત ભારતવાસીએ પોતાની માતૃભાષાનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં હજીએ ઘણાક પડેલા છે જેમને પોતાની માતૃભાષા જરાએ આવડતી નથી એટલુંજ નહીં પણ તે ન જાણવાનો તેમને ગર્વ રહે છે વર્ષો સુધી આપણે (આ લેખકના સમકાલીન ભાઈઓએ) અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. તેને અંગે આપણને અંગ્રેજીમાં લખવું બોલવું સુગમ થઈ પડયું છે પણ તેથી એમ ન જાણવું જે માતૃભાષા દ્વારા કંઈ નજ થઈ શકે મને એકાદ બે વાર એક અદ્દભુત દૃશ્ય નજરે પડયું હતું તે એ કે બે ગુજરાતી ભાષાના પ્રોફેસરો પરસ્પર અંગ્રેજીમાં વાતો ચલાવતા હતા. આ બાબતમાં આપણા બંગાળી ભાઈઓ આપણાથી ઘણા ચઢે છે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં બોલવાને કદી ચુકતા નથી, અને તેઓ માને છે કે મનુષ્યના હૃદયનો કોઈ પણ ભાવ એવો ન હોય જે માતૃભાષા દ્વારા પ્રકાશ ન પામી શકે, માતૃ ભાષાની સેવા એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે માત્ર પ્રાથમિકજ નહીં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારાજ હોય એવું બધા દેશભક્તોના હૃદયમાં વસવું જોઈએ આજના જમાનાના નવાં નવાં શાસ્ત્રો જેવાં કે આરોગ્ય શાસ્ત્ર Hhygiene) અર્થશાસ્ત્ર Politics and Economics) ઇત્યાદિ માતૃભાષા દ્વારા કેમ થાય તે બાબે કેટલાકના મનને સંદેહ હોય, પણ આપણા દેશમાં શું સંસ્કૃત ફારસી, અરબી જાણનારા વિદ્વાનોનો એટલો તોટો છે જે તેઓ એ શાસ્ત્રોને બંધ બેસતા શબ્દો ગોતી ન શકે? એ શાસ્ત્રો શું આ વીસમી સદીમાંજ નીકળ્યા છે ને આપણા વડવાઓ એ બધાથી કેવળ અજ્ઞાનજ હતા? અને એમ પણ હોય તોએ આપણને બને ત્યાં સુધી આપણા સ્વદેશી શબ્દો બનાવતા કેટલી વાર?

*

મારે એટલું તો ખુલાસાથી કહેવું જોઈએ જે કેટલાક વિજ્ઞાનના શબ્દો સર્વ દેશમાં પ્રચલિત છે તેવા શબ્દોનો અનુવાદ કરવો ઠીક પડે નહીં જેમકે રસાયણમાં Oxygen, Nitrogen, Chlorine એજ રૂપમાં રહે તો હરકત નહીં પણ Gold નો સોનું" Iron એટલે "લોઢું" એ મુજબ અનુવાદ થવો જોઈએ ટુંકમાં એજ જે અનુવાદ એવો જોઈએ કે સાધારણ માણસ ઝટ સમજી શકે જેમકે Hydrogen gas નો અનુવાદ "ઉદ્દજનક વાયુ" કરીએ તો સમજાતા તેમજ

યાદ રાખતાં કેંક વિલંબ થાય. તેજ મુજબ હેડમાસ્તરને ઠેકાણે "પ્રથમાધ્યક્ષ" કરવું માત્ર પાંડિત્ય દેખાડવુંજ ગણાય.* સામાન્ય લોકોને શિક્ષણ મળે અને તેથી ઝટ સમજી શકાય એવી ભાષામાં વિજ્ઞાનના બધા વિષયો લખાવા જોઇએ. અને એવા લેખોમાં લખનાર કરતાં વાંચનારનું હિત આગળ પડતું લેખાવું જોઇએ.

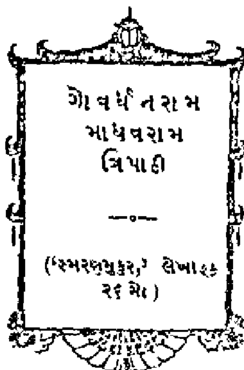
માતૃભાષાની ખરી ખુબીઓ બીજી ભાષા સાથે તુલના થવાથીજ માલમ પડે માટે માતૃભાષાનું શિક્ષણ "તુલનાત્મક" હોવુંજ જોઇએ. એમ કર્યાથી આ દેશની ભાષાઓમાં પણ જે ઐકયતા છે તે વધુ સ્પષ્ટ થશે અને દેશની ઐકયતા સાધવાને માતૃભાષાનો ઉંડો અભ્યાસ બહુજ ઉત્તમ સાધન થઇ પડશે. માતૃભાષા શીખ્યાથી એક બીજો મોટો ફાયદો થાય છે તે એ કે આપણું સ્વમાન ને આપણા દેશ પ્રત્યે પ્રીતિ વધે છે. નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, અખો અને પ્રેમાનંદ આપણી ભાષા બોલતા હતા એજ જાણવે આપણું હૈયું કેટલું ઉંચે આવે છે! માટે માતૃભાષાની સેવા તે દેશસેવાનું પહેલું પગલું.

હવે આપણે હીંદ માટેની રાષ્ટ્રિયભાષા કયી થાય તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. આ સંબંધે યાદ રાખવું જે એ રાષ્ટ્રિયભાષા માતૃભાષાના સ્થાને નહીં, પણ આ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહારના સાધાનરુપ બીજી ભાષા તરીકે ગણાવી જોઇએ. બહુજ નિકટના ભવિષ્યમાં આપણો દેશ પોતાનું પુરાતન ઉચ્ચ સ્થાન આર્ય પ્રજાઓના શિરોમણિ થઈ ફરી એક વાર ગ્રહણ કરશે. તે સમયે આ નવ્ય ભારતની ઐકયતાના બાહ્ય સ્વરુપ જેવી એક ભાષા પણ જોઇશેજ. એ પરથી એમ અનુમાન તો નજ નીકળે કે પ્રત્યેક ભારતવાસી બે ભાષા જાણતો અને બોલતો થશે. આપણી અસંખ્ય વસ્તી માટે આ બનવું અશકયજ ગણાય. છતાંએ એમ તો આપણને જરુરજ સ્વીકારવું જોઇએ કે પ્રત્યેક પ્રાંતના નેતાગણ રાષ્ટ્રિય જીવન કાજે, રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં પરસ્પર સહાનુભૂતિ કે વિરોધ દર્શાવવા માટે એકજ સામાન્ય ભાષાનો ઉપયોગ કરશે. એ ભાષા આપણા દેશનીજ ભાષાઓ પૈકી એક હોવીજ જોઇએ, કારણકે રાષ્ટ્રીય ભાષા એવી જોઇએ જેનાં મૂળ આપણીજ ભૂમિમાં ગૂઢ રહેલાં હોય તથા જેમાં આપણા હૃદયની સર્વ ભાવનાઓ, આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ધર્મ, જરાએ અચકયા વિના પ્રકટ કરી શકીએ.

એજ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા એ સ્થાન ગ્રહણ કરી શકે નહીં. યદ્યપિ આપણે એ પણ કબુલ રાખીએ જે આ દેશની હાલની સઘળી ભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષા ઘણી આગળ વધેલી છે, એનું સાહિત્ય આપણી બધી ભાષાઓનાં સાહિત્યો સાથે મળે તે કરતાંએ ઘણું વિશાલ છે, તોપણ એ બધું છતાંએ, અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા મનના ભાવો આપણા હૃદયની ઉચ્ચ ભાવના અને આપણી વાંછનાઓ સ્પષ્ટ અને સચોટરુપે પ્રગટ કરી શકાય નહીં. તેનું એકજ કારણ છે. તે એ જે અંગ્રેજી ભાષાનું મુલ ભારતભૂમિમાં નથી. એનો વિકાસ આ પુણ્ય ભૂમિમાં થયો નથી. એથી એ ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થાને

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૩]

* આજ કારણથી ઘણાક સારા સાક્ષરોનાં લખાણો બહુજ થોડાઓ વાંચી તથા સમજી શકે છે. આપણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ મોટે ભાગે "પારસી સાહિત્ય" વાંચે છે તેનું પણ આજ કારણ છે. અસ્તુ—એ જુદોજ વિષય છે.



લેખક

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ., સી. એસ.

—•—

ગોવર્ધનભાઈ વિશે શું લખું? જેટલું લખવાનું હતું તે અન્ય પ્રસંગે લખી ચૂકેલો છું.

એક ભોળો અને વિદ્યાવ્યાસંગવાળો રસોઇયો હતો. એની રસોઈના મ્હેં એકવાર વખાણ કરતે કહ્યું, "રસોઈ સારી થઈ છે" એટલે એ બોલ્યો "એમાં મ્હારું કશું નથી. રસ તો બધી સામગ્રીમાં ઈશ્વરનો મૂકેલો હોય છે. હું તો માત્ર ફેરફાર કરું છું." મ્હેં કહ્યું: "ફેરફાર સારો થયો છે" આ દૃષ્ટાન્ત સર્વાંશે નહિં, પણ અલ્પાંશે આજના પ્રસંગને લાગૂ પાડું! બધી સામગ્રી ઉપસ્થિત થઈ જ ગઈ છે, એમાં માત્ર ફેરફાર કરીને વાચક આગળ હું રજૂ કરીશ. એ રસોઇયો બહેરો હતો; 'ફેરફાર સારો થયો છે'—એ વાક્ય એણે સાંભળ્યું નહોતું. મ્હારા આ લેખ વિશે પણ 'ફેરફાર સારો થયો છે' કે 'નઠારો થયો છે' એ કહેશે તે સમ્બન્ધે હું પણ બહેરો જ થઈશ. મ્હારો જૂનો લેખ વાંચ્યો હશે, તાજ્ પ્રતિનેત્ર સત્ર—અને એ લેખોમાંના કેટલાકની અપ્રસન્નતા મ્હને કૌમુદીસ્નાન કરાવશે તે પણ હું જાણું છું છતાં સહજ ચાખીશું.

સમય ઈ. સ. ૧૮૭૬, જાન્યુઆરી માસ. સ્થળ—ચીનાબાગ, મનસુખરામ સૂર્યરામના મકાનનો ઓટલો,—હું ઊભો છું. નવા તાજા બી. એ. થા પાસ થયેલા પાંચ ૭ મિત્રોનું મંડળ. એમાં એક તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્સાહના જોસથી ચાલતી, મૂર્તિ—તે ગોવર્ધનભાઈ. ચીનાબાગના પાછલા મકાનમાં મિત્રોના 'કલબ' તરફ જતા હતા. હું કુતૂહલ, માન, અને કાંઈક રમૂજના આકર્ષણથી એ દેખાવ જોઈ રહ્યો —એમ આ પ્રથમ દર્શન, સ્નેહયુક્ત આદરનું બીજ આમ વવાયું.

પછી, મનસુખરામભાઈને ઘેર ગોવર્ધનભાઈ તો રહેતા જ હતા, અને હું અતિથિ હતો એટલે સંપર્ક વધારે નિકટ થયો જ. બીજો પ્રસંગઃ એ સ્થળે મોરબીના એડમિનિસ્ટ્રેટર શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ નામે મનસુખરામભાઈને મળવા આવ્યા. એ ગણિતમાં બહુ કુશળ હતા. ગોવર્ધનભાઈને તથા મ્હને ગણિતનો એક દાખલો ગણવા આપ્યો. બંનેએ ગણ્યો, ઉત્તર ઘણો જ કઢંગી રકમવાળો આવતો હતો; છતાં સનિયમ ગણતરી કરીને, નિયમના શાશ્વત સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મ્હારા મનને સંશય ના ઊપજ્યો; મ્હેં તે ઉત્તર લખીને આપ્યો. ગોવર્ધનભાઈની મનની ઘટના અન્વેષણ માટે જુદા પ્રકારનો માર્ગ આદરનારી, તેથી એ ખંચાયા; હાવી કઢંગી રકમ તે આવે? અસંભવિત જણાતા અપૂર્ણાંક વળી એ ઉત્તરને વક્રરૂપ આપતા હતા. 'શું હોવું જોઇયે?' એ સ્વેચ્છાથી માની લીધેલી ભાવનાને વશ ગોવર્ધનરામ; એટલે હેમને સંશય જ રહ્યો. નિયમો ગણિતના પળાય પછી આમ? હેમને વિશે એમ જ, ભાવના અનાધાર માની લીધેલી ત્હેના ઉપર અશ્રદ્ધા હેમને ના આવી. ગોવર્ધનભાઈની ભાવિપ્રવૃત્તિયોનું સ્વરૂપ આ બીજમાં હું જોઉંછું.

સ્થળઃ યુનિવર્સિટીનો કૉનવોકેશન હૉલ, સમય ૧૮૭૯નો ફેબ્રુઆરી (ધારું છું); હું ઊંચેની ગૅલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં ઊભો ઊભો નીચે ભેગા થયેલા મુંબાઈના પ્રતિષ્ઠિત મંડળને કુતૂહલથી જોઉંછું. થોડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેના ઉમેદવારો, તાજા પાસ થયેલા, સેનેટના મેમ્બરો વગેરેની પલટનને રૂપાની ચોબ પકડીને દોરનાર આસિસ્ટંટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાછળ ચાલતા સરઘસમાં બબ્બેનાં જોડકાં આવેછે, ત્હેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી ઓળખી કાઢુંછું. બાળક તનસુખભાઈ જે'ને 'કોનવોશેકન' કહેતા હતા, તે ખેલ થઈ રહ્યો; ગોવર્ધનભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક મ્હેં દીઠા. આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત છે.

સમય ઈ. સ. ૧૮૮૧–૮૨ની આસપાસનો; ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં, હું મુંબાઈ, અમદાવાદમાં. હું તે વખતે કાવ્યરચના નવી જ કરવા લાગ્યો હતો. 'મેઘ' અને 'ચંદા' એ કાવ્યો ગોવર્ધનભાઈયે વાંચ્યાં. મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પણ ભાવનગર હાઇ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા; ગોવર્ધનભાઈને ઘેર જ રહેતા હતા;–મુંબાઈમાં હમારા અભ્યાસકાળમાં ગોવર્ધનભાઈને વરજભાઈનું ઓળખાણ થએલું ખરું. પણ આમ ભાવનગરમાં નિકટ પરિચય થયો. વરજભાઇયે મ્હને લખેલા કાગળ ભેગો ગોવર્ધનભાઈનો પત્ર આવ્યોઃ 'મેઘ' અને 'ચંદા'નાં વખાણ કર્યાં હતાં; અને કાવ્યો નામ વિના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રગટ કરાવેલાં તેથી ગોવર્ધનભાઇયે એ પત્રમાં લખ્યુંઃ હું નહોતો જાણતો કે ત્હમે આમ છછુંદરની પેઠે ગુપ્ત રહીને ખોદતા હશો.

વરજભાઈ મ્હને આ પછી એક વાર મળ્યા ત્ય્હારે મ્હારા એક બીજા કાવ્ય વિશે ગોવર્ધનભાઇની વૃત્તિની વાત હેમણે કહી. 'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ' એ કાવ્ય પ્રગટ થયેલું ગોવર્ધનભાઇયે વાંચ્યું; બોલ્યાઃ "આ કાવ્યમાં તો કાંઇ વિશેષ ચમત્કાર નથી." ધ્યાન દઈને ફરી વાંચ્યું; વચમાંની એક

પંક્તિ પકડી; "અનિલ ધીરે ભરે પગલાં—પળે શાન્તિ રમે સહુ" એ પંક્તિમાં સારસ્ય લાગ્યું, અને ધુમસમાં ઢંકાયલી ચાંદની ધીમે ધીમે ધુમસ વેરાઈ જતાં દૃશ્યને સૌન્દર્યનો ઢોળ ચઢાવે તેમ સ્થિતિ થઈ સમગ્ર કાવ્યની કદર અંતે કરી. ગોવર્ધનભાઈના મનનું બંધારણ ગ્રહપરીક્ષામાં પણ સમગ્ર દર્શન કરતાં અવયવ દર્શન વધારે કરનારું હતું. હેનું જ આ ઉદાહરણ ગણીશું.

મ્હારી કાવ્યકૃતિઓને સમ્બન્ધે ગોવર્ધનભાઈના વચનોના બીજા બે પ્રસંગ યાદ આવે છે

'કુસુમમાળા' પ્રથમ પ્રગટ થઈ તે વખતે ગોવર્ધનભાઈને એક પ્રત ભેટ આપી, તે પ્રત કેટલાક વખત પછી મ્હેં દીઠી—હેમને ઘેર જ કે બીજે કહિં, તે યાદ નથી. હેમાં હાંસિયામાં છૂટક છૂટક વિચાર—એ કાવ્યો વિશે—હેમણે પેન્સિલ વડે લખ્યા હતા. એક યાદ આવે છે, 'અભિનન્દનાષ્ટક' કાવ્ય હેમને બહુ ગમ્યું હશે ઉપર નોંધ "Pathetic and Sublime." વત્સલતાના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી હેમના હૃદયમાં આ પ્રકારનો સમભાવ જાગ્યાનું બીજ હેમની જ કૃતિમાં હું જોઈ શકું છું:

"મનને મનનુંપદ બીજ હોય
સચ્ચિદાત્મ સ્વરૂપ અનુપ કોય,
* * *
તરછોડી રમા હરી દૂર જેની,
હર ભક્તિ ફૂલેલ ભરી ન્હોય હશે
દિન કૈંક ગયા, દિન કૈંક જશે,
હજી તે ન ફર્યો ન કદાપિ થશે"

હેવા કોમળ ભાવોદ્ગાર કરનારા હૃદયને પિતૃભક્તિ ને પ્રેમ પ્રગટતા 'અભિનન્દનાષ્ટક' સમભાવના તન્તુ ઉંડીને કદરદાન બનાવે એ સંભવિત લાગે છે.

બીજો પ્રસંગ 'ફરી પરોઢી બાળ વિધવા' ('હૃદય વીણા' પૃ. ૧૩–૧૮) એ કાવ્યને સંબન્ધે હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની નાતાલની રજામાં અમદાવાદમાં હમારા જૂના ઘરમાં—લાખા પટેલની પોળમાં—દીવાનખાનાની મેડીમાં ગોવર્ધનભાઈ, વ્રજભાઈ અને હું રાત્રે સૂતા હતા. કેટલાક વખત ઉપર રચેલું પાછલી રાત્રે ઉઠીને આખિર માટે તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય વ્રજભાઈને તથા ગોવર્ધનભાઈને સ્હવારમાં મ્હેં વાંચી સંભળાવ્યું. ગોવર્ધનભાઈએ એ કાવ્ય વિશે આટલું જ કહ્યું "I see it is the talk between the unseen and the seen" પછી કહે "મ્હને નવાઈ લાગતી હતી કે પરોઢમાં ઉઠીને લખવા વાંચવા બેસવાની વિદ્યાર્થીની ટેવ હજી તમે છોડી નથી" (કાવ્યની નકલ કરતો હું ગણગણતો હતો તે ગોવર્ધનભાઈએ સાંભળેલું. લલિત ગુર્જર. ન્હાનાલાલ કવિ કહે છે કવિતા કરતી વખતે કવિનો આત્મા ગુંજે છે,—તો આમ હું ગણગણું નહિ?)—કાવ્યનું ખરું સ્વરૂપ હેમણે પારખ્યું કેમ નહિ હોય? હિંદુ વિધવાની દુર્દશાના પરિણામનો સંપર્ક હેમાં છે તેથી હશે? સામાજિક સુધારાની હિમાયત આગ્રહરૂપે કર્યા છતાં, અદેખાનેથી તો "ગોવર્ધન વળી ગુમ દૂર થઈ રહ્યાસાથી" એ વલ્લભ પ્રિયતના વચનમાં ખરી ભ્રાન્તિ પ્રગટ થઈ છે તેથી ગોવર્ધનભાઈને આ કાવ્ય ખરા સ્વરૂપે આકર્ષણ ના કરે એ સંભવિત ધારું છું. 'કુમુદસુન્દરી'ને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સરસ્વતીચન્દ્રની સાથે ભ્રમારોપણ ના

કરાવ્યું, આત્મલગ્ન તે રખાવ્યું જ,—એ સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રની અને હૃદયશાસ્ત્રની, ઊંચી ભાવનાઓને સ્પર્શ કરનારી સૃષ્ટિ જે કલાકારને હાથે ઘડાઈ તે, કલાકારને એ જ વૈધવ્યના જીવનનાં બીજાં સ્વરૂપોની કરુણ-દશાનો પક્ષ સ્પર્શ ના કરી સક્યો અને 'કૂથી પડેલી બાળવિધવા'થી હેમના હૃદય ઉપર યોગ્ય છાપ પડી જણાઈ નહિં. આ વિરોધ નથી; માનવ વર્ગમાં અમુક ભાવનાઓથી અભિપ્રાયો કેમ રંગાયછે તે તત્ત્વનું દર્શન અને ચમત્કાર જ આ પ્રસંગે જોઉંછું.

મ્હારા મુંબાઈના અભ્યાસકાળના નિવાસ-સમયમાં ગોવર્ધનભાઈ મ્હને આઠે દહાડે એક વાર મળવા આવતા હતા. લલ્લુ ભગત-નો માળો, હેમાં ત્રણ દાદરા ચઢીને ન્હાની સરખી બે ઓયડીઓ, એ ગૂંગળાવનારા વાતાવરણમાં, એ વાતાવરણ જાણે છે જ નહિં, જાણે વિશાળ આકાશ અને સમુદ્રનો કિનારો હેવી પરિસ્થિતિમાં છિયે એમ ગોવર્ધનભાઈનું વિશાળ હૃદય જ મ્હને અનુભવગોચર થતું હતું.–

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે મુંબાઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગર-માં હતા; મ્હારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે 'સ્નેહમુદ્રા' હસ્તલિખિત કાચા રૂપમાં હતી; હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઈયે વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીપ્તિ અને ચમત્કૃતિ-ની પ્રશંસા વરજભાઈ મ્હારી આગળ કરતા હતા; ત્હેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના શહેરની અંદરના મકાનમાં પ્હરૂણા રહેલા હતા. તે વખતે મ્હારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ 'સ્નેહમુદ્રા' માટે ઘડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાંચી સંભળાવેલો યાદ આવેછે. એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિં; કારણ જાણે કેમ. હેમાં હ. હ. ધ્રુવની શૈલીને "તારાટપકીવાળી" એમ વિશેષણ આપેલું, સાંભરેછે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પ્રથમ ભાગ હસ્તલિખિત રૂપમાં હતો; તે વખતે મ્હારા પિતા, બન્ધુ ભીમરાવ, વગેરેની આગળ હેની વસ્તુઘટના ગોવર્ધનભાઇયે સવિસ્તર સમઝાવી હતી. લાખા-પટેલની પોળમાં મ્હારા પિતામહ વખતનું ઘર, હેમાં દીવાનખાનાની મેઢી—એ આ દૃશ્યનું સ્થળ. ગોવર્ધનભાઈ હેમની રસ ઊપજાવતી છતાં દીર્ઘસૂત્રીપણાથી કંટાળો પણ ઊપજાવતી પદ્ધતિથી એ વાર્તાની કથા કહેતા બેઠા છે; હમે સાંભળિયે છિયે; જેમની માગણીથી જ કથા શરૂ થઈ તે મ્હારા વડીલ બન્ધુ, ભીમરાવ, કાયમના દરદથી શિથિલ શરીર-પ્રકૃતિવાળા કંટાળીને ઊઠી જાયછે,—ગોવર્ધન-ભાઈના ધ્યાનમાં એ વાત છતાં સ્મિતમય મુખ અને સ્મિતમય હૃદયભાવ રાખીને વાર્તા કહેવાનું ચલાવ્યે જ જાયછે;—જાણતા નથી કે રોગથી મન્દ બનેલા ભીમરાવનો કંટાળો પ્રત્યક્ષ જણાયો તે હમારા ગૂઢ કંટાળાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ જોવાનો હતો; આત્મનિમગ્ન ગોવર્ધનભાઈની વાણી અસ્ખલિત વહ્યા જ કરેછે. આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરૂંછું ત્યારે ભીમરાવ અને ગોવર્ધનરામ એ બે નિકટના મિત્રોનાં હૃદયોમાં પ્રવેશ કરી શકવાથી હું રમૂજની વૃત્તિથી જ જોઈ રહુંછું.

ભીમરાવની સાથેના મિત્રતાના સંબન્ધને પરિણામે ગોવર્ધનભાઈના સંબન્ધીઓમાં એક લગ્ન ફેલાયો હતો. ભીમરાવની પુત્રી જોડે વિધુર થયેલા ગોવર્ધનરામને લગ્ન સંબન્ધથી

જોડવાની સૂચના મનસુખરામભાઈએ પત્રદ્વારા કરી હતી. મ્હારા પિતાએ ઉત્તરમાં ના લખી હતી. આ વિશે ગોવર્ધનભાઈના સંબન્ધીઓએ એમ માન્યું કે "બન્ને પક્ષના અમુક અમુક માણસોની તો સમ્મતિ હતી, છતાં, અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બન્નેને એક સરખી પ્રિય થઈ નહિ. અને વડનગરા—નાગરમાંના ગૃહસ્થ તથા વૈદિક એ બે વર્ગ વચ્ચેનો અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો" ('શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ' પૃષ્ઠ ૫૨). હું ખાતરીથી કહી શકું એમ છે કે હમારા પક્ષમાંથી એક પણ વ્યક્તિની સમ્મતિ નહોતી. વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હતી, મ્હારા પિતાને પણ એ સંબન્ધ ઇષ્ટ નહોતો; અંગત વાંધો નહોતો. છતાં અન્ય કારણોથી વાંધો હતો. આ અંગે હમે ભીમરાવની પુત્રીની મશ્કરી કરતા—રમૂજ માટે જ—તો વખતે હેનો ઉત્તર તો એજ હતો કે એ તો મ્હારા ગોવર્ધનકાકા થય. ગોવર્ધનભાઈએ આ બનાવને પોતાના હમારા કુટુંબ જોડેના સદ્ભાવ સમ્બન્ધને લગાર પણ કલુષિત કરનારો થવા દીધો નહોતો. કાંઈ બન્યું જ નથી એમ હેમનું વર્તન હતું.

ભીમરાવની કૃતિ-મેઘદૂતનું ભાષાન્તર—ગોવર્ધનભાઈએ કાચી વયની રચના હોવાથી દૂષણયુક્ત માની હતી. ત્યારે મ્હોએ ગોવર્ધનભાઈ કહેતા કે એ પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નથી એમ મ્હેં તો ભીમભાઈને સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ હેમનો ખરા હૃદયથી બાંધેલો અભિપ્રાય હતો, પરન્તુ એ અભિપ્રાયના પરિણામ અન્ય પાત્રોના સમ્પર્કથી કેવા અનિષ્ટ અને કટુતાવાહક થયાં તે વિચારુંછું તો આજ મૌન જ રાખુંછું. એ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું લખી ચૂક્યો જ છું.

'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૧ લાની એક પ્રત કોરાં પાનાં વચમાં નખાવીને બંધાવેલી ગોવર્ધનભાઈએ મ્હને મોકલી, સૂચનાઓ, ટીકા, ઇત્યાદિ અંદર નોંધવાની માગણી કરી. મ્હેં કેટલીક સૂચનાઓ લખી પણ મોકલી. પણ અમલ થયો જણાયો નહિ 'ભૂલી જવાયું' અથવા 'ભૂલાઈ ગયું' એ પ્રયોગને બદલે 'ભૂલાઈ જવાયું' એમ દ્વિગુણ શક્યતાવાળા દૂષિત પ્રયોગ તરફ મ્હેં ધ્યાન ખેંચેલું વ્યર્થ ગયાનું સાંભરે છે. ('ચાળણી' ને બદલે 'ચારણી' જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગ માટે પણ 'વસન્ત'માં મ્હેં ચર્ચા કરેલી ત્હેનો ઉત્તર પણ ગોવર્ધનભાઈએ થોડાક-મારૂ જ આપેલો તે યાદ આવ્યું તો ખેદ થાય છે કે ન્યાયતુલા સાચવનારા ગોવર્ધનભાઈ પણ તુલાની દાંડી અયોગ્ય રીતે નમાવતા હતા ખરા)

આ તુલાની દાંડીમાં વિકૃતિ સમ્બન્ધિ એકાદ ખેદજનક પ્રસંગ પણ ઉપજ્યો હતો. વ્રજભાઈ—ગોવર્ધનભાઈના ઘરમાં ઘરના માણસ જેટલા પરિચયથી ભાવનગરમાં રહેલા, ભણી ગયેલા, કાલક્રમે નડિયાદમાં ગોવર્ધનભાઈને જ ઘરમાં આતુર તરીકે પાછા રહ્યા, તે પ્રસંગમાં ગોવર્ધનભાઈ ત્યાં હાજર નહિ. પણ બીજાંઓના નિવેદનથી વ્રજભાઈના તરફની વાત સાંભળ્યા, પૂછ્યા વિના જ ગોવર્ધનભાઈએ એ શુદ્ધ હૃદય અને વર્તનના મિત્રનો ત્યાગ કર્યો તે એવો કે હેમની જોડે ઓળખાણ-વહેવાર પણ તજ્યો. આ ગ્લાનિજનક વાત આટલેથી જ ટૂંકું છું.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ થી ગુજરાતી જોડણીને સંબન્ધે મ્હેં જોરથી ચર્ચા ચલાવી હતી; ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનો પક્ષ કરીને મ્હારાં

લખાણોમાં પ્રયોગ શરૂ કર્યો; ઘણાના મનમાં મ્હારી દલીલો ઊતરી અને એ પદ્ધતિ સ્વીકારવા લાગ્યા. આમ ચાલતે ચાલતે આઠ વર્ષ પછી ગોવર્ધનભાઇએ ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના ઑક્ટોબરના 'સમાલોચક'માં પોતાની એક નવી જોડણીપદ્ધતિ રજૂ કરી. એ પદ્ધતિમાં ક્ષતિયો અને ન્યૂનાધિકતા જણાવાથી મ્હેં એ લેખ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા 'જ્ઞાનસુધા' (ઑક્ટોબર, નૉવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬)માં પ્રસિદ્ધ કરી. તે ઉપરથી ખાનગી પત્રમાં મ્હને હેમણે લખ્યું: "સિંધ જેવા મુલકમાંથી આ ધૂમાડાના ગોટા ત્હમે ક્ય્હાંથી કાઢ્યા!"; અને આ યુદ્ધમાં પોતે હારશે તો પણ પુત્રાદિચ્છેત્ પરાભવમ્; એમ અસ્થાને મુરબ્બીપણું સ્વીકારનારુ વચન લખ્યું હતું. હું રમૂજથી હસ્યો. પરંતુ મ્હારા લેખના પ્રત્યુત્તર લેખમાં તો ગોવર્ધનભાઈ જરાક ક્રોધને વશ થઈ જઈ એકબે અણઘટનાં વચનો લખી ગયા હતા. તેથી મ્હને એ બન્ધુવત્ મિત્રને વિશે મનમાં ગ્લાનિ થઈ. 'મ્લેચ્છનો સંસર્ગ' જેવા અસંબદ્ધ આરોપ, સાંકડી શેરીના ઉચ્ચાર કે હેવાં વચનોથી કેવળ અંગત આક્ષેપ, ઇત્યાદિથી એ લેખ કલંકિત થયો હતો. અસ્તુ.

પણ આ સંબન્ધમાં ગોવર્ધનભાઈના હૃદયમાં હેવો તો ગ્રહ બંધાઈ ગયો હતો કે, અમદાવાદમાં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની યોજના માટે રણજિતરામ અને એક બે મિત્રો હેમને મળવા ગયા, તે વખતે પ્રથમ પ્રશ્ન ગોવર્ધનભાઇયે આમ જ પૂછ્યો: "પરિષદ્‌માં શું કરશો?—જોડણીની ચર્ચા?" પરિષદ્ ભરાઈ તે વખતે જોડણી વિશે કાંઇ પણ વધારે પગલું ના લેવાય તે માટે પરિષદ્‌ના કાર્યસ્વરૂપમાં હેવી શરત મૂકી હતી કે કોઇ પણ વિષય ઉપર ઠરાવ રજૂ ના કરવા. આ સંબન્ધે હું પરિષદ્ માટે ડુમસથી આવ્યો અને આ વાત જાણી, એટલે બેઠકને પ્રથમ દિવસેં જ આણંદશંકર મ્હારી જોડે શ્રોતામંડળમાં બેઠા હતા ત્હેમને મ્હેં કહ્યું—હું પ્લૅટફૉર્મ ઉપર જઈને જોડણી સંબન્ધે કમિટી નીમવાનો ઠરાવ રજૂ કરવાનો અને જોઉંછું કે શું ત્હમે બધા કરોછો? Out of order મ્હને ઠરાવશો, તો હું મ્હને સૂઝતું કરીશ,—આ મ્હારી વૃત્તિની અદૃષ્ટ અસર થઈ, અને બીજી બેઠકમાં ઠરાવ રજૂ પ્રમુખે જ જાણ્યામાં કર્યો—કમિટી નીમવાનો.

એ પરિષદ્‌ને અંગે મિત્રમેળાપ થયો હતો; ફલાહાર, ચ્હા પાણી, સંગીત ઇત્યાદિ વિનોદોથી બે ત્રણ કલાક આનન્દમાં બધાએ ગાળ્યા. સંગીત સુન્દર ચાલતું હતું તે વખતે ગોવર્ધનભાઇએ જોડણીની ચર્ચાને અંગે કેટલીક શંકાઓ પૂછી: ચવર્ગના બે ઉચ્ચાર વિશે; મ્હેં સમાધાન થાય હેવા ઉત્તર આપ્યા. પરંતુ ઉચ્ચારણપરીક્ષા માટે શ્રવણશક્તિની તીવ્રતાને અભાવે એ સમજ્યા નહિં. મ્હેં વધારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિં. કેમકે તે જ વખતે મધુર સંગીત ચાલતું હતું તે સાંભળવાની મઝામાં ભંગ પડતો હતો; અને તેથી હું મનમાં કચવાયો પણ હતો.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મ્હારા બંડખોર વર્તનથી—નરસિંહરાવ અને હેમનાં તરુણ મિત્રોએ જોડણીની બાબતમાં બંડ ઊઠાવ્યું હેવો કાંઇક આરોપ ગોવર્ધનભાઈયે 'સમાલોચક'ના લેખમાં મુકયો હતો, તેથી કહુંછું કે મ્હારા બંડખોર વર્તનથી—ગોવર્ધનભાઈને કાંઇક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેથી પરિષદ્‌ના

ઉપસંહાર વખતે કરેલા ભાષણમાં ગોવર્ધનભાઈએ એક નવી શોધથી મ્હને દાબી નાંખવાની આશા રાખી હશે કે કેમ તે પ્રભુ જાણે. પણ એ નવી શોધ હેમણે બહુ ચમત્કારરૂપે, અને શ્રોતાઓનું કુતૂહલ જરાક ટટળાવીને પ્રગટ કરી. એ નવી શોધ તે રા. કેશવલાલ ધ્રુવ. ગોવર્ધનભાઈને મન એ નવી શોધ હશે, બાકી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં તો કેશવલાલભાઈની કીર્તિ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. અસ્તુ—પેલા સંગીતના મધુર ધ્વનિ તરફ પાછા વળીએ. સંગીતવિનોદવાળા મિત્રમેળાપને બીજે દિવસે પરિષદ્‌ની પૂર્ણાહુતિ કરતી વખતે ગોવર્ધનભાઈ બોલ્યાઃ આપણે ગઈ કાલે મિત્રમેળાપમાં બધા પરસ્પર મળી શક્યા ન્હોતા. તે વખતે તો આપણે ગાનતાનમાં અને—" (વચમાં હું બોલ્યો "ખાનપાનમાં") વખત ગાળ્યો'તો'—ગાનતાન તે ગોવર્ધનભાઈના અનધિકારી શ્રવણને રસહીન ઘોંઘાટ જ હશે!—માટે, હેમણે સૂચવ્યું કે, આપણે વિખરાતા પ્હેલાં બધા એક બીજાને મળીએ તો સારું. આ સૂચનાનો અમલ જુદી જ રીતે થયો. બધા જઈ જઈને ગોવર્ધનભાઈ કને પુષ્પ-ઉપહાર—અક્ષરશઃ નહિં, પણ રૂપકદ્વારે પુષ્પ-ઉપહાર—અર્પતા ગયા, અને કૃતકૃત્ય થઈને પાછા વળ્યા. હમે કેટલાક તો ગોવર્ધનભાઈના અંગત મિત્રો જ હતા એટલે હમે તટસ્થ રહ્યા. આ દૃશ્ય ઉચ્ચભાવ પ્રેરે એવું તો ન હોતું જ.

જોડણી કરતાં વધારે મહત્ત્વના બીજા વિષયમાં ગોવર્ધનભાઈ અને મ્હારી વચ્ચે દૃષ્ટિભેદ થયું હતું સામાજિક સુધારાના વિષયમાં "હિન્દુઓની સાંસારિક ભાવનાઓ" સમ્બન્ધે હેમણે અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૨ના* જૂન કે જૂલાઈમાં સાહિત્યસભાને અંગે ભાષણ આપ્યું. હેમાં ૨૯ સંસ્થાઓ—ઇષ્ટ અનિષ્ટ સર્વ સંસ્થાઓ—માટે દંપત તર્ક વાપરીને બચાવ કર્યો હતો. એ જ સભાના તરફથી ચાલકવર્ગમાંથી—રણજિતરામ અને બીજા એક મિત્ર—મ્હારી કને આવ્યા, અને ભાષણ માટે માગણી કરી. "Social Dynamics" ('સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર') એ મથાળું લઈને મ્હેં ભાષણ કર્યું. અંબાલાલ સાકરલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. (ગોવર્ધનભાઈનામાં પણ એ જ પ્રમુખ હતા). અંબાલાલભાઈએ તુલનાનિર્ણય આપ્યો, મ્હારા વિચારોને હેમણે સ્વીકાર્ય ગણ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં હું ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચઢ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ મુકામે હું જતો હતો ત્યારે નડિયાદ સ્ટેશને ગોવર્ધનભાઈ કરમોડાપેરેલા, સજ્જેલ પગ, ઘસડતા લંગડાતા આવ્યા અને 'ભોળાકાકા'એ આગ્રહથી મ્હને નિમન્ત્રણ દીધું હતું કહીને મ્હને જબરજસ્તી ઉતારીને મનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા,—એ પ્રસંગ હું પાછળ કહી ગયો છું.† એ વખતના સ્નેહાર્દ્ર ગોવર્ધનભાઈ પંદર વીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે? આ બધા પ્રસંગોથી એમ કોઈને લાગશે, પરંતુ એમ માનનારનો ભ્રમ તોડવાને હું કહીશ કે ગોવર્ધનભાઈને હેવો અન્યાય આપવો નહિં.

* સ્મરણમુકુર લેખાંક ૯ ('ગુજરાત' માઘ ૧૯૭૯ પૃષ્ઠ ૪૬૧)માં આ બનાવ માટે ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯નો સમય આપ્યો છે તે સ્ખલન લાગે છે.

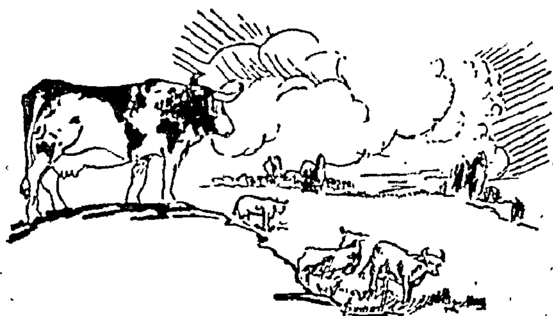
† સ્મરણમુકુર—લેખાંક ૧૩ મો, પૃષ્ઠ ૨૩૭, કોલમ ૧ લો, પેરા ૧ લો જુઓ. 'ગુજરાત', અધિક જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯

તેમની હૃદયની જન્મસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મ્હને અનેક વાર મળ્યાં હતાં. એક જ પ્રસંગ નોંધું: ઈ. સ. ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં ગોવર્ધનભાઈના ખાસ આગ્રહયુક્ત નિમંત્રણથી હું અમદાવાદથી નડીઆદ તેમને ઘેર ગયો, તેમના ઘરની પરસાળમાં હીંચકામાં બેઠાં દૂધિયું તેમણે બનાવરાવેલું હશે આગ્રહે પીધું. એ ભગિનિતાની બાંધથી સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ, કાવિક નિશો ના થયો. પછી જુલાઈ માસમાં વળી તેમને ઘેર હું ગયો ત્યારે મ્હને ગોવર્ધનભાઈ કહે છેઃ "લોકોને આશ્ચર્ય લાગે છે કે આપણે બે જણ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મહત્વનું અભિપ્રાય વિશે અન્તર હોવા છતાં બંનેની મિત્રતાને કશો આઘાત કેમ નથી થતો?"—

ઉત્તર શો? — એ જ કે ગોવર્ધનભાઈના ઉગ્ર સૌજન્યથી લોકસંઘ અજાણ્યો જ હશે, અથવા ઊર્મિનો પડદો આડે આવીને સત્યદૃષ્ટિ અટક થઈ જતી હશે.

ગોવર્ધનભાઈની નડિયાદમાં ઉપર નોંધેલી મુલાકાતમાં અંતિમતાના ગૂઢ ભણકારા હતાઃ મ્હને તે વખતે ના સંભળાયા. હું રેલાગિરિ નોકરી ઉપર પાછો ચઢ્યો—રજા પૂરી થતે, બે વર્ષ વીત્યાં ન વીત્યાં, અને

નમેરા કાળ! હર્યો મુજ નેહ
અમોઘો મિત્ર બન્ધુસમ એહ!
તદપિ આશ્વાસન એક છે,—રસિક આશ્વાસનઃ
ઉજ્જ્વલિત કીર્તિ ગઈ કંઈક છવી,
હર્ષ ને ન હણી ન કદાપિ ગયે.





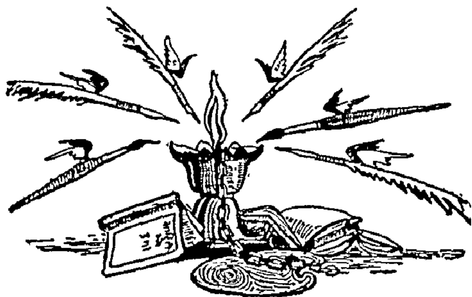
સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

જન્મ સં. ૧૯૧૧ અવસાન સં. ૧૯૬૩

ને સાંભળેલા; નાનાભાઇ હરિદાસ જોડે ગોઠડી કરેલી; એમણે નવરોજજી ફરદુનજી અને દાદાભાઇ નવરોજજીને તેમની મધ્ય વયમાં પીછાણેલા; ફીરોજશાહ મહેતાની જ્વલંત કારકીર્દી જોએલી ને તટસ્થ રીતે નહીં પણ મદદનીશના ઉત્સાહથી. અને થોડાક મહીના પહેલાં સુધી આ લેખક સાથે રાજકીય ને ધારાશાસ્ત્રીય વિષય પર વાતચીત કરેલી. એમની હાજરીમાં સાઠ વર્ષનું ગુજરાત સમગ્ર રીતે સજીવન થતું; આપણા પૂર્વજો જોડેનો નિકટ સંબંધ સ્પષ્ટ થતો; અને ગુજરાત કેટલું આગળ વધતું જાય છે તેનો ખ્યાલ આવતો.

'ગુજરાતી કેસરી' અને 'કર્મભૂમિ'

આ બે સાપ્તાહિકોએ ગુજરાતી પત્રકાર જીવનમાં નવો ને આકર્ષક વધારો કર્યો છે. બંને બાહોશ તંત્રીઓની પ્રેરણાથી ચાલે છે અને જાહેર જીવન પર સારી છાપ પાડવાની આગાહી આપે છે. બંનેની અભિલાષા ક્ષણિક વિષય ચર્ચી સંતોષ માનવાની નથી પણ સાંસ્કારિક બલ થવાની છે. એ બંને પ્રયાસોને સફલતા ઇચ્છી અમે આવકારપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.





રા. નાનાલાલ—મહારક અને 'વિવેચક'

લેખક:
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય, બી. એ.
ઉપમંત્રી, સાહિત્યસંસદ

સાહિત્યમંથન: લેખક રા નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, પ્રકાશક: મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦. ફુલપાંદડી: લેખક ને પ્રકાશક રા પૃથુલાલ હ. શુક્લ, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (રા. રમણભાઈની પ્રસ્તાવના તથા રા. નાનાલાલ કવિના ઉપોદ્ઘાત સાથે).

૧

હજુ તો ગયા વર્ષના પોષ મહીનામાંજ 'કેકારવની પુરવણી'ને અવલોકતા અમે રા. નાનાલાલ કવિ વિવેચક છે કે નહીં તેની તપાસ કરી હતી તે વાચકોને યાદ હશે. તે વખતે અમને સ્વપ્નમાં ખ્યાલ નહોતો કે કવિરાજની એજ દિશાની શક્તિની પરીક્ષા એક વરસના ટુંકા ગાળામાં ફરીથી કરવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ, રા. કવિની લાક્ષણિક 'વિવેચનાઓથી ભરપુર 'સાહિત્યમંથન'—જેની આતુર પ્રતીક્ષા આપણે તેમના નવા જાપ તીવ્રતા ભાખ્યું પછી ખાસ જિજ્ઞાસાપૂર્વક કરી રહ્યા હતા તે અહીંઆ પાનાનો દળદાર ગ્રંથ બહાર પડ્યો છે અલબત્ત, આપણા મહાકવિએ તો એક આદર્શ કવિએ વિવેચકોને હદપૂર્વક ધીક્કારવા જોઈએ એ જુના ભાવને અનુસરીને એ પુસ્તક વિવેચન માટે અમારી પર મોકલવાની કાળજી રાખી નથી. ભલા, એમના જેવા સમ્ભાવિત લેખક જેનાથી ગુજરાતીઓ હજુ પણ ભાગ્યે સુગ્ય છે એવી કૃતિના ગુણાનુરાગ-ની માહિતીથી 'ગુજરાત'ના વાચકોને વંચિત રાખવા એ અમને યોગ્ય લાગ્યું નથી—એ છે. 'સાહિત્યમંથન' આપણી વિવેચનકલા પર મોટું અજવાળું પાડશે એ પણ અંતરની આશા તો નિષ્ફળ નીવડી છે, એમ સખેદ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

એ પુસ્તકમાંનાં લખાણોથી આપણે સૌ-પરિચિત છીએ. પ્રેમાનંદ, નર્મદ ને નવલરામ, તેમજ વીસમી સદીના સાહિત્ય અને જૈન સાહિત્યપરિષદ્ વીશેનાં ટાંચણરુપ ભાંગ્યાંતુટ્યાં ભાષણો; મીરાંને લગતા સાક્ષર જયંતીવાળા એમના ભાવોદ્રેકભર્યાં ઉદ્ગારો; 'છંદ અને કવિતા' તથા 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' વીશેની એમની ભવ્ય ચર્ચાસ્પદ અશાસ્ત્રીયતાઓ; એમની પાંચ વધુ ઓછે અંશે પ્રખ્યાત પ્રસ્તાવનાઓ—'કલાપીનો વિરહ' 'લલિતનાં કાવ્યો', 'કેશવ હ. શેઠના રાસ' અને સ્વ. કનુબહેનની 'ગીતાંજલિ'ની તથા 'કેકારવની પુરવણી'ની; અને ગુજરાતના કલાભંડારનું એમણે અજમાવેલું ઉદ્ઘાટનઃ આ ચૌદ રત્નો કર્તાએ સાહિત્યસાગરના મંથન બાદ મહીતલને વીશે પ્રકાશિત કર્યાં છે. અને ક્ષીરસાગરના મંથનમાં દૈવીઆસુરી ઉભય શક્તિઓની મદદ લેવાઇ હતી તેનું સ્મરણ આપે તેવું પણ કેટલુંક સાહિત્યક્ષીરના મંથનકારે તેમજ 'ફુલ પાંદડી' ના ઉપોદ્ઘાતકે સારવ્યું છે. હલાહલ અને રત્નરાશિનો સહયોગ મંથનના આદ્ય મહારથીઓએ પણ સહજ ને સુંદર ગણ્યો તો એમના છેલ્લામાં છેલ્લા અનુકરણકારે પણ તેને તેવોજ ગણવો પડે; ન ગણે તો મંથનપંથના પહેલાજ સૂત્રનો ભંગ થાય અને દેવો તેમજ દાનવોની દુઃસહ ખફગીના ભોગ થવાનો વખત આવે.

૨

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં વિવેચનના ફીલસુફ તરીકે રા. કવિ રજુ થાય છે. તેમાં તેમણે પોતાની વ્યામોહક શૈલીમાં, વિવેચન કેવું હોવું જોઇએ તે સંબંધી કેટલાંક અલૌણી સત્યો આગળ ધર્યાં છે; ગઇ બે ત્રણ સદીઓની અંગ્રેજી વિવેચનશૈલીઓની અધુરી ને ઉપલક સમજણ આપી છે અને નવલરામનો વિયોગ પોતાને કેટલો સાલે છે તેની પીછાન દુનીઆને કરાવવાની અધીરાઇમાં તેમણે રા. રમણભાઇ તથા રા. નરસિંહરાવનાં વિવેચનોને 'પક્ષવાદી' 'એકજ આંખે જોનાર' વગેરે પદોથી વધાવીને, પોતાનીજ વિવેચક તરીકેની કમતાકાતનો અચ્છો પુરાવો આપ્યો છે.

એ ઉતાવળા ને અલ્પવિચારી ઉભરાને સવિસ્તર ચર્ચાનું નામ આપવાની જરુર અમને લાગતી નથી; એટલુંજ કહીશું કે એ પ્રસ્તાવનામાં, એ ત્રણ ઠેકાણે 'સાહિત્યમંથન'માં તથા રા. શુક્લની કૃતિના અજબ ને એનીશાન અહંકારભર્યા ઉપોદ્ઘાતમાં જે નાનાલાલની ઓળખાણ પડે છે એ 'વસંતોત્સવ'વાળા અદ્ભુતરસિક કે 'જયા અને જયંત'વાળા પરમ ભાવનામુગ્ધ નાનાલાલ નથી. એમના આ નવા અવતારે આગળની ભવ્ય ઉજ્જ્વલતા ખોઇ છે; નિર્મલ રસિકતાને અળગી કરી છે; પહેલાંનાં અનુકરણીય શાંતિસંયમને પરાં કર્યાં છે; 'समत्वं योगमुच्यते' નું ઉચ્ચારણજ એટલી બધી વાર કર્યું છે કે તેના આચરણ માટેની વૃત્તિ ને શક્તિ ખોઇ નાખી છે; અને પોતાની સ્વભાવ-સિદ્ધ કલાત્મક સમતોલતાની જાણે ઉમળકાભેર હરરાજી બોલાવી છે. આ કથનો વાંચનારને અત્યુક્તિ ભરેલાં ન લાગે એટલા સારુ તેને રા. કવિની અવનવીન આક્રમણશૈલીના કેટલાક નમુના ઉપલાં બંને પુસ્તકમાંથી સાદર કરીશું. (૧) 'આપણા નરસિંહરાવો કે મોટાલાલોની પડદાછુપી કાવત્રાટોળકી;' (૨) 'પચીસ કુસુમમાળાઓ કે પચાસ ભણકારનાં રસસામગ્રી, કલાસુભગતા, શબ્દમાધુર્ય ને કાવ્યપ્રસાદ' પોતે ખોળી કાઢેલા નવીન લેખકની 'ફુલપાંદડી'માં છે; (૩) 'પ્રાચીનતાનો

જોઇને એમની કલ્પના જળી–સળગી ઉઠે છે અને એ મહાદીપકના પ્રકાશ, ને પ્રતાપની જ્વાલાથી પેલી બીચારી અસલ કૃતિને ઝાંખી કે ભસ્મીભૂત કરે છે. જે પરમ શ્લાઘ્ય આત્મસંયમ બીજા કવિ વિવેચકો–ગેટે, કોલરીજ, આર્થર સાયમન, મી. યેટ્સ, મી. ઓલ્ફ્રેડ નોઇસ, મી૦ જોન ડ્રીંકવૉટર–આચરી શકે છે તે ટાગોર કે નાનાલાલ નથી આચરી શકતા. કવિ જો ખરો વિવેચક બનવા ચાહે તો ઉપલા નમુનાના લેખકની કલ્પના ઉપરાંત સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરનારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ–શક્તિ પણ તેનામાં હોવીજ જોઇએ. પણ જે મનોવૃત્તિ જરાજરામાં અગોચરતા ને અગમ્યતાની વાતો કરવા લાગે, જે 'કવિતામાં જોમ છે, ને કલ્પનામાં વેગ છે' એવાં સુવિદિત સાદાં સત્યોની પાર જવાને અશક્ત પુરવાર થઇ છે, જેને સાહિત્યકૃતિ તપાસતી વખતે હરહંમેશ વિજયભંડાર ને નવસમૃદ્ધિની, લાલિત્યપાટ ને રત્નપ્રાસાદોનીજ સ્વામાવસ્થા સહજ થઇ છે, તે માહિત્યનું ઉંડું કે ઉપયોગી નિરૂપણ, અભ્યાસ, વિચારણા કે માર્ગદર્શન માટેનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ જ છે. એને હાથે મંથનજ થઇ શકે. અને ગુજરાતના અગ્રણી કવિએ તે કેવી કાએલીઅતથી કર્યું છે તે ઉપલી ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

૪

'ફુલપાંદડી' ના કર્તાથી 'ગુજરાત'ના વાંચકો અજાણ નથી. ગયાં બેત્રણ વરસમાં લેખો પુરા થાય ત્યાં તુરત નીચે, ઘણીએ વાર આ પાંદડીઓ ખરેલી એમની નજરે ચઢી છે. ઘણું કરીને એ લખાણોનું 'ફુલપાંદડી' એવું મથાળું પણ એ વખતે આ પત્ર તરફથીજ પહેલું યોજવામાં આવ્યું હતું.

આમ હોવાથી એ પુસ્તકમાંથી ઉતારા આપવાની જરુર જણાતી નથી. એટલુંજ કહીશું કે રા. પૃથુલાલ શુકલનું કાર્ય એમની ઉમ્મરના આજના ઘણા લેખકો કરતાં ઘણું ચઢીઆતું છે. એમનામાં સહજ રસવૃત્તિ અને સ્વયંભૂ ઊર્મિથી રચના કરવાની સર્ગ-શક્તિ છે. આર્ષદૃષ્ટિ (vision) હજુ વેધક નથી અને કલાકારને આવશ્યક વિશદતા, સંયમ ને સમતોલતાની ઓછપ હોવાથી કલા-વિધાન પણ, અખંડ રસનિષ્પત્તિ થાય તેવું સમૃદ્ધ ને સુરેખ નથી. પુસ્તકને પાને પાને આ કથનોનાં ઉદાહરણો જડશે.

આથી, રા. નાનાલાલ કવિ જેને સિદ્ધિ તરીકે રજુ કરે છે તેને અમે આશારુપેજ ગણીને, તેમને અનુમોદન આપીશું કે રા. શુકલ પરિપકવ વયે ગુજરાતને ચરણે ખરેખરો અને સર્વાંગ સંપૂર્ણ 'શકવતી' રસગ્રંથ' ધરીને સાહિત્યના શાલિવાહનની મોંઘી ને માનવંતી પદવી વરવા અને એ રીતે રા. કવિના કોડ પુરવા સમર્થ થાય.

---

(૨)

લેખક:
રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
સભ્ય, સાહિત્ય મંસદ.

ધમ્મપદ (મૂલ. અનુવાદ, ટિપ્પણી, પ્રસ્તાવના વગેરે સાથે) અનુવાદકો: સ. ધર્માનંદ કોસમ્બી અને અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક. પ્રકાશક: ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧–૦–૦.

રાજકારણમાં પણ ધર્મભાવના દાખલ કરવાના તથા અહિંસાત્મક અસહકારથી સ્વરાજ્ય મેળવવા ચાહનારા આ યુગમાં બૌદ્ધધર્મ અને જૈન ધર્મ તરફ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પણ ભૂતકાળમાં એ બન્ને ધર્મોનાં સાહિત્ય તરફ બ્રાહ્મણ ધર્મે અતિશય બેદરકારી બતાવી છે એટલે પહેલું કામ આ ધર્મોનાં મૂળ સાહિત્યને આપણી ભાષામાં ઉતારી પ્રજા આગળ મૂકવાનું છે.

ધમ્મપદ પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યનો એક સુંદર ગ્રંથ છે. પ્રાચીન પાલી સાહિત્યમાં ધમ્મપદનું સ્થાન ક્યાં છે એ વિશે સંક્ષેપમાં પણ સરસ માહીતી પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદકોએ આપી છે, અને બૌદ્ધ સાહિત્યનો પશ્ચિમ હીંદમાં તો ધર્માનંદ કૌસંબીથી વધારે સારો અભ્યાસી કોઈ હોય એમ જાણવામાં નથી. વળી ધમ્મપદ કે બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયી ન હોય તેમને નકામો લાગે એવો ખાસ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ નથી પણ જેને સ્મૃતિઓ સામાન્ય ધર્મ કહે છે તેનો બોધ કરનાર સર્વ દેશકાળનાં મનુષ્યોને ઉપયોગી, છુટાં છુટાં, ટુંકા ટુંકા, સૌને સમજાય તેવાં, છતાં વારંવાર આચારમાં ઉતારવામાં આવે તો અનંત કલ્યાણ સાધી આપે તેવા સરસ ધર્મવચનોના સંગ્રહરૂપ એક નાનો ગ્રંથ છે વિદ્વાન અનુવાદકો કહે છે તેમ ધમ્મપદમાં કેવળ બૌદ્ધ પંથનાજ નહીં પણ 'અનેક પંથોના શ્રમણ બ્રાહ્મણોની ઉક્તિઓનો સંગ્રહ' કરવામાં આવ્યો છે. આ બધી ઉક્તિઓ "અહિંસાત્મક ધ્યેયને પુષ્ટિ આપનારીજ છે કુશલ માળાકાર જુદીજુદી જાતના રંગોના ફુલોની ગુંથણીથી જેમ એક સરસ ગુચ્છ કે એકાદ સુંદર માળા બનાવે તેવી જાતનું આ ધમ્મપદ છે." એક સમયે હીંદુસ્થાનના અનેક પંથોમાં કેવી જાતનાં સખ્ય અને સહાનુભૂતિ હતાં" અને કેવા સુંદર વિચારોની આપલે એ વખતના દેશમાં સર્વત્ર નીર્થંકર કર્યા કરતા શ્રમણ બ્રાહ્મણોમાં થયા કરતી એનો આ સરસ નમુનો છે

મૂળ પાલી ગ્રંથની ઉત્કૃષ્ટ યોગ્યતા એટલી સુપ્રસિદ્ધ છે કે એ વિશે તો કશુંજ કહેવાનું નથી. પાલી ઉક્તિઓનો અનુવાદ સાદા ગુજરાતી ગદ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે. અનુવાદની શુદ્ધિની ખાત્રી માટે તો ઉપરના બે નામજ બસ છે. છેવટ બે ટિપ્પણો આપ્યાં છે, તે ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને ઉપયોગી થાય એવાં છે

આ અનુપમ ગ્રંથનું સ્વરૂપ વર્ણનથી સમજાવી શકાય એવું નથી એટલે નીચે નમુના દાખલ થોડા સુંદર વચનો ઉતાર્યાં છે વધારે રસ પીવા ઇચ્છનારે પુસ્તકજ વારંવાર વાંચવું.

હીંદુ મુસલમાન કજીઆ ટંટાથી ભરેલા હાલના વાતાવરણમાં નીચેનું વચન બેઉ કોમના આગેવાનો હૃદયમાં કોતરી રાખે તો ઐક્ય સાધવું કેટલું સહેલું થઈ જાય !

अक्कोच्छिम अवधिम अजिनिम अहासिमे ।
ये त न उपनय्हन्ति वेर तेसूपसम्मन्ति ॥ १ ॥ ४ ।

"મને માર્યો હીની, મને માર્યો, મને જીતી ગયો, મારૂ હરી ગયો એવો એવી જાતની ગાંઠ વાળતા નથી તેમનું વેર શમે છે" (૪)

કારણ કે —

न हि वेरेन वरानि सम्मन्तीध कुदाचनम् ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनातनो ॥ ५ ॥

"અહીંઆ કદી પણ વેરથી વેર શમતું નથી. અવેરથી (પ્રેમથી) શમે છે એ સનાતન ધર્મ છે" (૫)

બૌદ્ધ ધર્મ જેવા ધર્મપંથોએ આ દેશમાં

આળસુ, ખાંઇપીને પડયા રહેતા, પ્રમાદી બાવાઓનો વર્ગ ઉભો કર્યો છે. એમ માનનારાઓએ 'ધમ્મપદનાં અપ્રમાદ વર્ગનાં વચનો વાંચવા જેવાં છે.

उट्ठानवतो सतिमतो सुचिकम्मस निसम्मकारिनो।
संयतस्स च धम्मजीविनो अप्पमत्तस्स
यसोऽभि वड्ढति ॥

"ઉત્થાનવાળા, સ્મૃતિવાળા, શુચિકર્મવાળા, વિચારીને કામ કરનારા, સંયમ રાખનારા, ધર્મથી આજીવિકા કરનારા, અપ્રમત્ત પુરુષનો યશ વધે છે." (૨-૪)

યશસ્વી થવા ઇચ્છનાર માણસ માટે બે હજાર વર્ષ પહેલાં ઉપદેશેલા આ ગુણો આજે પણ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. અરે, એ ગુણો વગર યશ દુર્લભ છે. (૨-૧)

વળી–

अप्पमादो अमतपदं पमादो मच्चुनोपदम्।
अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता ॥

"અપ્રમાદ એ અમૃતનો માર્ગ છે પ્રમાદ એ મૃત્યુનો માર્ગ છે. અપ્રમત્ત પુરુષો મરતા નથી, પ્રમત્ત પુરુષો મુવા જેવાજ છે."

મહાભારતના સનત્સુજાતીય પર્વ (ઉદ્યોગ પર્વાંતર્ગત) માં આજ વિચાર નીચેના શબ્દોમાં કહ્યો છેઃ—

अप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि

આ વિચાર પહેલો કોના ચિત્તમાં આવ્યો ?

વળી–

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥

"પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ ઉપર ચઢીને પોતે શોક વિનાનો પ્રાજ્ઞ પુરુષ શોક વાળાં બધાં મનુષ્યોને, પર્વત ઉપર ઉભેલો ભૂમિ ઉપર ઉભેલાં બધાંને જુએ તેવી રીતે જુએ છે."

આ શ્લોક યોગ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ પાતંજલયોગસૂત્ર ઉપરનું વ્યાસભાષ્ય) એ સાથે 'ધમ્મપદનો નીચેનો દોઢીઓ શ્લોક સરખાવવા જેવો છેઃ—

पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो पञ्ञापासाद
मारुय्ह असोको सोकिनिं पजं पब्बतट्ठो व भुम्मट्ठे
धीरो बाले अवेक्खति ॥ २ ८

"પંડિત પુરુષ જ્યારે અપ્રમાદથી પ્રમાદને હાંકી કાઢે છે ત્યારે પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ ઉપર ચઢીને" પછી ઉપર પ્રમાણેજ શબ્દો માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકમાં जनान् છે તેને સ્થાને પાલીમાં पजं (प्रजां) છે, (સં.) प्राज्ञ ને બદલે धीर છે અને सर्वान् ને બદલે बाले (બાળકોને) છે.

આ બે શ્લોકમાં મૂલ પાઠ કયો હશે સંસ્કૃત કે પાલી એ પ્રશ્નનો પૂર્વગ્રહ વગરનો જવાબ કઠણ છે. સાધારણ રીતે વીચારતાં પાલી રૂપ પ્રાચીનતર જણાય છે.

૮૩ મા શ્લોકમાં न कामकामा પદ છે એ સાથે ગીતાનું એજ પદ સરખાવવા જેવું છે. મહાભારત અને પુરાણોના અનેક શ્લોકો ધમ્મપદનાં વચનો સાથે સરખાવવા જેવાં છે જે લોકગાથાઓના મહાસરોવરમાંથી બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, જૈન, અને બીજા અનેક પંથોએ આવાં અમૂલ્ય રત્નો વીણી પોતાના સાહિત્યમાં વણી દીધાં છે તે સરોવર તો આજે સુકાઇ ગયું છે પણ એમાંથી નીકળેલું ડહોળાયા વગરનું, અદૂષિત, નાનું પણ સ્વચ્છ ઝરણું આ પદ ધમ્મપદ છે.

આવો સરસ ગ્રંથ આ યુગના અહિંસાના પયગંબર મહાત્મા ગાંધીજીને નીચેના સર્વથા ઉચિત શબ્દોમાં સમર્પિત થયો છે એ પણ યોગ્યનો યોગ્ય સ્થાને વિનિયોગ થયો છેઃ— "લુપ્ત થતાં બચાવ્યે પુરાણાં પદ ધર્મનાં, શોધ્યાં તે પૂજ્ય ગાંધીને ધમ્મપદ સમર્પિએ."

મોહન-માયા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૬ થી]

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૬ થી]

મોહન

ફરવા તો નથી ગયો, પણ મારા શયન ગૃહના ઝરોખામાંથી વાડીમાં નજર કરી. શી અપૂર્વ વાડી આપે બનાવી છે!

અંબાલાલ

નહીં રે સાહેબ! એ મારી બનાવટ નથી. આપના સમયથી ચાલી આવી છે. અને આપને તો તે સર્વાંગે પરિચિત હોવી જોઇએ. લોકો તો કહે છે કે સરસ્વતી અને આપે મળી પ્રથમ રચના કરી હતી

મોહન

[યાદ તો આવી. પણ વેળાસર સુધારે છે.] તે ખરું...પણ ઘણે કાળે પોતાના છોકરાંને પણ જોઇએ તોપણ અપરિચિત લાગે, અને પ્રથમ આશ્ચર્ય કરાવે; તો પછી આવી વસ્તુ તો અવશ્ય એક વાર અદ્ભુત લાગે.

અંબાલાલ

વાડીની ગુફા જોવી છે?

મોહન

એમાં શું જોવાનું રહ્યું છે? એ તો મે જોઇજ લીધી છે. [નરોત્તમ ભય નીશાની બતાવે છે, પણ મોહન સમજતો નથી.]

અંબાલાલ

[વિસ્મિત] એ આપે જોઇ રાખી છે? એ પેલા કારીગરની કમાઇ. જ્યારે મેં પ્રથમ એનો નકશો કર્યો ત્યારે એણે મને કહ્યું કે એના જેવી ગુફા બીજે ક્યાંએ મળતીજ નથી.

મોહન

[હવે સમજ્યો કે વાડી એના—ટાગોર-ના—વખતની, પણ ગુફા તો નવી કૃતિ છે.] હું આપની ગુફાની વાત નહોતો કરતો. પણ આબેહુબ મેં એની નકલ હસ્તંગુયના એક અમીરના બંગલામાં જોઇ હતી તેનું સ્મરણ કરી વાત કરતો હતો.

અંબાલાલ

[સહજ ખિન્ન વદને] ત્યારે એ સદંતર નવી તો નજ કહી શકાય. [મધુરી આવે છે. ઢાકાની સફેદ મલમલની માત્ર સાડીજ પહેરી છે, પણ તેમાએ એટલી સુંદર લાગે છે કે પતિ પિતા એક પળ નયનસ્થંભિત થઇ જોઇ રહે છે. એના હાથમાં ગીતાંજલિ, બાગબાન, સાધન વગેરે પુસ્તકો છે.] કેમ, મધુ! હમણાંજ પરવારી કે?

મોહન

નમસ્કાર, પ્રભાતદેવિ!

મધુરી

અલંકારશાસ્ત્ર તો મિથ્યાત્વની ખાણજ કે, કવિરાજ?

મોહન

આ અલંકાર નથી, સત્ય સંબોધન. કેમ છો?

મધુરી

હમણાંજ આપની સાથે અર્ધ પહોર વીતાવી આવી છું?

મોહન

[વિસ્મય ચકિત] મારી સાથે ક્યાં?

મધુરી

અલકાપુરીમાં. [અંબાલાલ જુએ છે કે નરોત્તમને આ સંવાદ પસંદ નથી, એટલે વાત ફેરવે છે.]

અંબાલાલ

આપ કાઇ કાલે કહેતા હતા તે પરથી તો લાગે છે, કવિરાજ! કે આપને મહાત્માજી-

ના સ્વરાજ સંપાદનાર્થે યોજેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં બહુ શ્રદ્ધા લાગતી નથી. [નરોત્તમ આંખ વડે સંજ્ઞા કરે છે.]

મોહન

[મેરુ તુંગ પરથી વાત કરતો હોય તેમ.] શ્રદ્ધા કેમ આવે? મને તો રચનાત્મક કૈં એણે બતાવ્યું હોય તેમ લાગતુંજ નથી.

નરોત્તમ

[ચેતાવવા] પણ આપે આપના "હીંદ રાષ્ટ્રિયત્વ" માં જણાવ્યા મુજબ આર્યાવર્તની અધોગતિ ન્માતજાતના વિરોધ ટાળી આપણે એક ન થઇએ ત્યાં સુધી નહીં અટકે-ખરું?

અંબાલાલ

અને મહાત્માજી પણ એજ સૂત્રોચ્ચાર કરી રહ્યા છે કે હીંદુ-મુસ્લીમ એક થાઓ; અસ્પર્શ્યત્વને ઉચ્છેદી કાઢો.

મોહન

[નવયુગનો નેતા] હા, પણ મારા કથનમાં અને એમનામાં આસમાં-જમીન જેટલો ફેર છે. હીંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય એને માત્ર સ્વરાજ્યની લડતમાં એક સાટારુપ છે. ત્યારે મને તો તે હીંદી રાષ્ટ્રિયત્વની ઇમારત બાંધવાનો મુળ પાયો છે. અસ્પર્શ્યત્વ ટાળવા એ મથે છે એટલાજ માટે કે પરદેશી રાજકર્તા આપણને મહેણું ન મારે. મને તો અંસજનું અસ્તિત્વ આર્ય સમાજની છાતીમાં શુળ ખુંચ્યું હોય તેમ સાલે છે.

અંબાલાલ

એ તો દષ્ટિ દષ્ટિનો ફેર છે.

નરોત્તમ

[આટલે સુધી તો મોહન ઠીક ચાલ્યો, પણ આ વલણ સર્વાંગે સંતોષકારક નથી એટલે] પરદેશીઓની નકલ-તેમના ગુણની નકલ-કરી સ્વદેશ સેવા બજાવવાનો માર્ગ આપે આપના જાપાની પ્રવાસ દરમ્યાન કરેલાં ભાષણોમાં ઠીક આપ્યો છે. જ્યારે મહાત્માજીના રેંટીયા સત્રથી તો પુનઃ પાશ્ચાત્ય સુધારાનું બીજ માત્ર પણ નષ્ટ થાય.

મોહન

[વળી ચેત્યો.] બેશક. ગાંધીજી સામે મારે મુળ ફરીયાદજ એ કે એને આપણા ભારત ગૌરવ-દેશ સમૃદ્ધિ, સમાજોદ્ધારનાં મુળ તત્ત્વો સમજાયાંજ નથી. વેદીયા ઢોરની પેઠે એણે એક બે મંત્ર ભણી રાખ્યા છે. તે જ્યાં ત્યાં, સ્થાનાસ્થાન, યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વીણ અડાવી દે છે. કુદરતની અનન્ય બક્ષીસથી ભાગ્યશાળી આ અપૂર્વ દેશ-દેવોની પવિત્ર ભૂમિ-ઋષિઓની માન્યવર માતા-તેના સિંહાસનથી ચલિત થઇ ગઇ છે, તેનું ગૌરવ મંદ થયું છે, તેની સમૃદ્ધિ નષ્ટ થઇ કે દેશપાર લુંટાઇ ગઇ છે. એ ગૌરવ પુનઃ સંપાદન કરવું હોય, એ સમૃદ્ધિ પુનઃ આણવી હોય, એ મહા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પુનઃ પ્રગટાવવા હોય, બુદ્ધ, વ્યાસ, મહાવીર, રામ, કૃષ્ણ, અર્જુન પુનઃ જન્માવવા હોય, તો દરેક નરનારીને રોજ ચાર કલાક રેંટીયો ફેરવવાની અને કપાસ કાંતવાની ફરજ નાખ્યાથી કૈં વળે?

અંબાલાલ

આપ કવિવર આદર્શ જીવનમાં વસો છો. મહાત્માજી વણિકસુલભ વ્યવહાર જીવન પ્રધાન ગણે છે. એમને દેશકાળનો વિચાર રાખીનેજ યોજનાઓ સુચવવી પડે છે.

મોહન

તથાસ્તુ! પણ તો એ વ્યવહારિક વિચારને મહાત્મ્યદર્શન કહી નાહક મિથ્યાદૃષ્ટિ દેશમાં શા કારણ પ્રગટાવો છો? એમાં મહાત્મ્ય છે

કર્યાં? ગરીબડા દેશને પુનઃ વધારે રંક બનાવવામાં?

નરોત્તમ

[મોહનને સહજ આવેશ આવ્યો છે જાણી અગ્નિમાં ઘી હોમે છે.] એ તો બાજીગરની ખુબી છે, કવિરાજ!

મોહન

[ખડખડ હસે છે.] બાજીગર? બાજી જાણે છે કે? પગલે પગલે ભુલ અને પશ્ચાત્તાપ! અને છતાં બાજીગર! જુઓને એનો આખો ઇતીહાસ. ['મહાત્માનો હઠયોગ'માંથી વાંચેલું, તે યાદ આવવાથી જેમ તેમ બોલી દે છે] મોંટેગ્યુની દગાબાજીના પ્રથમ દાવ તરીકે તમને "સુધારા"નું વચન મળ્યું એ "સુધારા" સર્વાનુમતે નાપાસ કર્યા હોત, યુરોપીવિગ્રહ ચાલતો હતો તેનો લાભ લીધો હોત, તો? પણ નહીં, મહાત્મા ગાંધીજી ૧૯૧૮ ની દીલ્હી સમિતિમાં ચેમ્સફર્ડથી છેતરાઇ બ્રીટીશ સલ્તનતને હોંશે લોહી અને હોંશે ખજાનાનું બલિદાન આપવાનું વચન આપી બંધાયા, અને એકજ ફટકે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની અપૂર્વ તક ગુમાવી! એ શાહીશ તકસીરને માટે તેને ફાંસી દેવો જોઇએ તમે તેને "મહાત્મા"ના ઇલ્કાબની નવાજેશ કરી! રાજ્યાધિકારીઓની છેતરપીંડી સમજ્યા, ત્યારે સાહેબે પુન અસ્ત્રને છોડી રોલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ પ્રયોગ બતાવ્યો. પણ બે માસમાં પોતાની "હીમાલયન ભુલ" કબુલ કરી, અને પ્રજાએ તેને માફી આપી પણ એથી કંઇ પંજાબનો કેર અટક્યો? વળી નવો ગુનાહ કર્યો. દેશને સત્યાગ્રહ ને અસહકાર શીખવ્યો, અને એક વર્ષમાં સ્વરાજ પ્રાપ્તિની આશા આપી એકના ત્રણ વર્ષ વીત્યાં પણ સ્વરાજનાં તો સ્વપ્ન! આ નિષ્ફળ વિશ્વાસઘાતના બદલામાં અમદાવાદમાં મહાસમિતિએ તેને કુલ-મુખત્યાર કર્યો-સર્વાધિકારી, શિરોમણિ ઠરાવ્યો શા માટે? બારડોલીમાં પુનઃ દગો દેવા માટે? હજારો જણ ધંધારહિત બન્યા,—એના અસહકાર માટે! રાજ્યસભામાં સજ્જનને બદલે લોભી, લાલચુ, મુર્ખ, હેવાન ભરાયા,—એના અસહકારને લીધે. કાયદા ભંગ કરવા, શાંતિમય બંડ કરવા,—આખો દેશ તત્પર થયો. પણ અણીને વખતે, મહાત્મા ફરી પનરાઠ બેઠા. ભર સમુદ્રે, ઘોર તિમિરે, ક્રૂર તોફાનમાં નૌકાપતિ સુકાન તજે તેને ફરી સુકાન કેમ સોંપાય? યુદ્ધના આરંભકાળે સેનાપતિ નાસી જાય તેને સેનાધ્યક્ષ કેમ નીમાય? એ તો આપણાજ દેશમાં—આપણા જેવી નિર્લજ, નિર્માલ્ય બાયલી પ્રજાના નપુંસક યુગમાં ગાંધી જેવાને નાયક કરવામાં આવે,—મહાત્માપદ આપી પુજવામાં આવે બીજે ક્યાંય તો તેને દીવાનાગૃહમાં પુરી રાખે તો દયા સમજવી

અંબાલાલ

[મહાત્માના પૂર્ણ ભક્તથી આ સહન નથી થતું તેનો પીત્તો ઉકળી આવે છે.] કવિરાજ! આપ મહા પુરુષ છો પણ ટુંક બુદ્ધિએ અદેખી નજરે મહાત્માજીને અન્યાય કરો છો

મધુરી

[કવિરાજની જુસ્સાદાર જબાનદરાજીથી મોહી પડી છે, તેને સત્ય કે ન્યાયની પરવા નથી] પણ, બાપાજી! કવિરાજ કહે છે, તેમ મહાત્માજીના વર્તનરૂપ ઢાલની બીજી બાજુએ પણ જોવું તો જોઇએ. [મોહનને] મારી તો, મહારાજ! આપના આ ભવ્ય વચનોએ, છરાદાર આપણી આંખ ઉઘાડી તે માટે હું આભારી છુ.

નરોત્તમ

[આ પરિણામ ધાર્યું નહોતું.] ઢાલની એક બાજુ કવિરાજે બતાવી. મહાત્માજીની બીજી બાજુ જોવી બાકી રહી.

અંબાલાલ

[ક્રોધમાં] મને પણ એમજ લાગે છે. આવા અનર્થકારી અન્યાયી વિચારોને દાબવાની અતિજ અગત્ય છે માટે નરોત્તમ! હું તમને ફરી યાદ દઉં છું કે સંધ્યાકાળે મહાત્માજીને અવકાશ હોય તો કવિરાજ સાથે ભેટો કરાવીએ. કેમ મહાશય! કબુલ?

મોહન

[મુંઝાયો] હા, કબુલ. પણ મહાત્માજીને......

અંબાલાલ

મારા પર પ્રસન્ન છે. અને આપના પર પણ પક્ષપાત છે, એમ મને ખાતરી છે. એટલે ગાંધીજી હરકત નહીં કરે. [ગુસ્સામાં જાય છે].

[આ રસિક નાટકનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

એક અંગ્રેજ તીર્થયાત્રા



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧૦ થી]

વાળાં ચિત્રો, પુતળાંઓ વગેરે હતાં. નાનકડા ગામમાં આટલી સુંદર સામગ્રી જોઈને બહુ આનંદ થયો: અંગ્રેજ શહેરી જીવનની આ જાણીતી ફરેહ છે.

ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા કે રે. વીલ્યમ્સનો ભેટો થયો. તે આગ્રે સેંટ જોન્સ કૉલેજના વાઇસ-પ્રીન્સીપાલ હતા, ને પછીથી ગોરખપુર કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ થયા હતા. લાગો, મળતાવડા, હુશીઆર માણસ. વિદ્યા કરતા વ્યવહારમા વધારે નિપુણ. વૈદકશાસ્ત્રી અને રેવરંડ, શીખવવાની વિદ્યા કરતા શક્તિ ઘણીજ વધારે. ઍાનહોટના કહેવાથી જાણ્યુ હતું કે તે રંગીમીજાજ છે, ને ઍાનહોટની મારફત એમણે ચા પીવા જવાનું આમંત્રણ પણ મોકલ્યું હતું. અમે એમને ત્યાંજ જતા હતા ઘર તદ્દન પાસે હતું મીસીસ વીલ્યમ્સ પણ ખુશ મીજાજથી મળ્યા, એમની છોકરી બાર્બેરા જેને મેં કુંજ જેવડી દીઠેલી તે મોટી બાળા થઇ ગયેલી, અંગ્રેજ બાલિકાની મીઠાશથી ભરેલી. અમે ઘણી વાતો કરી અંગ્રેજ ફુલોની વાતો થઇ, ને ત્રણે જણા અમને અંગ્રેજ ફુલો ઓળખવામા મદદ કરવા લાગ્યા. અમારી મુસાફરીના ક્રમ વીશે પતિપત્નીએ વ્યવહારી સુચનાઓ કરી, ને જે બાબતો અમે ખાસ ખોળતા હતા તે બનાવાસે એમણે પુરી પાડી. પરિણામે અમારી આગળની મુસાફરી ઘણી વધારે આનંદાયી થઇ. જતી વેળાએ બારબેરાએ પોતાની મેળે સુંદર ફુલો લાવીને અમને આપ્યાં તે બહુ મીઠાં લાગ્યાં.

સાંઝ પાંચ વાગે ઍાનહોટ નીશાળમાંથી પરવા-રી આવી પહોંચ્યા, એટલે નીશાળનો બાકીનો ભાગ જોવા અમે ફરીથી ઉપડ્યા. વનસ્પતિ ને પ્રાણિ સંબંધના શાસ્ત્રો જે વીલ્યમ્સ શીખવે છે, તે સંબંધનું સંગ્રહસ્થાન (Natural History museum) જોયું. એ વિષયનું મને જ્ઞાન નથી, છતા કેટલાક નમુનાઓ બહુ સરસ, આકર્ષક ને મહત્વના છે એટલું તો સ્પષ્ટ થયું પછી મોટો "હોલ" પાસેજ હતો તે જોયો, જેમાં પ્રસંગોપાત સભાઓ મેળાવડાઓ વગેરે થાય છે ભીંતો ઉપર, નીશાળની સાથે સબંધ ધરાવનારા માણસોની કેટલીએ છબીઓ હતી. પછી લાઇબ્રેરી ને બોર્ડીંગ પાસે થઇ પ્રયોગશાળાઓ તરફ ગયા—રસાયણ, ભૌતિકશાસ્ત્ર ને યાંત્રિકશાસ્ત્ર એ ત્રણનું આ અભ્યાસમંદિર હતું. વ્યવસ્થા ને દેખાવ બહુ સારા હતા. ઘણી કૉલેજોમાં પણ આટલી સારી પ્રયોગશાળાઓ દીઠી નથી. પદ્ધતિ વીશે, અભ્યાસક્રમ વીશે વાતો કરી, ને સારો અભિપ્રાય દૃઢ થયો.

પછી મેદાનમાં થઇ નીશાળના મુખ્ય ભાગમા ગયા: જુના નવા વર્ગો જોયા. એક વર્ગ—જે પહેલા "હોલ" હતો ને હાલમાં ગ્રીકના વર્ગનો ઓરડો હતો, તેનાં પાટીઆંઓ ઉપર જાડુના એટલા બધા કાપાઓ હતા, અક્ષરો કોતરેલા તથા છીનારીઓથી કટકાઓ કાપી લીધેલા, કે તે જોઇને આપણી નીશાળો યાદ આવી નીશાળીઆ તે આખરે નીશાળીઆજ. માનવતાના દર્શન થયે, નવા સ્થળોની વચ્ચે પુરાણા દોસ્તને ઓચીંતો દીઠો હોય એવો આનંદ થયો.

ઓફીસ-શિક્ષકોને બેસવાનો સામાન્ય ઓરડો—જોયો, ગમ્યો નહીં. કેટલાક સવાલોના જવાબમા જાણ્યું કે દરેક નીશાળીઆ દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ૨૭૮ પાઉંડની ફી નીશાળ

મેળવે છે! અર્થાત્ દર માસે એક છોકરાને સવાબસેં રુપીઆ નીશાળને આપવા પડે છે: આમાં ચોપડીઓ, કોઇક કપડાં, તથા બીજું ખાસ ખર્ચ સીવાયનું બધું ખર્ચ આવી ગયું. નીશાળમાં લગભગ ચારસો–પાંચસો છોકરાઓ છે! સરકાર તરફથી ભાગ્યે મદદ મળતી હશે, એટલે મુળના દાનનું વ્યાજ ને ફીમાંથી કામ ચાલે છે.

અંગ્રેજી નીશાળીઆમાં કોઇ પણ સૌથી ઓછું આકર્ષક ને ખાસ રમુજ પમાડે એવું કૈં હોય તો તે નીશાળની ટોપી છેઃ અર્ધું માથું માંડમાંડ ઢંકાય, ને જાતજાતના રંગો, આકાર તો બીલકુલ મળેજ નહીં, નીશાળીઆનું ગૌરવ પુરેપુરું હરી લે એવું આ "આભૂષણ" લંડનમાં પરિચિત થઇ ગયું હતું; અહીં એના જુદા જુદા રંગો વગેરેથી વૈવિધ્ય થએલું નીહાળ્યું. સંગ્રહસ્થાનમાં ખુબ નમુના હતા.

નીશાળની પાસેજ શહેર ને "શાહીમાર્ગ" (High street) છે. પાસે એક સારું મકાન હતું, તેમાં એક હોલને ઘણા વર્ગો બેસે એવા ઓરડાઓ હતા. હોલની ભીંતોએ બહુ પ્રાચીન કાળનાં તેમજ પૌરાણિક તથા પ્રાચીન જમાનાને લગતાં, ચિત્રો હતાં.

સાત વાગે બૉનહોટે પોતાને ત્યાં જમાડ્યા. બહુ સાદો ખોરાક હતો, પરતુ અમારે ખપનો એથીએ થોડો હતો તેથી બીચારો બહુ મુંઝાયો. અને જો કે અમને આખી મુસાફરીમાં બધે આથી સારો ખોરાક મળ્યો છે તોપણ બૉનહોટની સુજનતા તથા ગમતી સ્વભાવથી બહુ આનંદ પડયો. રુગ્બીની શાળાનું એક શ્રેષ્ઠ લક્ષણ શિક્ષકોનો પગાર લાગ્યો. શરુઆત વર્ષે ૪૦૦) પાઉંડ (એટલે હાલને હીસાબે માસિક ૫૦૦ રુપીઆથી કરે છે, ને નિવૃત્ત થતી વેળાએ પાંચેક વર્ષ ૧૦૦૦) પાઉંડ (એટલે દરમાસે ૧૨૫૦ રુપીઆ લગી) ભોગવે છે. આ દેશમાં આવક ને વ્યય બંનેનું ધોરણ ઘણું ઉંચું છે તોપણ આ દેશમાંએ એક નીશાળના "મહેતાજી" ને માટે આ પગાર સારો ગણાય. યુનીવર્સીટીઓમાં પ્રોફેસરોને પણ વર્ષે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ પાઉંડના પગારનું ધોરણ હમણાં હમણાંજ થયું છે. શાળાના શિક્ષકનું જીવન શાંત પ્રતિષ્ઠાવાળુ ને ઉપયોગી છે. ફકત બૉનહોટ જેવા કુંવારા માણસને એકલવાયાપણું નહીં લાગતું હોય એ સવાલ થયો.

જમ્યા પછી બૉનહોટને કામે જવાનું હતું: અમુક વર્ગના છોકરાઓ "પાઠ તૈયાર કરે છે" તેઓના ઉપર નજર રાખવાનું હતું. આઠ વાગી ગયા હતા, છતાં જરા તડકો હતો. આખો દિવસ બહુજ મઝાનો હતો. એટલે અમે ગામની બહાર ફરવા નીકળી પડયા. આસપાસની લીલોતરીથી ખુશ થતા દીવા વખતે સાડાનવને સુમારે બૉનહોટની ઓરડીમાં પાછા ફર્યા. તે પછી એ ને થોડી વાર પછી મી. રજ આવ્યાઃ મી. રજ પણ રગ્બીના માસ્તર છે, તે રસાયણ શીખવે છે, અને કૈં વિચિત્ર સંયોગથી વડોદરાની સરકારે એમને વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓના "સલાહકાર" નીમ્યા છે. નાયકે હમણાંજ એમનું ઓળખાણ કરેલું, અને મારી સુચનાથી બૉનહોટે એમને તેડયા હતા. એ કેટલાંક વર્ષ કેમ્બ્રીજમાં "ટ્યુટર" હતા, ને કેટલાક હીંદીઓ જે એમના શિષ્ય હતા તેમને વીશે મને પુછ્યું. તેઓને હું ઓળખતો હતો. લગભગ અગીઆરેક વાગ્યા લગી વાતો કરી વેરાયા. અમે અમારી હોટેલમાં ગયા. સાદી મધ્યમ પ્રકારની હતી. એક રાત્રિ સુતુંજ હતું. તેટલાના અમારા બે જણ પાસેથી કુલ

નવ શીલીંગ (૭ રૂપીઆ) લીધા—જે બહુ સસ્તુ કહેવાય.

આમ પાંચમાંથી એક દિવસ પુરો થયો.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા મૅાનહોટને ત્યા નાસ્તો કરીને ત્યાંથી વીદાય થયા. સવારના ૯–૨૦ એ મોટર-બસ ઉપડની હતી, તેમા અમારે ઉપડવાનું હતુ.

"ટોમ બ્રાઉન્સ સ્કુલ ડેઝ"ની ખ્યાતિ વર્ષો થયા મને પહોંચી હતી, ને જે કાળમા આવું પરપુસ્તક પણ શિષ્ટ સાહિત્ય વાચી શકાય છે તેવા કાળમા—જુનાગઢની કૉલેજમા હું હતો તે વખતે એ ચોપડી વાચતો વાચતો રહી ગયો હતો. એટલુજ મનમા એછુ આવ્યું; એ વાચીને રગ્બી ગયો હોત તો વધી વધુ રસદૃષ્ટિથી જોઈ શક્યો હોત પણ ખેર, હવે એ પુસ્તક વાચીશુ ત્યારે વધારે રસભર્યા સ્મરણોથી વાચી શકીશુ, એ પણ ભલ છે

(૨) કોવેન્ટ્રી

અમારી આ બસ લંડનની પરિચિત "બસ"ના કરતા જુદી રચનાની હતી. અંદર વધારે માણસો બેસી શકે ને ઉપર બેઠક નહીં એટલે અમે જરા કસર રહી ગઈ છતા આખ્ય પ્રદેશોમાંની આ મુસાફરી બહુજ આનંદકારક હતી—અમુક રીતે આગગાડીમા અમે જવાના હતા તે કરતાંએ આ વધારે મઝાની થઈ વચ્ચે વચ્ચે "બસ" ઉભી રહે, ને લોકોની ચડઉતર થાય. રસ્તા સુંદર ને મઝાના. આવી રીતે ઇંગ્લાંડના ગામડાઓ ને શહેરો વચ્ચે બીજી સાંકળ બંધાય છે, જેથી સૌ કોઈને લાભ થાય છે

પહેલું ગામડું બીસ્ટર નામનું આવ્યું, ત્યાં "બીસ્ટર હૉલ" છે જેમાં એડીસન રહેતો હતો પછી વચ્ચે વચ્ચે ગામડાઓ આવ્યા કરતાં હતાં એક ઠેકાણે બધી ઉમ્મરના સ્ત્રીપુરુષોનું મોટું ટોળું દીઠું. વાહનો ને કપડાંએ બધી જાતનાં હતાં. શીકારની મંડળી હતી. જો કે શીકારની હિંસા ને ક્રૂરતા મારું હૈયું કદી સ્વીકારી શકે એમ નથી, છતા આટલાં બધા ને આવી જાતના માણસો એક આખો દિવસ ખુલ્લા વગડામાં ને ખેતરોમા ભારે રસથી મ્હાલે, એની શારીરિક ને માનસિક અસર કેટલી સારી થાય તે કબુલ કર્યા વિના ચાલ્યુ નહીં એમ કરતે કરતે સાડાદસને સુમારે કોવેન્ટ્રી પહોચ્યા.

અહીં એક કલાક રોકાવાનું હતું, પરંતુ જમવા આવવામા વખત ઘણો ગયો, એટલે એનો ઉપયોગ થોડોકજ કરી શક્યા. શહેર મોટુ, ઉદ્યોગી ને આબાદીવાળુ લાગ્યુ, લાખેક-ની વસ્તી હશેજ ૧૮૭૫ થી સાઇકલ ને મોટર-કારના ઉદ્યોગોથી એ સમૃદ્ધ થયું. અત્યારે એ ધંધાનું તે કેન્દ્ર છે તે ઉપરાંત શીવવાના સંચાઓ, રીબનો, ઘડીઆળો, દરીયાઇ દારુગોળો, કૃત્રિમ રેશમ ને સંચાકામ વગેરેના ઉદ્યોગોનું તે મથક છે. લીઓફ્રીક, અર્લ ઑવ મર્શીઆ ને એની સાધ્વી પત્ની ગોડીવા—જેની નગ્ન દેહે અશ્વ ઉપર શહેરમા સવારી કરવાની વીરતાથી આ શહેર સ્વાતંત્ર્ય પામ્યુ ને જેને ટેનીસનની કલમે વિશેષ ચિરંજીવ કરી છે—તેઓ કોવેન્ટ્રીની માટી આપે છે

પણ તે ઉપરાંત ધાર્મિક દેવાલયોના મોટા સ્થળ તરીકે પણ એ મશહુર છે. એનાં "The three tall spires" દૂરથી દેખાય છે. અમે અમારો સામાન એક ચૉકોલેટ-વેચનારની દુકાને મુકીને સાંકડા,

જુના ઉંચાનીચાં રસ્તાઓ ઉપર થઇને એ દેવળો જોઇ આવ્યા. તેમાંનું એક "સેંટ માઇકેલ્સ ચર્ચ" જેની ટોચ ૩૧૨ ફીટ ઉંચી છે ને જે યુરોપનાં સુંદરમાં સુંદર દેવળોમાં પોતાની ગણના કરાવે છે. છતાં બારીઓ ઉપરના રંગીન સચિત્ર કાચ—અથવા કાચની બારીઓ અર્વાચીન છે. ગોડીવાની મૂર્તિ ને ડોકીઉં કરનાર ટોમનું પુતળું શહેરમાં જુદે જુદે સ્થળે છે, પણ તે જોઇ શકયા નહીં.

કોવેંટ્રીની પાસે જ્યોર્જ ઇલીઅત (મેરી એન ઇવેન્સ) ના બાળપણનું ઘર છે. પણ તેની ખબર નહોતી, ને વખત પણ નહોતો.

(૩) કેનીલ વર્થ

સાડા અગીઆર વાગે બીજી બસમાં ઉપડયાઃ અર્ધા કલાકની અંદર એક સાંકડા રસ્તા ઉપર, નાનાં નીચાં ઘરોની વચ્ચે કેનીલ વર્થના ગામડામાં અમને ઉતારી મુકયા. માંડ પાંચ હજારની વસ્તીવાળુ આ ગામડું રાણી ઇલીઝાબેથના વખતમાં મોટી ઝહોજલાલીનું મથક હતું. કેનીલવર્થનો ખંડીએર કીલ્લો એક માઇલ દૂર હતો. "કીંગ્ઝ આર્મ્સ ઇન" નામની વીશીમાં વોલ્ટર સ્કોટે પોતાની વિખ્યાત નવલકથા "કેનીલવર્થ" ની પહેલી રૂપરેખા દોરેલી. ઇંગ્લાંડના સુંદર ને વીશાળ અમીરી જીર્ણ દુર્ગોમાંનો આ એક વિખ્યાત કીલ્લો અમે હોંસથી જોવા ગયા. જોવાની ફી આપી, ચિત્રકાર્ડ ખરીદી, નાની વાટિકામાં થઇ દાખલ થયા કે નાની લાકડાની ચોરસ ઓરડીમાંથી એક પાકી ઉમરનો જરા વિચિત્ર વેષધારી માણસ પાસે આવી, ભોમીઆને સાથે લઇ જવાથી કેટલી મઝા પડે છે તેનો ઉપદેશ આપવા માંડયો. એનો ભાવ આકરો ન લાગ્યો. માણસ જરા વિચિક્ષણ લાગ્યો, ને ચોપડી વાંચી સરખાવી જોવાનો વખત નહોતો એટલે, માર્ક ટ્વેઇનના ભોમીઆનું સ્મરણ કરીને એને સાથે લીધો.

કીલ્લો અત્યારે તો બહુ જીર્ણ અવસ્થામાં છે; ને અત્યારે એનો અવશેષ પણ બહુ થોડો છે. ભોમીઆનું વર્ણન સાંભળતે સાંભળતે કલ્પનાશકિત બહુ વાપરવી પડતી હતી.

કહેવાય છે કે મુળ સન ૧૧૨૦ માં સ્થપાએલો આ કીલ્લો ૧૩ મા સૈકામાં સાઇમન ડી મોન્ટફર્ડના હાથમાં આવ્યોઃ ૧૨૬૬ માં એના પુત્રે ૭ માસ લગી એને ઇંગ્લાંડની રાજસેનાની સામે ટકાવી રાખ્યો. ચૌદમા સૈકાની આખરમાં તે રાજાની મીલકતમાં ભળ્યો. સન ૧૫૬૩ માં રાણી ઇલીઝાબેથે એને પોતાના માનીતા અર્લ ઓવ લીસ્ટરને તે બક્ષીસ આપ્યો; ને આ શોખીન અમીરે એને સુધારવા વધારવામાં પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ્યો. આખરે સન ૧૫૭૫ માં એણે પોતાની કૃપાવંત રાણીનો અહીં અતિ ભવ્ય રીતે સતકાર કર્યો, જે સતકારને સ્કોટની લેખિનીએ અમર કરી નાખ્યો છે. કેનીલવર્થના કીલ્લાની તે વખતે પુરેપુરી ચઢતી કળા હતી. ક્રામવેલે એ કોઇક સરદારોને અર્પ્યો . જેઓએ એની સામગ્રીને ખાતર મકાનના ઘણા ભાગનો નાશ કર્યો. "રેસ્ટોરેશન" પછી, બીજો ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી આજ લગી તે કલેરન્ડનના અર્લને હસ્તક રહ્યો છે. કીલ્લા તરીકે તે મજબુત હતો; ઘણું લશ્કર સમાવી શકે એવડો હતો, ને મોટી . ખાઇઓ તથા એક તળાવથી . તે સુરક્ષિત હતો. અત્યારે તો ખાઇઓએ નથી ને તળાવની જગ્યાએ ખેતરો છે. છતાં એની જગ્યા અત્યારે જેમ સુંદર છે તેમ તે કાળે લશ્કરી દૃષ્ટિથી મહત્ત્વની

હતી. ચોગાનમાંથી અમે જરા ઉંચા ચડી એક લંબચોરસ ટાવર પાસે આવ્યા; એને નૉર્મન-કાળની લશ્કરી ભાષામાં "keep" કહે છે. તે ઉપર ઉંચું ટાવર ને તેમાં બે મોટાં ઘડીઆળો હતાં એમ કહેવાય છે. એને "સીઝરનું ટાવર" કહે છે. અહીં મોટી મજબુત ભીંતોના ઓરડાઓ જીર્ણાવસ્થામાં હતા. પાસેના એક ટાવર "The strong Tower" ઉપર ચડી "સિંહાવલોકન" કર્યું ચોપડીમાં વર્ણવેલા કેટલાક ભાગોનાં નીશાન પણ મેળવવાં મુશ્કેલ હતાં, પણ અમે પ્રાચીન શોધખોળના કરતાં વર્તમાન-સૌંદર્યના વધારે શોખીન હતા, એટલે કામ સહેલું થઇ ગયું. ભોમીઆની વાતો જરા મઝાની થઇ. એ ૬૦ વર્ષ થયાં અહીં રહે છે એ વાત હમણાં ખિસ્સું જણાવી પણ એની ભાષામાં પાંડિત્ય હતું, સ્કૉટ ને બીજા લેખકો મોઢે કર્યાં હોય તેમ કડકડાટ કેટલુંક બોલી જતો અમે બંનેએ સ્કૉટના "કેનીલવર્થ"ની ખ્યાતિજ જાણેલી. વાચનમાંથી "બચી" ગએલા, એટલે-જો કે અમે આ અજ્ઞાન ભોમીઆની આગળ દર્શાવ્યું નહીં, પણ એની હીંમતની આગળ "મેદાન સાફ" છે, એટલું તો અમે જાણતા હતા.

ઠીક રસ પડે એવો ભાગ "The Great Hall—"અથવા મીજબાનીનો હૉલ હતો ૯૦ ફીટ×૪૫ ફીટ, અત્યારે તો માત્ર આભજ હતું, પણ બહારની મોટી કમાનો હજી રહી છે, ને તે સારી હતી. તે વખતે એ હૉલ કેવો હશે તે ભોમીઆની કનેથી કે ચોપડીમાંથી સમજવાને બદલે સ્કૉટની પાસેથી જાણવા માટે મુલતવી રાખ્યું. અલબત્ત, ભોમીઆની જીભ તો બંધ હતીજ નહીં, પરંતુ મારા કાન એની જીભના કરતાં મારી આંખોની વધારે પાસે હતા......આવાં બીજાં અવશેષો નીહાળી બીજી પાસના ચોગાનમાં નીકળી પ્રદક્ષિણા લીધી. તો ઓચીંતા દીવાલના ટેકરા-ના ઢોળાવ ઉપર કેટલીક બાળાઓ રમતી દીઠી. તે ક્ષણની રમત તો પગ ખેંચી ઢોળાવ નીચે ઘસડી પાડવાની હતી. પ્રાચીન જીર્ણ શિલાઓમાં ઓચીંતું રસચેતન આવ્યું હોય એવો ભાસ થયો.

પછીનો ભાગ "લીસ્ટરના મકાન"ના નામથી જાણીતો છે. આમાં રાણી એલીઝાબેથ રહી હતી, એક ખંડમાં તે સુતી "અને એની પાસેનોજ ખંડ લીસ્ટરનો સુવાનો ખંડ હતો." ભોમીયાએ આંખ મીચકારીને ઉમેર્યું. "બેશક, મહત્ત્વનાં રાજકીય કાર્યોને અંગેજ આવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હશે"

બીજી તરફ ખાઇ ઉપર નાખવાનો "drawbridge" તથા દરવાજો હશે, જ્યાં હમણાં નાના વહેળાની ઉપર એક લાકડાનો સરસ પુલ છે. તેની પેલી પાર "Tilt yard" હતો, જ્યાં નોરમન અમીરો પોતાની લડાયક રમતો રમતા.

કીલ્લો, એની આસપાસના પ્રદેશ, એનો ભૂતકાળ—એ સર્વનું દર્શન કરતાં થોડીક વાર અમે બેઠા. પ્રબળ રાજકર્તાઓ, શુરવીર અમીરો, સુંદર રાણીઓ, અહીં આવી ગએલ. અહીં જાહોજલાલી હતી, રણસેનો મંડાતા હતા, સ્વાતંત્ર્યને ખાતર લોહી વહ્યાં હતાં, ને ભોગવિલાસને માટે ફુવારાઓ ને મદિરા પણ વહેતાં હતાં. અમીરો ને રાજાઓએ કેદી તરીકે પણ અહીં વાસ કરેલો, ને બીજા એડવર્ડનું કારાગૃહ પણ અમે દીઠું. આઠસો વર્ષના ઇંગ્લાંડના ઇતીહાસ સાથે કેનીલવર્થનો સંબંધ જેવો તેવો નથી. હજી પણ રાજસત્તા મર્યાદિત કરી પ્રજાસત્તા સ્થાપવા જીવ આપનાર

સાઇમન ને એના વીરોની યાદી એક પાસથી એક ઉચ્ચ પવિત્ર ગ્રંથિ એની સાથે બાંધી દે છે, તો બીજી પાસથી "ઉત્તરના જાદુગર" કવિની લેખિનીએ ઇલીઝાબેથના ભોગ–વિલાસનાં ચિત્રોથી અજબ રસની મોદિની "કેનીલવર્થ" માં મુકી છે.

એવામાં સન્મુખભાઇને એક તલબ થઇ આવીઃ છબી પાડવાની સટો મને એક સ્થળે ગોઠવવાની આજ્ઞા થઇઃ રજા આપી છોડી દીધેલા ભોમીયાને ફરી બોલાવ્યોઃ ફીલ્લો ને અમે એ છબીમાં આવીએ, એમ ગોઠવી. કેમેરા–એના હાથમાં આપી કળ દબાવવાનુ કહ્યું. પણ અમે ગોઠવાઇએ તે પહેલાં કળ દબાઇ ગઇ, ને છબી "પડી ગઇ." "શું કર્યું?" પુછતાં, શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે "પેલી છોકરીઓ તમારી પાછળથી જતી હતી, એટલે એમને અન્યાય કર્યાનું તમને દુઃખ ન થાય માટે મેં તરત છબી લીધી." "અરે, પણ અમે ગોઠવાયા નહોતા, અમે કહ્યું નહોતું ને?" 'હા, પણ હું તો સાચુંજ કહું છું ને કે મેં છબી લઇ લીધી.'...દલીલ વ્યર્થ હતી સન્મુખભાઇની એક પ્લેટ તો બગડી તે કંઇ સુધરવાની નહોતી. બીજી ફેરવી મુકી, ને વધારે ચોકસાઇથી સુચના આપી...

પણ ભોમીયો અમારાથી ખુશ હતો. આ સુંદર જગ્યાએથી માંડમાંડ જવા ઉઠયા, એટલે એણે હીંદની વાતો કરવા માંડી. ટુંકા સીધા ને સાચા ઉત્તરો–એને અણધાર્યા હશે તોપણ તેથી એનો પ્રવાહ રોકાયો નહીં. અમારો બસનો વખત થઇ જતો હતો...."તમે જાણો છો કે અમે અંગ્રેજો તમારે માટે શું ધારીએ છીએ? લ્યો, આ તમારી આંખમાં જે તેજ ઝમકે છે તેજ તમારી શકિત બતાવી આપે છે.' મારા મનમાં તો થયું કે માર્યા ઠાર; બીજો શીલીંગ લેવાની તજવીજ હશે. પણ બહુ વિનયથી મેં ઉત્તર વાળ્યોઃ "પણ મારાથી તો કંઇ દેખાતું નથી.". "હા, હા, અમને તમારી બુદ્ધિ માટે બહુ માન છે.... ઉભા રહો, એક કવિતા સંભળાવું" કહી તેણે એક અંગ્રેજી કવિતા સંભળાવી–સારી હતી. પછી "હું પણ કવિ છું, હોં, મારું કાવ્ય તમને આપું?" છુટવાને અમે બહુ ફાંફાં માર્યા. આખરે છાપેલા કાવ્યની બે નકલો અમારા હાથમાં મુકી. એનું નામ "What was Britain fighting for?" અને તળે લખેલું કે "Dedicated by desire to Lloyd George." લૉઇડ જ્યૉર્જને અર્પણ કરી–એ ઉપર વધારે વાત જરુર નીકળત, પણ આખરે માંડમાંડ બહાર નીકળી આવ્યા... કાવ્યા છેક ખરાબ નહોતું...

બહાર જરા ફરીને, પાછા વળ્યા. ઘણી મઝા આવી હતીઃ ભુખ્યા તરસ્યા હતા, પણ થાકયા નહોતા. દુકાનેથી સામાન લીધો. દુકાનદાર બહુ સભ્ય ને માયાળુ લાગ્યો. સ્ટ્રેટફર્ડ–ઑન–એવન જવાના છીએ જાણી બહુ ખુશ થયો. ઉતાવળમાં આભાર માની દોડયાઃ ને એક ક્ષણ પણ વહેલા નહોતાઃ બસને મુકામે પહોંચ્યા ને બસ આવી લાગી. બે વાગ્યે કેનીલવર્થથી ઉપડયા.

[આ રસિક તીર્થયાત્રાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

———o———

રાજાધિરાજ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૬ થી]

ઉપસંહાર

ભૃગુકચ્છ પર કુક્કુટ ધ્વજ ફરકી રહ્યો "જય સોમનાથ" ની ઘોષણા ચારે તરફ ગાજ્યા કરી.

સંવત ૧૧૯૯ ના અષાઢ સુદ એકમની પુણ્યતિથિ હતી. તે દિવસે રાજાવલિવિરાજીત અમરકીર્તિ પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ વર્મા નીરધારેલા મહોત્સવ માટે ભૃગુકચ્છ પધાર્યા હતા તે દિવસે સોરઠ ને લાટની જીત ઉજવવાની હતી તે દહાડે નર્મદા તીરે આવેલા સોમનાથ મહાદેવના મંદિર પર કળશ ચઢાવવાનો હતો. તે દહાડે જયસિંહદેવ વર્મા 'ત્રિભુવન ગંડ'નું પ્રતાપી બિરુદ ધારણ કરવાના હતા. અને તે મહા પ્રતાપી નરપતિના પરાક્રમોની અમર કીર્તિ વિક્રમરાજાની કીર્તિની બરોબર થઇ ગઇ હોવાથી તે દહાડાથી 'સિંહ' નામનો સંવત્સર ચાલુ કરવામા આવવાનો હતો

ભૃગુકચ્છમા ધમ્માચકડી ચાલી રહી હતી પટ્ટણી ને લાટીય લશ્કરોનો આવો દમામ ને પટ્ટણી ને લાટીય ધનાઢ્યોનો આવો આડંબર કોઇએ કદી જોયા કે સાંભળ્યા નહોતા. લોકો હસતા ને ફુલાતા, સ્ત્રીઓ શણગારાઇ ને ફરતી, ને કોએ કહ્યું હસતું ખાળી શકતી નહીં.

મધ્યાન્હ પછી ત્રણ ઘડિકા ને છત્રીસ પલ ને બાર વિપળે કલશ ચઢાવવાનું, બિરુદ ધારવાનું ને સંવત્સર સ્થાપવાનું શુભ મુહૂર્ત દરેક ગામ ને શહેરના જ્યોતિષીએ નક્કી કર્યું હતુ.

ગામનો એક ભાગ ઉજ્જડ જેવો ભાસતો હતો. તે સાંબા બૃહસ્પતિનો વાડો ત્યાં માણસો જતા આવતા તે ધીમેથી ને ઉત્સાહ વિના

આ આગલે દિવસે રાતે પટ્ટણી સફેદ પાઘડી પહેરેલો ઉંચો ને વૃદ્ધ રાજપુરુષ અને બીજી કીંમતી શાલમા વીંટાએલો પુરુષ છાનામાના આવ્યા હતા એક મુંજાલ મહાઅમાત્ય હતા અને બીજા જયસિંહદેવ મહારાજ પોતે હતા તેઓ આવી એકાન્ત ઘરમા વસતા કોકને મળીને પાછા ગયા નિરાશ થઇ પાછા જતા માણસો જેવા તે લાગતા હતા

ગામમા વાત પ્રસરી રહી હતી કોક સન્યાસ લઇ કાશી તરફ જવાનો હતો આ વાત સાંભળી ગામ લોકના મન ઉંચા હતા.

આખી રાત રાજગઢમા ઘણી મસલતો ચાલતી હતી એવી પણ લોકવાયકા ચાલી અને તે કોક સબંધી હતી એમ પણ મનાતુ

પરોઢીયામા સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામા બે જણ આવ્યા, એક વૃદ્ધ સન્યાસી હતો અને એક સ્ત્રી હતી. વાડો નિર્જન હતો. એક અનુચરે એ બેને જોયા અને તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહીં. તે બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી અને રાણી લીલાદેવી હતા

ઘણી ઘડીઓ ગઇ ત્યાર પછી તે પાછા નીકળ્યા

"ગુરુદેવ! આજે તમે અને ને પાટણને જીવિતદાન આપ્યું.'

"બેટા! મેં આજે લાટને મરતું બચાવ્યું."

શાંતિથી પદ્મનાભ મહારાજના વૃદ્ધ સેનાપતિએ સન્યાસીને શોભે એવી શાંતિથી જવાબ આપ્યો

* * *

થોડી વારે બે ઘુવડો થોડાક ઘોડેસ્વારને રમાડતો ને પાલખીમા લઇને સાંબા બૃહસ્પતિન

કુમળું ફુલ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૦ થી]

એવાં શાં આળ રાજ માયા હતારી.

જયા બહાર કામ કરતી અને ગાતી. તેના એકાકી જીવનમાં વાત કરવાનું સ્થાન અરવિંદ અને સમય ગાળવાનું, થાક ઉતારવાનું સ્થાન સંગીત હતું. અરવિંદે નાનાં નાનાં ગીત, રાસ તેને કંઠસ્થ કરાવ્યાં હતાં.

ગાવાથી અને કામના શ્રમથી તેનું અશક્ત અંગ શ્રમિત થયું અને બેસું બેસું થઇ ગયું. તે ઘરમાં આવવા લાગી. શ્રમ વધ્યો બારણામાં પેસતાં પેસતાં કમાડ ઝાલ્યું. પણ ત્યાંજ બેસી જવાયું.

અરુણ એકાએક જાગ્યો. તેના પ્રિય કવિનાં ગીત ગમે ત્યારે ગમે તેવાં ગવાય તો પણ તેને પ્રિય હતાં; પણ આતો સુંદર કોકિલ કંઠે અસ્પષ્ટ સ્વરે સાંભળ્યાં. તેને આશ્ચર્ય થયું. જયા એના કવિનાં ગીત ગાતી હશે તેના કવિનાં પુસ્તકો વાંચી શકતી હશે એ તેની કલ્પના બહાર હતું. તેણે કલ્પી હતી તેની અશક્તિ, અરસિકતા.

થાકથી ધબકતે હૈયે, સ્વાભાવિક સૌંદર્યે તેની આંખને આમંત્રી. આજે પહેલ વહેલુંજ તેને જયામાં સૌંદર્ય દર્શન થયું.

તેણે કલ્પનાનો ઘોડો પલાણ્યો. 'જયા તે જયા અને અરુણ તે જયંત...તે તેની ઉષા અને અરવિંદ ચંદ્રિકા થાય તો કેવું મઝેનું ?'

વળી તે અટક્યો. પેલું ભૂત દોડી આવ્યું, તેને આ મિથ્યાવાદ લાગ્યો, તે શરમાયો અને નજર બદલવા બારણા તરફ તેણે જોયું.

ત્યાં જયાને બેસી જતી તેણે જોઇ, તેનું શરીર ખેંચાવા માંડ્યું અને તેને ફીટ આવી. તે ગબડવા મંડી.

અરવિંદ ઉઠ્યો અને છલંગ મારી તેણે જયાને ઝીલી. તેને ઉંચકી પથારીમાં સુવાડી.

અરુણના વિચારો પ્રબળ થવા લાગ્યા. તે હજી વિચારેજ કરતો હતો. તેની સ્થિતિ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવા ઉતરેલા અર્જુન જેવી થઇ હતી. તેને ન સમજાય તેવા સંવાદો તેના અંતરમાં ઉઠતા હતા.

અરવિંદ તેને જોઇ રહ્યો; અને બબડ્યોઃ "અરુણ શું તું પાષાણ છે?"

"અરુ!" એક રસ્તો તેણે શોધી કાઢ્યો; "તું જરા અહીં પાસે ન બેસે? હું ડાકટરને ત્યાં જઇ આવું."

અરુણથી નાન કહેવાઇ. તે ઉઠ્યો અને જયાની પથારીમાં એક ખુણે રખે કે ચોરી જાય તેટલી સંભાળ લેતો અદ્ધર જીવે બેઠો. તે શુનમુન ઘણી વાર બેસી રહ્યો. ન તેનાથી તેના માથા પર કે શરીર પર હાથ મુકાયો.

ને અરવિંદ મનમાં ગુંગળાતો ભારે હૃદયે ડાકટરને ત્યાં દોડ્યો.

૪

દરરોજ અરવિંદ અરુણને જયા સંબંધી કેં ને કેં ટકોર કરેજ. જયાની માંદગી તરફ તો અરુણે પહેલાં દુર્લક્ષ્ય રાખ્યું.

"અરવિંદ ક્યાં કોઇ છે? અને માત્ર મારી ફરજ તરીકેજ હું તેને રાખું છું. અને એ ફરજ હું બજાવું કે અરવિંદ બજાવે તો–એ શો ફેર?" આમ મનને મનાવે.

પણ અરવિંદ સહેજે નમતું આપે તેવો નહતો. તે ફોઇઆ થતો અને નાની નણંદ

પણ બને. જયા માંદી છતાં પણ થોડું ઘણું કામ કરે. અરવિંદ બાકીનું પોતે પુરું કરે. અને અરૂણનું લક્ષ્ય સુખદ કામ તરફ દોરતા વાતે વાતે કહે કે "આટલી માંદગીમાં જયા વિના કોણ બીજું કામ કરે?"

આજે અરવિંદ બજારમાં શાક લેવા ગયો હતો. અરૂણ કૈં પાના ઉથલાવતો બેઠો હતો. જયા ધીમે ધીમે ઉઠી અને વાસીદુ પુંજા કરવા મંડી. તેનામા શક્તિ નહતી. સહેજ કર્યું અને થાક લાગ્યો. તેને ભૂમિ ભમતી લાગી, તે બેસી ગઇ ભમતી આંખે ચોરાતી નજરે પણ તે અરૂણ સામે જોતી અરૂણનુ ધ્યાન સહસા તે તરફ ગયુ. પાછું પુસ્તકમાં માથું નમ્યું. વાચવા માંડયુ પણ અક્ષર ગુંચાયા.

જયા ઉભી થઇ. ચોકડી પાસે વાસણ મુકવા માંડયાં. તેના હૃદયમા વિચાર વમળી ઘુમાળોવા લાગ્યાં અરૂણ ઉપર ગુસ્સો આવ્યો કે કું કરી નાખવા તૈયાર થઇ. શબ્દો હોઠે ધસ્યા, હોઠે આવ્યા ન આવ્યા અને અરૂણ સામે જોવાઇ ગયું. પતિ ધર્મ'માથી પછી અટકી. મનમા શરમાઇ. પશ્ચાતાપ કરવા લાગી હૃદય ઉપર વિચારનો ભાર વધ્યો તેને અંધારા આવ્યા, આંખે રાતાં પીળા થયા, ફેર વાગી, પગ લથડયા તે પડી.

પડતા થતા ધમાકાએ અરૂણનું અન્યસ્થ મન ખેંચાયું. પુસ્તક ફેંકી દીધુ, ઉઠયો, દોડયો તે આદર્શવાદી હતો પણ દયાહીણો ન હતો. જયાને પહેલીજ વાર ખોળામા લીધી. શું કરવું તે ન સુઝ્યું.

વિચાર કરે તે પહેલા અરવિંદ આવ્યો બારણું ઉઘાડતા અરૂણને જયાનો યોગ જોઇ ક્ષોભથી સહેજ અટકયો. તેને આનંદ થયો પણ બીજીજ પલે જયા તરફ નજર જતા તે દોડયો.

તે સમજયો. તેણે પથારી પાથરી અરૂણના ખોળામાથી જયાને ઉપાડી પથારીમા સુવાડી. કોલનવોટર માથે છાંટયુ. જયા ભાનમા આવવા લાગી

અરૂણ ઉઠયો. ખુરશીમા જઇ બેઠો તેણે મુંગે મોઢે જોયા કર્યું, તેનામા હૃદયમા કૈં ભારે વ્યથા થા રહી હતી

જયા જાગૃતિમા આવી આસપાસ જોયુ અરૂણને ખુરશીમા બેઠેલો જોયો આખમાથી મોતીના દાણા સરખા બે અશ્રુ બિંદુ સરી પડયા "અરૂ! " કહી ચીસ નાખી તે બેભાન બની.

અરવિંદની આખમાથી દડદડ આસુ ખર્યાં. અરૂણથી જોયુ ન ગયું. ને ઉઠયો, દોડયો, ને માતાની પેઠે જયાને વળગી પડયો. પગ ચુમ્યા, માથુ ચુમ્યુ. અરવિંદને વળગી પડી તેના ખોળામા માથુ નાખી બાળક પેઠે ખુંદા સાદે રડી પડયો

અરવિંદ સહેજ સ્વસ્થ થયો. ડાકટરને બોલાવવા જવા તૈયાર થયો

અરૂણ ઉઠયો ને તેણે તેને ના પાડી. જાતેજ જવા નીકળ્યો

થોડી વારે જયા જાગી ને પાછી ચોગમ નજર નાખી તેણે અરૂણને ન જોયો તેના ટેબલ પરની ઘડીઆળના કાંટા પર નજર ઠરી તે અગીઆર ઉપર હતા, અને તે સમજી તેને લાગ્યું કે અરૂણ તેને આમ મુકી શાળામા ગયો તેનું હૈયુ હાથ ન રહ્યું એક મોટી ચીસ નખાઇ ગઇ. "ઓ પ્રભુ…તારા " અને મૂર્છા આવી ગઇ.

અરવિંદ અકળાયો. ઉપચારો ઉપર ઉપચારો અજમાવવા માંડયા. પણ મૂર્છા ન વળી.

અરુણ આવ્યો. ડાકટરે નાડ તપાસી–કરમાએલા મોં સામે જોયું અને બોલી ઉઠયોઃ 'પ્રભો ! કુમળું ફુલ'... !

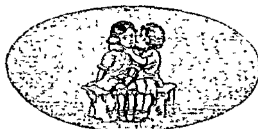
અરુણને વજ્રાઘાત પડયો. તે દોડયો. અને પથારીમાં ફુણસાઇ પડયો. જ્યાના માથા ઉપર માથું મુકી છુટ્ટે મોંઢે રડી પડયો.

અરવિંદની હીંમત ગઇ, ધૈર્ય ગયું. ડાકટરની હાજરીની વિસ્મૃતિ થઇ તે પડયો જ્યાના પગમાં અને આંખનાં આંસુથી તેના પગ પખાળવા મંડયો.

ડાકટર–લેવા દેવા વિનાનો ડાકટર, ફીનો સગો ડાકટર–બેસી ગયો. તેની આંખમાંથી બે અશ્રુ સરી પડયાં.

*   *   *

આવાં કેટલાંએ કુમળાં ફુલ વણખીલ્યાં કરમાતાં હશે! અને કેટલાએ અરુણો માત્ર અશ્રુ સારતા હશે !



ભારતવર્ષમાં ભાષાઓનો સવાલ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૩૦ થી]

બીરાજતી હોય છતા આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે નહીં. એ શબ્દોથી આપણને આપણા પૂર્વજોની કીર્તિની ઝાંખીએ થાય નહીં. કેટલાક ઉદાહરણ લઇએ "અહિંસા" શબ્દથી જે બુદ્ધદેવ અને જીન પ્રભુના સ્મરણો આપણા મનમા સ્ફુરે છે તે શુ "non-killing" માં સમાઇ શકાશે? આપણે ગુજરાતીઓ "બાપુ ગાંધી" કહી આપણા મહાન્ નેતાને સંબોધીએ છીએ એ "બાપુ" શબ્દનો અંગ્રેજીમા એવો કોઇ અનુવાદ થઇ શકે જે આપણને તેટલોજ પ્રિય તેટલોજ હૃદયસ્પર્શી હોય? પ્રત્યેક દેશની ભાષામા દરેક શબ્દની સાથે તેનો ઇતિહાસ જોડાએલો રહે છે એજ તે શબ્દની "શક્તિ" છે. આપણે બીજી ભાષામા માત્ર શબ્દાર્થ આપી શકીએ પણ શક્તિ આપવી એ લગભગ અસંભવ પ્રાય છે અને જ્યારે રાષ્ટ્રના વ્યક્તિગત જીવનનો સવાલ ઉભો થાય ત્યારે તો એ પ્રકારનો અનુવાદ તદ્દનજ લુખો ને ભાવહીન જણાવોજ જોઇએ.

અવશ્ય, અત્યારે આપણુ રાષ્ટ્રીય જીવન મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ભરપુર છે અને તેથી અત્યારે આપણને લાગે કે અંગ્રેજી ભાષાજ આપણા દેશની સામાન્ય ભાષા માટે કામ આવી શકે પણ એક વાર આપણા દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા દો, એક વાર આપણા ભારતનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવા દો. ને પછી જુઓ કે અંગ્રેજી ભાષા આપણે માટે કેટલી અધુરી પડશે. આપણા દેશનુ સૌથી મોટું કાર્ય આપણા આર્ય આદર્શો સમસ્ત જગતમા ફેલાવવાનું છે. ઉપનિષદ્ તથા ગીતા, વેદ તથા વેદાંત આપણે જ્ઞાનશુન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોને શીખાડવા છે, શુ એ राजविद्या राजगुह्यम् માત્ર શબ્દશઃ અનુવાદ કરી એ શીખાડી શકાય? અને આપણે આપણાજ દેશમા પાશ્ચાત્ય ભાષાદ્વારા એ राजविद्या પાછી સજીવન કરી શકીએ ખરા? અત્યારે જે અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ લાગ્યો છે તેનુ એકજ સબળ કારણ છે અત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન (national) મા માત્ર "કાઉંસીલો" અને "મહાસભા"ની ચળવળો સમાય છે આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન (national life) કેવળ શાસન પદ્ધતિ (politics) અને અર્થશાસ્ત્ર (economics) માંજ સંકોચાઇ રહ્યુ છે પણ સ્વરાજ્ય મળતાંજ એ જીવનમાં બધી દિશાએ વિકાસ થવોજ જોઇએ અને મનુષ્ય હૃદયની બધી ભાવનાઓ "રાષ્ટ્રિય જીવન"મા સમાશે ત્યારેજ અંગ્રેજી ભાષા કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ આવશે, એ ભાષામા આપણા દેશના આદર્શો, આપણી ભાવનાઓ આપણે માટે પ્રગટ કરવા માટે સમર્થ શબ્દો નથી. તો પછી એ ભાષા કેવી રીતે આપણી રાષ્ટ્રિય ભાષા થઇ શકે?

હવે સવાલ ઉઠે કે ભારતીય ભાષાઓ પૈકી કઇ ભાષા આ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવા યોગ્ય છે એનો નિર્ણય તો ક્યારનો થઇ ચુક્યો છે વિવાદ કરવાની જરૂર છેજ નહીં. હીંદીને પ્રજાએ પોતે એ સ્થાન આપ્યુ છે, અને એ સ્થાન આજ કાલનું નથી પણ અનેક સૈકાઓથી ચાલ્યુ આવેલું છે. આપણા દેશમા કોઇ પણ પ્રાંત એવો નહીં હશે જ્યાં એ ભાષા જાણનારા અને સમજનારાઓ

સારા પ્રમાણમાં વસતા ન હોય.* મદ્રાસમાં પણ હીંદીનો પ્રચાર આજકાલ વિશેષ ઉત્સાહ-પૂર્વક થઇ રહ્યો છે. દ્રાવિડી ભાષાઓ મૂલમાં આર્ય ભાષાઓથી ઘણી જુદી પડે છે છતાં-એ આર્ય સંસ્કૃતિ તથા આર્ય ધર્મની છાયા એ ભાષાઓ પર પણ મજબુત પડી છે તે કારણે દ્રાવિડી બોલનારને પણ હીંદી શીખતાં ઝાઝો વિલંબ તો થવો ન જોઇએ, અને ગમે તે હોય પણ આપણા દેશના દેશીઓ માટે અંગ્રેજી કરતાં હીંદી ઘણી વધારે સહેલી થઇ પડે એ તો નિર્વિવાદ છે. વળી દ્રાવિડી ભાષાઓ અને આર્ય ભાષાઓની પરસ્પર ઘણીક અસરો પડી છે જે ધીમેધીમે વિદ્વાનો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉકેલી રહ્યા છે, અને તે પરથી એ બે ભાષાગોત્રમાં સાધારણ ધારવામાં આવે છે તે કરતાં ઘણુંક વધારે સામ્ય જણાય છે.

એક બીજો પ્રશ્ન હવે સુઝે છે—"હીંદી કે ઉર્દુ?" આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા કેટલાક લોકોનુ કહેવું એ છે જે એ બંને ભાષાઓના પરસ્પર વિરોધ અને સ્પર્ધા એટલાં છે જે રાષ્ટ્રીય ભાષા માટે બીજાં કારણોને લીધે હીંદી ભલે લાયક હોય છતાં-એ એનો નિર્ણય સંતોષકારક થઇ શકેજ નહીં. એના મૂલમાં આપણો જુનો હીંદુ-મુસલીમ ઝગડો છે. ઉર્દુનો ઇતિહાસ જરા તપાસીએ. એ ભાષા દીલ્લીના તુઘલક વંશના સમયથી (૧૪ મા સૈકાથી) જણાયલી છે. જે મુસલમાનોની માતૃ ભાષા ફારસી હતી તેઓ જ્યારે આ દેશમાં આવી વસ્યા ત્યારે એ લોકોને દેશીઓ સાથે બોલ ચાલ કરવા માટે એક પ્રકારની "ખચડી"+ ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પરદેશીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષા બોલે ત્યારે અનેક પ્રકારનું મિશ્રણ તો થાયજ તેમજ તેમાં રસ પણ કંઈક વધુ પડે. પણ શહેનશાહ અકબરના સમયમાં ઉર્દુ ભાષાની ખરેખરી ઉન્નતિ થઇ. એ શહેનશાહે એ ભાષાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. એનું નામ "ઉર્દુ" (અર્થાત્—"લશ્કરી છાવણીની બોલી") સ્વીકાર્યું, અને એની ઉન્નતિ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યાં. તે સમયે મુસલમાન સામ્રાજ્ય અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય હતું તેથી ઉર્દુનો વિકાસ બહુ ઝડપથી થયો અને લોકો ઘણા ઉમંગથી એ શીખવા લાગ્યા. જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે એ ભાષાએ દેશમાં પોતાનું સ્થાન પુરું જમાવ્યું હતું એટલે એઓએ પણ આવતાં સાથેજ એ ભાષાને આ દેશની મુખ્ય (અથવા રાષ્ટ્રિય) ભાષા તરીકે સ્વીકારી.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઉર્દુ અને હીંદી વચ્ચે ફેર માત્ર શબ્દકોષનોજ છે, વ્યાકરણનો નહીં. ઉર્દુમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં ફારસી અરબી શબ્દો ઘુસી ગયા છે અને હીંદીમાં દેશી અથવા સંસ્કૃત શબ્દો મુખ્ય ભાગે છે. એજ રીતે હાલની આપણી ભાષાઓમાં અંગ્રેજી શબ્દોનું કેટલું પ્રમાણ છે તે તપાસીશું

* વસ્તીની ગણત્રીના રીપોર્ટ (Census Report) માં અંગ્રેજી વાંચી લખી શકે તેમના વિગતવાર આંકડાઓ અપાય છે. આપણે હીંદી બોલી તથા સમજી શકે તેવાઓની ગણત્રી ન કરી શકીએ?

+ આ શબ્દ માત્ર મિશ્રણને (જે રીતે ખીચડીમાં થાય છે તેવું) અર્થેજ લીધો છે. એમાં જરાએ કટાક્ષ કરવાનો મારો હેતુ નથી. મને ઉર્દુ ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઉંડો પ્રેમ છે.

તો ઉર્દૂમાં ફારસી શબ્દો કેમ આવ્યા તે ઝટ સમજાશે.

આપણા દેશના ઉદ્ધાર માટે એક મહા મંત્ર આપણા પરમપૂજ્ય બાપુજીએ આપણને શીખવ્યો છે હીંદુ–મુસલીમ ઐક્યના અને એ ઐક્યના સાધીએ તેજ સ્વરાજ્ય મળે–તેજ સ્વરાજ્યને લાયક આપણે ગણાઇએ, એવું એઓશ્રીએ કહ્યું છે અને એ ઐક્યતાનું બાહ્યસ્વરૂપ આપણી ભાવિ રાષ્ટ્રીય ભાષા છે. એ હીંદીએ નહીં, ઉર્દૂએ નહીં, પણ એ બંને એક થઇ બનેલી હીંદુસ્તાની ભાષા થશે. અત્યારે જગેજગ જે હીંદીનો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે તે બહુજ દુઃખજનક છે કારણ કે જાણ્યે અજાણ્યે એમાં આપણા મુસલમાન ભાઇઓ તરફ વિરોધ હોવાનો ભાસ થાય છે સાધારણ રીતે જે હીંદીનો પ્રચાર કરવા કેટલાક મથે છે તે એટલી તો સંસ્કૃતમય છે કે સંસ્કૃત ન જાણનારને તે સમજમાં આવેજ નહીં એનું એક સ્હુજ ઉદાહરણ આપું. આશરે દસેક વર્ષ પર હું કાશીની સેંટ્રલ હીંદુ કોલીજીએટ સ્કુલનો હેડ માસ્તર હતો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલાક નિયમો મે અંગ્રેજીમાં લખી કાઢ્યા (તે સમયે હું હીંદી ઝાઝી જાણતો ન હતો) પછી મેં મારા હીંદી પંડિતજીને કહ્યું કે "નાના છોકરાઓને એ સમજવું મુશ્કેલ પડશે માટે તમો એ હીંદીમા લખી આપો" બીજે દિવસે પંડિતજી હીંદી નિયમો લઇ આવ્યા. તે છપાવીને નાના છોકરાઓમાં વહેંચાવ્યા. ત્યાર પછી ઘણા નાના છોકરાઓ મારી પાસે અંગ્રેજી નિયમો માગવા આવ્યા; કારણકે તેમને પોતાની માતૃભાષામાં લખાએલા નિયમો કરતાં અંગ્રેજી નિયમો સમજવા વધુ સહેલ માલમ પડ્યા! એમાં હીંદીનો વાંક ન કહેવાય પણ સંસ્કૃત વિશેષ પ્રમાણમા ભેળાએલું હોવાથી આવી સ્થિતિ વારવાર ઉપસ્થિત થાય છે સંસ્કૃત ભણેલા પંડિતોની સભામાં એ પ્રકારની ભાષા ચાલી શકે, પણ સાધારણ માણસને એ ન ખપે. આમ કરી આપણા મુસલમાન ભાઇઓ એ પ્રકારની હીંદી લગારે સમજી શકે નહીં * એથી ઉલટુ લકનૌના મૌલવી સાહેબો જ્યારે ભારોભાર અરબી ને ફારસી શબ્દોથી મંડિત ઉર્દૂ બોલે ત્યારે માત્ર મુસલમાનો અને અરબી ફારસી ભણેલા હિંદુઓજ તે સમજી શકે એ બંને પ્રકારની ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા હોય શકેજ નહીં એટલે કે શુદ્ધ હીંદી અને શુધ્ધ ઉર્દૂ કદી પણ આ દેશમા અત્યારે આવી શકેજ નહીં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતો માટે અથવા અરબી જાણનારા મૌલવીઓ માટે નથી પણ સામાન્ય જનસમાજ માટે છે અને એ સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી સહેલ ભાષા પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થશે કોઇ પણ સમાજ અથવા સંસદ ઠરાવ પસાર કરવે ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ સાધારણ જનસમાજના વપરાશથી ભાષાઓ બને છે જેટલા પ્રમાણમાં આ દેશના સાધારણ માણસોએ ભાષા સમજી શકે તેટલાજ પ્રમાણમા એ ભાષાનો વિકાસ થાય એમાં શુધ્ધ સંસ્કૃતમય હીંદી અથવા શુધ્ધ ફારસી અરબીથી ભરપુર ઉર્દૂને માટે એમાં સ્થાનજ નથી. એથી આ આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષાને "હીંદુસ્તાની"

* પારસીઓનું તો પુછવુંજ શું!

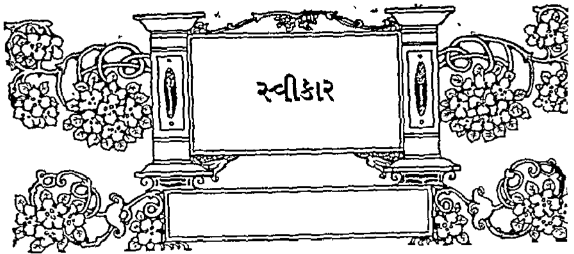
કહેવી. જેથી હીંદી-ઉર્દુનો કૃત્રિમ ઝગડો મટે અને આપણા દેશનું નામ પણ એ ભાષાના નામમાં જળવાએલું રહે.

અત્યાર સુધી આપણે જોયું જે આપણા દેશમાં દરેક પ્રાંત માટે તે પ્રાંતની દેશી ભાષા પહેલે ખીલવવી જોઇએ અને સામાન્ય રાષ્ટ્રિય ભાષા તરીકે "હીંદુસ્તાની" ખીલી રહી છે. પણ હજી એક બીજો સવાલ ઉભો થાય છે. આ દેશને પૃથ્વીનો ઉધ્ધાર કરવાનું કાર્ય નિર્માણ થએલું છે. મનુષ્યે ઇશ્વર કેમ થવું એ આપણે સમસ્ત સંસારને શીખાડવું છે. અને એ પાઠ શીખાડવા, તેમજ પૃથ્વીના બીજા દેશો સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધો જોડવા કાજે આપણને એક એવી ભાષાની અગત્ય છે જે સમસ્ત ભૂમંડલમાં પ્રચલિત હોય અને જેમાં જોઇતું સામર્થ્ય પણ હોય, એવી માત્ર એકજ ભાષા આપણને પૃથ્વીમાં જડે છે તે અંગ્રેજી ભાષા છે.* અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, અંગ્રેજ પ્રજાનો વ્યાપાર વણજ, અંગ્રેજી ભાષાનું વિશાલ સાહિત્ય, અને એ સાથે અંગ્રેજોની પોતાની ભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને બીજી ભાષા શીખવા તરફ ઉદાસીનતા એ બધાં કારણો ભેગાં મળવે અંગ્રેજી ભાષાને "જગત્ ભાષા" (world-language) નું પદ પ્રાપ્ત થઇ રહ્યું છે. અનેક વિદ્વાનોએ કૃત્રિમ ભાષાઓ રચવાના પ્રયાસો કર્યા છે જેમાં "એસ્પેરાન્ટો" (Esperanto) ની કૃતિ ઘણીજ જાણવાજોગ છે.† પણ ભાષા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં કોઇ પણ કૃત્રિમ ભાષાનો સ્વીકાર સામન્ય જનસમાજ કદી કરે નહીં. એ રીતે જોતાં "કુદરતી ભાષાઓ" (natural languages) માં માત્ર અંગ્રેજીજ આ મહાન્ પદ પર બીરાજવા લાયક છે. આપણે કદાચ આપણા સ્વદેશ પ્રેમથી દોરવાઇ પુછીએ કે આપણી હીંદુસ્તાનીજ કાં નહીં? તેનો જવાબ માત્ર એજ છે કે આપણા દેશનું સ્થાન વિદેશમાં હજી એટલું ઉચ્ચ ગણાતું નથી, જેથી કરી આપણી ભાષાનો પરદેશીઓ સ્વીકાર કરે. અને આપણી દેશી ભાષા સમસ્ત ભૂમંડલમાં સ્વીકારાય ત્યાં સુધી થોભી જવાનો આ સમય નથી. ઇશ્વરે આપણા દેશને ઇંગ્લેંડ સાથે આવા ગાઢા સંબંધે જોડ્યો છે તેનું કારણ એજ કે એક દેશ પોતાની રાજવિદ્યા આપે અને બીજો પોતાની ભાષા આપે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિષય માટે યોગ્ય શબ્દો નથી એ ખરી વાત, માટે આપણે ઘણાક શબ્દો આપણા પોતાનાજ રાખી પરિભાષા આપવી પડશે–જેમ કે આત્મા, धर्म, कर्म, योग, ઇત્યાદિ એ શબ્દો તો અત્યારથીજ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઇ ચુકયા છે અને હવે તે માટે આપણને જરાએ સંદેહ રાખવાની જરુર નથી. ઇશ્વર નિર્મિત કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય માટેજ ભારતવર્ષને સ્વરાજ્ય જોઇએ છે. અને એ માટેજ ગાંધીજી જેવા વીર આપણા દેશમા જન્મ્યા છે. આપણા આર્ય આદર્શો-

---

* એ બાબે કલકત્તામાં પ્રગટ થતા "નવરોઝ" પત્રના છેલ્લા દીપોત્સવી અંક (તા. ૯–૧૧–૨૩) માં મારો લેખ (The Problem of a World Language) જુઓ. આ લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ થોડાક સમય પછી "ગુજરાત" માં હું મોકલવા ધારું છું. તેટલામાં વાંચકગણ કૃપા કરી આ વાતનો સ્વીકાર કરે એ વીનંતી છે.

† એ ભાષાનો મને જાતે પુરો અનુભવ થયો છે.



મહાત્મા શેખ સા'દી: લેખક: રા. સાદીક, પ્રકાશક: ઈરીક સાહિત્ય કાર્યાલય, મુંબાઈ મૂલ્ય રુ. ૧-૮-૦.

આ લઘુ પરંતુ અતિ ઉપયોગી પુસ્તકદ્વારા રા. સાદીકે એશીઆની પ્રખ્યાત ઉર્દુ વિદ્યાપીઠ નીઝામીયાના અધ્યાપક, બોસ્તાન અને ગુલીસ્તાનના લેખક મહાત્મા શેખ સા'દીનું અનેક અવનવી ઘટનાઓથી ગ્રથિત સાધુ જીવનચરિત્ર આપ્યું છે.

મહાત્મા શેખ સા'દી બારમા શતકમાં થઇ ગયા. તેઓ એક પવિત્ર ફકીરજ નહીં પરંતુ વીર લડવૈયા અને ઉમંગી મુસાફીર પણ હતા. જ્ઞાનના તેઓ ભંડાર હતા અને ફારશી સાહિત્યમાં તેઓ તે સમયના અદ્વિતીય શાયર હતા.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક જન્મથી આરબ હોવા છતાંએ ગુજરાતી ભાષાને સેવી જે કૈં રજુ કર્યું છે તે આવકારપાત્ર અને સ્તુત્ય છે. ઉર્દુના ગાઢ સંબંધી ગુજરાતી સાક્ષર રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પ્રસ્તાવના લખી ઇષ્ટ પુસ્તકપરિચય કરાવ્યો છે.

બે નાટકો: લેખક: સ્વ. કાંત, પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય મૂલ્ય: રુ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં, આજ માસિકમાં ગયે વર્ષે કટકે કટકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું 'રોમન સ્વરાજ્ય' અને 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' નામનાં નાટકો છે.

બન્ને નાટકોનું વસ્તુ જુદું જુદું છે, પરંતુ ઉદ્દેશ્ય સરખો છે. અને બંનેમાં પ્રજાની ક્રાંતિનાં દર્શન કરાવવામાં આવ્યાં છે. બંનેમાં નાટ્યકલા સર્વાંગે શોભતી નથી પરંતુ કેટલીક જગાએ અનપેક્ષીય ક્ષતિઓ આવતાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કલાકારની આ કૃતિઓને ઉત્તમ કૃતિઓ કહેતાં જરા સંકોચાવું પડે છે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે આવી જાતનાં નાટકો કલાની વિકૃતિ તથા વિષય અને વાસનાઓનાં ધામ બની રહેલ આધુનિક નાટ્ય ગૃહોને નવગુજરાતની સાંસ્કારિક રંગભૂમિઓમાં સત્વરે પરિણિત કરશે.

બુઝાતો દીપક: અનુવાદક રા. કકલભાઇ કોઠારી પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય. મૂલ્ય રુ. ૦-૬-૦.

મુસલમાન રીયાસતના છેલ્લા વંશજ અને દીલ્હીના છેલ્લા હીંદી રાજવીની અનેક રસથી રસેલી આ જીવન કથા છે.

રાજપુતાનાનાં આંસુ: અનુવાદક, પ્રકાશક અને મૂલ્ય ઉપર મુજબ.

રાજપુતાનાની પ્રજાએ સહેલાં અનેક સંકટોની અને તેની વહારે ધાનાર જુવાનીના મસ્ત દિવસોથી છેક બુઢાપાના શાંત દિવસ સુધી અથાગ શ્રમ

ગુજરાત પ્રાંતિક પ્રજાપતિ સભા બંધારણ તથા સ્થાપના અને પ્રથમ સંમેલનનું કાર્ય-વર્ણન પ્રકાશકઃ ગુ. પ્રાં. પ્રજાપતિ સભા તરફથી મંત્રી, રા. જીવનગ પ્રજાપતિ, અમદાવાદ;

સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજઃ ૧૯૨૪ ના વર્ષનું નિવેદન પ્રકાશકઃ મંત્રી સા. ઉ. સ., રતિલાલ કચરાભાઇ પરીખ.

મહર્ષિ શતાબ્દિ અંકઃ પ્રકાશકઃ રા. નાનાભાઇ રણછોડજી દેસાઇ તથા રા. ખંડુભાઇ ભીમભાઇ દેસાઇ મૂલ્યઃ રૂ. ૦—૮—૦.

——:•:——

ગ્રાહકોને

ચૈત્ર **માસથી** 'ગુજરાત' નું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. ગ્રાહકોને **લવાજમના પૈસા મનીઑર્ડરથી** મોકલી આપવા વીનંતી છે. વી. પી. કરવામાં કાર્યાલયને અને ગ્રાહકોને અનેક જાતની અડચણો આવે છે. પોષ્ટ ઑફીસ અમુકજ સંખ્યામાં વી. પી. સ્વીકારતી હોવાથી વી. પી. મોકલતાં અસાધારણ વિલમ્બ થાય છે અને ઘણી વખત બીજા માસનો અંક પ્રકટ થતાં સુધીમાં વી. પી. નાં નાણાં અમને મળી શકતાં નથી.

